

socialisme & democratie

Drs. G. van Benthem van den Bergh en prof. drs. B. W. Schaper
De najaarsstormen van 1973

Drs. P. A. de Ruiter
CRM en de regio

H. A. van Wijnen
De koopman en de dominee in de buitenlandse politiek

Dr. ir. A. P. Oele
Het oliedomme Europa der vaderlanden

Mr. A. Kosto
Tijding van ver

Drs. W. J. van Gelder
Een terugblik op de zaak Delta-Lloyd - Commercial Union

Boekbespreking

maandblad van de Wierdi Beckman Stichting

Redactie

J. J. van der Lee, *voorzitter*
H. Beereboom, G. van Benthem van den Bergh,
H. van den Bergh, C. Buddingh', P. Dankert,
J. Eijkelboom, B. Elkerbout, J. van der Hoeven,
J. Kool-Smit, Th. J. A. M. van Lier, A. P. Oele,
S. Patijn Jr., A. Peper, B. W. Schaper,
H. A. van Stiphout, S. Rozemond,
A. Vondeling

Redactiesecretaris

H. Beereboom, Binnenhof 1a, 's-Gravenhage
telefoon 070-61 49 11

Uitgever

Kluwer BV
Postbus 23, Deventer, telefoon 05700-7 44 11
Postgiro 1 555 900 ten name van
Automatiseringsmaatschappij 'IJselbrein' te
Deventer

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 29,50 per jaar
Losse nummers f 4
Opgave van abonnementen aan de uitgever

Advertentietarieven

per plaatsing	1/4 pag.	1/2 pag.	3/4 pag.
eenmaal	f 280	f 170	f 105
zesmaal	f 245	f 140	f 85
elfmaal	f 225	f 122,50	f 70

Advertenties op omslag 20% toeslag

NISSO-literatuurrapport

Abortus

samengesteld door B. Sondermeijer en R. Veenhoven

Een creatieve inventarisatie van aspecten van abortus die tot nu toe weinig aandacht kregen. Een rapport dat noodt tot doordenken en het trekken van conclusies over:

- de gevolgen van liberalisering van het abortusbeleid
- praktijkproblemen (oorzaken van ongewenste zwangerschap en weerstanden tegen abortus)

In het eerste deel wordt de literatuur vanuit een specifieke vraagstelling doorgelicht. Het tweede deel bevat een bibliografie van korte uittreksels van een aantal publicaties. Deze studie van het Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek telt 358 pagina's.

Prijs f 25,- (incl. OB en excl. verzendkosten)

Van Loghum Slaterus
Deventer

POLSTRAAT 10, TEL. 05700 - 74411

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

In dit nummer van Socialisme en Democratie onder meer:

H. A. van Wijnen beschouwt de wijze van het voeren van een buitenlands beleid en de waarde van de tegenstand ertegen. Een keerpunt of is er nog meer aan de hand?

A. P. Oele reageert op de oliecrisis in de wereld en die in Europa in het bijzonder, onder de titel 'Het oliedomme Europa der vaderlanden'. Olie dreigt splijtstof in plaats van brandstof te worden.

De positie van Frankrijk en van Engeland komen aan de orde, evenals de positie van de Europese Commissies. 'Er is meer reden tot wanhoop over de toekomst van de Europese integratie dan over de toekomst van onze economie.'

In het vorige nummer van S & D schreef mr. A. P. van Walsum over het progressieve klimaat in Nederland. *Aad Kosto* reageert daarop in dit nummer onder de titel 'Tijding van ver'. Het progressieve klimaat is naar zijn mening minder vijandig dan Van Walsum suggereert: 'Wél een tweedeling in de politiek, maar met een levendige discussie tussen samenwerkende partijen en binnen die partijen'.

W. J. van Gelder gaat in op de fusie-ontwikkelingen bij Delta-Lloyd en Commercial Union. Hij zet deze af tegen het WBS-rapport. 'Het particuliere verzekeringsbedrijf'. Dat we nog veraf zijn van de conclusies die dit rapport trok, wordt zonneklaar.

G. van Benthem van den Bergh en B. W. Schaper

De najaarsstormen van 1973

Een nabeschuiving over crises en politieke strategie

Het is een rumoerige herfst geweest, het afgelopen jaar. Maar terwijl de elementen der natuur te een of anderen tijd wel weer in het vertrouwde spoor geraken, ligt het met de stormen der menselijke hartstochten soms heel anders. Er hebben zich in enkele maanden tijds incidenten voorgedaan en processen voltrokken, die over de hele wereld hun weerslag hadden en waarvan de effecten nog allerminst zijn uitgewerkt, ja nog nauwelijks zijn vast te stellen.

De contra-revolutionaire putsch in Chili in september, de Grote Verzoendag-oorlog in het Midden-Oosten in oktober, en de daarop aansluitende oliecrisis in november kunnen de internationale en nationale machtsverhoudingen voor de komende jaren een radicale wending geven. Het was niet voor de eerste keer, dat in die nacht van de 24ste oktober het mechanisme ter ontketening van een nucleaire wereldoorlog in beweging is gebracht en ook ditmaal nog tijdig werd gestuit. Maar men kan zich voorstellen, welke gevaren zitten in een al te grote frequentie in de toepassing van de middelen der atoomdiplomatie, waarvan Kissinger, die in belangrijke mate het beleid bepaalt van een van de drie beslissende wereldmachten, allerminst een principieel tegenstander is. Om van het samenvallen van deze ontwikkeling met een voortwoekerende gezagscrisis in wat geldt als de grootste democratie nog maar te zwijgen.

De reactie van de Westeuropese landen op zowel de politieke als de economische crisis was al even onheilspellend: wie Europese solidariteit verwachtte, kwam bedrogen uit. Integendeel, de wijze waarop bepaalde landen de energiecrisis voor politieke winst meenden te moeten misbruiken, geeft aan hoe moeilijk het zal zijn om de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap in de door socialisten gewenste richting te sturen. Tenslotte is ook bij ons de wel moeizaam op gang gekomen, maar toch veel belovende regering van links door dit alles, maar bovenal door de energiecrisis, danig in de nesten geraakt.

Er is in ons land een vrij intens medeleven met wat elders in de wereld gebeurt. De val van Allende heeft velen hier, die het Chileense experiment als een alternatief voor de autoritaire en militaristische ontwikkelingen in Latijns Amerika beschouwden, ernstig geschokt, ook door de barbaarse methoden, daarbij betracht. De tendentie tot een voortgaande ontmenselijking, die zich zowel in Europa, m.n. in Griekenland, als in neo-koloniale conflicten manifesteerde, en waarbij de marteling van politieke tegenstanders tot een epidemie dreigt uit te groeien, heeft velen ten zeerste veront-

rust. Het is dan ook volkomen terecht, dat onze regering aan die verontrusting bij gelegenheid krachtig uiting heeft gegeven. Zij die daarin een ongepaste bemoeizucht zien, beseffen niet, dat in zulke morele ontwaardingsverschijnselen een besmettingsgevaar schuilt, dat over de hele wereld voor geen grenzen halt houdt. In een jaar, waarin de afkondiging van de door de Verenigde Naties in 1948 aangenomen Universele Verklaring van de Rechten van de Mens herdacht wordt zonder dat deze overigens op noemenswaardige wijze ook maar ergens ernstig worden genomen, is een protest tegen de schending daarvan op grote schaal toch wel het minste wat men van een democratische regering verwachten kan.

Laten alle kritikasters, die als het in hun kraam te pas komt op hun nationale ponteneur plegen te staan, maar die als hun eigen kortzichtige belangen in het geding zijn in hun schulp kruipen, bedenken, dat een dergelijk moreel protest, naast daadwerkelijk betoonde solidariteit, vrijwel het enige is, waarin een klein volk zijn bijdrage tot een wat menselijker wereldsamenleving kan geven.

Al moet daarbij natuurlijk een zekere maat in acht genomen worden, toch mogen wij blij zijn, dat wij op de kritieke momenten in 1973 een regering hadden, die wat dat betreft de moed van haar overtuiging had. Dat is natuurlijk niet zonder risico. Maar wie meent aan de pijnlijke ervaringen van het schokkende wereldgebeuren te kunnen ontkomen door zich te 'drukken', moet maar het land aanwijzen, dat door welke gedragingen, welke buigingen en vernederingen ook, zich ongeschonden door de huidige crisis heeft weten heen te werken. We zitten, wat materiële en politieke kwetsbaarheid betreft, in de Westerse landen allemaal in dezelfde boot en niemand kan zich permitteren eruit te stappen, als de golven hem wat hoog gaan. De voortdurend toenemende onderlinge afhankelijkheid en het steeds meer met de neus gedrukt worden op wat er in de wereld gaande is, waarvan de televisiebeelden in onze huiskamers expressie en symbool zijn, geven aan het nationale bestel een internationale dimensie en omgekeerd aan het wereldgebeuren zijn onmiddellijke weerslag op wat er nationaal aan de orde is. Allang betonen de grote politieke, sociale en ideologische tegenstellingen en frontvormingen hun internationale verflechtingen en het is met name voor een van ouds internationaal ingestelde beweging als die van het moderne socialisme bepaald geen verrassing, wanneer zij telkens tot de ervaring komt, dat de internationale tegenstellingen en solidariteiten dwars over alle soevereine grenzen heen lopen.

Crises en politieke strategie

De jongste politieke en economische crises hebben ook ten onzent voor velen een verwarring en desoriëntatie gebracht, die tot bedenkelijke reacties kunnen leiden. Er zat uiteraard wel een onthutsend element in een ontwikkeling, die ons land onder een linkse regering in één schuitje dreigde te brengen met zulke medeslachtoffers van de Arabische woede en oliepo-

litiek als Portugal, Zuid-Afrika, Rhodesië en het Amerika van Nixon. Hadden wij brave Nederlanders, zo ijverig in de weer met onze ontwikkelingshulp, het nu verdiend, de ergernis van een groot deel van de Derde Wereld op te roepen door onze sympathie voor Israël, dat zich ook voor die Derde Wereld vaak had uitgesloofd? Het feit, dat de Arabieren in Europa vooral ons land als zondebok hadden uitgeroepen, leidde er van de weeromstuit toe, ook een zondebok onder onze bewindvoerders op te zoeken. Nu kan men, zonder de intrinsieke waarde daarvan te miskennen, zijn twijfels hebben over de aanvankelijke presentatie van ons beleid, men moet wel uiterst slecht geïnformeerd zijn om niet te weten, dat aan ons 'image' bij de Arabieren door alle vorige regeringen evenzeer was bijgedragen. Maar men moet bovendien wel uiterst naïef zijn om niet door te hebben dat de Arabische landen om hun oliepolitiek kracht bij te zetten één Europees land om te kunnen boycotten eenvoudig nodig hadden. Nederland, dat behalve een voor de Arabieren gunstig image, ook nog in Rotterdam het belangrijkste oliecentrum van Europa had, was een wel zeer voor de hand liggend doelwit. De politiek van *deze* regering heeft daar niets mee te maken gehad.

Toch zijn de politieke en psychologische reacties op de energiecrisis, die door velen als een nationale ramp ervaren wordt, onrustbarend genoeg om de aandacht te vragen van elke progressieve en socialistische beweging. De roep om een 'nationale regering', om een 'sterke man', de hetze, die van bepaalde kanten tegen het kabinet-Den Uyl wordt gevoerd en die zich trouwens al van de aanvang af openbaarde, bewijst, hoe gevaarlijk de spiraal van autoritaire reacties op angst en verwarring, door crises opgewekt, kan zijn.

Gegeven de grote afhankelijkheid van de Nederlandse en de Europese economie van internationale ontwikkelingen en, wat wellicht het meest ingrijpende element in deze crisis is, de verschuiving in de machtsverhoudingen tussen rijke en arme landen, kan men redelijkerwijs verwachten, dat soortgelijke 'schokken' zich vaker zullen voordoen. Voor de progressieve partijen is zulk een crisis een extra-zware slag. Het op zich nemen van regeringsverantwoordelijkheid was, bij de gegeven politieke verhoudingen, een grote gok en de afweging van vóór en tegen zou, als de huidige crisis kon zijn voorzien, misschien een andere uitslag hebben opgeleverd. Dat wil niet zeggen, dat progressieve regeringen alleen voor 'zomerse dagen' beschikbaar zijn. Het lijkt er overigens meer op, dat zij voor de vuile kwarweitjes worden ingehuurd en daarna zonder veel omslag aan de dijk worden gezet.

Maar een radicale hervormingspartij heeft het in de Nederlandse samenleving nu eenmaal niet eenvoudig. Wij hebben hier wel sinds de 19e eeuw geen expliciet zich als zodanig aandienende conservatieve partij gekend, maar dit komt, behalve doordat andere m.n. de confessionele partijen in die functie plaatsvervangend optraden, misschien wel omdat zulk een partij gegeven de sterk conservatieve inslag van de meeste Nederlanders niet

nodig was. Wij coquetteren wel graag met onze verlichtheid, progressiviteit en 'openheid' maar zo gauw als er nu eens echt geëxperimenteerd gaat worden en er een kink in de kabel komt, komt de 'burgerlijke', aan het vertrouwde gehechte, aard weer naar boven – en dan 'with a vengeance', een zekere rancune zelfs. Niet voor niets koppelden de Nederlanders in 1945 aan de 'Vernieuwing' veiligheidshalve het 'Herstel'.

Wat radicale hervormers vaak miskennen, is het loodzware gewicht van de conventionele meningen en vooroordelen in een min of meer 'gevestigde' samenleving, tot in zeer brede kring. Het is het domein van wat in Amerika door toedoen van de voormalige vice-president Agnew ten onrechte als 'zwijgende meerderheid' bekend is geworden. Die meerderheid zwijgt namelijk alleen als zij zich niet bedreigd voelt. Men kan dat probleem negeren en geloven dat 'polarisatie' in alle omstandigheden heilzaam is, omdat de nu eenmaal bestaande sociale tegenstellingen daardoor worden blootgelegd, maar dan is er een goede kans, dat de deksel op een gegeven moment met een zware klap op onze neus valt.

Om twee begrippen uit landen waar dit is gebeurd te gebruiken: een 'backlash' van het 'gesundes Volksempfinden' is een voortdurende bedreiging in samenlevingen, waar de mensen met zulke snelle veranderingen moeten leven en zo weinig mogelijkheden hebben om zich realistisch te oriënteren. Maar ook los daarvan is het gevaarlijk, het 'dood gewicht' te onderschatten van die, in een langdurig proces van geestelijke 'socialisering' gevormde idiosyncrasieën, die onaantastbaarheden, vanzelfsprekendheden, banaliteiten vaak, die zo moeizaam zijn aan te tasten en om te vormen en waarop conservatieve en reactionaire personen en organen, bij voorkeur in kritische situaties, zo grof weten in te spelen en te speculeren. Voor hervormingsgezinde regeringen is dan ook een efficiënte, goed onderbouwde, presentatie en communicatie, waarbij men zo weinig mogelijk aan het toeval of de grillen van al of niet welwillend gezinde massamedia overlaat, een zaak van leven en dood. En voor progressieve partijen is het noodzakelijk veel meer en systematischer aandacht te schenken aan het oriënteringsprobleem, dat nog veel te veel mensen alleen kunnen oplossen door onverschilligheid ('ze doen maar', 'het zal mijn tijd wel duren') of door geloof in een of andere allesbeheersende samen-zwering.

Voor een radicaal-hervormingsgezinde partij als de PvdA is er echter een dieper ingebouwde handicap. Zij moet opkomen voor de belangen op korte termijn van de zwakkere groepen in de samenleving, gemakshalve zou men kunnen zeggen van de arbeidersklasse, hoewel het bereik van de 'underdog' eveneens aan sterke wijzigingen onderhevig is. Zij heeft anderzijds tegelijkertijd verderstrekkende doelen op het oog in de door haar gewenste omvorming van de samenlevingsstructuur zoals inzake inkomensverdeling, onderwijs, machtsverdeling, ontwikkelingsamenwerking e.d. Of, zoals vaak wordt aangenomen, er geen strijd tussen de belangen op korte en die op lange termijn bestaat, is allerminst zeker. Het probleem

wordt nu extra gecompliceerd door de verwachting, dat de ontwikkelingen op wereldschaal – samengevat in economische afhankelijkheid, energie- en milieuproblemen en machtsverschuivingen – de positie van een PvdA en andere progressieve partijen, ook naar innerlijke structuur, gebondenheid aan bepaalde sociale groepen etc., ernstig zouden kunnen verzwakken: bepaalde symptomen in de Scandinavische landen, ook in Engeland misschien, zijn in dit verband al een aanwijzing. Tenzij de structuur van de gehele samenleving tijdig in die zin zou veranderen, dat de 'nieuwe schaarste' en de desoriëntatie van de mensen, het 'niet meer weten waar je aan toe bent', zonder autoritaire reactiespiralen kunnen worden opgevangen.

Tegenover deze fundamentele onzekerheid kan men niet eenvoudig de kop in het zand steken of oude schablonen aanroepen, als zou de geschiedenis toch wel in de richting werken van het doel op langere termijn. Het is hoog tijd voor een nadere bezinning op de politieke strategie van een democratisch-socialistische partij, die zich niet oriënteert op een revolutionaire 'kladderadatsch' of een apocalyptisch visioen, maar zich wel richt op ingrijpende, structurele veranderingen in de nationale en internationale samenleving. De oliecrisis is misschien meer een teken aan de wand, dan een 'zegen', zoals Mansholt het in een wat onbewaakt ogenblik uitdrukte. Laat zij in elk geval een alarmsignaal zijn. De PvdA zal zich in de nieuwe situatie aan het denken moeten zetten – voorzover zij niet al haar energie nodig heeft om de in eerste instantie door haar gedragen regering bij te staan: ook hier zou een energiecrisis kunnen ontstaan. Maar in de nieuwe situatie is een nieuwe politieke strategie geboden, die ook tegen de redelijkerwijs te verwachten nieuwe crises bestand zal zijn.

Oegstgeest, 15 december 1973

P. A. de Ruiter

CRM en de regio

Een beetje zichzelf respecterend ministerie heeft tegenwoordig een eigen statistisch bureau. Vooral nu het Centraal Bureau voor de Statistiek zeer zuinigjes met extra geldmiddelen wordt bedeed, zijn het de departementale statistische bureaus die zo nu en dan nieuwe projecten ondernemen. Eén van de vruchten van dit werk is een dezer dagen verschenen: 'verkenning van gegevens ten behoeve van de beleidsvorming op maatschappelijk en cultureel gebied', samengesteld door het Stafbureau Statistiek van – de lezer raadt het al – het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.*

Voor menigeen zal het de bevestiging van een reeds lang gekoesterd vooroordeel zijn om nu cijfermatig te zien aangetoond, dat zedenverwildering en misdaad weliger tieren in het Westen dan in de 'rest' van Nederland. Zo ook zal de vaste overtuiging van menige Randstedeling, dat wonen en werken in het Noorden alleen geschikt zijn voor potentiële zelfmoordenaars, door de verzamelde regionale suïcide-cijfers een extra accent krijgen.

Niettemin een nuttig boekwerk. De ratio van het regionale beleid werd tot dusver vooral bevochten met cijfers over werkgelegenheid en gemiddeld inkomen. Dit boek levert niet alleen een belangrijke bijdrage tot – wat deze publikatie wil – 'het ontwikkelen van een totaalvisie op het regionale beleid', het demonstreert ook duidelijk de onevenwichtigheden die er tussen de verschillende landsdelen zijn ontstaan in de verdeling van de uiteenlopende onderdelen van de sociaal-culturele infrastructuur.

Is de oude voorsprong van het Westen nog duidelijk waarneembaar op het terrein van werkgelegenheid (zij het voor wat dit aspect betreft veel minder uitgesproken dan enkele jaren geleden), inkomen en onderwijs, op dat van de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening is het beeld allengs meer diffuus geworden. Op onderdelen heeft iedere regio hier zijn sterke en zwakke punten. Op het gebied van cultuur en recreatie boekt het Westen echter vele achterstanden (groenvoorzieningen, recreatiegronden, sociaal-culturele centra, sporthallen en -velden, zweminrichtingen). Globaal kan worden gesteld dat het Westen gunstig 'scoort' bij de 'passieve' cultuur- en recreatievoorzieningen, maar duidelijk achterblijft op het ter-

* 'Regionale doorlichting van Nederland. Een verkenning van gegevens ten behoeve van de beleidsvorming op maatschappelijk en cultureel gebied'. Ministerie van CRM, Stafbureau Statistiek. Statistisch Cahier 13, Rijswijk, november 1973.

rein van de 'actieve' recreatie. Waar juist deze laatste vorm steeds belangrijker wordt, is deze achterstand des te gevoeliger.

Het materiaal blijft niet beperkt tot een inventarisatie van de verschillende categorieën van voorzieningen zelf, ook het gebruik ervan is zoveel mogelijk gemeten.

De uitgebreidheid van deze studie is a.h.w. een illustratie van de plaats die het departement van CRM inneemt in onze progressieve filosofie: een *slutelpositie* voor het realiseren van een optimaal welzijnsbeleid, ook in de regionale verdeling van maatschappelijke, culturele en recreatieve voorzieningen.

H. A. van Wijnen

De koopman en de dominee in de buitenlandse politiek

De begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer is dit jaar met meer 'nieuws' omgeven geweest dan die van vorig jaar of die in de laatste jaren van het bewind van minister Luns. Er was meer te beleven dan vroeger op dit altijd zo rustige terrein van het buitenlands beleid, de aparte Vietnamdebatten, die niet in het kader van de begrotingsbehandeling zijn gevoerd, buiten beschouwing gelaten. In vergelijking met de voorgaande begrotingsdebatten was er een andere toon en een andere sfeer, die eerder uit een nieuwe werkwijze van de oppositie¹ moeten worden verklaard dan uit de overrompelende actualiteit van de oliecrisis, die van de ene dag op de andere de 'major issue' van het buitenlands beleid is geworden.

In de afgelopen jaren concentreerde de gedachtenwisseling tussen de regering en de oppositie in de Tweede Kamer zich vooral op de verschillen in analyse en meer nog op het waarderen van de ontwikkelingen in de wereld. Op het gebied van de analyse hadden minister Schmelzer en de eerste woordvoerder van de grootste oppositiefractie betrekkelijk weinig conflicterende inzichten. Beider oriëntatie verschilde ook niet zo sterk als in hun partijen wel werd verondersteld. Hun beoordeling van de Amerikaanse Vietnampolitiek van de regering-Nixon kwam, bijvoorbeeld, meer overeen dan zij zelf wilden suggereren. Dat was ook meer conform de consensuspraktijk die zich, tegen de stormen van de binnenlandse polarisatie in, op het terrein van de buitenlandse politiek – de kleinere kwesties niet meegerekend – altijd heeft kunnen handhaven.

De begrotingsanalyse van de vroegere oppositie wijkt zowel in de diepte als in de breedte sterk af van die van de tegenwoordige oppositie. Tussen 1967 en 1972 heeft de oppositie² in de Tweede Kamer zich jaarlijks grote moeite gegeven het buitenlands beleid van de regering in hoofdlijnen te bezien door het raam van een eigen 'review of foreign policy'. De debatten hadden toen nog niet het 'kick and rush'-karakter, waartoe de tegenwoordige oppositie van liberale en christelijk-historische zijde het gemeen overleg heeft verengd.

De kamerdebatten van dit jaar hebben wat de verhouding regering-oppositie betreft de confrontatie van concepties overgeslagen. Alles wat de oppositie tegenover de Memorie van Toelichting van de regering stelde, was in essentie marginale kritiek. (Ik wens u geluk, zei Multatuli eens tegen een schrijver, neen, niet met uw stuk, maar hiermede dat gij op uwen leeftijd nog zooveel verontwaardiging hebt overgehouden voor bijzaken.)

Als het debat over de buitenlandse politiek deze keer toch belangwekkender, in ieder geval minder saai is geweest dan de vorige keer, dan komt dat door de curieuze thematiek van de koopman en de dominee, twee figuren die na de Nieuw Guinea-kwestie niet meer zo'n luidruchtige rol in de debatten over het buitenlands beleid hebben gespeeld. Vroeger zouden ze op de publieke tribune hebben meegeluisterd, maar nu zaten ze in de groene banken. De rollen waren overeenkomstig een voor de hand liggende verwachting verdeeld. De liberale woordvoerder De Koster keerde zich in het bijzonder tegen het 'getuigen' van de regering en voerde bezwaren aan, die enkele dagen later – dank zij een goede timing één dag voordat op het Catshuis de oppositie over de oliecrisis werd geïnformeerd – in een verklaring van de ondernemers (VNO) werden ondersteund ('het buitenlands beleid van de Nederlandse regering schaadt de Nederlandse exportbelangen'). De christelijk-historische woordvoerder Kruisinga begon het debat als dominee – 'wij zouden niet bepaald de koopman willen kiezen' – maar raakte gaandeweg in een rolverwarring verstrikt, zoals eertijds een andere doctor (was het Jekyll of was het Hyde?).

Zomin als de koopman en de dominee onbekenden zijn op het domein van de buitenlandse politiek, zo min zijn de grieven over de 'grote mond' van een klein land nieuw. Ze hebben in de vorige eeuw heel wat debatten in de Tweede Kamer beheerst en nog sterker in de dagen van de Republiek³ toen de koopliedenstand gebukt ging onder de Acte van Navigatie der Engelsen, die evenveel tegen onze havens gericht was als de olieboycot tegen Rotterdam.

Men vergelijke de vermaningen van de liberalen anno 1973 aan het adres van de regering met die van een negentiende-eeuwse liberaal uit de Tweede Kamer, Van Zuylen van Nijevelt.⁴ Tegenover degenen die de regering voorhielden dat de bescherming van onze buitenlandse belangen tot de grootst mogelijke neutraliteit verplichtte, plaatste Van Zuylen in 1854 de waarschuwing dat de hoogste diplomatie niet bestond uit het 'zich voorzigtig schuil houden'. Hij herinnerde de Kamer eraan in zijn vroegere betrekking de Nederlandse gezanten in het buitenland te hebben ingeprent, 'hun stem te laten horen'.⁵ 'Hoe verminderd', zo vervolgt hij, 'onze invloed ook moge zijn, wij zijn daarom niet ontheven van de verplichting om ons te doen gelden en waar het pas geeft, bij internationale vraagstukken het gewigt van onze invloed in de schaal te leggen'.

Die liberale opvatting van weleer komt men bij de liberalen van vandaag niet meer tegen, wel bij de antirevolutionairen, blijkens deze opmerking van de a.r. woordvoerder Boertien in het debat van december: 'Een aspect dat je vaak in deze zaken hoort, is dat Nederland wat meer moet zwijgen, omdat het maar een klein land is.'⁶ Ik geloof daar niets van. Wij behoren tot de tien rijkste landen van de wereld en het is bepaald een misvatting te menen, dat men niet naar ons wil luisteren. Wij zullen wel mee moeten doen, juist op grond van onze verantwoordelijkheid als rijk land, aan de meningsvorming over de internationale rechtsorde'.

Neutraliteit, zo zei Van Zuylen, moet meer zijn dan een blote klank. Hij moest niets hebben van een neutraliteit die winstbejag stelde boven het belang van de staat (dat is: van staten, van internationale rechtsorde). 'Als eene mogendheid van mindere rang kan het ons niet onverschillig zijn, dat twee groote, magtige mogendheden zich de kosten en lasten des oorlogs getroosten, om een zwakkere bondgenoot tegen onrecht en geweld te beschermen'. Een neutraliteit die bestaat uit het paaien van alle partijen, 'is het middel om niemand tot vriend te houden'.⁷

Thorbecke voegde daaraan toe dat de kooplieden wat hem aanging hun 'weifelende, kruipende neutraliteit' konden houden. Waar het op aankomt, zegt hij, is 'een moedige, oprechte, zedelijk kragtige houding, strookende met de waardigheid eener onafhankelijke natie'.

In de beschouwing van De Gaay Fortman heet de koopman: *Jan Compagnie*, een in dit bestek zeer bruikbare naam, die de vergelijking met de Acte van Navigatie versterkt. (Op tal van punten kan op treffende overeenkomsten worden gewezen. Van Royen, Lavalette en Van der Kun hebben in het Midden-Oosten een soortgelijke missie vervuld als Cats, Schaep en Van de Perre, die in 1651 door de Staten naar Londen werden gestuurd om daar de opheffing van de voor ons zo nadelige scheepvaartwet te bepleiten. Het antwoord van de Britse regering – zo schrijft Van Hamel – was eenvoudig de eis, dat de Hollanders de Engelse suprematie ter zee zouden erkennen en overal de vlag zouden strijken.) De koopmanskoorts van de toenmalige Statenpartij is wat de fractievoorzitter van de PPR nu de geldladepolitiek van de oppositie noemt. 'Waarom zouden de landingsrechten van de KLM in Brazilië wel te maken hebben met het Nederlands belang en het tegengaan van martelingen in dat land niet? Het werkelijke criterium van de oppositie is niet het Nederlands belang, maar: verdienen wij er wat aan?'

In de bijdragen van de oppositie aan het kamerdebat komen elementen voor die grond geven aan het vermoeden dat de oriëntatie van VVD en CHU meer door het partijbelang dan door rechtsnormen is begrensd. Een nadere tekstbeschouwing⁸ van de liberale interventies leidt tot de conclusie, dat de VVD op het ogenblik in wel heel evidente mate de stem van het zakenleven in het parlement vertolkt. Volgens de liberale woordvoerder staat het vast, dat veel bedrijven schade ondervinden van de 'getuigenispolitiek'. Veel exporteurs 'wordt gevraagd of zij misschien dochtermaatschappijen in het buitenland hebben met een briefhoofd, waaruit de Nederlandse aard niet zou blijken', aldus De Koster in de Tweede Kamer. Het is geen wonder, dat Van der Stoep die duistere aanklacht – zo te zien een nieuwe variant van het spook van de kapitaalsvlucht – niet helemaal begreep. Tot in zijn derde termijn bleef de VVD-woordvoerder in gebreke zijn bewering te substantiëren of zelfs maar te verduidelijken. De minister deed tot vier maal toe vergeefs een beroep op de oppositie de verwijten over exportschade te staven, maar dat leverde niet een maal een concreet voorbeeld op. Was er weer eens een storm in

een glas water ontketend? Het leek erop, want De Koster was alleen bereid de minister buiten de openbaarheid ('ik geloof niet, dat ik daarvan hier moet getuigen') zijn documentatie te laten inzien. De schijn werd nog versterkt toen de verklaring van de ondernemers niets meer dan een bewering bleek te zijn waaraan eveneens de staving ontbrak. Voor de KRO-radio moest Bartels' collega Van Boven – van de christelijke werkgevers – toegeven, dat hij ook niet goed wist op welke feiten de bewering berustte, maar de buitenlandse politiek, zo voerde hij te zijner verdediging aan was dan ook niet een terrein waarop hij erg thuis was.

Zowel de liberale woordvoerder als de christelijk-historische hebben in de debatten met Van der Stoel een beproefde methode gebruikt om het regeringsbeleid als schadelijk voor de export te kwalificeren. Die methode berust op *innuendo*. Het is een moeilijk ontzenuwbare manier van suggereren en even moeilijk te bestrijden als te controleren. 'In recente contacten met gezagsdragers van bevriende democratische landen is mij duidelijk geworden hoe belachelijk men deze houding van onze regering vindt', zei De Koster. 'Ergen nog: onze mening telt nauwelijks meer mee, een proces dat in een half jaar werd voltooid'.

De beweringen van de c.h.-woordvoerder waren zeker zo diffuus.⁹ Van zijn aanval bleef, na de verdediging van de regeringstafel, tenslotte het verwijt over, dat de minister de ontvangst van een aantal Arabische diplomaten niet aan zijn hoogste ambtenaren had moeten overlaten, maar zelf had moeten leiden. Ook deze oppositiewoordvoerder maakte van zijn requisitoire *a very poor show*.¹⁰ Hij hield vol over inlichtingen te beschikken dat de kwestie 'wel degelijk van grote betekenis' was. Ook hier bleef het bewijs achterwege, al werd er tenminste nog een tip van de sluier opgelicht. De fractievoorzitter van de CHU had die ontvangst zo belangrijk gevonden, dat hij – zoals hij zei – op nog een aantal andere punten over het Midden-Oosten-conflict niet was ingegaan. Het was – zo moest men aannemen – zijn verontschuldiging voor het volledig ontbreken van enige Midden-Oosten-analyse in zijn bijdrage.

Een zeer vooraanstaand liberaal – men zal het vanwege verplichte discretie met deze aanduiding moeten doen – heeft ook een tip van de sluier opgelicht. Tegenover deze schrijver heeft hij verklaard, dat zijn partijgenoten in de Tweede Kamer 'op het ogenblik onder zeer zware druk van het bedrijfsleven staan'. Dezelfde geluiden worden trouwens ook in KVP-kringen – over de druk waaraan KVP-politici bloot zouden staan – vernomen. Maar de liberalen zuchten daar kennelijk het zwaarst onder. Om dezelfde vooraanstaande bron te citeren: 'Wie als liberaal met het bedrijfsleven op goede voet wil blijven staan, moet wel hard tegen Van der Stoel aanschoppen'.

1. Onder 'oppositie' wordt in dit bestek uitsluitend VVD en CHU verstaan.
2. Meer voor het gemak dan rechtvaardig is, wordt hier de PvdA-fractie bedoeld.
3. J. A. van Hamel, Nederland tusschen de mogendheden, Amsterdam, 1918.
4. Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nijevelt (liberaal), niet te verwarren met zijn antirevolutionaire naamgenoot, die eveneens achtereenvolgens kamerlid, minister van Buitenlandse Zaken en gezant is geweest. In 1854 was Van Zuylen minister-af, dus in dezelfde positie als H. J. de Koster in 1973.
5. Van Zuylen was minister geweest in het eerste ministerie-Thorbecke.
6. Aldus met zoveel woorden dr. R. Kruisinga, fractievoorzitter CHU.
7. Hand. Tweede Kamer 1854-1855, blz. 68.
8. Hand. Tweede Kamer 1973-1974, blz. 1221, 1222, 1336, 1337.
9. Hand. Tweede Kamer 1973-1974, blz. 1221.
10. Uitstekende bijdragen, daarentegen, zijn in dit debat geleverd door P. Dankert (PvdA), H. van Mierlo (D'66) en C. Boertien (AR).

A. P. Oele

Het oliedomme Europa der vaderlanden

De Europese Gemeenschap staat als gevolg van de oliecrisis voor een nieuwe uitdaging. Die uitdaging komt niet onverwacht. Zij komt echter wel op een hoogst ongelegen moment. De drie pas toegetreden lid-staten hebben nog nauwelijks gelegenheid gehad te wennen aan de communautaire procedures. De moeizame gang van zaken bij de voorbereiding van de economische en monetaire unie liet nauwelijks tijd en energie voor de behandeling van andere dringende problemen. De Europese Commissie, die de bui wel zag hangen, kreeg slechts schoorvoetend enige medewerking van de regeringen bij de behandeling van haar voorstellen op het terrein van een gemeenschappelijke energiepolitiek.

Een uitdaging kan heel gezond zijn. Ook voor de Europese samenwerking, zoals de jongste geschiedenis over het begin van die samenwerking leert. De oliecrisis en de daaraan verbonden pressie echter kunnen de gemeenschap uit zijn voegen halen. Het oliewapen immers wordt niet zonder meer gehanteerd. Het wordt gebruikt in samenhang met de specifiek tegen Nederland en de VS gehanteerde boycot. Die pressie komt dan bovendien op een moment waarop de middelgrote lid-staten van de EEG kennelijk moeite hebben met de ervaring volstrekt genegeerd te zijn tijdens de kritieke dagen van de harde confrontatie waarbij de twee supergrote mogendheden het conflict in het Midden-Oosten (dat hun conflict dreigde te worden!) hebben bevroren. Op deze geraffineerde manier dreigt de olie als onmisbare brandstof ook een gevaarlijke splijtstof te worden. Het is te hopen en helaas niet zonder meer te verwachten, dat het nog weinig hecht doortimmerde Europa tegen deze splijtstof bestand is. De uitkomst is, op het moment dat deze regels worden geschreven, onzeker.

Voor de deskundigen van de Europese Commissie, voor lezers van goed geïnformeerde buitenlandse kranten en wellicht ook voor een aantal ingewijden uit de olie-business is de Arabische pressie en daarbij betoonde eendracht niet als een donderslag bij heldere hemel gekomen. Toen de organisatie van olie-exporterende landen (OPEC) hun vorm van werken en vooral van samenwerken hadden gevonden en aan het touw konden gaan trekken, was het duidelijk dat de jaren van groot aanbod en lage prijzen in de ruwe olie voorbij waren. In de vraag van de zijde der produktielanden naar hogere inkomsten trad een duidelijke escalatie op. De ontwikkeling is wellicht versneld door de jongste oorlog tussen Israël en de Arabische landen, maar ook en vooral door de internationale monetaire

verhoudingen. Sinds de dévaluatie van de dollar in 1971 werd het op peil houden van de inkomsten uit de olie een steeds groter probleem voor de olielanden. Deze zien geen kans dit geld in hun eigen land op een nuttige wijze te besteden, althans niet in het tempo, waarin deze bedragen toevoelen. Een niet onbelangrijk deel van deze sommen kwam op de internationale geldmarkt terecht en zocht zijn weg in landen met goede beleggingskansen. Deze kapitaalimport veroorzaakte daarbij een stuk extra inflatie. Men tracht nu ook deze geldstroom onder controle te krijgen in verband met de in het vooruitzicht gestelde bepalingen tegen het internationale zwerfkapitaal, waarover men in het kader van de commissie van twintig van het Internationale Monetaire Fonds beraadslaagt. Zodra die bepalingen van kracht worden, is er aan het opvoeren van de olieproductie weinig plezier meer te beleven. Zelfs indien men erin slaagt de inflatie de baas te worden. Dit geldt wel zeer in het bijzonder voor landen, zoals Saoedi-Arabië en Koeweit. De jaarlijkse inkomsten aan royalties uit de olie voor Saoedi-Arabië bedroegen ruim vijf miljard dollar per jaar op basis van de nu opgezegde overeenkomsten. Ruwweg het dubbele was het totale bedrag aan olie-inkomsten van de gezamenlijke Arabische landen van het Midden-Oosten en Noord-Afrika. In de komende twee jaren was een groei voorzien van 30 procent waarbij tevens het aandeel van Saoedi-Arabië tot boven de 50% zou stijgen. Ook Koeweit zat in de lift. Het grensnut van deze toeneming nam af. Weinig aantrekkelijk was ook het perspectief van een hiernieuwde aankoop van Russisch oorlogsmaterieel. Het is dan ook geen wonder, dat juist deze landen voorop hebben gelopen met de olieboycot. Dat de wankelende verhoudingen op het monetaire vlak ernstige consequenties konden hebben, was duidelijk. Dat zij zulke insnijdende gevolgen zouden hebben voor de energievoorziening, konden slechts enkele ingewijden verwachten. Het is wel begrijpelijk dat men maar al te zeer geneigd is om de onbesliste afloop van de oorlog in het Midden-Oosten als oorzaak aan te geven. In feite echter was dit niet de hoofdoorzaak, maar op zijn best de aanleiding.*

Het was op grond van objectieve waarneming duidelijk, dat de veiligheid van de voorziening en de belangen van de consument niet meer bij uitstek door de olieconcerns konden worden behartigd. Handelspolitieke overeenkomsten worden nodig en daarmee dus ook een beslissing over de vraag van de rol van de EEG in deze aangelegenheid. Zoals vermeld, heeft de Europese Commissie in de afgelopen jaren meerdere voorstellen gedaan om iets meer greep te krijgen op de energievoorziening en in het bijzonder op de aardoliesector. Het is grotendeels bij die bescheiden voorstellen gebleven. Aanvaard is in een verzwakte vorm een regeling waarbij de lid-staten zich verplichten de Commissie mededeling te doen van investeringsprojecten op het terrein van de bouw van raffinaderijen en van centrales. Verder is er overeengekomen olievoorraden aan te leggen

* Men leze de artikelenserie 1- *le Monde Diplomatique* van augustus 1973.

in een omvang corresponderend met het gebruik van 2 maanden. De Commissie heeft al enige tijd geleden gevraagd deze periode te verlengen tot 3 maanden. Vorig jaar kwam de Commissie met het voorstel een gemeenschappelijke invoerregeling voor olie en olieprodukten in te voeren. Bovendien stelde zij voor nu reeds overeenstemming te bereiken over noodmaatregelen in geval van moeilijkheden bij de aardolievoorziening. Vooral de voorstellen die verband houden met voorzieningsmoeilijkheden zullen wel in het bijzonder de aandacht krijgen. Hier immers wil de commissie komen tot die solidariteit in de aardolievoorziening waar ons land nu in het bijzonder om vraagt. Het gaat daarbij om olieondernemingen te verplichten met voorrang bepaalde groepen van gebruikers van olieprodukten te voorzien. Het gaat bovendien ook om de prijsbeheersing om speculatie te voorkomen en om beperkingen van het verbruik in bepaalde sectoren op grond van een duidelijk tekort in de voorzieningen. Het streven is om ondanks de voorzieningsmoeilijkheden een verder uiteenvallen van de markt in nationale deelmarkten te voorkomen. Nu ons land zo duidelijk partij is bij de onderhandelingen, die nu in Brussel worden voorbereid over deze kwestie, is het goed te herinneren aan standpunten en meningsverschillen, die in het verleden de voortgang op dit terrein sterk hebben belemmerd. Dit is des te meer nuttig, omdat het met name Frankrijk en Nederland waren, die op dit vlak duidelijk tegenover elkaar stonden.

Franse staatsinvloed

De Fransen hebben de verzorging via de internationale oliemaatschappijen en de vrije markt nooit vertrouwd. Al sinds de twintiger jaren nemen de bedrijven met overwegende staatsinvloed in Frankrijk op de energiemarkt een overheersende plaats in. Daarnaast bestaat er in Frankrijk een kartel, dat Franse maatschappijen of maatschappijen met een duidelijke staatsinvloed voorrang geeft in de voorziening van de Franse markt. Dit kartel, dat de jure in strijd is met het EEG-verdrag, bestaat nog steeds. De Franse regering heeft zich bij de geringste neiging die de Europese Commissie toonde om op dit punt het vrij verkeer van aardolie en aardolieprodukten te gaan doorvoeren direct en zodanig verzet aangetekend, dat die zelfde Commissie het er maar bij heeft laten zitten. Vele vragen van diverse Europese parlementsleden zijn aan deze kritieke kwestie gewijd. De antwoorden, en schrijver dezes kan dat bevestigen, want hij behoorde tot één van de vragenstellers, waren zelden op tijd en nooit bevredigend. Voor de Franse regering was hier een vitaal belang in het geding. Dit belang achtte zij ook na grote moeilijkheden met de Algerijnse regering in 1970, toen een bilateraal oliebeleid ten koste van de Franse staatsmaatschappij Elf/Erap mislukte, nog steeds gelegen bij de handhaving van dit nationale monopolie. Wat met Algerije was mislukt, wilde men op een andere manier multilateraal bereiken door overeenkomsten te sluiten met de andere

olielanden van het Middellandse-Zeegebied gezamenlijk. De verkoop van de Mirage-straaljagers aan Libië was een uitvloeisel van dit beleid.

Men mag bij dit alles niet vergeten, dat de Fransen redenen hadden om enigszins wantrouwend te staan tegenover het prijsgeven van de markt aan de internationale olieconcerns. Twee wereldoorlogen met de daaraan verbonden uitputting maakte dit land zodanig kwetsbaar voor de invloed van buitenlandse kapitaalkrachtige ondernemingen, dat de bescherming daartegen in met name de oliesector op zijn minst begrijpelijk mag worden genoemd. Men is in Parijs ook de gevolgen van de Suez-crisis van 1956 niet vergeten, toen de VS Frankrijk en Engeland dwongen tot een smadelijke terugtocht. De grondstoffenvoorziening heeft in het Franse economische en handelspolitieke beleid altijd een grote rol gespeeld. Het was duidelijk, dat men een nationaal energiebeleid prefereerde boven een geliberaliseerd EEG-beleid, dat het qua voorziening toch van de grote internationale olieconcerns zou moeten hebben.

Ook ons land heeft bij dit alles boter (olie) op zijn hoofd. Directe mededelingen over investeringsprojecten bij de aardolieverwerking door de betrokken maatschappijen aan de Europese Commissie achtte men schadelijk voor de concurrentie. De Nederlandse regering heeft – samen overigens met die van de Bondsrepubliek en van België – weten te bereiken, dat de mededelingen via de afzonderlijke regeringen zouden worden gedaan. De vrees van het verlies van een sterke positie op het terrein van de aardolieverwerking, zoals Rotterdam die bezat, speelde daarbij een grote rol. Die vrees werd bovendien gevoed door het te duidelijk zichtbare streven van de Franse regering om met de ontwikkeling van eigen oliehavens de Rotterdamse positie naar de kroon te steken. Enerzijds dus een sterk nationaal denken, waarin de potentiële schaarste van de grondstoffen en in het bijzonder van olie een grote rol speelt en onzerzijds een sterk internationaal gericht en liberaal denken, waarbij op pragmatische wijze wordt geprofiteerd van een qua achterland en verbindingen geschikte geografische situatie.

Franse eisen

Het is nog maar in vage contouren duidelijk welke prijs Frankrijk zal vragen voor het opgeven van haar nationale oliebeleid ten gunste van een Europees oliebeleid. Er zullen wel minstens drie, zo niet meer, eisen worden gesteld. De eerste ligt voor de hand en zal inhouden dat de onderhandelingen met de olie-exporterende landen mede en in belangrijke mate, steeds belangrijker mate zullen geschieden door de politiek verantwoordelijke instanties. Daarbij zal men de Franse visie op de met voorrang te behandelen samenwerking in het Middellandse-Zeebekken in het geding brengen. Het is daarbij niet zonder belang welke rol toegekend wordt aan de Europese Commissie. Als deze op dit vlak duidelijke handelspolitieke

bevoegdheden krijgt, dan is er niets tegen deze aanpak. Integendeel, men had er reeds in de zestiger jaren mee moeten beginnen. De tweede eis zal gericht zijn op een onverdacht Europese kom-af of voorrangbehandeling van de ten behoeve van de gemeenschappelijke markt werkende maatschappijen. Dit lijkt logisch, maar roept wel het probleem op van het internationale werkgebied en de daarmee mogelijk te maken spreiding van de voorzieningsbronnen. Een derde voorwaarde zal waarschijnlijk als de tekenen niet bedriegen, betrekking hebben op de verdere ontwikkeling van de kernenergie. Frankrijk zal daarbij een duidelijke plaats vragen voor het in dat land ontwikkelde systeem voor verrijking van uranium met het gasdiffusieproces, teneinde de dreigende concurrentie de pas af te snijden, die de introductie van de ultracentrifuge buiten Frankrijk maar in Europa kan veroorzaken. Nog pijnlijker kan de voorwaarde zijn om ten opzichte van de Arabische landen een zodanig soepele houding aan te nemen, dat daaraan ook de legitieme rechten en belangen van staat en volk van Israël worden opgeofferd. Deze laatste voorwaarde is ondanks de schijn van het tegendeel minder waarschijnlijk, omdat nog steeds een groot deel van de Franse openbare mening tegen een eenzijdige pro-Arabische politiek is. Bovendien is het ook de Franse regering niet ontgaan, dat het voortbestaan van Israël primair afhangt van het machtsevenwicht tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie.

Uiteraard zullen behalve Frankrijk ook de andere EEG-lid-staten een duit in het zakje doen. Vooral de houding van het Verenigd Koninkrijk is belangrijk. Men mag aannemen, dat de conservatieve regering geen aanleiding ziet om de supranationale Europese kaart te spelen. Het is immers niet de eerste keer, dat men met Arabische olietroebelen te maken heeft. Desondanks heeft men in de Londense city blijvend kunnen profiteren van het Arabische oliegeld en de daarmee te ondernemen beleggingen. Daar komt nog bij, dat er in belangrijke mate kan worden gerekend op eigen steenkool, eigen kernenergie en eigen (Noordzee-)olie. Voeg daarbij de bekende dosis nationaal-conventioneel denken en het beeld van een onbewogen voortschitterend Engeland in deze hele affaire is compleet. Het ziet er naar uit, dat er heel wat meer nodig is om het in crises geharde Engeland op de Europese toer te krijgen.

Voor ons land is dit alles wel pijnlijk, maar niet fataal. We behoeven ons immers niet met huid en haar over te geven aan het belangenspel van de niet-meer-groten in de EEG. Onze energiepositie is vooral op middellange termijn sterker dan velen geneigd zijn te denken. Los van het feit, dat aardgas technisch (en economisch!) meer mogelijkheden biedt buiten de sfeer van ruimteverwarming en stroomvoorziening zijn er nog ander factoren, die ons land sterk in de kaart spelen. Het is allesbehalve een Europees of een Westers belang dat de Duitse industrie via de boycot van Rotterdam eenzijdig wordt benadeeld. Dit stuk bevoorrading kan zonodig ook uit niet-Arabische bronnen worden verzorgd. Het zou volstrekt onrealistisch zijn dit gegeven uit het oog te verliezen. Een bijkomende factor is de behoefte

aan spreiding van de voorzieningsbronnen van olie en vooral aan vergroting van het aandeel van de niet-Arabische olie voor Europa. Dat aandeel beliep in de eerste helft van dit jaar voor de negen EEG-landen ca. 30% van de geïmporteerde 500 miljoen ton. In feite dus anderhalf maal de aanvoer te Rotterdam, dat overigens tot voor kort voor 69% uit Arabische landen werd bevoorrad. Al moge het laatstgenoemde percentage zakken, hoofdzaak ook voor ons land en voor Rotterdam is, dat het laatste percentage toeneemt. Er behoeft dan ook niet uit een positie van zwakte te worden onderhandeld. Er is meer reden tot *wan*hoop over de toekomst van de Europese integratie dan over de toekomst van onze economie.

Europese Commissie

Twee kanttekeningen zijn hier op hun plaats. De eerste betreft de rol van de internationale olieconcerns tijdens de huidige en ook in de toekomst te verwachten perioden van pressie en chantage door olielanden op de verkopersmarkt. Deze concerns hadden in feite grote handelspolitieke verantwoordelijkheid. De verkopersmarkt laat nu wat dit betreft een vacuüm achter. De vraag is wie dit vacuüm moet opvullen. Het antwoord zou moeten zijn: de Europese Commissaris verantwoordelijk voor het energiebeleid. Zolang dit beleid er niet is, kan die man ook niet verantwoordelijk zijn. Het lijkt daarom verstandig in dit verband te denken aan een politieke stuurgroep met bijzondere volmachten, waarin de EEG is vertegenwoordigd en waarvan de secretaris-generaal van de OESO de leiding heeft. Dit is helaas en vooralsnog de beste constructie, niet slechts voor ons land, maar ook voor het tot voor kort zo oliedomme Europa der vaderlanden.

Een tweede kanttekening betreft de grondslagen voor de Europese samenwerking. Zij zijn thans opnieuw in het geding. De neiging zal groot zijn om de EEG op te lappen met een op pragmatische compromissen berustend energiebeleid, dat qua consistentie niet in de schaduw zal kunnen staan van het gemeenschappelijke landbouwbeleid. Het is nu eenmaal het lot van de Europese constructie om een lappendeken van provisorische optrekjes te zijn. De tijd is gekomen voor een kritische herwaardering van de grondslagen van het verdrag van Rome. Voortgaande, niet gespecificeerde economische groei wordt onwerkkelijk. Grondstoffen en milieuvorwaarden gaan nu hun invloed doen gelden. Werkgelegenheidseisen en verlangens op het vlak van regionale ontwikkeling en sociaal functioneren stellen nieuwe gerechtvaardigde eisen waaraan een veredelde douane-unie niet kan voldoen. Een civiel, mondiaal gericht Europa met een voldoende industriële basis is ondenkbaar op de huidige wankele grondslagen. De autonome groei naar een post-industriële maatschappij met een gewaarborgd royaal verzorgingsniveau blijkt een illusie. De schaarste blijft het harde gegeven voor de toekomst. Het wordt daarom tijd, dat het EEG-verdrag wordt herzien en dat het daarin vervatte uitgangspunt van de

sociale vooruitgang meer body krijgt. Door dit verdrag ter discussie te stellen kan men de mensen in Europa een grote dienst bewijzen. Er is minder te verliezen dan men dacht.

Tot slot een opmerking over de Arabische regeringen, die opportuun vonden om naast Amerika ook ons land en Portugal in het verdomhoekje te zetten. Het is natuurlijk niet zo fijn het mikpunt van die pressie te zijn. Te meer niet omdat we voor dezelfde misère best wat meer daden dan goede gedachten ten behoeve van Israël hadden kunnen opbrengen. Aan de andere kant is er geen reden om nu heel erg verbolgen te zijn. Voor de Arabische wereld is het beleid jegens Nederland meer een werktuig voor het construeren van een sterkere handelspolitieke positie t.o.v. de EEG dan wat anders. Voor de op dure Arabische olie en buitenlandse hulp aangewezen ontwikkelingslanden zijn de consequenties op langere termijn pijnlijker dan voor ons. We zullen er gewoon doorheen moeten. Misschien leren we er van, al was het maar door wat meer begrip voor de wereldverhoudingen te krijgen en wat beter op de oliebarometer te kijken. We kunnen dat duidelijk niet meer aan de Shell overlaten. Eén zaak zullen we echter nooit moeten aanleren: fundamentele opvattingen over het volkenrecht prijsgeven voor een enkele miljoenen barrels olie.

Aad Kosto

Tijding van ver

In het decembernummer van dit maandblad trof ik een artikel aan van de hand van A. P. van Walsum met de titel 'Ons progressieve landklimaat'. De schrijver, die zich volgens mijn informatie aan gene zijde van de oceaan bevindt, begint zijn beschouwing met zich uitvoerig in te dekken tegen aantijgingen die hij verwacht. Zo weten wij meteen al dat hij zelf zijn artikel, hoewel belangwekkend genoeg om in druk te verschijnen, beneden de wetenschappelijke standaard van S en D vindt. Ook mogen wij vernemen dat wij niet met een fiscale leperd te doen hebben, maar met iemand die in Nederlandse overheidsdienst in het buitenland vertoeft.

Zelden zag ik zo veel defensief spel in zo weinig regels want er komt nog meer waarmee ik zal moeten afrekenen voor ik terzake kom.

Wie hem, zo schrijft Van Walsum, op grond van zijn buitenlands verblijf zou verwijten dat hij mee praat over de toestand in Nederland, terwijl hij die toestand niet meer kan overzien, 'zegt niet veel anders dan dat men niet over Zuid-Afrika kan oordelen als men er nooit is geweest'.

Een te rappe poging om met behulp van een bekende doodoener een instemmend mompelend publiek aan zijn zijde te krijgen. Laten wij er kort over zijn. Ook op een afstand is duidelijk dat de politiek van apartheid onrecht is, waard om te worden veroordeeld en bestreden.

Maar wie wil praten over de stemming onder de bevolking, de schakeringen en verschuivingen daarin, de kwaliteit van het contact tussen kiezers en gekozenen (if any) kan het beste oordelen na een fact findings expeditie ter plaatse.

Het gaat om het verschil tussen een letterlijk heersende politieke leer, toetsbaar aan de gecodificeerde mensenrechten, uitspraken van internationale organisaties en de eigen normen én een geheel van feiten en feitjes in hun mogelijke samenhang. Het verschil tussen een waarde-oordeel over politieke uitgangspunten en het schatten van een feitelijke situatie.

En juist over die feitelijke situatie (in Nederland) oordeelt Van Walsum van een afstand. Intussen moet de schrijver voor hij terzake komt nog een aantal denkbare tegenstanders buiten spel zetten en wel degenen die zich 'beroepsmatig met het politieke bedrijf bezighouden'. Uit het vervolg blijkt dat Van Walsum hier niet doelt op lieden als politicologen, werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker, docent of ambtenaar of op parlementaire journalisten, maar dat hij de gekozen burgers op het oog heeft. De gekozen burgers, afkomstig uit diverse geledingen van het volk, uit een rijke verscheidenheid van beroepen en sinds de dag van hun verkiezing getooid met de aanduiding 'politicus'.

Deze politicus zal, zo verwacht Van Walsum, weinig begrip hebben voor des schrijvers opmerkingen, omdat hij op zijn niveau niet al te erg gehinderd wordt door de politieke schematisering die Van Walsum in zijn artikel aan de orde wil stellen. Behalve misschien op congressen van de PvdA, zo merkt de overzeese auteur losjes op, worden de Nederlandse politici zelden voldoende geconfronteerd met de gesimplificeerde wijze waarop hun bedrijf bij het publiek overkomt.

Hoe Van Walsum dit weet en hoe hij erachter is gekomen dat het Nederlandse volk beter in de politiek thuis is en zich er meer bij betrokken voelt dan bijvoorbeeld tien jaar geleden, blijft geheel in het midden. De door hem voor dit onderwerp buitenspel verklaarde politicus heeft althans in de PvdA het contact te onderhouden met het district dat hem of haar op de kandidatenlijst heeft geplaatst. Het Kamerlid woont ook in dat district. De laatste jaren zijn er enkele intensieve verkiezingscampagnes geweest en 1974 zal weer tweemaal gelegenheid bieden.

Het is waar, een goed deel van de contacten met de eigen Partij bestaat uit ontmoetingen met het kader in gewesten en afdelingen.

Maar in de vergaderingen van de afdelingen manifesteert zich wel degelijk de basis, om een woord te gebruiken dat weliswaar gedevalueerd schijnt te zijn en hier en daar door overdosering irritatie oproept, maar dat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. En als de politicus de maatschappelijke achterhoede al niet in de afdelingen ontmoet – en toegegeven moet worden dat er een evenredigheid lijkt te bestaan tussen een gunstig maatschappelijke situatie of vooruitzichten daarop en voldoende politieke geëngageerdheid om actief lid van een politieke partij te worden – dan zijn daar wel de actiegroepen en is er het grote aantal contacten dat voortvloeit uit 'PvdA-actiepartij'. De verkiezingsacties van de laatste jaren (te beginnen met de caravaan van 1967) omvatten mede het contact op straat en de ontmoetingen van deur tot deur, waar inderdaad het Haagse jargon geen pasmunt is. Toegegeven moet worden dat de intensiteit van het Haagse bedrijf het gevaar in zich bergt dat de politicus het contact met de kiezers minder intensief voortzet dan hij het in verkiezingstijd begint, maar vaststaat dat een ieder die nu voor de PvdA in de Kamer zit regelmatig het bad aan de basis neemt en daar tussenin regelmatig wordt besproeid. Het is zeker waar dat vaak een geringe geneigdheid tot genuanceerd denken en een grote voorkeur voor eenvoudige, krachtige taal wordt aangetroffen. Hierover zo dadelijk meer, want Van Walsums artikel is belangwekkend genoeg om nog langer stil te staan bij zijn uitvallen naar politici en congresgangers. Daarom knoop ik aan bij zijn bovenvermelde opmerking over de grotere betrokkenheid van de kiezers bij de politiek dan tien jaar geleden.

Tien jaar geleden. 1963. Een verkiezingsjaar. Vondeling is fractievoorzitter en bij de VVD is het Toxopeus. Twee heren die verklaard hebben dat hun partij niet zal deelnemen in het kabinet, waarin ook de ander is

vertegenwoordigd. Het begin van een polarisatie, die na tien jaar zou leiden tot een groeiende PvdA en een groeiende VVD, met daar tussenin een afslankende KVP. Zo ver was het nog niet in 1963, toen de KVP een zetel won en VVD en PvdA verloren.

Vondeling zegt naar aanleiding van die nederlaag: 'wij hadden te weinig een eigen inzicht. Wij waren onvoldoende herkenbaar als de andere, als de betere keus'.*

Tot 1959 had Nederland de PvdA in de regering gezien, in 1963 was er vier jaar voorzichtige oppositie achter de rug. Maar het einde van de Nederland-zal-herrijzen-harmonie stond voor de deur. In de komende jaren van welvaart zou het besef groeien, dat die welvaart ongelijk werd verdeeld. De oude maatschappelijke tegenstellingen waren niet opgelost. De gezamenlijke inspanningen hadden behalve nationaal herstel ook een aanzienlijk nationaal inkomen opgeleverd, dat echter onevenredig werd verdeeld. De vakbeweging markeerde het einde van een tijdperk door wat genoemd werd een 'loonexplosie' van 10%.

De reeks liberaal-confessionele kabinetten van de zestiger jaren wordt zonder voorafgaande verkiezingen onderbroken voor een Roomsrood intermezzo: het kabinet-Cals-Vondeling van 14 april 1965 tot 22 november 1966. In die tijd en kort daarna blijkt dat de fundamenten van Neerlands politieke harmonie verzakken: Nieuw Links, D'66, PPR ontstaan met als reactie, speciaal op Nieuw Links, DS'70, dat zich meer mocht verheugen in het toestromen van voor de nieuw te verdelen gemeenteraadzetels gepasseerde PvdA'ers dan in het binnenkomen van veel mensen met visie. Hoe het zich ook uit, door oppositionele stromingen binnen PvdA en KVP, door nieuwe partijvorming zich richtend op de zwevende kiezer, het is duidelijk dat de gebleken tegenstellingen in de maatschappij zich vertalen op het vlak van de politiek. Terzijde mag hier de verwachting worden uitgesproken dat, als een soort naijlend effect, ook de nieuwe grote partij, de VVD, niet zal ontkomen aan een oppositionele beweging binnen die partij, die zal leiden tot afval van de liberale vleugel.

Polarisatie en schematisering

Voor het bestek van dit artikel is het geoorloofd met voorbijgaan van veel te komen tot het voorlopig resultaat van een en ander: een kabinet-Den Uyl, tot stand gekomen na een tweetal verkiezingen in 1971 en 1972 waarbij te voren het te voeren beleid was aangegeven in Keerpunt 1972 en een aantal van degenen die het zouden uitvoeren in het schaduwkabinet waren gepresenteerd. Een situatie waarbij de kiezer een echte keuze had. Voor een beleid, maar ook uit een drietal samenwerkende partijen.

In de twee verkiezingen die aan het kabinet-Den Uyl voorafgingen, is er gepolariseerd. Voor de oppervlakkige beschouwer tegen de confessionele

* Dr. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, blz. 113.

partijen, die immers het slachtoffer zijn geworden. Voor de wat meer terzake kundigen tegen de VVD alsmede tegen die krachten in de confessionele partijen, die een samengaan met de VVD voorstonden en voorstaan. De inzet van de polarisatie is het al of niet bereid zijn tot fundamentele wijziging van de maatschappelijke verhoudingen door een betere spreiding van inkomen, kennis en macht, zoals Keerpunt het zegt of door het optillen van de onderkant, zoals de vakbeweging het heeft geformuleerd.

Leidt dit alles nu tot een schematisering in de politiek, leidt deze polarisatie tot een vereenvoudigingsproces, waarbij politici kreten overnemen van hun achterban en die via het beleid tot schade van het overheidsaanzien weer uitdragen? Zal het eind van dit alles een tweedeling in de politiek opleveren waarbij er geen sprake meer is van 'kiezen maar van 'zijn', en wel progressief of conservatief?

Schematiseren is het geven van een vereenvoudigde voorstelling. Het lijdt geen enkele twijfel dat zoiets gebeurt overal waar een ingewijde zijn kennis en inzichten tracht over te brengen. Hoe minder ontwikkeld de toehoorder is, hoe eenvoudiger de zaken zullen worden voorgesteld.

Docenten doen het, politieke commentatoren en politici, de laatsten vooral in verkiezingstijd. Het vereenvoudigd voorstellen wordt echter niet overal en altijd in gelijke mate gedaan. De graad van vereenvoudiging correspondeert met twee factoren: de mate van gevorderdheid van het gehoor en de integriteit van degene die de zaken uit de doeken doet.

Van de bovenvermelde drie categorieën heeft de docent het in dit opzicht het makkelijkst: hij kan het laten bij een weergave van feiten en meningen. Van de politieke commentator wordt een mening verwacht bovendien, maar de politicus moet ook nog een keuze doen waarvoor hij moet staan. Hij zal zijn keuze willen doen na een dialoog met de achterban, die door hem voor zover nog nodig geïnformeerd is over de materie, maar ook over zijn kijk op de zaken en de nuances die hij onderkent. En dat laatste wordt inderdaad vaak niet gewaardeerd.

De achterban, wat meer ter linker- dan ter rechterzijde, bestaat voor een niet onaanzienlijk deel uit actiegroepen en aan beide zijden, evenredig opgedeeld, uit bepleiters van deelbelangen. En het is in deze groepen dat men vaak wars is van nuances en uit de overzichtelijkheid van het eigen standpunt vervalt tot in het gehoor liggende kreten.

Maar heeft dit veel te maken met polarisatie? Zeker, veel kreten richten zich tegen de andere kant, maar de polarisatie wordt ook aangetroffen in goed gedocumenteerde artikelen en wel doorgetimmerde programs. En kreten klonken ook in tijd van harmonie.

Er zijn aanwijzingen dat sommigen zoiets als een religieuze ijver hebben, niet alleen in het najagen en aanhangen van standpunten die voor progressief doorgaan, maar ook nog in het wegen, beoordelen en zonodig veroordelen van standpunten van een ander. En dáár ligt inderdaad de polarisatie die ook niet onbekend is in de religie: wie niet voor ons is, is tegen ons.

Maar er is geen enkele aanwijzing dat dit op de pluriforme pool, waar de pluriforme PvdA toeft met D'66 en de PPR in overwegende mate het geval zou zijn.

Het einde van het kabinet-Cals-Vondeling, alsmede het consequent kiezen in de jaren daarna voor de VVD maakte het wél onvermijdelijk aan de confessionele partijen een 'take it or leave it' keus voor te leggen: Keerpunt '72. Op hoofdpunten dient er een tweedeling in de politiek te komen opdat de kiezer kiezen kan vóór of tegen een grondige vernieuwing van de maatschappij. Over de diverse programmapunten is een discussie mogelijk, waarbij ook confessionelen zijn uitgenodigd om mee te denken, zolang zij bereid zijn de grotere spreiding van kennis, macht en inkomen als beleids-uitgangspunt te aanvaarden.

Behalve het bovenbesproken groepje progressieve nierenproevers zal geen mens verwachten dat hij bij zijn politieke keuze een program aantreft dat alles bevat wat hij voorstaat en niets dat hij verwerpt. Er bestaat niet zoiets als een vaststaand totaal pakket van progressieve standpunten. De uitgangspunten staan al vele jaren vast, de uitwerkingen zijn voortdurend in discussie binnen de partijen.

Als conclusie: wél een tweedeling in de politiek, maar met een levendige discussie tussen samenwerkende partijen en binnen die partijen. Van progressief of conservatief 'zijn' is derhalve geen sprake. Wie dat denkt, ziet beren op de weg. En dat doet Van Walsum.

Het mondiger wordende publiek (een door Van Walsum geconstateerd feit) zou in grote meerderheid het totaal pakket ongenueanceerde zekerheden op godsdienstig gebied hebben ingeruild voor politieke ongenueanceerde zekerheden. En de progressieve overheid zit daar maar mee. Want die moet voor haar kiezers herkenbaar (en dus ongenueanceerd) zijn en tegelijkertijd beleid voeren, bijvoorbeeld op het gebied van de misdaadbestrijding.

Toch is de progressieve keuze er niet een tussen een op rantsoen gestelde en een sterke, goed uitgeruste politiemacht. Die keuze past in het schema van Van Walsum. Bij de progressieve keuze gaat het om de kwaliteit van de uitrusting: meer kennis en inzicht, minder geweld. Het huidige politiecorps in Nederland is onderbezet, de organisatie is verouderd. Er moet dus meer personeel komen, dat in zijn opleiding en in vervolgcursussen meer maatschappijwetenschappen krijgt. De organisatiestructuur zal moeten veranderen door een nieuwe wetgeving. Er zal bij de beleidsvorming hoogstens sprake kunnen zijn van geldgebrek, niet van 'schematische emoties'.

Verschillen

Van Walsum heeft van VVD-zijde en van verontruste ouders vernomen over linkse indoctrinatie op scholen. Hoewel hij zegt van een en ander on-

voldoende hoogte te kunnen krijgen, schaart hij zich toch maar onder de verontrusten.

Ten onrechte. Van Dale geeft voor indoctrinatie: het onder druk bijbrengen of doen aanvaarden van zekere (politieke) leerstellingen. Voor zover ik iets van het reilen en zeilen van het tegenwoordige schoolleven afweet, kan ik mij niet voorstellen dat leerlingen daar onder druk iets zouden aanvaarden.

Die druk is er wél (door cijfer en examen) om het voorgeschreven kennispakket op te nemen teneinde in de maatschappij te kunnen functioneren. Wie stelt dat ons onderwijs indoctrineert tot aanvaarden van de bestaande maatschappijstructuur en derhalve tot behoudendheid heeft meer gelijk.

De progressieve visie op het onderwijs stelt de eis dat het leidt tot solidariteit en tot het vermogen democratisch besef tot gelding te brengen naast het ontwikkelen van kennis, vaardigheden en creativiteit.

Een docent kan en mag (kan hij anders?) zijn eigen maatschappijvisie laten uitkomen. Dat hiervan enige invloed kan uitgaan op leerlingen ligt voor de hand: een ieder die onderwijs heeft genoten, heeft de invloed van docenten op zijn denken ervaren. Evenals de correcties die het eigen kritisch denken daar later op aanbracht.

Wie zich wil afzetten tegen progressieve politiek en met name tegen het socialisme komt altijd weer aan met het woord nivellering en het streven naar gelijkheid. Het resultaat daarvan zou een grauwe gelijkvormige maatschappij zijn.

Van Walsum ziet bovendien het gevaar van een schematisering, simplificatie en de macht van een ongenueanceerde achterban. Gelijkheid wil niet zeggen dat een ieder evenveel inkomen, evenveel macht en evenveel zeggenschap zou hebben. Het betekent wel dat de verschillen in inkomens worden verkleind, dat de macht die in handen van enkelen is in die van velen komt en dat de kennis voor iedereen toegankelijk wordt. Verschil zal er zijn omdat de mensen verschillend worden geboren in aanleg, karakter en intelligentie, waardoor zij verschillend op de mogelijkheden zullen reageren. 'Nivellering' in deze zin zal tot een meer ontspannen samenleving leiden, omdat het onderwijs aansluiting zoekt bij de mogelijkheden van het individu; de inkomensverschillen minder onredelijk zijn en het mogen en kunnen meepraten in de staat, in de school, in het werk, in de woonomgeving een recht van allen is.

Socialistische politiek zal niet in staat zijn om betere mensen te maken. Maar wél een betere samenleving.

Tenslotte komt Van Walsum in zijn artikel tot een voorstel van samenwerking tussen rechts in de PvdA en links in de VVD. Deze middengroepering zou van belang zijn om 'centrifugale en extremiserende' krachten tegen te gaan en dusdoende aantrekkingskracht uit te oefenen op sommige confessionele stemmers.

Is dit niet de zoete zang van de vogelaar? Waar een tweedeling in de

politiek niet volledig slaagt, ligt de macht in het midden. Heeft Van Walsum met de strekking van zijn artikel een alternatief op het oog voor de harde confessionele kern waarvan hij het voortbestaan voorspelt?

Wat de PvdA betreft, is Van Walsums artikel enkele jaren te laat. Wat rechts stond in de PvdA is uitgeweken naar DS'70, dat alweer op zijn retour is. De PvdA steunt eensgezind en waakzaam (inderdaad) het kabinet-Den Uyl.

Maar mogelijk ligt er een werkterrein bij de VVD. Alle factoren zijn aanwezig: een (naar rechts) radicaliserende partij, compleet met invloedrijke achterban, met schematisering en simplificatie (een oeroud Telegraaf-procédé) en een zich ontheemdoelende liberale vleugel (met kwijnende NRC). Een partij die tegen nivellering is, tegen politieke indoctrinatie op school, voor een sterke politie, tegen misbruik van sociale wetten en tegen nuances.

Van Walsum ontkomt niet aan de bezwaren van zijn geografische afstandelijkheid bij het behandelen van het onderwerp dat hij koos. Hij komt tot zijn verontrusting door oppervlakkige waarnemingen, informatie uit de tweede hand en te snelle conclusies. Onvoldoende grond om tot gevolgtrekkingen te komen, zelfs als die geen wetenschappelijke pretentie hebben.

W. J. van Gelder

Een terugblik op de zaak Delta-Lloyd - Commercial Union*

1. Tot de ongetwijfeld meest opzienbarende gebeurtenissen van de laatste tijd op het gebied van het verzekeringswezen behoort de ontwikkeling rond de verzekeringsmaatschappij Delta-Lloyd te Amsterdam. De op één na grootste verzekeringsmaatschappij in ons land kondigde immers eind juli aan dat er door het op een na grootste Engelse verzekeringsconcern Commercial Union Assurance Company, gevestigd te Londen, voorstellen waren gedaan om samen te gaan.

Half mei 1973 begonnen de eerste geruchten de ronde te doen over een samengaan van Delta-Lloyd en een andere maatschappij. De eerste contacten met de Commercial Union waren echter al eerder in december 1972 gelegd. Dat de Engelsen grote belangstelling voor Delta-Lloyd hadden, bleek uit het feit dat zij het initiatief tot de gesprekken namen en dat van december 1972 tot juli 1973 hun aandeel in de certificaten van het aandelenpakket van Delta-Lloyd door allerlei aanbiedingen steeg van 10 tot 27,8%. Eerst op 25 juli 1973 werd door het bestuur van de Delta-Lloyd Verzekeringsgroep in een persbericht meegedeeld dat het concern benaderd was door een ander verzekeringsconcern met het voorstel om een nauwe samenwerking tot stand te brengen. In verband met de ontwikkeling van de beurskoers van de certificaten van aandelen, en de in omloop zijnde geruchten, werd dit persbericht uitgegeven om tegelijkertijd mee te delen dat de Vereniging voor de Effectenhandel gevraagd was de notering van die koers op te schorten. Was aanvankelijk het gesprek tussen Commercial Union en Delta-Lloyd strikt oriënterend en verkennend, en kreeg het later het karakter van onderhandelen, nu was het vooral de ontwikkeling van de beurskoers welke het samenwerkingsproces sterk versnelde. Er zitten aan deze zaak een aantal aspecten die het waard maken er wat dieper op in te gaan.

2. Ingevolge artikel 15 van de Fusiegedragsregels moeten de vakorganisaties in de gelegenheid worden gesteld hun oordeel over een samenwerking zoals voorgesteld werd te geven vanuit het gezichtspunt van de werknemers. De Wet op de Ondernemingsraden stelt dat beslissingen over dit soort aangelegenheden slechts genomen mogen worden nadat ook de ondernemingsraad in de gelegenheid is gesteld daarover advies uit te

* Met speciale dank aan G. F. Halm, een van de twee NVV Mercurius-bestuurders die bij de onderhandelingen tussen Commercial Union en Delta-Lloyd betrokken was en mij veel informatie en advies verschafte.

bringen. Het valt dan ook gemakkelijk te begrijpen dat er voor de bonden én de (gekozen) ondernemingsraadsleden drukke tijden aanbraken.

De samenwerkende bonden – de NVV Bond Mercurius, de BVA en de HBO – waren op maandag 23 juli ingelicht over de contacten met de Commercial Union. Op de eerste vergadering met de Raad van Bestuur op 25 juli hieven de bonden afwerend de hand op tegen de samenwerking, i.c. de overname. Zij wilden alleen verklaren geen bezwaar tegen die overname te hebben mits er aan een aantal voorwaarden voldaan zou worden, voorwaarden m.n. op het vlak van het personeelsbeleid en de werkgelegenheid in het algemeen.

De ondernemingsraad die 26 juli ingelicht werd over de eerder genoemde samenwerking was al enigszins op dit bericht voorbereid. Reeds half juli had zij bij voorbaat een 'eisenpakket' samengesteld waarin een aantal garanties stonden, die zouden moeten worden gegeven omtrent de werkgelegenheid en de rechten van de werknemers en gepensioneerden. Ook had zij al op maandag 23 juli contact opgenomen met de vakbonden i.v.m. de alarmerende toestand op de beurs.

Nadat zowel de bonden als de gekozen leden van de ondernemingsraad officieel in kennis waren gesteld van de voorgestelde overname van Delta-Lloyd door de Commercial Union zijn zij vrijwel dag en nacht in touw geweest om de geëiste voorwaarden en garanties gerealiseerd te zien. De gewenste garanties zijn verkregen doordat op 31 augustus 1973 terzake een overeenkomst is afgesloten tussen Delta-Lloyd en de samenwerkende vakbonden. Commercial Union had op 16 augustus al officieel te kennen gegeven de overeenkomst te kennen, er geen bezwaar tegen te maken en deze te zullen respecteren.

3. Ook de Raad van Bestuur had zelf een aantal voorwaarden opgesteld waaraan de overnemer zou moeten voldoen. Dit betekent dat alle betrokkenen – het bestuur, de vakorganisaties en de ondernemingsraad – ieder vanuit hun eigen verantwoordelijkheid hebben gestreefd naar een overeenstemming, die:

- waarborgen zou bieden voor een voortgezet actief functioneren van Delta-Lloyd als Nederlands verzekeringsbedrijf, vallend onder het Nederlands vennootschapsrecht, werkend volgens de beginselen en gebruiken van de Nederlandse samenleving en marktverhoudingen en rekening houdend met de verantwoordelijkheden die zij heeft als kapitaalverschaffer in Nederland;
- tevens goede garanties zou bieden voor de werkgelegenheid in het verzekeringsbedrijf en voor de bescherming van de belangen van de werknemers van Delta-Lloyd in het bijzonder.¹

Het overleg heeft plaatsgevonden in een open en goede sfeer en leidde, doordat vrijwel alle eisen van de vakbonden ingewilligd werden, tot een zodanige opstelling van alle betrokkenen dat tegen het samengaan van de twee bedrijven geen verder bezwaar werd gemaakt.

Het overleg tussen de bonden en Delta-Lloyd heeft tot volledige overeenstemming geleid op basis van de door Delta-Lloyd aan de vakorganisaties gerichte brief d.d. 3 augustus 1973 die aan de overeenkomst is gehecht. De overeenstemming is mede gebaseerd op de in een verklaring (Letter of Intent) van Commercial Union d.d. 3 augustus 1973 gegeven waarborgen m.b.t. de continuïteit van Delta-Lloyd, de juridische structuur volgens haar huidige statuten met een leiding, die overwegend in Nederlandse handen zal zijn en m.b.t. het toekomstige sociale beleid van Delta-Lloyd en haar beleid als kapitaalverschaffer voor de Nederlandse economie.

De positie van Delta-Lloyd op de Nederlandse verzekeringsmarkt zal worden gehandhaafd, terwijl het bedrijf ook voortaan zijn rol in de ontwikkeling van die markt volledig zal blijven spelen. Het bestaande beleid tot steun aan (initiatieven van) de bedrijfstak in Nederland wordt voortgezet. De verzekeringszaken blijven gedaan met inachtneming van de voorwaarden, gebruiken en spelregels van de Nederlandse verzekeringsmarkt. De beleggingspolitiek van het bedrijf zal ook in de toekomst de verantwoordelijkheden van een maatschappij van de omvang van Delta-Lloyd voor de Nederlandse kapitaalmarkt en het in Nederland bij verzekeraars gebruikelijke beleggingspatroon voldoende mee laten wegen.

Door Commercial Union zullen de arbeidsovereenkomsten met de personeelsleden van Delta-Lloyd naar recht en billijkheid in acht worden genomen en zullen alle bestaande rechten worden gerespecteerd.²

De vakorganisaties hebben met Delta-Lloyd voorts de regelingen waarover tussen hen overeenstemming is bereikt in een overeenkomst vastgelegd en nader uitgewerkt. Dit betekent dat Delta-Lloyd bepaalde beslissingen niet zal nemen dan na overleg met de vakorganisaties. Hierbij gaat het m.n. om wijzigingen in de bij de Letter of Intent vastgelegde regelingen, om overdracht van de zeggenschap over de onderneming of een onderdeel daarvan aan een andere ondernemer, belangrijke inkrimping, uitbreiding of andere wijziging van de werkzaamheden van de onderneming etc.³ Ook over de verkoop of overdracht van aandelen of van certificaten van aandeel Delta-Lloyd door Commercial Union aan derden is, als zo'n transactie zou leiden tot vermindering van het belang van de laatste in Delta-Lloyd, overleg met de vakbeweging nodig. Ook met de ondernemingsraad zal in dat geval overleg moeten plaatsvinden.

Benoeming van de leden van de Raad van Commissarissen van Delta-Lloyd zal voortaan alleen plaats mogen vinden na overleg met de ondernemingsraad. Commissarissen en leden van de Raad van Bestuur zullen naar Nederlands recht gekozen blijven worden. Ook de vaststelling van de jaarrekening blijft berusten bij de Raad van Commissarissen.

Wijzigingen van de statuten, die verandering van de structuur inhoudt, behoeft voortaan ook tijdig overleg met de ondernemingsraad en vakbeweging. Het sociale beleid dat al niet slecht was bij Delta-Lloyd, aldus Ter Horst van het NVV, zal voortgezet en in positieve zin ontwikkeld worden.

In art. 8 wordt immers gesteld dat gestreefd zal worden naar de totstandkoming van een *sociaal contract* tussen Delta-Lloyd en de vakorganisaties. In dat contract zullen de uitgangspunten van het personeelsbeleid van het bedrijf, geïntegreerd in haar totale bedrijfsbeleid moeten worden geformuleerd. Daarbij gaat het om o.a. de arbeidsvoorwaarden, democratisering van de besluitvormingsprocessen, promotiebeleid, te volgen procedure bij reorganisatie etc.

De overeenkomst zal ter kennis van de ondernemingsraad gebracht worden, deze zal daarna op de naleving ervan toezien. Het overeengekomene geldt voor onbepaalde tijd en kan de eerste vijf jaar alleen met wederzijds goedvinden gewijzigd worden. Daarna kan één der partijen met een aanzegtermijn van zes maanden te kennen geven te willen praten. Gebeurt dit en wordt men het niet eens, dan kiest elk der partijen een arbiter, er komt een onafhankelijke derde bij en dit college moet dan een bindende uitspraak doen.

Waarde van afspraken

4. Het feit dat er uiteindelijk een overeenkomst werd gesloten tussen Delta-Lloyd en de vakbonden naar aanleiding van de overname van dit bedrijf door de Commercial Union is zeer belangrijk. Hoe belangrijk het in de praktijk zal blijken te zijn is echter eerst later op zijn volle waarde te schatten. Niettemin kunnen we de waarde van de afspraken die t.a.v. velerlei zaken, die voor het bedrijf in het algemeen en de werknemers in het bijzonder van belang zijn, gemaakt zijn niet licht onderschatten. Dit geldt te meer omdat bij deze overname een grote multi-nationale onderneming betrokken is.

Nog niet lang geleden werd een affaire als tussen Delta-Lloyd en de Commercial Union afgedaan zonder enige inspraak van de werknemers. Dat zoiets in de huidige tijd niet meer mag gebeuren staat voor vrijwel iedereen vast, maar dat het zonder inspraak gebeurt, is helaas nog te vaak het geval. Er bestaat een fusiegedragscode, maar deze heeft geen dwingende bevoegdheden. Bedrijven kunnen zich dan ook bezondigen aan velerlei overtredingen van deze code zonder dat men in strijd met een wet komt.⁴ Formeel juridisch bezien hebben de bonden geen enkele zeggenschap. Ook t.a.v. de ondernemingsraad geldt dat er nergens sprake is van werkelijke inspraak. In het geval van Delta-Lloyd was dat min of meer wel het geval omdat de Raad van Commissarissen voor zijn eigen positief advies een overeenkomstig advies van de ondernemingsraad, vakbonden en directies als voorwaarde gesteld had. Maar dan nog blijft het bezwaar van de zeer korte tijd waarin de adviezen tot stand moeten komen en de grote vraag of men wel over alle relevante informatie beschikt.

De vakbeweging en de ondernemingsraad moeten in zeer korte tijd zicht proberen te krijgen op het voorstel. De bedrijfsleiding blijkt dan vaak al maanden met de problematiek bezig geweest te zijn. Als men dan als Raad

van Commissarissen een positief advies t.a.v. de overname afhankelijk stelt van het advies van bonden en ondernemingsraad, legt men een grote verantwoordelijkheid op hun schouders. Zij kunnen in die korte tijd nauwelijks zicht krijgen op de alternatieven, op de consequenties van een negatief advies. Men heeft in dit geval dan ook onder hoge druk een advies moeten uitbrengen, waarbij het voldongen feit van de in een vergeand stadium verkerende onderhandelingen met Commercial Union de bonden en ondernemingsraad met de rug tegen de muur plaatste. Verder werd dan nog door de Raad van Bestuur tegen het advies 'neen' steeds als argument gebruikt de chaos die dan zou ontstaan.⁵

De gang van zaken bij de overname van Delta-Lloyd door de Commercial Union is al met al toch een belangrijke stap op weg naar het veilig stellen van de belangen van de werknemers, die toch als moreel eigenaar van het bedrijf te zien zijn. Dat is ook te zien aan het feit dat Delta-Lloyd de vakbonden duidelijk als gesprekspartner en overlegorgaan in de onderneming aanvaard heeft. Hieruit vallen echter geen verdere conclusies voor de toekomst – voor andere gevallen – te trekken. De beslissingsmacht blijft immers uiteindelijk bij de aandeelhouder liggen (zie ook 7). De bonden kunnen wel garanties vragen en die schriftelijk laten vastleggen, men blijft echter afhankelijk van de goede wil van de bedrijfsleiding.

Bij Delta-Lloyd bestond een goed sociaal klimaat waardoor een overeenkomst mogelijk werd. Het afdwingen van garanties en de pressie die uitgeoefend kan worden om die garanties af te dwingen hangen in de meeste gevallen nauw samen met de sterkte van de bonden in de betreffende bedrijven. In dat verband is het interessant om de reactie te lezen van de Unie van Schadeverzekeraars in een brief aan haar leden e.d.: 'Wij zouden een dringend beroep op u willen doen in geval van fusie, overname of verkoop van ondernemingen, geen toezeggingen aan de vakbonden te doen dan wel regelingen te treffen, die niet passen in het werkgeversbeleid en waarbij m.n. de invloed van de vakbeweging op de onderneming en het ondernemingsbeleid wordt vergroot'.⁶

Dit schrijven zij omdat de vakbonden 'nu gebruik maken van de situatie, waarin fuserende ondernemingen zich bevinden, om in afzonderlijke bedrijven inwilliging van deze eisen te verkrijgen'. ('Deze eisen' wil zeggen: de aanstelling van werknemerscommissarissen, invoering van bedrijvenwerk etc.)

Het belang van de overeenkomst is groot juist omdat het Delta-Lloyd betreft, m.a.w. een bedrijf dat een belangrijke plaats inneemt in de financiële, sociale en economische sectoren van Nederland. Dit laatste brengt ons er direct toe de overname ook in een ander licht te zien. De betekenis van de verzekeringsbranche is i.v.m. zijn functie op de kapitaalmarkt, waarop jaarlijks indrukwekkende bedragen beschikbaar gesteld worden én door de aard van de dienstverlening voor ons land als geheel van veel gewicht. Daarom zullen we in het nu volgende m.n. een beschouwing

wijden aan de meer economische en maatschappelijke aspecten van zo'n overname.

Engelse activiteit

5. De Engelse verzekeringsmaatschappijen zijn al sinds lang actief in het buitenland. Ook de Commercial Union is een verzekeringsmaatschappij die sterk op het buitenland gericht is en dan m.n. op schadeverzekeringsgebied. De maatschappij behaalt zelfs het grootste deel van haar omzet in het buitenland (in de VS). Ook op het vasteland van West-Europa heeft zij een belangrijke schadeportefeuille met £ 64 mln. premie, d.i. 10% van haar totale premie-inkomen eigen rekening voor 1972. De Commercial Union heeft een vertegenwoordiging in vrijwel elk Westeuropees land. In Nederland behoort bijv. The Ocean Accident & Guarantee Corp. Ltd. tot het Engelse concern. De supervisie over de meeste van die vestigingen vindt thans vanuit Londen plaats. Dat gaat zelfs zover dat men bezig is de overbrenging voor te bereiden van de administratie van de continentale vestigingen naar het grote computercentrum in Londen.⁷ Dit kan heel goed samenhangen met het feit dat verschillende van die vestigingen niet omvangrijk genoeg zijn om ze zo levensvatbaar te maken als de Commercial Union zich zou wensen.

Nu Groot-Brittannië tot de EEG is toetreden, is er een enorme stimulans ontstaan voor het Engelse bedrijfsleven om zich meer op het vasteland van Europa te richten. Vele bedrijven zijn op die toetreding vooruit gelopen en hadden al 'bruggehoofden' gevormd op het continent. Bij de ondernemingen die zich nu meer op het Europese continent gaan bewegen, vallen vooral van Britse zijde ondernemingen op die meer op het financiële vlak opereren en op het gebied van het onroerend goed. Met deze ontwikkeling hangt de tendens tot internationalisatie van het economisch leven samen. Door zowel de toetreding van Engeland tot de EEG én het feit dat multinationale ondernemingen een voortdurende ontwikkeling te zien geven, wenst ook de Commercial Union haar activiteiten op het vasteland te vergroten. Tevens wil dit bedrijf een bestuurscentrum voor alle Westeuropeese activiteiten, of tenminste een belangrijk deel ervan, op het vasteland vestigen. Het ligt daarbij in de bedoeling van de Commercial Union om zoveel mogelijk activiteiten te entameren opdat haar bestaande vestigingen zich kunnen ontwikkelen tot economisch levensvatbare eenheden met een behoorlijke spreiding van zaken over alle branches.

Voor het bereiken van die doeleinden heeft de Commercial Union gedacht aan een samengaan met Delta-Lloyd. De keuze voor Delta-Lloyd hangt samen met het feit dat men juist via een Nederlands bedrijf op het continent wilde expanderen. Nederland heeft immers een goed ontwikkelde verzekeringsmarkt terwijl er in vele opzichten een belangrijke mate van gelijke benadering bestaat in de Nederlandse en Engelse verzekeringsmarkten, in wetgeving en de praktijk t.a.v. vennootschappen en verzekeringen.⁸

Ook het taalprobleem is in ons land vrij beperkt. Daar het een natuurlijke zaak geacht werd dat het Engelse bedrijf levensverzekeringen gaat verkopen op het vasteland en het uitgangspunt – voor wat levensverzekeringen betreft – was om dat dan d.m.v. een overname of een fusie te doen, lag de keuze voor Delta-Lloyd voor de hand.⁹ De omvang van Delta-Lloyd in Nederland en haar goede spreiding van zaken, in het bijzonder in levensverzekering, waarin het Engelse bedrijf juist relatief weinig zaken doet in continentaal Europa, maken juist dit Nederlandse bedrijf een ideale partner voor Commercial Union. Daarbij komt dat Delta-Lloyd een erkende reputatie heeft met een capabel management zodat dit bedrijf ook een goede basis zou zijn voor het vestigen van een territoriaal bestuur in Noordwest-Europa en voor verdere ontwikkeling.

6. Het aantal fusies, overnames e.d. neemt de laatste jaren in het verzekeringsbedrijf in ons land grote vormen aan. Delta-Lloyd is daar zelf een goed voorbeeld van. Immers kwam eerst in 1968 de Delta Verzekeringsgroep NV tot stand door het samengaan van de Hollandsche Sociëteit en Amstleven, later besloot Ned Lloyd met de Delta-groep samen te gaan om de Delta-Lloyd te vormen. Deze groep heeft in de loop van de laatste jaren weer verschillende gesprekken gevoerd met andere verzekeringsmaatschappijen om tot verdere concentratie te komen. Zo werden er gesprekken gevoerd met de Nationale Nederlanden; het bekendste voorval is echter de voorgestelde fusie met Amev en Ago die uiteindelijk in 1972 is afgesprongen. Alle gesprekken en voorstellen liepen uiteindelijk op niets uit; het te verwachten integratieprobleem is voor Delta-Lloyd, die zelf nog in grote integratieperikelen gewikkeld was, het breekpunt geweest.

Naast nationale concentraties ontwikkelden zich ook internationale vormen van samenwerking. Daarbij gaat het er niet alleen om een groter deel van de verschillende nationale markten te verkrijgen, maar ook om verdergaande risicospreiding en om beter aan de behoeften van multi-nationale relaties te kunnen voldoen.¹⁰ Ook het beleid van Delta-Lloyd is in de afgelopen jaren gekenmerkt geweest door een streven naar internationalisatie hetgeen zijn weerslag vond in het aangaan van enkele internationale samenwerkingsverbanden. Naast de bovenstaande motieven speelt daarbij vooral een rol dat de economische ontwikkelingen in Europa onvermijdelijk tot grotere eenheden in het bedrijfsleven leiden, zowel in de handel, de industrie als andere dienstensectoren.

Het proces van internationalisering wordt versneld door de toetreding van Engeland tot de EEG en als Delta-Lloyd niet wil achterblijven, zal zij moeten expanderen, aldus het bericht aan de aandeelhouders d.d. 21 augustus 1973.

Het streven naar internationalisering werd voorts gevoerd door de wens om tot omzetvergroting te komen. Hierdoor en door verdere rationalisatie tracht men immers de rentabiliteit van het bedrijf – die nog steeds niet goed te noemen is – te verbeteren. Dat laatste wordt echter sterk bemoei-

lijkt door de voortdurende loonkostenstijgingen. Men probeert daarom in sterke mate de bedrijfsvoering te verbeteren door o.a. verbetering van de interne en administratieve organisatie en de organisatie en werkwijze van het bestuur en de bedrijfsleiding en door meer te werken aan de hand van plannen op korte en lange termijn.

Doordat men in de nadagen van de fusieperikelen is beland en men de grootste integratiemoeilijkheden achter zich heeft, is een gunstige ontwikkeling van een betere bedrijfsvoering op de rentabiliteit mogelijk. De vooruitzichten voor het bedrijf blijven echter onzeker. Dit geldt in de eerste plaats omdat het marktaandeel van de grote verzekeringsmaatschappijen in ons land langzaam aan wat afneemt. Dat geldt m.n. voor Delta-Lloyd in verschillende branches. De vooruitzichten voor de verzekeringsmaatschappijen voor expansie op de Nederlandse markt zijn – zonder fusies e.d. – niet groot. Dit niet alleen omdat, zoals het jaarverslag¹¹ stelt, er zowel bij de pensioenplicht als bij de ziektekostenverzekering stemmen opgaan om het particulier verzekeringsbedrijf min of meer uit te schakelen en men zelfs bang is voor nationalisatie van (diverse onderdelen van) het bedrijf. De expansiemogelijkheden zijn vooral ook beperkt omdat bedrijven pensioenvoorzieningen meer en meer in eigen beheer nemen en de neiging om te sparen via verzekeringen met spaarelementen als gevolg van de angst voor inflatie afneemt.

Op grond van bovenstaande overwegingen en het eerder genoemde streven naar internationalisatie is het begrijpelijk dat de leiding van het concern in beginsel nimmer afwijzend heeft gestaan tegenover een samengaan met of opgaan in een *buitenlandse* groepering.¹² Omdat de bovenstaande overwegingen ook voor andere maatschappijen golden, kon men belangstelling voor overname van het bedrijf verwachten. Om zich te beschermen tegen een ongewenste overval zijn de statuten gewijzigd door nu de mogelijkheid te scheppen grote pakketten (preferente) aandelen te plaatsen. Maar ondanks dat, zoals de heer Overduin stelt, Delta-Lloyd vooralsnog de hoogste prioriteit geeft aan het orde op eigen zaken stellen, zonder de ontwikkelingen om ons (=Delta-Lloyd) heen uit het oog te verliezen¹³, waren gesprekken aan de gang tussen Delta-Lloyd en de Commercial Union.

Delta-Lloyd ziet haar toekomst dus in het perspectief van deelname aan internationale groeperingen. Toen dan ook de Commercial Union zich aanbood, heeft de Raad van Advies positief gereageerd omdat het een groot, reeds internationaal werkend *verzekerings*concern betrof. J. P. Barth, voorzitter van de Raad van Bestuur van Delta-Lloyd, noemde het samengaan een goede zaak, juist omdat Commercial Union een grote internationaal opererende groep is waarbinnen de Delta-Lloyd een belangrijke plaats krijgt met behoud van haar eigen identiteit en met mogelijkheden van verdere expansie. Hij stelde dat er geen ander was waarmee Delta-Lloyd hetzelfde doel zou kunnen bereiken.¹⁴ De continuïteit van

Delta-Lloyd én de werkgelegenheid bij dat bedrijf zouden hiermee het best gediend zijn.

7. Een mogelijkheid tot schadevergroting via een fusie met een Nederlands bedrijf deed zich voor toen de Nationale Nederlanden ook een bod op Delta-Lloyd uitbracht. Er bestonden al sinds geruime tijd contacten tussen de besturen van Delta-Lloyd en de Nationale Nederlanden, het bod dat nu gedaan werd kwam echter toch vrij plotseling. Het kwam bovendien op een moment waarop de bonden met Delta-Lloyd en de Commercial Union tot een akkoord waren gekomen. Ook de ondernemingsraad was tot een unanieme standpuntbepaling gekomen. Vanuit de kant van de vakbonden en het personeel was er geen bezwaar meer tegen de overname. In verzekeringskringen wordt vrij algemeen aangenomen dat Nationale Nederlanden door het bod op Delta-Lloyd wil voorkomen dat men op de Nederlandse markt met een grote buitenlandse concurrent te doen zou krijgen. Door de relatief geringe omvang van het Nederlandse verzekeringsbedrijf in de EEG wordt, gezien de te verwachten toenemende internationalisatie, ook door Nationale Nederlanden een schaalvergroting nodig geacht. In verband met de grote concurrenten, die niet langer alleen uit Frankrijk, Duitsland en Italië komen, maar nu ook uit Engeland, wordt een bundeling tussen Delta-Lloyd en de Nationale Nederlanden daarvoor als een goede mogelijkheid gezien. Het bestuur van Nationale Nederlanden is dan ook van mening dat het samengaan met Delta-Lloyd een mogelijkheid biedt om ook een sterke positie in het buitenland op te bouwen, waardoor bovendien buitenlandse maatschappijen ook in Nederland zelf behoorlijk tegenspel geboden kan worden. Tegelijkertijd acht men het ongewenst dat een verzekeringsmaatschappij als Delta-Lloyd die in Nederland een zo belangrijke sociale en financiële plaats inneemt vanuit een ander land bestuurd gaat worden.

Samenwerking en integratie

Delta-Lloyd is van mening dat de al eerder gestelde doeleinden die zij denkt te verwezenlijken door het samengaan met de Commercial Union niet bereikt kunnen worden door met de Nationale Nederlanden samen te gaan. Dit vanwege de volgende redenen:

- het samengaan zou in hoofdzaak tot nationale samenwerking geleid hebben en niet tot belangrijke internationale. Daarbij zou de positie op de Nederlandse markt dermate overheersend zijn geworden, dat de concurrentieverhoudingen op de Nederlandse markt ingrijpend zouden worden verstoord, hetgeen gevaren voor de continuïteit van de gehele bedrijfstak inhoudt;
- bij een samengaan zouden de marktverhoudingen binnen korte tijd een integratie noodzakelijk hebben gemaakt, met alle gevolgen van dien voor het personeel en de eigen identiteit van Delta-Lloyd. Nationale

Nederlanden had immers gesteld dat Delta-Lloyd na een fusie geheel zelfstandig op de Nederlandse markt zou kunnen blijven opereren.¹⁵ Volgens Delta-Lloyd is het beslist niet juist om te stellen dat het bedrijf van Nationale Nederlanden dusdanig mondiaal gespreid is, dat een optimale risicospreiding wordt bereikt. Het samengaan zou die risicospreiding niet ten goede komen omdat het Nederlandse bedrijf een nog overheersende positie zou gaan innemen.

De vakbeweging heeft bij monde van J. ter Horst gezegd, dat het samengaan van Delta-Lloyd met de Nationale Nederlanden uit een oogpunt van werkgelegenheid geen goede zaak zou zijn. Dat is niet alleen het geval i.v.m. te verwachten integratieproblemen. Problemen, die onherroepelijk op zullen treden omdat anders het samengaan nauwelijks een aantrekkelijke zaak kan zijn, maar vooral door de bedreiging van de gevormde mammoet voor de kleinere in ons land opererende verzekeringsbedrijven. Het is gelukkig niet zo dat de vakbeweging alleen op de werkgelegenheid gelet heeft. Men erkent het probleem van het verschuiven van het machtszwaartepunt naar het buitenland bij internationale overeenkomsten. Door middel van de met de bonden gesloten overeenkomst heeft men echter de nadelen daarvan zoveel mogelijk pogen in te perken. Men maakt zich anderzijds geen illusies over de zeer grote, naar een monopolie neigende macht die in de handen van de kapitaalverschaffers ontstaat als de Nationale Nederlanden én Delta-Lloyd wel waren samengegaan.

De vakbonden en mede in overleg daarmee de ondernemingsraad wezen de Nationale Nederlanden als toekomstperspectief van Delta-Lloyd af. Daarbij speelde ook een rol dat, terwijl de gesprekken met Delta-Lloyd net waren afgerond, men geen eerlijk spel zou spelen als men nu direct met anderen ging onderhandelen. Er bestonden immers velerlei garanties, terwijl de leden hun beleid hadden goedgekeurd én er gevaar voor de werkgelegenheid zou ontstaan ingeval van een overname door Nationale Nederlanden.

Na het bekend worden van de hoogte van het bod van de Commercial Union en de besprekingen met het bestuur en de bonden handhaafde Nationale Nederlanden haar bod en kwam zelfs met een veel hoger bod. Door de biedingen en overbiedingen van Nationale Nederlanden zou een resultaat uit de bus gekomen kunnen zijn die strijdig was met alles, behalve de portemonnee van de aandeelhouders en die grote onrust onder het personeel teweeg had kunnen brengen. Steeds meer gaat men gelukkig de bedenkelijke kanten inzien van de te sterke accentuering van de combinatie eigendom - uiteindelijke zeggenschap. Door een wijziging in de vennootschapswetgeving is hieraan een einde te maken.

Delta-Lloyd heeft zelf gesteld dat zij het onaanvaardbaar achtte tegen de wil van betrokkenen in, via een escalatie ter beurse, in handen te komen van een niet gewenste partner uitsluitend op grond van het feit dat hij de hoogste bieder is.

In die omstandigheden werd het bod van Nationale Nederlanden gezien

als een overval. Daarom hebben de besturen van Delta-Lloyd en de Commercial Union daartegen maatregelen genomen door het plaatsen van certificaten van aandelen bij de Commercial Union tegen een koers van f 176 per aandeel. Hierdoor wordt én de financiële positie van Delta-Lloyd versterkt én is Commercial Union al verzekerd van de meerderheid van het uitstaande kapitaal. Commercial Union heeft daarop zijn bod verhoogd van f 150 tot f 176 per aandeel en certificaat van aandeel.¹⁶

De vakbonden hadden op deze manoeuvre geen commentaar. De ondernemingsraad stelde dat de verhoging van het bod alleen door omstandigheden van buitenaf is afgedwongen en voor een belangrijk deel ten goede zal komen aan beurspeculanten, hetgeen door leemten in de bestaande regelingen niet kan worden voorkomen.

Nationale Nederlanden heeft daarop van haar bod afgezien, het bedrijf was door de verkoop van haar certificaten van aandelen Delta-Lloyd wel in staat om f 12 000 000 winst te maken.

8. Als de Nationale Nederlanden met Delta-Lloyd was samengegaan, was er een verzekeringsconcern ontstaan dat bijna vier keer zo groot zou zijn als de erop volgende 'concurrent'. Er zou dan een overheersende positie op de markt zijn ontstaan. Door de macht op de markt zal het belang dat de gemeenschap als geheel bij de verzekeringsmaatschappijen heeft in de knel kunnen komen, omdat de bedrijven in het geheel niet aan enige publieke verantwoordingsplicht onderworpen zijn.

In dat geval zou er te meer aanleiding zijn geweest voor de overheid om ernst te maken met het veilig stellen van het gemeenschapsbelang dat het verzekeringswezen nu eenmaal moet dienen. Dit werd al duidelijk gevoeld zodat het Algemeen Dagblad op 7 augustus schreef dat de beurs zich afvroeg wat beter was: de staat of de Britten buiten ons verzekeringswezen te houden.

Wat betreft de overdracht van Delta-Lloyd aan een Engels concern kan opgemerkt worden dat op een aantal gebieden er voortaan centraal aanwijzingen gegeven zullen worden. Dat betreft alleen de gebieden waarop dat doelmatiger is, zoals herverzekering, algemene beleggingsrichtlijnen, financiering van de groep etc.

Velen stellen dat Delta-Lloyd in Nederlandse handen had moeten blijven. In principe kan gezegd worden dat een buitenlands bedrijf een produktie of een dienst net zo goed kan verzorgen als een Nederlands bedrijf. In dit geval is dat ook wel zo, maar er is meer aan de hand. Het gaat immers om een verzekeringsbedrijf, dus ook om een zeer belangrijke institutionele belegger die een grote rol speelt in de geld- en financieringswereld.¹⁷

Daardoor heeft het bedrijf ook een vrij grote invloed op de investeringen met alle consequenties van dien voor o.a. de werkgelegenheid. Het staat niet bij voorbaat vast dat de Engelsen zich heel anders zullen gedragen dan Nederlanders. In dit geval is dat m.n. de vraag i.v.m. de zekerheden welke de vakbeweging heeft afgedwongen. Op grond van overwegingen die van

belang zijn voor de ontwikkeling van de maatschappij als geheel is het reëel te stellen dat er wezenlijke bezwaren bestaan tegen het feit dat particuliere eigenaren van het bedrijf uiteindelijk alleen beslissingen nemen. Het maakt daarbij niet veel uit of het Nederlandse of buitenlandse eigenaren zijn en dus maakt een overdracht van een groot Nederlands verzekeringsconcern aan het buitenland op voorhand niet veel verschil.

Op het gebied van het verzekeringsbedrijf is het momenteel zeer onrustig. De koersontwikkeling t.a.v. Ennia doet vermoeden dat vele beleggers ook voor dit bedrijf spectaculaire stappen verwachten, hoewel het bedrijf dat ontkent. Amev beveiligde zich tegen een overval door het plaatsen van preferente aandelen bij een Duits bedrijf. Steeds speelt daarbij het feit dat de neiging om tot grotere internationaal gerichte verzekeringsbedrijven te komen, toeneemt.

We zullen nu besluiten met een treffend citaat uit een commentaar van het Economisch Dagblad van 7 augustus jl.: 'Wat dit alles op langere termijn gaat betekenen is misschien nog in vele opzichten ondoorzichtig, maar één ding lijkt toch tamelijk duidelijk, nl. dat het verzekeringsbedrijfsleven zelf hard bezig is de weg te plaveien voor vergaande overheidsinvloed op deze branche. De verzekeringsbranche lijkt zichzelf te nationaliseren'.

Omdat én gemarchandeerd met verzekeringsmaatschappijen een halt toegevoerd moet worden én er op de bedrijfsvoering van de maatschappijen nogal wat aan te merken is, is een bewust overheidsingrijpen inderdaad hard nodig.

1. Zie de overeenkomst Delta-Lloyd en samenwerkende vakorganisaties, dd. 31/8/1973, Ten Geleide, blz. 3. Een brochure uitgegeven ter gelegenheid van de ondertekening.
2. Zie de Letter of Intent in de brochure die uitgegeven werd ter gelegenheid van het tekenen van de overeenkomst.
3. Dit betreft de punten die genoemd zijn in art. 25 lid 1 a t/m f van de Wet op de Ondernemingsraden.
4. Men probeert door het uitdelen van openbare berispingen bedrijven zich overeenkomstig de gedragscode te laten opereren.
5. Informart - personeelsblad voor Delta-Lloyd, aug. 1973, blz. 91.
6. Mercurius, 7 nov. 1973, blz. 7.
7. Zie het interview met N. G. E. Dunlop, president-directeur van het bedrijf, in Welwezen, 1973/1, blz. 27.
8. Zie het bericht aan de aandeelhouders.
9. Dunlop in Welwezen, blz. 27.
10. Zie hierover het bericht aan de aandeelhouders en het perscommuniqué van 30 juli 1973.
11. Jaarverslag over 1972, blz. 4. Onder die stemmen zal het vorig jaar verschenen WBS-cahier over het particuliere verzekeringsbedrijf wel de eerste stem zingen.
12. Intermail, zomer 1973, blz. 63.
13. Idem.
14. Trouw van 7 aug. 1973.
15. Zie het perscommuniqué van D.L. van 16 aug. 1973.
16. Zie het perscommuniqué van 16 aug. 1973.
17. Zie daarover het WBS-cahier: Het particuliere verzekeringsbedrijf.

Boekbespreking

Advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces.
Uitg. van de Sociaal-Economische, Raad no. 2, 13 februari 1973.

Door de voortzettende vergrijzing van de Nederlandse bevolking en de verlenging van de leerplichtige leeftijdperiode bestaat er in ons land een tekort aan arbeidskrachten. Het inschakelen van die groep van de Nederlandse bevolking die op dit moment een geringe deelneming heeft aan het arbeidsproces, nl. die van de gehuwde vrouwen, kan een oplossing bieden. Dit nogal eenzijdig economisch gerichte uitgangspunt werd gelukkig door de werkgroep verzacht door ook de groeiende wens van gehuwde vrouwen zelf om deel te kunnen hebben aan het arbeidsproces als uitgangspunt te nemen. Door deze probleemstelling kon de werkgroep voortbouwen op vroegere adviezen inzake problemen die voortvloeien uit het buitenshuis werken van de vrouw. In het hier besproken advies biedt de raad een referentiekader van kerngegevens en uitgangspunten voor de beleidsvorming op middellange, ten dele ook lange termijn.

Uit de gegevens die de raad ons voorschotelt, blijkt duidelijk hoe sinds 1960 in Nederland gunstige veranderingen hebben plaatsgevonden ten aanzien van het buitenshuis werken van de vrouw, hoewel ons land erg achter blijft lopen in vergelijking met de ons omliggende landen. De raad laat zien welke sociaal-structurele en sociaal-culturele belemmeringen het buitenshuis werken van de vrouw ernstig hinderen. Vooroordelen en stereotyperingen ten opzichte van de rol en de plaats van de vrouw zijn hierbij niet te verwaarlozen factoren.

In dit advies wordt ruim aandacht geschonken aan de verschillende soorten beleid die gevoerd worden en welke mogelijkheden er zijn om tot verruiming van deelneming aan het arbeidsproces voor gehuwde vrouwen te komen. Het is spijtig te moeten concluderen dat de raad hier een kans gemist heeft het beleid van onderwijsinstellingen, overheid en werkgevers wat kritischer te beoordelen. Part-time banen zijn in veel gevallen een vereiste om weer aan het arbeidsproces te kunnen deelnemen. Die mogelijkheid moet dan ook zo snel mogelijk geschapen worden, waarbij de belangen van de werknemer/werkneemster meer benadrukt en gehonoreerd dienen te worden.

Een ander punt is dat er te gemakkelijk wordt aangenomen dat het werk thuis door de vrouw gedaan blijft worden. Een kleine toekomstvisie waarin man en vrouw als gelijkwaardigen deel kunnen nemen aan het arbeidsproces en waarin de huishoudelijke rol niet bij voorbaat aan de vrouw wordt overgelaten, had geen kwaad gekund. Waarschijnlijk waren de aanbevelingen van de raad dan minder de kool en de geit sparend geweest en was de goede bedoeling wat beter uit de verf gekomen.

Jan Derksen

Ed van Thijn

Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?

'Met de PvdA aan de regering zal niet alles in Nederland op slag anders en beter worden' schreef Den Uyl in 1970.¹ Negen opwindende maanden kabinet-Den Uyl waarin veel is gebeurd en aan meer is begonnen, lijken dat te bevestigen. Energiek gestart met een hervormingsprogram gericht op spreiding van inkomen, kennis en macht, weet het zich bij elk concreet voorstel, al is het nog zo bescheiden, met diep wantrouwen besnuffeld door een parlementaire meerderheid van gedogers en niet-gedogers. Nog maar amper begonnen aan de formulering van een eigen beleid, zag het zich geplaatst voor een energiecrisis die de uitgangspunten van dat beleid grondig dooreen hutselde. Een crisis die tot maatregelen dwong die pijn deden en die in permanentie begeleid werden door felle haatcampagnes van rechts. Een crisis ook die nog eens onderstreepte hoe bescheiden de macht is van een nationale regering en hoeveel groter de macht van multinationale ondernemingen, i.c. de oliemaatschappijen. Is het een wonder dat velen in het progressieve kamp zich afvragen of progressief regeren in een politiek-economische orde, waarin de wet van het marktmechanisme heerst, geen vechten tegen de bierkaai is?

Weerstanden

Erkend moet worden dat, ook los van de energiecrisis, de weerstanden tegen een progressief beleid groot zijn. Die weerstanden vallen in drie rubrieken onder te brengen.

a. *Maatschappelijke weerstanden.* Van meet af aan heeft het kabinet-Den Uyl zijn anti-inflatiebeleid gekoppeld aan een politiek van inkomensherverdeling. Dat ligt ook voor de hand. Te lang is getracht de inflatiespiraal eenzijdig te doorbreken via de lonen. Keer op keer werd een beroep gedaan op het verantwoordelijkheidsgevoel van de vakbeweging en haar bereidheid de looneisen te matigen. Telkenmale bleek, meestal achteraf, dat de winstontwikkeling van de grote ondernemingen weer was toegenomen en daarmee de dividenden en de koerswinsten. De verantwoordelijkheid voor een evenwichtige economische ontwikkeling bleek zich niet uit te strekken tot de betergesitueerden. Het kabinet-Den Uyl heeft begrepen dat de inflatiespiraal alleen doorbroken kan worden als alle inkomensgroepen bereid zijn daarvoor offers te brengen. Inkomensherverdeling is voorwaarde voor inflatiebestrijding. Wat vanzelfsprekend zou moeten zijn, blijkt echter bevochten te moeten worden. Eigenbelang is sterker dan

gemeenschapsgevoel. De weerstanden tegen het kabinet-Den Uyl komen dan ook allereerst van diegenen die bij inkomensherverdeling een veer moeten laten: werkgevers, vrije beroepen, hoger gesalarieerden enz.

b. *Economische weerstanden.* Het kabinet-Den Uyl stelt zich ten doel meer greep te krijgen op het economisch gebeuren. Voor een beleid gericht op bevordering van de collectieve voorzieningen, regionale ontwikkeling, werkloosheidsbestrijding, een actief milieubeleid is o.a. meer greep op de particuliere investeringen een noodzaak. Het vergunningenstelsel voor de Randstad was nog maar een eerste aanzet tot een toetsing van particuliere investeringen aan hun betekenis voor de maatschappij als geheel. Niet ontkend kan worden dat een dergelijk beleid inbreuk maakt op de vrije ondernemingsgewijze produktie. Het bedrijfsleven beziet dit kabinet dan ook met de grootst mogelijke achterdocht. Niet alleen de groot-werkgevers, ook het verzet van de middenstandsorganisaties en de boerenorganisaties staat in het teken van de angst dat Den Uyl en de zijnen het gemunt hebben op de zelfstandige ondernemer.

c. *Politieke weerstanden.* Dat de VVD het kabinet-Den Uyl niet met gejuich zou ontvangen en zich zou opwerpen tot spreekbuis van hogere inkomensgroepen en grote ondernemers, laat zich denken. Problematischer zijn de weerstanden in confessionele kring, die soms groter zijn dan men strikt programmatisch zou mogen verwachten. Voor partijen die uitgaan van het harmoniemodel laat men het bij het beoordelen van concrete kabinetsvoorstellen wel erg vaak aankomen op de confrontatie, ook met eigen bewindslieden. De terughoudendheid die men van het kabinet verwacht met het stellen van de kabinetskwestie wordt bij het indienen (en handhaven!) van moties en amendementen, bedoeld om de toch al niet al te radicale voorstellen nog verder te ontkrachten, lang niet altijd in acht genomen. Zoals Andriessen onlangs in een partijuitzending zei: De KVP zorgt voor evenwicht in het beleid. Blijkbaar zijn de voorstellen van het kabinet-Den Uyl in zijn ogen per definitie onevenwichtig.

Dit ingebakken wantrouwen is vanuit zijn standpunt wel enigszins begrijpelijk. De parlementaire conflicten tussen PvdA en KVP ten tijde van de kabinetten De Jong en Biesheuvel echoën nog na. De polarisatiestrategie heeft de jarenlange machtspositie van de KVP aangetast. De lange formatieperiode heeft diepe wonden geslagen die nog lang niet zijn geheeld. De oppositierol van de CHU en de innerlijke verdeeldheid binnen ARP en KVP maken het niet eenvoudig het juiste midden te vinden tussen het voortgezette streven naar christendemocratische samenwerking en steun aan het kabinet-Den Uyl. Tegen deze achtergrond is het nog bewonderenswaardig hoe ver Andriessen en Aantjes bereid zijn hun nek uit te steken als het erom gaat het kabinet-Den Uyl te verdedigen tegen de schreeuweringe campagnes van rechts.

Ondanks de vele parlementaire confrontaties is het onmiskenbaar dat er

in de eerste negen maanden van het kabinet-Den Uyl, met horten en stoten, enige sfeerverbetering is opgetreden. Met name de plotseling opkomende energiecrisis en de noodzaak om, tegen de verdrukking in, pijnlijke maatregelen te nemen, heeft het gevoel samen in de schuit te zitten vergroot. De gemeenschappelijke weerzin tegen de goedkope hebben-halen-houdenpolitiek van de VVD groeit met de dag, evenals het besef dat er voor het kabinet-Den Uyl geen reëel alternatief aanwezig is.

Deze sfeerverbetering heeft het onderlinge wantrouwen echter nog niet in een zodanige mate doorbroken dat de voorwaarden aanwezig zijn voor een consequent progressief beleid op langere termijn. De PvdA zit niet alleen in de regering om in de gelegenheid te worden gesteld enkele lopende zaken af te doen en ad hoc oplossingen te zoeken voor problemen als de inflatie en de energiecrisis. Wij verwachten van het kabinet-Den Uyl dat het een eerste aanzet kan geven tot wezenlijke hervormingen van onze maatschappijstructuur. Het zou voor ons onverteerbaar zijn als tegen een dergelijk beleid in permanente parlementaire barrières worden opgeworpen. Andriessen schrijft in 'Politiek Perspectief'² dat hij bevreemd is dat de PvdA bij de verkiezingen gedwongen wordt radicaler te doen dan de werkelijkheid toelaat. De vraag is, wat hij onder die werkelijkheid verstaat. De werkelijkheid van de economische machtsverhoudingen in dit land? Dat die werkelijkheid bestaat, is ook ons niet ontgaan, zo min als het feit dat deze niet van de ene dag op de andere kan worden doorbroken. Maar is er bij de KVP enige bereidheid aanwezig mee te werken aan een beleid dat erop gericht is de ongelijke machtsverhoudingen in ons land geleidelijk terug te dringen? In dit geval is er een perspectief voor een progressief kabinetsbeleid. Of verstaat hij onder de werkelijkheid de politieke machtsverhoudingen in het parlement? Doelt hij op het feit dat er in het parlement geen meerderheid aanwezig is die zich bij de bestaande economische machtsverhoudingen wenst neer te leggen? Als dat zijn bedoeling is, lijken de kansen voor een progressief kabinetsbeleid tamelijk uitzichtloos. Van de beantwoording van deze vraag hangt het af of het kabinet-Den Uyl erin zal slagen de brugfunctie te vervullen die men het bij zijn ontstaan heeft toegedacht. Het is dus alleszins de moeite waard om de politieke perspectieven aan een nadere analyse te onderwerpen.

Polarisatie en doorbraak

Een belangrijk deel van het bestaande wantrouwen is een uitvloeisel van de polarisatiestrategie. De confessionelen hebben zich daartegen steeds met hand en tand verzet uit een (gerechtvaardigde) vrees dat zij gemengeld zouden worden tussen PvdA en VVD. De polarisatie werd door hen ervaren als een regelrechte aanslag op hun bestaan. De PvdA zou op kunstmatige wijze een tweedeling in de Nederlandse politiek willen forceren. Ten onrechte zou hen het stempel 'rechts' opgedrukt worden, omdat zij zo lang met de VVD in de regering samenwerkten. Met heimwee verwezen

zij naar de tijd van de 'brede basis' toen zij zo goed konden samenwerken met een constructieve PvdA.

Hoe goed was echter die samenwerking? Ik doel niet op het feit dat ook toen het onderling wantrouwen groot was. Evenmin doel ik op de wijze waarop die samenwerking ten slotte is beëindigd. Ik doel op het politieke klimaat gedurende de jaren dat de samenwerking als zodanig niet ter discussie stond. Het paradoxale doet zich voor dat men elkaars bestaansgrond tijdens die samenwerking meer betwistte dan ten tijde van de polarisatie ooit gebeurd is. Het was de doorbraakperiode op zijn hoogtepunt. Een doorbraak die door Banning als volgt onder woorden werd gebracht: de PvdA erkent enerzijds het innig verband voor personen en groepen tussen levensbeschouwing en politieke overtuiging, doch verwerpt de organisatie van het politieke partijwezen op de grondslag der confessie. Een verwerping die door Van Walsum nog werd aangescherpt met de woorden principieel en praktisch.³ Van de andere kant was er het Bisschoppelijk Mandement dat het de katholieke kiezers verbood hun stem uit te brengen op een niet-katholieke partij als de PvdA. Een geestelijke stemdwang die Burger tot de constatering bracht dat 2/5 van onze landgenoten achter prikkeldraad wordt gesloten. De strijd om vrijheid en democratie, aldus Burger, wordt ongedaan gemaakt, althans ondermijnd, doordat de vrijheid van politieke keuze wordt aangetast.⁴ Zo waren de verhoudingen in de goede oude tijd dat PvdA en KVP zo hecht samenwerkten. Waarom dat toch gebeurde kan men lezen in het boekje 'Katholieke Politiek' dat Romme in 1953 publiceerde. Als één van de belangrijkste beweegredenen voor samenwerking noemt hij het gevaar dat een PvdA die geen regeringsverantwoordelijkheid zou dragen, zou radicaliseren hetgeen 'het communisme in de kaart zou spelen'.⁵ Natuurlijk mocht niet overduidelijk de indruk ontstaan dat de PvdA bijwagen zou zijn. Een tactische voorwaarde is, aldus Romme, de PvdA 'niet te zeer te hinderen in het genoegen van het ombuigen zonder politiek gezichtsverlies, liefst zelfs haar wat spectaculairs te gunnen'.⁶

Is het een wonder dat de PvdA er in de zestiger jaren voor is gaan passen genadebrood te eten en het van de grillen van de KVP te laten afhangen of zij waardig werd bevonden regeringsverantwoordelijkheid te dragen? De kortstondige ervaring met het kabinet-Cals/Vondeling versterkte de behoefte om uit te zien naar een strategie waarbij niet de KVP maar de kiezer uiteindelijk zou kunnen uitmaken wat voor een kabinet er na verkiezingen zal optreden. Zo ontstond de polarisatiestrategie, die erop gericht was de KVP vóór de verkiezingen tot een keuze te dwingen. De doorbraak was inmiddels op de achtergrond geraakt door de voortschrijdende ontzuiling van de Nederlandse samenleving. De bestaansgrond van de confessionele partijen als zodanig werd niet meer aangevochten. Waar wij op aanstuurden, was een politieke keuze door de confessionele partijen, hetzij voor een behoudende, hetzij voor een progressieve koers. In dat laatste geval sloten wij samenwerking niet uit, mits gebaseerd op afspraken

voor de verkiezingen. Dat dit een moeilijke keuze zou zijn die wellicht een 'scheiding der geesten' onvermijdelijk zou maken, hebben wij nooit onder stoelen of banken gestoken. Dit kan echter geen aanleiding zijn terug te verlangen naar de 'goede verhoudingen' van de vijftiger jaren, toen men elkaar pas goed naar het leven stond. In werkelijkheid zijn de verhoudingen in het polarisatietijdperk minder bitter. Naarmate het 'gedogen' van het kabinet-Den Uyl blijkt te zijn uitgegroeid tot een keuze voor progressieve politiek, lijkt zelfs een hechtere samenwerking dan toen mogelijk bleek denkbaar.

Polarisatie en klassestrijd

Men doet er dan ook goed aan in het huidige wantrouwen over en weer politieke irritaties als minder relevant terzijde te schuiven en zich te concentreren op de inhoudelijke vraag of het wantrouwen bij grote groepen binnen ARP en KVP zich niet primair richt tegen enkele van de belangrijkste uitgangspunten van het kabinet-Den Uyl. En of dat niet voortspuit uit een vertekend beeld van de maatschappelijke realiteit en de daarop gebaseerde politieke plaatsbepaling.

Ik heb wel eens de indruk dat bij ARP en KVP het misverstand bestaat dat de polarisatie in feite een verkapte heropleving is van de oude klassestrijd. Polarisatie is immers in de ogen van de PvdA een politieke vertaling van maatschappelijke tegenstellingen? Welnu, de PvdA speelt toch onder één hoedje met de vakbeweging? In de polarisatie prevaleren dus de werknemersbelangen boven die van andere maatschappelijke categorieën, zoals die van middenstanders en boeren? Wat anders is de polarisatie dan de aloude strijd van de arbeidersklasse tegen het kapitaal, groot en klein? Dit beeld bepaalt dan ook de plaatsbepaling van de confessionele partijen in het politieke krachtenveld. Van oudsher hebben zij immers gekozen voor de centrumpositie. Het zou een misverstand zijn te denken dat confessionele politiek niet geënt zou zijn op een maatschappijbeschouwing. Heeft men niet altijd de klassestrijd afgewezen en zich opgeworpen als 'buffer' tussen kapitaal en arbeid? Was het streven 'het onverzoenlijke te verzoenen' niet gebaseerd op het zgn. solidarisme, de gulden middenweg tussen individualisme en collectivisme? Als de polarisatie niets anders is dan de voortzetting van de oude klassestrijd in een nieuw jasje, dan is ook de plaatsbepaling van de confessionele partijen nu niet problematisch: in het midden. Tegenover het conflictmodel stelt men dat van de harmonie. Temidden van de strijd tussen conservatisme en socialisme is het de functie van confessionele politiek te zorgen voor 'evenwicht'. Opmerkelijk daarbij is, dat men de polarisatie bestrijdt als een verwerpelijke strijdmethode, maar tegelijkertijd er zijn politieke en maatschappelijke identiteit op baseert en met meer nadruk naarmate de deconfessionalisering voortschrijdt. Daarom waarschijnlijk heeft men ook minder oog voor de maatschappelijke werkelijkheid achter de polarisatie.

Want deze onderscheidt zich in een aantal opzichten van de klassestrijd

naar het 19e-eeuwse klassemiddel. De tweedeling tussen bourgeoisie en proletariaat, die overigens ook in de vorige eeuw heftig omstreden was, is zeker in de maatschappelijke verhoudingen van vandaag geen bruikbare methode om bestaande groeperingen, die zichzelf ook als zodanig herkennen, aan te duiden. Onder de werknemers zijn er o.a. de verschillen tussen ongeschoolden en geschoolden, ambachtslieden en fabrieksarbeiders, kantoorpersoneel, leidinggevende beambten, onderwijzers en leraren, technische staffunctionarissen, lagere, middelbare en hogere ambtenaren, enz. Het welvaartsniveau is zeer verschillend over deze categorieën verdeeld. Dat geldt ook voor de andere kant van de vervagende, theoretische scheidslijn. Vele kleine zelfstandigen verkeren in een meer proletarische situatie dan de gemiddelde werknemer. Nieuwe scheidslijnen tekenen zich, dwars door het oude klassemiddel heen, af. Inkomenshervreemding en sociale zekerheid zijn geen beleidsdoeleinden die zich exclusief richten op de werknemers, maar raken ook de belangen van tal van kleine middenstanders en boeren. Het zou echter onjuist zijn de nieuwe scheidslijnen uitsluitend te markeren op grond van een materiële belangenstrijd. Tenminste zo belangrijk zijn de immateriële tegenstellingen in onze samenleving, een tweede verschil met de oude klassestrijd. Zowel het overgrote deel van de werknemers als tal van kleine zelfstandigen ervaren in toenemende mate hun machteloosheid tegenover het door grote machtsconcentraties beheerste economische proces. De werknemers stoten zich in uitdijende concerns aan het gebrek aan zeggenschap over de eigen arbeidssituatie, tal van kleine zelfstandigen worden de dupe van het proces van economische schaalvergroting. Allen ervaren in hun woon- en leefsituatie de gevolgen voor milieu en welzijn van het feit dat de gemeenschap de economische ontwikkeling in onvoldoende mate kan beheersen. Allen zijn gebaat bij een toenemende greep van de gemeenschap op het economische gebeuren.

Dat is iets anders dan collectivisme of centralisme. Bij de oude klassestrijd pasten collectivistische oplossingen. De arbeidersklasse zou via de politieke macht een greep krijgen op de economische macht. Via nationalisatie van de produktiemiddelen zou de vervreemding tussen arbeid en kapitaal worden opgeheven. Wij hebben ons inmiddels gerealiseerd dat de centrale overheid niet per definitie in staat is deze vervreemding op te heffen. Een staatsbedrijf werkt niet per se democratischer dan een particulier bedrijf. Meer en meer is er in socialistische kring oog gekomen voor de noodzaak van 'kleinschaliger' oplossingen: bestuurlijke decentralisatie, zelfbestuur, directe vormen van zeggenschap. Spreiding van macht betekent niet een opeenhoping van politieke en economische macht bij de overheid en het volledig uitschakelen van de particuliere sector. Spreiding van macht betekent meer zeggenschap van alle burgers op hun leef- en werkomgeving. Democratisering van overheid en bedrijfsleven gaan hand in hand. Samenvattend betekent dit, dat dwars door de oude klassetegenstellingen heen naast materiële ongelijkheden meer en meer immateriële ongelijk-

heden een rol spelen, zich toespitsend op de ongelijkheid in zeggenschapsverhoudingen. De maatschappelijke tegenstellingen zijn té pluriform om ze onder één noemer te brengen. Wat ze echter gemeen hebben, is het feit dat een grote diversiteit aan maatschappelijke categorieën zich machteloos voelt, zich slachtoffer weet van een gebrek aan reële zeggenschap. Een gebrek dat zowel voortkomt uit de toenemende ondoorzichtigheid en ongrijpbaarheid van de economische machtscentra als door de groeiende afstand tussen de complexe overheidsstructuren en de burgers. Uit het gevoel van machteloosheid is het streven ontstaan naar democratisering van de machtsverhoudingen in Nederland. Van dit streven is de polarisatie de politieke vertaling. De progressieve partijen hebben het opgenomen voor al diegenen die naar meer zeggenschap streven. Ze vinden de VVD daarbij op hun weg, die de machtsverhoudingen intact wil laten. In deze tegenstelling past geen 'buffer'-politiek. Wel een keuze. Een keuze die vergemakkelijkt moet worden door:

- a. de maatschappelijke pluriformiteit,
- b. het immateriële karakter, en
- c. de gedecentraliseerde oplossingen die de polarisatie doet verschillen van de oude klassestrijd.

Ja maar, zo zal men ons tegenwerpen, jullie hebben het toch voorzien op de vrije ondernemingsgewijze produktie, die pijler van onze sameleving. Dat is juist. Als men werkelijk streeft naar spreiding van macht, dan is dat ook onvermijdelijk. De vrije ondernemingsgewijze produktie bevordert immers een steeds grotere ongelijkheid van zeggenschap. De toenemende schaalvergroting die het directe gevolg is van het streven naar winst, holt iedere vorm van democratische controle uit. De multinationale onderneming maakt het de nationale overheid praktisch onmogelijk corrigerend op te treden. De oliecrisis heeft dit nog eens scherp aangetoond.

Als de Nederlandse gemeenschap zèlf haar prioriteiten wil bepalen, is een grotere greep van de gemeenschap op de economische machtsvorming onvermijdelijk. Laat staan als men de 'gemeenschap' ook letterlijk neemt en de zeggenschap van de werknemers in de bedrijven en van kleine zelfstandigen op hun bestaansmogelijkheden wil vergroten. Zonder greep op omvang, aard en richting van de particuliere investeringen is bovendien elk beleid gericht op welzijn, milieu, leefbaarheid op den duur fraseologie. Het is trouwens de vraag hoe 'vrij' die ondernemingsgewijze produktie is. In 'The New Industrial State' heeft Galbraith⁷ gewezen op de toenemende belangenverstremgeling tussen overheid en bedrijfsleven. Grote concerns en overheidbureaucratie zijn in belangrijke mate in tal van beleidssectoren op elkaar aangewezen. De continuïteit van grote bedrijven is in sterke mate afhankelijk van overheidsopdrachten.

Het zijn juist de kleine bedrijfjes die, als het om hun voortbestaan gaat, in Den Haag voor een gesloten deur plegen te komen. Heeft zich de koude sanering van de kleine middenstand niet voltrokken onder liberaal-confessionele kabinetten? Laat men vooral niet de vrije ondernemingsgewijze

productie verheerlijken met het oog op de kleine zelfstandigen. Als één groep de dupe is geworden van de bikkelharde concurrentieslag tussen klein- en grootbedrijf dan zijn zij het wel. Is het niet treurig dat een doelgerichte poging om, in het kader van het prijsbeleid, de echte kleine zelfstandigen te helpen door hen van de maatregelen uit te sluiten, door een Kamermeerderheid van de hand werd gewezen, omdat zij dan het slachtoffer zouden worden van de prijsconcurrentie met het grootwinkelbedrijf? Alsof zij van deze concurrentie niet al jaren de dupe zijn. Het wegwijnen van de kleine middenstand in de afgelopen jaren is het directe gevolg van de schaalvergroting in de detailhandel ten gevolge van de ijzeren wetten van het vrije marktmechanisme, of wel het recht van de sterksten. Maar geen middenstandsorganisatie, die beweert op te komen voor de kleintjes, die aan dit economisch grondprincipe wenst te tornen.

Ook bij de landbouwstandsorganisaties doet zich een vergelijkbare situatie voor. Een beetje gechargeerd kan men zeggen dat de boeren-voormannen vooral in het geweer komen ter gelegenheid van de jaarlijkse EEG-prijzenslag of als het gaat om compensatie voor nadelige prijseffecten bij een revaluatie. Steeds ontbreekt daarbij het inzicht, dat het opkomen voor de verhoging van prijzen weliswaar globaal gezien aan de gehele landbouw ten goede komt, maar dan toch steevast heel wat minder voor de kleine dan voor de grote boer betekent. Het besef dat het grote probleem van de inkomensvorming en vooral van de inkomensongelijkheid in de landbouw nooit bevredigend zal kunnen worden opgelost met het gangbare prijsregulatie- en prijsgarantiesysteem, blijkt erg moeilijk door te dringen. Bij de recente behandeling van de landbouwbegroting moest het vertolkt worden door onze landbouwspecialist Voortman.

Als er één categorie gebaat is bij correcties van de overheid op de ondernemingswijze productie, dan zijn dat de kleine middenstanders en boeren. De belachelijkste karikatuur die men van de polarisatie kan maken, is dat men deze herleidt tot een strijd tussen werknemers en kleine zelfstandigen. Werknemers én kleine zelfstandigen staan beiden aan dezelfde streep van de strijd om gelijkere zeggenschapsverhoudingen. Beide vinden daarbij de gevestigde belangen tegenover zich.

Kleine versus grote ondernemers

Terugkerend tot de parlementaire verhoudingen rondom het kabinet-Den Uyl, moet ik constateren dat het deze laatste karikatuur van de polarisatie is, die dikwijls het wantrouwen van ARP en KVP tegen dit kabinet lijkt te bepalen. Wat men deze partijen ook kan verwijten, men kan niet zeggen dat zij zich laten meeslepen in de Wiegeliaanse lofzang op de bevoorrechte groepen. Zij komen pas écht in het geweer als de belangen van de kleine zelfstandigen of de kleinere vermogenbezitters naar hun mening in het geding zijn. Daar is niets op tegen. Jammer is het als daarbij onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen de belangen van kleine en grote onder-

nemers, en als de bezwaren ingegeven lijken te worden door verouderde noties die onvoldoende recht doen aan nieuwe uitgangspunten. Als men over en weer bereid is te aanvaarden dat spreiding van inkomen, vermogen, kennis en macht een streven is dat zich niet exclusief op werknemersbelangen richt, maar dat juist ook kleine middenstanders en boeren bij een dergelijk beleid het grootste belang hebben, dan zou wellicht een belangrijk stuk wantrouwen kunnen worden doorbroken. Dat is ook van belang voor de mate waarin de kleine middenstand zich werkelijk betrokken weet bij het gevoerde beleid. Zonder te willen vervallen in vage en dubieuze kreten als het rechtsbewustzijn, staat het vast dat een democratische samenleving onder spanning komt te staan als bepaalde bevolkingsgroepen gedurende een langere periode de indruk krijgen dat zij buitenspel staan en stelselmatig worden genegeerd. Dat is de afgelopen 15 jaar van vrijwel onafgebroken liberaal-confessionele kabinetten het geval geweest met grote groepen werknemers. Als in de politieke besluitvorming gedurende lange tijd onvoldoende wordt ingespeeld op gerechtvaardigde behoeften en verlangens van een belangrijke bevolkingscategorie als de werknemers, zullen deze op den duur zoeken naar andere uitwegen. Toen het streven naar inkomenshervreiding en democratisering van het bedrijfsleven van bovenaf werd genegeerd en afgeremd, nam de sociale onrust van jaar tot jaar toe. Een aflossing van de politieke wacht is dan onvermijdelijk. Daaraan ontleent het kabinet-Den Uyl in belangrijke mate zijn bestaansreden. De mate waarin dit kabinet in staat zal worden gesteld maatschappelijke hervormingen door te voeren, zal bepalend zijn voor de vraag of die aflossing van de wacht terecht is geweest.

Het inspelen op het te lang verwaarloosde streven naar spreiding van inkomen, kennis en macht mag er echter niet toe leiden dat, onder het mom van een verouderde en gekunstelde belangentegenstelling tussen werknemers en kleine middenstand, nieuwe maatschappelijke frustraties ontstaan. De neiging tot burgerlijke ongehoorzaamheid bij middenstandsorganisaties leek daarvan een eerste symptoom te zijn, dat alleen daarom al verwerpelijk is, omdat het kabinet-Den Uyl nog nauwelijks de kans heeft gehad zijn beleid uit te stippelen. Men kan echt niet als rechtvaardiging van dergelijke acties aanvoeren dat de middenstandsorganisaties alle legale middelen hebben uitgeput om hun belangen te bepleiten, of dat zij in voldoende mate hun lusten en lasten in breder verband hebben afgewogen.⁸

De klassestrijdpolitiek van de VVD

Van ARP en KVP mag verwacht worden dat zij niet zullen meewerken aan de grootscheepse misleiding van de kleine zelfstandigen door bijv. de VVD. De VVD heeft er natuurlijk het grootste belang bij om de middenstand en de werknemers tegen elkaar op te zetten. Het begrip in die kring voor 'burgerlijke ongehoorzaamheid' is ook verrassend snel toegenomen.

men sinds zij zich in de oppositie bevindt.

Een oppositie in het teken van een polarisatie die wel degelijk nog de kenmerken van de oude klassestrijd vertoont. De VVD werpt zich immers op als keihard pleitbezorger van de belangen van de grote ondernemers. Zij heeft uitsluitend oog voor de materiële aspecten van de maatschappelijke tegenstellingen. Zij berust ook maar al te graag in de centralistische besluitvormingsstructuren van de bestaande economische orde. Daarbij is zij niet kieskeurig in het kiezen van haar oppositiemethoden, die zich in de volgende opzichten onderscheiden van die uit een vorige periode:

– De VVD schrikt er niet voor terug door schromelijke overdrijving angstgevoelens aan te wakkeren die volkomen misplaatst zijn: ons land zou bedreigd worden door een 'socialistische dictatuur' of aanverwante artikelen. Een parlementaire democratie kan alleen dan goed functioneren als partijen die elkaar bestrijden overeenkomen van mening te verschillen zonder elkaars democratische gezindheid in twijfel te trekken. Dit laatste gebeurt nu om de haverklap.

– De VVD voert in haar oppositiebeleid een dubbele boekhouding. Tijdens de formatie zouden de progressieve partijen kiezersbedrog gepleegd hebben door grote concessies te doen maar tegelijkertijd zouden ARP en KVP volledig onder het socialistisch juk zijn doorgegaan. De machtigingswet was een verkapte socialistische machtsgreep en stelde terzelfder tijd niets voor: een loonwet in kerstverpakking. Het verscherpte prijsbeleid was voor de consument van geen betekenis, maar tegelijkertijd werd aan het bedrijfsleven catastrofale schade toegebracht. Men zegt op te komen voor de kleine man, die de dupe wordt, maar verzet zich tegen inkomensherverdeling. Van een poging tot consistentie, die men van een constructieve oppositie mag verwachten, is weinig te merken.

– Op het punt van immateriële waarden, zoals de geestelijke vrijheid zwijgt de VVD als het graf. Erger nog, zij verleent bijv. hand- en spanndiensten aan diegenen die de bevoegdheid van de minister willen uitbreiden om zich in te laten met de inhoud van omroepuitzendingen. Of komt zelf met voorstellen gericht tegen programma's als 'Den Haag Vandaag' daarmee, zoals de Nederlandse Vereniging van Journalisten terecht aan de Kamer schreef, de integriteit van de betrokken journalisten in het streven naar objectiviteit en onpartijdigheid aantastend. De politiek als beoordelaar van de journalistiek, ziedaar de VVD-versie van de persvrijheid. Het liberale erfgoed is niet bij Wiegel terecht gekomen, al citeert hij nog zo vaak Thorbecke.

Politiek perspectief

De verwijdering tussen VVD enerzijds en KVP en ARP anderzijds is niet

zo maar een incident, ingegeven door een handvol onstuimige uitspraken van Wiegel. Het is een politieke ontwikkeling die het gevolg is van een maatschappelijke onderstroom, die ook de verhoudingen binnen de confessionele partijen niet onberoerd laat, gezien de toenemende fricties tussen de oppositionele CHU en de beide extra-parlementaire regeringspartijen.

Die zelfde onderstroom zou de wegwijzer kunnen zijn voor een meer stabiele progressieve meerderheid. Dat veronderstelt dat de progressieve partijen en ARP en KVP elkaar op den duur in toenemende mate zouden moeten kunnen vinden, zowel op een aantal principiële beleidsuitgangspunten als op concrete beleidsmaatregelen gericht op de democratisering van de machtsverhoudingen in Nederland. Dat proces zal niet zonder horten of stoten verlopen. Parlementaire conflictsituaties zullen nog wel blijven voorkomen. Soms zal het kabinet-Den Uyl moeten buigen voor een onwillige parlementaire meerderheid. Soms ook zal het stellen van de kabinetskwestie onvermijdelijk zijn. Criterium daarbij is, of men het kabinet-Den Uyl alleen maar gedooft om lopende zaken af te wikkelen en oplossingen te zoeken in de energiemisère of dat men dit kabinet ook in de gelegenheid wil stellen een aanzet te geven tot meer structurele ingrepen in de bestaande machtsverhoudingen. De werkelijke toets voor het realiteitsgehalte van de sfeerverbetering zal plaatsvinden aan de hand van voorstellen op het gebied van inkomensbeleid, grondpolitiek, democratisering van de onderneming, enz. In die zin berust de vraag of de spanningen tussen de regeringspartners zullen afnemen of oplopen op een wisselwerking. Wanneer het kabinet-Den Uyl de kans krijgt een eigen beleid te ontwikkelen, gericht op spreiding van inkomen, kennis en macht, zullen de spanningen afnemen. Maar als zonneklaar mocht blijken dat maatschappelijke hervormingen van betekenis er weer in de verste verte niet inzitten, dan zullen de spanningen zonder twijfel oplopen.

De vraag is maar wat de KVP wil met dit kabinet. Treedt Andriessen in de voetsporen van Romme en zijn 'Katholieke Politiek' door het kabinet-Den Uyl zo af en toe, zonder gezichtsverlies, een beleidsomgeving te 'gunnen' om te voorkomen dat de PvdA vanuit de oppositie al te zeer zou radicaliseren? Of kunnen we zo langzamerhand eens gaan denken over een nieuwe fase in onze politieke geschiedenis, waarin, op basis van nieuwe politieke en maatschappelijke machtsverhoudingen, gewerkt kan worden aan een democratischer samenleving. Waarbij het geen vechten is tegen een parlementaire bierkaai, maar vanuit parlement en regering geprobeerd kan worden de bierkaai van de economische macht wat meer onder controle te krijgen.

1. Drs. J. M. den Uyl, 'De smalle marges van democratische politiek', *S & D*, juli/augustus 1970.
2. *Politiek Perspectief*, november/december 1973.
3. Dr. H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, 1955 (p. 211/212).
4. Mr. J. A. W. Burger, 'Onvermijdelijke politieke gevolgen', *S & d D*, augustus 1954.

5. Prof. mr. C. P. M. Romme, *Katholieke Politiek*, 1953 (p. 62).
6. *Ibid.* (p. 64).
7. John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*, 1967.
8. Dr. C. J. M. Schuyt, *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid*, 1972 (p. 322 en p. 345).

O. G. de Vries Reilingh

Naar een sociaal Europa?

Bovenstaande titel was zonder vraagteken het motto van het Negende Congres van de Socialistische Partijen in de Europese Gemeenschap dat op 26 en 27 april 1973 in Bonn plaatsvond. Het Congres leverde een uitvoerige verklaring op over het sociale beleid in de Gemeenschap, welke naast de standpuntbepalingen van de Europese werkgevers- en werknemersorganisaties een belangrijke rol speelde in de werkzaamheden van de Europese Commissie en de Raad van Ministers ter vaststelling van een Europees sociaal actieprogramma.

Op de Topconferentie van Parijs in oktober 1972 was tot een dergelijk actieprogramma besloten en was tevens aangegeven vanuit welke gezichtshoek het opgesteld zou moeten worden en welke onderdelen er in ieder geval een plaats in zouden moeten krijgen. Immers, in de preambule van de slotverklaring van deze Conferentie wordt gesteld, dat 'de economische expansie, welke geen doel op zichzelf vormt, bij voorrang de mogelijkheid moet scheppen om de verschillen in leefomstandigheden te verminderen. Zij moet met deelneming van alle sociale partners worden nagestreefd. Zij moet tot uitdrukking komen door een verbetering zowel van de kwaliteit van het bestaan als van de levensstandaard'.

De paragraaf uit deze verklaring, die een nieuwe aanzet voor een Europees sociaal beleid betekende, luidt: 'De staatshoofden en regeringsleiders hebben er met nadruk op gewezen, dat een krachtige actie op sociaal gebied voor hen even belangrijk is als de verwezenlijking van de economische en monetaire unie. Zij achten het absoluut noodzakelijk, dat de sociale partners in toenemende mate bijdragen tot de economische en sociale besluiten van de Gemeenschap. Zij nodigen de instelling uit om vóór 1 januari 1974, na raadpleging van de sociale partners, een actieprogramma vast te stellen, dat voorziet in concrete maatregelen en overeenkomstige middelen, m.n. in het kader van het Sociaal Fonds op basis van de voorstellen die tijdens de Conferentie door de staatshoofden en regeringsleiders en door de Europese Commissie naar voren zijn gebracht. Dit programma zal m.n. gericht moeten zijn op de tenuitvoerlegging van een gecoördineerd beleid inzake werkgelegenheid en beroepsopleiding, op de verbetering van de arbeids- en leefomstandigheden, op de medewerking van de werknemers in de organen van de ondernemingen, op de vergemakkelijking van het sluiten van Europese collectieve arbeidsovereenkomsten op daarvoor in aanmerking komende gebieden, daarbij uitgaande van de situatie in de verschillende landen en op het versterken en coördineren van acties ter bescherming van de consumenten'.

De bedoeling van dit artikel is na te gaan wat terecht is gekomen van de uitgangspunten van de Topconferentie van Parijs t.a.v. het sociale beleid en daarbij tevens te betrekken de standpuntbepalingen van de socialistische partijen in de Europese Gemeenschap en van het Europees Verbond van Vakverenigingen (EVV). Daaraan zal echter voorafgaan een beschouwing over het sociale beleid in de Gemeenschap van de Zes.

Sociaal beleid in de 'oude Zes'

De intenties bij de oprichting van de EEG waren in wezen sociaal gericht. Dit komt duidelijk tot uiting in de preambule van het EEG-verdrag, waarin onder meer te lezen is dat de verdragsluitende partijen besloten hebben 'door gemeenschappelijk optreden de economische en sociale vooruitgang van hun landen te verzekeren'; 'een voortdurende verbetering van de omstandigheden waaronder hun volkeren leven en werken' na te streven en 'de eenheid hunner volkshuishoudingen te versterken en de harmonische ontwikkeling daarvan te bevorderen door het verschil in niveau tussen de onderscheidene gebieden en de achterstand van de minder begunstigde gebieden te verminderen'.

Ondanks deze hooggestemde idealen is de sociale politiek in het EEG-verdrag er bekaaid van afgekomen.

Het aantal specifiek sociale artikelen is gering en de bevoegdheden van de Gemeenschapsinstellingen op dit gebied zijn formeel nogal mager. Op slechts enkele sociale terreinen heeft de Gemeenschap expliciet een regelende bevoegdheid gekregen of wordt er een dwingende verplichting voorgeschreven. Bedoeld worden hier de verdragsartikelen betreffende het vrij verkeer van werknemers, het Europees Sociaal Fonds, de gelijke beloning voor mannen en vrouwen en de beroepsopleiding. De resultaten in de jaren zestig waren, met uitzondering van het vrij verkeer van werknemers, echter zelfs op deze gebieden teleurstellend. Het Europees Sociaal Fonds bleek niet meer te zijn dan een financiële verevening tussen de lidstaten achteraf, waarbij de toepassing van het beruchte principe van de 'juste retour' de effectiviteit van de financiële interventies geheel ondermijnde. De gelijke beloning voor mannen en vrouwen zou uiterlijk in 1964 gerealiseerd zijn, hetgeen een illusie is gebleken. Op het terrein van de beroepsopleiding werden in 1963 tien algemene beginselen door de Raad geformuleerd. De concretisering ervan bleek echter dusdanig moeizaam te verlopen, dat pas in 1971 de algemene beleidslijnen voor de opstelling van een communautair actieprogramma geformuleerd konden worden. Maar ook het vrij verkeer van werknemers, gerealiseerd binnen de voorgeschreven termijn, kwam, door het ontbreken van een gemeenschappelijke regionale ontwikkelingspolitiek, te veel neer op een *dwang* tot migratie en, door het ontbreken van een harmonisatie van de opleidingsniveaus en de onderlinge erkenning van diploma's, te weinig neer op een *recht* van de individuele werknemer om te werken en te leven waar hij dat wenst.

Artikel 117 en 118 zijn de enige verdragsartikelen die een algemeen sociaal karakter hebben. Artikel 117 erkent de noodzaak de levensstandaard en de arbeidsvoorwaarden van de werknemers te verbeteren. Het neemt aan dat die verbetering zal voortvloeien uit de werking van de gemeenschappelijke markt en de harmonisatie van de nationale regelingen.

Artikel 118 geeft de Europese Commissie de taak om overeenkomstig de algemene doelstellingen van het verdrag de nauwe samenwerking van de lid-staten op een aantal met name genoemde terreinen van sociaal beleid te bevorderen door middel van het verrichten van studies, het uitbrengen van adviezen en het organiseren van overleg. Deze terreinen zijn: de werkgelegenheid, het arbeidsrecht en de arbeidsvoorwaarden, de beroepsopleiding en de voortgezette vorming, de sociale zekerheid, de bescherming tegen arbeidsongevallen en beroepsziekten, de arbeidshygiëne, het recht zich te organiseren in vakverenigingen en collectieve onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers.

In feite is artikel 117 een constaterend artikel dat een passieve geest ademt. Artikel 118 geeft de Europese Commissie een taak zonder concrete bevoegdheden en het suggereert, dat volstaan kan worden met de samenhang tussen de nationale sociale beleidslijnen te bevorderen.

Nu moet gesteld worden, dat inderdaad door de werking van de gemeenschappelijke markt op velerlei sociaal gebied een dichter naar elkaar toegroeien heeft plaatsgehad. Ook is dit het gevolg van de nauwere contacten tussen de regeringen van de EEG-landen onderling en de coördinatie van eisen door de vakbeweging in de lid-staten. Hierdoor heeft als het ware een 'spontane' opwaartse harmonisatie plaatsgevonden, waarbij de regelingen betreffende de arbeidsvoorwaarden en de sociale zekerheid juridisch nog sterk kunnen verschillen, maar waar de consequenties ervan naar elkaar toegroeien. Deze tendentie is duidelijk tot uiting gekomen in de gemiddelde loonniveaus, de arbeidsduur, de integratie van arbeidsvoorwaarden tussen arbeiders en beambten, het uitgavenniveau van de sociale zekerheid uitgedrukt in een percentage van het nationaal inkomen, het niveau van de afzonderlijke sociale uitkeringen en de uitbreiding van de kring van verzekerden, zowel door verhoging van de verzekeringsloongrens bij de werknemers als door het opnemen van groepen van zelfstandigen in de sociale verzekering.

Een aspect van de sociale zekerheid, dat aan heel weinig harmonisatie onderhevig is geweest, is haar financiering, d.w.z. de verdeling over de premiebijdragen van verzekerden en werkgevers en de overheidsbijdrage. Was er dus een zekere 'spontane' harmonisatie tussen de lid-staten te bespeuren, er bleven vrij grote regionale en sectoriële verschillen in de Gemeenschap bestaan of deze verdiepten zich nog als gevolg van de werking van de gemeenschappelijke markt. De tevens hieruit voortvloeiende concentratietendentie en de groei in aantal en omvang van multinationale ondernemingen versterkten de noodzaak van gemeenschappelijke sociale maatregelen. Structuurwijzigingen die het gevolg

waren van de gemeenschappelijke handelspolitiek en van de wijzigingen in de internationale arbeidsverdeling, met name ten aanzien van de ontwikkelingslanden, vroegen om een gemeenschappelijke sociale begeleiding. Problemen deden zich voor die niet meer uitsluitend nationaal opgelost konden worden, zoals de bestrijding van de werkloosheid, de regulering van de investeringen, de medezeggenschap van de werknemers in de onderneming, de bescherming van het arbeids- en leefmilieu en de inkomens- en vermogensverdeling. De vrijmaking van goederen-, kapitaal- en personenverkeer en de toenemende economische vervlechting maakten Europese oplossingen nodig.

Op de politieke noodzaak van een Europees sociaal beleid op een aantal gebieden werd reeds vroeg met klem gewezen door het Europees Parlement (geïnspireerd door de socialistische fractie) en door de Europese vakbeweging.

De ontwikkeling van een Europees sociaal beleid werd echter in hoge mate gefrustreerd door gehacketak tussen de Raad en de Commissie over de bevoegdheden van de laatste op sociaal terrein en over de juridische grondslag van eventuele voorstellen. Gedurende de jaren zestig beschouwden de lid-staten de sociale politiek duidelijk als specifiek behorend tot hun nationale domein.

In 1969 werd in zoverre een doorbraak bereikt, dat de Raad expliciet de sociale politiek als integrerend bestanddeel van de economische politiek is gaan beschouwen, en wel op basis van artikel 145, waar de Raad de opdracht heeft tot coördinatie van het algemeen economisch beleid. Dit kwam tot dusver het duidelijkst tot uiting in het derde programma voor economische politiek op middellange termijn dat loopt van 1971 tot 1975. In de sectoren, waarin de EEG een beleid kan voeren (landbouw en vervoer), zijn ongeveer te zelfder tijd enkele sociale regelingen tot stand gekomen. Te denken valt aan de rust- en rijtijdenregeling in het wegvervoer en de structuurhervormingsbesluiten in de landbouw, die bepaalde sociale maatregelen voor boeren en landarbeiders inhouden. Ook in de sectoren kolen en staal, die onder het EGKS-verdrag vallen, werd rekening gehouden met de sociale aspecten van het beleid. Dit werd nog vergemakkelijkt door de grotere bevoegdheden die het EGKS-verdrag op sociaal terrein geeft en de eigen financiële middelen waaruit de EGKS kan putten (en ook zeer veelvuldig heeft geput voor omscholing en verplaatsing van werknemers en voor sociale woningbouw).

In de voorstellen die de Europese Commissie in recente jaren met betrekking tot het nationale en de Europese vennootschapsrecht heeft gedaan, zijn regelingen inzake de medezeggenschap van de werknemers opgenomen, zij het dat de Europese vakbeweging van mening is dat deze voorstellen nog lang niet ver genoeg gaan. De behandeling ervan in de Raad duurt thans nog voort.

Op het terrein van de werkgelegenheid is in de laatste jaren van de Gemeenschap van de Zes nog de meeste vooruitgang geboekt. De Europese

Werkgelegenheidsconferentie in 1970, waaraan de Raad, de Commissie en de Europese werkgevers- en werknemersorganisaties deelnamen, leidde tot de oprichting van het Permanent Comité voor Arbeidsmarktvoorstellen (waarin dezelfde groepen vertegenwoordigd zijn).

Via dit orgaan zou de inspraak van de werkgevers en werknemers in het werkgelegenheidsbeleid effectiever dan voorheen plaats kunnen vinden. Het Europees Sociaal Fonds werd zodanig hervormd dat het met meer interventiemogelijkheden en mede door een grotere financiële armslag een actievare rol in het streven naar volledige en betere werkgelegenheid zou kunnen spelen.

Een Europees regionaal beleid met de nodige fondsen, een noodzakelijk complement van een Europees werkgelegenheidsbeleid, bleef echter ontbreken. En ook in andere opzichten was de voortgang op een aantal sociale beleidsterreinen te fragmentarisch, te langzaam of ontbrak soms geheel. Het gevaar was niet denkbeeldig dat de economische gerichtheid van de Europese integratie, nog versterkt door het perspectief van de economische en monetaire unie, tot sociale wantoestanden zou leiden. De eerste poging van de Europese Commissie in 1971 om door de 'Blauwdruk voor een communautair sociaal programma' te komen tot een samenhangend Europees sociaal beleid mislukte in feite. De uitspraken van de Parijse Topconferentie boden een nieuw perspectief.

Standpunten van de socialistische partijen en het EVV

De socialistische partijen en het EVV brachten resp. in april en mei 1973 hun standpunten t.a.v. het sociale Europa naar buiten. De socialistische partijen deden dat op een congres in Bonn, waaraan echter de Britse Labour Party niet deelnam. Bij de voorbereiding en vaststelling van het EVV-standpunt waren alle aangesloten organisaties betrokken, dus inclusief de Britse TUC, de Scandinavische vakcentrales en de organisaties uit Oostenrijk en Zwitserland.

De visies op de Europese Gemeenschap die in beide standpunten worden ontwikkeld, ontlopen elkaar niet veel. De Europese Gemeenschap dient als middel ter verbetering van de leef- en arbeidsomstandigheden van haar bevolking en ter realisering van een rechtvaardiger samenleving.

Alle vormen van Europees beleid moeten op sociale doeleinden worden gericht, opdat het individu, zoals het EVV-standpunt stelt, de mogelijkheid geboden wordt 'zijn capaciteiten te benutten, een behoorlijk loon te verdienen, een vaste betrekking te hebben, beschermd te worden tegen de wisselvalligheden van het bestaan, te leven in een gezond en beschermd milieu, een volledig en gezond leven te leiden, deel te nemen aan het beheer en de planning van zijn sociaal milieu en arbeidsomgeving'. De socialistische partijen zien als doel van de Europese integratie 'een democratisch en sociaal Europa, waarin alle mensen op basis van economische en sociale zekerheid, in vrijheid en vrede en als voor zichzelf verantwoor-

delijke en gelijkgerechtigde medeverantwoordelijke individuen kunnen leven'. Het sociale beleid wordt daarbij beschouwd 'als de motor in een proces van maatschappelijke veranderingen'.

In beide standpunten wordt bijzonder de nadruk gelegd op de volledige werkgelegenheid en de regionale ontwikkeling. Het EVV bijv. wijst op de noodzaak de kapitaalbewegingen en investeringen te leiden naar die punten waar dit nodig is en dat 'in het kader van de Europese Gemeenschap de regeringen het beleid van de openbare en particuliere kredietinstellingen op deze doelstellingen moeten richten en de nodige overheidsmiddelen voor een efficiënt regionaal beleid ter beschikking moeten stellen'.

Naast deze prioriteiten gelden in het EVV-standpunt de volgende:

- inkomenszekerheid bij structurele veranderingen,
- arbeidsveiligheid,
- prijsstabiliteit,
- gelijke rechten en kansen voor mannen en vrouwen,
- beroepsopleiding, her- en bijscholing en permanente educatie,
- het probleem van de migrerende werknemers,
- een eerste aanzet tot autonome collectieve onderhandelingen en overeenkomsten op Europees niveau,
- uitbreiding van de democratie tot economisch terrein, zowel op nationaal als Europees niveau.

Ook in het document van de socialistische partijen worden deze punten in meerdere of mindere mate naar voren gebracht. Terecht wordt hierin naast maatregelen t.b.v. de arbeidsveiligheid en het werkmilieu ook een beleid ter bescherming van het leefmilieu bepleit. T.a.v. de prijsbeheersing vraagt het EVV om een gemeenschappelijke aanpak en om de oprichting van een raadgevende Europese prijzencommissie, waarin werkgevers en werknemers gelijkkelijk vertegenwoordigd zijn.

Het probleem van de migrerende werknemers moet, volgens beide standpunten, gemeenschappelijk aangepakt worden. Onder garantie van gelijke economische en sociale rechten, dient een coördinatie van het toelatingsbeleid tussen de lid-staten en tussen deze en de herkomstlanden tot stand te komen, terwijl een actief investeringsbeleid in de landen van herkomst geboden is.

In beide documenten wordt een pleidooi gevoerd voor het scheppen van een juridisch kader voor Europese c.a.o.'s, waarbij de autonomie van de onderhandelingspartners en het stakingsrecht gewaarborgd moeten worden.

T.a.v. de medezeggenschap van de werknemers in de onderneming zijn beide standpunten nogal dubbelzinnig. Het EVV verwijst naar vroegere standpunten, die indertijd via meerderheidsbeslissingen tot stand zijn gekomen. In het document van de socialistische partijen komt de verdeeldheid tot uiting in aparte standpunten van de Franse en Italiaanse socialisti-

sche partijen. Kern van het meningsverschil is, dat deze partijen, en indertijd de Belgische en Italiaanse vakcentrales in het EVV, van oordeel zijn dat deelname van de werknemers in de Raad van Toezicht van de onderneming medeverantwoordelijkheid voor de kapitalistische onderneming betekent die zij afwijzen, terwijl de anderen juist van oordeel zijn dat via een dergelijke deelname op gelijke voet met de aandeelhouders een zekere greep op de onderneming wordt bewerkstelligd. Zowel het standpunt van de socialistische partijen als het EVV-standpunt beklemtonen unaniem de noodzaak van een betere informatie voor de werknemers en hun vertegenwoordigers over het doen en laten van de onderneming.

In het document van de socialistische partijen wordt verder nog uitvoerig ingegaan op de sociale zekerheid en de inkomensverdeling en het vermogensbeleid. Deze lacune in het EVV-standpunt is later in een tweede document over het Europees sociaal beleid enigszins opgevuld.

Het behoeft ten slotte geen verwondering te wekken, dat het EVV nog t.a.v. het op te stellen sociaal actieprogramma beklemtoonde, dat 'de dialoog tussen de werknemersorganisaties, de regeringsvertegenwoordigers, de Europese Commissie en de werkgevers' een *conditio sine qua non* is voor de totstandbrenging van een welomschreven programma dat politiek wordt aanvaard.

Voorstellen van de Europese Commissie

Na in april als voorbereidend stuk de 'Beleidslijnen voor een sociaal actieprogramma' te hebben gepubliceerd, kwam de Europese Commissie eind oktober met haar definitieve versie van een Europees Sociaal Actieprogramma. In dit artikel zal alleen aandacht aan dit laatste document besteed worden.

De in het Sociaal Actieprogramma aangekondigde voorstellen worden verdeeld in de volgende drie rubrieken:

1. Voorstellen welke betrekking hebben op onmiddellijke acties, waarover vóór april 1974 door de Raad besluiten moeten worden genomen dan wel door de Europese Commissie voorstellen moeten worden ingediend.
2. Voorstellen met betrekking tot andere prioritaire acties, waarover de Raad zich in het tijdvak tussen 1974 en eind 1976 zal moeten uitspreken.
3. Voorstellen met betrekking tot aanvullende acties.

Tevens wordt in een vierde rubriek herinnerd aan een aantal voorstellen die nog bij de Raad in behandeling zijn, welke met name betrekking hebben op de medezeggenschap van de werknemers in de onderneming.

De eerste, tweede en laatste categorie van voorstellen zijn opgenomen in een ontwerp-resolutie, waarover de Raad zich vóór het eind van 1973 zou moeten uitspreken.

De onmiddellijke acties betreffen:

- steunverlening door het Europees Sociaal Fonds ten behoeve van migrerende en gehandicapte werknemers;
- een eerste actieprogramma voor gehandicapte werknemers;
- de oprichting van een algemene Europese veiligheidscommissie en de uitbreiding van de bevoegdheden van het Permanent Orgaan voor de Veiligheid en de Gezondheidsvoorwaarden in de Steenkolenmijnen;
- een richtlijn inzake gelijke beloning voor mannen en vrouwen;
- de invoering van de 40-urige werkweek vóór 1975 en van vier weken vakantie met behoud van loon vóór 1976;
- de oprichting van een Europese stichting ter verbetering van het leef- en arbeidsmilieu;
- een richtlijn inzake collectieve ontslagen.

Vóór 1 april 1974 zal de Europese Commissie voorstellen indienen met betrekking tot:

- een eerste actieprogramma voor migrerende werknemers;
- de oprichting van een Europees centrum voor vakopleiding;
- een richtlijn betreffende via uitleenbedrijven aangetrokken werknemers;
- een richtlijn inzake het behoud van verkregen rechten bij wijziging in de eigendomsverhoudingen van de onderneming, met name bij fusie.

De acties gepland tussen 1974 en eind 1976 zijn verdeeld over de drie hoofddoeleinden van het Sociaal Actieprogramma, nl. verwezenlijking van de volledige en optimale werkgelegenheid, verbetering van de leefomstandigheden en arbeidsvoorwaarden en toenemende inschakeling van de sociale partners bij de economische en sociale besluitvorming.

Voor de verwezenlijking van de volledige en optimale werkgelegenheid worden de volgende maatregelen voorzien:

- een betere samenwerking tussen de nationale diensten voor de arbeidsvoorziening;
- de tenuitvoerlegging van een gemeenschappelijk beleid inzake beroepsopleiding;
- de invoering van regelingen die de werknemers bij herscholing behoud van inkomen verzekeren;
- maatregelen teneinde tot gelijkheid van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt te komen;
- een actieprogramma voor migrerende werknemers en coördinatie van het immigratiebeleid van de lid-staten;
- een programma gericht op de sociale herintegratie van de gehandicapten;
- beschermende voorzieningen t.b.v. via uitleenbedrijven aangetrokken werknemers en het toezien op de activiteiten van dergelijke ondernemingen om misbruik te voorkomen.

T.a.v. de verbetering van de leefomstandigheden en arbeidsvoorwaarden worden tussen 1974 en 1976 de volgende acties voorzien:

- een actieprogramma inzake arbeidsveiligheid;
- de uitbreiding van de sociale verzekering tot bevolkingsgroepen die bij de huidige regeling niet of niet voldoende verzekerd zijn;
- de invoering van mechanismen tot aanpassing van de sociale verzekeringsuitkeringen aan de inkomensontwikkeling;
- bescherming van de belangen van de werknemers, in het bijzonder wat betreft het behoud van aanspraken, bij fusie, concentratie of rationalisatie van bedrijven;
- specifieke maatregelen ter bestrijding van armoede door de voorbereiding van proefprojecten.

En ten slotte zou de toenemende inschakeling van de sociale partners bij de economische en sociale besluitvorming van de Gemeenschap tussen 1974 en 1976 gestimuleerd moeten worden door:

- een ruimere benutting van het Permanent Comité voor Arbeidsmarkt-vraagstukken;
- het verlenen van hulp bij de oprichting van een Europees vakbondsinstituut teneinde de Europese organisaties te helpen in hun vormingswerk ook de Europese problematiek te betrekken.

Afgezien van de onmiddellijke acties waarover de Raad een beslissing vóór 1 april 1974 zou moeten nemen, zou over de andere voorstellen binnen negen maanden na hun indiening een uitspraak van de Raad moeten volgen.

De aanvullende acties die niet in de ontwerp-resolutie zijn opgenomen, omdat sommige tot de uitsluitende bevoegdheid van de Europese Commissie behoren en voor andere de Commissie reeds een mandaat heeft, hebben o.a. betrekking op:

- verdere werkzaamheden inzake een Europees sociaal budget;
- uitbreiding van het systeem van sociale indicatoren;
- studie inzake minimumlonen;
- statistieken inzake inkomens en vermogens;
- studie inzake bezitsvorming;
- analyses, prognoses en onderzoek inzake de arbeidsmarkt;
- sociale woningbouw;
- uitbreiding van het aantal paritaire comités ter stimulering van overleg tussen Europese werkgevers- en werknemersorganisaties in de verschillende sectoren van het bedrijfsleven.

Het geheel overziende is het duidelijk dat dit Sociaal Actieprogramma het brede scala van doelstellingen en prioriteiten, zoals geformuleerd door de socialistische partijen en het EVV, niet dekt. Dat komt enerzijds omdat Socialisme en Democratie 2 (1974) februari

de Europese Commissie niet in staat is gebleken een visie voor een effectief Europees sociaal beleid te ontwikkelen, waarschijnlijk als gevolg van het feit dat de Commissie een afspiegelingscollege is en geen programcollege. Anderzijds is dit veroorzaakt doordat, wellicht vanwege de werkverdeling binnen de Europese Commissie, een aantal van deze doelstellingen en prioriteiten elders is ondergebracht. Zo zijn voor het regionaal beleid, het milieubeheer en de consumentenvraagstukken aparte voorstellen ingediend; een beleid ter ontwikkeling van de herkomstlanden van de migrerende werknemers zal ongetwijfeld zijn plaats krijgen in een gemeenschappelijk beleid t.a.v. de landen rond de Middellandse Zee, terwijl de prijsbeheersing in de voorstellen betreffende de economische en monetaire unie en de medezeggenschap van de werknemers in de onderneming in de voorstellen inzake het vennootschapsrecht zijn opgenomen.

Het zou te ver voeren wanneer hier op de inhoud van deze voorstellen ingegaan zou worden; wel zou het dienstig zijn geweest in de ontwerp-resolutie op de samenhang met deze andere terreinen van beleid te wijzen en, overeenkomstig de standpunten van de socialistische partijen en van het EVV, er een duidelijke uitspraak van de Raad in op te nemen dat bij alle besluiten van de Gemeenschap de doeleinden van het Sociaal Actieprogramma als richtsnoer zullen dienen.

Maar ook op het meer beperkte terrein van het Actieprogramma zelf, wordt geen aanzet gegeven tot een globaal Europees sociaal beleid waar het nationale beleid hetzij ingepast, hetzij op afgestemd kan worden. Veeleer is er sprake van een aantal op zichzelf loffelijke actiepunten op sociaal terrein, waarbij echter de onderlinge samenhang te zeer ontbreekt. Bovendien lijkt de mate van prioriteit van de maatregelen niet zozeer bepaald door het belang van de actie als wel door het feit dat de voorbereiding ervan in een vergevorderd stadium is.

In een reactie op het Sociaal Actieprogramma van de Europese Commissie, uitte het EVV, naast bovengenoemde kritische opmerkingen, de wens dat in de ontwerp-resolutie een duidelijke uitspraak opgenomen zou worden dat voor het sociale beleid alle juridische instrumenten van het EEG-verdrag, inclusief artikel 235, aangewend moeten kunnen worden. De concrete voorstellen zelf en het daarbij in acht te nemen tijdschema hadden in het algemeen de instemming van het EVV. Ze waren dan ook in nauw overleg tussen de Europese Commissie en de secretariaten van de Europese vakbeweging opgesteld. De voorstellen met betrekking tot de inspraak van m.n. de vakbeweging in de economische en sociale besluitvorming waren echter ten enenmale onvoldoende. Op dit terrein waren de ervaringen in het afgelopen jaar uitermate teleurstellend.

Werkzaamheden van de Raad

In de slotverklaring van de Parijse Topconferentie stond vermeld dat het

Europees Sociaal Actieprogramma 'na raadpleging van de sociale partners' vastgesteld zou worden. Om hieraan te voldoen had op aandrang van het EVV de Raad van Ministers van Sociale Zaken op 9 november 1972 zeer voortvarend besloten tot het houden van een sociale conferentie tussen de Raad, de Europese Commissie en de werkgevers- en werknemersorganisaties halverwege 1973. Het Europees Parlement en het Economisch en Sociaal Comité zouden op deze conferentie door waarnemers vertegenwoordigd zijn en in een later stadium uiteraard over het ontwerp van de Commissie advies uitbrengen aan de Raad.

Al begin maart 1973 liet het EVV de Raad weten dat zijns inziens uitsluitend werknemersorganisaties die op Europees niveau werkzaam waren en representatief waren voor de totaliteit van de werknemers in aanmerking zouden mogen komen voor deelname aan de conferentie en verbond daaraan het dreigement van wegblijven bij niet-inwilliging van dit alleszins redelijke verlangen. Zonder enig overleg besloot de Raad in mei echter om naast het EVV, de Europese organisatie van het WVA en het verbindingsbureau van de Franse en Italiaanse communistische vakcentrales CGT en CGIL, enkele nationale organisaties uit te nodigen, alsmede het Europese bureau van het niet als representatief beschouwde Internationaal Verbond van Hoger Personeel. Als gevolg hiervan weigerde het EVV, en later ook de Europese organisatie van het WVA, deel te nemen aan de sociale conferentie.

De Raad stelde daarop, zonder enige poging tot compromis te ondernemen (bijv. toelating van de niet-representatieve en nationale organisaties tot de conferentie als waarnemers), de sociale conferentie voor onbepaalde tijd uit, hetgeen, naar later is gebleken, afstel betekende.

Wel is, zoals reeds eerder vermeld, in de loop van 1973 veelvuldig overleg gepleegd tussen de Europese Commissie en de op Europees niveau opererende werkgevers- en werknemersorganisaties over de verschillende versies van het Sociaal Actieprogramma. Vanwege de geringe tijd welke telkens verliep tussen het opnieuw redigeren van de verschillende versies en de beschikbaarheid van deze teksten in slechts één of twee gemeenschapstalen was de deelname aan dit overleg van de bij de Europese organisaties aangesloten nationale verbonden een moeizame aangelegenheid. Deze raadpleging kon dan ook zeker niet diepgaand genoemd worden.

Na de vaststelling door de Europese Commissie van het ontwerp van een Europees Sociaal Actieprogramma heeft de Raad nog wel een flauwe poging gedaan het Permanent Comité voor Arbeidsmarktvragestukken in te schakelen bij de raadpleging van de sociale partners. Dezelfde problemen welke leidden tot afgelasting van de sociale conferentie resulteerden ook hier in een mislukking. Uiteindelijk is volstaan met een schriftelijke raadpleging van de werkgevers- en werknemersorganisaties rechtstreeks en via het Economisch en Sociaal Comité.

Al met al is van de aankondiging van een grotere inschakeling van de

sociale partners bij de economische en sociale besluitvorming, zoals gedaan door de Parijse Topconferentie in 1973, niet veel terechtgekomen. Dat geldt niet alleen voor het Sociaal Actieprogramma, maar zeker ook voor de regionale politiek, waar in het geheel geen regeling voor de inspraak van de sociale partners is voorzien. Toch kan de besluitvorming van de Raad in december met betrekking tot het Europees Sociaal Actieprogramma gematigd positief beoordeeld worden, wanneer men deze vergelijkt met de stagnatie die zich op andere gebieden van het gemeenschapsbeleid in december heeft voorgedaan. Aan de andere kant vroegen de crisis in de energievoorziening, de voortwoekerende prijsstijgingen en de gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid om een effectiever gemeenschappelijk sociaal beleid dan tot dusver in de besluitvorming van de Raad tot uiting is gekomen.

De besluiten van de Raad betekenen in een aantal opzichten een verbetering van de oorspronkelijke tekst van de Europese Commissie. Zo zal overeenkomstig het standpunt van het EVV en de adviezen van het Economisch en Sociaal Comité en van de Commissie Internationale Sociaal-Economische Aangelegenheden (ISEA) van de SER in de resolutie expliciet vermeld worden dat meer gebruik gemaakt kan worden van artikel 235 van het EEG-verdrag, wanneer geen andere juridische grondslag voor gewenste sociale maatregelen beschikbaar is. Voorts zal in de resolutie de mate van verbindendheid van de voornemens van de Raad versterkt worden. Deze wens had ook het Economisch en Sociaal Comité geuit. En ten slotte heeft de Raad, overeenkomstig het advies van de Commissie ISEA van de SER, besloten binnen de groep van activiteiten, die voorzien zijn tussen 1974 en 1976, een aantal prioriteiten vast te stellen waarvoor de Europese Commissie vóór het eind van 1974 de nodige voorstellen zal moeten indienen.

Wat de doelstelling van de volledige en optimale werkgelegenheid betreft, heeft de Raad de volgende prioriteiten vastgesteld:

- instelling van overleg inzake het nationale arbeidsmarktbeleid van de lid-staten en bevordering van een betere samenwerking van de nationale diensten voor arbeidsvoorziening;
- opstelling van een actieprogramma ten behoeve van migrerende werknemers welke onderdaan zijn van de lid-staten of derde landen;
- tenuitvoerlegging van een gemeenschappelijk beleid inzake beroepsopleiding;
- het treffen van maatregelen teneinde tot gelijke behandeling van mannen en vrouwen te komen betreffende de toegang tot de werkgelegenheid en de opleiding en de beroepsbevordering, alsmede de arbeidsvoorwaarden, met inbegrip van de bezoldiging.

Wat de doelstelling inzake verbetering van de levensomstandigheden en arbeidsvoorwaarden betreft:

- onderlinge aanpassing van het door de lid-staten gevoerde beleid inzake sociale zekerheid;
- het opstellen van een eerste actieprogramma dat met name betrekking heeft op de hygiëne, de arbeidsveiligheid, de gezondheid van de werknemers, de aanpassing der taken en wel allereerst in die sectoren van bedrijvigheid waar de arbeidsvoorwaarden het zwaarst zijn;
- tenuitvoerlegging in samenwerking met de lid-staten van een aantal specifieke maatregelen ter bestrijding van de armoede door de voorbereiding van proefprojecten.

Wat de doelstelling inzake deelneming van de sociale partners betreft:

- het bevorderen van de deelneming van de werknemers of hun vertegenwoordigers aan het bedrijfsleven in de Gemeenschap en uitbreiding van de deelneming der sociale partners aan de communautaire besluitvorming op economisch en sociaal gebied.

De Raad heeft zich ertoe verbonden over deze Commissievoorstellen en over de voorstellen die reeds ingediend zijn of vóór 1 april 1974 voorgelegd zullen worden zich uit te spreken uiterlijk vijf maanden nadat de adviesprocedures m.b.t. het Europees Parlement en het Economisch en Sociaal Comité zijn afgesloten of na uiterlijk negen maanden wanneer een dergelijke adviesprocedure achterwege is gebleven.

Op het moment van het schrijven van dit artikel moeten nog enkele zaken opgelost worden. Verwacht werd dat nog in januari 1974 de definitieve tekst van de resolutie door de Raad vastgesteld zou worden.

Conclusie

Het zal duidelijk zijn dat in belangrijke opzichten de uitgangspunten van de Topconferentie van Parijs t.a.v. het sociale beleid niet gerealiseerd zijn. Allereerst is van een actieve deelname van de sociale partners aan de besluitvorming weinig terecht gekomen, terwijl voor wat betreft 'de medewerking van de werknemers in de organen van de ondernemingen' uitsluitend verwezen is naar oude voorstellen. Bovendien is over een ander onderwerp, dat expliciet in de slotverklaring van de Topconferentie genoemd staat, nl. 'de vergemakkelijking van het sluiten van Europese collectieve arbeidsovereenkomsten op daarvoor in aanmerking komende gebieden', in het geheel niets in het Actieprogramma opgenomen.

Ten slotte is het twijfelachtig of het Actieprogramma wel 'voorziet in concrete maatregelen en overeenkomstige middelen'. Met enkele uitzonderingen bestaat het Actieprogramma immers uit een aantal voornemens, waarvan de inhoud slechts vaag omschreven staat. Alles zal dus afhangen van de werkzaamheden van de gemeenschapsinstellingen in de komende drie jaren, van de mate van invloed die de Europese vakbeweging op de besluitvorming weet uit te oefenen en de inspraakprocedures die daartoe ontwik-

keld worden. Hoewel in dit opzicht veel verbeterd kan worden vergeleken met de huidige situatie, zal een werkelijk Europees sociaal beleid eerst goed mogelijk zijn na een fundamentele democratisering van de Gemeenschap, waarbij in de allereerste plaats gedacht moet worden aan een direct verkozen Europees Parlement, toegerust met de nodige wetgevende en budgettaire bevoegdheden, zodat een politisering van de Europese besluitvorming kan plaatsvinden. Het vraagteken in de titel van dit artikel kan in dit verband voorlopig nog wel gehandhaafd blijven.

Leo Victor

Doelstellingen van een Europese energiepolitiek*

1. Inleiding

De energie heeft in de industriële en economische ontwikkeling van de maatschappij een belangrijke rol gespeeld. Op dit ogenblik mag men zelfs stellen dat de energiedragers, tezamen met hun economische aspecten, een primordiale rol spelen. Dit komt niet alleen tot uiting in de bezorgdheid van de diverse regeringen inzake de energiesituatie, maar ook in de politiek van de OPEC-landen met betrekking tot de petroleumrijkdom in hun bodem en de potentiële macht die hierin verborgen ligt. Daarnaast is er ook het commercieel-economisch aspect, dat het praktisch onmogelijk maakt de energiepolitiek een plaats te geven in een economisch plan omwille van het feit dat de energiemaatschappijen private, meestal dan nog Amerikaanse, ondernemingen zijn. In het afgelopen decennium verliep de energievoorziening in het raam van de EEG nog zeer gunstig, situatie die op dit ogenblik omwille van allerlei factoren sterk verandert in negatieve zin. Deze minder rooskleurige positie heeft dan op haar beurt een impact op het economische en sociale leven in de landen-leden van de Gemeenschap.

Om de belangrijkheid van een energie-economie reeds hier even duidelijk te maken, wensen we een vraag, gesteld door *A. M. Weinberg* in een voordracht tijdens de '4e Internationale Conferentie voor de vreedzame Toepassingen van de Kernenergie', in het licht te stellen.¹

Weinberg vroeg zijn toehoorders met name of ze zich op een verantwoorde manier een wereld met 24 000 nucleaire reactoren van 5000 MWe elk, waaraan elke dag nog twee eenheden worden toegevoegd, konden voorstellen. Tevens merkte Weinberg op dat de stijging van de behoeften er op een bepaald moment toe zou leiden dat de totale in de wereld geproduceerde energiehoeveelheid 60 maal groter wordt dan nu het geval is, hetgeen overeenkomt met 4/100 van de energie die de aarde in dezelfde periode van de zon ontvangt. Hoewel deze cijfers op het eerste gezicht ongeloofwaardig lijken, zijn ze volgens Weinberg toch niet zeer utopisch. Deze cijfers doen ons inzien dat een verantwoorde energiepolitiek vereist is. Deze noodzakelijkheid is in West-Europa reeds lang aanvaard en werd voor een aantal maanden, meer bepaald in de slotverklaring van de

* Het artikel 'Doelstellingen van een Europese energiepolitiek' verschijnt in het Belgische zusterijdschrift *Socialistische standpunten*. In een volgend nummer verschijnt van de hand van dezelfde auteur 'Resultaten van een Europese energiepolitiek'.

vergadering van de staats- of regeringshoofden van de Negen, op 19, 20 en 21 oktober 1972 te Parijs nogmaals beklemtoond.

Alvorens nu de objectieven van de Europese energiepolitiek te bespreken, is het wenselijk het kader waarin deze politiek dient te worden geplaatst, te schetsen. Te dien einde zullen we eerst even nader ingaan op de historiek van de Europese gedachte. Hoewel het hier niet past de rekening van deze idee te maken, wensen we vooraf toch op te merken dat het moeilijk is de EEG-gedachte te concretiseren. Men kan immers op dit ogenblik moeilijk vaststellen of het woord 'Europa' een geïntegreerd, supranationaal Europa, dan wel een Europa der Vaderlanden of een vaste vrij-handelszone omvat.

Zonder ons evenwel over deze tekortkoming omtrent de inhoud van het woord verder te bekommeren, zullen we na de historiek, nader ingaan op de doelstellingen van de energiepolitiek, zoals deze door de verschillende instanties werden geformuleerd.

2. Historiek van de Europese gedachte

De Europese idee is ontstaan in de gedachte van *Robert Schuman* en stelde, toevallig of niet, op een energiedrager, de steenkool, die samen met staal werd uitgekozen, als elementen van een eerste Europese actie. De achtergrond hiervan kan symbolisch worden genoemd, omdat beide elementen, zowel de instrumenten van Europese kracht als van Europese verdeeldheid waren.

Om de oprechtheid van de gedachte te verwoorden, grijpen we even terug naar enkele der voornaamste passages uit de regeringsverklaring van Minister R. Schuman, op 9 mei 1950 aan de Franse Assemblée voorgelegd.² Hierin verklaarde deze onder meer het volgende:

'La paix mondiale ne saurait être sauvegardée sans des efforts créateurs à la mesure des dangers qui la menacent...

L'Europe ne se fera pas d'un coup ni dans une construction d'ensemble: elle se fera par des réalisations concrètes créant d'abord une solidarité de fait. Le rassemblement des nations européennes exige que l'opposition séculaire de la France et de l'Allemagne soit éliminée: l'action entreprise doit toucher au premier chef de la France et l'Allemagne.

Le gouvernement français propose de placer l'ensemble de la production franco-allemande de charbon et d'acier sous une haute autorité commune, dans une organisation ouverte à la participation des autres pays d'Europe.

La mise en commun des productions de charbon et d'acier assurera immédiatement l'établissement de bases communes de développement économique, première étape de la fédération européenne et changera le destin de ces régions longtemps vouées à la fabrication des armes de guerre dont elles ont été les plus constantes victimes.

Par la mise en commun des productions de base et l'institution d'une haute autorité nouvelle, dont les décisions lieront la France, l'Allemagne et les autres

pays qui y adhèrent, cette proposition réalisera les premières assises concrètes d'une fédération européenne indispensable à la préservation de paix.'

Tot zover enkele alinea's uit deze regeringsverklaring die de politieke wil tot uiting brengt – zij het weliswaar van bepaalde personen – om tot één Europa te komen.

Zonder deze wil als ondergeschikt te beschouwen, wensen we in deze context toch nader in te gaan op de meer economische aspecten van het Verdrag van Parijs, dat aan de basis ligt van de EGKS.

Het meest opvallende bij de lectuur van dit Verdrag is zijn uitgesproken liberale geest, die er vooral op afgestemd is, de regels van de vrije concurrentie zoveel mogelijk te vrijwaren. De inmenging van de Hoge Autoriteit werd bijaldien tot het uiterste minimum beperkt. Ze was er enkel op gericht, de normale concurrentieverhoudingen in stand te houden.

Het hele Verdrag was dus werkelijk een code voor de loyale concurrentie, geïnspireerd door de Amerikaanse antitrustwetgeving. In het Verdrag werd ook een nieuw element opgenomen, dit van de 'doorzichtigheid' van de markt³, welke men tracht te bereiken door een verregaande openheid enerzijds, en door een respect voor de baremaprijzen anderzijds. Te zelfder tijd werden alle discriminaties onder de producenten en ook onder de producenten en de consumenten geweerd.

In het begin werd op energetisch vlak alles toegespitst op de steenkool en over de andere energievormen werd weinig of niet gesproken. Dit was mede een gevolg van de sterke onderschatting van het energieprobleem. Vijf jaar later, op 25 maart 1957, werden de twee andere verdragen in het raam van het Europa der Zes ondertekend. De misopvattingen die aan de basis lagen van het Verdrag van Parijs, werden ook ditmaal niet ondervangen. Een voorbeeld hiervan is het feit dat in het Verdrag van Rome petroleum wordt gelijkgeschakeld met de andere commerciële producten. In de doelstellingen van de EEG⁴, wordt er niet specifiek over een energieprobleem gesproken.

Om de verdeling aan de basis nog groter te maken werd, gelijktijdig met het EEG-verdrag, ook het Euratomverdrag ondertekend. Deze ondertekening wees op het grote belang dat men bij het einde der vijftiger jaren aan de kernenergie hechtte. Tot op dit ogenblik heeft deze energievorm zijn beloften echter nog niet kunnen inlossen.

In het aanvankelijke concept van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie was het opzet van supranationale aard, met een uitgebreide macht aan de organen van de Gemeenschap. In de uiteindelijke, definitieve tekst is hiervan weinig overgebleven. Daaruit blijkt immers dat elk land zijn eigen rechten behoudt en ook zijn eigen programma's blijft opstellen, terwijl de Gemeenschap slechts een aanvullende rol speelt. Wanneer we kijken naar het doel en naar de daaruit voortspruitende programmapunten, zoals ze in het Verdrag werden opgenomen, kan men primordiaal stellen dat Euratom, naast de elementen die ook in de andere verdragen op de

voorgond treden, ernaar dient te streven het onderzoek op kernenergetisch gebied te stimuleren en te ontwikkelen, hetgeen moet leiden tot enerzijds, goedkope productie van elektriciteit uit kernenergie, en anderzijds tot de bevordering van de andere vreedzame toepassingen van de kernenergie.

Voorts komen in het Euratomverdrag ook nog de volgende sociaal-economische programmapunten aan bod:

- het leiden en aanmoedigen van investeringen in de sector der kernenergie;
- de verbruikers zonder discriminatie toegang tot de grondstoffen verlenen;
- toezicht houden opdat de materialen niet worden misbruikt;
- het verzekeren van de vrijheid der gekwalificeerde werkkrachten om in de lid-staten van de Gemeenschap te kunnen werken;
- het opstellen van uniforme veiligheidsmaatregelen en het zorgen voor de toepassing van de zogenaamde basisnormen voor de bescherming en de gezondheid.

Uit hetgeen voorafgaat, blijkt dat de bestaande krachten op de Europese energiemarkt sterk verdeeld waren. Vanaf 1967 werd deze toestand enigszins gewijzigd, doordat de drie organen ondergebracht werden in de éne Commissie van de Europese Gemeenschappen.

3. Objectieven van een Europese energiepolitiek

Een eerste estimatie van de Europese energiebehoeften werd in 1957 verricht door Euratom. Deze prognose bleek zeer vlug voorbijgestreefd te zijn, de consumptieprognoses voor 1980 werden immers reeds in 1967 bereikt. Dit neemt echter niet weg dat bepaalde trends uit deze estimaties toch wel bruikbaar waren.

Volgens W. Hallstein, voormalig voorzitter van de Gemeenschappelijke Markt, was het Memorandum van juni 1962 een eerste poging, met enige draagwijdte, ter definitie van een Gemeenschappelijke energiepolitiek.

In dit Memorandum vond men echter weer de liberale idee en de doorzichtigheid van de markt terug. De voorspellingen die naar aanleiding van dit Memorandum werden uitgevoerd, bleken evenwel reeds veel realistischer dan deze van 1957. In verband met dit Memorandum zegt W. Hallstein⁵:

'Un planning concret fut proposé. Au cours de son exécution le charbon devait s'adapter aux nouvelles conditions du marché grâce à un système de subventions, un Marché Commun de l'Energie devait être préparé, l'extension du pétrole comme fournisseur d'énergie était admise; le plan souhaitait enfin le développement systématique de l'énergie nucléaire.'

De basisprincipes die in het Memorandum tot uiting komen – en die nu nog steeds geldig zijn – zijn de volgende:

- goedkope voorziening;
- zekerheid van voorziening;
- vooruitgang van de substituties;
- stabiliteit op lange termijn van de voorzieningen;
- vrije keuze van de verbruiker;
- eenheid van de gemeenschappelijke markt.

Deze principes dienen volgens het Memorandum onder de volgende omstandigheden te worden gerealiseerd:

- stijgende energievraag;
- stijgende energie-invoer;
- noodzakelijke aanpassing van de energiebronnen aan de situatie die wordt geschapen door het minder duur zijn van de ingevoerde energiebronnen.

Dit Memorandum werd niet goedgekeurd door de Raad van Ministers die nochtans de opdracht had gegeven een tekst in deze zin op te stellen.

Het Protocolakkoord van 21 april 1964 kwam op initiatief van de Hoge Autoriteit tot stand, vooral als gevolg van de niet-ondertekening van het Memorandum.

Dit akkoord omvat vooreerst een aantal overwegingen waarbij de regeringen van de lid-staten verklaren overtuigd te zijn van de noodzaak om in het kader van de Gemeenschappelijke Markt een gemeenschappelijk energiebeleid te realiseren.

Deze bewustwording geschiedde vooral onder impuls van de economische gegevens die op dat moment aan bod waren. Andere factoren die eveneens een rol speelden waren:

- de belangrijkheid van de sociale aspecten van het probleem;
- de noodzakelijkheid van een voorziening tegen goedkope en stabiele prijzen;
- de keuzevrijheid van de verbruiker in het raam van de mededinging op de Gemeenschappelijke Markt onder de verschillende energievormen.

In dit akkoord werden er voorstellen naar voren gebracht inzake:

- steenkool (rationalisatie, speciale aandacht voor de cokeskolon);
- petroleum (gemeenschappelijke politiek inzake prijzen en diversificatie van de bronnen);
- kernenergie (uitbreiding van de onderzoekswerkzaamheden).

Naast het Memorandum en het Protocolakkoord is er nog de belangrijke beslissing van de Hoge Autoriteit, die op 17.2.1965 werd goedgekeurd. Hoewel deze beslissing evenzeer geïnterpreteerd kan worden als een resultaat van een gemeenschappelijke politiek, achten we het toch wenselijk haar hier te bespreken omdat de toepassingsperiode (1965-1968) ervan op dit ogenblik reeds is verstreken.

Deze beslissing bepaalt voor de steenkoolindustrie de modaliteiten van de

nationale interventies, op Communautaire basis. Krachtens deze beslissing kan de Commissie toestaan, dat de lid-staten steunmaatregelen treffen voor de ondernemingen ter bevordering van de rationalisatie of ter voorkoming van ernstige moeilijkheden in de economische en sociale situatie van bepaalde gebieden, zulks voor zover deze steun het goed functioneren van de Gemeenschappelijke Markt niet in de weg kan staan.⁶

De meest volledige en diepgaande publikatie inzake de doelstellingen van een Europese energiepolitiek is: 'Eerste Oriëntatie voor een Gemeenschappelijk Energiebeleid', studie die door de drie instanties gezamenlijk werd opgesteld.

In de Eerste Oriëntatie wordt vooreerst een overzicht van de toestand gegeven, terwijl vervolgens nogmaals bepaalde maatregelen ter verwezenlijking van een Gemeenschappelijke energiemarkt worden uitgewerkt. Deze publikatie is aanvankelijk in zeer negatieve termen gesteld. De Commissie merkt inderdaad op⁸:

'In tegenstelling tot andere industriële en landbouwprodukten bestaan er voor de energieprodukten nog ernstige belemmeringen inzake het handelsverkeer binnen de Gemeenschap.'

En de Commissie vervolgt:

'Als deze toestand niet verandert, en indien er in de nabije toekomst geen Gemeenschappelijke energiemarkt tot stand komt, dreigt het op dit gebied bereikte niveau van integratie weer verloren te gaan.

Verschillen in de kosten van energieverbruik, welke vooral voortvloeien uit verschillen op het gebied van het energiebeleid van de lid-staten, vervalsen steeds meer de concurrentie in die bedrijfstakken waar het energieverbruik groot is, en vormen een nadeel voor bepaalde gebieden van de Gemeenschap ten aanzien van belangrijke investeringsbeslissingen. De pogingen om deze stand van zaken te verhelpen met nationale maatregelen leiden tot een geleidelijke desintegratie van de Europese energiehuishouding: anti-economische steunmaatregelen, van land tot land verschillende verbruiksbelastingen en een steeds meer nationaal georiënteerd voorzienings- en marktbeleid zijn er het gevolg van.'

Er wordt besloten met:

'Uitsluitend een Gemeenschappelijk energiebeleid, waardoor de energiesector volledig in de Gemeenschappelijke Markt wordt geïntegreerd, kan deze gevaarlijke ontwikkeling omkeren. De economische betekenis van de energiesector moet i.p.v. een belemmering een stimulans betekenen voor het komen tot een Communautair beleid waarmee op meer doeltreffende wijze haar belangen en deze van de lid-staten in deze van vitaal belang zijnde sector kunnen worden behartigd.'

In verband met de doelstellingen behoudt de Commissie wederom deze

die in het Protocolakkoord van 1964 werden aanvaard. Zonder een bepaalde hiërarchie in de doelstellingen naar voren te willen brengen, meent de Commissie toch dat de verbruikersbelangen een centrale plaats dienen in te nemen.

In deze mededeling van de EEG wordt voor de eerste maal ook ingegaan op de contradictie die bestaat tussen de begrippen 'goedkope' en 'zekere' voorziening. Er wordt op gewezen dat deze begrippen in relatieve zin dienen te worden geïnterpreteerd, met dien verstande dat er bovendien ook nog een wisselwerking tussen deze beide doelstellingen moet bestaan. Voorts wordt er nog gesproken over de 'instrumenten van een Communautair energiebeleid'. De redenen waarom in deze instrumenten moet worden voorzien, zijn velerlei, met als voornaamste:

- maatregelen bij onderbreking van de leveranties;
- bewaking van de voorzieningsstromen;
- natuurlijke afhankelijkheid;
- technische en economische exploitatievoorwaarden van de primaire energiebronnen die van de ene winplaats tot de andere verschillen;
- afhankelijkheid van vaste leidingen in de aardolie- en aardgassectoren;
- bestaan in bepaalde sectoren van produktievoorwaarden waardoor aanpassing op korte termijn aan verandering in de vraag uitgesloten is;
- omvang van de kapitaalinvesteringen die uitzonderlijk hoog zijn.

Doch in het kader van de inhoud van de verdragen zal in de voorstellen steeds prioriteit aan toezichthoudende functies worden verleend, terwijl slechts in laatste instantie zal worden ingegrepen.

De maatregelen en acties kunnen volgens de Commissie in drie luiken worden onderverdeeld⁹:

- vaststelling van een algemeen actiekader en van een beleid dat maatregelen omvat voor het geval van een gedeeltelijke onderbreking van de voorziening;
- maatregelen betreffende de totstandkoming van een Gemeenschappelijke Markt;
- maatregelen tot verwezenlijking van een beleid van goedkope en zekere voorziening.

We zullen nu aan elk van deze drie punten een korte beschouwing wijden.

3.1 Vaststelling van een algemeen actiekader en van een beleid dat maatregelen omvat voor het geval van een gedeeltelijke onderbreking van de voorziening

Om zulk een algemeen actiekader te kunnen bepalen, dient men in de eerste plaats te beschikken over prognoses en oriëntaties op middellange termijn. De kennis van de evolutie van de vraag en het aanbod is immers noodzakelijk, wil een politiek die een evenwicht tussen deze elementen tot stand moet brengen, enig succes kennen. Zulke oriëntaties zijn ook op energetisch sectorieel gebied noodzakelijk, o.a. in verband met de optima-

le inplanting van raffinaderijen en elektrische centrales.

Naast deze onderzoeken op middellange termijn moeten de jaarlijkse conjunctuuronderzoeken het mogelijk maken de prognoses jaarlijks aan te passen. Het voorzieningsbeleid moet ten slotte ook maatregelen inhouden die kunnen worden toegepast wanneer er zich problemen voordoen.

3.2 Maatregelen voor de totstandbrenging van een Gemeenschappelijke Markt

In dit verband moeten maatregelen worden getroffen ten aanzien van het vrije verkeer van goederen, de vrijheid van vestiging, de toepassing van de regels van de mededinging en de indirecte belastingen.

3.2.1 Het vrije verkeer van goederen

Dit impliceert o.a. de uniforme toepassing van het Gemeenschappelijk douanetarief voor aardolieproducten en tevens een afschaffing van de belemmeringen in het handelsverkeer onder de lid-staten, zoals dit reeds het geval is voor andere produkten in de EEG.

3.2.2 Vrijheid van vestiging

Hoewel de meeste wettelijke en administratieve bepalingen die de vrijheid van vestiging enerzijds en het verlenen van diensten anderzijds belemmeren, opgeheven zijn of weldra zullen worden, moeten in sommige gevallen nog objectieve criteria worden vastgesteld die door de nationale overheden bij het uitoefenen van hun bevoegdheden moeten worden nagestreefd.

3.2.3 Regels betreffende de mededinging

Deze regels zijn in de drie verdragen verschillend. In afwachting van de totstandkoming van één verdrag, moet binnen de juridische mogelijkheden een gedragslijn voor de bedrijven in de energiesector worden vastgesteld, zonder evenwel te schaden aan de concurrentievoorwaarden. Grote bedrijfsconcentraties moeten bijaldien sterk worden vermeden.

3.2.4 Indirecte belastingen

De niveauverschillen in de belastingen die in de lid-staten op de verschillende energiebronnen worden geheven, kunnen het handelsverkeer binnen de Gemeenschap vervalsen. Daarenboven wijzigen de verschillende interne belastingregimes van één lid-staat de concurrentieverhoudingen. Dit alles is in tegenstelling met het principe van de vrije keuze van de consument. Een unificatie van de systemen is daarom ook dringend gewenst.

3.3 Maatregelen ter verwezenlijking van een goedkoop en zeker voorzieningsbeleid

In dit geheel neemt het handelsbeleid een centrale plaats in. De afhankelijkheidspositie wordt er immers volledig door beïnvloed.

Het investeringsbeleid, met onder meer de oriëntatie en de financiering van de investeringen, is echter ook van invloed op de afhankelijkheidspositie.

De overheden van de Gemeenschap moeten ertoe komen de projecten, zowel op eigen grondgebied als erbuiten, aan te moedigen en te financieren. De Europese investeringsbank kan hier zeer goede diensten bewijzen.

Last but not least, is de structuur van de industrie gebonden aan de ontwikkeling of de handhaving van een bepaalde productiecapaciteit. In de huidige stand van zaken is de 'Europese idee' niet gebaat met de bedrijfspolitiek van de overwegend Amerikaanse bedrijven.

Een spoedige uitwerking van het juridisch statuut van de Europese vennootschap kan hierin wellicht verandering brengen. Tevens behoort het tot de mogelijkheden om het wetenschappelijk onderzoek rechtstreeks in Europese bedrijven te verrichten, wat onmiddellijk ten goede komt aan de gemeenschap.

Zoals uit dit overzicht blijkt, geeft deze Eerste Oriëntatie een beeld van de noodzakelijke objectieven zonder zich evenwel te wagen aan een uitstippeling van een specifieke Europese energiepolitiek in het raam van de EEG. Sindsdien zijn er opnieuw belangrijke wijzigingen in de energiesituatie opgetreden, hetgeen de onstabiele van deze sector aantoont.

Als voornaamste verschuivingen dienen te worden vermeld:

- de overeenkomsten van Teheran en Tripoli;
- het toenemende belang dat – en terecht – aan het leefmilieu wordt gehecht;
- de uitbreiding van de Gemeenschap.

Omwille van deze en andere redenen dient het probleem van de energievoorziening steeds meer in wereldverband te worden gesitueerd. Oplossingen op nationaal niveau genomen, zullen in de toekomst van tevoren tot mislukken gedoemd zijn. De Commissie van de Europese Gemeenschap heeft dit ingezien, en in haar laatste publikatie¹⁰ komt de Commissie er dan uiteindelijk toch toe te stellen dat het ingrijpen van de Europese overheid op de Gemeenschappelijke energiemarkt moet worden versterkt. Dit is de eerste door de Commissie voorgestelde maatregel die afwijkt van de principes van de verdragen, waarin het 'laissez faire – laissez passer' wordt gehuldigd. Dit ingrijpen zal steeds meer noodzakelijk worden omwille van het ontstaan van de zogenaamde energiemaatschappijen, die de verschillende energievormen, gaande van steenkool tot kernenergie, tot hun werkterrein hebben gemaakt. De monopoliepositie die deze bedrijven vroeger reeds sectorieel bezaten, wordt hierdoor nog verstevigd, hetgeen

de door de Gemeenschap voorgestane concurrentie niet ten goede komt. In de opsomming van de nieuwe elementen die een rol zullen gaan spelen in de toekomstige energiepolitiek werd het milieubeheer vermeld. Dit wordt wellicht één van de belangrijkste beïnvloedingsfactoren voor de doelstellingen, wanneer wettelijke maatregelen door de nationale of Communautaire overheden hieromtrent worden uitgevaardigd.

4. Specifieke doelstellingen op gebied van kernenergie

Sectorieel is na de 'Eerste Oriëntatie', in 1972 het tweede indicatief programma voor de kernenergie verschenen. Dit doet evenwel niets af aan onze opmerking dat de 'Eerste Oriëntatie' het laatste werkstuk der Europese instanties was op algemeen energetisch gebied.

Dit programma, dat moeilijk als een doelstelling kan worden bestempeld, vermits het slechts richtinggevend is, is op twee punten fundamenteel verschillend van het eerste indicatief programma.¹¹ Vooreerst is er de voorkeur die de elektriciteitsproducenten voor de LWR¹² hebben laten blijken, hetgeen van invloed zal zijn op de marktsituatie in 1980. vervolgens zijn er de spanningen op de oliemarkt in de periode 1970-1971 die de aanleiding gaven voor een sterke prijsverhoging van de fossiele brandstoffen. Deze stijging verbeterde de concurrentiepositie van de kernenergie.

Inzake indicaties voor de doelstellingen wordt in dit programma het volgende vooropgesteld:

- de bouw van de vereiste installaties en de aanleg van de noodzakelijke infrastructuur die gezamenlijk de binnenlandse markt voor deze industrie moeten vormen.

Dit programma loopt tot 1985, hetgeen te verantwoorden is omdat op dat moment de op dit ogenblik in ontwikkeling zijnde technologische varianten tot industriële rijpheid zullen zijn gekomen.

5. Besluit

Zoals uit de verschillende onderzoekingsinitiatieven van de Europese instanties blijkt, is er sedert het Protocolakkoord inzake de basisobjectieven van een Gemeenschappelijke energiepolitiek weinig veranderd.

Hetgeen in de eerste plaats te betreuren valt, is dat de beschouwingen, die meestal een louter theoretisch karakter hebben, geen aanleiding zijn geweest voor de formulering van politieke en politiek-economische acties op energetisch gebied. Dit is mede het gevolg van de houding van de verschillende landen die bilateraal trachten de energetische afhankelijkheidspositie te verminderen, maar het impliceert ook dat onze positie t.o.v. het kapitaalkrachtige Amerika op technologisch gebied nog verslechtert. De noodzaak van een Communautaire politiek dringt zich bijgevolg al langer hoe meer op en de houding die door de Commissie in de laatste jaren

wordt aangenomen kan, wanneer ze door de lid-staten 'politiek' wordt aanvaard, de aanloop zijn voor positieve acties.

1. Alvin M. Weinberg and R. Philip Hammond, *Global Effects of increased Use of Energy*, Geneva 7th September 1971.
2. Michel Grenon, *Pour une Politique de l'Energie*, Marabout Université 1972, blz. 62 e.v.
3. *Doorzichtigheid van de markt*. Hieronder wordt verstaan dat de verkopers en de kopers de respectieve prijzen en kwaliteiten kennen, zowel langs de aanbod- als langs de vraagzijde. Om een doorzichtige markt te kunnen verwezenlijken dienen de goederen homogeen te zijn.
4. Deze doelstellingen luiden als volgt: 'Het verdrag werd afgesloten ter bevordering van de harmonische ontwikkeling van de economische activiteit binnen de Gemeenschap, een aanhoudende en evenwichtige expansie, een grotere stabiliteit, een gedurige verbetering van het levenspeil en nauwere betrekkingen tussen de deelnemende landen.'
5. Walter Hallstein, *L'Europe inachevée*, Editions R. Laffont, 1970.
6. Europese Documentatie: *De Energie in de Gemeenschappelijke Markt* (II), Europese Gemeenschappen, Voorlichting 1969, blz. 2.
7. Commissie van de Europese Gemeenschappen: *Eerste Oriëntatie voor een Gemeenschappelijk Energiebeleid* (Mededeling van de Commissie bij de Raad ingediend op 18.12.1968).
8. *Commissie van de Europese Gemeenschappen*, op. cit., blz. 9-10.
9. *Commissie van de Europese Gemeenschappen*, op. cit., blz. 14.
10. Het betreft hier in feite een aanvulling van de eerste oriëntatie waarin rekening wordt gehouden met nieuwe toestanden: *Noodzakelijke Ontwikkelingen op het Gebied van een Gemeenschappelijk Energiebeleid*, Brussel 1972.
11. Dit programma stelde enerzijds voor een onderzoek in te stellen naar de voorwaarden waaronder kernenergie concurrentieel zou kunnen zijn, en anderzijds na te gaan welke plaats op de markt zou kunnen worden ingenomen.
12. Light Water Reactor.

Harry van den Bergh

Analyse van de Topconferentie 1973

Heel wat commentatoren toetsten, in de dagen na de Top op 14 en 15 december 1973 in Kopenhagen, de resultaten ervan aan wat bereikt was op het terrein van de energiepolitiek. Inderdaad, het valt niet te ontkennen dat op het eerste gezicht het beeld van wat zou overkomen t.a.v. de energieproblematiek, in hoge mate bepalend zou zijn voor de betekenis van deze Top in het bijzonder en voor de Europese Gemeenschap in het algemeen. En dat ondanks het feit dat het loutere bestaan van de Gemeenschappelijke Markt en de geest van het Verdrag van Rome de verdeling van de schaarse energie in wezen een voor de hand liggende zaak had moeten zijn.

In plaats daarvan: bewijzen te over hoe sterk het nationalisme in deze Gemeenschap nog leeft en een uitermate moeizame erkenning van het feit dat met het op het spel zetten van de energiesolidariteit ook de Gemeenschap zelf op het spel wordt gezet. Dat laatste kwam toch wel het duidelijkst tot uiting in de volstrekt geïsoleerde positie waarin de Nederlandse regering zich aanvankelijk bevond en het moeilijke proces waarin Nederland er uiteindelijk in slaagde de Fransen en Engelsen te confronteren met een redelijk gemeenschappelijk front van Nederland, Duitsland, België, Luxemburg, Denemarken, Ierland en Italië. Praktisch onopgemerkt in de Nederlandse pers (i.t.t. bijvoorbeeld de Engelse pers), mag men gerust zeggen dat hier sprake was van een belangrijk politiek en diplomatiek succes van dit kabinet. Nog veel onopgemerkter is het feit gebleven dat de Nederlandse regering zich op het terrein van de energie in Kopenhagen gesteund zag door alle regeringen in de Europese Gemeenschap waarin democratisch-socialisten doorslaggevende of belangrijke posities innemen. Men kan daarom niet zo maar voorbijgaan aan het punt dat er op regeringsniveau tussen de betrokken regeringen van de Gemeenschap zelf in wezen een stuk politieke polarisatie tot stand kwam, omdat de twee meest conservatieve regeringen van Europa, die van Frankrijk en Engeland, kwamen te staan tegenover regeringen die dan wel niet als radicale hemelbestormers te boek staan, maar die politiek zeker tegenover de heren Pompidou en Heath gezet moeten worden. Het zou uitermate boeiend zijn te onderzoeken in hoeverre dit verschijnsel zich sinds de uitbreiding van de Gemeenschap al vaker heeft voorgedaan en zich af te vragen of in de toekomst de Nederlandse regering niet vaker aan dergelijke blokvorming binnen de Gemeenschap zou moeten werken, juist om het proces van de besluitvorming in Brussel een bij voorbaat minder compromisachtig en meer politiek karakter te geven. Het zou een stap op weg kunnen zijn naar een

groter besef dat het wenselijker is ook op Europees niveau niet de methode van de grootste gemene deler te hanteren, maar programmatischer te werk te gaan. In het perspectief van de wens tot een Europese executieve te komen, steunend op een meerderheid in het Europese Parlement, is dit niet anders dan een logische consequentie.

Zo ver is het echter nog lang niet en het is een steeds grotere vraag of het ooit zo ver zal komen. Deze Topconferentie heeft daar zeker niet toe bijgedragen. De Top heeft voor een aantal landen dan wel in het licht van de energiecrisis gestaan, maar de initiatiefnemer van deze Topconferentie, president Pompidou, zal er zeker niet tegen aankijken zonder zich af te vragen wat deze Top betekent voor de traditionele Franse opvatting dat de Gemeenschap geen federaal karakter mag krijgen. De huidige staatssecretaris Brinkhorst beschreef* hetgeen ten grondslag lag aan het falen van het plan-Fouchet. Hij zei: 'In feite lagen aan de breuk ten grondslag (d.w.z. de breuk tussen enerzijds Frankrijk en anderzijds Nederland en België - HvdB) uiteenlopende inzichten tussen de Zes over de structuur en de doelstellingen van deze unie. Met name de Franse regering stelde zich op het standpunt dat de te vormen organisatie een superstructuur zou dienen te zijn boven de Gemeenschappen en een strikt intergouvernementeel karakter zou dienen te hebben met als hoogste orgaan een Conferentie van Regeringsleiders. Voorts wenste zij niet bij voorbaat inpassing van de unie in het kader van het Atlantisch Bondgenootschap te aanvaarden. Van andere zijden, m.n. van de kant van Nederland, bestond daartegenover de vrees dat een dergelijke politieke constructie het supranationale karakter van de Gemeenschappen zou aantasten en daarmee de ontwikkeling in de richting van een federale opbouw van Europa zou afremmen.'

Het lijkt mij dat deze beschrijving van Brinkhorst van de toenmalige meningsverschillen nog steeds kan dienen als een bruikbare beschrijving van wat vandaag de dag nog de meningsverschillen zijn en in het bijzonder van wat de uitgangspunten zijn van de huidige Franse politiek. Is het na deze Top zo dat president Pompidou dan reden tot tevredenheid heeft bij de verwezenlijking van de Franse politieke doelstellingen m.b.t. de Europese Gemeenschap? Ik geloof dat men kan zeggen dat de politieke doelstellingen onzerzijds recht tegenover de Franse staan. D.w.z.: in zowel de Nederlandse buitenlandse politiek als in de Franse zijn er constanten die al vele jaren met elkaar in conflict zijn. Daarbij is mij altijd het volgende opgevallen in de Franse buitenlandse politiek ten opzichte van Europa, maar daar niet alleen: het lijkt wel of de Fransen de verwezenlijking van hun opvattingen veel consequenter nastreven dan enige andere regering van een lid-staat, naast het feit dat hun doelstellingen veel helderder geformuleerd schijnen, en dat daaraan ook een veel consequentere politieke strategie ten grondslag ligt dan bij enige andere Europese regering. De Franse buitenlandse politiek, wat men er verder ook van moge denken,

* L. J. Brinkhorst: 'Grondlijnen van Europees Recht', Groningen 1973, p. 24.

vertoont coherentie, op al zijn niveaus en het zou best zo kunnen zijn dat een deel van zijn succes daaraan te ontleen is. Pompidou kwam daarom niet naar Kopenhagen om over de energiecrisis te spreken. Die energiecrisis moest er hoogstens voor dienen de andere lid-staten van de Gemeenschap, uitgezonderd Engeland op de Franse politieke lijn te dwingen ten aanzien van de globale ontwikkeling van de Gemeenschap. Vooruitziedigheid kon Pompidou evenmin ontzegd worden, want zijn goede betrekkingen met de Arabische landen, op een bilaterale basis consequent opgebouwd in de afgelopen jaren, moesten ertoe dienen de andere lid-staten ervan te overtuigen dat hun economische bestaan afhankelijk was van het overnemen van de Franse politieke concepties. Parijs had zich daarvoor geen beter moment kunnen dromen dan dat waarop het leek dat Frankrijks diensten de andere lid-staten aan olie zouden kunnen helpen.

Toch moet men aannemen dat wat dit betreft de planning in Parijs voor Kopenhagen enigszins mis is gelopen. Pompidou kon immers van tevoren niet weten dat naarmate de Top naderde meer en meer regeringen en politici in Europa tot de overtuiging kwamen dat de prijsverhogingen en de produktiebeperkingen van de olie minder te maken hadden met het Israëlisch-Arabisch conflict dan aanvankelijk door de Arabische landen zelf werd gesuggereerd. Frankrijk en de Arabische landen hadden zich bovendien vergist in de feitelijke politieke betekenis van de Europese landen als pressiemiddel op Israël bij het vinden van oplossingen voor het conflict. Europa is niet het machtscentrum dat Parijs er zo graag in ziet. Bovendien, en dat is zonder twijfel de belangrijkste factor, de stellingname van de Europese landen ten tijde van de Jom Kipoer-oorlog leidde tot niet veel minder dan een praktisch volledig gescheiden optrekken van Europa en Amerika, terwijl het juist de parallelliteit van belangen en posities had kunnen zijn die Europa invloed had kunnen doen uitoefenen op de Amerikaanse positie. In wezen ontstond hier een spanning tussen verschillende beleidsdoeleinden van de Fransen: tussen de wens invloed uit te oefenen middels een eigen Europese rol enerzijds en anderzijds de evenzeer door de Fransen beleden wens de verhouding met de Verenigde Staten een ander profiel te geven. Men herkent er de lijnen in van het plan-Fouchet, hoewel men kan niet zeggen dat het resultaat erg effectief was. De paragraaf in het slotcommuniqué van de Top weerspiegelt het geringe succes van de Fransen op dit punt. De machteloosheid van Europa komt tot uitdrukking in het uitspreken van zijn bereidheid 'bij te dragen aan het zoeken naar vrede en in het waarborgen van een regeling'. M.a.w.: op Frans en Engels verzoek zou de Gemeenschap het toch zo aardig vinden als Moskou en Washington bereid zouden zijn Europa mee te laten doen. Een onderdaniger positie kan men zich nauwelijks indenken. Voor de rest in het communiqué een herhaling van de steun aan de Resolutie 242 van de Veiligheidsraad.

Kwam in elk geval een uitblijven van een Frans succes ten gunste van de Arabieren op dit punt naar buiten, het is zelfs de vraag of de Fransen in

wezen geen nederlaag leden. De Top werd vergast op een bezoek van een viertal Arabische ministers van Buitenlandse Zaken, die een boodschap mee naar huis kregen waarin ook iets bleek van een tegenoffensief van de Gemeenschapslanden. Natuurlijk was de bereidheid tot een dialoog met de Arabische landen aanwezig, maar deze moesten toch ook wel rekening houden met het feit dat een verzwakt Europa geen rol kan spelen, dat de Europese publieke opinie zich wel eens tegen de Arabieren kon richten en dat Europa zich niet zou kunnen wijden (voorzover dat al gebeurt) aan de belangen van de Derde Wereld, als zij de gevolgen van de boycot moet dragen. De ministers van Buitenlandse Zaken constateerden niet minder dat het effect van de boycot zich tegen de Arabische landen zou kunnen richten, hetgeen toch nauwelijks de bedoeling van het onverwachte bezoek kan zijn geweest.

Het uitblijven van een verdere verschuiving van het standpunt van de Gemeenschap t.a.v. het Midden-Oosten, had mede ten gevolge dat de energiediscussie veel meer op de Gemeenschap zelf werd gericht en op de duidelijke opvattingen die door Henry Kissinger in zijn Pilgrim Society-speech te Londen werden geuit. In essentie hadden de regeringsleiders twee vragen te beantwoorden:

- a. Is voor een aanpak van de energiecrisis een Europese benadering nodig, gericht op het in stand houden van gemeenschappelijke solidariteit?
- b. Is de Gemeenschap bereid met Henry Kissinger te erkennen dat er 'interdependence' bestaat tussen de economische, politieke en militaire belangen van de Gemeenschap en de Verenigde Staten, m.a.w. is Europa bereid bij de oplossing van het energievraagstuk met de V.S. samen te werken en in te stemmen met de oprichting van de zgn. Energy Action Group?

De suggestie die in het algemeen als antwoord naar voren komt uit het energie-aanhangsel bij de slotverklaring van de Top, lijkt te gaan in de richting van een positief antwoord. Daarin wordt immers gesteld dat de Raad van Ministers 'op de kortst mogelijke termijn en in beginsel vóór 28 februari besluiten (dient) te nemen teneinde een ordelijk functioneren van de Gemeenschappelijke energiemarkt te verzekeren' en dat de Raad wordt verzocht 'voorstellen voor te leggen teneinde op gezamenlijke wijze de problemen op te lossen die gesteld worden door de ontwikkeling van de huidige energiecrisis'.

De betekenis van deze zinsneden is op het moment dat dit geschreven wordt, feitelijk nog onbekend. De Raad die onmiddellijk na de Top bij elkaar kwam, faalde grotelijks door de weigering van de Engelse regering zelfs maar mee te werken aan de oprichting van een energiecomité, omdat de Raad niet in staat was gebleken het eens te worden over de omvang van en criteria voor het Regionale Fonds. Zonder twijfel op Frans en Engels aandringen werd in het energie-aanhangsel een tekst opgenomen waarin de Gemeenschap zich bereid verklaart met de olieproducerende

landen economische en industriële samenwerking aan te gaan in ruil voor een stabiele energiebevoorrading tegen redelijke prijzen. De Fransen en Engelsen zullen er hun voordeel mee weten te doen, omdat het afsluiten van dergelijke contracten een bilaterale aangelegenheid is en afhankelijk is van de bereidheid van de individuele landen te voldoen aan de politieke voorwaarden van de Arabische landen. Frankrijk en Engeland hoeven zich dus niet ongerust te maken. Als met name Pompidou zich had voorgesteld zijn industriële positie op de lange termijn tegenover de rest van Europa te versterken, dan weet hij zich op dit punt van Arabische steun verzekerd. Afgezien dus van de uiterst betreurenswaardige besluiteloosheid van de Raad vlak na de Top tengevolge van het Engelse veto, leverde de Top op zijn minst iets op wat leek op verbale energie-solidariteit. De politieke betekenis daarvan was dat Engeland en Frankrijk het m.b.t. dit onderwerp hadden moeten afleggen tegen de rest van de Gemeenschap. Was dit er de oorzaak van dat de Top geen antwoord gaf op de uitdaging die Kissinger tot het staatshoofd en de regeringsleiders had gericht om tot een gemeenschappelijke aanpak te komen, waarbij het beginsel van de interdependentie voorop zou staan? Moest met name Frankrijk op dit punt gecompenseerd worden als prijs mee te werken aan een energie-aanhangsel waarin Europese solidariteit naar voren kwam?

De politieke betekenis van het achterwege laten van zelfs maar een referentie in de Slotverklaring naar de vraag die Kissinger de Gemeenschap had gesteld, lijkt mij deze dat de Franse opvatting, die van het negatief staan tegenover een band met de V.S. in het kader van de Atlantische verhoudingen, versterkt werd. Ik geloof dit te meer omdat die afwijzing een Energy Action Group op te richten, onvermijdelijk zijn effecten heeft op het geheel van de verhouding tussen de V.S. en Europa. In die zin is de interdependentie door Henry Kissinger ook bij herhaling geformuleerd. Volgens hem bestaat er een niet te ontkennen relatie tussen de monetaire, economische, militaire en politieke aspecten van de Atlantische relatie. Nu geloof ik dat er een politieke noodzaak is in Europa het profiel van onze relatie met de V.S. een andere gedaante te geven. Dat profiel moet in de eerste plaats getekend worden door de Europese landen zelf en dat vereist een zekere homogeniteit in visie en beleid van de regeringen van de Gemeenschap. Die is afwezig en dat veroorzaakt de onmogelijkheid van de Gemeenschap een stuk eigen beleid te voeren bij de oplossing van het Midden-Oosten-conflict (hetgeen Frankrijk en Engeland zo graag willen), omdat het niet in staat is verdeeld enige invloed uit te oefenen op de koers van 'bondgenoot' Amerika.

Het onvermijdelijke resultaat was daarom dat president Nixon een pro forma gemeenschappelijk antwoord kreeg op zijn uitnodiging aan de Europese landen half februari deel te nemen aan een energieconferentie in Washington. Na eerst door de Arabieren als Gemeenschap volkomen uit elkaar te zijn gespeeld, herhaalde zich dit schouwspel ten tweede male na Nixon's initiatief. In plaats van dat de Gemeenschap op de Top de

criteria voor een wereldomvattend energie- en grondstoffenbeleid had geformuleerd, is het nu aan individuele landen te proberen een andere prioriteit aan de diverse belangen te geven dan die Nixon zonder twijfel voor ogen staat. Zo een belang had bijv. de wens kunnen zijn de ontwikkelingslanden vanaf het begin af aan bij de formulering van het gewenste beleid te betrekken en niet de indruk te wekken dat de rijke landen eerst gezamenlijk hun uitgangspunten formuleren om die met des te meer kracht de ontwikkelingslanden op te dringen. Europa had daardoor met één klap zijn relatie met de Derde Wereld een ander perspectief kunnen geven.

Het zou echter volstrekt verkeerd zijn het probleem van de Europese verhouding tot Amerika toe te spitsen op dit enkele punt. Zo goed als Kissinger de interdependentie van alle aspecten van de Europees-Amerikaanse relatie benadrukt, zo goed is het Europese onvermogen op de Top om de bereidheid uit te spreken met Amerika (en Japan) over het energiebeleid te overleggen, i.h.b. over de grondslag daarvan. In wezen is dit een uiting van het onvermogen om op een brede basis de relaties met de V.S. te reorganiseren. Dat op zich tekent de gebrekkige dialoog tussen de Europese landen en de uiterst essentiële meningsverschillen die er tussen de lid-staten van de Gemeenschap bestaan. Op het moment dat Kissinger van de Gemeenschap of zijn lid-staten een visie vraagt op de ontwikkeling van de militaire, economische en politieke verhouding met de V.S., valt Europa hopeloos uit elkaar. Men kan ook zeggen dat het Verenigde Europa nog ver weg is, zo het er al ooit zal komen.

Dat is mijns inziens ook de reden waarom het document over 'de Europese identiteit', dat tijdens de Top werd gepubliceerd zo een uitermate bleek document is geworden. Het stuk staat vol met prachtige algemene frasen waarin een ieder iets van zijn gading terug kan vinden. De formuleringen zijn bovendien zodanig vaag gehouden dat zij in verschillende richtingen interpreteerbaar zijn. Hoe is het bijv. mogelijk dat in het document gezegd wordt dat 'er geen alternatief is voor de veiligheid, verschaft door de nucleaire wapens van de V.S. en door de aanwezigheid van de Amerikaanse strijdkrachten in Europa en dat zij (de Negen) ermee instemmen dat in het licht van de betrekkelijke militaire kwetsbaarheid van Europa, de Europeanen, als zij hun onafhankelijkheid willen waarborgen, hun verplichtingen moeten nakomen en er zich voortdurend voor moeten inspannen te waarborgen dat zij adequate middelen voor hun verdediging ter beschikking hebben'. Komt dit niet neer op het verzoenen van enerzijds de Duitse en Nederlandse visie en anderzijds de Franse visie, welke veel meer een onafhankelijke inspanning op het oog heeft?

Naar mijn mening is echter politiek verreweg het meest relevant het feit dat de Fransen erin geslaagd zijn een helder antwoord aan de V.S. buiten de slotverklaring te houden. Binnen de V.S. kan daarvan geen ander effect uitgaan dan de constatering dat de Gemeenschap nauwelijks bestaat; dat voorzover zij bestaat, zij onmachtig is een adequaat extern beleid te voeren en haar traditie van 'inwardlooking' zal voortzetten. Het komt erop neer

dat de Franse politieke doelstelling van geen inpassing van het Europese beleid in het kader van Atlantische verhoudingen, versterkt is.

Nu is dit in mijn ogen op zich genomen geen groot bezwaar. Voor te velen in Europa is de hechte politieke band tussen Europa en Amerika een te grote belasting geworden vanwege Amerika's jongste politieke geschiedenis. Mede daarom moet gepleit worden voor het reorganiseren van de betrekkingen tussen de traditionele partners. Ik ben nog steeds van mening dat de grens van de reorganisatie van die betrekkingen daar ligt waar grotere gevaren zouden kunnen ontstaan. Voor mij wordt die grens overschreden op het moment waarop Europa een eigen machtspolitieke rol wil gaan spelen, met een eigen onafhankelijke defensie. Wie het Franse en Engelse denken op dit punt gevolgd heeft, weet wat dit betekent: een eigen nucleaire rol van Europa, in handen van en gecontroleerd door Engeland en Frankrijk.

De besluitvorming op de Top is allerwegen als uitermate slecht voorbereid en chaotisch beschreven. Waarschijnlijk is dit juist, maar ik geloof niet dat dit het belangrijkste punt is dat men kan noemen over de besluitvorming. Dat is, geloof ik, het feit dat met Kopenhagen de Top definitief tot een gemeenschapsinstelling is geworden. Om met staatssecretaris Brinkhorst te spreken (zie hetzelfde citaat hierboven): 'Met name de Franse regering stelde zich op het standpunt dat de te vormen organisatie (de unie-HvdB) een superstructuur zou dienen te zijn boven de Gemeenschappen en een strikt intergouvernementeel karakter zou dienen te krijgen'. Zoals ook punt 3 van de Slotverklaring eigenlijk aangeeft, zijn het van nu af aan conferenties van regeringsleiders of staatshoofden, waar de koers van de ontwikkeling van de Gemeenschap wordt bepaald. De Top van Kopenhagen bevestigt naar mijn mening dat de Europese ontwikkeling zich verder beweegt in de door de Fransen voorgestane koers. Sinds het plan-Fouchet is er een constante geweest in de Franse politiek die in Kopenhagen een forse ondersteuning heeft gekregen. Die constante kent, zoals ik aangaf met de beschrijving van het plan-Fouchet door de huidige staatssecretaris Brinkhorst, deze aspecten: de betekenis van de conferentie van regeringsleiders, het intergouvernementeel karakter van de politieke unie en het afwijzen van het federale karakter van de Gemeenschap én de verhouding tot de V.S.

De Franse president Pompidou kan op al deze punten met tevredenheid terugzien op Kopenhagen. Verbale energiesolidariteit staat tegenover deze Franse politieke successen. De energiecrisis heeft het nationalisme in Europa bovendien een zodanige dreun omhoog gegeven, dat de Nederlandse socialisten moeten vrezen dat een verenigd en supranationaal Europa waarin een grensoverschrijdend progressief beleid gerealiseerd kan worden, ver achter de horizon is komen te liggen. Het gaat slecht met de Gemeenschap.

De pen op papier

In een reactie op mijn artikel over kernwapens in Europa in het novembernummer komt Rozemond tot de conclusie dat hij van mijn artikel niets begrijpt en vraagt hij nog eens uit te leggen wat ik eigenlijk bedoel door zelf een aantal vragen te stellen. Nu is het altijd erg sneu om te ontdekken dat een artikel dat je geschreven hebt, helemaal niet wordt begrepen. Uit de gestelde vragen krijg ik de indruk dat we het probleem van de kernwapens in Europa vanuit een verschillende achtergrond zien. Dat is niet zo verbazingwekkend. Ook in mijn artikel heb ik er al op gewezen dat het ontstaan van kernwapens een aantal problemen oproept, die allerlei basisconcepties in het traditionele denken over internationale betrekkingen op de tocht zetten. En ik zal de laatste zijn om te willen beweren, dat ik pasklare direct realiseerbare oplossingen voorradig heb.

Toch lijkt het nuttig de verschillen in probleemstelling te verhelderen, omdat van hieruit hopelijk een constructieve dialoog kan ontstaan. De wat onvriendelijke opmerkingen aan mijn adres zal ik laten voor wat ze zijn. De vraagstelling van Rozemond is primair: het huidige bewapeningsstelsel in principe zo laten als het is en dan een daarop zo goed mogelijk afgestemde politiek kiezen. De mijne is anders: de huidige situatie is in principe levensgevaarlijk en daar moet zo snel mogelijk wat aan veranderen. Doelstelling van het beleid is dus om effectief te streven naar een andere veiliger situatie. Rozemond's doelstelling lijkt me voor de huidige tijd onvoldoende. Maar ik wil direct toegeven dat verandering onzekerheid betekent en niet zo eenvoudig is. Het lijkt me alleen de enige realistische politiek.

Rozemond's allereerste vraag is dan ook wat ik geschikt vind voor een zo stabiel mogelijke afschrikking. In zijn visie maken kernwapens de staatslieden voorzichtig: het zijn dan ook middelen om geweldgebruik te voorkomen. En een kernwapenvrij maken van Europa zou z.i. een poging inhouden uit het nucleaire tijdperk te springen. Aan het einde van het artikel stelt hij dat, zolang de geloofwaardigheid van de tactische kernwapens nog enigszins bestaat, dat hij dat zo wil laten, zolang de afschrikking met andere dan nucleaire middelen niet rond is. De kunst is volgens hem om met zo min mogelijk mankracht en kosten de atoombrem te verhogen, zonder dat de kans op oorlog, chantage en misrekening daardoor toeneemt.

Dat betekent een acceptatie van de nucleaire wapens als geschikt machtsmiddel. Het is slechts een nieuw element in het spectrum. Zijn probleem is om te komen tot een zo optimaal mogelijke configuratie van machtsmiddelen. Verder veronderstelt het dat de internationale betrekkingen een door de staatslieden gecontroleerd proces zijn. Die context brengt hem ook tot zijn vragen: dat zijn de belangrijkste vanuit een dergelijke probleemstelling.

Mijn centraal thema is geweest, dat de kernwapens niet redelijkerwijs in te passen zijn in deze machtsfilosofie. Ze bedreigen de fysieke existentie van de mensheid en die van ons nageslacht. Juist doordat we met deze machtsmiddelen op dezelfde manier omgaan als met de klassieke machtsmiddelen, nl. door ze in waanzinnige hoeveelheden te maken of te hebben, de organisatie van onze legers erop inrichten en ermee dreigen als waren het wat groot uitgevallen kanonskogels, gedragen we ons zeer onrealistisch. Ik ben niet zo goed in geschiedenis, maar ik zou wel eens een voorbeeld willen zien van een cultuur of tijdperk, waar zo geïnstitutionaliseerd met collectieve zelfmoord wordt omgesprongen, niet alleen voor onszelf, maar ook voor toekomstige generaties, terwijl op microniveau de actieve euthanasie van ongeneeslijk zieken niet wordt toegestaan en men het voortdurend heeft over vrijheid, een betere samenleving, zelfontplooiing, etc. Daarin zitten toch grote absurditeiten. Daaruit wordt toch ook duidelijk hoe irreëel we bezig zijn als we kernwapens gewoon inpassen in het klassieke machtsdenken, waarvan altijd beweerd wordt, dat het zo realistisch is, d.w.z. rekening houdt met de werkelijkheid zoals hij is. Grof gezegd: waarom sluiten we voor anderen doorgaans ongevaarlijke neurotici op in psychiatrische inrichtingen omdat ze het contact met de realiteit verloren zouden hebben en geven we ontzettend veel macht over onszelf en volgende generaties aan lieden, die ingewikkelde denkconstructies maken over subtiliteiten in strategische doctrines als massive retaliation en flexible response. Die afschrikkingsconcepties zijn, zeker op langere termijn onveilig en zitten vol innerlijke tegenspraken, zoals ik elders heb beargumenteerd (zie bijv. TransAktie, jan. 1973).

Het is tegen die achtergrond dat ik pleit voor een vermindering van de wederzijdse onveiligheid in Europa door het creëren van een kernwapenvrij Europa van Rijn tot Russische grens, met garanties van de kernwapenlanden geen kernwapens tegen dit gebied te zullen gebruiken. Met uiteraard als hoop dat in de verdere toekomst dit gebied geheel West-Europa zou gaan omvatten. En op conventioneel gebied een reductie van strijdkrachten tot een niveau en met een structuur om lokale incidenten te kunnen begrenzen en op te lossen in het raamwerk van een Europees veiligheidssysteem bijv. Het is niet hier de plaats dit verder te concretiseren (zie bijv. TransAktie, jan. 1973). Verschillende elementen van deze conceptie lijken zeker bespreekbaar met het Warschau-Pakt. Voor sommige onderdelen zijn zelfs voorstellen van die kant aanwezig. Maar dan moeten we wel laten zien dat wij zaken willen doen. Onze aandacht moet niet primair gericht zijn op een zo goed mogelijke afschrikking, maar op een zo goed mogelijke regeling van conflicten in Europa. Crisisbeheersing en het terugdringen van de rol van de kernwapens in Europa, naar ik meen doelstellingen van deze regering, lijken me een realistisch beleid. Tenminste als dat ook inderdaad zijn weerslag vindt in de opbouw van onze beperkte militaire middelen.

Laten we eens kijken naar verdere doelstellingen van Rozemond. Het is misschien wel waar dat kernwapens *sommige* staatslieden voorzichtig maken, maar voldoende voorzichtig? Daar is tot nu toe niet veel van gebleken. Immers, zowel de verspreiding van kernwapens naar meerdere landen als de strategische bewapeningswedloop is, meestal met het Westen als koploper, tot nu toe alleen maar doorgedaan. Het non-proliferatieverdrag lijkt een sombere toekomst te hebben en zonder ingrijpende aanvullingen niet in staat de verspreiding van kernwapens tegen te houden. Het SALT-verdrag wordt door de recente wijziging in de Amerikaanse strategie aardig op de tocht gezet: de VS heeft deze zomer besloten minstens een deel van zijn ICBM's geschikt te maken voor een counterforce strategie door het toepassen van doelgeleiding aan het einde van de baan. Iets wat geheel klopt met de al in 1965 door Kissinger uitgesproken opvattingen. Het is een volgende stap in de technologische bewapeningswedloop, waar tot nu toe van effectieve controle door staatslieden geen sprake is.

Concentratie op de macht en panische angst voor een eventuele vermindering van de eigen machtspositie, lijkt ook mee te spelen bij bijv. de MBFR-besprekingen in Wenen. De NAVO heeft daar tot nu toe niet laten blijken dat ze werkelijk een substantiële verbetering van de Europese situatie wil. De westerse zeer marginale voorstellen om de bestaande aantallen manschappen van resp. 770 000 aan NAVO-zijde en 871 000 aan Warschau-Paktzijde (volgens IISS) te reduceren tot aan beide zijden 700 000 lijken meer bedoeld om de eigen positie te verbeteren dan om zaken te doen. En dat kan niet worden afgedaan met de opmerking dat het oosten niets wil: hun voorstellen gaan verder. Ze betekenen in totaal een reductie aan NAVO-zijde van 120 000 en aan Warschau-Paktzijde van 143 000. Kwalijk is vooral dat de NAVO niet wil praten over kernwapens en vliegtuigen. En de argumenten daarvoor zijn moeilijk te begrijpen vanuit de gedachte dat het westen de overbewapening in Europa wil normaliseren. Ook wat de Europese veiligheidsconferentie betreft, is er weinig reden tot juichen. Die conferentie heeft toch niet als primair doel om te praten over het briefgeheim in Oosteuropese landen, zoals nu door Nederland aan de orde gesteld. Daar willen we toch zaken doen, de 'Gnadenfrist' van Von Weizsäcker effectief gebruiken.

Nogmaals, vanuit de conceptie dat er in een tijd met kernwapens eigenlijk niets veranderd is in de wereld en we op de oude voet voort kunnen gaan, is wat er gebeurt wel begrijpelijk. Dan moeten de kernwapens worden ingepast in de oude referentiekaders. Pas als in het feitelijk gedrag van staatslieden tot uiting zou komen dat militaire macht niet met kernwapens tot uitdrukking te brengen is en daaruit de consequenties zouden worden getrokken, zou ik enige fiducia krijgen in de voorzichtigheid van staatslieden.

Overigens twijfel ik ook nogal aan de mogelijkheid van staatslieden, om zo voorzichtig te kunnen zijn. Analyses als die van York en Nieburg over Socialisme en Democratie 2 (1974) februari

de wetenschappelijk-technologische bewapeningswedloop sinds 1945 laten maar al te duidelijk zien, dat de staatslieden van Rozemond niet zo gecontroleerd met de macht opereren en de touwtjes in handen hebben. Het lijkt meer op Kennan's beeld: een constante poging om ontwikkelingen die er al zijn en situaties die zich plotseling voordoen, een beetje te coördineren. Daarom zegt het feit dat er nog geen kernoorlog geweest is, mij ook zo weinig. Het is zeker niet een soort bewijs voor de veiligheid van de huidige situatie van een continue bewapeningswedloop. Evenmin lijkt mij de onmogelijkheid van escalatie van lokale conflicten of incidenten afwezig. Want dat gebeurt niet in een volstrekt overzichtelijke situatie, waar een telefoontje voldoende is, maar te midden van onzekerheid, grote spanningen en wilde geruchten. Wie gelooft er eigenlijk nog dat de president van de VS daadwerkelijk kan beslissen dat in Europa kernwapens wel of niet worden ingezet. Want vliegtuigen, die met die dingen patrouilleren schijnen alleen maar door ze neer te schieten onder controle te kunnen worden gehouden (zie bijv. Int. Har. Tribune 3-12-'73). En elektronische beveiligingen schijnen nog te moeten worden aangebracht, als ik de Int. Har. Tribune van 18 dec. 1973 moet geloven. Mogelijke voorbeelden van incidenten in Europa, bijv. in Joegoslavië of Griekenland kent Rozemond ook wel. Natuurlijk gaat het niet om Russen, die via een plaatselijk ongelukje doelbewust tot de aanval overgaan.

Rozemond gelooft overigens nog steeds in de potentieel Russische dreiging. Weliswaar is die z.i. versluierd door o.a. de aanwezigheid van kernwapens in het westen, maar die dreiging blijft aanwezig. Ik dacht dat, nu we zo langzamerhand wat meer gaan begrijpen van de angst als centrale factor in de Koude Oorlog, dit een niet meer houdbare stelling is. Zoals we ook in het westen een machtige buur hebben. Beide met opvattingen, die niet altijd overeenstemmen met de onze. Maar we zullen ermee moeten leven. In ieder geval is het absurd, die situatie te structureren naar totale moord en constante zelfmoord.

Rozemond heeft een lange rij van vragen gesteld. Impliciet heb ik in het voorgaande de meeste al beantwoord of is duidelijk dat ik die vragen eigenlijk niet interessant vind. Op gevaar af er weer van beschuldigd te worden dat ik niet naar contra-argumenten luister, zal ik ze niet één voor één de revue laten passeren. Toch zijn er nog enkele punten, die speciale aandacht verdienen.

Allereerst het bekende schrikbeeld van de finlandisering. Ik heb nergens geschreven dat in een periode van kernwapens geen kans op finlandisering bestaat. In de veronderstelling dat met finlandisering wordt bedoeld dat een bepaald land een grote invloed op een ander land kan uitoefenen, waardoor diens vrijheid van handelen enigermate wordt begrensd, is mijn bewering geweest dat we de problemen van kernwapens en beïnvloeding niet als van dezelfde ernst mogen beschouwen. Ook nu worden wij gefinlandiseerd, bijv. door West-Duitsland, Frankrijk etc. Daartegen gaan we

toch ook geen kernwapens maken. Ik krijg steeds meer de indruk dat het begrip finlandisering voortdurend als een soort demon van stal wordt gehaald en specifiek past in de subcultuur van een bepaalde school van denken over internationale betrekkingen.

Over de conventionele sterkteverhoudingen in Europa heb ik elders (o.a. in *TransAktie*, april 1973) uitvoeriger geschreven. Zolang Rozemond niet feitelijke argumenten tegen die redenering geeft, blijf ik bij mijn standpunt dat het hier doorgaans niet om harde feiten, maar om mythen gaat. Dat geldt m.i. ook nog steeds voor de Europese situatie. En het grapje over de Russische tanks ken ik al.

Dan het first-strike karakter van de kernwapens in Europa. Rozemond kan in vrijwel ieder boek over de afschrikking lezen dat het afschrikken met kernwapens, die kwetsbaar zijn en snel uitgeschakeld kunnen worden, een druk geeft in de richting van pre-emptief of preventief gebruik. Het is in de VS jarenlang een uitvoerig discussiepunt geweest. Ik ben mij er niet van bewust ooit op enig symposium gezegd te hebben dat de huidige kernwapens in Europa onkwetsbaar zijn maar dat de Russen dit helaas niet weten. Dat zal wel een grapje van Rozemond zijn. De bedoeling van een pre-emptieve actie is om uit te schakelen wat er uit te schakelen is. En dat kan bij iets meer dan 100 opslagplaatsen van Amerikaanse kernwapens in Europa en eveneens een beperkt aantal vliegvelden, die toch gebruikt zullen moeten worden, substantieel bijdragen tot vermindering van de schade. O.a. daardoor werkt de aanwezigheid van de huidige kernwapens escalatiebevorderend. Of dat nu allemaal in één ronde zou gebeuren of in verschillende fases, is een punt, waarover verder gespeculeerd kan worden en wat sterk scenariobepaald zal zijn. Maar de premie op de haast is met het karakter van deze wapens gegeven. Ik heb Rozemond's opmerking, ook al eens gemaakt door Heldring, dan ook nooit zo erg serieus bedoeld gezien.

Verder is er het probleem van de statistiek. Rozemond begrijpt niet hoe het kan dat wanneer er een kleine kans is op een bepaalde gebeurtenis per tijdseenheid, het over voldoende lange tijd zeer waarschijnlijk zal worden dat dit eens gebeurt. Ieder elementair boek over waarschijnlijkheidsrekening kan hem uit de droom helpen. Er bestaat geen strijdigheid tussen dat statistische inzicht en het afwezig zijn van een bewuste militaire dreiging van de USSR, omdat, zoals reeds eerder gezegd, de uit de hand gelopen en niet gewilde oorlog m.i. niet denkbeeldig is.

De afschrikking als onderzoeksobject in de sociale wetenschappen zou een artikel op zich vergen en die vraag zal ik hier maar niet beantwoorden. Overigens denk ik, dat ook Rozemond wel met heel wat literatuur daarover op de hoogte is. Verontrustend is de suggestie die uitgaat van zijn opmerking dat nucleaire dreigementen tot op heden niet zijn getrotseerd en conventionele wel. Wil hij beweren dat de conclusie daaruit zou zijn dat nucleaire dreigementen niet worden getrotseerd? Dat duizenden conventionele dreigementen juist zijn getrotseerd, of tot een niet beheersbare

situatie bleken te leiden, zou hem juist aan het denken moeten zetten. Ik ben mij ervan bewust dat dit korte antwoord voor Rozemond toch op vele punten onvolledig is. Wel hoop ik duidelijk gemaakt te hebben dat een wezenlijk punt van verschil m.i. ligt in het wel of niet tevreden zijn met de huidige situatie. Steeds weer bekruipt mij het gevoel dat voor velen, die zich met internationale betrekkingen bezighouden, het tijdperk van de kernwapens nog niet is begonnen. Dat men nog steeds bezig is om constructies te bedenken om deze nieuwe wapens weer in te passen in de oude opvattingen over machtsgebruik. Dan gaan ze voorbij aan de realiteiten van deze tijd. Zo komt ook Rozemond bij mij over.

Peter Boskma

Het volgende nummer van Socialisme en Democratie verschijnt in april en zal weer een co-productie zijn van de Europese democratisch-socialistische tijdschriften.

Boekbespreking

Dr. M. van Hulten, *'Gratis' openbaar vervoer*. Uitg. Kluwer BV, Deventer. Prijs f 9,25.

Enkele recente uitlatingen van politici uit het regeringskamp hebben de indruk gewekt, dat men daar niet al te rouwig is over de oliecrisis, waar de Arabische leiders ons op hebben vergast.

Op een verkiezingsbijeenkomst in Amersfoort heeft minister-president Den Uyl gezegd, dat hij persoonlijk liever een autoloze werkdag, dan een dito zondag zou opleggen. Naast allerlei andere beweegredenen die hij noemde (zoals: op zondag dient de auto veelal als recreatie bevorderend middel; moet men dat de mensen afpakken?) trok déze de aandacht: 'De autoloze werkdag kan een eerste aanzet zijn voor een toenemend gebruik van het openbaar vervoer bij het woon-werk-verkeer'.

Het PvdA-Tweede-Kamerlid dr. D. Dolman heeft het woon-werk-verkeer in dezelfde week ter sprake gebracht bij de belastingdebatten. Hij zette daar een redenering op, die bij de VVD en ook wel bij de christen-democraten op fel verweer stuitte. De uitkomst van zijn redenering was: wij moeten het fiscaal niet zo aantrekkelijk maken voor de mensen om bij het woon-werk-verkeer van de eigen auto gebruik te maken; er is toch 'een uitstekend openbaarvervoersnet'.

Vooral Dolmans toevoeging, dat veel mensen het wel *leuker* vinden om de rit van en naar het werk met de eigen wagen te maken, maar dat je je moet afvragen of het maatschappelijk gezien niet nuttiger is om van bus, tram, metro of trein gebruik te maken, zette de stekels bij politici van rechts en het midden recht overeind. Stekels om aanvallen op het grote goed van de persoonlijke vrijheid af te weren.

De uitlatingen van Den Uyl en Dolman kan men opvatten als signalen van een fundamentele discussie over de rol van het openbaar vervoer in de Nederlandse samenleving, die al veel langer aan de gang is. Een discussie die wellicht bij een regering van de huidige samenstelling meer kans op een welwillend oor heeft, dan bij de vorige vijfpartijenregering. Drees van DS'70 heeft als lid van die regering en als propagandist van het openbaar vervoer met zijn onnavolgbaar snelle betogen slechts dovemansoren getroffen.

Een van de voormannen van de PPR, dr. Michel van Hulten, de tegenwoordige staatssecretaris voor Verkeer en Waterstaat, heeft al weer geruime tijd geleden een diepgravende studie gepubliceerd onder de titel *'Gratis' openbaar vervoer*.

De kern van het betoog van Van Hulten is te vinden in diens uitleg van het woordje 'gratis', uitdrukkelijk tussen aanhalingstekens. Immers, vrijwel alles op dit ondermaanse kost geld en zéker het openbaar vervoer.

Het gaat er dan ook om hóe het betaald moet worden – en dat is een politieke keuze.

Van Hulten meent, dat het dichtbevolkte Nederland, wil het zijn stedelijke cultuur behouden, niet ver meer af is van de noodzaak openbaar vervoer te erkennen als een element van algemeen maatschappelijke dienstverlening. Uit die erkenning vloeit automatisch voort, dat iederéén ernaar vermogen aan behoort bij te dragen. Anders gezegd, dat het openbaar vervoer uit de algemene middelen c.q. de belastingopbrengsten bekostigd dient te worden. En als dat geschiedt, welnu dan kan het kopen van een kaartje achterwege blijven en kan men spreken van 'gratis' openbaar vervoer voor de toevallige, individuele gebruiker.

Van Hultens studie biedt tal van aanknopingspunten voor het geven van een moderne inhoud aan de aloude NS-slogan 'Vlug, veilig, voordelig'. Inderdaad: voordelig. Want wie goed rekent, moet inzien, zegt Van Hulten, dat een goed openbaar vervoersnet goedkoper is, dan een optimaal wegennet.

Van Hulten legt tal van harde argumenten aan de lezer voor om aan te tonen, dat wij met een voortzetting van het huidige groeitempo van ons autopark onherroepelijk vastlopen, ook als we van elk groen park een zwarte asfaltvlakte maken.

Een aspect, dat ruime aandacht krijgt is het onmetelijke menselijke leed, dat het autoverkeer ons jaar in, jaar uit bezorgd. (De autoloze zondag had onder meer tot gevolg, dat het staatje weekend-doden in de maandagkranten ontbrak.)

Voor van Hultens politieke opstelling en diens onverbloemde keuze voor het verleggen van de prioriteit naar het openbaar vervoer lijkt van groot belang één van de prognoses voor het jaar 2000. Namelijk deze: ook dan zal nog een van de vijf huishoudens niet over een eigen auto kunnen beschikken.

Tot slot een citaat: 'De auto, eens een privilege voor enkelingen, blijkt als massaal gebruikt vervoersmiddel tot een misgroei van onze cultuur te worden. Steeds intensiever en verfijnder wordt eraan gesleuteld en steeds dieper raken we daardoor in deze autocultuur verward, steeds moeilijker zal het voor ons worden ons uit dit transportsysteem te bevrijden, omdat onze gehele maatschappij er steeds complexer mee verweven raakt en het dus moeilijker wordt consequenties en veranderingen te overzien, te voorzien en op te vangen.'

Mij dunkt, een gigantische uitdaging voor een regering die streeft naar structurele veranderingen in de maatschappij.

Peter Riemersma

B. W. Schaper

Om de fundamenteën onzer democratie

N.a.v. een Partijresolutie

Het verkiezingscongres in Breda op zaterdag 26 januari jl. heeft het met zijn vergaderplaats, het Turfschip van Breda, kennelijk niet zo best getroffen. Men had daarvoor op zijn hoede kunnen zijn, want de 'bevrijders van Breda' van 1590 waren ook al niet in zo'n beste conditie. Lag het bij hen aan de 'accommodatie' (90 man in het nauwe ruim onder de turf!), de congresgangers klaagden unaniem over de akoestiek, die zo erbarmelijk was en het congres daardoor zo rommelig, dat een der afdelingen maar liefst het hele congres en zijn besluiten nietig had willen laten verklaren. De introductie van Prins Carnaval zal ook wel meer tot de vreugde dan tot de goede orde hebben bijgedragen. Gelukkig dat Den Uyl er aan het eind in slaagde, de congresgangers toch nog opgewekt naar huis te laten gaan.

Toch zou ik willen waarschuwen tegen een voorbarig 'eind goed, al goed'. Er zijn namelijk op dit congres enkele besluiten genomen, waarvan de Partij nog wel eens spijt zou kunnen hebben. Er is met name een resolutie over de Verantwoordingsplicht van de raads- en statenleden en de door hen gekozen dagelijkse bestuurders in gemeente en provincie aangenomen, die een bedenkelijke inbreuk op de democratische spelregels inhoudt. Zij stelt namelijk de plaatselijke en gewestelijke partijorganisaties in staat, tussentijds bestuurders of afgevaardigden van hun posten terug te roepen. Dit is een ernstige aanslag op de rechten van het, in een democratie, soevereine kiezersvolk.

Het gaat hier om een taai ongerief in de socialistische arbeidersbeweging. Het is een merkwaardige, telkens terugkerende blijk van wantrouwen in de beginselvastheid en trouw van de eigen afgevaardigden, dat herhaaldelijk tot ernstige crises in de beweging aanleiding heeft gegeven. Enerzijds kan men er een rudiment van anti-parlementaire, anarchistische sentimenten in zien, anderzijds spreekt er ook een min of meer syndicalistische opvatting uit, waarbij het directe groepsbelang prevaleert boven het gemeenschapsbelang. In beide gevallen is het eigenlijk een teken van politieke onrijpheid.

Nu zullen onze partijgenoten niet zo ver willen gaan als aan het eind van de 19e eeuw de Franse Allemanisten, wier wantrouwen tegen hun afgevaardigden zo ver ging, dat de gekozene bij zijn partijafdeling een wél ondertekende, maar niet gedagtekende ontslagaanvraag moest deponeren, zodat hij te allen tijde kon worden afgezet. Nodeloos te zeggen, dat het bij die Allemanisten op hopeloze ruzies en scheuringen is uitgelopen. Het

sectarisme is trouwens een kwaal, die de Franse arbeidersbeweging tot op de huidige dag niet heeft weten te overwinnen.

Dichter bij huis is de enorme heibel, die in de jaren '30 in ons land ontketend is, toen de partijfederaties van Amsterdam en Rotterdam, voornamelijk om de loonpositie van het gemeentepersoneel tegen een algemene loonsverlaging te sauveren, aan raadsfracties en wethouders hun dictaat oplegden. Zo werden deze, de Amsterdamse fractievoorzitter, mr. G. van der Bergh voorop, ondanks het felle verzet van met verantwoordelijke posities vertrouwde leiders als Albarda, Boekman, Drees, Polak, Vliegen e.a., in een vernederende positie gebracht en werd de socialistische gemeentepolitiek een ernstige knauw toegediend. Albarda, fractieleider in de Kamer, waarschuwde tegen wat hij een onmogelijke positie noemde: 'een volksvertegenwoordiger kan niet met gebonden handen in een vertegenwoordigend lichaam staan' (cf. Van Hulst, Pleysier, Scheffer, in 'Het roode vaandel volgen wij', p. 213 e.v.).

Spoken zien?

Is dit overplaatsen uit het verleden naar het heden, met heel andere situaties, geen spoken zien bij klaarlichte dag? Laten we het hopen, maar het 'l'histoire se répète' wordt nogal eens bevestigd. Men kan in de congresresolutie anno 1974 ook een symptoom zien, uitvloeisel van een op zichzelf toe te juichen democratiseringsproces, dat wel eens vaker tot uitschieters komt in de zin van een 'directe democratie', die voor de moderne samenleving nu eenmaal onbruikbaar is.

En wat het 'klare licht' betreft, vertoont de resolutie nogal wat onduidelijkheden. Op zichzelf is het voor een op 'openheid' ingestelde partij opmerkelijk, dat men naar haar precieze tekst lang kan zoeken. Een weergave in een kritische beschouwing in 'Het Parool' van 30-1-'74, wijkt op essentiële punten af van een tekst, die men met enige moeite uit een nog niet verschenen verslag van het congres kan destilleren. Terecht schrijft 'Het Parool', dat de zinsnede: 'indien onze gekozen dagelijkse bestuurders het vertrouwen van de fractie verliezen, treden zij af' – de oorspronkelijk voorgestelde versie – een juiste relatie tussen fracties en daardoor gekozen wethouders en gedeputeerden aanduidde. Maar ten congresse is ingevoegd, dat die bestuurder ook het vertrouwen van de lokale partijorganisatie moet bezitten en daarmee wordt een heel ander element ingevoerd. Dat zelfde element, waarmee de partijafdeling of gewestelijke vergadering in de plaats van de kiezers of door hen gekozenen treedt, zit ook in het slot van de resolutie, na wijziging op het congres als volgt geformuleerd: 'Verliezen onze raads- of statenleden het vertrouwen van hun plaatselijke partijorganisaties (afdeling, gewest) dan dienen zij hun zetels ter beschikking te stellen'. In tegenstelling tot de daaraan voorafgaande zinsnede, waarin raads- en statenleden uit de Partij, die daarmee breken, hun zetels ter beschikking stellen – in de meeste gevallen een zaak van eenvoudig

politiek fatsoen – schuift men hier wederom de macht van een beperkte kiezersgroep in de plaats van de kiezers in het algemeen. Het is haast een kwestie van onzindelijk redeneren, wanneer de meerderheid van het P.B. het daarbij in haar toelichting doet voorkomen, alsof het hierbij n.b. om 'een streven naar maximale inspraak van de kiezers' zou gaan. Terwijl die kiezers eenvoudig de wel door de Partij *kandidaat* gestelden, maar tenslotte door *hén gekozenen* op last van een betrekkelijk kleine georganiseerde groep zien verdwijnen.

Het wordt er natuurlijk niet beter op, als dit zou geschieden, zoals de formulering van 'Het Parool' wil, als zij zich niet overeenkomstig het gemeentelijke of provinciale program, waarop zij gekozen zijn, zouden gedragen – al weer volgens de met onfeilbaar oordeelsvermogen toegeruste plaatselijke partijorganisatie. Maar dat heb ik in de mij ter beschikking staande tekst niet gelezen, al is het P.B.-antwoord op een desbetreffend amendement-Boskoop, dat de zaak nog wat meer op de spits dreef, door de afgevaardigden vooraf en achteraf zo stevig mogelijk aan banden te willen leggen, niet al te geruststellend. Wat Boskoop wilde, zou al in een ander artikel, dat ik overigens niet gezien heb, zijn opgenomen.

Ontroning van de kiezers

Er zitten een aantal principiële en praktische, politieke en morele kanten aan deze kwestie, die hier slechts kort kunnen worden aangeduid. Maar wel met wat meer argumenten, dan wat de minderheid in het Partijbestuur ertegen te berde heeft gebracht.

Staatsrechtelijk kan de P.B.-meerderheid wel met veel aplomb poneren, dat ons staatsrecht zich niet verzet tegen het recht van terugroeping, een uitdrukkelijke erkenning in onze grondwet is mij onbekend; integendeel, het grondwetsartikel tegen last en ruggespraak wijst in een andere richting. In elk geval is het recht van terugroeping in onze staatkundige praktijk ongebruikelijk en met de hele moderne ontwikkeling na de oude Republiek in strijd. De Amerikanen kennen dit recht van 'recall' wel, met het doel corrupte ambtenaren, daar vaak gekozen, af te zetten – zonder veel effect overigens. Maar het zijn daar bovendien de kiezers, die daarover beslissen en dan een nieuwe afgevaardigde of ambtenaar kiezen!

Wat de Partijresolutie wil is eigenlijk een onttroning van die kiezer door de partijorganisatie, wat men met een geleerde term wel noemt een 'détournement de pouvoir', misbruik van machtsbevoegdheid. Politicologisch is het de aanzet tot een verdere oligarchisering van de openbare lichamen, via partijorganen. Wat het in de praktijk voor geharrewar en geruzie kan meebrengen, heeft het genoemde voorbeeld uit de jaren '30 geleerd. 'Het Parool' toont niet ten onrechte zijn beduchtheid, wat hiermee in een woelig en onberekenbaar gewest als het Amsterdamse zou kunnen worden aangericht.

Er zijn echter dieperreikende motieven voor de bezorgdheid, die deze wat

onberaden resolutie over de Verantwoordingsplicht oproept en die de morele basis van de hele democratie raken. Daar is allereerst het element van een overtrokken wantrouwen, dat hier in een democratische procedure wordt ingebouwd. Maar al te vaak komt men tegenvoordig de m.i. bekrompen opvatting van democratie tegen als 'georganiseerd wantrouwen'. Zoals daartegen vroeger al door prof. Bonger in zijn 'Problemen der Democratie' werd gewaarschuwd, die veeleer van een 'voorwaardelijk vertrouwen' wilde spreken, zo heeft thans de politicoloog prof. Daalder op grond van hedendaagse ervaringen tegen deze misvatting van het democratisch participatiestreven zijn stem verheven. Het merkwaardige resultaat van soortgelijk drijven is, volgens Daalder, dat bij de bevolking in het algemeen, blijkens enquêtes, het wantrouwen in de politiek zelf toeneemt.

Een even diepgaand bezwaar, dat zowel de democratie als het selectieproces als de persoonlijke kanten betreft, kan het best in de woorden van Bonger uit zijn 'klassieke' werkje worden weergegeven: 'Het belangrijkste argument tegen het imperatief mandaat (en daar gaat het in wezen in deze kwestie om, Sch.) ligt op karaktergebied. Een persoonlijkheid, iemand die in het leven getoond heeft iets te kunnen, laat zich niet door anderen, die noch in kennis noch in bekwaamheid zijn meerderen zijn, voorschrijven wat hij in een situatie doen moet, die hij kent, maar de anderen niet. "His Masters's Voice" is goed voor het bekende hondje op de grammofoonplaat, maar voor karaktervolle personen is dit geen levensmotto' ('Problemen', p. 122).

Karakter en selectie, Bonger werd niet moe, op de fundamentele betekenis daarvan voor de democratie te wijzen. Ook in onze tijd, waarin van alle kanten massa-psychologische methodieken en apparaten de persoonlijkheid belagen en manipuleren, is het broodnodig de menselijke aspecten van de democratie in ere te houden. In de sfeer van onverstaanbaarheid en carnivalsgedruis zijn deze diepere elementen misschien wat in het gedrang geraakt.

Het zou stellig van belang kunnen zijn, als de in Breda aangenomen resolutie over de Verantwoordingsplicht in een rustiger sfeer, bijv. in juni 1974, wanneer de Partijraad de reglementen voor de kandidaatsstellingen gaat opstellen, nog eens nader met het oog op deze aspecten zou worden gezien en eventueel herzien. Tot heil van een participerende, maar tevens reflecterende, zichzelf respecterende, humane democratie.

L. J. Giebels

Oriënteringsnota over de ruimtelijke ordening

Na het verschijnen van de Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in 1966 heeft planologisch Nederland de rest van de zestiger jaren in de euforie geleefd tot het jaar 2000 ruimtelijk orde op zaken te hebben gesteld; een euforie die gevat was in een toen nog algemeen levend welvaartsoptimisme.

De Tweede Nota, produkt van het kabinet-Cals-Vondeling, bleek met een oplage van 17 000 een onverbeterlijke best-seller. In de loop der jaren bleek hij echter ook de meest geciteerde, maar zelden grondig gelezen regeringsnota. Met de Bijbel heeft de Tweede Nota gemeen, dat de meest uiteenlopende standpunten aan dezelfde bron hun argumenten ontlenu. Dit is ook de reden geweest waarom opeenvolgende regeringen van nogal verschillende politieke signatuur de nota als grondslag voor hun ruimtelijk beleid konden aanvaarden.

In twee belangrijke opzichten was die Tweede Nota zwak onderbouwd en zijn de ongetwijfeld deugdelijke hoofddoelstellingen ervan slecht uit de verf gekomen.

Op de eerste plaats wist Bogaers het grote aantal handtekeningen van zijn collega's en de morele steun van de provinciale besturen voor de nota slechts te verkrijgen met de plechtige verklaring dat deze slechts een 'indicatief' geen 'normatief' karakter droeg. De praktijk heeft uitgewezen, dat indicatief een ander woord is voor vrijblijvend.

De tweede handicap van de nota bleek zijn zwakke instrumentering; in die zin dat vanuit het ruimtelijk beleid geen effectieve greep werd verkregen op de vele activiteiten van de uitvoerende departementen, die in feite de realisering van de ruimtelijke doelstellingen bepalen. Daar kwam bij dat de Tweede Nota een prijskaartje miste, zoals ESB kritisch vaststelde in een speciaal aan de Tweede Nota gewijd nummer. Het verweer hiertegen van de planologen, dat ruimtelijke ordening geen geld kost, klonk niet erg overtuigend. Want moge de ruimtelijke ordening in de zin van coördinatie alleen apparaatskosten met zich brengen, in het verlengde van de ruimtelijke ordening ligt de uitvoering ervan, de ruimtelijke inrichting van het land. En de daarvoor benodigde investeringen kunnen prioriteitsbepaling en kosten/batenanalyses vanuit die ruimtelijke ordening niet ontberen.

De aanloop tot de Derde Nota over de ruimtelijke ordening, waarvan de Oriënteringsnota het eerste deel vormt, dateert al van 1971. Binnen de Rijks Planologische Dienst (RPD) begon men zich toen af te vragen of 'de ruimtelijke structuurschets voor Nederland omstreeks 2000', die de ruimtelijke vertaling van de Tweede Nota vormt, niet aan actualisering toe was.

Het onwaarschijnlijk geworden inwoneraantal van 20 mln in 2000 tezamen met de ruime marges van de 'blokjeskaart' hadden de structuurschets ongeschikt gemaakt als toetssteen voor de beoordeling van streek-, structuur- en bestemmingsplannen. Erger nog: de ongebreidelde groei van vele kleine kernen vond in de structuurschets vaak een alibi.

Intussen had de Raad van Advies voor de ruimtelijke ordening (RARO) in haar advies 'woonplaatskeuze en woonmilieu' laten zien dat van het schone streven naar 'gebundelde deconcentratie' weinig terecht was gekomen.

Het werkschema ten behoeve van de actualisering van de structuurschets, dat uitgroeide tot het 'Werkproces Ruimtelijke Ontwikkeling van Nederland' (de WERON) leidde al spoedig tot de conclusie dat actualisering van de structuurschets dwong tot actualisering van de gehele nota. Op 28 oktober 1971 kondigde Udink dan ook tijdens de begrotingsbehandeling een aanvullende nota aan.

Het WERON-werkproces leverde in eerste instantie een aantal richtlijnnota's op; – de RPD is altijd erg inventief geweest in het vinden van treffende titels; richtlijnnota's over onderwerpen als de verstedelijking, het landelijk gebied, verkeer en vervoer, gegroepeerd rond hiërarchische systemen van doeleinden (goals, objectives, targets).

Een tweedaagse retraite van staf en directie van de RPD, gewijd aan de richtlijnnota's maakte duidelijk dat dit dikke pakket van bespiegelingen met weinig onderlinge consistentie zich slecht leende voor een beoordeling, laat staan aanvaarding door de Rijks Planologische Commissie (RPC). Wel werd duidelijk dat niet volstaan kon worden met een aanvullende nota, maar dat een geheel nieuwe Derde Nota over de ruimtelijke ordening nodig was. Onderwijl had de RARO kenbaar gemaakt, dat een aanvullende nota naast een herbezinning op de doelstellingen een versterking van het instrumentarium zou moeten brengen.

Aan de hand van het pakket richtlijnnota's werd een eerste samenvattende oriënteringsnota geschreven. Deze beoogde in dat stadium nog geenszins deel I van de Derde Nota te vormen, maar had tot doel om hart en nieren van de ambtelijke top in de RPC te proeven. De eerste versie van de Oriënteringsnota, die in maart 1973 door de RPC werd behandeld, was dan ook voorzichtig van inhoud en toonzetting; erop gericht om van de RPC het groene licht te krijgen voor een definitieve start van de Derde Nota.

Met het verschijnen van de nieuwe regering veranderde het klimaat. Intensief overleg tussen de nieuwe minister en de directie van de RPD leidde tot een grondige herziening van de inmiddels door de RPC aanvaarde tekst. Quené zelf nam de taak op zich de nota te herschrijven, in een stijl die de prudentie van de auteur verraadt (er wordt veel 'gestreefd', 'bevorderd' en 'wenselijk geacht'), maar inhoudelijk veel meer concludent dan de eerste versie en hier en daar duidelijk politiek geëngageerd. Vooral het slothoofdstuk, waarin relatie wordt gelegd tussen ruimtelijke ordening en

bevordering van maatschappelijke gelijkheid, getuigt van dit laatste; zoals: 'De suburbanisatie, in de praktijk een voorrecht van beter bedeelde bevolkingsgroepen, verscherpt de problemen van de achterblijvenden in de oude wijken van de grote steden'.

De herschreven Oriënteringsnota kon in november zonder kleerscheuren door de RPC worden gelooft; de regeringswisseling had de stemming ook daar kennelijk niet onberoerd gelaten! De nota kreeg vervolgens een enthousiast onthaal in de Raad voor de Ruimtelijke Ordening uit de Ministerraad, waar het de minister-president was, die voorstelde om de Oriënteringsnota maar meteen te verheffen tot deel I van de Derde Nota. Een commentaar van de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (WRR), waarin enige niet geheel onterechte maar milde kritiek op de nota wordt geleverd, heeft aan het enthousiasme van het kabinet weinig kunnen afdoen. In december werd besloten om de Oriënteringsnota als beleidsvoornemen van de regering te onderwerpen aan de procedure van de planologische kernbeslissing; een procedure die op 15 februari van start is gegaan met de officiële publikatie van de Oriënteringsnota.

Heroriëntatie

In het inleidend hoofdstuk zegt de Oriënteringsnota, dat weliswaar gebroken is met de aanvankelijke gedachte van een aanvullende nota, maar dat dit niet een volledige koerswijziging betekent ten opzichte van de Tweede Nota: 'in menig opzicht zal op die nota worden voortgebouwd'. Dit lijkt te wijzen op een grote mate van continuïteit, die door het vervolg van de nota niet geheel wordt bevestigd.

Nadat in hoofdstuk II globaal maar duidelijk enige ontwikkelingen en tendensen in het maatschappelijk gedrag zijn verkend – verminderde bevolkingsgroei, verschuivingen in de werkgelegenheid, voorkeur voor de eensgezinswoning, toenemende verkeersmobiliteit, groeiende ruimteclaims per inwoner – geeft de belangrijke paragraaf 'herbezinning' te kennen dat aan de Oriënteringsnota wel degelijk een stuk heroriëntatie ten grondslag ligt.

Er wordt afstand gedaan van het welvaartsoptimisme van de zestiger jaren en gepreludeerd op wat later in de nota zal worden uitgewerkt als de doelstelling van de selectieve groei. Daarnaast benadrukt deze paragraaf de eigen betekenis van het totale ecosysteem.

Werd de ruimtelijke ordening tot dusver omschreven als 'het beleid gericht op de best denkbare wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving, zulks terwille van de samenleving', de nota stelt de vraag aan de orde 'of het accent van het beleid in de komende jaren niet wat verder moet worden verschoven in de richting van een aanpassing van de samenleving van vandaag aan de mogelijkheden van ruimte en milieu, dit in elk geval uit zelfbehoud van de maatschappij van nu en morgen'.

Deze retorische vraag roept een maatschappelijk spanningsveld op, waar-

van de effecten moeilijk te voorspellen zijn. Hoe zullen de maatschappelijke krachten reageren op de oproep tot selectieve groei en onderwerping aan het ecosysteem? De nota zelf zegt terecht, dat er nogal eens verschil bestaat tussen meningsuiting en feitelijk gedrag. De Oriënteringsnota laat de vraag onbeantwoord – de WRR wijst hier terecht op – of het maatschappelijk normen- en waardenpatroon wel vatbaar is voor de mutaties die de beoogde heroriëntatie in feite vereist. Hier lijkt een taak te liggen voor nader onderzoek door het pas opgerichte Sociaal en Cultureel Planbureau.

Het pleidooi voor selectieve economische groei vindt in het voetspoor van de Club van Rome en de commissie-Mansholt zijn motivering in bezorgdheid over de toenemende milieuverontreiniging, het groeiend ruimtebeslag en de dreigende uitputting van grondstoffen.

Vermindering of stopzetting van de groei wordt verworpen, omdat daarmee de verwezenlijking van andere doelstellingen, namelijk volledige werkgelegenheid, opheffing van regionale welvaartsverschillen, de zorg voor achtergebleven groepen en de ontwikkelingshulp in gevaar zou komen.

Daarom wordt gekozen voor selectieve groei, in de nota aldus omschreven:

1. een bevordering van de groei van die activiteiten, die zo min mogelijk nadelige effecten ten aanzien van milieu en ruimtebeslag met zich brengen;
2. bevordering van activiteiten, die aan het terugdringen van de milieubelasting kunnen bijdragen;
3. het afremmen of stopzetten van productieprocessen, waarvan de nadelige effecten niet kunnen worden teruggedrongen.'

Het is een goede zaak dat vanuit de ruimtelijke planning randvoorwaarden worden geformuleerd voor de economische planning. Het lijkt mij de taak van het Centraal Plan Bureau om deze randvoorwaarden in een selectief groeimodel te vertalen.

Twee belangrijke variabelen vragen daarbij de aandacht. Op de eerste plaats – ook de WRR vraagt hier aandacht voor – zal de internationale marge moeten worden vastgesteld waarbinnen de selectieve groeipolitiek verwezenlijkt kan worden.

De tweede variabele waarover duidelijkheid dient te worden geschapen is de invloed van het bestedingspatroon.

De nota stelt terecht, dat de doelstelling van de selectieve groei niet ten koste mag gaan van de beoogde inkomensnivellering. Inkomensherverdeling biedt de lagere inkomensgroepen de kans om aspiraties te verwezenlijken, die nu nog aan de hogere inkomensgroepen voorbehouden zijn, zoals de eigen eensgezinswoning, voortgezet onderwijs, auto, boot of caravan, tweede vakantie; – wensen die mij uitermate legitiem voorkomen, maar de beoogde beperking van het ruimtebeslag wel eens danig kunnen doorkruisen.

Het tweede hoofdmoment in de heroriëntatie is, zoals bleek, verruiming van de doelstellingen van de ruimtelijke ordening naar behoud van het ecologisch systeem. Hiermee is een tot nu toe binnenskamers gevoerde strijd tussen 'antropocentristen' en 'ecocentristen' naar het politieke vlak gebracht. Wat grof geformuleerd: vormt de menselijke samenleving het uiteindelijk doel van de ruimtelijke ordening of is het totale ecosysteem van dode en levende natuur, met de mens slechts als onderdeel daarvan, voorwerp van de ruimtelijke ordening? Een vraagstuk van bepaald meer dan academische betekenis, dat hopelijk in de publieke discussie de volle aandacht zal krijgen.

De Nota zelf is niet duidelijk in zijn standpuntbepaling. In de boven aangehaalde passage lijkt het, alsof het toch uiteindelijk de menselijke samenleving is waarop het ruimtelijk beleid zich richt. Maar in het slothoofdstuk, waarin de doelstellingen van het nieuwe beleid zijn samengevat, vindt men de volgende formulering van het basisdoel van de ruimtelijke ordening.

- 'Het bevorderen van zodanige ruimtelijke en ecologische condities dat:
- a. de wezenlijke strevingen van individuen en groepen in de samenleving zoveel mogelijk tot hun recht komen;
 - b. de diversiteit, samenhang en duurzaamheid van het fysisch milieu zo goed mogelijk worden gewaarborgd.'

Hier lijken strevingen van de samenleving en koestering van het ecosysteem naast elkaar te zijn geplaatst en kan men slechts raden welke van beide bij onderlinge strijd de doorslag zal krijgen.

Zoals gezegd, hierin schuilt bepaald meer dan een stukje academische casuïstiek. De tegenstelling die bijvoorbeeld aan het licht is gekomen tussen bewoners en bestuurders van de Waddeneilanden enerzijds en de Nederlandse Vereniging tot behoud van de Waddenzee anderzijds over de vraag wat nu centraal staat, de Wadden of de bewoners en bezoekers, is één voorbeeld van de strijd tussen de eco- en antropocentristen. Het is een tegenstelling die men echter op vele plaatsen tegenkomt, bij de aanleg van wegen, olie- en gasboringen, ontwikkelen van campings, uitbreiding van industrieterreinen, normalisaties van beken en rivieren. Het socialisme lijkt mij geworteld in een duidelijk antropocentrisme; maar het zijn vooral de progressieven die vandaag de dag de ecocentristen aanvoeren en – zie bijvoorbeeld Keerpunt – hun een politiek forum verschaffen.

De Oriënteringsnota draagt wel stof aan voor een boeiende discussie over de gesignaleerde tegenstelling, maar – het bleek uit zijn weifelende standpuntbepaling – biedt geen eenduidige keuze. Dat is naar mijn mening maar goed ook, want de meningsvorming is bepaald nog niet afgerond.

Eerst zal duidelijker moeten worden wat in het verlengde van de keuze ligt: dat wij ons als lemmingen in zee storten, wanneer wij plant en dier in de weg zitten of dat wij bij de inrichting en het beheer van de ruimte beter gebruik maken van wat de natuur ons te bieden heeft!

Oriëntering over de doelstellingen

De eigenlijke oriëntatie van de nota schuilt in 'het overzicht van doelstellingen, die de regering bij haar ruimtelijk beleid in het algemeen en bij de opstelling van de volgende deelnota's in het bijzonder voor ogen heeft'. Ik wil bij de belangrijkste hiervan stilstaan.

Bevolking

De plotselinge en snelle daling van het geboortenniveau heeft het perspectief van de Tweede Nota van 20 mln in 2000 drastisch gewijzigd. Nieuwe berekeningen wijzen op een bevolkingsaantal tussen de 15,4 en 16,1 mln in 2000, terwijl halverwege de 21ste eeuw een stationaire bevolking in het verschiet komt. De regering wil blijkens de Oriënteringsnota van het bereiken van een stationaire bevolking een doelstelling maken. Zij wil de bestaande daling van de vruchtbaarheid bevorderen en een eventuele omslag daarin 'voor zover mogelijk' tegengaan. Het antwoord op de vraag hoe dat allemaal moet gebeuren, wordt wijselijk overgelaten aan de Staatscommissie Bevolkingsvraagstukken waar de opvattingen overigens, getuige de interim-rapportering, nogal verschillen.

Het spreidingsbeleid, gericht op het Noorden des Lands, wordt voortgezet, zij het dat de ambitieuze taakstelling van 3 mln in het Noorden in 2000 is verlaten. De taakstellende prognose is nu een vestigingsoverschot van 1% per jaar.

Met dat spreidingsbeleid is het nog steeds merkwaardig gesteld. De Nota geeft eerst een aantal overtuigende argumenten contra de spreiding: het Noorden heeft in vergelijking met grote delen van Europa reeds een vrij hoge bevolkingsdichtheid; in het Noorden zelf is groeiende twijfel over versterking van zijn urbaniteit wel zo'n nastrevenswaardig goed is; spreiding naar het Noorden draagt nauwelijks bij aan de oplossing van problemen in het Westen; uit een oogpunt van regionale milieudifferentiatie is handhaving van dunbevolkte landsdelen gewenst.

De Nota zegt dan in één adem: 'er dient een hernieuwd spreidingsbeleid te worden geformuleerd' en 'de regering is er reeds van overtuigd dat het spreidingsbeleid moet worden voortgezet'. Het lijkt of de planoloog hier zegt: voor mij hoeft het niet, maar als het politiek niet anders kan dan vooruit maar met de geit!

Meer perspectief zie ik in het 'uitstralingsbeleid', de ontwikkeling van groeipolen in de periferie van de randstad; een uitstralingsbeleid, dat ook in de gedachtengang van het 'Advies over het spreidings- en inrichtingsbeleid' van de RARO, een veel wezenlijker verlichting kan leveren voor de druk op de randstad dan het spreidingsbeleid.

Een uitstralingsbeleid naar de Kop van Noord-Holland, de IJsselmeerpol- ders, Gelderland/Overijssel en Zuidwest-Nederland; doelstellingen die ook in de Nota, zij het nog ongekwantificeerd, naar voren komen.

Intussen moet men nog afwachten of deze uitstralingsgebieden zelf de taakstelling willen aanvaarden. Tegen de beoogde ontwikkeling van de as Rotterdam-Antwerpen – in het rapport-Zuidwest-Nederland voorgesteld – begint vanuit West-Brabant, waar men in het plan Moerdijk geen gelukkige ervaringen heeft opgedaan met het uitstralingsbeleid reeds verzet te rijzen.

Tegenover de dalende natuurlijke groei staat een toenemende immigratie. De nota maakt hier korte metten mee: Nederland geen immigratieland! Terecht vraagt de WRR of dit niet wat gemakkelijker is gezegd dan gedaan. De EEG en het koninkrijk kennen het beginsel van de vrije vestiging. De Nota zegt hierover: 'Binnen de EEG en het Koninkrijk zouden de oorzaken van de migratie moeten worden bestreden door een regionaal beleid op Europees c.q. op koninkrijksniveau'.

Zonder de wenselijkheid hiervan te willen bestrijden, lijkt mij dit vooralsnog een wat zwakke wissel op stopzetting van de immigratie. Met de Wetenschappelijke Raad lijkt het mij zinvol om de oude doelstelling van de emigratie weer eens op te poetsen.

Wat het immigratiebeleid betreft, verdient de volgende passage nog de aandacht: 'Zowel uit een oogpunt van ruimtelijke ordening als met het oog op de integratie in de Nederlandse samenleving, verdient een spreiding van immigranten de voorkeur boven de huidige concentratie in het Westen des lands. Directe beïnvloeding van de vestigingsplaats is evenwel niet mogelijk, zodat effectievere indirecte maatregelen moeten worden ontwikkeld.'

De spijtige ondertoon, als zou deportatie uit de randstad de zaak een stuk gemakkelijker maken, zal wel onbedoeld zijn. De doelstelling zelf lijkt mij, gezien de succesvolle integratie van de Indische Nederlanders destijds, het overwegen waard. Maar dan zullen de betrokken bevolkingsgroepen – de Rijksgenoten van overzee en de gastarbeiders – er eerst zelf hun opvatting over moeten kenbaar maken. Een initiatief van de RARO om tot deze inspraak te komen lijkt mij gewenst.

Verstedelijking

De doelstelling van de gebundelde deconcentratie uit de Tweede Nota wordt gehandhaafd, maar met een sterker accent op de bundeling.

De Nota erkent, dat een stelselmatige insubordinatie door de kleine gemeenten de gebundelde deconcentratie heeft doen verkeren in een ongebreidelde suburbanisatie. Hiervoor bleek al dat de Nota ook de ongelijkheid in kansen onderkent die in deze suburbanisatie schuil gaat. Dit zou meer reliëf hebben gekregen wanneer in de Nota niet alleen de verschillen in bevolkingsgroei tussen steden en kleine kernen waren afgebeeld, maar ook de verschillen in typen woningbouw. Dan zou tot uiting zijn gekomen het onevenredig aandeel van eengezinswoningen in premie en vrije sector in de kleinere kernen en daartegenover het overwegend aandeel flatwoningen in de woningwetsector in de steden.

Onvoldoende komt ook tot uiting dat het beleid van de overheid zelf de suburbanisatie vaak stimuleert: de lage grondprijs, de bouw van scholen, de subsidiëring van zwembaden, sporthallen, bibliotheken en kruisgebouwen in de kleine kernen. De bezwaren tegen de suburbanisatie zouden bepaald geringer zijn wanneer iedereen er gelijkelijk van had kunnen profiteren. De Nota zelf laat er geen twijfel over bestaan dat in de waanwensen een hoge preferentie voor het suburbaan wonen tot uiting komt. Waar er ruimte voor is (bijv. het Noorden en Oosten des lands) en waar de communicatienetten het mogelijk maken, zou m.i. een wat sterkere deconcentratie aanvaardbaar zijn, maar dan voor ieder met gelijke kansen en tegen de werkelijke maatschappelijke kosten.

Dit is in feite een pleidooi voor variatie in de groeikernmodellen naar de verschillende regio's. Het groeikernenbeleid dat een belangrijke component vormt van de gebundelde deconcentratie, komt in de Oriënteringsnota nog zwak uit de verf. De 'basisakkoorden' tussen rijk, provincie en gemeente die aan het groeikernenbeleid kennelijk ten grondslag zullen liggen, leiden in de Nota nog een schimmig bestaan.

Iets van het groeikernenbeleid wordt onthuld in de subdoelstellingen ten aanzien van het verstedelijkingspatroon: 'ontwikkeling van een beperkt aantal groeikernen aan de buitenzijde van de noord- en zuidvleugel van de randstad'. Een beperkt aantal: levert dit niet het gevaar op dat plaatsen als Purmerend, Nieuwe Gein, Spijkenisse buiten hun natuurlijke opnamecapaciteit worden opgerekt en daardoor hun identiteitswaarde verliezen? Gelukkig wordt er in een andere subdoelstelling aan toegevoegd: 'verdeling van de groei over voldoende bouwplaatsen'. Dit wijst erop dat men af wil van de bouwstromen waarbij grote wooncomplexen ineens uit de grond worden gestampt, terecht. Ontwikkeling van groeikernen aan de buitenzijde van de noordelijke en zuidelijke randstadvleugel: daarmee zal wel niet bedoeld zijn Zoetermeer te stoppen, maar het lijkt wel een afwijzing in te houden van een new town in de Haarlemmermeer, die pas in discussie is geraakt.

De Oriënteringsnota markeert de doorbraak naar een herstel van stedelijke functies en stedelijk erfgoed. Hierin herkent men de urbifilie van de nieuwe bewindsman. De formulering van doelstellingen wordt hier bepaald lyrisch: 'bescherming van het fijnmazig weefsel, voorwaarden voor schaalverkleining inbouwen'.

Terecht bepleit de Oriënteringsnota een versterking van de woonfunctie in de steden; Keerpunt was hier al in voorgedaan. Maar wat verrassend klinkt de doelstelling: 'ontwikkeling van een eigen normenstelsel voor vernieuwingsplannen'. Blijkens de tekst wordt hier bedoeld op rooilijnafstanden en eisen van de bouwverordening ten aanzien van toetreding van licht en lucht. Dat binnensteden een 'dichtere pakking' houden dan tuinsteden past in de gedachte van de milieudifferentiatie, maar dit mag niet bewoning van de binnenstad voor gezinnen onmogelijk maken. Het is een

illusie te menen dat men werkelijk woonkwaliteit kan bereiken bij dichtheden van 200 woningen per ha, als momenteel nog in 19e-eeuwse woonwijken voorkomen. Extensivering is hier mijns inziens onontkoombaar. Realistischer lijkt het mij om vergroting van de opnamecapaciteit in stedelijke gebieden proberen te bereiken door de bebouwing van traditioneel extensief bebouwde wijken en forensenplaatsen te intensiveren. Ik denk hier aan villawijken en oude forensengebieden als Wassenaar, 't Gooi, Zeist waar woonbuurten met 5 tot 10 woningen per ha niet zeldzaam zijn. Het past bij een ruimtelijk beleid dat zegt gelijkheid in kansen te willen bevorderen om daarin tot verdichting te komen en om in deze qua landschappelijke entourage en stedenbouwkundige vorm bevoorrechte gebieden, sociale woningbouw in te weven.

Landelijk gebied

Geen doelstelling is zo wijdlopig geformuleerd als die ten aanzien van het landelijk gebied: 'Bevorderen van een zodanige inrichting van het landelijk gebied dat recht wordt gedaan aan de bestaansmogelijkheden van de agrarische bevolking, het leefklimaat van de plattelandsbevolking, de belevingswaarde van het landschap, de natuur-wetenschappelijke en ecologische betekenis van het landelijk gebied en – nabij de steden – aan de contrastwerking van de open ruimte.'

De doelstelling etaleert voluit de ruimtelijke conflicten in het landelijk gebied, maar lost ze bepaald niet op. De poging daartoe is wijselijk naar later verschoven wanneer de aangekondigde 'structuurschets van het landelijk gebied' en 'het structuurschema voor de landinrichting' aan de orde komen.

Toch laat de Oriënteringsnota wel reeds de grove lijnen zien waarlangs de belangenafweging gaat geschieden.

Uit de Tweede Nota is overgebleven de instandhouding van de Centrale Open Ruimte: het groene hart van de randstad, het rivierengebied, het Zeeuwse Deltagebied en de Peel; een zware opgave zoals het afgelopen decennium heeft laten zien. Het groene hart staat onder sterke druk van de randstad maar ook het Gelderse rivierengebied vertoont al de sporen van suburbanisatie vanuit de omgeving.

Handhaving van de openheid in dit laatste gebied, evenals in het Zeeuwse Deltagebied, welke beide door een sterk isolement worden gekenmerkt, vereist aanvaarding van lagere drempelwaarden dan normaal, wanneer het gaat om verlening van overheids gelden ten behoeve van allerlei voorzieningen.

Een opmerkelijke uitspraak in de Nota – mede ondertekend door de minister van Landbouw – is deze: 'vooral in gebieden waar de bedrijfs-grootte onder de maat is en voorlopig zal blijven en waar de grondmobiliteit laag is, voorts het landschap kleinschalig of kwetsbaar is en de investerings-

kosten relatief hoog zijn, is in het algemeen de ruilverkaveling een niet toereikend instrument van het landinrichtingsbeleid'. Deze uitspraak wekt de verwachting, dat een grondige herziening van het ruilverkavelingsprogramma op komst is. Het toenemend verzet tegen verschillende in uitvoering zijnde ruilverkavelingen lijkt hier ook toe te dwingen.

Over de ruimtelijke aspecten van de bio-industrie, in de Tweede Nota al een teer punt, blijft de Oriënteringsnota vaag. Node wordt de uitspraak gemist, dat de niet aan bepaalde grond gebonden bio-industrie, wat zijn situering betreft, aan soortgelijke bestemmingsbepalingen onderworpen dient te worden als de overige industrie.

Gepreludeerd wordt reeds op een nieuwe taakstelling van de landbouwer als beheerder van het landschap, als 'park-boer'. 'De boer' – zo zegt de nota – 'produceert naast melk en graan dan ook landschap'. Gezocht wordt naar een systeem om deze landschappelijke beheerstaak financieel te honoreren. Een interdepartementale commissie buigt zich thans over de inrichting en het beheer van 'nationale parken' en 'nationale landschaps-parken', de eerste natuurgebieden, de tweede grote aaneengesloten complexen van fraaie natuur- en cultuurlandschappen. In het kader van dit interdepartementaal beraad zullen de niet geringe financiële consequenties van het park-boeren ongetwijfeld een grote rol gaan spelen.

In de paragraaf, gewijd aan de openluchtrecreatie, klinkt al iets door van de hiervoor gesignaleerde mutaties die de ecocentrist zo graag in het menselijk gedragspatroon verwezenlijkt zou zien. Zo wordt de vraag opgeworpen of het feitelijk recreatiegedrag nog wel richting kan geven aan de recreatieplanning. En in het beroep op de beperkte draagkracht van natuur en landschap proeft men al iets van een landschapsbeheer in de geest van je-mag-er-naar-kijken-maar-aankomen-niet! Mij ervan bewust dat niet iedere lezer mij daarin zal bijvallen wil ik daar toch tegenover plaatsen de legitimiteit van de massarecreatie in bos en hei, langs duin en waterkant waar men zonder reële alternatieven zo maar geen halt aan kan toeroepen.

De terecht door de Oriënteringsnota bepleite verbetering van de openluchtrecreatie in en om de woonkernen – helaas ontbreekt daarin een versterking van het tot nu toe falende bufferzonebeleid – kan wel een gedeeltelijk maar geen volledig alternatief scheppen. De milieudifferentiatie vereist ook voor de recreatie een verscheidenheid van voorzieningen.

Communicatie

Een uitspraak van de minister van Ruimtelijke Ordening tijdens de behandeling van de spreidingsnota's in de Tweede Kamer is hem kennelijk zo dierbaar, dat hij thans in de Oriënteringsnota is opgenomen: de sedentaire elementen in onze beweegzieke cultuur dienen te worden versterkt. Deze uitspraak wekt associaties met de blueprint for survival, met blijfzitten-waar-je-zit-en-verroer-je-niet!

Ik meen hierin een zekere miskenning te bespeuren van de betekenis van de mobiliteit als expressie van een van de menselijke basisbehoeften, de behoefte aan communicatie. Het is de mobiliteit, die de blik van de mens verruimt, die mensen met elkaar in contact brengt, die beweging brengt in een versterde klassenmaatschappij.

Wanneer de Oriënteringsnota dan ook als doelstelling formuleert 'beperking van de mobiliteit', dan klinkt mij dat wat te ongenueanceerd. Beperking van *verkeers* mobiliteit, die ten koste gaat van de tijdsbesteding aan betere dingen des levens, die stresssituaties oproept in traag voortschuivende files, die naar de auto doet grijpen waar fiets of openbaar vervoer een goed alternatief biedt; een dergelijke doelstelling lijkt mij reëler. En wanneer de beoogde 'wijziging in het gedragspatroon van de bevolking ten aanzien van verkeer en vervoer en ten aanzien van het gebruik van openbaar vervoer' hierop doelt, dan spreekt mij dat aan.

Men zal dan echter ook begrip moeten opbrengen voor een mobiliteit, die uit bittere noodzaak voortkomt: van de pendelaar die in eigen streek geen werk vindt, van het gezin driehoog achter in de Pijp, dat voor zijn armzalig woonmilieu compensatie zoekt in een caravan buiten de stad.

Beperking van de verkeersmobiliteit vereist daarom een ombuiging van de functiescheiding die de ruimtelijke ordening sedert de dertiger jaren beheerst, de scheiding van wonen, werken, winkelen, recreëren enz. De Oriënteringsnota bepleit daarom terecht een sterkere functiemenging.

Beïnvloeding van het verkeersgedrag ten gunste van het openbaar vervoer blijft echter zonder effect wanneer deze niet ondersteund wordt door verbetering en uitbreiding van het openbaar vervoer, los van rendabiliteitsoverwegingen. De nota wil inderdaad bevordering van het openbaar vervoer maar spreekt zich over het rendabiliteitsprincipe helaas niet uit.

Doelstellingen die op het eerste gezicht aanspreken zijn: 'efficiënt gebruik van de bestaande infrastructuur' en 'voorkeur uitbreiding bestaande infrastructuur boven aanleg van nieuwe'. In het verlengde hiervan verwacht men een ruimtelijk beleid dat nieuwe woon- en werkgebieden, winkelcentra en recreatievoorzieningen afstemt op de bestaande communicatienetten, in het bijzonder van het openbaar vervoer, waarvoor de NS al jaren pleit. De nota geeft echter de indruk dat het effect hiervan op de verkeersmobiliteit slechts gering is. 'Een sterke concentratie van verstedelijking rond halteplaatsen van de openbare vervoersstelsels op zich, d.w.z. zonder de omstandigheden van het autoverkeer te veranderen, brengt slechts een vermindering van het autoverkeer met ca. 5% en een vermeerdering van het openbaar vervoer met 15%.'

De Oriënteringsnota verwacht al met al op korte termijn van de ruimtelijke ordening zelf weinig effect op de verkeersmobiliteit. 'Grote delen van onze ruimtelijke structuur liggen haast onwrikbaar vast en zijn ook bij een actief ruimtelijk beleid niet of nauwelijks te herstructureren.'

De nota ziet kennelijk meer heil in een soort verelending van de automobilist: een zwaar fiscaal regime voor autobezit en autogebruik, hoge parkeertarieven, verkeerscongesties. Het is geen bemoedigend maar misschien wel realistisch perspectief!

Het instrumentarium

Tenslotte een enkel woord over de instrumentering van het nieuwe ruimtelijk beleid, waarin, zo bleek hiervóór, de Derde Nota de kracht zal moeten vinden die de Tweede miste. De Oriënteringsnota beperkt zich tot een opsomming van de bestaande instrumenten en een aankondiging van de uitbreiding ervan.

Een belangrijke rol is toebedacht aan de 'structuurschema's'. 'Een structuurschema is een nota met kaarten over het te voeren beleid over lange termijn (25 à 30 jaar) ten aanzien van bepaalde voorzieningen die relevant zijn voor het ruimtelijk beleid en waarvoor het rijk in belangrijke mate verantwoordelijkheid draagt.' 'Het structuurschema is een beleidsinstrument van procesmatig karakter, waarin de relatie tussen beleidsdoeleinden de ruimtelijke en financiële consequenties daarvan en de daartoe te nemen beleidsmaatregelen is weergegeven.'

De structuurschema's beloven dus nogal wat. Er worden er aangekondigd voor: verkeer en vervoer (één geïntegreerd schema voor autowegen, spoorwegen en stedelijk vervoer), voor de scheepvaartwegen, zeehavens, vliegvelden, elektriciteitsvoorzieningen, buisleidingen, afvalstoffen, waterhuishouden, landinrichting en militaire terreinen.

Verwacht mag worden dat de minister van Ruimtelijke Ordening, die na de bewindsman van het betrokken departement, de tweede ondertekenaar wordt van het structuurschema langs deze weg eindelijk greep kan krijgen op de uitvoering van het ruimtelijk beleid. In deze structuurschema's zal bovendien de financiering van het ruimtelijke beleid tot uiting kunnen komen.

De structuurschema's zullen ieder voor zich de procedure volgen van de 'planologische kernbeslissing' en daarmee onderworpen worden aan een ruime inspraak. Misschien zou de betekenis van deze concretisering van de ruimtelijke ordening versterkt kunnen worden door de structuurschema's de status te geven van facetplannen in de zin van art. 2 WRO. Het eerste structuurschema, dat voor de drink- en industriewatervoorziening, is intussen onder gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de ministers van Volksgezondheid en Milieuhygiëne en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening gepubliceerd. Het geeft merkwaardigerwijs nog weinig blijk van de selectieve groei-ideologie uit de Oriënteringsnota en is bovendien gebaseerd op inmiddels achterhaalde prognoses.

Voorts laat het schema de lezer in het ongewisse over de ruimtelijke claims, die de erin aangekondigde waterwingebieden, spaarbekkens en infiltratiegebieden daadwerkelijk zullen leggen. Maar, het eerste schaap is over de dam!

Naast structuurschema's zijn enige structuurschetsen aangekondigd, betrekking hebbend op algemene ruimtelijke ontwikkelingen die de rijksoverheid in een bepaalde richting wenst te beïnvloeden; structuurschetsen voor de verstedelijking (een herziening van de blokjeskaart), voor het landelijk gebied, voor de openluchtrecreatie en voor de bestuurlijke indeling. De laatste, die in de zomer zal verschijnen, zal eindelijk klaarheid moeten brengen over de al aangekondigde indeling in 45 gewesten en 5 provincies.

Het instrumentarium bestaat verder uit enige bevoegdheden van het rijk op wat de nota noemt strategische terreinen. De Selectieve Investeringsregeling, de spreiding van rijksdiensten, de stadsvernieuwing, het groeiker-nenbeleid, het bijzonder regionaal welzijnsbeleid en het beleid ten aanzien van de nationale parken en nationale landschappen. De instrumentering zal bestaan in het bieden van organisatorische kaders en (behalve t.a.v. de SIR) het verschaffen van geldmiddelen. Wat het eerste betreft moet men zich toch afvragen of de rijksoverheid – en vooral de arme RPD – niet te zeer verstrikt dreigt te raken in ingewikkelde organisatiestructuren van rijk met meerdere departementen én de provincie én de gemeenten, waar de provincies en t.z.t. de gewesten wellicht alleen effectiever kunnen opereren.

Tenslotte kondigt de Oriënteringsnota een uitgebreid programma van wet-telijke maatregelen aan, waarin opvalt, dat de van sommige zijden wel bepleite integratie van de ruimtelijke wetgeving in één wet kennelijk wordt verlaten. In het voetspoor van prof. de Haan (preadvies 1973 voor de Nederlandse Juristen Vereniging) wordt de nieuwe wetgeving gegroepeerd rond drie fasen in het ruimtelijk beleid: de ruimtelijke ordening (Wet op de ruimtelijke ordening), de ruimtelijke inrichting (Wet op de landsin-richting, Wet op de stadsvernieuwing), het ruimtelijk beheer (milieuwetge-ving).

Deze opbouw van de ruimtelijke wetgeving doet erg logisch aan.

Erling Dinesen

Het Deense voorstel inzake economische democratie

De hoofddoelstellingen van het wetsontwerp inzake economische democratie (het voorstel inzake het recht op mede-eigendom van de loontrekkers (werknemers)) dat de Deense regering in januari 1973 aan het Parlement heeft voorgelegd en dat in het in oktober begonnen nieuwe parlementaire jaar opnieuw werd ingediend, zijn: te waarborgen dat de werknemers een grotere medezeggenschap op de arbeidsplaatsen verwerven, dat de werknemers deel krijgen aan de toekomstige kapitaalaanwas en het bevorderen van besparingen in de vorm van kapitaal.

De maatschappelijke ontwikkeling in Denemarken gedurende de laatste decennia heeft namelijk geleid tot het algemene inzicht dat het niet alleen redelijk, maar zelfs noodzakelijk is dat de werknemers op grond van hun deelneming aan het arbeidsproces zowel deel krijgen aan de kapitaalaanwas die jaar na jaar de maatschappij voortdurend rijker maakt als een grotere medezeggenschap op hun arbeidsplaats verwerven.

Tot nog toe hebben de werknemers geen deel verkregen aan de kapitaalaanwas die integendeel aan een steeds kleinere kring van kapitaalbezitters ten deel valt.

De invloed van de werknemers op de arbeidsplaatsen is eveneens beperkt geweest tot de samenwerkingscommissies die, volgens afspraken tussen de partijen op de arbeidsmarkt, in de bedrijven zijn opgericht.

Het wetsontwerp inzake economische democratie houdt in dat er nu een beslissende stap wordt gezet in de ontwikkeling naar recht op mede-eigendom en medezeggenschap.

Het aandeel van de werknemers in de kapitaalaanwas moet worden gewaarborgd en dit kapitaal (loontrekkerskapitaal (werknemerskapitaal)) vormt de grondslag voor de medezeggenschap van de werknemers.

Werkgeversbijdragen in een centraal fonds

Het werknemerskapitaal wordt tot stand gebracht doordat ieder jaar alle werkgevers bijdragen in een centraal fonds storten (het loontrekkers (werknemers) investerings- en exploitatiefonds). De grootte van de bijdrage wordt berekend op grondslag van de grootte van de loonsom die de betrokken werkgever in het respectieve jaar heeft uitbetaald. In het eerste bijdragejaar belooft de bijdrage van de werkgevers een half procent van de uitbetaalde loonsom. Daarna stijgt de bijdrage met een half procent per jaar totdat deze 5% bedraagt. Vervolgens belooft de jaarlijkse bijdrage 5%.

Nadat het totaal van de werkgeversbijdragen telkenjare is berekend worden 'participatiebewijzen' aan alle werknemers afgegeven. De participatiebewijzen zullen dezelfde nominale waarde hebben — ongeacht de arbeidsplaats en ongeacht de grootte van het inkomen van de individuele werknemer.

De werknemers kunnen de participatiebewijzen met bijgeschreven rente en winst o.a. te gelde maken na verloop van zeven jaar of bij het bereiken van de 67-jarige leeftijd.

Herinvestering in de bedrijven

De door de werkgevers in het Fonds gestorte bijdragen moeten in de bedrijven worden geherinvesteerd. In naamloze vennootschappen met meer dan 50 werknemers moet 2/3 van de jaarlijkse bijdrage van het bedrijf automatisch als aandelenkapitaal in de vennootschappen worden geplaatst. Het laatste derde deel moet in het Fonds worden gestort.

In naamloze vennootschappen met 20-50 werknemers mogen de ondernemingen twee derde van de jaarlijkse bijdrage als aandelenkapitaal in het bedrijf plaatsen op voorwaarde dat dit bedrag in aandelen wordt omgezet. In andere bedrijven met meer dan 10 werknemers (hieronder met minder dan 20 werknemers) hebben de bedrijven het recht om twee derde van de jaarlijkse bijdrage als lening in het eigen bedrijf te plaatsen.

De bedragen die niet in de ondernemingen worden geplaatst, moeten in contanten in het Fonds worden gestort. Het Fonds moet deze middelen risicodragend in het bedrijfsleven investeren.

Medezeggenschap van de werknemer

Zoals reeds is vermeld, is de grondgedachte dat de medezeggenschap van de werknemers in de bedrijven wordt gebaseerd op het werknemerskapitaal. De werknemers in de afzonderlijke bedrijven zullen dus het recht op medezeggenschap uitoefenen.

In vennootschappen met meer dan 50 werknemers waar zoals vermeld automatisch een convertering van twee derde van de werkgeversbijdrage in aandelenkapitaal moet plaatsvinden, zullen de werknemers de aan de aandelen verbonden rechten uitoefenen.

Aan de aandelen zijn precies dezelfde rechten en plichten verbonden als aan de andere aandelen.

Dat betekent in eerste instantie dat de werknemers aan de algemene vergadering van de onderneming kunnen deelnemen en daarin hun stem uitbrengen, en eveneens deelnemen aan de verkiezing van het bestuur van de onderneming.

In dit verband moet hieraan worden toegevoegd dan in Denemarken afgelopen voorjaar een nieuwe wet op de naamloze vennootschappen is aangenomen waardoor de werknemers twee vertegenwoordigers in het

bestuur van de naamloze vennootschappen met meer dan 50 werknemers wordt gegarandeerd.

Naarmate vertegenwoordigers van de werknemers op basis van de aandelen in de besturen worden verkozen, vervangen zij die bestuursleden die krachtens de wet op de naamloze vennootschappen zijn verkozen.

Bij die bedrijven die bij het Fonds leningen kunnen sluiten, kan het Fonds als voorwaarde voor het verstrekken daarvan de eis stellen dat de werknemers medezeggenschap in het bedrijf krijgen.

Het Fonds

De taak van het Fonds – het Werknemers-, Investerings- en Exploitatiefonds – is te waarborgen dat alle werknemers – ongeacht arbeidsplaats en inkomen – even grote ‘participatiebewijzen’ in de in een bepaald jaar in het Fonds bijeengebrachte middelen ontvangen en te waarborgen dat het economisch risico bij de herplaatsing van de middelen in het bedrijfsleven zodanig wordt gespreid dat alle werknemers hetzelfde risico dragen. Voorts moet het Fonds de werknemers adviseren en voorlichten zodat zij het grootst mogelijke voordeel kunnen trekken uit hun recht op medezeggenschap.

Beheer

De leiding van het Fonds bestaat uit een comité van vertegenwoordigers, een bestuur en een directie. Het comité telt 60 leden, waarvan 36 door de werknemersorganisatie worden verkozen en 24 door de minister van Arbeid aangewezen. Het comité kiest het bestuur dat op zijn beurt de directie aanstelt.

De administratie van het Fonds moet zo eenvoudig mogelijk worden gehouden. Derhalve moeten de reeds bestaande dataverwerkingsregisters van de belastingheffing aan de bron en van het ATP (Arbeidsmarkedets Tillagspension – door de sociale partners betaald aanvullend pensioen) de kern van de administratie van deze regeling uitmaken.

De economie van het Fonds

Zoals reeds vermeld is een van de doelstellingen van de economische democratie het vergroten van de kapitaalvorming in de Deense maatschappij als voorwaarde van een grotere stijging van de produktiviteit waardoor een betere concurrentiepositie kan worden verkregen.

Door deze regeling zullen dan ook jaarlijks belangrijke sommen worden gespaard. Naar schatting zullen in de eerste vijf jaar circa 12 miljard kronen worden gespaard ofwel bijna 2,5 miljard kronen gemiddeld per jaar. In de volgende vijf jaar schat men dat deze sommen ongeveer 45 miljard kronen ofwel ca. 9 miljard kronen gemiddeld per jaar zullen bedragen.

Het jaarlijkse spaarbedrag in het Fonds zal toenemen tot 1989 wanneer dat bijna 13 miljard kronen zal bedragen. Daarna zal er een stabilisatie op ca. 12 miljard kronen per jaar plaatsvinden. Het totale vermogen van het Fonds wordt begroot op ca. 25 miljard kronen in 1982, ca. 80 miljard kronen in 1987 en ca. 143 miljard kronen in 1992.

Het in aandelen geplaatste deel van het vermogen van het Fonds kan voor 1982 worden begroot op ca. 11 miljard kronen, wat naar schatting ca. 10% van het totale aandelenkapitaal van de naamloze vennootschappen zal uitmaken, de overeenkomstige cijfers voor 1987 kunnen worden geschat op ca. 40 miljard kronen ofwel ongeveer 35% van het totale aandelenkapitaal van de maatschappijen. Hieraan kan worden toegevoegd dat het werknemerskapitaal in de afzonderlijke vennootschappen niet meer dan 50% van het totale aandelenkapitaal van de maatschappij mag uitmaken.

De waarde van de participatiebewijzen

Voor de individuele werknemer geldt dat de eerste algemene uitbetalingen van het Fonds in 1983 zullen plaatsvinden. Het betreft hier de participatiebewijzen voor het bijdragejaar 1975 waarin het bijdragepercentage slechts een half procent is en het bedrag ca. 700 kronen per werknemer zal belopen. Het bedrag neemt in de volgende jaren proportioneel met de stijging van de bijdragen toe zodat bijvoorbeeld naar schatting in 1988 ca. 6000 kronen en in 1992 ca. 14 000 kronen per werknemer kunnen worden uitbetaald. Hierbij gaat men ervan uit dat de werknemers hun participatiebewijzen direct na afloop van de periode van zeven jaar te gelde maken. Als de werknemer daarentegen de bedragen laat staan en daardoor in het Fonds spaart, zal hij bijvoorbeeld in 1988 in totaal ca. 20 000 kronen en in 1992 ruim 70 000 kronen kunnen opnemen.

Het voorstel inzake economische democratie is op zeer sterke tegenstand gestuit van de organisaties in het bedrijfsleven, in de werkgeversvereniging, en van de burgerlijke partijen.

Tegenover hen heeft de Sociaal-democratische Partij te kennen gegeven dat wij graag door onderhandelingen tot een oplossing op brede basis willen komen maar dat wij de essentiële beginselen in het voorstel inzake economische democratie niet willen prijsgeven.

Wij zijn er ons van bewust dat dit een hervorming van vérstrekkende betekenis is waarvoor onder de bevolking het noodzakelijke begrip moet worden gewekt.

Daarom is over het hele land een voorlichtingsactiviteit op grote schaal aan de gang. De Sociaal-democratische Partij en de vakbeweging werken hierbij samen en steeds meer mensen begrijpen het belang van de invoering van deze hervorming.

Stan Poppe

Medezeggenschap in Nederland

Inleiding

Het woord medezeggenschap is in Nederland in gebruik sinds 1923. Het is een vertaling van het Duitse 'Mitbestimmung' en kwam voor in de titel van een rapport dat in dat jaar door de sociaal-democratische SDAP en het met deze partij verbonden vakverbond NVV gezamenlijk werd uitgegeven. 'Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap' moest een regeling ontwerpen die, aldus de inleiding

'de ontwikkeling der bedrijven zou bevorderen in die zin, dat zij ten spoedigste in technisch opzicht voor socialisatie vatbaar worden, terwijl deze regeling voorts bedrijfsdemocratie (medezeggenschap van loontrekkenden) en gemeenschapsinvloed (medezeggenschap van verbruikers en van staatsorganen) in de nog niet gesocialiseerde bedrijven zou hebben te brengen'.

Dit citaat geeft aanleiding tot de volgende kanttekeningen.

- Vanaf het begin is de opvatting van de sociaal-democratie over bedrijfsdemocratie opgenomen geweest in het bredere kader van een onder gemeenschapsinvloed functionerend produktiestelsel.
- De beperking, die in het begrip medezeggenschap ligt opgesloten, had aanvankelijk betrekking op het recht op zeggenschap van andere groepen (verbruikers, de staat) dan later werd gedacht. Naarmate immers het ideaal van een gesocialiseerd bedrijfsleven vervluchtigde, en naarmate de herinnering aan de Arbeidersraden uit de revolutiedagen, waarvan de Duitse Betriebsräte de bescheiden restanten waren verbleekte, riep het begrip medezeggenschap meer de associatie op van de erkenning van de gebleven macht van directie en kapitaalverschaffers. Vanaf die tijd is men gaan denken aan een paritaire machtsverdeling tussen kapitaal en arbeid. Aan de zeggenschapsrechten van verbruikers en gemeenschap werd echter steeds minder gedacht.

Om die reden zou er veel voor te zeggen zijn het woord medezeggenschap thans te vermijden. Voor socialisten houdt het het gevaar in de kapitalistische eigendomsverhouding impliciet voor gegeven aan te nemen. Anderzijds echter is het in het spraakgebruik vrijwel niet meer weg te denken. Wij gebruiken het dus, maar met de waarschuwing dat het voor ons een verzamelbegrip is voor alle vormen, waarin werknemers invloed trachten aan te wenden op de beslissingen in het economische proces, zowel binnen de bedrijven als in ruimere verbanden. Medezeggenschap dus als een trefwoord voor alle streven naar democratisering van het arbeidsbestel.

Bij het geven van een overzicht van de stand van zaken in Nederland schenken wij aandacht aan drie niveaus:

- dat van het centrale sociaal-economische beleid,
- dat van de bedrijfstak, en
- dat van de onderneming.

I. Medezeggenschap in het sociaal-economisch beleid

De oudste en nog steeds belangrijkste vorm van werknemersinvloed in het bedrijfsleven is het werk van de vakbeweging. Wij gaan nu maar voorbij aan haar opkomstperiode, en ook aan de tijd tussen de verschijning van het genoemde rapport en de Tweede Wereldoorlog. Er kan worden volstaan met de opmerking dat van de in het rapport voorgestelde organen (publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en ondernemingsraden) tot 1940 nooit iets is gerealiseerd, maar dat wel de erkenning van de vakbond als partij bij de collectieve arbeidsovereenkomst en als vertegenwoordiger in de uitvoeringsorganisatie van de sociale verzekering werd bereikt.

Na de Tweede Wereldoorlog echter heeft de invloed van de top van de vakbeweging, in het bijzonder op het sociaal-economische beleid van de overheid, vorm gekregen in twee typisch Nederlandse instituties: de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad (SER).

Stichting van de Arbeid

De Stichting van de Arbeid kwam direct na de bevrijding in mei 1945 op grond van reeds in de illegaliteit gemaakte afspraken tot stand. Zij was gedacht als samenwerkingsorgaan van de centrale werkgeversorganisaties (industrie, middenstand en landbouw) enerzijds en de drie grootste werknemersvakbonden anderzijds.* Blijkens haar eerste proclamatie had zij ten doel 'naast het herstellen en handhaven van de orde in het bedrijfsleven, het verzekeren van duurzame goede sociale verhoudingen op basis van organisatorische samenwerking tussen werkgever en werknemers'.

De Stichting van de Arbeid heeft vooral in de eerste jaren grote invloed gehad op de loon- en prijspolitiek en op de organisatie en functionering van bijv. de arbeidsbemiddeling. Zij fungeerde als adviesorgaan van de regering bij de voorbereiding van regeringsmaatregelen en wetsontwerpen. Zij bestaat nog steeds als een belangrijk ontmoetingspunt van de centrale organisaties van werkgevers en werknemers. Haar betekenis is echter aanzienlijk verminderd door het tot stand komen van de Sociaal Economische Raad (SER).

* Ter oriëntatie enige gegevens over ledentallen en organisatiegraad per 1 januari 1973: NVV 633 000, NKV 395 000, CNV 236 000. Gezamenlijk organiseren zij 32% van alle werknemers, waarbij nog 8% in kleinere, niet centraal georganiseerde bonden. Van de handarbeiders is ongeveer 50% georganiseerd.

De oprichting van de SER vloeide voort uit de in 1950 aangenomen Wet op de Bedrijfsorganisatie. Zij was bedoeld als toporgaan van de publiek-rechtelijke organisatie van het bedrijfsleven, speelt dan ook een rol bij de oprichting van en controle op diverse organisatievormen in afzonderlijke bedrijfstakken, maar heeft in de praktijk vooral betekenis gekregen als hoogste adviesinstantie van de regering op sociaal en economisch gebied. De SER kan niet alleen op eigen initiatief advies geven, maar de regering is ook verplicht haar advies te vragen over alle belangrijke maatregelen en wetsontwerpen. Zij beschikt over een goed geoutilleerd secretariaat en brengt elk jaar een openbaar rapport uit over de sociaal-economische situatie van het land. Een groot aantal commissies is permanent aan het werk. Zij verzorgen een stroom van rapporten over gewenste wettelijke maatregelen van grotere of kleinere betekenis. Meestal echter liggende op het terrein van het ministerie van Sociale Zaken.

De SER is op tri-partite-basis samengesteld. Zij bestaat uit 15 werknemers-leden (7 NVV, 5 NKV en 3 CNV), 15 werkgeversleden en 15 door de regering benoemde onafhankelijke deskundigen (geen ambtenaren) waarin verschillende wetenschappelijke disciplines en politieke opvattingen zijn vertegenwoordigd.

Over de invloed en betekenis van de SER is in de laatste jaren veel discussie ontstaan. Zowel in de Partij van de Arbeid als in de vakbeweging zijn er vóór- en tegenstemmers van zijn voortbestaan. De voorstanders wijzen o.a. op de informatie die de vakbondsvertegenwoordigers via het SER-overleg ontvangen over de economische situatie en op het feit dat de verplichte adviesaanvraag door de overheid een belangrijke beïnvloedingsmogelijkheid geeft op het regeringsbeleid, dat in een gemengde economie nu eenmaal veel gevolgen heeft voor de positie van de werknemers. Veel tegenstanders in de Partij van de Arbeid zijn van mening dat de SER van minder betekenis is geworden, nu de opbouw van de sociale zekerheid, waarbij de belangen van werkgevers en werknemers vaak parallel liepen, is voltooid. De nu aan de orde zijnde problemen van economische herstructurering en doorbreking van economische machtsconcentraties zijn in een op belangenharmonie ingesteld overlegmodel niet op te lossen. Daarenboven verlamt de verplichting tot het vragen van (tijdrovende) SER-adviezen de slagvaardigheid van de regeringspolitiek. Ook zou de beleidsvoorbereiding in de SER de verantwoordelijkheid van het parlement voor zaken, die primair een politieke oplossing vragen, uithollen.

In de vakbeweging tenslotte, die sinds ongeveer 1960 een veel agressievere politiek voert, en waar de actie van afzonderlijke bonden van veel meer betekenis is geworden, wordt heftig gediscussieerd over de vraag of het opgenomen zijn van de top van de vakbeweging in het overleg van de SER en zijn commissies zich verdraagt met de beweeglijkheid en de invloed van

de basis die in een tijd van maatschappelijke onrust en veranderingen nodig is.

II. Medezeggenschap in de bedrijfstak

Bij de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950 is, zoals reeds vermeld, ook de oprichting mogelijk gemaakt van publiekrechtelijke medezeggenschapsvormen in afzonderlijke bedrijfstakken. De Wet van 1950 is een kaderwet, die verschillende soorten bedrijfslichamen voorziet. Voor het oprichten van 'produktieschappen', die ondernemingen bundelen die een verschillende functie vervullen (eventueel van grondstof via halfprodukt tot eindresultaat) ten aanzien van bepaalde produkten, is een speciale wet nodig. Bedrijfsschappen, d.w.z. bundelingen van gelijke of verwante ondernemingen kunnen op verzoek van een voldoende aantal representatieve organisaties van werkgevers en werknemers en na advies door de SER worden ingesteld bij regeringsbesluit.

De besturen van deze publiekrechtelijke organen zijn paritair samengesteld. Uitzonderingen daargelaten zijn zij echter slechts tot stand gekomen in de middenstandsector en in de landbouw. In de industrie en bijv. ook het transportbedrijf, waar over het algemeen krachtige werkgeversorganisaties bestaan, hebben deze zich altijd verzet tegen de instelling van deze medezeggenschapsorganen, die zich uiteraard vooral op economisch terrein zouden hebben begeven. Hoewel in theorie deze organen ook regelen- de bevoegdheden zouden kunnen krijgen t.a.v. productie, afzet, concurrentie en rationalisering, is het — met uitzondering van de landbouw — veelal gebleven bij taken, die in andere bedrijfstakken door sterkere ondernemingsorganisaties werden verzorgd, zoals research, marktonderzoek en produktiviteitsadviezen. Van de kant van de vakbeweging heeft men ook over het algemeen geen uitvoering willen geven aan de mogelijkheid om ook de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden aan deze publiekrechtelijke organen toe te vertrouwen. Ook in de weinige bedrijfstakken waar zij wel tot stand zijn gekomen, heeft de vakbeweging er de voorrang aan gegeven ook de behartiging van de sociale belangen van de werknemers langs contractuele weg te blijven verzorgen. Ook al gebeurt dat in de eerste 20 jaar na 1945 op sterk centralistische wijze, aan de hand van in de Stichting van de Arbeid met de werkgevers en de overheid overeengekomen centrale afspraken over loonniveau, werktijden en andere onderdelen der arbeidsvoorwaarden.

III. Medezeggenschap binnen de ondernemingen

a. Werknemersinvloed via vakbonden

Het zal weinigen verbazen, dat in een land, waar drie ideologische verschillend gekleurde vakbondsrichtingen vrij nauw met elkaar samenwerken en Socialisme en Democratie 3 (1974) maart

bovendien zitting hebben in ook door de overheid veelvuldig geconsulteerde organen van overleg met werkgeversorganisaties, het onderhandelen met de bedrijfsleiding over de arbeidsvoorwaarden per afzonderlijke onderneming ook officieel is erkend als een taak van de vakbeweging. In dat opzicht behoeven de vakbonden geen strijd meer te voeren voor hun erkenning als partij bij de collectieve arbeidscontracten. Het komt zelfs voor dat er dergelijke contracten worden afgesloten in bedrijfstakken, waarin de werknemers zeer slecht of vrijwel niet zijn georganiseerd, en waar de bonden toch als contractpartner worden aanvaard, op grond van het feit dat zij aangesloten zijn bij een erkende vakcentrale. Er is in de meeste contracten ook betrekkelijk veel geregeld. Zij bevatten bepalingen over niet alleen de loonhoogte en de werktijd, maar ook over de wijze van indeling der werknemers in loonklassen, de betaling van overwerkijden en ploegendiensten, over ontslagtermijnen, doorbetaling bij ziekte, pensioenregelingen en vele andere zaken. In vergelijking met andere landen echter weinig over het werktempo, veiligheidsvoorschriften, getalsverhoudingen tussen leerlingen en volwassenen, opleidingseisen en andere bepalingen die sterk afhankelijk zijn van aard, omvang en produktietechniek van het afzonderlijke bedrijf. Dat is te verklaren uit het feit dat het werk van de vakbeweging sterk is gecentraliseerd. De collectieve arbeidsovereenkomsten gelden dikwijls voor gehele bedrijfstakken tegelijk en worden afgesloten door de landelijke besturen der vakbonden. Soms worden de concept-overeenkomsten na de onderhandelingen niet voorgelgd aan referenda of ledenvergaderingen, maar aan indirect gekozen vertegenwoordigende colleges. Pas de laatste jaren (na 1971) is er een ontwikkeling gaande in de richting van het (weer) inschakelen van de leden bij deze besluitvorming.

De bepalingen van de collectieve arbeidsovereenkomsten betreffen door deze wijze van werken als regel dus alleen die aspecten van de arbeidsrelatie die betrekkelijk gemakkelijk voor verschillende bedrijfsomstandigheden tegelijk te regelen zijn.

Dat zijn in de eerste plaats de zgn. primaire arbeidsvoorwaarden en de overige materiële regelingen. Het gevolg is allereerst dat voor wat de regeling van het werk zelf betreft de vakbeweging veel vrijheid heeft gelaten aan het management van het afzonderlijke bedrijf. Op dat terrein is de vakbond slechts in zeer geringe mate een instrument tot het uitoefenen van invloed door de werknemers.

In de tweede plaats heeft deze centralisatie in het vakbondsoptreden tot gevolg, dat ook de organisatiestructuur van de vakbonden als regel niet op de afzonderlijke bedrijven was gericht. De formele basis van de vakbondsdemocratie bestond tot voor kort uitsluitend uit plaatselijke afdelingen, die door hun heterogeniteit, zowel naar beroepssamenstelling (niet alleen blue-collar-workers maar ook administratief en leidinggevend personeel) als naar bedrijven (personeelsleden van vele grote en kleine

bedrijven door elkaar), moeilijk tot goed geïntegreerde en actieve, sociale eenheden konden groeien.

In de laatste jaren wordt echter door vele vakbonden gestreefd naar de opbouw van vakbondsafdelingen per bedrijf, van waaruit de vakbondsleden kunnen worden gemobiliseerd voor sociale actie met betrekking tot de eigen arbeidssituatie. Er is zowel binnen als buiten de vakbeweging, vooral tussen de voorstanders van deze ontwikkeling en representanten van het management, een heftige discussie over de verhouding tussen dit vakbondswerk binnen de bedrijven enerzijds en de wettelijk geregelde Ondernemingsraden anderzijds. Terwijl in het actieprogramma van de drie vakcentrales een verdere uitbreiding wordt geëist van de bevoegdheden der ondernemingsraden, komt het in toenemende mate voor dat afzonderlijke bedrijfsafdelingen van vakbonden weigeren om leden kandidaat te stellen voor de ondernemingsraad, omdat dit orgaan naar hun mening teveel door de bedrijfsleiding wordt beheerst, en in andere gevallen omdat de Ondernemingsraad te weinig invloed kan uitoefenen. In de metaalindustrie, waar deze nieuwe tendens naar autonome vakbondsactiviteit binnen het bedrijf het eerst is ontstaan, hebben de vakbonden in het landelijke collectieve contract ook een bepaling bedongen, die hen het recht geeft om bij de onderhandelingen per bedrijf over de wijze van toepassing van dit landelijke contract zich niet meer uitsluitend te laten vertegenwoordigen door regionale full-time vakbondsfunctionarissen, maar óók door gekozen vertegenwoordigers uit de bedrijfsafdelingen. Daarmee is ook in Nederland, althans in theorie, het dualisme geïntroduceerd tussen medezeggenschapsorgaan en vakbondsvertegenwoordigers, zoals dat o.a. ook bestaat in België (ondernemingsraden versus syndicale afgevaardigden) en in Engeland (joint consultation versus shopstewards).

Vooralsnog is dit optreden van gekozen vakbondsonderhandelaars uit het eigen bedrijf voor Nederland nog een uitzondering. De Nederlandse vakbeweging is er qua organisatiestructuur nog helemaal op ingesteld de directe belangenbehartiging (inclusief individuele klachtenprocedures) te doen geschieden door full-time vakbondsfunctionarissen (ook al is de bedrijfspolitiek erop gericht dat door het optreden van personeelsafdelingen en door spreekuren van ondernemingsraden te voorkomen). Dit samengaan van centralisatie in de regeling van de arbeidsvoorwaarden en eveneens centrale bewaking van hun toepassing, komt ook tot uiting in het relatief hoge aantal full-time officials (in Nederland 1 bestuurder of employé op 500 leden van de drie samenwerkende vakcentrales). Daar staat dan tegenover, dat binnen de ondernemingen het aantal vakbondsvertegenwoordigers of ondernemingsraadsleden dat geheel of gedeeltelijk van bedrijfsarbeid is vrijgesteld, in vergelijking met andere landen geringer is. Het nieuwe streven van de vakbeweging om het zwaartepunt van haar werk meer naar haar leden in het bedrijf zelf te verleggen, zal daar op den duur waarschijnlijk wel iets aan veranderen. Hoewel anderzijds daarbij meer nadruk wordt gelegd op activering en bewustwording van leden via col-

lectieve meningsvorming over bedrijfszaken, dan op het direct optreden van individuele militanten als belangenbehartiger.

b. Werknemersinvloed via medezeggenschapsorganen

De ontwikkeling tot 1970

Sinds 1950 bestaat er in Nederland een Wet op de Ondernemingsraden. Zij kwam tot stand in een periode van opbouw van de moderne welvaartsstaat, die gekenmerkt werd door een vrij hechte samenwerking op politiek gebied tussen de Partij van de Arbeid en de Katholieke Volkspartij als de twee grootste partijen en op sociaal gebied tussen werkgevers- en werknemersorganisaties. Aanzienlijke verbeteringen in het welvaartspeil van de bevolking en ook in de sociale wetgeving (ouderdom- en werkloosheidsverzekering) konden worden bereikt dank zij de produktiviteitsstijging in een groeiende economie. Het gezag van het zich moderniserende management in de ondernemingen was weinig omstreden.

Het perspectief op de medezeggenschap binnen de ondernemingen werd in 1951 in het rapport van de plancommissie van de PvdA 'De weg naar vrijheid' als volgt omschreven:

'Bij een verdere ontwikkeling naar een socialistische productiewijze wordt de beslissingsbevoegdheid van de individuele ondernemer beperkt, maar anderzijds blijft nog een belangrijke en omvangrijke taak voor de leiding van de onderneming over. Deze taak zal voor een belangrijk deel van technisch-organisatorische aard zijn. De eindbeslissingen hierover dienen aan de ondernemer of bedrijfsleider te worden overgelaten. Wel zal het advies van de Ondernemingsraad van grote betekenis kunnen zijn, en de ondernemer, die in moderne zin leiding wil geven, zal goed doen dit tot zijn recht te laten komen, maar een recht tot medebeslissen kan gemakkelijk leiden tot onbestuurbaarheid van de onderneming.'

Er wordt in het rapport dan ook alleen voor een medebeslissingsrecht voor de Ondernemingsraad gepleit met betrekking tot de secundaire arbeidsvoorwaarden. Voor het commerciële en het technisch-organisatorische beleid zagen de samenstellers alleen de mogelijkheid van een recht op informatie en advies.

'De kunst van wederzijds respect en de kunst van voorlichten, beoordelen, inzicht verwerven en verstrekken, moet geleerd worden.'

De Wet op de Ondernemingsraden 1950, die met instemming van PvdA en KVP in dezelfde periode tot stand kwam als boven geciteerd rapport, ging van dezelfde geest uit. Democratisering binnen de onderneming achtte men kennelijk realiseerbaar zonder formele machtsverschuiving tussen management en arbeiders. Het werd meer gezien als een zaak van humanrelations-politiek door management en opvoeding tot verantwoordelijkheid door de vakbeweging. De aanwezigheid van machtsverhoudingen en belangentegenstellingen in het bedrijf, tengevolge van het kapitalistische

systeem en van de bureaucratische hiërarchie, werd onvoldoende in rekening gebracht. Vertrouwende op de mogelijkheden tot ordening van het economische leven door het samenspel van overheid, werkgevers- en werknemersorganisatie verwachtte men dat de medezeggenschap geleidelijk zou groeien als 'uitdrukking van een gemeenschappelijk ervaren verantwoordelijkheid'.*

De Ondernemingsraad, gekozen op kandidatenlijsten van vakverenigingen óf groepen personeelsleden, werd dan ook onder voorzitterschap geplaatst van de directeur van de onderneming. Zij had weliswaar óók tot taak om 'wensen, bezwaren en opmerkingen van personeelsleden te behandelen' en 'toezicht te houden op de naleving der arbeidsvoorwaarden', maar kreeg als algemene taakomschrijving:

'Onder erkenning van de zelfstandige functie van de ondernemer naar vermogen bij te dragen tot een zo goed mogelijk functioneren van de onderneming'.

Met betrekking tot de technische en economische gang van zaken kreeg zij het recht adviezen te geven, maar er werd geen enkele verplichting op de ondernemer gelegd om met name genoemde beslissingen in de Ondernemingsraad ter sprake te brengen. Ook bestonden er geen strafbepalingen voor ondernemers, die weigerden een Ondernemingsraad in te stellen of een bestaande Ondernemingsraad bepaalde informatie te verstrekken. Men achtte het onmogelijk om de goede werking van 'een instituut van samenleving en overleg' met dwangmaatregelen te bevorderen.

De ervaringen met deze 'democratisering op basis van vrijwilligheid' zijn verre van gunstig geweest. In sommige ondernemingen is er nooit een Ondernemingsraad tot stand gekomen. In vele bedrijven is zij een teleurstelling geworden voor zowel het management als het personeel. Voor het management, omdat *hetzij* het overleg in de raad door de werknemersvertegenwoordigers toch beperkt werd tot het bespreken van klachten en wensen betreffende de sociale situatie van de werknemers, *hetzij* omdat het overleg over de economische en organisatorische problemen met een beperkt aantal OR-leden toch niet leidde tot een grotere bereidheid bij een bredere kring van werknemers om nadelige sociale gevolgen van de bedrijfspolitiek als onvermijdelijk te aanvaarden. Bij de werknemers, omdat *en* de ondernemingsraad weinig effectieve macht bleek te kunnen uitoefenen *en* de ondernemingsraadsleden dikwijls door de bedrijfsleiding van hun kiezers werden geïsoleerd.

Dat het twintig jaar heeft geduurd vóór er in 1970 een nieuwe Wet op de Ondernemingsraden tot stand kwam, kan verklaard worden doordat:

- a. de materiële belangen van de werknemers door de sterke positie van de vakbonden buiten de onderneming vrij redelijk bleven gegarandeerd;

* Hoofdstuk V van 'De weg naar vrijheid', Amsterdam 1951, blz. 89 t/m 92.

- b. de praktijk sterker was dan de harmonieuze leer en sommige militante vakbondsleden in afzonderlijke bedrijven toch een sterkere positie als personeelsvertegenwoordiging wisten af te dwingen;
- c. de twee confessionele vakcentrales uit principiële overwegingen de samenwerkingsideologie bleven ondersteunen;
- d. pas in de zestiger jaren groeiende sociale spanningen, zowel op het loonfront als met betrekking tot de fabriekssluitingen in het kader van een economisch concentratieproces, tot conflicten tussen werkgevers en werknemers leidden en de eis van een verdere democratisering actueel maakten;
- e. aan het eind van de zestiger jaren de werkgevers tot de conclusie zijn gekomen, dat zij de opkomst van het autonome vakbondswerk binnen het bedrijf niet langer tegen kunnen houden, zonder concessies te doen m.b.t. positie en bevoegdheden van het voor hen makkelijker te beheersen instituut Ondernemingsraad.

In de jaren 1968 en 1969 ontstaat dan in de SER een stroomversnelling (wellicht in de zesde plaats nog bevorderd door de indruk van de Parijse mei-revolutie van 1968), die leidt tot adviezen aan regering en parlement.

De wetswijzigingen van 1970

De belangrijkste veranderingen die in 1970 door het parlement werden aanvaard en in 1971 in werking traden, zijn:

- a. een nieuwe *Wet op de Ondernemingsraden*,
- b. een herziening van *het enquêterecht*,
- c. de *wet op de jaarrekening van ondernemingen*,
- d. de *wet op de structuur van de (grote) vennootschappen*.

a. De Wet op de Ondernemingsraden

Deze wijzigingen hebben duidelijk ten doel gehad het vertrouwen onder de werknemers te bevorderen, dat de Ondernemingsraad in staat is hun belangen in de onderneming te beschermen. Zij richten zich zowel op het karakter van de ondernemingsraad als op zijn bevoegdheden en de positie van de ondernemingsraadsleden persoonlijk.

Wat het *karakter* van de ondernemingsraad betreft, werd een compromisformule bereikt. Enerzijds blijft de directeur het voorzitterschap bekleden. Anderzijds kregen de gekozen leden nu ook formeel het recht buiten aanwezigheid van de voorzitter te vergaderen en werd in de doelomschrijving niet alleen meer gesproken van 'het goed functioneren van de onderneming' (nu met de toevoeging: in al haar doelstellingen!), maar ook van 'de vertegenwoordiging van de in de onderneming werkzame personen'. Ook werd de vrijblijvendheid van de wet opgeheven door aan het niet-instellen van de OR sancties te verbinden.

Voor wat de *bevoegdheden* van de Ondernemingsraad aangaat, zij kreeg medebeslissingsrecht op enkele punten (fabrieksreglement, pensioenregeling, winstdeling en spaarregeling, indeling van werk- en vakantietij-

den, veiligheids- en gezondheidsregelingen) en de garanties dat voor het nemen van vele andere maatregelen op sociaal terrein, voorzover deze niet bij collectieve arbeidsovereenkomst met de vakbeweging zijn geregeld, de directie verplicht is eerst advies van de OR te vragen. Dat geldt ook voor belangrijke organisatorische veranderingen, verplaatsing, uitbreiding, inkrimping of sluiting van de onderneming. Bij collectieve ontslagen is de directie echter verplicht éérst met de vakbeweging te overleggen. En voorts is de beperking blijven bestaan, dat de directie van haar verplichtingen tot informatie aan en overleg met de OR ontslagen is, als 'zwaarwichtige belangen van de onderneming' of van direct daarbij betrokkenen 'zich daartegen verzetten'.

Ten aanzien van de *positie van de Ondernemingsraadsleden persoonlijk* zijn er rechten vastgelegd met betrekking tot arbeidstijd die voor contact met personeelsleden en met vakbonden, alsmede voor scholing kan worden gebruikt. Ook is er voor het eerst een speciale ontslagprocedure voorgescreven om, de vrees voor represailles tegen lastige ondernemingsraadsleden te verminderen.

Over het algemeen kan worden vastgesteld dat deze nieuwe wet iets grotere mogelijkheden heeft geopend om, zonodig ook tegen de wil van het management in, waarden en belangen van het personeel te behartigen. In een vergelijking met het nieuwe Betriebsverfassungsgesetz van 1972 van de Duitse Bondsrepubliek komt mr. J. B. F. van Hasselt* echter tot de conclusie dat de bevoegdheden van de Duitse Betriebsrat meer omvattend en preciezer zijn geformuleerd dan die van de Ondernemingsraad. Anders dan in Duitsland wordt in Nederland het gebied van de economische aangelegenheden, waarover de ondernemer vrij kan beslissen, vrijwel niet ingeperkt door de (sociale) bevoegdheden van de OR. Daarenboven biedt de Nederlandse wet nog altijd grote mogelijkheden tot beheersing van bovenaf door het voorzitterschap en door de mogelijkheid informatie of overleg te weigeren op grond van 'zwaarwichtige belangen'.

b. De herziening van het enquêterecht

Enkele bedrijfssluitingen in de zestiger jaren, die behalve structurele moeilijkheden in de bedrijfstak, ook allerlei misstanden en verspillingen bij de bedrijfsleiding als achtergrond hadden, hebben ertoe geleid dat sinds 1 januari 1971 niet alleen groepen aandeelhouders, maar óók de betrokken vakbonden, na overleg met de Ondernemingsraad, wettelijk het recht hebben bij de rechtbank om de instelling te vragen van een onafhankelijk onderzoek, indien er gegronde reden is om aan een juist beleid te twijfelen. Voorwaarde is, dat éérst de bezwaren tegen dit beleid bij de ondernemingsleiding zelf aan de orde zijn gesteld. Als het onderzoek inderdaad aantoonst dat er wanbeleid is gevoerd, kan de rechtbank ingrijpende beslissingen nemen, zoals ontslag en vervanging van de ondernemingsleiding en

* Zie Sociaal Maandblad Arbeid van december 1972.

vernietiging van genomen besluiten. Leidt het onderzoek echter tot de conclusie dat lichtvaardig de goede naam van de bedrijfsleiding in gevaar is gebracht, dan kan de vakbond ter verantwoording worden geroepen. Dat laatste risico, dat nog vergroot wordt doordat het moeilijk is de situatie vooraf goed te beoordelen, heeft ertoe geleid dat tot nu toe nog geen enkele vakbond het heeft aangedurfd van deze nieuwe mogelijkheid gebruik te maken.

c. De wet op de jaarrekening van ondernemingen

Op 1 mei 1971 werden ook nieuwe wettelijke bepalingen van kracht, die niet alleen de aandeelhouders maar ook de publieke opinie, de werknemers, de ondernemingsraden en de vakbeweging grotere zekerheden geven over de financiële gegevens, die de verschillende soorten ondernemingen aan hun aandeelhouders en aan de ondernemingsraad moeten verstrekken, dan wel in een openbaar jaarverslag moeten publiceren. Er zijn verschillende bepalingen voor NV's (naamloze vennootschappen, vergelijkbaar met de Duitse AG en de Franse SA) en voor BV's (besloten vennootschappen, vergelijkbaar met GmbH, resp. Sarl). Bovendien is binnen de BV's nog onderscheid gemaakt tussen grote ondernemingen en kleinere. Men moet zich echter niet al te veel voorstellen van de gestelde eisen. Ook grote BV's behoeven slechts een vereenvoudigde balans te publiceren, hetgeen aanzienlijk minder is dan wat als toekomstige Europese norm wordt voorgesteld in het ontwerp van een Vierde Richtlijn van de EG-Commissie te Brussel van 10 november 1971.

d. De wet op de structuur van de (grote) vennootschappen

Sinds 1 juni 1971 geldt voor de grote ondernemingen ook een nieuwe wet, die voor het eerst de Nederlandse werknemers een, zij het nog zeer geringe invloed geeft op de samenstelling van een besluitvormend orgaan van de onderneming als zodanig. In deze wet is de Raad van Commissarissen (vergelijkbaar met de Duitse Aufsichtsrat), die aanvankelijk slechts een toezichthoudende functie namens de aandeelhouders vervulde, *in zoverre* tot een besluitvormend orgaan gemaakt, dat:

- a. zij de directie benoemt en ontslaat;
- b. zij de jaarrekening vaststelt;
- c. een reeks van besluiten alleen met haar goedkeuring kan worden genomen. Daaronder vallen:
 - uitgifte van aandelen en certificaten,
 - fusie met andere ondernemingen,
 - grote investeringen,
 - ingrijpende wijzigingen in de arbeidsomstandigheden van een aanmerkelijk aantal arbeiders.

Wat de (medezeggenschap in de) samenstelling van deze Raad van Commissarissen betreft, is in de SER een curieus compromis bereikt tussen een drietal concepties:

- de door sommige socialisten en door het protestantse vakverbond CNV geëiste paritaire verdeling der zetels tussen de factoren kapitaal en arbeid;
- de door andere socialisten en de beide andere vakverbonden voorgestane afwijzing van medeverantwoordelijkheid in de leiding van particuliere ondernemingen in een kapitalistische maatschappij;
- de neo-liberale ideologie, dat de onderneming niet uitsluitend kapitaalbelangen behartigt en in de Raad van Commissarissen geen groepsvertegenwoordigers mogen zitten.

Het door de SER uitgewerkte compromis, dat door het parlement vrijwel ongewijzigd tot wet is verheven, geldt voor de grote NV's en BV's (dat wil zeggen met een eigen vermogen van minstens 10 miljoen gulden en minstens 100 werknemers). Voor deze ondernemingen is het recht om de leden van de Raad van Commissarissen te benoemen, onttrokken aan de aandeelhoudersvergadering en in handen gelegd van ... de zittende Raad van Commissarissen zelf. Deze coöptatie, geschiedt echter nadat:

- in eerste instantie zowel de aandeelhouders als de ondernemingsraad en de directie kandidaten hebben kunnen aanbevelen;
- zij in tweede instantie hun oordeel hebben kunnen geven over de daaruit door de Raad van Commissarissen gekozen persoon.

Als de aandeelhoudersvergadering en/of de ondernemingsraad tegen de voordracht bezwaar maakt (wegens ongeschiktheid van de persoon of omdat bij zijn benoeming de Raad niet naar behoren zou zijn samengesteld), kan de benoeming alléén doorgaan indien de Sociaal-Economische Raad dit bezwaar voor ongegrond verklaart. Van deze benoemingsprocedure verwacht men dat de leden van de RvC zowel het vertrouwen van de aandeelhouders als van de werknemers zullen hebben. Beiden hebben gelijke invloed, maar géén rechtstreekse vertegenwoordigers.

De eis, dat in de RvC geen groepsbelangen behartigd mogen worden, heeft óók geleid tot de bepaling dat eigen werknemers en functionarissen van vakbonden, die met de betrokken onderneming onderhandelen over de arbeidsvoorwaarden, niet in aanmerking komen voor een benoeming als commissaris. Een dergelijke beperking is merkwaardigerwijs niet wettelijk vastgelegd met betrekking tot bank- en/of zakenrelaties. Evenmin voor directeuren van holdings, die de aandelen van de betrokken onderneming in handen hebben. Dat laatste leidde in december 1973 tot een conflict bij AKZO, waar de Ondernemingsraad om die reden de RvC van AKZO-Nederland niet naar behoren samengesteld vond. Het is bij het schrijven van dit artikel nog onbekend of en hoe met de bezwaren van deze Ondernemingsraad rekening zal worden gehouden. Tenslotte vermelden wij nog dat:

- a. AKZO evenals Philips zijn Nederlandse bedrijven vrijwillig onder de werking van de wet heeft gebracht door ze onder te brengen in een BV AKZO-Nederland. Multinationals vallen als zodanig niet onder de wet.
- b. Hoogovens van deze uitzondering gebruik heeft gemaakt door bij de

fusie met de Duitse Hoesch AG op verlangen van de Duitse vakbeweging een eigen structuur te scheppen, waarin wel personeelsleden en buitenstaanders zijn opgenomen als vertegenwoordigers van de werknemers. Vooralsnog is dit echter het enige voorbeeld in Nederland van een vorm van medezeggenschap, die ook onder de werknemers zeer omstreden is.

IV. Beoordeling van de na-oorlogse ontwikkeling

Uiteraard heeft de ontwikkeling van de medezeggenschap in Nederland zich voltrokken langs andere lijnen dan die in andere Europese landen werden gevolgd. Daarvoor zijn historische verklaringen aan te voeren. Nederland is lang een land gebleven van ambachtslieden en handelaars, met weinig industrie en – uitzonderingen daargelaten – minder scherpe klassebotsingen en sociale tegenstellingen. Desalniettemin een kapitalistisch land met in wezen dezelfde problematiek als de ons omringende landen. Ook een klein homogeen land, met daardoor naar verhouding grotere mogelijkheden voor het treffen van regelingen op landelijk niveau. Een land ook waar de gezamenlijke oorlogservaringen voor relatief lange tijd de klasstegenstellingen konden doen vergeten in een illusionair saamhorigheidsbesef.

Een land tenslotte dat gunstig gelegen was voor het ontwikkelen van een nieuwe economische groei na de oorlog, waaruit lange jaren een betrekkelijk ongestoorde welvaartsverhoging resulteerde. Vandaar de vormgeving der arbeidsverhoudingen in een vrij sterk centraal geleid, dirigistisch beleid, mede ondersteund door een vakbondsorganisatie, waarin zeer veel werd gedelegeerd aan het bezoldigde vakbondskader buiten het bedrijf. Een beleid dat waarborgen bood voor een deskundige bescherming van de materiële belangen, maar weinig stimulans tot eigen activiteit voor meer zeggenschap van het individu in de eigen werksituatie.

Sinds een tweetal jaren is er echter een heroriënteringsproces gaande, zowel in de socialistische partij als in de vakbeweging. De ecologische crisis, het falen van het regionaal ontwikkelingsbeleid, massa-ontslagen in het kader van een ongeremd concentratieproces in het Europese kapitalisme hebben partij- en vakbondsleden geconfronteerd met het feit dat het scheppen en beschermen van sociale rechten, in het Nederland van de sociale harmonie, de kapitalistische economie evenmin onder controle heeft gebracht als in de rest van de Europese gemeenschap. Stichting van de Arbeid, Sociaal-Economische Raad en Ondernemingsraad hebben even weinig economische democratie gerealiseerd als Mitbestimmung, Betriebsräte, Britse nationalisaties, shopstewards, syndicale delegaties en délégué's du personnel. En voor wat de sociale democratie binnen het bedrijf betreft, heeft althans schrijver dezes de indruk dat het gebrek aan sociale actievormen binnen de bedrijven de Nederlandse ondernemingsraadsleden afhankelijker maakt van het management dan

hun buitenlandse collega's. De relatief sterke positie van de vakbondsleiding in overleginstanties op hogere niveaus is waarschijnlijk ten koste gegaan van de invloed der georganiseerden binnen de bedrijven. Omdat de erkende positie van de top in mindere mate dwong tot het veroveren van een reële machtsbasis op bedrijfsniveau.

Direct effect op de arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden behoeft deze zwakkere positie van de medezeggenschapsdragers binnen de bedrijven niet altijd te hebben. Langs externe weg kan toch veel worden vastgelegd. Maar Multatuli zei het al: De vreugde zit niet in het snijden van de rijst, maar in het snijden van de rijst die men zelf geplant heeft. Ook om andere redenen behoeven de feitelijke resultaten die men in diverse landen met verschillende medezeggenschapsrechten bereikt nog niet sterk uiteen te lopen. Leminsky constateerde dat zowel in Engeland en Frankrijk als in Duitsland de arbeiders in de eerste plaats van medezeggenschapsorganen gebruik maken om sociale zekerheid, inkomensniveau en sociale voorzieningen te garanderen, terwijl zij veel minder proberen om de economische politiek van de onderneming te beïnvloeden.* In dat opzicht heeft de kapitalistische arbeidsverhouding overal dezelfde primaire behoeften. Of er in dit opzicht veranderingen zullen optreden, zal waarschijnlijk afhangen van maatschappelijke ontwikkelingen in productie en onderwijs, en van de wijze waarop de actievormen der arbeidersbeweging daarop inspelen. Sociaal-politiek bewustzijn en activiteit zijn waarschijnlijk van grotere betekenis dan de formele bevoegdheid van instituties.

V. Actuele strijdpunten in Nederland

Het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid en zijn twee progressieve bondgenoten bevatten in 1972 een groot aantal punten, die zich richten op de democratisering van het bedrijfsleven. Dat geldt zowel voor de vergroting van de gemeenschapsinvloed op de richting van de economische ontwikkeling als voor de uitbreiding van de zeggenschap van mensen binnen de bedrijven. Ik noem de eisen dat:

- de overheid ondernemingsfusies moet kunnen verbieden;
- een speciale parlamentscommissie die economische machtsverhoudingen moet onderzoeken;
- het parlement regelmatig verslag moet krijgen van een speciale commissaris bij grote banken en bij de grootste ondernemingen;
- bedrijfsinvesteringen boven een bepaald bedrag bij de overheid gemeld moeten worden;
- de overheid via een systeem van vergunningen en heffingen voor investeringen de industriële ontwikkeling moet kunnen sturen;
- de overheid voorschriften moet kunnen geven voor de bestemming van

* G. Leminsky: *Der Arbeitnehmer-einfluss in englischen und französischen Unternehmen. Ein Vergleich mit der deutschen Mitbestimmung*, Köln 1965, blz. 211.

beleggingen van verzekeringsmaatschappijen, banken en pensioenfondsen;

- de overheid direct moet gaan deelnemen in sectoren van het bedrijfsleven die bevorderd moeten worden.

Op het gebied van de bedrijfsdemocratie werd geëist dat:

- de Ondernemingsraad uitsluitend gaat bestaan uit gekozen leden (zonder directeur-voorzitter);
- de Ondernemingsraad zelf de informatie moet kunnen verzamelen die zij nodig heeft;
- de Ondernemingsraad medebeslissingsrecht moet krijgen over de voornaamste beslissingen op economisch en sociaal terrein;
- de werknemers tenminste evenveel invloed krijgen op de samenstelling van de Raad van Commissarissen als de andere belanghebbenden gezamenlijk;
- de overheid in overheidsbedrijven moet experimenteren met vormen van zelfbestuur;
- er meer ruimte gegeven moet worden aan het vakbondswerk in bedrijven;
- het stakingsrecht moet worden gewaarborgd.

Het is een vrij willekeurige opsomming, die echter de buitenlandse lezer een indruk kan geven van het niveau der op dit moment aan de orde staande strijdpunten en de richting waarin zij tenderen. Zij verraden tevens een heroriënteringsproces, dat nog niet is afgesloten. Over in het verleden tot stand gekomen medezeggenschapsorganen, zoals de SER en de bedrijfslichamen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganen wordt gezwegen. Met betrekking tot de Ondernemingsraden wordt een aantal wijzigingsvoorstellen gedaan, die beogen er een strijdbaarder en krachtiger orgaan van te maken, dat bovendien wordt ondersteund door vakbondsactie binnen het bedrijf. Dat is in overeenstemming met het actieprogramma van de vakbeweging. Twee van de drie vakcentrales varen in toenemende mate een anti-kapitalistische koers en menen dat vooruitgang met de medezeggenschap vooral afhankelijk zal zijn van de mobilisatie der werknemers in het bedrijf. De ervaring bij de bezetting van het AKZO-bedrijf in Breda heeft die tendens nog versterkt.

Met betrekking tot de wenselijkheid van directe deelname aan de leiding van de onderneming onder kapitalistische verhoudingen zijn de meningen zowel in partij als vakbeweging verdeeld. Het bovengenoemde programmapunt over de Raad van Commissarissen spreekt dan ook wel van invloed op de samenstelling, maar niet van het aanwijzen van eigen vertegenwoordigers. Ook ten aanzien van het op elkaar afstemmen van gemeenschapsleiding aan het economische proces en de democratie aan de voet van het bedrijf bestaan nog geen duidelijke opvattingen. Kortgeleden publiceerde het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid een studie over 'Industriepolitiek', terwijl er nu een rapport in voorbereiding is over democratisering van het arbeidsbestel, waarin ook de mogelijk-

heden en begrenzings worden nagegaan voor het realiseren van arbeiderszelfbestuur in een industriële samenleving.

Niet alleen echter ten aanzien van een dergelijke doelstelling voor een zeer lange termijn, maar ook voor wat betreft tactiek en strategie voor de eerstkomende jaren groeit in de Nederlandse arbeidersbeweging de overtuiging dat wij zijn aangewezen op het vinden van een gezamenlijke weg met de progressieve krachten uit de overige Europese landen. Het kapitalisme was altijd al een internationaal systeem. Zijn organisatievormen worden in toenemende mate multinationalaal. De strijd voor het realiseren van de zeggenschap van gemeenschap en werkers over eigen productie-apparaat en eigen toekomst zal tenminste in Europees verband moeten worden gevoerd, om succes te kunnen hebben. Het kennis nemen van elkaars ervaringen moge daarvan het begin zijn.

Resultaten van een Europese energiepolitiek

1. Inleiding

In onze bijdrage omtrent de doelstellingen van een Europese energiepolitiek hebben we tot uiting doen komen dat er van een reële Europese energiepolitiek vooralsnog niet kan worden gesproken. Dit mag evenwel niet worden geïnterpreteerd alsof er nog niets is gebeurd, maar wel dat er niets gezamenlijk werd gepresteerd. M. Grenon¹ gebruikt in dit verband een naar onze mening typerende beeldspraak: 'La politique européenne de l'énergie est devenue une belle ensommeillée'.

In hetgeen volgt zullen we trachten een overzicht te geven van de resultaten die tot nu toe zijn geboekt. Tot slot zullen we de oorzaken van deze gedeeltelijke mislukking onderzoeken.

2. Resultaten

Naast de belangrijke beslissing van de Hoge Autoriteit² op gebied van steenkool is er praktisch niets fundamenteels meer gebeurd tot 31 januari 1972, datum waarop de Raad van Ministers twee voorstellen heeft goedgekeurd.

Deze voorstellen houden reglementen in zich in het kader van de voorzieningspolitiek. Ze maken de mededeling aan de Commissie van:

- de investeringsprojecten van Communautair belang in de aardolie-, aardgas- en elektriciteitssector;
- de invoer van de hydrocarburen, verplichtend.

Deze opgave moet de Commissie de beschikking geven over de meest volledige informatie in verband met de interne voorzieningsstructuur van de Gemeenschap en de evolutie ervan. Zulke informatie zijn een onmisbaar element in de uitwerking van een politiek toegespitst op de veiligheid van de energievoorziening, in een Gemeenschap die voor ongeveer tweederde van haar behoeften afhankelijk is van de invoer uit niet-lid-staten.

Tot zover een bericht uit het officiële publikatieblad van de Gemeenschappen. Zonder de invloed ervan te willen onderschatten zijn deze reglementen toch slechts een stap in het 'energieheelal'. Ze werden daarenboven genomen dag-op-dag 20 jaar na de ondertekening van het Verdrag van Parijs.

Tevens is het opmerkenswaardig dat een onderzoekstermijn van veertien maanden nodig was, vooraleer dergelijke toch zeer logisch lijkende reglementen door de Raad van Ministers konden worden goedgekeurd, na

voorstel van de Commissie. Dit wijst er toch wel op dat de Europese Commissie met handen en voeten gebonden is aan de nationale overheden. Om de objectiviteit geen geweld aan te doen, moeten we alvorens tot een analyse van dit falen over te gaan, de andere verwezenlijkingen van de Europese instanties toch ook aan bod laten komen.

2.1. Resultaten in de aardolie-sector

Op gebied van de aardolie is er de verplichting voor de lid-staten een petroleumvoorraad voor 90 dagen consumptie aan te houden (vroeger 65 dagen).

Tevens zijn er nog een aantal voorstellen die evenwel nog dienen goedgekeurd te worden, o.a. inzake:

- pijpleidingtransport, teneinde te komen tot niet-discriminerende prijzen voor derden;
- tot stand brengen van een gemeenschappelijke regeling voor de invoer van aardolie en aardgas uit derde landen;
- gemeenschappelijke fiscale regeling.

2.2. Resultaten in de steenkolen-sector

In de steenkoolindustrie zijn per 1 januari 1973 voor de cokeskolen- en cokesvoorziening van de staalindustrie in de Gemeenschap nieuwe steunmaatregelen van kracht geworden.

2.3. Resultaten in de nucleaire sector

In de nucleaire sector zijn de resultaten van de financiële inspanningen³ eveneens weinig talrijk.

Het belangrijkste is waarschijnlijk wel de uitbouw van een Gemeenschappelijk veiligheidscontrolesysteem dat enig is in zijn soort. Dit systeem behelst dat alle ondernemingen de Commissie geregeld moeten inlichten over hun voorraden en transacties van kernmateriaal. Deze aangiften worden door de inspectieafdeling van Euratom gecontroleerd. Instellingen die hun verplichtingen niet naleven, worden gestraft; ze kunnen zelfs van bevoorrading worden uitgesloten.

Voorts echter dient de Gemeenschap op gebied van de splijtstoffen een makelaarsrol te blijven vervullen.

De enige verwezenlijking inzake de bouw van kerncentrales was oorspronkelijk een overeenkomst tussen Europa en de Verenigde Staten. Deze overeenkomst voorzag de inplanting van in de 'States' ontwikkelde reactoren in Europese kerncentrales, met behulp van langlopende Amerikaanse leningen.⁴ Bij het aflopen van deze overeenkomst werd de bouw van de centrales bevorderd door deelnemingsprogramma's. Deze bestonden erin dat Euratom, in ruil voor bouw- en exploitatiegegevens, een deel van de

fabricagekosten van de onderdelen of de aankoopkosten ervan voor haar rekening nam. Veel is er in dit verband echter niet gebeurd. Op dit ogenblik is een voorstel ingediend dat de financiering van nucleaire centrales op punt dient te stellen.

Tot zover dit bondig overzicht van de belangrijkste tastbare resultaten van een Europese energiepolitiek.⁵

3. Oorzaken van deze mislukking

Dat dit na 20 jaar 'Gemeenschap' niet indrukwekkend is, lijkt ons duidelijk. Daarom zullen we dan nu trachten hiervoor een verklaring te zoeken.

3.1. Steenkoolsector

In deze analyse zullen we niet nader ingaan op het steenkoolvraagstuk. De meeste instanties zijn het er immers over eens dat de toepassingsmogelijkheden van deze sector in de nabije toekomst nog meer tot de ijzer- en staalindustrie en tot de elektriciteitscentrales beperkt zullen blijven.

Wat de verdere toekomst betreft, is de toestand veel minder duidelijk, vooral wanneer men onder andere shist⁶ beschouwt, een gesteente waarin nog een grote energiehoeveelheid opgesloten zit. De economische exploitatie-effecten en de graad van milieuverontreiniging, die door deze energievorm teweeg worden gebracht, zullen een belangrijke invloed uitoefenen op het gebruik van deze potentiële energiebron.

Op dit ogenblik worden praktisch alle maatregelen voor de reconversie van de steenkoolindustrie nationaal genomen. De initiatieven van de Commissie zijn hier bijna onbestaande. De Commissie zou ernaar moeten streven de omschakeling Europees te laten gebeuren, omdat aan de mijnsluitingen sociale aspecten die de Gemeenschap intern ter harte gaan verbonden zijn (tewerkstelling van Italiaanse gastarbeiders in België, Nederland).

3.2. Aardgassector

De aardgassector in de EEG werd inzake Europese energiepolitiek eveneens stiefmoederlijk behandeld. De discriminatie van de Europese verbruiker komt in deze sector zeer duidelijk tot uiting in de prijs die hij voor deze energievorm moet betalen. Ter illustratie hiervan hoeft men slechts te kijken naar de aardgasprijzen voor centrale verwarming, taxen niet inbegrepen. Deze prijzen zijn in Rijsel gevoelig lager dan in Düsseldorf, hoewel de afstand van deze stad tot Groningen⁷ bijna het dubbele is. Een tariefpolitiek is hier in de eerste plaats noodzakelijk.

Op het gebied van aardgas is de controle en beheersfunctie van de Commissie van bijzonder belang omdat de toekomstperspectieven bijzonder gunstig zijn, niet alleen vanwege de lage prijs, maar ook omwille van de geringe luchtvervuiling die wordt veroorzaakt.

Gezien het huidige en het toekomstige belang van de aardolie en de kernenergie in de Europese energiehuishouding, zullen we de huidige situatie van deze twee industrieën nader ontleden.

3.3. Petroleumsector

De Europese petroleummarkt wordt op dit ogenblik voor het overgrote deel beheerst door privé-maatschappijen. Enkel in Frankrijk en Italië bestaan er in deze sector ook overheidsondernemingen terwijl in Groot-Brittannië de overheid een bepaalde zeggenschap heeft.⁸ Om een beeld te krijgen van de heterogeniteit van de structuur in deze sector, zullen we in de eerste plaats de bestaande toestand in de landen van het Europa der Negen bekijken. In Duitsland controleren de Amerikaanse bedrijven ongeveer 75 à 80% van de raffinage en de distributie. De Duitse overheid geeft zich rekenschap van de ernst van deze toestand en moedigt de Duitse privé-ondernemingen aan, om Duitsland een bepaalde positie op de petroleummarkt te bezorgen.

In Italië bestaat er de ENI⁹, die naast de multinationale bedrijven een activiteit uitoefent. Nadat MATTEI de petroleum, waarop zijn maatschappij zo gehoopt had, niet vond, werd de ENI opgericht. Deze maatschappij begon eveneens op een verwoede manier petroleum op te sporen in Afrika en het Midden-Oosten.

Tegelijkertijd met deze opzoekingen vocht het genationaliseerde bedrijf tegen het kartel dat door de Amerikaanse petroleummaatschappijen wordt gevormd. Uiteindelijk richtte men zich toen, als enig Westeuropees bedrijf, tot Rusland voor de aankoop van ruwe petroleum.

In Frankrijk beschikt men over twee publieke ondernemingen (CFP en de groep ELF/ERAP). Een systeem van 'gedelegeerd monopolie' regelt de markt en laat de verschillende maatschappijen eraan deelnemen (de helft komt toe aan grote buitenlandse bedrijven en de helft aan de genoemde Franse ondernemingen).

Om deze chaos nog groter te maken, zijn er nog België met de privé-onderneming Petrofina en Nederland met de machtige Royal Dutch-Shell. In de nieuwe landen-leden is in Denemarken en Ierland de petroleumsector volledig in de handen van de privé-maatschappijen, terwijl in Groot-Brittannië de overheid een bepaalde zeggenschap heeft door een participatie van 49% in BP.

Hoewel slechts bondig, menen we toch dat dit overzicht een beeld geeft van de Europese verdeeldheid. De vraag stellen of Europa beslissingen neemt inzake petroleum, lijkt ons dan ook overbodig. De oorzaak van deze verdeeldheid dient gezocht te worden bij de 'Majors', want zo worden deze Amerikaanse bedrijven genoemd. Deze maatschappijen werken in Europa met een Amerikaanse visie, hetgeen impliceert dat Europa liever zo verdeeld mogelijk dient te worden gehouden. Concurrentie voeren met deze Majors is praktisch uitgesloten omdat ze de rijkste lagen ter wereld in hun bezit hebben.¹⁰

Met dit voor ogen en rekening houdend met de vele mislukkingen die de recente boringen hebben gekend, lijkt het voor Europa het meest interessant om Communautaire aankoopmaatschappijen op te richten zoals o.a. ENI en ERAP hebben gedaan. De achterstand op de Amerikaanse 'mammoets' is immers te groot om even rijke lagen te kunnen exploiteren.

3.4. *Nucleaire sector*

De samenwerking op kernenergetisch gebied heeft evenmin een grote bloei gekend. De hoofdreden hiervan is de oorspronkelijke militaire gerichtheid van de kernenergetische industrie. De landen die nu het verst gevorderd zijn op gebied van de kernenergie zijn immers ook de landen die op militair gebied over kernwapens beschikken, met uitzondering van Duitsland.

Een gevolg van deze toestand is dat de onderzoekswerkzaamheden tot op een bepaalde hoogte niet mochten en mogen worden vrijgegeven. Frankrijk was, omdat het Verenigd Koninkrijk bij de oprichting geen Europese partner wenste te worden, de draaischijf van de Europese nucleaire industrie. Van een bundeling der krachten kwam evenwel zeer weinig in huis, en na het opgeven van het project 'Orgel' in 1968 is de ambitie van Euratom, om een rol te spelen in de Europese energiehuishouding praktisch tot nul herleid.

Sinds 1968 kan men zelfs nauwelijks van een Euratomverdrag meer spreken, ondanks het bestaan van de indicatieve programma's. Hetgeen wel zeer eigenaardig in de oren klinkt, is, dat het tweede programma erop wijst dat de aanvaarding van nieuwe leden geen invloed zal uitoefenen op de energiepolitiek, alleszins niet op middellange termijn. Indien dit het geval is, menen we dat Euratom definitief in de kronieken van de Europese gedachte kan worden opgetekend.

Buiten de fundamentele militaire onverenigbaarheden zijn er ook nog de verschillen in de nucleaire politiek van de diverse naties.

In de eerste plaats was er de weigering van de Europese partners van Frankrijk, om in de schoot van Euratom, enige belangstelling te tonen voor de gas-grafietreactoren. Dit heeft ertoe geleid dat Frankrijk zich terugtrok in zijn nationaal isolationisme.

Ook de industrieën van de twee economische grootmachten in Europa zijn totaal diametraal tegenover elkaar opgebouwd. Tegenover de sterke centralisatie in Frankrijk met de CEA als middelpunt, bestaan er in Duitsland slechts zeer zwakke, en dan nog regionale, verbindingscentra. Daarenboven wordt in Frankrijk de kernenergie-industrie beschermd door de publieke sector, terwijl in Duitsland de bedrijven resoluut naar de USA gekeerd waren en zelfs door licentie-akkoorden aan Amerikaanse maatschappijen werden gebonden.

Zonder zich in het begin met fundamenteel onderzoek bezig te houden, stelde de Duitse industrie zich tevreden met de aankoop van licenties bij General Electric (AEG) en Westinghouse (Siemens). De industriële

ontwikkelingsprojecten die daarna op touw werden gezet, maakten een optimaal gebruik mogelijk van de ondervinding die door de licentiehouders reeds was opgedaan. De innovaties die uit deze studies naar voor kwamen, lieten de maatschappij uiteindelijk toe de licentie-akkoorden terug op te zeggen en een 'verduiste' PWR¹¹ op de markt te brengen.

Ook in de projecten voor de snelle reactoren is de Duitse industrie de motor voor de ontwikkeling. Het Centrum van Karlsruhe verricht het fundamenteel onderzoek, maar de leiding van het project is in handen van de associatie Siemens-Interatom.

Hieruit blijkt reeds dat de twee grootmachten elk afzonderlijk hun weg op de Europese markt trachten te zoeken. Dit leidt noodzakelijkerwijze tot verwarring en, wat nog erger is, tot een verdubbeling, een verdrievoudiging van de inspanningen. De chaos wordt zo mogelijk nog groter wanneer men ook nog rekening gaat houden met de initiatieven van de andere partners. We wensen ons evenwel niet in de doolhof der intenties en akkoorden te begeven om te trachten hiervan een duidelijk beeld op te hangen. Om een beeld op te hangen van de heterogeniteit der acties zullen we het project van de snelle reactoren, dat voor de toekomst van groot belang kan zijn, even schetsen.

In plaats van deze ontwikkeling te laten geschieden in het kader van Euratom, werden drie à vier afzonderlijke, onafhankelijke programma's op touw gezet:

- een Engels PFR is voor dit jaar gepland;
- een Franse Phénix eveneens;
- een Duitsland-Benelux samenwerking SNR, waarvoor de initiële constructie een aanvang heeft genomen;
- een Italiaanse, met het experimentele PEC-project voor het onderzoek betreffende de bestraling van de splijstofelementen.

Om de verdeling der krachten die hieruit voortvloeien duidelijk te maken, volgt hier een lijstje van instanties die gezamenlijk bij projecten zijn betrokken:

- de overheid en de industriële van Duitsland, België, Luxemburg en Nederland: SNR;
- de onderzoekscentra van België, Duitsland, Italië en Nederland: gemeenschappelijk Euratomprogramma;
- de elektriciteitsmaatschappijen van Duitsland, Frankrijk en Italië: bouw van twee 1000 MW centrales, één in Frankrijk en één in Duitsland.

Om de tegenstelling nog te vergroten, zijn gezamenlijk geïnteresseerden in een project voor snelle reactoren, concurrenten op het gebied van de licht/waterreactoren.

Om in deze toestand verandering te brengen moet vooreerst de politieke wil daartoe aanwezig zijn. Mocht deze uiteindelijk bestaan, dan is eveneens een grondige beleidsverandering vereist. Het jonge karakter van deze industrie kan op dit vlak misschien een hulp betekenen.

4. Besluit

Zoals blijkt uit hetgeen voorafgaat, zijn de Europese instanties er niet in geslaagd een Europese energiepolitiek tot stand te brengen. Tot besluit wensen we zelf enkele, naar onze mening, fundamentele principes van een Europese energiepolitiek toe te lichten. Allereerst dient echter opgemerkt dat de stellingen die we poneren slechts zinvol zijn wanneer de politieke wil om een Europa te verwezenlijken in elk der lid-staten aanwezig is. De inbreng van de overheid in de verschillende sectoren mag niet beperkt blijven tot de instandhouding van de niet-rendabele sectoren, zoals dit nu het geval is. De zeggenschap van de publieke instanties dient zich ook te laten gevoelen in de rendabele sectoren als: aardolie, aardgas en kernenergie. In de eerste twee en in het bijzonder in de eerste dient de overheid de initiatiefnemende instantie te worden, niet alleen inzake het zoeken naar exploiteerbare lagen, maar ook ten aanzien van het beheer van ondernemingen. Verschillende mogelijkheden lijken ons in dit verband aanvaardbaar:

- Het beheer van eventuele aankoop- en distributiemaatschappijen. Dit kan de concurrentie schaden, maar de verbruiksbelangen kunnen daarentegen beter worden behartigd. Indien men de bedrijven verplicht toch aan de concurrentie deel te nemen, door bijv. het opleggen van baremaprijzen, kunnen de winsten door deze maatschappijen verwezenlijkt, worden gebruikt om andere investeringen of reconversie maatregelen te financieren.
- Een tweede mogelijkheid is het beheren van maatschappijen, samen met de OPEC-landen. Door deze beheersvorm worden de politieke onzekerheden enigszins gereduceerd omdat de producerende landen dan mede belangen van de maatschappij te verdedigen hebben.¹²
- Een andere mogelijkheid, maar politiek niet de meest opportune, is het sluiten van leveringscontracten op lange termijn met de producerende landen.

Deze maatregelen zijn te meer verantwoord omdat het hier een sector van openbaar nut betreft, waar de overheid bij eventuele moeilijkheden onmiddellijk moet kunnen optreden. Dit is op dit ogenblik echter onmogelijk in West-Europa waar de planning, indien ze bestaat, voor de privé-ondernemingen enkel indicatief is.

In de aardgassector moet de Gemeenschap ervoor zorgen dat de landenleden-aardgasproducenten, geen royalties of alleszins zo laag mogelijke heffingen aan de partners opleggen. In de toekomst is ook voor deze sector het oprichten van aankoop- en distributiemaatschappijen geheel of gedeeltelijk door Europa gefinancierd en gecontroleerd, wenselijk.

In de sector van de kernenergie is het probleem complexer door het feit dat de overheid moeilijk bedrijven kan gaan oprichten die zich specifiek op de bouw van centrales toeleggen. De overheid zou echter wel, door middel van subsidies, de bedrijven kunnen verplichten in een bepaalde richting

samen te werken, niet tot uitbuiting van de maatschappijen, maar wel om krachtverspilling tegen te gaan. Wat de overheidsinstanties wel moeten doen, is de oprichting van een fabriek voor de fabricage van verrijkt uranium om de voorziening in de toekomst niet onderbroken te zien. De belangen van de landen-leden lopen hier echter zo uiteen dat de oprichting van een dergelijke fabriek een barometer zal zijn voor de aanwezigheid van de politieke wil om één Europa in het leven te roepen.

In verband met de elektriciteitssector in zijn geheel, achten we het ook weer noodzakelijk dat de overheid een zeggingsmacht heeft. De voornaamste redenen hiervoor zijn de steeds groter wordende behoeften aan internationale uitwisselingen bij het eventueel uitvallen van een centrale en de noodzakelijkheid de elektriciteitssector, samen met de andere energievormen te kunnen integreren in een nationaal-economisch plan. Naast deze politiek-economische maatregelen dienen de Europese instellingen ook oog te hebben voor het wetenschappelijk onderzoek waarvan de resultaten binnen afzienbare tijd van uitermate groot belang kunnen zijn. Zo is er onder meer de waterstofeconomie die ons voor de toekomst zeer geschikt lijkt. Dit scheikundig element met een grote 'energie-inhoud' is immers overvloedig aanwezig en is bovendien weinig luchtverontreinigend.

Andere punten waarop het wetenschappelijk onderzoek kan worden gericht zijn o.a. de kernfusie, de zonne-energie, enz...

Deze maatregelen, samen met de objectieven zoals we ze formuleerden in een vorig artikel kunnen de basis uitmaken van een energie-politiek in een federaal Europa.

1. M. Grenon: *Ce monde affamé d'énergie* - éd. R. Laffont, Paris, 1973, blz. 180.
2. Zie Socialistische Standpunten nr. 5/73 L. Victor: *Doelstellingen van een Europese energiepolitiek*, blz. 302.
3. 215 en 425 miljoen \$ voor respectievelijk het eerste en het tweede vijfjarenprogramma + de inspanningen van de afzonderlijke lid-staten.
4. Centrales die als gevolg van deze overeenkomst werden opgericht: 150 Mw centrale aan de Gangliano-rivier; 250 Mw centrale te Chooz; 237 Mw centrale te Gundremmingen.
5. In de 'Eerste Oriëntatie' wordt dieper ingegaan op de voorstellen die door de Commissie werden geformuleerd.
6. Onder shist wordt over het algemeen leisteel verstaan die doordrenkt is met petroleum. De techniek om de aardolie uit deze gesteenten te persen is reeds van de grond maar is nog weinig economisch. De shist waarop wij in deze context meer speciaal doelen, is een bijproduct van de steenkooldelving (o.a. aanwezig in de terrils). Ook hierin zijn tot 50% energetische bestanddelen aanwezig maar de eigenschappen zijn moeilijk onder controle te krijgen, omwille van de heterogene samenstelling van het produkt. Tevens is het asgehalte zeer groot. Het shistverbruik werd destijds gereguleerd ter bescherming van de steenkoolproductie.
7. Vanuit Slochteren nabij Groningen wordt op dit ogenblik reeds aardgas aan België, Duitsland, Frankrijk en Nederland geleverd.
8. In Groot-Brittannië werden na de Tweede Wereldoorlog verschillende nijverheidstakken, waaronder de steenkoolnijverheid, de produktie en verdeling van gas en elektriciteit, genationaliseerd. In de aardoliesector kent de Britse overheid een participatie van

- 49% in 'British Petroleum Limited' en ook nog belangrijke participaties in andere petroleumondernemingen. De leden van de 'Gas Council' en de 'Electricity Council' worden aangesteld door de staatssecretaris voor handel en industrie.
9. ENI = Entente Nazionale Idrocarburi. Oorspronkelijk behield Mattei de door het fascistische regime opgerichte AGIP. Daar hij de petroleum die hij zocht, niet vond, lanceerde hij de 'Potenta, Benzina Italiana'. Daaruit ontstond dan uiteindelijk de ENI. De ENI bezit of controleert een 140 maatschappijen die functies vervullen in verband met het vervoer en de raffinage van petroleum, de productie van apparatuur voor de petroleumnijverheid, de chemische verwerking van petroleumproducten.
 10. In dit verband zegt men wel eens dat geen enkele ziekte van een petroleumbedrijf niet door de ontdekking of de exploitatie van petroleumlagen kan worden genezen.
 11. PWR: Pressurized Water Reactor.
 12. De studievereniging IBRAMCO is indien ze leidt tot de uitbouw van een raffinaderij een voorbeeld van zulk een politiek, weliswaar op nationaal niveau. Het beheer van deze maatschappij is immers in handen van de Belgische en Iranese Staat, hetgeen van belang is voor de voorziening van de onderneming van ruwe petroleum enerzijds en anderzijds kan de overheid imperatieve inzake productie en distributie aan de onderneming opleggen.

De pen op papier

Antwoord aan Aad Kosto

Het argument dat ik het Nederlandse politieke klimaat slechts van overzee – en dus misschien niet helemaal juist – kan beoordelen heb ik in mijn artikel van december zo op een presenteerblaadje aangegeven dat het me een beetje tegenvalt dat de heer Kosto het heeft aangegrepen om er zijn hele artikel met titel en al aan op te hangen. Maar misschien heeft hij gelijk en is de schematisering die ik in de Nederlandse politiek meende waar te nemen niet meer dan een door mijn 'geografische afstandelijkheid' veroorzaakte vertekening.

Hoewel ik mij op dit punt niet alleen gemakkelijk maar ook gaarne laat overtuigen, heeft Kosto's artikel dat nog niet helemaal klaargespeeld. Misschien mag ik nog even terugkomen op mijn opmerkingen over het streven naar gelijkheid en Kosto's reactie daarop. Het verschil tussen 'streven naar gelijkheid' en 'streven naar beperking van de ongelijkheid', dat door Kosto breed wordt uitgemeten, is voor mij niet zo relevant. Hoe men het ook formuleert, het is een uitgangspunt waar Kosto en ik het waarschijnlijk wel over eens zijn en ik heb niet de eerste formulering gekozen met de bedoeling dit streven te karikaturiseren. Ook het begrip nivellering is in mijn vocabulaire geen schuttingwoord: ik heb het gebruikt omdat het iets korter is dan 'grotere spreiding van inkomen, bezit, macht en kennis'.

De enige bedoeling van mijn vorige artikel was te onderzoeken of het in ons politieke klimaat nog mogelijk was enerzijds het uitgangspunt dat nivellering een goede zaak is te aanvaarden en anderzijds enkele vragen en twijfels met betrekking tot de uitwerking daarvan aan de orde te stellen. Deze twijfels betreffen het geloof in de nivellering als panacee – de opvatting dat beperking van de ongelijkheid altijd en automatisch in verbetering van de samenleving moet resulteren – en zij laten zich samenvatten in de vraag of er nooit enig conflict denkbaar is tussen nivellering en algemeen belang.

Vragen als deze zijn niet bij me opgekomen tengevolge van mijn geïsoleerde bestaan in het buitenland doch juist naar aanleiding van mijn veelvuldige gesprekken met progressieve Nederlanders, die vaak buitengewoon boeiende ideeën naar voren weten te brengen omtrent de verdere vervolmaking van onze samenleving doch meestal maar weinig belangstelling aan de dag leggen voor naar mijn gevoel met hun ideeën toch onverbreekelijk verbonden vraagstukken, zoals het vermogen van de nationale economie een en ander te bekostigen, de mate waarin ons land de andere ontwikkelde landen kan beïnvloeden en de geloofwaardigheid van de Westeuropese of Noordatlantische defensie en onze bijdrage daaraan.

Om bij het laatste punt even stil te staan: men zou zich bijvoorbeeld kunnen

afvragen of een volgens de wensen van de VVDM gemoderniseerde en – om de woorden van Kosto te gebruiken – ‘meer ontspannen’ krijgsmacht doeltreffender is dan een meer op de klassieke discipline berustende organisatie. Het kan namelijk best zo zijn – ik heb de indruk dat het Israëliëse leger redelijk ontspannen opereert – maar het is ook mogelijk dat dit bij ons niet opgaat. Nivellering is geen panacee. Het moet mogelijk zijn een progressief uitgangspunt in beginsel te onderschrijven doch in een concreet geval tot de conclusie te komen dat de ogenschijnlijk progressieve oplossing niet de juiste is.

Is dit bij ons het geval? De reactie van Kosto doet vermoeden van niet. Want mijn poging enkele der bovengenoemde twijfels voor het voetlicht te brengen ontlokt hem onmiddellijk het verwijt dat tegenstanders van het socialisme altijd weer komen aanzetten met het schrikbeeld van de nivellering, die zou resulteren in grauwe gelijkvormigheid. Ik moet hier even signaleren dat ik de woorden ‘grauw’ en ‘gelijkvormig’ niet zelf heb gebruikt: ik behoor niet tot de categorie die armoede naast rijkdom ‘kleurrijk’ vindt. Kosto’s reactie lijkt daarom een ongewilde bevestiging van mijn vermoeden dat in ons gepolariseerde politieke klimaat een enkel trefwoord volstaat om iemand in te delen.

Het slot van Kosto’s artikel is niet helemaal duidelijk. Bedoelt hij dat ik mij met zijn kritiek op schematisering en ongenueanceerdheid beter tot de VVD kan richten omdat die zich daar bij uitstek aan schuldig maakt of word ik vanwege mijn pleidooi voor de politie en mijn bezorgdheid over politieke indoctrinatie op school zelf naar de VVD verwezen? Indien het eerste de bedoeling is, kan ik alleen maar zeggen dat ik van VVD-zijde niet tot het schrijven van een stukje ben uitgenodigd en van PvdA-zijde wel. Vanuit mijn gezichtshoek dus een pluspunt voor de PvdA en een indicatie dat ik mij over schematisering in de Wiardi Beckman Stichting niet zoveel zorgen hoeft te maken. Mocht echter het laatste de bedoeling zijn, dan heeft Kosto alleen maar voor de tweede maal onderstreept dat de tweedeling van onze politiek tot gevolg heeft dat iedereen die zijn mond opendoet onmiddellijk in één van beide kampen wordt ingedeeld en dat ‘inconsequenties’ niet meer worden geduld.

Zo kom ik dan opnieuw tot de veronderstelling waarmee ik mijn vorige artikel heb afgesloten, namelijk dat de door de polarisatie veroorzaakte schematisering de ontwikkeling van een tweepartijensysteem in feite belemmert. Kosto en ik zijn het er kennelijk over eens dat een tweepartijensysteem de kiezer meer vat op parlement en regering zou geven dan ons huidige op coalities aangewezen meerpartijensysteem. Welnu, het lijkt mij nogal duidelijk dat in onze verhoudingen een tweepartijensysteem zich slechts zal kunnen ontwikkelen indien beide partijen (i.c. PvdA en VVD) een grote mate van tolerantie aan de dag leggen jegens hun perifere (i.c. resp. rechter- en linker-)vleugels. Kosto lijkt daarentegen juist ietwat triomfantelijk te constateren dat er in de PvdA al geen rechtervleugel meer bestaat (‘uitgeweken naar DS’70, dat alweer op zijn retour is’) en dat de

liberale vleugel in de VVD ('met kwijnende NRC') zich ontheemd voelt. Onder die omstandigheden moet hij zich er dan ook niet over verbazen dat er vanzelf behoefte ontstaat aan een niet-polariserende partij die in het braak liggende midden de rol van deze uitgeschakelde vleugels kan overnemen. De confessionele partijen, die al enige tijd op zoek zijn naar een eigentijdse bestaansreden, staan te trappelen om zich met deze taak te belasten en hoewel ze het zelf nog niet helemaal beseffen, komt voor hen de polarisatie als manna uit de hemel.

A. P. van Walsum

Boekbespreking

Scheps inventariseert, deel 1. Uitg. Semper Agendo BV, Apeldoorn. Prijs f 29,50; voor leden PvdA f 24,50.

Het nieuwe boek van Scheps laat zich moeilijk van een commentaar voorzien. Het is lijvig, (417 blz.!) en daarbij nog ruim 300 blz. aan bijlagen. De schrijfrant is verhalend en veelal boeiend, maar ook soms wel wijdlopig. Vaak worden zijpaden ingeslagen. Ook bevat de tekst zelf veel citaten als bewijsmateriaal.

Uit het boek komt vooral ook de schrijver zelf, zonder dat hij dat overigens bedoeld zal hebben, duidelijk naar voren. Democratisch geladen; welk partijlid zou als hij, in die tijd, de kat, in dit geval de partijvoorzitter Vorink de bel hebben aangebonden met de vraag, wat die partij nadat de bezetting een feit was geworden deed en van plan was verder te doen. Wie zou zoals hij, toen nog betrekkelijk onbekend partijlid, verantwoording hebben durven vragen in een periode waarin democratisch politiek handelen een zware zonde was. Het valt te betreuren, dat Scheps mededeelt niet voornemens te zijn een echte autobiografie te schrijven. De enkele mededelingen, die hij ter verduidelijking van het vlees, wat men met deze schrijver in de kuip heeft, doet geven alle reden om te vermoeden, dat zo'n levensbeschrijving zeer boeiend zal moeten zijn met als reflexwerking een uiterst interessante belichting over de veranderingen in denken over geloof en politiek in de laatste halve eeuw. Scheps zou zo'n boek echt nog eens moeten overwegen.

De vraag zal gesteld worden of het nu, ruim dertig jaar na het uitbreken van de tweede wereldoorlog en het bezetten van ons land, nog zo nodig is om dit boek en de twee andere nog komende delen het licht te doen zien. Een vraag, die ik, na het lezen van dit eerste deel, gaarne met een 'ja' zou willen beantwoorden. In de eerste plaats omdat wij, ook al krijgt Nederland gaandeweg de beschikking over de uitvoerige geschiedschrijving over deze tijd van prof. dr. L. de Jong, hier een inzicht krijgen in de moeilijke vraagstukken, waarvoor socialisten en socialistische organisaties in die tijd stonden. Bij de beantwoording waarvan niet alleen leven en dood, maar ook overeind houden van idealen en het respecteren van de elementaire mensenrechten, in het geding waren. Men krijgt te lezen van de moed van socialistische leiders, en gewone partijleden, en ook van het gemak waarmee sommigen omvielen. Voor een socialistische partij is het van de grootste waarde dat iemand, die deze moeilijke tijd verstond als een opgave ook dan als socialist en als christen het onrecht te bestrijden, haar opnieuw aan deze gewichtige episode uit eigen bestaan herinnert.

Maar het boek is niet minder belangrijk voor alle Nederlanders omdat daaruit nog eens duidelijk blijkt, dat een democratisch volk in de tijden, dat het kan, aan zijn leiders de hoogste eisen moet stellen, wil het niet in boze dagen van kwaad tot erger worden gevoerd.

Over de inhoud nog een enkel woord.

Na een algemeen overzicht wijdt de schrijver afzonderlijke hoofdstukken aan de pogingen van de bezetter tot de vorming van een voorlopige Nederlandse regering; het drama jhr. mr. D. J. de Geer, de figuur Mussert, de aanval op de socialistische organisaties en het NVV in de branding van die tijd.

Als bijlagen treft men aan een herdruk van legaal en illegaal door Scheps in de bezettingstijd uitgegeven brochures, en een bundel gedichten. Het meest sprak mij daarin aan de geestelijke lading, die Scheps in zijn gedichten en brochures legt in het woord socialisme. Ook daarom dient het boek in handen van vele socialisten te komen, vooral ook van hen, die misschien bereid zouden zijn de socialistische identiteit in een zogeheten progressieve partij te laten opgaan.

H. M. Franssen

WBS-CAHIERS

Publikaties van de Wiardi Beckman Stichting

Gemeentelijke democratie

2e druk, 100 pag., f 8,50; bij intekening f 7,50

Wetenschapsbeleid: planning en democratisering

88 pag., f 8,75; bij intekening f 7,75

Vereenvoudiging van de sociale verzekering

80 pag., f 8,50; bij intekening f 7,50

Verbeter de mens, verander de wereld

2e druk, 56 pag. f 6,75; bij intekening f 5,75

Wijkraden

84 pag., f 9,50; bij intekening f 8,50

Het particuliere verzekeringsbedrijf

136 pag., f 14,25; bij intekening f 11,25

Ruimtelijk beleid in Nederland

112 pag., f 13,-; bij intekening f 11,-

Maatschappelijke ontwikkeling, politieke besturing en persoonlijke vrijheid

48 pag., f 5,90; bij intekening f 4,90

Industriepolitiek

144 pag., f 15,-; bij intekening f 13,-

Uitgangspunten van onderwijsbeleid

80 pag., f 8,50; bij intekening f 7,50

Een nieuw hoger onderwijs

64 pag., f 8,50; bij intekening f 7,50

Bij intekening op de serie WBS-Cahiers worden de nieuwe delen onmiddellijk na verschijnen met een reductie van minimaal een gulden toegezonden; de intekenprijs van de cahiers varieert van f 5,- tot f 13,-; de omvang van 48 tot 150 pagina's.

KLUWER - DEVENTER

Postbus 23, telefoon 05700-74411

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

In dit nummer van Socialisme en Democratie eerst iets over het aangekondigde Europa-nummer.

Het was onze bedoeling om – evenals vorig jaar – een co-productie met onze Europese zusterbladen uit te brengen, nu over het thema 'medezeggenschap'. Door vertraging in de oplevering van enkele artikelen en in de vertaling ervan heeft de redactie gemeend er verstandiger aan te doen de artikelen afzonderlijk over de hierna volgende nummers te plaatsen.

In dit nummer onder meer:

P. R. Stoffelen schrijft op pagina 164 over gewestvorming. Uit oogpunt van bestuurbaarheid en uit oogpunt van democratisering is hij voor gewestvorming. Hoewel hij verwacht dat 1974 duidelijkheid zal bieden over de vraag naar de structuur van de gewestvorming blijven er nog voldoende problemen over die een langdurige discussie waarborgen.

C. A. de Kam geeft op pagina 175 een weergave van een PvdA-rapport over Milieuheffingen, uitmondend in een reeks aanbevelingen. Een systeem van heffingen acht de werkgroep voorshands alleen aanvaardbaar voor huishoudelijke vervuilers, onder de voorwaarden dat het bedrag van de heffing gerelateerd wordt aan de omvang van de vervuiling en dat het tarief per gebied niet te zeer uiteenloopt.

M. C. Verburg wijdt op pagina 193 een uitvoerige beschouwing aan het W.B.S.-cahier over 'Industriepolitiek'. Naast waardering gaat hij in op een aantal z.i. zwakkere plekken in het rapport.

Jaap van den Bergh en Pierre Janssens

'Recall' niet herroepen

In het maartnummer van S & D nodigde prof. dr. B. W. Schaper de Partijraad van juni a.s. uit om een essentieel onderdeel van het, op het congres van Breda vastgestelde, verkiezingsprogramma voor Staten en Raden nog eens te bezien en eventueel te herzien. Het betreft hier het zgn. recht van terugroepen van gekozen vertegenwoordigers door de plaatselijke partij. Voor zijn kritiek hanteert Schaper scherpe kwalificaties: de congresuitspraak houdt in 'een bedenkelijke inbreuk op de democratische spelregels', betekent 'een ernstige aanslag op de rechten van het, in een democratie, soevereine kiezersvolk', is 'onberaden', 'een teken van politieke onrijpheid', '(détournement de pouvoir) misbruik van machtsbevoegdheid'. Er wordt nog 'haast een kwestie van onzindelijk redeneren' gesignaleerd. Tenslotte raakt een en ander 'de morele basis van de hele democratie'.

Met dit laatste zijn wij het eens. In hoofdstuk I van het programma voor de staten- en raadsverkiezingen 1974, getiteld 'een democratisch functionerend bestuur' wordt een heel pakket maatregelen voorgesteld, gericht op verbetering van het democratisch gehalte van het bestuur, daarmee op versterking van de morele basis, niet van 'de democratie', maar van ons democratisch lager bestuur. Van deze drang naar verdere democratisering is het hele programma doordrenkt.

De genomen besluiten zijn geen grillen van het congres, ze zijn na een intensieve voorbereiding in de afdelingen van de partij – de congresvoorstellen waren al in P.K. van oktober 1973 gepubliceerd en aan alle partijleden toegezonden – en na een fundamentele discussie op het congres te Breda met grote meerderheid aanvaard. De gedachte dat een Partijraad deze besluiten eventueel zou mogen herzien is uit democratisch oogpunt onaanvaardbaar. Dat kan slechts een volgend Congres. Schaper slaat hier de plank mis.

De congresbesluiten kunnen bepaald niet als een incident worden beschouwd. We hoeven in dat verband slechts te herinneren aan een aantal nieuwe uitgangspunten, middelen en doelstellingen, die in de partij de laatste jaren zijn geformuleerd. Te denken valt daarbij aan de WBS-publikaties Gemeentelijke democratie, Wijkraden, Streekgemeenten en stadsgewesten; aan het rapport van de Commissie-Van der Louw over de verhouding fractie - wethouders in Rotterdam (De Gemeente, maart 1972); aan paragraaf 3 'een nieuwe democratie' van de inleiding en aan hoofdstuk I 'Democratisering' van Keerpunt '72; aan advies en leidraad

inzake de collegevorming van de Sectie Gemeente, Gewest en Provincie (De Gemeente, april 1973) met de daarop gebaseerde congresresolutie van september 1973.

Door al die stukken heen klinkt de zorg om het gebrekkig functioneren van de lokale democratie. De ervaring van de zestiger jaren – in binnen- en buitenland – hebben ons het bewustzijn ingescherpt dat het genoeg nemen met slechts de formele parlementair-democratische verworvenheden van vandaag enerzijds kan leiden tot een vergaande partij-politieke versnippering en anderzijds het gevaar oproept van rechts-reactionaire groeperingen die ter bescherming van 'law-and-order' roepen om een sterke man. Mede ter beteugeling van die anti-democratische tendensen, maar vooral ook om zichzelf wille, bepleiten wij de laatste jaren krachtig een algemeen maatschappelijk democratiseringsproces.

In dat kader past ons streven mondige burgers te inspireren tot daadwerkelijke deelname aan de besluitvorming. Dat is ons nieuwe beleid, gericht op het springlevend houden van de democratie, ook en vooral in ons bestuurlijke systeem. Vanuit die visie bepleiten wij een herverkaveling van taken en bevoegdheden tussen rijk, provincie en gemeente, zodanig dat de verantwoordelijkheid gedragen wordt op het laagstmogelijke bestuurlijke niveau; staan wij bestuurlijke decentralisatie voor door middel van gewestvorming en rechtstreeks gekozen wijkraden; streven wij naar politisering van het lokale bestuur o.m. door collegevorming (G.S. en B & W) op basis van een program. Alles is er op gericht de kiezers – ook wijkorganen, buurtcomités en actiegroepen – een grotere mogelijkheid tot beïnvloeding van het beleid te geven. Zou dan nu plotseling het Bredase congres besloten hebben tot 'onttroning van de kiezers' zoals Schaper stelt, en zouden wij nu opeens 'de aanzet hebben gegeven tot een verdere oligarchisering van de openbare lichamen via partijorganen'?

Noch het een, noch het ander is juist. In onze conceptie zit de kiezer pas echt op de troon, niet door een rituele vierjaarlijkse bestijging en afdaling van dit zitmeubel, maar door er zich behaaglijk op te nestelen en van daaruit gedurende de hele periode te blijven regeren. Hoe dan? Om te beginnen door het mee doen dragen van de verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid door een veel bredere en open groep dan de besloten elite van gekozenen. En wanneer die ontwikkeling in het politicologisch jargon nog met oligarchisering mag worden bestempeld, dan is die tegenover het elitaire gesloten kastesysteem van nu een belangrijke stap naar verdere democratisering.

Herkenbaar en betrouwbaar

In de al eerder genoemde 'leidraad bij de collegevorming' en de daarop gebaseerde congresresolutie van september 1973¹ wordt sterk de nadruk

1. Zie *De Gemeente* van oktober 1973, p. 3.

gelegd op de rol die het verkiezingsprogram tijdens de campagne en in de daaropvolgende vierjarige bestuursperiode dient te spelen. Door programatische duidelijkheid kunnen wij ons herkenbaar presenteren, en door ons eigen program tot basis en uitgangspunt van het collegebeleid te maken, bewijzen wij dat onze gekozen vertegenwoordigers ook betrouwbaar handelen. *Duidelijkheid, herkenbaarheid, betrouwbaarheid en geloofwaardigheid* zijn allemaal zaken die een parlementair-democratisch stelsel hecht in een volk verankeren, en die 'de menselijke aspecten van de democratie in ere houden' (Schaper). De tijd dat wij de kiezers tegemoet traden met de leus 'Drees vraagt uw *vertrouwen* voor lijst 1' ligt – terecht – al weer bijna twintig jaar achter ons. Nú vragen wij de kiezers om *steun voor ons program*; een program dat bovendien tot stand is gekomen in sterke wisselwerking met 'de basis'; dat is onze georganiseerde achterban van leden, én onze niet-georganiseerde achterban van kiezers, die vooralsnog voornamelijk aan het woord komt via actiegroepen, buurtcomités, hearings, ingezonden stukken, wijkposten, huuradviesdiensten, de ombudsteams, enz. enz. Wij beloven de kiezers dat *deze* kandidaten *dit* programma zullen uitvoeren. Die twee kun je niet ontkoppelen. Zij zeggen de kiezers in dat zelfde program toe als controlegroep te zullen fungeren. De kiezers zullen van de partij dan ook mogen verwachten, dat zij de PvdA-vertegenwoordigers vaster op de realisering van dat program bindt.

Welnu, wie deze taak vervult, moet ook over de middelen beschikken om die belofte te kunnen nakomen. Wij kunnen niet volstaan met de hoop dat onze kandidaten het in hen gestelde vertrouwen niet zullen beschamen. Wij zullen van onze kandidaten werkelijk rekenschap en verantwoording moeten kunnen vragen, tenminste bij de jaarlijkse behandeling van het fractieverslag, maar ook tussentijds bij belangrijke kwesties.

Die verantwoordingsplicht mag geen wassen neus zijn of een vrijblijvende, tot niets verplichtende aangelegenheid. Daarom is een sluitstuk nodig in de vorm van een *sanctie* waardoor vertegenwoordigers die, door in strijd met het program te handelen, het in hen gestelde vertrouwen verliezen, ook tot aftreden kunnen worden gedwongen. Door dit sluitstuk geeft de verantwoordingsplicht tevens gestalte aan de medeverantwoordelijkheid. En dat is nu precies wat het 'recht van terugroepen' behelst. In onze gekozenen dienen onze kiezers immers de partij van hun keuze te herkennen. Hun succes en falen, maar vooral het laatste, komen voor rekening van de partij. Het is daarom ontoelaatbaar dat er tussen de partij en zijn vertegenwoordigers een kloof kan ontstaan, zodanig, dat de partijleden zich in hen niet meer herkennen, terwijl zij intussen wel geacht worden de standpunten van de fractie voor hun rekening te nemen, en die ook tegenover de kiezers te verdedigen, ook als die in feite in strijd zijn met het eigen verkiezingsprogram. In zo'n geval moet de gekozene, en niet de partij wijken. Pas dan zal het vertrouwen van de kiezer gerechtvaardigd zijn.

De 'fundamenten onzer democratie' (Schaper) worden daarmee slechts versterkt. Dit geldt te meer waar de Partij van de Arbeid niet een besloten

exclusieve groepering is, maar een open, pluriforme partij met vele leden, bereid en in staat vele nieuwe leden op te nemen. De kiezer die meer invloed wil dan via een vierjaarlijkse plichtpleging is daar van harte welkom.

Bezwaren ongegrond

Wat zijn nu de concrete bedenkingen die tegen het recht op terugroepen worden ingebracht en waarom zijn die bezwaren ongegrond of wegen die niet op tegen de voordelen? Laten wij deze eens onder de loep nemen.

1. Allereerst is daar het bezwaar dat ons staatsrecht een recht op terugroeping niet kent; sterker nog dat artikel 96 van de Grondwet ('de leden stemmen zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen') in een tegenovergestelde richting zou wijzen. Nu heeft A. van 't Laar in de Gemeente van november 1973 reeds uitvoerig betoogd, dat hij een recht op terugroeping staatsrechtelijk bezien, 'toelaatbaar' acht.² Inderdaad kan men constateren dat Grondwet noch Kieswet de 'recall' uitsluiten of verbieden. Aan een dergelijke mogelijkheid is gewoon niet gedacht. En inzichtzelf-ondemocratisch kan het niet genoemd worden, gezien het feit dat een aantal Westerse democratieën soortgelijke bepalingen in hun staatsregeling kennen.

Aan het grondwettelijk verbod van 'last en ruggespraak' kan moeilijk een houtsnijdend argument worden ontleend. Deze bepaling – als ook de overeenkomstige artikelen 23 en 51 van respectievelijk Provincie- en Gemeentewet – zien op het uitsluiten van een directe handenbinder die de gekozen vertegenwoordiger geen enkele speelruimte overlaat. Het recht op terugroeping daarentegen roept een *verantwoordingsplicht met een sanctie* in het leven, maar het scheidt geen automatisme en dwingt de afgevaardigden niet in een rol van louter spreekbuis van de partij, of tot vooroverleg over alle zaken die in het vertegenwoordigend lichaam aan de orde komen.

Op zichzelf is het aftasten vooraf van de gevoelens van de achterban – vooral over kwesties van groot gewicht – gewenst of zelfs wel geboden. De verkiezingsprogramma's doen in wezen niets anders en wie betwist nu nog de geoorloofdheid daarvan? De vertegenwoordiger houdt echter het recht en de vrijheid om naar eer en geweten te handelen. Naar eer en geweten: een stelselmatige negering van het programma waarop hij is gekozen, of van de belangen die hij toezegde te zullen bepleiten, is hiemee niet te verenigen. Hij zal dan ook achteraf verantwoording moeten afleggen en loopt daarbij het *risico van 'recall'*. Maar het terugroepen is geen vanzelfsprekend gevolg. De gekozenen kán ook achteraf zijn partijorganisatie overtuigen van de juistheid van zijn optreden. Bovendien valt te bedenken dat

2. 'Voor de afgevaardigden die door stemoverdracht verkozen zijn (de grootste groep), is een eventueel partijvotum waarin het ontbreken van vertrouwen wordt geconstateerd, een ontslaggrond, waardoor de afgevaardigde *ontslag dient te nemen*' (curs. door ons).

hij volgens de congresuitspraak *het vertrouwen* moet verliezen. Daarvoor is méér nodig dan het incidenteel uit de boot vallen. Ook bij de ministeriële verantwoordelijkheid is het zo dat het feit, dat de Kamer een minister kán doen ontslaan, belangrijker is dan het gebruik van deze mogelijkheid. De bepaling nopens 'last en ruggespraak' is in 1805 in de staatsregeling opgenomen en moet derhalve in zijn historische context worden gezien. Dan wordt duidelijk dat het een reactie was op een bestaande praktijk in de Zeven Verenigde Provinciën, die het effectief functioneren van de Staten-Generaal volledig verlamde. Toenmaals gold immers nog het vereiste van volstrekte unanimiteit voor de rechtsgeldigheid van besluiten; dezelfde bepaling die thans de Europese Ministerraad frustreert (inderdaad: 'l'histoire se répète'). Als immers de 'last' van de vertegenwoordigers van de Staten van Zeeland verschilde van die van de afgevaardigden van Friesland, dan werd de zitting geschorst voor 'ruggespraak' met het achter-'land'. En als de nieuwe mandaten dan weer niet met elkaar klopten, kon zich ook die historie weer herhalen, net zolang tot de unanimiteit was verkregen. Die beperking van de slagvaardigheid heeft men destijds uit de nieuwe staatsregeling – en terecht! – willen weren. En dat element wordt door een recht op terugroeping *in geen enkel opzicht* opnieuw geïntroduceerd. Want ook voor ons blijft de discussie in het vertegenwoordigend lichaam essentieel en beslissend. De afgevaardigden moeten hun mening aan de hand van de argumenten in die discussie kunnen bepalen – en eventueel ook wijzigen. Aan die vrijheid wordt door het risico van recall niet getornd. Wij bepleiten geenszins een *imperatief mandaat*, en Schaper heeft dan ook beslist ongelijk als hij stelt 'dat het daarom in wezen in deze kwestie gaat'.

De kiezer onttroond?

2. Een volgend bezwaar is dat 'eigenlijk een onttroning van de kiezer door de partijorganisatie' plaatsvindt.

Louter formeel geredeneerd lijkt dat bezwaar juist: de gekozene zit er immers door en namens de kiezers; materieel gezien is dit echter volstrekte onzin: de vertegenwoordiger is op zijn zetel gekomen door en namens niets anders dan zijn partij. In feite bepalen de kiezers niet meer (maar ook niet minder) dan het *aantal zetels*, en daarmee de 'macht' van de partij. Dat vormt dan ook de essentie van de democratie. *Maar het is de partijorganisatie die de kandidatenlijst vaststelt en die daarmee in feite bepaalt wie in persoon tot volksvertegenwoordigers worden gekozen.* Daar komen in ons stelsel – helaas! – uitsluitend partijleden aan te pas en het is dan ook een volslagen fictie te beweren, dat de kiezers zelf hun volksvertegenwoordigers aanwijzen. De uitzonderingen op deze regel zijn zo spaarzaam, dat zij de regel zelf alleen maar bevestigen: in onze naoorlogse parlementaire geschiedenis is het slechts drie maal voorgekomen (Luns, Van Rijckevorsel en mevrouw Van Someren-Downer) dat een kandidaat voldoende voorkeurstemmen haalde om te worden gekozen. Behalve bij de lijstaanvoerder

speelt de persoon van de kandidaat doorgaans een ondergeschikte rol. Dat dit ontbreken van een persoonlijke band tussen kiezer en gekozene ook grote bezwaren meebrengt, behoeft hopelijk geen nader betoog. Terecht tracht de partij door binding van kamerleden aan hun district, en door spreekuren van raadsleden in wijken deze kloof zoveel mogelijk te overbruggen. Hierdoor kan deze directer en persoonlijker op zijn verantwoordelijkheid als volksvertegenwoordiger — ook door de kiezer — worden aangesproken. Het recht op terugroeping doet hieraan niets af.

Als gezegd, de 'recall' handhaaft de werkelijke invloed van de kiezer — de bepaling van het zetetal van de partij zijner keuze — en versterkt de invloed van de kiezer die deze invloed wil. Van 'onttroning van de kiezer' is derhalve geen sprake.

Blijft over de vraag of het niet uitermate gewenst is de macht van de niet georganiseerde kiezer reëler te maken door hem ook daadwerkelijke invloed op de persoonlijke samenstelling van de kandidatenlijsten te geven. Daarop komen wij aan het slot van onze beschouwing nog terug.

Inmiddels verdient het ons inziens echter aanbeveling in die zeldzame gevallen, waarin de kiezers door middel van voorkeurstemmen een kandidaat zelfstandig hebben verkozen, het recht op terugroeping uit te sluiten. Helemaal vanzelfsprekend is dit echter niet. De programgebondenheid van een dergelijke gekozene is niet minder dan die van zijn fractiegenoten. Wanneer echter de kiezers de rangorde van de partij hebben 'over-ruled' is het voor de zuiverheid van de verhoudingen ongewenst als de partij een door de kiezers genomen beslissing weer ongedaan zou maken.

De aanstaande partijraad dient hiermee bij de uitwerking van het recht op terugroeping in de reglementen dan ook zeker rekening te houden.

Wantrouwen of vertrouwen isn't the question

3. Een volgend bezwaar tegen de nieuwe spelregel zou zijn, dat deze voortkomt uit een bekrompen mentaliteit van 'overtrokken wantrouwen'. Het op zichzelf toe te juichen streven naar democratische participatie zou ontaarden wanneer de democratie beschouwd wordt als een stelsel van 'georganiseerd wantrouwen' in plaats van 'georganiseerd vertrouwen'. Nu is deze tegenstelling geweldig gebrekkig. Waar het op aankomt is, dat democratie sowieso 'georganiseerd' moet worden.

Er zijn spelregels en procedure-afspraken nodig ter oplossing van conflicten en ter verdeling van de bevoegdheden. Democratie tast bewust machtsmonopolies aan en daarvoor zijn wetten nodig en verordeningen, statuten en reglementen. Berusten die op wantrouwen? In de privaatrechtelijke sfeer ondertekenen we contracten; in het familierecht maken we huwelijksvoorwaarden en testamenten. Is dat wantrouwen? Hebben we een faillissementsrecht geschapen omdat we ervan uitgaan dat iedere debiteur per se moet worden gewantwoord? Onzin natuurlijk. Evenmin is het 'wantrouwen' als we ons publieke recht en onze partijreglementen voortdurend

verfijnen met nieuwe 'checks and balances' om de verantwoordingsplicht, de inspraak en de gelijke machtsverdeling zo zorgvuldig mogelijk te organiseren. Waarom moet dan nu het recht op terugroeping, dat juist bedoeld is om de verantwoordingsplicht minder vrijblijvend te maken, opeens gebrandmerkt worden als een uiting van een bedenkelijke ondemocratische gezindheid? Als daarvan al sprake is, dan eerder in het nu hanteren van de, met kennelijke instemming door Schaper geciteerde, passage van Bonger. In diens tijd bestond er inderdaad nog een informatiemonopolie van de afgevaardigden en de dagelijkse bestuurders, en kon Bonger wellicht nog terecht formuleren dat een volksvertegenwoordiger zich bevindt 'in een situatie die hij kent, maar anderen niet, die noch in kennis noch in bekwaamheid zijn meerderen zijn'. Nú klinkt zoiets toch tamelijk elitair. Inmiddels is het democratiseringsproces met zijn grotere nadruk op openheid en openbaarheid van informatie, en met zijn drang naar spreiding van kennis gelukkig toch te ver voortgeschreden om nog met recht te kunnen beweren, dat 'de menselijke aspecten van de democratie onvoldoende in ere worden gehouden als wij onze vertegenwoordigers wat kritischer volgen en wat minder vrijblijvend rekenschap vragen. Juist nu een diepere doordenking van 'de fundamenteën onzer democratie' ons geleerd heeft dat informatie, communicatie en participatie (of eenvoudiger: meeweten, meepraten en meebeslissen) wezenlijke voorwaarden zijn voor een daadwerkelijk democratisch functionerend politiek systeem, doet een aanval op een beter sluitend verantwoordingsstelsel voor een volksvertegenwoordiger wat regentesk en weinig democratisch aan.

Schrijvers dezes hebben zich er duidelijk bewust van getoond dat democratie meer is dan alleen een staatsvorm of politiek stelsel. Juist wij hebben er eerder op gewezen dat democratie niet alleen een bepaalde vorm is, maar dat het in wezen gaat om een *instelling, een levenshouding, een mentaliteit*.³ Dan stemt het wat droef bij Schaper te moeten lezen, dat voorstanders van de 'recall' de *morele basis* van de hele democratie zouden aantasten. Wij huldigen een tegenovergestelde opvatting en zijn van mening dat het recht op terugroeping de morele zindelijkheid in de partij juist zal doen toenemen, en daarmee de democratie versterken! Wat leert ons namelijk de praktijk, bijvoorbeeld die in de afgelopen periode heeft gespeeld in Rotterdam rond de wethouders en in Amsterdam met betrekking tot de metro? Er was daar een enorme spanning tussen enerzijds de hevigheid, en anderzijds de vrijblijvendheid van de kritiek van de afdelingen en het gewest op de fracties.

De, voor de democratie, nadelige effecten hiervan zijn:

- a. dat de gewestelijke afgevaardigden zich gefrustreerd voelen door het gebrek aan werkelijke invloed op het beleid van de fractie;

3. Zie hiervoor o.a.: J. van den Bergh, 'Democratie? - ja an me zoole', in *S & D* van oktober 1966; en 'Leidraad bij de kollegevorming', advies van de sectie gemeente en provincie aan het Partijbestuur, onder eindredactie van J. van den Bergh, P. M. G. P. Janssens en R. in 't Veld, in *De Gemeente* van april 1973.

- b. dat de leden van de fractie rustig hun eigen gang kunnen gaan, omdat die verantwoordingsvergadering in feite wordt gedegradeerd tot een gelegenheid van vrijblijvend stoomafblazen;
- c. dat de gewestelijke vergadering – en daarmee de plaatselijke partij – de gelegenheid krijgt tegenover de kiezers een mooie toer te draaien en een goedkoop succes te behalen door zich openlijk, *maar zonder werkelijke consequenties* van het, door de fractie gevoerde beleid te distantiëren.

Zo krijg je een partij met een Januskop, met twee gezichten. Wat is er nu in wezen onzindelijker en gevaarlijker voor de democratie dan dat? En juist het recht op terugroeping kan aan die ongezonde situatie een einde maken. De 'recall' ontnemt aan de verantwoordingsplicht immers zijn vrijblijvend karakter, door er de mogelijkheid van een sanctie aan te verbinden. De afdeling en het gewest worden daadwerkelijk medeverantwoordelijk voor het beleid van de fractie. Nu ze een middel krijgen om – als men dat wil – echt in te grijpen ontstaat er een wezenlijk engagement tussen fractie en partijorganisatie en een ondeelbare gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid. Met andere woorden: het optreden van de fractie wordt minder elitair, door meer mensen gedragen en daardoor hechter democratisch gefundeerd.

Recall onvolkomen instrument

Overigens willen wij niet beweren dat met een recht op terugroeping de democratie nu is voltooid. Het is niet meer dan een verdere stap op weg naar *ont-*'olichargisering van de openbare lichamen' (Schaper). Het is een instrument waarmee nog geëxperimenteerd moet worden. Dat blijkt ook uit de uiterst minitieuze reglementering die het Partijbestuur aan de partijraad heeft voorgesteld. Een besluit tot terugroeping kan pas in fases worden genomen. Eerst zal een vergadering moeten worden uitgeschreven met op de agenda de vraag of terugroeping in overweging moet worden genomen. Betrokkene kan een onderzoekscommissie eisen, waarvan een lid door hem, een door de afdeling en een door de gewestelijke voorzitter wordt aangewezen. Het besluit tot terugroeping kan pas genomen worden in een volgende daarvoor uitgeschreven vergadering, die eerst na een afkoelingsperiode van veertien dagen kan plaatsvinden, maar zeker niet voordat het rapport van de onderzoekscommissie is uitgebracht.

Betrokkene krijgt in beide vergaderingen gelegenheid zich te verweren. De vergaderingen worden in overleg met hem vastgesteld zodanig, dat hij aanwezig kan zijn. De convocatie moet het punt van de recall uitdrukkelijk bevatten en minstens zes dagen tevoren bij de leden in de brievenbus liggen.

Tegen een besluit van de afdeling staat beroep open op het partijbestuur op de volgende gronden:

- a. het niet in acht nemen van de voorgeschreven procedures;

- b. de onevenredigheid tussen de besluiten en de feiten waarop deze berusten;
- c. het niet in strijd zijn van de gedragingen van betrokkene met het program waarop hij of zij is gekozen;
- d. het zijn afgeweken van het program door betrokkene hetzij op basis van een uitdrukkelijk voorbehoud bij de kandidaatstelling, hetzij in overeenstemming met de daartoe overeengekomen bijstellingsprocedure.

Hieruit blijkt wel dat het recht op terugroeping niet lichtvaardig kan worden gehanteerd. De procedure is zwaar, en voorzien van 'checks and balances' (beroepsmogelijkheden), om te voorkomen dat de gesignaleerde bezwaren zich gaan voordoen.

En tenslotte moet nog worden bedacht dat het recht op terugroeping *juridisch niet afdwingbaar is*. Het is niet meer dan een in ons program opgenomen belofte aan de kiezers, dat de partij zich als actieve, kritische controlegroep t.o.v. zijn vertegenwoordigers zal opstellen. Als zodanig is die belofte net zoveel waard als alle andere beloftes uit onze verkiezingsprogramma's. Geen kiezer kan – bij wijze van spreken – Den Uyl voor de rechter dagen, wanneer deze Keerpunt '72 niet zou uitvoeren. Zo ook kan geen partijafdeling een 'teruggeroepen vertegenwoordiger' via de rechter tot aftreden dwingen. De jurisprudentie – bijv. met betrekking tot intern gemaakte afspraken over de vervulling van raadszetels – maakt volstrekt duidelijk, dat interne partijreglementen geen afbreuk kunnen doen aan rechten die uit de kieswet voor gekozenen voortvloeien. Formeel-juridisch kan een teruggeroepene dus rustig blijven zitten, zich beroepend op de kieswet en – als hij het lef heeft – op het 'mandaat' van de kiezers. Of hij daar – politiek gezien – verstandig aan zou doen hangt wel heel erg van de omstandigheden af en vanuit democratische overwegingen lijkt ons zo'n houding in het algemeen uiterst bedenkelijk. Vooral wanneer men – met Schaper – let op de 'morele, zichzelf respecterende aspecten' van de democratie.

Duidelijk is in ieder geval dat als na toepassing van de 'recall' de gekozene blijft zitten, hij niet meer voor zijn partij zit. Deze is dan ook niet meer aanspreekbaar voor hetgeen hij doet of laat.

Recall niets bijzonders

Als laatste argument ten gunste van een recht op terugroeping willen wij erop wijzen, dat 'recall' helemaal niet zo'n nieuw instrument is, en in feite ook reeds enige tijd door de partij is aanvaard én wordt toegepast. Daarbij wijzen wij vooral op de situatie die zich om de vier jaar voordoet, en waar de partij zich momenteel weer middenin bevindt, *dat zittende raads- en statenleden niet opnieuw worden gekandideerd*. Op deze wijze verdwijnen soms voortreffelijke volksvertegenwoordigers van het toneel. Daar komt

– behalve het relatief kleine aantal partijleden – geen kiezer aan te pas!⁴ Zelfs bij de bevolking redelijk bekende, of zelfs populaire, raadsleden kunnen op deze manier *buiten de kiezers om* worden afgevoerd. En dat gebeurt ook regelmatig. Sterker nog: als zo'n 'gewipte' vervolgens met een eigen lijst uitkomt – en ook dat komt regelmatig voor – gebeurt het slechts uiterst zelden dat hij door de kiezers tóch wordt herkozen. Hieruit blijkt eens te meer hoezeer de kiezers hun stem uitbrengen op de *partij* van hun voorkeur, en hoe weinig die keuze bepaald wordt door de *personen* op de kandidatenlijst.

Kiezers betrekken bij kandidaatstelling

Dit roept tenslotte de vraag op die wij reeds eerder stelden: is het niet wenselijk de invloed van de kiezer op de *personele* samenstelling van de volksvertegenwoordiging te vergroten? Moet zijn fictieve macht niet uitgebouwd worden tot een reële? Wij gaan uit van de terechte kanttekening, dat het recht op terugroeping uit democratische overwegingen *eigenlijk aan de kiezer* toekomt, zoals in de landen waar dit recht reeds bestaat ook het geval is. Dat valt nog niet te realiseren, zodat we ons noodgedwongen behelpen met de toekenning van dit recht aan de partij. Dat durven wij, omdat die partij pluriform en open is. Maar die redenering zou men ook consequent moeten doortrekken naar de kandidaatstelling toe. Naar onze overtuiging heeft de kiezer hierbij inderdaad recht op een grotere – en wellicht zelfs op een doorslaggevende – invloed. Helaas is het eenvoudiger een democratisch tekort te signaleren dan er direct een pasklare remedie voor aan te dragen. Toch menen wij een richting te kunnen aangeven waarin die oplossing gevonden kan worden. Daarbij kijken wij opnieuw naar een land – de Verenigde Staten – waar het recht van 'recall' *door de kiezers*, in een aantal staten is geregeld. In wezen is het niet verwonderlijk dat het recht op terugroeping door de kiezers, juist in Amerika, bestaat, omdat daar ook die zelfde kiezers de natuurlijke tegenpool van die bevoegdheid kennen: het medebeslissingsrecht over de keuze van de kandidaat die een partij voor een functie zal voordragen. Wij doelen hier op de zogenaamde 'primaries'. Tot in ons land dringen de verslagen over dergelijke *voor-verkiezingen* door. Iedereen kent het beeld van kandidaten, stad en land afploeterend, *niet om de functie zelf*, maar vooralsnog uitsluitend knokkend om de *kandidatuur*. En het zijn de, respectievelijk als Republikein of als Democraat geregistreerde kiezers, die uiteindelijk zelf bepalen wie van hun partijgenoten voor een bepaald ambt in het krijt zal treden, tegen de – door de kiezers van de andere partij aangewezen – tegenkandidaat.

4. In *Het Parool* van 13 maart jl. wees dr. E. van Raalte erop, dat reeds in 1932 de Amsterdamse raadsfractievoorzitter mr. G. van den Bergh – vader van een der auteurs – met twee fractiegenoten, door de toenmalige Amsterdamse federatie van de SDAP werd 'teruggeroepen'. In feite gebeurde dat destijds door middel van een soort motie van wantrouwen, waarna de drie betrokkenen zelf hun ontslag als raadslid namen.

Uit de voorwaarde van kiezersregistratie blijkt al, dat het systeem van 'primaries' niet eenvoudig naar de Nederlandse situatie kan worden overgeplant. Bovendien moet er rekening mee worden gehouden, dat het persoonlijke element in het Amerikaanse systeem een veel belangrijker rol speelt dan bij ons. Wij hechten meer aan de programs die moeten worden uitgevoerd. Toch zijn wij van oordeel dat een verantwoorde vorm van 'voorverkiezingen' ook voor ons land moet kunnen worden gevonden. Wij zouden in elk geval graag zien, dat creatieve geesten zich ook hierover eens zouden buigen.

Immers, een dergelijk systeem van grotere invloed op de kandidatenlijst opent de weg om de kiezer op dezelfde wijze in te schakelen bij het recht van terugroeping. Dan komt een mooie dag voor allen die een participerende democratie ter harte gaat. En inmiddels moeten we als partij, bij wijze van voorstudie, alvast maar eens rustig experimenteren met 'recall' van partijgenoot-afgevaardigden, door hun plaatselijke partijorganisatie. Want de fundamenten onzer democratie worden daardoor alleen maar verstevigd.

L. P. J. de Bruyn

Progressieven en de Statenverkiezingen 1974

Den Uyl en Wiegel kregen hun zin: het kabinet aan de ene kant en de oppositie daartegen aan de andere kant hebben inderdaad gefungeerd als inzet van de jongste Statenverkiezingen. Naar mijn mening heeft dat meer nadelen dan voordelen opgeleverd. Naar goed Nederlands gebruik is het weer een *politiek* oordeel wanneer men de uitslag interpreteert als steun aan het kabinet. De partij van de premier – die misschien te veel zijn team personifieert – won weliswaar fors evenals, in bescheiden mate, de PPR. D'66 werd echter geamputeerd: voor Gruyters is het te hopen dat hij na dit laatste jaar nog voldoende vingers over heeft om daarop zijn kiezers te kunnen tellen. De onverwachte stabiliteit van de KVP is vermoedelijk mede te danken aan haar deelname aan de huidige coalitie, een formulering die wel bezwaren zal oproepen én bij links én bij het midden. Daartegenover staat overigens het zware verlies dat de ARP leed: gaat de inbraak de Anti-Revolutionairen opbreken? Geen onverdeelde steun dus voor de regering, wel onbetwiste steun van de VVD- en CHU-oppositie. Naar mijn oordeel lieten de kiezers de uitslag voor het kabinet onbeslist, ook al heeft de KVP-fractie steviger grond onder de voeten gekregen voor haar verbondenheid met deze regering.

Voor de provinciale politiek is het stembusresultaat duidelijker. De Staten hebben verloren doordat geen politieke basis onder hun toekomstige beleid is gelegd. Waarop de kiezers hun stem van 27 maart ook gebaseerd hebben, in ieder geval niet op een oordeel over het gevoerde beleid in hun provincie noch op de te voeren provinciale politiek. Deze Statenverkiezingen werden genationaliseerd: door het gehele land dezelfde trend in de uitslagen. Voor een analyse van het stemgedrag is dat gemakkelijk, maar het werkt dodelijk voor een groei naar democratisering met kiezers die zich oriënteren op beleidsvoorkeuren. Aldus worden de Staten a-politieke zetbazen van de nationale partijen.

Na deze politiek gekleurde inswinger over naar de cijfers, want daar ging het de redactie om.

De uitslagen gerelativeerd

Officiële verkiezingsuitslagen verhullen vaak de omvang van winst en verlies der partijen. Wanneer een kleine partij één procent minder stemmen van het totale electoraat behaalt, dan is dat een veel ernstiger verzwakking

van zo'n mini-groepering dan de achteruitgang van een grote partij met eveneens één procent. Om winst en verlies van de drie progressieve partijen onderling vergelijkbaar te maken moeten de uitslagen 'gerelativeerd' worden. Dat is gedaan in tabel 1: de PvdA-winst in 1974 (27,97% der stemmen) ten opzichte van 1972 (25,88% der stemmen), nl. 2,09% van het hele electoraat bedraagt 8% van de PvdA-aanhang uit 1972. Zo groeide de PPR met 10% en verloor D'66 drie kwart van zijn sterkte. De drie progressieven gezamenlijk bleven nagenoeg gelijk: 1% verlies. Opvallend is de geringe variatie in de grootte van de PvdA-winst en het D'66-verlies over de elf provincies. In Noord-Holland groeide de PvdA het sterkst, vermoedelijk ten koste van het CDA aldaar. De winst in Friesland werd waarschijnlijk beperkt door het optreden van de Friese Nationale Partij, die ook wel het verlies van de PPR in die provincie veroorzaakt zal hebben. De geringe PvdA-groei in Zeeland staat tegenover een grote versterking van de Zeeuwse PPR. De PvdA verloor alleen in Limburg: geen 'structurele' ontwikkeling in het katholieke zuiden, want in Brabant werd socialistische winst geboekt, maar een offer aan een progressieve partner, de PPR, die daar met liefst 42% groeide en in Brabant stabiel bleef. De Radikalen verloren – naast Friesland – alleen in Drenthe, in welke provincie de ARP haar geringste verlies leed en de CPN won. Het treurspel van D'66 gaf zelfs in geen enkele provincie een wat minder beroerde uitslag dan haar landelijke verlies.

Tabel 1. *Relatieve winst/verlies 1972-1974 (uitgedrukt in procenten van het stemmenpercentage van 1972)*

	PvdA	PPR	D'66	PKU
Groningen	+ 6	+ 11	- 65	-
Friesland	+ 1	- 22	- 82	-
Drenthe	+ 7	- 19	- 73	-
Overijssel	+ 11	+ 5	- 67	-
Gelderland	+ 4	+ 2	- 79	-
Utrecht	-	-	-	-4
Noord-Holland	+ 16	+ 12	- 72	-
Zuid-Holland	+ 9	+ 13	- 75	-
Limburg	- 8	+ 42	- 83	-
Zeeland	+ 2	+ 45	- 71	-
Noord-Brabant	+ 8	0	- 75	-
Nederland	+ 8	+ 10	- 75	-

-1

In het nationale patroon der uitslagen en deze 'relativering' van winst en verlies schuilt een mogelijkheid om de uitslag in de provincie Utrecht te voorspellen voor het geval dat de drie progressieven daar met eigen lijsten waren uitgekomen in plaats van met de gezamenlijke PKU-lijst. Toepassing van de landelijke winst van PvdA en PPR en het landelijke verlies van D'66 op de Utrechtse uitslagen in 1972 leidt tot een percentage van 32,6 voor de progressieven; 0,7% meer dan de PKU-lijst nu behaald heeft. De CDA-lijsten daarentegen boekten wel extra winst (zie Politiek Perspectief, april 1974).

Socialisten zullen ongetwijfeld de uitslagen van stad en platteland kritisch willen vergelijken. De PvdA heeft overal winst geboekt, maar er tekent zich geen constante trend af in de grootte van de relatieve winst van platteland naar de grootste steden. In forenzengemeenten en steden boven 100 000 inwoners heeft de PvdA meer gewonnen dan op het platteland en het verstedelijkt platteland resp. 17%, 13%, 5% en 2%. In de gemeenten tot 100 000 inwoners lag de winst op 9%.

Leeftijd en godsdienst der kiezers

Op grond van de uitslagen zijn weliswaar enige conclusies te trekken, zoals boven gebeurd is, maar voor meer inzicht in het stemgedrag moet je toch de kiezer zelf opzoeken. Gelukkig heeft het bureau Intomart dat op de verkiezingsdag weer gedaan in opdracht van de NOS, via schaduwstembureaus over het hele land verspreid, hetgeen leidde tot een voor Nederland representatieve data-set. Wij spitsen die – minieme – gegevens hier toe op de progressieve partijen.

In de leeftijdsopbouw van de aanhang der progressieve partijen hebben zich geen wijzigingen voorgedaan sinds 1972 (zie 'De Nederlandse kiezer '72', p. 26-29). De PvdA vormt qua leeftijdsverdeling een getrouwe afspiegeling van het Nederlandse electoraat, een genoegen dat zij alleen deelt met het GPV en de Boerenpartij: les extrêmes se touchent, ook na Carnaval. De overige 'linkse' partijen (PPR, D'66, PSP, CPN) hebben een sterke oververtegenwoordiging van de kiezers tot 35 jaar. Bij de oudere leeftijdsgroepen vindt men uiteraard het spiegelbeeld daarvan: 'te weinig' ouderen en bejaarden.

Het kiezerscorps van de PvdA is naar kerkelijke gezindte evenmin veranderd sinds 1972 ('De Nederlandse kiezer '72', p. 30-35).

De geringe verschillen t.o.v. het nationale verkiezingsonderzoek 1972/1973 zijn vermoedelijk van onderzoekstechnische aard. Bijna de helft van de PvdA-kiezers, die de vraag naar de godsdienst in 1974 beantwoord hebben, rekent zich niet tot een kerkelijke gezindte, ruim een kwart is hervormd en een vijfde katholiek.

Constance progressieven

Ook in 1974 gaven weer veel kiezers een ander stemgedrag te zien dan in 1972: 29% wisselde van partij of ging nu wel stemmen na eerder te zijn thuisgebleven. Heel wat meer switch dus dan de netto-verschuivingen die uit de officiële uitslag blijken (9,71%). Van de PvdA-aanhang van 1972 bleef 86% constant in zijn politieke keuze nu, d.w.z. dat de PvdA 14% van haar vroegere electoraat verloor. Marcel van Dam heeft terecht de vinger op de zere plek van de PPR gelegd: slechts 60% PPR-kiezers uit 1972 bleef hun partij trouw; 40% weglopers maakt ook de PPR tot een wankele zuil. D'66 hield niet meer dan een vijfde van zijn aanhang vast.

Alle partijen trokken ook nieuwe kiezers aan, die eerder niet op hen gestemd hadden, zelfs D'66 en nog wel 41% van de huidige – zij het minimale – aanhang. De PvdA boekte een winst van 22% van haar tegenwoordige electoraat, terwijl de PPR-stemmers van 1974 voor meer dan de helft nu voor het eerst de PPR verkozen.

Progressief verlies

In de tabellen 2 en 3 is het bruto-verlies, c.q. de bruto-winst van de drie progressieve partijen weergegeven naar de bestemming van het verlies en de herkomst der winst. Bij de analyse van deze bruto-verliezen en -winsten dient rekening gehouden te worden met de absolute omvang daarvan per partij: de winst van PvdA en PPR is ongeveer het dubbele van hun verlies en het D'66-verlies is zes keer zo groot als de D'66-winst. In eerste instantie beperken we ons hier tot een beschouwing van de in- en uitstromen der progressieven als aparte categorieën. Tenslotte heeft de groep van kiezers die naar een partij toegaat of zich daarvan afwendt, iets gemeenschappelijks: ze hebben allen een zelfde politieke keuze gemaakt, die afwijkt van hun vroegere stemgedrag dan wel hun oude voorkeur laten vallen.

Van het PvdA-verlies ging een tiende naar de PSP en de CPN tezamen, het dubbele naar de PPR. Een kwart van de afstroom uit de PvdA kwam terecht bij de christen-democratische partijen, waarvan het merendeel bij CDA-lijsten. De grootste buit haalde de VVD binnen: 23%, aangevuld met nog eens 15% voor andere 'rechtse' partijen.

De PPR zag nagenoeg de helft van haar – zeer omvangrijke! – verlies naar de PvdA gaan en 10% naar de PSP. De aderlating van D'66 in 1974 kan niet meer geweten worden aan Van Mierlo's principiële keuze voor links: 6 op de 10 D'66-verlaters sloten zich aan bij de overige progressieve/linkse partijen en niet meer dan 18% van hen zocht z'n heil bij de VVD, nog minder bij de christen-democraten.

Progressieve winst

De PvdA haalde een kwart van haar winst bij haar progressieve zuster-

Tabel 2. Waar ging het verlies van PvdA, PPR en D'66 heen?

verlies in 1974 t.o.v. 1972 van:

	PvdA	PPR	D'66
verloren aan:			
PvdA	—	43	39
PPR	22	—	20
D'66	3	2	—
progressieve partijen	25	45	59
PSP	6	10	3
CPN	5	3	1
linkse partijen	11	13	4
KVP	7	6	3
ARP	1	3	1
CHU	4	*	2
CDA	14	11	8
christen-democr. partijen	26	21	14
VVD	23	12	18
DS'70	3	3	3
SGP	*	*	0
GPV	*	*	*
BP	5	3	1
overige	6	2	1
rechtse partijen	38	21	23
Totaal	100% (1166)	100% (580)	100% (716)

* = minder dan 0,5%

partijen, gelijkelijk verdeeld over PPR en D'66 en een tiende uit de linkerflank van het Nederlandse partijstelsel. De KVP moest meer PvdA-aanwas afstaan dan enige andere partij: 14% van de PvdA-winst tegenover 7% die van de VVD kwam. Een vijfde deel van de nieuwe PvdA-kiezers werd gerecrueteerd uit de groep die nu voor het eerst mocht stemmen en een achtste bestond uit thuisblijvers van 1972.

De PPR wierf haar zeer grote groep van switchers voor meer dan een derde bij PvdA en D'66, nog altijd 9% onder vroegere KVP-kiezers en vooral onder de nieuwe kiesgerechtigden. De winst van D'66 was te klein om politiek interessant te zijn. Het waren met name oud-PvdA- en VVD-stemmers die reageerden op de exclamatie 'Democraten gezocht'.

Tabel 3. Waar kwam de winst voor PvdA, PPR en D'66 vandaan?

winst in 1974 t.o.v. 1972 voor:

	PvdA	PPR	D'66
gewonnen van:			
PvdA	—	23	25
PPR	12	—	9
D'66	13	13	—
progressieve partijen	25	36	34
PSP	4	7	5
CPN	6	2	0
linkse partijen	10	9	5
KVP	14	9	10
ARP	3	5	7
CHU	2	3	5
christen-democr. partijen	19	17	22
VVD	7	7	19
DS'70	4	2	5
SGP	*	*	1
GPV	*	*	*
BP	3	*	2
overige	*	*	1
rechtse partijen	15	11	28
nieuwe kiezers	19	21	10
thuisblijvers in '72	12	6	1
Totaal	100% (2088)	100% (1127)	100% (122)

* = minder dan 0,5%

Batig saldo voor de PvdA. Naar links?

De beschreven bruto-winsten en -verliezen lopen voor een deel tegen elkaar weg en leveren dan de netto-aanwas of -afstroom op.

Voor de PvdA resulteerde een duidelijk batig saldo, groot 12% van de PvdA-aanhang '74, dat bestaat uit een netto-winst die acht keer het netto-verlies overtreft.

De netto-winst kwam voort uit de nieuwe kiesgerechtigden — jongeren dus die blijkens het nationaal verkiezingsonderzoek veelal onstuimig veranderingsgezind zijn — (38%), thuisblijvers van 1972 — doorgaans meer ontę-

vreden met onze samenleving dan de gemiddelde kiezer – (23%), kiezers die in 1972 op een der overige progressieve partijen stemden: vooral oud-D'66-ers (22%), ex-christen-democratische stemmers (9%) en vroegere aanhang van linkse partijen met name CPN-afzwaaiers (8%). Het netto-verlies van de PvdA ging geheel naar de in de tabellen gespecificeerde 'rechtse' partijen.

Voorzover kiezers conform conclusies uit verkiezingsonderzoeken inderdaad politiek gekleurd zijn door hun vroegere stemgedrag en electorale positie, heeft de beschreven uitbreiding van het kiezerscorps der PvdA deze partij wat naar links geduwd. Zou dat beoogd zijn toen het kabinet-Den Uyl-Van Agt tot inzet van de Staten-verkiezingen werd verklaard? Beoogd of gedoogd, de elasticiteit van de programmatische basis van het kabinet lijkt hierdoor niet groter geworden, evenmin verminderd trouwens!

Er is een schoon gezegde over de kruik die te water gaat... Mijn citatenboek geeft er nog een: 'Al te veel, dat deert den buik; al te hard, dat breekt de kruik'.

Vele KVP-ers drinken graag; daarom willen zij die kruik heel houden!

P. R. Stoffelen

Gewestvorming

Als het een beetje meezit wordt 1974 het jaar, waarin er eindelijk eens wat duidelijkheid begint te komen over de gewestvorming in Nederland. Dit jaar zal in ieder geval de halfzachte, wazige ontwerp-gewestwet ingetrokken worden en vervangen worden door een aanzienlijk beter nieuwe ontwerp-gewestwet. Bij de behandeling van de begroting binnenlandse zaken voor 1974 verklaarde minister De Gaay Fortman al, tot veler opluchting, dat hij ernst wil maken met de gewestvorming. Overal in Nederland moeten gewesten komen. De gewesten moeten in ieder geval sterke taken en bevoegdheden hebben. Instelling van de gewesten dient een zorg te zijn van de rijksoverheid. Een nieuwe ontwerp-gewestwet, een ontwerp-structuurschets en wetontwerpen Eindhoven, Groot Amsterdam en wijziging Rijnmondwet zullen in het eerste kwartaal van 1974, althans (wat de ontwerp-structuurschets betreft) in het voorjaar van 1974 gepubliceerd worden, aldus de minister.

Bij mondelinge vragen, die ik op 21 februari jl. stelde over de publikaties over de ontwerp-structuurschets, vertelde de minister, dat de nieuwe ontwerp-gewestwet in april-mei 1974 voorlopig afgerond zal worden. Ze zal dan niet meteen ingediend worden, maar eerst voorgelegd worden aan de provinciale besturen. In september valt dan de indiening van dat wetsontwerp te verwachten.

De ontwerp-structuurschets zal in april/mei naar de drukker gaan en dan in augustus/september gepubliceerd worden, verklaarde de minister. Even in het midden latend, dat alles dan toch maar weer aanzienlijk vertraagd wordt, zal in september dan eindelijk eens precies bekend worden, naar ik hoop, hoe de regering denkt over de meest gewenste bestuurlijke organisatie.

Al met al heeft het toch wel ontzettend lang geduurd voordat duidelijk begint te worden welke bestuurlijke organisatie we nu met z'n allen wel willen. De hoeveelheid boeken, rapporten, tijdschriften en artikelen over de bestuurlijke organisatie en de gewestvorming vormt een stapel van enkele meters hoog. Dit jaar is het negentig jaar geleden dat het eerste pleidooi voor een soort van gewestvorming is gevoerd. Buys pleitte in 1884 voor de introductie in Nederland van het Pruisische systeem van de Landkreize.* Sindsdien is een enorme hoeveelheid literatuur verschenen over dit onderwerp. Ik vermeld dit voor de enkeling die nog mocht denken, dat gewestvorming een onbezonnen gril is van enkele hobbyïsten.

Vooralsintdels de zestiger jaren van deze eeuw kwam steeds scherper naar

* Buys, *De Grondwet*, deel II (1884), p. 170 e.v.

voren dat de huidige bestuurlijke organisatie volkomen ontoereikend is. De hoeveelheid rapporten begon toe te nemen, zonder dat er overigens echt iets gebeurde. Daarmee zitten we dan precies in het probleem van de meeste gemeenten en provincies. Er is zoveel geschreven en gepraat over gewestvorming, zonder dat er iets aan gedaan werd, dat er een grote onzekerheid en verwarring is ontstaan, die een verlamdende werking heeft op veel bestuursactiviteiten. Alleen daarom al is het verheugend dat waarschijnlijk dit jaar de zo noodzakelijke duidelijkheid geschapen wordt. In dit artikel wil ik proberen, zonder enige wetenschappelijke pretentie, een aantal punten nog eens op een rijtje te zetten. Achtereenvolgens wil ik daarbij in het kort ingaan op de noodzaak van gewestvorming, de aard van de gewesten, de omvang van de gewesten, de positie van provincies en de financiën.

Waarom verandering van de bestuurlijke organisatie?

Een zeer veel verkondigde, maar nog steeds zeer juiste stelling is dat de bestuurlijke organisatie geen doel op zichzelf is maar een middel. Het is een van de middelen van het bestuurlijk instrumentarium waarover de overheid moet beschikken om slagvaardig, doelmatig en democratisch haar taak te kunnen vervullen. De vraag welk bestuurlijk organisatiepatroon het meest gewenst is, is dan ook alleen te beantwoorden tegen de achtergrond van de taken, waarover de overheid volgens ons gesteld is. De grote opgave is het realiseren van de gelijkwaardigheid bij de verdeling van inkomsten, vermogen, zeggenschap, ontplooiingskansen en kennis. Het handhaven van de leefbaarheid in ons land is zeker als we echt in de lijn van het rapport Mansholt willen werken een geweldig probleem. Om met Keerpunt te spreken: om Nederland leefbaar te houden en de onrustbarende vervuiling en belasting van het leefmilieu terug te dringen is een samenhangend beleid nodig op het gebied van ruimtelijke ordening, verkeer en vervoer, woningbouw en bedrijfsvestiging, energieverbruik en milieuhygiëne.

Dit alles kan alleen lukken als de overheid weer en meer greep krijgt op de maatschappelijke ontwikkeling door een integrale, planmatige aanpak van het beleid. Het kan ook alleen lukken als de bestuurlijke organisatie, als een van de bestuurlijke instrumenten, een beleid mogelijk maakt dat én doelmatig is én aan optimale democratische maatstaven voldoet.

Door de gevolgen van de schaalvergroting is de bestuurlijke indeling echter volledig uit zijn voegen gebarsten, terwijl uit toepassing van deze uitgangspunten blijkt dat die indeling in veel opzichten volstrekt ontoereikend is.

Schaalvergroting

De schaalvergroting is vooral na 1945 in versneld tempo doorgegaan onder

meer als gevolg van betere verkeersverbindingen, snellere communicatiemiddelen en allerlei technische ontwikkelingen. De schaalvergroting uit zich onder meer in een sterke toeneming van het verkeer, een grote ruimtelijke mobiliteit van de bevolking; de afstand tussen werk- en woonplaats wordt groter. De industrialisering bracht een steeds verdergaande verstedelijking. De moderne communicatiemiddelen wissen het verschil tussen stad en platteland nog meer uit. De sociale contacten zijn over een veel groter gebied verspreid. Door de communicatiemiddelen, in het bijzonder radio en t.v. vindt er ook in het menselijk denken en beleven een 'schaalvergroting' plaats (mentale schaalvergroting en verstedelijking).

Hierdoor vragen burgers steeds meer gespecialiseerde voorzieningen en verlangen ook dat een groeiend pakket van deze voorzieningen op niet te grote afstand van hun woning tot stand komt. Dat alles had en heeft enorme gevolgen voor de overheidstaak. De werkgebieden van de overheid, ook en vooral van de 'lagere overheden' werden steeds groter in omvang en intensiteit. Tegelijkertijd groeide het besef dat ook bestuurlijk alles met alles samenhangt en zo ongeveer alles tegen alles afgewogen moet worden (noodzaak van integraal beleid).

Gezien tegen de achtergrond van al deze maatschappelijke schaalvergrotingen (ruimtelijk, technisch en mentaal) moet men de bestuurlijke organisatie wel sterk verouderd noemen.

In de meer dan 120 jaar dat de Gemeentewet bestaat is het aantal gemeenten steeds gedaald van 1207 tot per 1 januari 1972 865. Van die 865 gemeenten hadden 344 gemeenten minder dan 5000 inwoners en 220 tussen de 5000 en 10 000 inwoners.

Beoordeling van de huidige bestuurlijke organisatie

Zoals ik hiervoor al schreef is voor alles een integrale, planmatige aanpak van het beleid nodig. In vrijwel alle regio's in ons land ontbreekt die integrale beleidsplanning en als er een soort beleidsplanning is ontbreekt de mogelijkheid de beleidsuitvoering ter hand te nemen. De gevolgen zijn er naar. Een enkel voorbeeld lijkt mij voldoende om de onvoldoende doelmatigheid van de huidige organisatie aan te tonen.

Ruimtelijk gezien is de zaak aardig uit de hand gelopen. Van zeer vele beleidsdoelstellingen genoemd in de 'tweede nota' is weinig of niets terecht gekomen. Ik noem o.a. het spreidingsbeleid en de gebundelde deconcentratie. Door tal van oorzaken, onder meer de groeifilosofie van de meeste gemeenten, groeien ook de gemeenten, die geacht worden slechts de natuurlijke groei op te vangen, overmatig en in die gemeenten soms vele woonkernen. De gevolgen zijn duidelijk. Het dichtslippen van open ruimten, verpesten van het platteland, het extra bemoeilijken van het stimuleren van het openbaar vervoer, het leeglopen van de grote steden en het vergroten van de leefbaarheidstekorten in die steden.

– Vooral in de grootstedelijke agglomeraties draait alles langs elkaar heen en tegen elkaar in (industrialisatie, milieubeleid, openbaar vervoer, enz.).

– In sommige regio's beconcurreren gemeenten elkaar in het tot stand brengen van sporthallen, zwembaden, nieuwe stadhuizen.

– In veel regio's proberen de meeste gemeenten zoveel mogelijk industrieën aan te trekken op bestaande of nieuw aan te leggen industrieterreinen, elkaar de loef afstekend en los van de regionale behoefte. Van een modern industrialisatiebeleid, waarbij vooral milieuvriendelijke industrieën aangetrokken worden en het vooral gaat om een selectieve groei is meestal nog geen sprake.

– Een van de gevolgen van de schaalvergroting en het achterblijven van de bestuurlijke organisatie is dat veel taken aanzienlijk over de grenzen heen 'morsen' en dat andere taken pas verricht kunnen worden met behulp van een goed gespecialiseerd deskundig apparaat. Door het ontbreken van het vereiste draagvlak kunnen sommige taken niet uitgevoerd worden of alleen te duur.

Democratisch gezien is de situatie m.i. nog ernstiger.

a. Door de maatschappelijke ontwikkeling is de taak van de gemeenten omvangrijker en intenser geworden. Voor het verrichten van veel taken is een gespecialiseerd deskundig apparaat nodig. Tegen deze achtergrond gezien is het weliswaar begrijpelijk maar democratisch gezien bedenkelijk dat de feitelijke macht in kleine gemeenten steeds meer verschuift naar de burgemeester en ambtenaren, en 'particuliere' deskundigen (meestal is er in B & W geen portefeuilleverdeling, wethouders die geen tijd hebben voor bestuurszaken, een raad die niet bij machte is de zaak in de hand te krijgen). Erger is het oprukken van projectontwikkelingsmaatschappijen, in die gevallen, waarin de beleidsbepaling geheel of ten dele geschiedt door die maatschappijen.

b. Door het achterblijven van de bestuurlijke indeling is een netwerk van 1400 tot 1500 gemeenschappelijke regelingen ontstaan, zo'n 40 tot 50 min of meer gewestelijke regelingen en een groot aantal informele samenwerkingsvormen. Door het aantal en de aard van de samenwerkingsvormen is een zeer groot deel van de bestuurstaak feitelijk onttrokken aan het oordeel en de beïnvloedingsmogelijkheden van de burgers en hun volksvertegenwoordigers. Het is een bestuurlijke chaos geworden, waarin nog maar weinigen de wegen kennen.

c. Door het ontbreken van adequate bestuurlijke eenheden neemt het rijk steeds meer taken over die door gemeenten verricht werden of hadden moeten worden. De gemeenten worden met de dag meer uitgehold (zie 'De gemeenten in de tang').

Het aantal rijksinspecteurs en rijksconsulenten, elk met hun eigen werk-

rayon neemt bij wijze van spreken iedere dag toe. Dit is een griezelige vorm van centralisatie op rijksniveau. Griezelig omdat veel taken ge-centraliseerd en gedeconcentreerd worden uitgevoerd, niet omdat die taak het beste verricht kan worden op rijksniveau maar omdat er geen andere geschikte bestuurlijke eenheden zijn met voldoende draagkracht. Griezelig ook omdat steeds meer macht verschuift naar feitelijk niet controleerbare rijksambtenaren. Om met een beleidsmedewerker van de VNG te spreken: nog even zo doorgaan en alle gemeenten zijn feitelijk opgeheven. De gemeenten dreigen bij voortgaande centralisatie een slecht soort, machteloos morrende wijkraden te worden.

Vooraf de laatste tijd is in brede kring het besef gegroeid dat een grondige vernieuwing van onze bestuurlijke organisatie nodig is. De discussies worden niet meer beheerst door de vraag of er iets moet veranderen en of er gewesten moeten komen. Algemeen wordt nu ingezien dat de vorming van (vrij) grote, sterke gewesten nodig is.

Aard van de gewesten

Ook al wordt de vorming van sterke gewesten alom bepleit, verschil van mening is er nog wel, zij het in steeds mindere mate, over de verhouding van het gewest tot de gemeenten (nieuwe stijl), in het bijzonder de verdeling van taken en bevoegdheden tussen gewest en gemeenten (nieuwe stijl). Met name bij dit punt wreekt zich dat velen alleen in wazige termen over gewestvorming spreken en schrijven, zo in de trant van: er moeten, overal in Nederland, sterke gewesten komen, die in ieder geval alle een minimum takenpakket hebben. In het midden wordt dan o.a. gelaten welke taken dat zijn en hoe de verdeling van bevoegdheden moet zijn tussen gewest en gemeenten. Wat die verdeling van taken en bevoegdheden tussen gewest en gemeenten betreft zijn er twee mogelijkheden, nl.:

- a. Een taakverdeling waarbij gewest en volstrekt zelfstandige gemeenten naast elkaar blijven bestaan en waarbij in bepaalde bestuurssectoren alle taken en bevoegdheden naar het gewest overgaan (van hoofdlijnen tot en met het kleinste detail).
- b. Een taakverdeling waarbij gewest en gemeenten elk een samenhangend takenpakket hebben en waarbij het gewest dat boven de gemeenten nieuwe stijl staat feitelijk alleen die taken en bevoegdheden heeft die per se op gewestelijke schaal uitgevoerd moet worden (beleidsbepaling en uitvoering van 'grote taken').

Wij hebben gekozen voor de tweede mogelijkheid, op grond van de volgende argumenten.

1. Het volledig overdragen van alle taken en bevoegdheden in bepaalde sectoren (bijv. de hele ruimtelijke ordening) van gemeenten naar het gewest zal gezien de voortgaande schaalvergroting meebrengen dat de

laagste bestuurlijke eenheid (dus de democratie aan de basis) steeds meer uitgehold wordt.

2. Het betekent ook een splitsing van samenhangende takenpakketten terwijl de onderlinge samenhang van alle taken en de noodzaak van integrale planning steeds groter wordt.
3. Het naast elkaar bestaan van gewest en bijv. tien formeel zelfstandige gemeenten betekent 11 kapiteins op één schip. Gevolg: onenigheid en stuurloos ronddobberen.
4. Het naast elkaar bestaan van gewest en formeel zelfstandige gemeenten betekent dat het gewest veel en steeds meer financiële middelen nodig heeft, terwijl ook de uitgaven van de gemeenten zullen blijven stijgen. Dit levert een onoplosbaar financieel probleem op. Het geld is er niet voor; het is ook niet te vinden.

Daarom heeft de Tweede-Kamerfractie van de PvdA sinds vele jaren (in ieder geval sinds het optreden van Van Thijn bij de behandeling van de Nota bestuurlijke organisatie) gekozen voor de andere opzet, waarbij gewest en gemeenten elk een samenhangend takenpakket hebben. Wat dit concreet betekent kan uiteraard in het algemeen alleen globaal aangegeven worden omdat er hoe dan ook een zekere differentiatie in aard van de gewesten nodig is. De problemen en taakstellingen verschillen per regio, terwijl ook overigens de concrete situatie kan verschillen (er zijn bijv. niet overal zeehavens).

In principe echter hebben alle gewesten dezelfde opzet en wijze van taakverdeling.

Bij de uitwerking gelden vooral vier (met elkaar samenhangende) beginselen, nl.:

1. het in de bestuurlijke organisatie gewenst ordenend beginsel van decentralisatie, nl. dat elke bestuurstaak het beste kan worden toevertrouwd aan het laagste orgaan dat deze naar behoren kan vervullen;
2. de taken, die grensoverschrijdend zijn, in zo'n mate dat gemeentelijke herindeling geen oplossing kan brengen (taken die in hevige mate en voor een zeer groot gebied externe effecten hebben), dienen op gewestelijk niveau te komen;
3. de taken waarvan de uitvoering een zeer groot bestuurlijk draagvlak vereist, dienen op gewestelijk niveau uitgevoerd te worden (centralisatie uit hoofde van dalende kosten);
4. voorzover de uitvoering van taken zeer duidelijk leidt tot een rechtstreeks contact tussen individuele burger en overheid, dient de uitvoering als het maar enigszins mogelijk is gezien de andere beginselen, op gemeentelijk niveau te geschieden.

Het zou te ver voeren in het kader van dit artikel een volledige uitwerking van deze gedachte te geven. Daarom beperk ik me tot een nadere aanduiding. Het gewest is in deze gedachtengang een gebiedscorporatie. De

algemene beleids- en prioriteitenbepaling geschiedt door het gewest, de verdere uitwerking door de gemeenten nieuwe stijl. De uitwerking is zodanig dat de beleidsuitvoering gegarandeerd is. De gemeenten zijn weliswaar over de hele lijn ondergeschikt aan het gewest, maar hebben een wettelijk gegarandeerd samenhangend taken- en bevoegdhedenpakket. Het accent ligt bij de gewesten vooral op de integrale beleidsbepaling (al dan niet alleen in hoofdlijnen) en op de ordeningstaken. Het accent ligt bij de gemeenten vooral op de verfijning en uitwerking van het beleid en op de verzorgingstaken.

De fundamentele in fasen door te voeren herziening van de bestuurlijke organisatie dient, uiteindelijk overal in Nederland, te leiden tot de vorming van deze gewesten.

Omdat voor deze wijze van gewestvorming wijziging van de Grondwet nodig is zal een overgangsfase onvermijdelijk zijn. De bij wet in te stellen 'overgangsgewesten' zullen in ieder geval de volgende taken en de daarmee corresponderende bevoegdheden moeten krijgen:

1. het vaststellen van een ontwikkelingsprogramma, eventueel deelsgewijs vastgesteld;
2. ruimtelijke ordening (streekplannen, goedkeuring gemeentelijke bestemmingsplannen);
3. volkshuisvesting en woningbouw (woningbouw- en renovatiebeleid, grondbeleid, contingentering, hoofdlijnen huisvestingsbeleid);
4. de zorg voor het openbaar vervoer van personen;
5. het regelen van industrieverstagingen;
6. de zorg voor de hygiëne van het milieu;
7. de zorg voor de aanwezigheid van voldoende projecten van formaat voor openlucht recreatie.

Essentieel bij de hele uitwerking is dat men steeds voor ogen houdt waarom die gewestvorming noodzakelijk is, nl. het bestuurlijk realiseren en erkennen van de (doorgaande) maatschappelijke schaalvergroting, het realiseren van de integrale beleidsbepaling op regionaal niveau en het terugdringen van de centralisatie. Noodzakelijke voorwaarde voor de gewestvorming is dan ook de herverkaveling van taken van rijk en provincies naar gewesten en het ook werkelijk laten samengaan van schaalvergroting en schaalverkleining.

Het samengaan van schaalvergroting met schaalverkleining betekent niet alleen dat herverkaveling van rijks- en provinciale taken nodig is. Noodzakelijk is ook het opsplitsen van de grote steden in een aantal (deel)gemeenten en elders waar mogelijk instelling van wijkraden. Zo kan bereikt worden dat de feitelijke zeggenschap van de meeste gemeenten bij gewestvorming aanzienlijk groter wordt dan nu. Alleen zo kan verwerkelijkt worden dat gewestvorming zowel de bestuurbaarheid, de slagvaardigheid en de doelmatigheid van het bestuur vergroot alsook de democratie aan de basis versterkt.

Omvang van de gewesten

Naarmate de eensgezindheid over de noodzaak van de gewestvorming groter wordt, worden meer en scherper mensen getrokken als het gaat om de omvang van de gewesten. Alles is nog pais en vree zolang er gesproken wordt over grote gewesten. De ellende begint bij de uitwerking van deze gedachte.

Bij het bepalen van de omvang gelden in ieder geval de volgende maatstaven:

- a. de toekomstige ontwikkeling en de taakstelling voor het gebied;
- b. de maatschappelijke en bestuurlijke samenhangen;
- c. het gewenste draagvlak van taken.

Het probleem bij de toepassing van deze maatstaven is dat de verschillende maatstaven tot verschillende conclusies kunnen leiden.

Het maakt bijv. een groot verschil of men alleen kijkt naar de huidige maatschappelijke samenhangen of naar de in de toekomst redelijkerwijs te verwachten samenhangen.

Bij het draagvlakonderzoek ligt het nog moeilijker. Bij onderzoeken blijkt steeds weer dat iedere taak zijn eigen draagvlak heeft, variërend bij wijze van spreken van 75 000 tot 500 000 inwoners. Het BON-onderzoek leidde tot de conclusie dat alleen al de verzorgingstaken een minimum-draagvlak van 200 000 of meer inwoners vereisen.*

Het is duidelijk dat er nogal eens een spanningsverhouding bestaat; enerzijds de omvang zoals die bepaald wordt door de huidige maatschappelijke en bestuurlijke samenhangen en anderzijds de omvang bepaald door de noodzaak een draagvlak van tenminste 200 000 tot 250 000 inwoners te scheppen.

Onbegrijpelijk is het dus niet dat juist over de omvang van de gewesten zo getwist wordt, betreurenswaardig des te meer. De hele gang van zaken tot nu toe met het opstellen van de ontwerp-structuurschets voor de gewestvorming is één groot drama, dat nu, vrees ik, zal leiden tot een ontwerp-structuurschets met 44 gewesten. De provinciale 'inzendingen' voor de ontwerp-structuurschets geven een uitermate uiteenlopend beeld te zien: de ene provincie stelt piepkleine mini-gewestjes voor, de andere provincie zeer grote.

Gedeeltelijk zijn deze verschillen veroorzaakt door het ontbreken van een duidelijke regeringsvisie op de gewestvorming. Boze tongen beweren dat een aantal provincies uitgegaan is van de stelling: alles mag, als de positie van de provincies maar niet wordt aangetast.

Het ontgaat mij ten enenmale waarom zo veel overhoop gehaald wordt om gewesten te vormen, die nu al te klein zijn om zelfs de verzorgingstaken optimaal te vervullen. Het is mij een raadsel waarom bijv. Friesland in meerdere gewesten uiteen zou moeten vallen. Als de keuze gaat tussen of

* Bestuursonderzoek Oost-Nederland, Eindrapport p. 57-123.

een gewest, dat een eigen 'identiteitswaarde' heeft, maar te klein is zelfs voor de verzorgingstaken of een gewest, dat meer inwoners heeft dan misschien noodzakelijk is, maar ook een eigen identiteit heeft, kies ik zonder meer voor het laatste.

Het ergste is echter dat de strijd tegen de centralisatie, de strijd voor decentralisatie zo verloren is voor deze goed en wel op gang is gekomen. Er is nauwelijks een groter triomf te denken voor de Haagse en andere voorstanders van centralisatie, van het vasthouden en vergroten van de rijksinvloed dan de instelling van zoveel gewesten, dat herverkaveling van rijkstaken onmogelijk zal blijven omdat een ander geschikt draagvlak ontbreekt. De tijd zal leren of we echt met z'n allen willen strijden voor de zo noodzakelijke decentralisatie.

De positie van de provincies

Ongetwijfeld heeft de vorming van grote, sterke gewesten gepaard gaande met herverkaveling van rijks- en provinciale taken naar de gewesten toe grote invloed op de positie van de provincies. Veel provinciale taken (bijv. vaststellen streekplannen en milieubeheer) kunnen inderdaad veel beter door de gewesten uitgevoerd worden. Hoe dan ook, het takenpakket van de provincies zal aanzienlijk kleiner worden. De vraag is echter of er voldoende overblijft om het handhaven van een laag tussen gewesten en het rijk te rechtvaardigen. Nader onderzoek betreffende deze kwestie, in het bijzonder de vraag of er taken zijn, die het beste op dat 'tussenniveau' uitgeoefend kunnen worden is zeker nodig. Het zou overigens irreëel zijn te denken dat provincies binnen een aantal jaren afgeschafte zouden kunnen worden, zelfs al zouden we dat willen. Twee ontwikkelingen maken het wel erg waarschijnlijk dat zeker op den duur die tussenlaag tussen gewesten en rijk zal verdwijnen.

De eerste is dat in het kader van de Europese integratie en de doorgaande schaalvergroting, die niet bij de landsgrenzen ophoudt de 'nationale' zeggenschap steeds kleiner zal worden. Het wordt dan ook steeds onwettelijker die beperkter nationale zeggenschap te verdelen tussen rijk, provincies, gewesten, gemeenten en wijkraden.

De tweede is dat ook weer door de voortgaande schaalvergroting de taken van de tussenlaag zoal niet meteen dan toch op den duur veel beter door het rijk uitgevoerd kunnen worden.

De financiën van de gewesten

Het is eigenlijk beschamend voor allen, die zich de afgelopen jaren met de gewestvorming hebben beziggehouden, dat er nog steeds geen concrete oplossing is voor de vraag hoe de financiële verhouding tussen rijk/gewesten/gemeenten er uit moet zien. Zelfs de vraag wat de gewestvorming

gaat kosten of hoeveel geld de gewestvorming op den duur zal besparen is nog niet beantwoord.

Omdat ik ook de oplossing nog niet helemaal zie beperk ik me, zeker in het kader van dit artikel, tot enkele opmerkingen.

De vorming van 'overgangsgewesten' zal veel extra geld kosten omdat ook hier de kost voor de baat uitgaat. Het eigen bestuurlijk apparaat van het gewest kost extra geld. Gewestvorming betekent dat taken uitgeoefend worden, die tot nu toe niet of nauwelijks uitgeoefend werden. Tenslotte betekent gewestvorming dat sommige gemeenten hun voorzieningenpeil opgetrokken zien of optrekken tot het niveau dat andere gemeenten in de regio al hadden.

Als de nodige financiën er niet komen is de gewestvorming bij voorbaat mislukt. Hetzelfde geldt voor een oplossing die gezocht moet worden in een min of meer symbolische verrijking en/of het systeem van het dekken van vrijwel alle kosten door een omslag over de gemeenten (een psychologische doodklap).

Er moet direct al een duidelijke rechtstreekse financiële verhouding komen tussen rijk en gewesten. Ik vermoed dat de enige praktische oplossing is de gewesten het verschil te geven tussen het totaalbedrag dat het gewest zou krijgen als het één gemeente was en het totaal van de inkomsten, die de gemeenten in het gewest van het rijk ontvangen.

Bij de uiteindelijke gewesten zal er geen financiële verhouding meer zijn tussen rijk en gemeenten, maar alleen tussen rijk en gewesten. Die financiële houding tussen rijk en gewesten zal niet alleen gebaseerd moeten zijn op objectieve criteria, zoals we die nu kennen. Er zal hard gezocht moeten worden naar een mogelijkheid de gewesten ook een totaalbedrag te geven dat overeenkomt met de kosten van het voorzieningenniveau dat in iedere regio tenminste aanwezig moet zijn. Dat bedrag moet als totaalbedrag voor het hele minimumvoorzieningenniveau uitgekeerd worden om rijksbemoeiing met iedere concrete uitgave te voorkomen. Op dezelfde manier zal er een verhouding moeten zijn tussen gewest en gemeenten (nieuwe stijl).

Bij het overgaan van rijkstaken, provinciale en gemeentelijke taken zal het daarmee corresponderende bedrag ook naar het gewest moeten gaan, evenals het daarmee corresponderende gedeelte van het ambtelijke apparaat.

Conclusie

Gewestvorming is noodzakelijk én terwille van de bestuurbaarheid én terwille van de doelmatigheid van het bestuur én terwille van de verdere democratisering en vergroting van de democratie aan de basis.

Wil de gewestvorming van de grond komen dan zal er eerst duidelijkheid moeten komen over de door regering en parlement gewenste toekomstige bestuurlijke organisatie. Het ziet ernaar uit dat die zo broodnodige duide-

lijkheid dit jaar geschapen zal worden. Veel denkwerk zal echter nog verricht moeten worden om een goede financiële verhouding tussen rijk en gewesten te ontwikkelen. De discussies over de ontwerp-structuurschetsen zullen uitwijzen of al degenen, die terecht in verzet komen tegen de uitholling van de lokale democratie door toenemende rijksbetutteling en centralisatie, de echte decentralisatie willen mogelijk maken of toch de vorming van kleine gewesten belangrijker vinden.

Handwritten red scribbles and initials, possibly "H. J. J."

C. A. de Kam

Rapport van een werkgroep Milieuheffingen, ingesteld door het Bestuur van de Partij van de Arbeid

1. Algemeen

Op het veertiende congres van de PvdA – dat werd gehouden op 14 en 15 september jl. – is een voorstel van het gewest Groningen aanvaard, om nog voor het Raads- en Statencongres van januari 1974 een werkgroep te laten rapporteren over bepaalde bezwaren, die de heffing krachtens de Wet verontreiniging oppervlaktewateren oproept.

De, overeenkomstig het voorstel, door het PB ingestelde werkgroep* heeft in december jl. een rapport uitgebracht, dat uitmondt in negen aanbevelingen.

In dit artikel wordt het rapport van de werkgroep verkort samengevat en is de op basis van het rapport geformuleerde PB-resolutie milieuheffingen opgenomen.

2. Milieuheffingen

Milieuheffingen zijn heffingen die worden opgelegd in verhouding tot de aard en omvang van verontreinigingen. Milieuheffingen kunnen worden gebruikt als een *instrument* om de verontreiniging terug te dringen en de ontwikkeling van schonere productieprocessen te stimuleren. Een milieuheffing heeft dan een *remmende functie*. De werkgroep vestigt in dit verband de aandacht op de volgende passage uit Keerpunt 1972:

'Er worden heffingen ingesteld die vervuilende werkwijzen en eindproducten, die bij wegwerping of gebruik een vervuilende werking hebben, in economische zin onaantrekkelijk maken. (De vervuiler betaalt een remmingsheffing.) Deze heffingen stimuleren de inspanning om vervuiling die weliswaar binnen de norm valt, verder terug te dringen.'

De passage is te vinden op p. 33.

Milieuheffingen kunnen ook worden gebruikt als *financieringsmiddel*. De

* Leden van de werkgroep waren Arie van Dijk, Meiny Epema-Brugman, Flip de Kam (secr.), Walter Kats, Hein Kurvers, Jan Spiekhout, Huug Versloot en Willem van de Zandschulp.

kosten van door de overheid te nemen milieumaatregelen worden in dit geval betaald uit de opbrengst van de heffing. Eveneens op p. 33 van Keerpunt wordt hierover het volgende gezegd:

'De kosten van overheidsinvesteringen en exploitatie van milieuhervestel en milieubescherming worden o.a. via verontreinigingsheffingen verhaald op de veroorzakers. (De vervuiler betaalt een bestemmingsheffing.)'

3. De waterverontreiniging

Al in de vorige eeuw was de vervuiling van het oppervlaktewater in ons land zo verontrustend, dat in 1897 een staatscommissie in het leven werd geroepen, om een wet tegen de waterverontreiniging voor te bereiden. Pas in 1969 kwam de Wet verontreiniging oppervlaktewateren tot stand. Dat betekent niet dat gemeenten en waterschappen voor 1969 stil hadden gezeten m.b.t. de watervervuiling; er waren al enkele honderden rioolzuiveringsinstallaties gebouwd toen de wet van kracht werd en sommige waterschappen legden al een heffing op aan vervuilers en stelden – evenals bijv. de provincie Friesland – voorwaarden voor lozingen in water dat onder hun beheer stond.

De wet tegen de waterverontreiniging (W.v.o.)

De landelijke regeling die in 1969 tot stand kwam, was een grote stap vooruit. Op basis van de nieuwe wet kon de verontreiniging van het water in heel ons land systematisch worden aangepakt.

De wet wijst het Rijk (d.i. Rijkswaterstaat) aan als 'kwaliteitsbeheerder' van de grote wateren. Dat zijn de grote rivieren, veel grote kanalen, het IJsselmeer en randmeren en verder de zee, Waddenzee en zeearmen als bijv. de Westerschelde. De zorg voor de milieukwaliteit van het overige oppervlaktewater draagt de wet op aan de provincies, die deze verantwoordelijkheid kunnen delegeren aan één of meer waterschappen of speciale zuiveringsschappen.

Volgens artikel 1 van de wet is het in heel ons land verboden afvalwater te lozen in het oppervlaktewater, behalve wanneer men daarvoor vergunning krijgt.* Aan zo'n lozingsvergunning kunnen en worden doorgaans voorwaarden verbonden, maar er kan ook een heffing aan worden gekoppeld.

Veelal zal een vervuiler door een algeheel lozingsverbod of door de aan hem gestelde lozingsvoorwaarden, voor hoge zuiveringskosten komen te staan, of dure wijzigingen in zijn produktieproces moeten aanbrengen. De

* Het Rijk geeft die vergunning voor de grote wateren, de provincies of schappen voor de overige wateren.

hiermee verband houdende extra kosten komen voor rekening van de lozer volgens het uitgangspunt dat 'de vervuiler betaalt'.

Of een vervuiler een lozingsverbod krijgt, dan wel een bepaalde hoeveelheid afvalwater onder bepaalde voorwaarden mag lozen, hangt af van de aard van de afvalstoffen.

Veel vervuilende stoffen, zoals bijv. zware metalen en schadelijke chemicaliën, kunnen het beste helemaal niet – of anders zo weinig mogelijk – in het oppervlaktewater terecht komen. Kleine hoeveelheden van deze stoffen zijn soms al erg gevaarlijk en kunnen na lozing vaak niet of alleen met de grootste moeite uit het water worden gezuiverd.

In al dergelijke gevallen is een lozingsverbod of lozing onder zekere voorwaarden de aangewezen maatregel om vervuiling van het water te voorkomen of te beperken tot een aanvaardbaar niveau.

Er zijn ook stoffen die voor het oppervlaktewater pas een onaanvaardbare belasting vormen, wanneer ze in te hoge concentraties voorkomen of worden geloosd. Dan zal in veel gevallen de eenvoudigste en goedkoopste oplossing die van collectieve zuivering zijn, in een installatie waarop een groot aantal lozers van het afvalwater zijn aangesloten.

Voor deze collectieve zuivering komen in feite alleen lozingen in aanmerking van zgn. zuurstofbindende stoffen en fosfaten.*

Artikel 17 van de W.v.o. schept de mogelijkheid om de kosten van collectieve zuiveringsmaatregelen te bestrijden uit de opbrengst van een heffing. Een dergelijke heffing is tot nu toe ingevoerd voor lozingen van de hiervoor genoemde *zuurstofbindende afvalstoffen*, door de industrie en door huishoudens. In een enkel geval is ook de lozing van zout water belast. Volgens de eerder gegeven definitie is de heffing van art. 17 een bestemmingsheffing, die in een aantal gevallen overigens ook een duidelijk remmende werking heeft gehad op industriële vervuilers.

De hoogte van de heffing wegens de lozing van zuurstofbindende afvalstoffen is afhankelijk van de hoeveelheid geloosd afval, die wordt uitgedrukt in zgn. inwoner-equivalenten, en van het tarief per inwoner-equivalent, dat niet overal even hoog is.**

De hoeveelheid door industrieën en andere niet-huishoudelijke lozers geloosde zuurstofbindende afvalstoffen wordt bepaald door meting of aan de hand van zgn. vervuilingcoëfficiënten, die op het ogenblik ten dele worden herzien.

Voor huishoudens wordt de lozing van zuurstofbindende afvalstoffen in het Uitvoeringsbesluit W.v.o. gesteld op 3,5 i.e., ongeacht de omvang van de huishouding. Dat getal is gevonden door aansluiting te zoeken bij de gemiddelde woningbezetting. Het is overgenomen in alle provinciale

* Wanneer zuurstofbindend afval in het water wordt afgebroken, wordt zuurstof aan het water onttrokken; bij overbelasting met dit afval bevat het water te weinig zuurstof en bezit geen zelfreinigend vermogen meer.

** Een inwoner-equivalent vervuiling (verder afgekort: i.e.) is gelijk aan de gemiddelde belasting door één inwoner per etmaal.

verordeningen die de uitvoering van de W.v.o. nader regelen voor de overige oppervlaktewateren.

Het voorgaande kan worden samengevat in het volgende schema:

Wie betalen voor welke vervuiling

	lozing van zuurstofbindende afvalstoffen	andere lozingen, zoals fosfaten, metalen e.d.
industriële vervuilers ziekenhuizen e.d.	betalen een heffing, afhankelijk van het aantal geloosde inwoner-equivalenten	betalen geen heffing, maar wel de kosten die voortvloeien uit lozingsverbod of -voorwaarden
huishoudens, winkels	betalen een heffing van 3,5 i.e.	betalen geen heffing

De vraag kan worden gesteld wat de meest doelmatige en efficiënte instrumenten zijn om de verontreiniging van het oppervlaktewater terug te brengen tot een niveau dat de natuurlijke kringlopen niet onaanvaardbaar verstoort. M.a.w. wanneer zijn heffingen, lozingsverbod, produktievoorschriften e.d. nu het meest in aanmerking komende middel om het water weer schoon te krijgen.

Daarover heeft de werkgroep eerder opgemerkt dat dit o.m. afhangt van de aard van de geloosde stoffen. Wanneer hetzelfde resultaat langs verschillende wegen kan worden bereikt dient die oplossing te worden gekozen die de minste maatschappelijke kosten meebrengt, bijv. wegens inning van een heffing of controle op de naleving van voorwaarden en voorschriften.

Voor de meeste industriële lozingen zal naar de opvatting van de werkgroep moeten worden aangesloten bij de bestaande praktijk van fysieke regulering; d.w.z. dat via voorschriften, vergunningen, lozingsverboden en -voorwaarden de verontreinigende lozingen naar aard, omvang en tijdstip worden beheerst.

Door de emissienormen de komende jaren te verscherpen zal een stimulans voor een schonere technologie worden gegeven. De werkgroep acht daarnaast een bredere toepassing van het instrument van de remmingsheffing mogelijk.

Met betrekking tot de afvalwaterlozing van huishoudens merkt de werkgroep op dat de zuurstofbindende afvalstoffen vallen onder de eerder genoemde bestemmingsheffing krachtens de W.v.o. Daarnaast lozen huishoudens fosfaten, die voor ongeveer de helft afkomstig zijn uit gebruikte wasmiddelen, zeer kleine hoeveelheden metalen, chemicaliën e.d. Daardoor, t.g.v. restlozingen van zuiveringsinstallaties en door nog onvoldoende teruggedrongen industriële lozingen kan de toekomstige drinkwater-

voorziening uit oppervlaktewater gevaar lopen. Al in een eerder stadium zullen ernstige verstoringen van oecosystemen kunnen optreden. In tegenstelling tot de situatie bij industriële vervuilers is deze huishoudelijke vervuiling niet op een praktische manier voor alle huishoudens afzonderlijk te bepalen, te controleren en te beheersen. Een lozingsverbod of een heffing is dus onmogelijk. Omdat collectieve zuivering – behalve in geval van fosfaten – doorgaans erg moeilijk zal zijn, zou deze categorie huishoudelijke vervuiling naar het oordeel van de werkgroep moeten worden aangepakt bij de bron, via de bestaande Warenwetgeving of via produktievoorschriften binnen een nog te scheppen wettelijk raam.

4. Bezwaren tegen de uitvoering van de Wet verontreiniging oppervlaktewateren

Twee veel gehoorde bezwaren tegen de uitvoering van de W.v.o., voor zover het gaat om door huishoudens veroorzaakte watervervuiling met zuurstofbindende stoffen, zijn, dat geen rekening wordt gehouden met het draagkrachtbeginsel en dat het tarief 3,5 i.e. per huishouding is, ongeacht de werkelijke omvang van de huishouding.

De werkgroep is tot de slotsom gekomen dat deze bezwaren samenhangen met de algemene vraag naar de financiering van het milieubeleid. Daarom komen in het rapport de volgende vijf vragen aan de orde:

1. Kan het beginsel dat 'de vervuiler betaalt' wel zonder meer worden toegepast op de huishoudelijke vervuiler, die zijn verontreiniging in een aantal opzichten niet kan terugdringen (bijv. zijn lozing van zuurstofbindende afvalstoffen)?
2. In hoeverre kan en moet de draagkrachtgedachte worden toegepast t.a.v. de huishoudelijke vervuiler, via tarief en vrijstellingsbeleid?

Met deze twee eerste vragen hangt de kwestie samen in hoever het milieubeleid uit de algemene middelen, dan wel via bestemmingsheffingen moet worden gefinancierd.

3. Wat zijn bij de vaststelling van de huishoudelijke vervuiling de alternatieven voor de nu gehanteerde grondslag van 3,5 i.e. per huishouding wegens geloosde zuurstofbindende stoffen?
4. Hoe moet worden geoordeeld over de problemen die zich kunnen voordoen t.g.v. de gedecentraliseerde uitvoering van de W.v.o., waardoor per provincie of schap een verschillend zuiverings- en vergunningenbeleid mogelijk is, en bovendien de tarieven per i.e. soms niet onaanzienlijk uiteenlopen?*

* Zie C. A. de Kam, 'Kanttekeningen bij het milieubeleid in Nederland II', in *Socialisme en Democratie* 1973, p. 500.

5. Moet er een mogelijkheid komen om remmingsheffingen in te voeren voor de lozing van andere dan zuurstofbindende stoffen in oppervlaktewater?

5. Eerste aanbeveling

De vraag of de huishoudelijke vervuiler rechtstreeks moet meebetalen aan het milieubeleid, kan rijzen bij iedere milieuheffing. De vraag naar de toepassing van de draagkrachtgedachte is zeer algemeen en heeft tal van raakpunten met vraagstukken van financieel-economische aard. De werkgroep acht zich onvoldoende gekwalificeerd om m.b.t. de twee eerste van de hierboven genoemde vragen algemene uitspraken te doen. De werkgroep heeft zich daarom op een aantal punten beperkt tot het in kaart brengen van de problemen, *steeds toegespitst op de waterverontreiniging*. Het zwaartepunt van zijn aanbevelingen heeft de werkgroep gelegd bij een aantal *korte-termijnproblemen, die de uitvoering van de W.v.o. in het bijzonder t.a.v. de huishoudelijke vervuilers oproept*.

Daarbij gaat het om het vinden van een antwoord op de hierboven opgesomde vragen 3-5.

De twee eerste, meer algemene vragen zouden naar het oordeel van de werkgroep onderwerp moeten vormen van een brede en diepgaande discussie in de partij. De werkgroep geeft daarom PB en Congres in overweging deze algemene vragen in studie te geven aan een bredere samengestelde werkgroep, waarin fiscaal-economen, deskundigen m.b.t. afzonderlijke milieuheffingen en leden van actiegroepen ruimer zijn vertegenwoordigd dan in de werkgroep die dit rapport heeft voorbereid.

De werkgroep beveelt aan dat het rapport van de bredere werkgroep uiterlijk in 1975 verschijnt. De bredere werkgroep zal in zijn rapport waarschijnlijk de Heffingennota kunnen betrekken, die de ministers Stuyt en Vorrink aan de Tweede Kamer hebben toegezegd.

6. De vervuiler betaalt

De werkgroep is van opvatting dat het beginsel dat 'de vervuiler betaalt' toegepast moet worden op alle vervuilers, die hun vervuiling kunnen beïnvloeden (verminderen). Volgens dit uitgangspunt moet de aan het milieu toegebrachte schade worden verrekend in de individuele bedrijfsmatige economische activiteiten.

Deze groep vervuilers moet zelf de kosten van de bestrijding van de door hen veroorzaakte milieuverontreiniging dragen. Uitgangspunt is daarbij dat de vervuiling eerst binnen zekere normen wordt teruggebracht via fysieke reguleringen (zie hiervoor). De hiermee samenhangende kosten komen ten laste van de vervuiler.

Als verdere stimulans voor het terugbrengen van de vervuiling kan onder bepaalde voorwaarden een remmingsheffing worden opgelegd.

De vervuiler verwerft in de ogen van de werkgroep nooit een 'recht' om te vervuilen, wanneer hij een remmings- of bestemmingsheffing betaalt. Een schoon milieu staat voorop. De kosten van de milieumaatregelen en -vervuiling moeten in de kosten van produktie en consumptie worden opgenomen, waarvoor soms een heffing het aangewezen middel is.

De lozing van bepaalde verontreinigende stoffen kan door sommige industrieën en alle huishoudelijke vervuilers niet verder worden beperkt. De vervuiling die het gevolg is van deze lozingen moet ook worden bestreden, waarmee grote sommen zijn gemoeid. Zo raamt het CBS de uitgaven voor riolering en zuivering van huishoudelijk afvalwater, wanneer voorzieningen worden getroffen voor 90 procent van de woningen, op een totale investering van 3200-4300 miljoen gulden, bij een jaarlijkse exploitatielast van 390-540 miljoen. Deze bedragen zijn uitgedrukt in guldens 1970 en hebben alleen betrekking op de zuivering van zuurstofbindende stoffen. (Bron: *Waterverontreiniging met afbreekbaar organisch materiaal* (1972), blz. 85)

Het geld dat nodig is voor deze milieusanering en -zuivering, kan in beginsel op drie manieren bij elkaar worden gebracht:

- a. uit belastingen en andere overheidsinkomsten, dus uit de zgn. algemene middelen;
- b. uit een algemene milieubestemmingsheffing;
- c. via een stelsel van milieubestemmingsheffingen.

De werkgroep is van oordeel dat het onjuist is bestemmingsheffingen, als onder b en c genoemd, te verdedigen met een beroep op het beginsel dat de vervuiler betaalt. Deze groep lozers kan zijn verontreiniging immers niet terugbrengen of voorkomen.

7. Draagkracht

Draagkracht wordt door de werkgroep gedefinieerd als capaciteit om te betalen. Doorgaans wordt iemands draagkracht afgemeten aan zijn of haar inkomen, vermogen of bestedingen. Toepassing van de draagkrachtgedachte betekent in het kader van dit rapport dus dat iedere vervuiler globaal in de milieukosten bijdraagt naar zijn financiële mogelijkheden. De draagkrachtgedachte komt niet in aanmerking in gevallen dat vervuilers hun vervuiling kunnen verminderen. De draagkrachtgedachte komt in aanmerking bij een bestemmingsheffing. Dus in gevallen dat:

- a. collectieve zuivering en lozing goedkoper en milieuhygiënisch aanvaardbaar is;
- b. het gaat om onvermijdelijke vervuiling (bijv. huishoudens).

De draagkrachtgedachte dient naar het inzicht van de werkgroep alleen in overweging te worden genomen m.b.t. huishoudelijke vervuilers. Dan moeten in het geheel vier mogelijkheden worden besproken, die in de hier volgende tabel schematisch zijn weergegeven.

Financiering van de zuivering van huishoudelijke waterverontreiniging met zuurstofbindende stoffen, en toepassing van de draagkrachtgedachte

Uit de algemene middelen	mèt toepassing van de draagkrachtgedachte, bijv. via verhoging van een belasting die rekening houdt met de draagkracht	zonder toepassing van de draagkrachtgedachte, bijv. een punt btw-verhoging
Uit een specifieke milieuheffing	mèt toepassing van de draagkrachtgedachte, bijv. via het tarief en het vrijstellingenbeleid	zonder toepassing van de draagkrachtgedachte zoals de huidige regeling van de W.v.o.

8. Financiering uit de algemene middelen

Wanneer veel betekenis wordt toegekend aan de draagkrachtgedachte, lijkt het aantrekkelijk om te pleiten voor financiering uit de algemene middelen. Er mag toch worden aangenomen dat de belastingheffing in ons land een grote betekenis toekent aan de draagkracht van de burgers? Het antwoord op deze vraag is minder eenvoudig dan het lijkt.

Stel dat de inkomstenbelasting extra verhoogd zou worden omdat de kosten van de huishoudelijke watervervuiling voortaan uit de algemene middelen zouden worden betaald. Vrij algemeen wordt gedacht dat dit de belasting bij uitstek is die rekening houdt met de draagkracht en een herverdelende werking heeft. Een dergelijke werking is alleen waarschijnlijk voor de allerhoogste en allerlaagste inkomens.* Voor het overige wordt het beeld ernstig vertroebeld door afwentelingsverschijnselen, waardoor onduidelijk wordt, waar een verhoging – ook van directe belastingen – uiteindelijk drukt.

Afwenteling komt er kort gezegd op neer dat iedereen de gestegen belastingen aan anderen in rekening brengt, omdat hij er netto ('schoon') niet op achteruit of een bepaald bedrag op vooruit wil gaan. Een verhoging van de inkomstenbelasting wordt dan bijv. teruggevonden in gestegen prijzen, tarieven e.d. Dat is in feite precies hetzelfde effect als optreedt na een prijsverhoging t.g.v. milieuheffingen of btw-verhoging.

Het beeld wordt verder bijv. vertekend door allerlei aftrekposten in de belastingsfeer, waardoor in een aantal gevallen de schatkist vormen van 'demonstratieve consumptie' subsidieert.

* Zie bijv. 'De Belgische inkomstenbelasting als herverdelers, een maat voor niets?', in *Economisch-Statistische Berichten* van 7 november 1973 en de daar aangehaalde literatuur.

De milieu-uitgaven i.v.m. de huishoudelijke afvalwaterzuivering zouden ook uit de algemene middelen kunnen worden gefinancierd, zonder dat specifiek wordt overwogen een 'dekking' te vinden die met de draagkracht rekening houdt. Dit roept een heel ander probleem op.

Keerpunt 1972 noemt op blz. 47 voor de komende vier jaar een maximale belastingdrukstijging van 0,6 procent van het Nationaal Inkomen per jaar aanvaardbaar. De laatste tijd lijkt het erop dat een dergelijke drukstijging alleen de financiering van het 'ongewijzigde beleid' van de overheid veilig stelt.*

Nieuwe uitgaven ten behoeve van het milieu zullen dus niet uit de 'ruimte' op de begroting kunnen worden gefinancierd. Keerpunt trekt voor dat doel weinig gelden uit, omdat ervan is uitgegaan dat de financiering van het milieubeleid grotendeels zal lopen via heffingen.

Natuurlijk legt de invoering van afzonderlijke heffingen, bijv. bestemd voor de financiering van milieukosten, even goed een extra beslag op het vrij besteedbaar inkomen, als een verhoging van de belastingdruk met méér dan de 0,6 procent van het Nationaal Inkomen, die Keerpunt noemt. Hier is het algemene vraagstuk aan de orde van het aandeel van de gemeenschapsvoorzieningen in het Nationaal Inkomen en de daarmee samenhangende vragen op het terrein van de inkomenspolitiek.

Als illustratie vermeldt de werkgroep dat ten gevolge van verhogingen van heffingen, premies sociale verzekering en belastingen de afgelopen jaren ruwweg een 60 à 65 procent van de aangroei van het Nationaal Inkomen is gebruikt voor voorzieningen in de gemeenschapssfeer.**

De samenstellers van dit rapport hebben het gevoel dat hier grenzen in zicht zijn maar menen ook dat een bredere werkgroep – zoals bedoeld in de eerste aanbeveling van dit rapport – zich over deze problematiek zou moeten buigen.

De nodige ruimte zou in de sfeer van de algemene middelen gevonden kunnen worden door krachtige bezuinigingen in de sfeer van de andere overheidstaken. Het is sterk de vraag – of met name op de korte termijn – zodoende voldoende ruimte zal worden gevonden, wanneer men bedenkt dat bij de voorbereiding van de begrotingen 1972-1974 al voor meer dan 2 miljard is omgebogen (bezuinigd).

Met betrekking tot deze problematiek werden in de werkgroep nog een aantal opmerkingen gemaakt, die van belang lijken.

In de eerste plaats zou ingeval van financiering uit de algemene middelen van de nieuwe milieukosten, een hardere prioriteitenafweging in de sfeer van de rijksbegroting plaats moeten vinden, dan wanneer steeds meer doelheffingen en aparte fondsen worden ingesteld.

* Er is afgezien van de (nadelige) gevolgen van de 'oliecrisis'.

** Zie *Antwoorden op de vragen ter voorbereiding van de algemene financiële beschouwingen* (Zitting 1973-1974 – 12 600, blz. 7 r.k.).

In de tweede plaats zou de krachtige aanpak van de waterverontreiniging die zich al begint af te tekenen, hoogstwaarschijnlijk onmogelijk zijn geweest, wanneer daarvoor niet afzonderlijke fondsen waren vrijgemaakt via de bestemmingsheffing krachtens de W.v.o.

Het kan als een voordeel van bestemmingsheffingen worden gezien dat de betaler weet waarvoor hij betaalt. Aparte fondsen worden in veel literatuur over de overheidsfinanciën echter afgewezen, omdat geen redelijke afweging plaatsvindt, het inzicht in de begroting vertroebeld raakt en de totale begroting aan inkomsten- en uitgavenkant geruisloos wordt opgekrikt.

9. Financiering uit een specifieke milieuheffing*

Het is dus volgens de huidige wetenschappelijke inzichten bepaald niet onbetwist dat financiering van de kosten van de huishoudelijke watervervuiling uit de algemene middelen méér in overeenstemming is met de draagkrachtgedachte, dan financiering via specifieke milieuheffingen.

De bestemmingsheffing gaat uit van de *prijsgedachte*. Iedere vervuiler draagt dan naar rato van de door hem of haar veroorzaakte hoeveelheid afval bij in de kosten van de milieuzuivering. Daartegenover verricht de zuiverende instantie naar rato de dienst van de zuivering.

In de literatuur over de openbare financiën is veel geschreven over de omstandigheden waaronder een bepaald goed door de overheid gratis of tegen minder dan de kostprijs ter beschikking 'mag' worden gesteld. Dit vraagstuk ligt op het terrein van de voorgestelde bredere werkgroep, maar de werkgroep Milieuheffingen heeft de indruk dat in dit geval de theorie der openbare financiën argumenten bevat om de zuivering van het huishoudelijk afvalwater uit de algemene middelen te bekostigen, en daar geen kostendekkende prijs voor aan de burgers in rekening te brengen.

In zekere zin staat de prijsgedachte tegenover de draagkrachtgedachte. Ook in een heffingensysteem kan echter de draagkrachtgedachte worden ingebouwd.

De werkgroep wijst erop dat de huidige regeling op grond van de Wet verontreiniging oppervlaktewateren duidelijk een (zeer grove) toepassing is van de prijsgedachte. Per huishouding wordt een zuiveringsdienst verondersteld ten behoeve van 3,5 inwoners. Vanuit de prijsgedachte pleit er veel voor om te komen tot een meer gedifferentieerd tarief voor huishoudelijke vervuilers, dat rekening houdt met de werkelijke omvang van de huishouding.

De werkgroep benadrukt dat andere vergelijkbare vergoedingen – zoals bijv. door gemeenten in rekening worden gebracht voor de afvoer van vast

* De werkgroep heeft zich in dit rapport aangesloten bij de bestaande 'lappendeken' van milieuheffingen; de vraag of er niet één milieuheffing moet komen, is niet uitvoerig besproken, maar een dergelijke heffing zal naar het gevoel van de werkgroep niet eenvoudig te verwezenlijken zijn.

huishoudelijk afval – een dergelijke verfijning in het algemeen niet kennen.

Het duidelijke voordeel van de 3,5 i.e.-norm zijn de geringe administratieve en controlekosten. Dat kostenaspect mag bij het zoeken naar een andere oplossing niet uit het oog worden verloren, omdat deze kosten uiteindelijk mede via de heffing moeten worden opgebracht.

10. Verband tussen de hoogte van de heffing en omvang van de huishouding

Eerder in dit rapport is erop gewezen dat volgens de nu van kracht zijnde regelingen ieder huishouden geacht wordt een vervuiling te veroorzaken, gelijk aan die van 3,5 bewoners. Deze regeling betekent een nadeel voor alleenstaanden en kleine huishoudens, en een voordeel voor huishoudens die uit meer dan vier personen bestaan.

De vervuiling met zuurstofbindende afvalstoffen per persoon is voor iedereen in ons land vrijwel gelijk. Uit internationaal onderzoek is bekend dat dergelijke vervuiling in de stedelijke gebieden van de derde wereld al 60 à 70 procent bedraagt van die in het rijke 'noorden', per persoon berekend.*

Er zou dus een juist verband zijn tussen de hoogte van de heffing en de door een huishouding veroorzaakte vervuiling, wanneer rekening wordt gehouden met de *werkelijke omvang* van de huishouding. De werkgroep wijst erop dat dit wel betekent dat de grote gezinnen er in vergelijking met de huidige situatie op achteruit zouden gaan.

De werkelijke omvang van de huishoudens kan worden bepaald door ieder huishouden zelf aangifte te laten doen van de omvang. Controle zou plaats kunnen vinden door steekproeven uit de registers van de Burgerlijke Stand. Over enkele jaren zou – als andere mogelijkheid – ook aansluiting kunnen worden gezocht bij de automatische bevolkingsboekhouding. De werkgroep onderkent dat dit – zolang aan minimale waarborgen voor de privacy niet is voldaan – een oplossing zou zijn met kwalijke kanten.

Bij een wat meer benaderende methode wordt de door een huishouding veroorzaakte vervuiling afgeleid uit het waterverbruik. Een nadeel van deze oplossing zou kunnen zijn dat het waterverbruik per huishouding vermoedelijk meer fluctueert dan de vervuiling met zuurstofbindende stoffen. Op zichzelf is er tussen waterverbruik en vervuiling geen vaste relatie. Daar staat tegenover dat deze oplossing vermoedelijk tot weinig innings- en controlekosten leidt. Er moet dan wel een praktische oplossing worden gevonden voor twee problemen:

- a. 25 procent van de huishoudens in ons land is niet bemeterd, zodat voor

* Zie S.V. Deshpande, R. S. Kshirsagar, 'Studies on per capita BOD at Koliwada (Bombay)', in *Indian Journal of Environmental Health*, 13 (1971).

deze groep een altijd vrij willekeurige schatting zal moeten worden gemaakt;

- b. het gebied van zuiveringsorganen en drinkwaterbedrijven valt niet samen; dit zal de kosten van deze oplossing vermoedelijk sterk verhogen.

De werkgroep merkt nog op dat het bemeteren van de 25 procent huishoudingen enorme bedragen vergt en zeker tien jaar zou duren. Het lijkt economisch – bij de huidige hoogte van water- en zuiveringstarieven – nog niet verantwoord deze investeringsbeslissing te nemen.

11. Verband tussen de hoogte van de heffing en het inkomen

Over het algemeen is er momenteel geen relatie tussen de hoogte van de heffing en het inkomen van (het hoofd van) een huishouding. Dit betekent een nadeel voor mensen met lagere inkomens omdat die evenveel heffing betalen als ruimer bemiddelden.

De hoogte van de heffingen krachtens de W.v.o. voor huishoudens zouden dus behalve aan de *omvang van de huishouding* uitsluitend of mede kunnen worden gekoppeld aan *de hoogte van het inkomen*. In het laatste geval kan de grens worden getrokken, bijv. bij het wettelijk minimumloon en de daaraan gekoppelde uitkeringen krachtens de Algemene Bijstandswet.* De heffing kan ook proportioneel of zelfs progressief aan het inkomen worden gekoppeld.

De per persoon veroorzaakte vervuiling van het oppervlaktewater met zuurstofbindende stoffen is ongeveer constant. De werkgroep is van opvatting dat het vanuit de prijsgedachte – die niet (geheel) kan worden losgelaten als het om een bestemmingsheffing gaat – niet juist kan zijn de prijs voor dezelfde door de overheid bewezen zuiveringsdienst te relateren aan het inkomen. De prijs van een kaartje van de NS of voor de schouwburg wordt ook niet aan het inkomen gekoppeld.

De werkgroep meent dat het bij de huidige hoogte van de heffing noodzakelijk is dat een ontheffingsmogelijkheid voor de laagste inkomens wordt geschapen, waarbij aansluiting zou kunnen worden gezocht bij de hoogte van het wettelijk minimumloon.

Een tegemoetkoming die nog verfijnder is, zal naar het oordeel van de werkgroep feitelijk onmogelijk zijn, omdat dan de reeds overbelaste belastingdienst teveel inkomens moet controleren. In deze omstandigheid ziet de werkgroep bovendien een extra argument om het tarief niet progressief te maken: dan zouden alle inkomens moeten worden gecontroleerd. De huidige hoogte van de heffing rechtvaardigt deze verfijningen bepaald niet.

In het algemeen moet naar het oordeel van de werkgroep bij het bezien

* Een dergelijke voorziening is opgenomen in de provinciale verordeningen van Utrecht en Groningen.

van alternatieven voor de huidige heffingspraktijk groot gewicht worden toegekend aan het zo laag mogelijk houden van innings- en controlekosten. Deze zgn. perceptiekosten zijn bij de heffingen wegens lozingen op de overige wateren momenteel een 9 à 10 procent van de opbrengst. Ter vergelijking kan dienen het percentage van de Rijksbelastingdienst, dat ongeveer 1,3 procent belooft, al moet daarbij wel worden bedacht dat een deel van de taken van de belastingdienst voor rekening van het bedrijfsleven komt (inhouden van loon- en omzetbelasting, sociale verzekeringspremies e.d.).

12. De gedecentraliseerde uitvoering van de wet

In de Wet verontreiniging oppervlaktewateren is gekozen voor een gedecentraliseerde uitvoering, met grote verantwoordelijkheid voor de provinciale besturen. De provinciale besturen kunnen hun zuiveringstaak verder delegeren aan één of meer waterschappen of speciale zuiveringsschappen binnen hun provincies.

Deze gedecentraliseerde aanpak heeft duidelijke voordelen:

1. de bevolking wordt beter betrokken bij het milieubeleid;
2. mede omdat de Staten ieder jaar kunnen discussiëren over de voortgang van de zuivering, de hoogte van het tarief per i.e., enz.;
3. de zuiveringstaak kan worden aangepast aan de bijzondere regionale omstandigheden;
4. in deze opzet wordt het ontstaan van een massaal technisch apparaat op landelijk niveau vermeden;
5. er ontstaan geen problemen inzake de verdeling van gelden over de verschillende regio's, wat wel het geval zou kunnen zijn bij financiering via een landelijk Fonds: de uitkeringscriteria en prioriteiten zouden in dat geval nl. bijzonder moeilijk vast te stellen zijn.

Aan de gedecentraliseerde opzet zijn echter ook aanwijsbare nadelen verbonden:

1. in een aantal provincies is naar het oordeel van de werkgroep de zuiveringstaak bestuurlijk te versnipperd opgezet; in de provincies Zuid-Holland en Zeeland wordt die taak bijv. aan 9, resp. 14 waterschappen gedelegeerd;
2. de verschillende bestuurlijke vormen waarin de onderscheiden provincies de waterzuivering hebben gegoten, leiden tot een ondoorzichtig geheel, 'grensconflicten' waar provinciale en waterstaatkundige grenzen niet samenvallen; de huidige opzet van de waterschappen is naar de opvatting van de werkgroep onvoldoende democratisch;
3. het vergunningenbeleid zou per zuiveringsorgaan teveel uiteen kunnen gaan lopen, met bijv. als achtergrond dat bepaalde provincies om de industrievestiging te stimuleren, een 'soepele' opstelling zouden kiezen;
4. de tarieven per i.e. zouden teveel uit elkaar kunnen gaan lopen.

De werkgroep vestigt de aandacht op de volgende oorzaken, waarom tarieven kunnen verschillen, en dat in de praktijk momenteel ook doen.

1. Het Rijk besteedt de opbrengst van de heffing (wegens lozingen op de grote wateren) voor subsidies aan lozers, die zuiveringsinstallaties bouwen. De subsidie is 60 procent van de investeringskosten en is tot nu alleen aan gemeenten gegeven. De provincies en schappen stemmen de hoogte van de heffing af op de kosten van hun zuiveringsplannen via een omslagsysteem, dat de mogelijkheid laat voor reserveringen en kapitaalvorming.
2. De opbouw van de bestuurlijke organisatie en het tempo van de maatregelen om te komen tot schoon oppervlaktewater verlopen niet overal gelijktijdig.
3. De omvang van de zuiveringsorganisatie, de concentratie van vervuilingsbronnen en het zelfreinigend vermogen van het oppervlaktewater kunnen uiteen lopen.

Enig verschil in de hoogte van de tarieven acht de werkgroep wel aanvaardbaar, zeker in de aanloopperiode waarin we ons m.b.t. de waterzuivering nog bevinden. Er valt op het ogenblik al een duidelijke tendens naar meer gelijke tarieven te bespeuren in de gebieden die aan de zorg van verschillende zuiveringsorganen zijn toevertrouwd.

Overigens kunnen en worden veel van de mogelijke nadelen van het gedecentraliseerde systeem opgevangen door *landelijke coördinatiepogingen*, door:

1. de Coördinatiecommissie Zuiveringsbeleid, ingesteld door de minister van Verkeer en Waterstaat op 20 september jl.;
2. het Interprovinciaal Overleg (IPO)-Milieu, ook over het zuiveringsbeheer. Ook de werkgroepen van de hoofden van de milieudiensten en de milieu-juridische werkgroep leveren daaraan een bijdrage;
3. de invloed van het RIZA*, ook via het adviseurschap van diverse zuiveringsbeheerscommissies werkt uniformerend (coëfficiëntentabellen, systeem van de heffing en vergunningenbeleid);
4. studiecmissies in het kader van de unie van waterschappen leveren rapporten en aanbevelingen, die veelal landelijk worden nagevolgd (definities, taakafbakening met gemeenten enz.);
5. de STORA**, waarin binnenkort praktisch alle zuiveraars samenwerken, verzorgt de bundeling op het terrein van *onderzoek* (technisch, juridisch). Voor een aantal onderwerpen, die aan de orde komen in de onder 1 genoemde commissie wordt ook de STORA ingeschakeld;
6. via het goedkeuringsbeleid van het Rijk van de provinciale verordeningen kan eveneens uniformerend worden opgetreden.

Op grond van het voorgaande meent de werkgroep dat de gedecentraliseerde opzet zoals die zich nu ontwikkelt in beginsel juist is. Op deze

* Rijks Instituut voor Zuivering van Afvalwater te Voorburg.

** Stichting Toegepast Onderzoek Reiniging Afvalwater te Den Haag.

constatering maakt de werkgroep één belangrijke uitzondering: de werkgroep is unaniem de opvatting toegedaan *dat de zuivering door de provincies overal bestuurlijk in dezelfde vorm dient te geschieden, en wel zodanig dat overal de provincies zelf de zuiveringstaak ter hand nemen.*

13. Moeten er remmingsheffingen komen voor lozingen van andere dan zuurstofbindende stoffen door niet-huishoudelijke vervuilers?

De werkgroep heeft hiervoor de volgende algemene uitgangspunten geformuleerd, die moeten worden gehanteerd bij afvallozingen in oppervlaktewater:

- a. vermijdbare vervuiling moet via vergunningen, lozingsvoorwaarden en verbodsbepalingen zover mogelijk worden teruggedrongen. De kosten komen voor rekening van de vervuiler;
- b. huishoudelijke lozingen van andere dan zuurstofbindende stoffen moeten worden beperkt via Warenwetgeving en andere produktievoorschriften;
- c. niet-huishoudelijke lozers op collectieve zuiveringsinstallaties van zuurstofbindende stoffen moeten naar rato van het aantal geloosde i.e. een bestemmingsheffing betalen;
- d. huishoudelijke lozingen van zuurstofbindende stoffen kunnen op korte termijn aan een bestemmingsheffing onderworpen blijven, mits er een relatie komt tussen de heffing en de omvang van de huishouding en een ontheffingsmogelijkheid voor de laagste inkomens.

Wil de vervuiling via remmingsheffingen effectief worden teruggedrongen, dan moet aan vier voorwaarden zijn voldaan.

- a. het moet niet gaan om stoffen die helemaal niet of in zeer geringe hoeveelheden in het milieu terecht mogen komen; dan is een verbod effectiever;
- b. er moet een rechtstreeks verband zijn tussen de hoogte van de heffing en de hoeveelheid en schadelijkheid van de geloosde stoffen;
- c. de vraag naar het betreffende produkt zal elastisch moeten zijn, d.w.z. wanneer de afzetprijs door de fabrikant wordt verhoogd als gevolg van de doorberekening van de remmingsheffing, moet de vraag naar het vervuilende produkt dalen;
- d. voor zover het om een produkt gaat dat een wezenlijke (primaire) behoefte bevredigt, moet een milieuvriendelijker substituuut voor handen zijn.

Toepassing van een remmingsheffing komt in het bijzonder in aanmerking als er veel diffuse lozingsbronnen zijn, waardoor emissiecontrole niet eenvoudig is; en ook in gevallen dat een duurdere maar milieuvriendelijker produktiewijze bekend is.

Met betrekking tot drie soorten lozingen wordt hierna in het bijzonder onderzocht in hoever de invoering van een remmingsheffing aanbeveling verdient.

Fosfaten

Fosfaten uit wasmiddelen hebben in de laatste 20 jaar praktisch gezorgd voor een verdubbeling van de afgevoerde hoeveelheden fosfaat en zijn daarom in belangrijke mate oorzaak van de eutrofiëring van oppervlaktewater. De fabricage van fosfaathoudende producten is in ons land geconcentreerd op een klein aantal plaatsen. De werkgroep meent dat het aanbeveling verdient bij de bron een produktheffing op te leggen, die wellicht via de waterkwaliteitsbeheerder kan worden geïnd. Met de opbrengst van een dergelijke fosfaatheffing zou de bouw van de zgn. 'derde trap' in zuiveringsinstallaties gefinancierd kunnen worden.

Zware metalen

Alle lozingen zijn krachtens de W.v.o. aan een vergunning onderworpen. De toelaatbare concentraties zijn zo laag vastgesteld dat geen schadelijke invloed behoeft te worden verwacht op zuiveringsproces of oppervlaktewater. De controlekosten zijn vrij hoog, zodat overwogen kan worden een bestemmingsheffing in te voeren ter bestrijding van kosten; veelal zal van een heffing geen remmend effect uitgaan, omdat de vergunning de lozing al op een minimum stelt.

Thermische verontreiniging

In Nederland wordt ca. 10^9 m³ koelwater per jaar geloosd door elektriciteitscentrales (75%) en industrie (25%). Het leggen van een heffing op geloosd koelwater zou het rendement bij de omzetting van energiedragers kunnen verhogen en tevens een stimulans kunnen zijn om te zoeken naar andere koelmethode en methoden om koelwater een nuttiger bestemming te geven.

De grondslag voor een dergelijke heffing zou kunnen worden gevonden in het aantal geloosde kcal. Uit de opbrengst van de heffing zou tevens een onderzoek kunnen worden gefinancierd om in de toekomst bij de energieopwekking en -aanwending minder koelwater te gebruiken.

14. Aanbevelingen

1. De werkgroep geeft in overweging om een breder samengestelde werkgroep vanuit de WBS te laten rapporteren over de meest wenselijke vorm van financiering van de bestrijding van door huishoudens veroorzaakte milieuverontreiniging, mede in het licht van nieuwe inzichten over het effect van directe en indirecte belastingen en heffingen op de inkomensverdeling, als onderdeel van een bezinning op de financiering van de door de PvdA voorgestane overheidstaken.

2. De werkgroep ziet geen principiële reden om de uitgaven ter bestrijding van de door huishoudens veroorzaakte milieuverontreiniging uit heffingen te bekostigen en signaleert een aantal bezwaren van de huidige heffingspraktijk. Op korte termijn zal ter waarborging van de voortgang van de milieusanering noodgedwongen een heffingssysteem in stand moeten blijven: op iets langere termijn verdient financiering van de bestrijding van huishoudelijke milieuverontreiniging uit de algemene middelen naar het oordeel van de werkgroep de voorkeur.

3. De werkgroep is van oordeel dat een heffingssysteem – zij het tijdelijk – alleen aanvaardbaar is voor huishoudelijke vervuilers (in het kader van de W.v.o.):

- a. wanneer het bedrag van de heffing meer dan nu het geval is wordt gerelateerd aan de omvang van de vervuilende huishouding, waarbij nader de eenvoudigste van de in het rapport genoemde varianten moet worden gekozen,
 - indien dit niet leidt tot een buitensporige stijging van innings- en controlekosten;
- b. wanneer het tarief per i.e.-vervuiling landelijk niet te ver uiteen loopt.

4. De werkgroep constateert dat het bij de bestaande inkomensverhoudingen in ons land noodzakelijk is een vrijstellingsmogelijkheid te scheppen voor de minst draagkrachtige huishoudelijke vervuilers. De werkgroep beveelt aan voor de toepassing van de vrijstelling aansluiting te zoeken bij de hoogte van het minimumloon.

5. De werkgroep is tot de slotsom gekomen dat ongewenste huishoudelijke lozingen van andere dan zuurstofbindende stoffen moeten worden aangepakt via de Warenwetgeving.

6. De grootst mogelijke meerderheid van de werkgroep beveelt aan dat geen directe of indirecte subsidies aan industriële vervuilers worden verleend ten laste van de opbrengst van milieuheffingen.

7. Het sanerings- en zuiveringsbeleid moet krachtiger worden voortgezet middels lozingsverboden, via het voorwaarden- en vergunningenbeleid en via de herziening van een aantal bestaande vergunningen. Daardoor kunnen stoffen buiten het natuurlijk milieu worden gehouden die al in kleine hoeveelheden erg schadelijk kunnen zijn en die moeilijk collectief kunnen worden gezuiverd. Om bepaalde lozingen door de industrie van andere dan zuurstofbindende stoffen terug te dringen, kan een remmingsheffing een geschikt instrument zijn, onder de voorwaarden die zijn uitgewerkt in het rapport.

8. De werkgroep beveelt aan de lozing van fosfaten in het oppervlaktewater.

ter terug te dringen door aanpak bij de bron: door produktievoorschriften of de invoering van een fosfaatheffing bij de fabrikant, die via de eindprijs een remmend effect kan hebben. Voor deze maatregelen is een nieuwe wettelijke bepaling noodzakelijk; ze kunnen niet worden getroffen op grond van de bestaande W.v.o.

9. De werkgroep beveelt krachtig aan de zuivering door de provincies overal bestuurlijk op dezelfde wijze te organiseren en wel zodanig dat overal in ons land de provincies zelf de zuiveringstaak ter hand nemen.

M. C. Verburg

Industriepolitiek

Beschouwingen naar aanleiding van een WBS-cahier

In 'Aspekten van de nieuwe industriële samenleving' vergelijkt J. K. Galbraith de produktie van auto's in 1903 met die in 1962. Drie kwart eeuw geleden startte Ford met zestig mille en 125 werknemers. Het staal dat 's middags werd verwerkt, werd 's ochtends uit het pakhuis gehaald. De werkplaats had evengoed kunnen dienen voor het vervaardigen van fietsen en zo was het ook geweest. Zou men voor de aandrijfkracht hebben willen overschakelen van benzine op stoomkracht dan zou men de werkplaats in een paar uur hebben kunnen aanpassen. De onderdelen werden speciaal voor Ford gemaakt en waren dus niet genormaliseerd. De voorbereidingen voor de Mustang 1964 vereisten drie en een half jaar en ruim 200 miljoen gulden. Het bedrijf telde 317 000 werknemers en de activa bedroegen ruim 20 miljard gulden. Van de eertijds grote flexibiliteit was dus nauwelijks iets meer over.

De moderne industriële economie is een sterk geprogrammeerde economie geworden. Conjuncturele inzinkingen die zich vrij onverwachts manifesteren doorkruisen de starre produktieorganisatie en leiden tot ernstig om zich heengrijpende gevolgen voor de werkgelegenheid, de toelevering en het distributieapparaat.

Voor de maatschappij heeft dit grote consequenties. 'Technologie en de daaraan verbonden verandering eisen niet alleen planning. Technologie tast ook het nut van de markt aan en vernietigt deze zelfs.' Het initiatief ligt niet meer bij de consument, maar bij de producent. De moderne grote onderneming is de fundamentele eenheid van planning geworden. Maar voor enkele essentiële taken van de planning is zij incompetent. Dit is het geval voor de loon- en prijspolitiek, voor de instandhouding van de koopkracht, voor het niveau van opleiding en scholing, voor de grote risico's van de ontwikkeling van atoomkracht, supersonisch luchttransport of anti-raketbewapening, voor de aanleg van verkeerswegen en vliegvelden, voor onderzoek en ontwikkeling. De verwerving van het overheids- en het ondernemingsbeleid en de onevenwichtigheid tussen groeiende en stagnerende of achteruitlopende bedrijfstakken die daarmee ten dele samenhangt, strekt zich nog veel verder uit. H. M. H. A. van der Valtz geeft van de oorzaken een overzicht in een artikel (industriële herstructurering) in het *Economisch Kwartaaloverzicht* van de AMRO-bank van december 1971.

Internationale oorzaken

1. snelle technische vooruitgang,
2. totstandkoming van een gemeenschappelijke markt,
3. penetratie van Amerikaanse ondernemingen in Europa,
4. recessies,
5. monetaire onrust,
6. wereldinflatie,
7. protectie, concurrentievervalsing.

Nationale oorzaken

1. overbesteding,
2. inflatie door niet-monetaire prijsstijgingen,
3. verslechterd industrieel klimaat,
4. veranderd sociaal klimaat,
5. loonexplosies,
6. sterkere loon- en produktiviteitsstijgingen.

Specifieke oorzaken

1. tekortschietend management,
2. verminderde financiële weerstandskracht.

Van der Valtz geeft ook een indeling van de ontwikkeling van bedrijfstakken in Nederland, gemeten naar de gemiddelde jaarlijkse produktiestijging van 1961 tot en met 1970.

Zeer snel groeiend

chemische industrie en raffinaderijen 14%

Snel groeiend

metallurgische industrie 9 $\frac{1}{2}$ %

Normaal groeiend

Bouwmaterialenindustrie 4 $\frac{1}{2}$ %

voedings- en genotmiddelenindustrie 4%

Achterblijvend

textielindustrie 2 $\frac{1}{2}$ %

Stagnerend en inkrimpend

kleding- en schoenindustrie

steenkolenmijnen -10%

De vraagstukken die hier genoemd zijn, vallen onder het hoofdstuk industriepolitiek. Hierover is reeds veel geschreven, zij het overwegend in artikelen. Behalve een stel preadviezen van de Vereniging voor Staat-

huishoudkunde staan ons slechts twee uitvoerige studies ter beschikking. De EEG heeft in 1970 een memorandum gepubliceerd over 'De industriepolitiek van de Gemeenschap'. Dit draagt een algemeen karakter, begrijpelijk omdat de Europese contouren tegenover de nationale belangen niet anders dan globaal kunnen zijn. Het cahier van de Wiardi Beckman Stichting (W. J. van Gelder e.a., *Industriepolitiek*, Kluwer, Deventer 1973) is een verder uitgewerkte studie, die voor het eerst een coherent stel uitvoerbare maatregelen lanceert. In beide studies zijn uiteraard gemeenschappelijke trekken aanwezig. In de eerste plaats in de uitgangspunten. Er moet een meer selectieve economische expansie komen, gebaseerd op een beheerste technologische ontwikkeling. Onder de kwalitatieve doelstellingen valt een verbetering van de arbeidsvoorwaarden, het milieubeleid, de ondernemingspolitiek, de arbeidsverdeling ten opzichte van de ontwikkelingslanden. Ook de verschillende aspecten worden op vergelijkbare wijze aan analyses onderworpen.

In het memorandum treffen we in de eerste plaats een analyse aan van de rentabiliteit. De bruto-toegevoegde waarde van de verwerkende industrie lag in 1968 in de Verenigde Staten per hoofd van de beroepsbevolking 3400 dollar hoger dan in de EEG-landen, waardoor de gemiddelde loonsom in Europa 40% lager uitkwam. Intussen blijkt hier, zoals elders in het memorandum, dat 'De Amerikaanse uitdaging' van Setvan Schraiber duidelijk haar sporen heeft achtergelaten. Achter de kritiek op dit uitgangspunt kunnen we ons zeer wel scharen. Het is dan ook de verdienste van het WBS-cahier dat daarin geen poging wordt gedaan ons op dit punt nerveus te maken. Wel houdt het cahier – en zeer terecht – duidelijk in het oog dat de uitdieping van de Gemeenschappelijke Markt zou kunnen meebrengen dat er door wildgroei nieuwe onaanvaardbare onevenwichtigheden zouden ontstaan, zowel in de internationale arbeidsverdeling als sectoraal en regionaal.

In het memorandum ligt de nadruk sterk op de problemen die ontstaan met de Gemeenschappelijke Markt. De technische handelsbelemmeringen die voortvloeien uit de verschillende overheidsvoorschriften en normen moeten worden genormaliseerd, een zeer moeizaam proces. Verder dienen de overheidsopdrachten communautair gezien meer onder een concurrentieregime te vallen. Voor diverse grote sectoren, zoals de scheepsbouw, de elektronica en de textielnijverheid zijn de eerste gemeenschappelijke oriënteringskaders opgesteld. Dit is nog slechts een eerste stap. De tweede stap is een gemeenschappelijke houding van de lid-staten, die o.a. kan stuiten op de onvoldoende graad van organisatie van een sector, een te sterke concentratie of een sterke penetratie van buitenlandse investeringen. De financiering van de grensoverschrijdende herstructureringen is nog maar nauwelijks gesteld. Ook op dit punt constateren wij dat het WBS-cahier, op nationaal terrein verder gaat en kan gaan.

Even globaal is het memorandum op het stuk van de sectorale maatregelen:

prognoses, handelspolitiek, indirecte maatregelen (landbouw, energie, vervoer etc.), stimulering van modernisering, leningen en subsidies. Het gaat dan weer om principes, bijvoorbeeld dat de instrumenten niet geïsoleerd mogen worden gebruikt, dat men zich niet moet beperken tot catastrofesituaties en de arbeidsgemeenschap van de onderneming in het oog moet houden. De regionale maatregelen dienen de geografische ordening van de economie te ondersteunen en tot een passende totale infrastructuur bij te dragen. Als eerste stap wordt gezien de opstelling en uitvoering van de programma's op middellange termijn van de Gemeenschap.

Het ondernemersbeleid vraagt om doelstellingen op lange termijn, gerichtheid op de markt, kwantitatieve beleidsvoeringsmethoden en participatie van alle medewerkers. Op alle niveaus zijn verbeteringen in de opleidingen noodzakelijk, gesteund op marktverkenningen. Ten slotte geeft het memorandum een overzicht over de hoofdlijnen van de industriële innovatie, onderzoek en ontwikkeling, verspreiding van kennis en internationale samenwerking op deze terreinen.

De WBS-publicatie denkt langs dezelfde lijnen. Om te beginnen wordt scherp geconstateerd hoe het marktmechanisme in gebreke is gebleven en weinig wordt gecorrigeerd. Uitzonderingen vormen de deelnemingen in Breedland, Soda en Staatsmijnen en de steun aan TNO. Voor het overige laat Rijnmond duidelijk zien waartoe een laissez-faire beleid, overgelaten aan bedrijfseconomische criteria, kan leiden. Ook het regionale beleid heeft sectoraal gezien nauwelijks richting gekregen. In positieve zin is evenmin weinig resultaat bereikt zoals blijkt uit het regionale beleid. De premieregeling voor vestiging in de stimuleringsgebieden is altijd a-selectief toegepast. Daar de ruimte op de arbeidsmarkt een dominantere factor is dan de premie zijn er in het Noorden voornamelijk bedrijven gekomen die werk boden aan on- of halfgeschoolden. Bovendien is van sectorbeleid vaak pas achteraf sprake, wanneer namelijk de bedrijven in grote moeilijkheden zijn gekomen en wellicht goed geld naar kwaad geld wordt gesmeten. Constructiever was het sectorbeleid waar gehele bedrijfstakken structureel werden geholpen, zoals in de textielindustrie, de steenkolenmijnen en de scheepsbouw.

Er is sprake van verspilling van grondstoffen, van kapitaalvernietiging door te snelle produktiewijzigingen, van te snelle consumptievernieuwing ook, van milieubederf en van aantasting van het welzijn en van de ruimtelijke ordening. De OESO heeft in een resolutie vastgesteld dat de congestie in de grote centrale gebieden inflatoir werkt en dat in de probleemgebieden de beschikbare arbeidskrachten niet volledig worden benut, waardoor een deflatoire kracht niet wordt ingeschakeld. De geografische en beroepsmobiliteit van de werkers reageert zwak en vertraagd op financiële prikkels. Het cahier nu schetst 'een beleid dat de vrijwel autonome economische

ontwikkeling weer meer onder invloed brengt van de politieke besluitvorming'. In welke richting moeten we de samenleving sturen? En moet een herformulering van de doelstellingen van de produktie plaatsvinden? Uitgangspunt is derhalve enerzijds geen wildgroei, anderzijds evenmin een nulgroei. Het welzijnsstreven heeft immers wezenlijke economische aspecten. Anders geformuleerd: 'Slechts indien en voor zover aannemelijk kan worden gemaakt dat er in de maatschappij behoeften bestaan waarvan de vervulling niet stuit op het specifiek economische keuzeprobleem, kan er aanleiding bestaan welzijn ruimer te definiëren dan welvaart. De marge tussen deze twee begrippen kan wel eens heel klein blijken te zijn' (noot 21, p. 25).

Het hoofdstuk over de technische ontwikkeling onderscheidt drie groepen van aangrijpingspunten voor innovaties in het bedrijfsleven: het management en het marktbeleid, de sociale aspecten zoals het personeelsbeleid en de her- en bijscholing en de technische aspecten. Het TNO is bezig met het inventariseren en operationaliseren van de innovatiefactoren. De sectorstructuuronderzoekingen die beschikbaar zijn en komen, bieden aanknopingspunten. Het speurwerk dient volgens de WBS in een markt te worden georganiseerd teneinde de kennis te spreiden, ook over de kleine bedrijven. De overheid moet hieraan meer directe steun verlenen, omdat de commerciële prikkel vaak niet groot genoeg is. Gedacht wordt o.m. aan andere vervoerstechnieken en energiebronnen, recycling, maar ook aan democratisering van het bedrijfsbeleid. Een interessant voorbeeld van een terugwinningsproces is de afval van de aardappelmeelindustrie die verwerkt kan worden tot eiwit voor veevoer. Bedrijfseconomisch mag dit niet direct interessant zijn, sociaal-economisch is dit wel het geval gezien de mondiale eiwittekorten en het milieubeheer. De aanpak kan een communautair kader vereisen, zoals blijkt ten aanzien van de Concorde, het luchtbusproject, kerncentrales, de uraniumverrijking en de satellieten. Het mededingingsbeleid moet hieraan worden aangepast. Zowel de omvangrijke concurrentie als monopolieposities kunnen vernieuwingen tegenhouden. De ontwikkeling van het speurwerk moet dus worden gecontroleerd. Het licentiebeleid dient te worden versoepeld.

Interessant zijn de economische berekeningen van de aanpassingen aan het milieubeleid. Deze hebben in de Memorie van Toelichting op de begroting van 1973 van Economische Zaken gestaan, maar hebben weinig aandacht getrokken. Ze zijn afkomstig van het Centraal Plan Bureau. De kosten van sanering blijken duidelijk lager te zijn dan bij collectieve en individuele zuivering. De toenemende kosten zullen het activiteitsniveau van vrijwel alle traditionele factoren drukken, met uitzondering van de bouwnijverheid. Wanneer er door heffingen op ongezuiverde lozing gedurende vijftien jaar wordt gefinancierd en in het buitenland geen speciaal beleid wordt gevoerd, loopt het produktievolume met 3,6 procent terug en de loonsom

per werknemer met 4,2 procent. Als het industriebeleid zich hierop richt, is er sprake van een haalbare doelstelling. Het prijsbeleid speelt hier een belangrijke rol. Voor Rijnmond is berekend dat een maximale terugdringing van de vervuiling bij gelijkblijvende prijzen de winsten met gemiddeld 85 procent doet dalen, waarbij de chemische nijverheid zelfs verlies gaat lijden. Duidelijk is aangetoond dat we niet op internationale samenwerking behoeven te wachten.

Wat de internationale arbeidsverdeling ten aanzien van de ontwikkelingslanden betreft, lopen de beschermende tarieven van de EEG in achttien bedrijfstakken op van tien tot 34 procent. Deze zijn vooral gesitueerd in de consumptiegoederensector en in de sector arbeidsintensieve, kapitaal- en techniek-arme bedrijven. De verplaatsing van bedrijven naar landen (of gebieden) met lage lonen is een oud verschijnsel. Maar dat proces is altijd een bijproduct geweest van allerlei autonome bewegingen, zover ze zijn vertaald door de ondernemers. De Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder-ontwikkelde Landen heeft in 1971 een advies uitgebracht over de structuur van de Nederlandse economie en de internationale arbeidsverdeling. In het hoofdstuk over het sectorstructuurbeleid wordt gesteld dat in Nederland die bedrijfstakken tot ontplooiing moeten worden gebracht waarvoor de kostenverhoudingen gunstig liggen. Dit kan geschieden aan de hand van studies als 'De Nederlandse economie in 1973' van het Centraal Plan Bureau. Men kan ten aanzien van niet-rendabele bedrijfstakken een band leggen met de industrialisatie van de ontwikkelingslanden door het stimuleren van joint-ventures, dochterondernemingen of het uitbesteden van onderdelen. Ten aanzien van deze vraagstukken en bijv. ook van de concurrentie van de vervuilende synthetica tegenover de natuurlijke grondstoffen volgt het cahier de aanbevelingen van het genoemde advies. Daarnaast is met name het probleem gastarbeiders versus eigen fabricage in de ontwikkelingslanden scherp gesteld. In ontwikkelde landen dragen de gastarbeiders ertoe bij diepte-investeringen en herstructureringen te verhinderen en de bestaande inkomensverhoudingen te conserveren. Uiteraard behoren tot het pakket van maatregelen de sociale kosten van vervangende werkgelegenheid, de omschakeling en de loonsuppletie van hen die door verplaatsing van het bedrijf werkloos worden. Ook het regionale beleid is hierop nog niet ingesteld.

Het aspect van de energie is niet terug te vinden in de WBS-studie. Deze is gedateerd op mei 1973; fundamenteel is dit toch een tekortkoming. De vraag bijvoorbeeld naar elektrische energie is gedurende de afgelopen vier decennia in ons land elke tien jaar verdubbeld. De behoefte naar olieproducten is toegenomen van 26% van het totale Nederlandse energieverbruik in 1950 tot 59% in 1972. Het is bovendien reeds geruime tijd bekend dat wij economisch met ons aardgas moeten omspringen. Door de relatief lage prijzen van de energievragers werd het verbruik sterk gestimuleerd, tot aan

verspilling toe. Het totale energieverbruik in Nederland is toegenomen van $67,5 \times 10^{15}$ cal. in 1960 tot $207,5 \times 10^{15}$ cal. in 1972. 'Het energiefestijn loopt ten einde', en dat heeft zijn consequenties voor de produktie en voor de relatieve verhouding tussen verschillende bedrijfstakken. De automatisering zal er bijvoorbeeld door geremd worden. Energie-intensieve bedrijfstakken als de aluminiumindustrie zullen er negatief door worden beïnvloed. Schattingen van de toekomstige vraag, zoals die voorkomen in de studie over de aluminiumindustrie van de OESO (1973) zullen moeten worden gereduceerd. Het criterium van de toegevoegde waarde in termen van energieverbruik voor goederen en diensten wordt dominant.

Ook de toenemende opwaartse druk op de grondstoffenprijzen is in het cahier niet aan een behandeling toegekomen. 'Collectieve bargaining' van de grondstoffenlanden doemt op, vooral bij koper, zink, tin, lood, nikkel en cobalt. Een positieve factor vormt het betere perspectief om kapitaalgoederen te exporteren naar de landen die een gunstiger ruilvoet hebben gekregen. De groei van het industriële activiteitsvolume nodig om de import mogelijk te maken zal op den duur vooral deze richting moeten inslaan.

Belangwekkend is de wijze waarop de WBS-studie het sectorbeleid koppelt aan het regionale beleid, dat daarmee een stimulans zal kunnen krijgen. Terecht wordt gesteld dat er tot nu toe noch in regionaal, noch in sectoraal opzicht sprake is geweest van een systematische structuurpolitiek. Aldus blijft bijvoorbeeld de herstructurering van Zuid-Limburg steken in stukwerk. De eerste poging om – zij het in negatieve zin – structurelementen in het regionale beleid te mengen is de Wet Selectieve Investerings Regeling (SIR). Deze zal heffingen instellen op vestigingen in de Randstad en daar tevens een stelsel van vergunningen hanteren. De heffingen zijn een tegemoetkoming in de hoge sociaal-economische kosten van vestiging in het Westen. De vergunningen zullen worden getoetst aan het effect op de werkgelegenheid, aan de bijdrage aan de congestie en aan de economische structuur van de regio. Dat dit in het cahier niet nader is uitgewerkt, is veroorzaakt door de verschijningsdatum van het cahier. De behandeling van het wetsontwerp heeft een stroom van informatie opgeleverd. Zo is het de vraag of in de zogenaamde witte of nulgebieden, gelegen tussen de Randstad en het Noorden en Zuid-Limburg het regionale beleid niet nader geprofileerd moet worden. Dit kan reeds het geval zijn in Tilburg, Helmond en Twente. Maar ook elders zijn de ontwikkelingswaardige groeipolen, zoals in de nieuwe zeehavens Vlissingen en Terneuzen of voor de dienstensector in West-Brabant. Het sectorbeleid zou hier ingeschoven kunnen worden, bijvoorbeeld voor interessante produkties die gelokaliseerd kunnen worden of in het Westen, en als enige alternatief het buitenland hebben. De gedachte dat monostructuren kwetsbaar zouden zijn, is niet erg relevant. Onderzoekingen en ervaringen wijzen uit dat juist hier

agglomeratievoordelen ontstaan en dat het van meer belang is 'groei' binnen te halen. Zeer juist is weer dat ook de perifere gebieden voor een inrichtingsbeleid in aanmerking komen, zoals trouwens in de Randstad het accent van de (selectieve) groei niet mag ontbreken.

In dit opzicht wordt de ruimtelijke ordening vaak overschat. In de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening werd zelfs alleen met inwonertallen geschoven en was niets terug te vinden over de werkgelegenheid die in concreto zou moeten worden geschapen. Ook de huidige concepties zijn te globaal. Elke streek krijgt zijn deel wel toegewezen, maar als men voor bijvoorbeeld een stuk onderwijsbeleid – agglomeratieondersteunend – opkomt is het enige referentiekader het onderwijsbeleid. In deze zin zou een nieuwe soort industriënota als instrument aan de ruimtelijke ordening moeten worden toegevoegd. Het bedrijfspark van Twente past hierin ook.

Evenmin uit de verf komt de benadering van industriële complexen, theorie en ervaring van het hiervoor beschreven agglomeratieprincipe. Schrijver dezes heeft hieraan een studie gewijd onder de titel 'Regionale dispariteiten en de vestiging van industriële complexen' (*Economisch-Statistische Berichten*, 29 april 1964). In deze complexen wordt gezocht naar de voordelen die ontstaan doordat bedrijven zich in elkaars nabijheid vestigen. De territoriale planning in Rusland berust op dit principe van de rationele vestigingsplaatsspreiding. Voor Porto Rico is als aanvulling op de textielindustrie een dergelijke analyse gemaakt van de petrochemische bedrijfstak, met variabelen als technologische alternatieven, bedrijfsgrootteverhoudingen en verschillende transportmethoden. Voor het Westerscheldebekken is dat later door het ETI voor Zeeland uitgewerkt voor zeehavenactiviteiten. De uitbouw van de Rijnmondagglomeratie is meer het gevolg van bedrijfseconomische wildgroei dan van sociaal-economische planning. De studie van het Centraal Plan Bureau over de nationaal-economische betekenis van industrievestiging in de zeehavengebieden laat de betrekkelijke voordelen hiervan zien. Per miljard gulden verschoven investeringen van en naar de zeehavensectoren, respectievelijk de 'inland'-sectoren in 1970 levert de olie- en chemiebranche in 1980 een geaccumuleerd voordeel op van 370 miljoen gulden, dat wil zeggen een plus van 600 miljoen gulden voor het Westen en een min van 230 miljoen gulden voor de periferie. Met de congestiekosten, de welzijnselementen en het milieueffect is dan nog geen rekening gehouden. De benadering van A. C. van Wicheren over een selectief regionaal investeringsbeleid (*ESB*, 31 januari 1973) is een belangrijke bijdrage tot dit probleem. Regionale produktiefactoren als industrieterreinen, verkeersinfrastructuur, arbeidspotentieel en milieu (alle ver ondergesplitst) moeten bijdragen tot een optimalisering van de input en het welzijn.

De operationalisering van het sectorstructuurbeleid is een moeilijke zaak. In 1970 constateerde de minister van Economische Zaken (Nelissen) dat

er weinig bereidheid is de handen ineen te slaan. Het Centraal Plan Bureau doet kwantitatieve voorspellingen per bedrijfstak, daarbij gesteund door commissies uit het bedrijfsleven. De structuuronderzoekingen leggen de nadruk op het management en de marktstructuur, de interne organisatie, de rentabiliteit en de financiële structuur en de sociale omstandigheden. Zij gaat veel verder voor wat betreft de splitsing der sectoren. Zijn er eenmaal onderzoekingen tot stand gekomen dan rijst de vraag van de follow-up. Er zijn een twintigtal rapporten tot stand gekomen en een zestiental nog in uitvoering. Hoe moeilijk de zaak kan verlopen, blijkt uit de gang van zaken met betrekking tot het onderzoek voor de bouwnijverheid. Van belang is ook dat de nadruk steeds meer komt te liggen op de perspectieven. Juist waar het gaat om preventieve effecten is dit een gelukkige ontwikkeling. Ook in niet-industriële sectoren wordt meer en meer onderzoek gepleegd.

De WBS stelt terecht dat het karakter van de industriepolitiek dat van overleg met het bedrijfsleven moet zijn. Men moet niet denken dat men ambtelijk een beter oordeel kan hebben over de perspectieven dan het bedrijfsleven. De overheid kan stimuleren en subsidiëren met op de achtergrond het corrigeren op korte termijn en het oriënteren op middellange termijn. Het veranderen van de maatschappijstructuur op lange termijn, zoals de WBS stelt, is een zaak die op een veel breder vlak ligt en naar onze mening nauwelijks langs de lijnen van het industriebeleid kan worden verwezenlijkt. Het gaat dus om een indicatieve programmering. Het zou aantrekkelijk geweest zijn als in het cahier meer was uitgewijd over de concrete sectoronderzoekingen. Het onderzoek in de *scheepsbouw* is het eerste (1965). Het heeft na verschillende dreigende deconfitures geleid tot een efficiënte samenwerking en specialisatie. De EEG is doende de reeds op nationaal niveau ondernomen inspanningen om de industrie nieuw uit te rusten en te moderniseren een Europese impuls en dimensie te geven. Een actieprogramma voor vier jaar wordt nodig geacht. De *confectie-industrie* zal alleen dit jaar 5000 mensen moeten afstoten, vooral omdat de produktiviteitsstijgingen achterblijven bij de algemene loonontwikkeling. Van 1968 tot 1973 daalde het aantal werknemers van 60 000 tot 40 000. De meeste bedrijven verdwijnen niet naar ontwikkelingslanden, maar naar landen als HongKong, Korea en naar Oost-Europa. Onderzocht wordt of de positie ten aanzien van de hoge kwaliteiten en de modieuze kleding in ons land niet meer bevorderd moet worden. Naar de positie van de *Noordelijke kledingindustrie* wordt een speciaal onderzoek ingesteld. Ook naar de *katoen-, rayon- en linnenindustrie* is een onderzoek gaande. De katoenindustrie wordt steeds kapitaalintensiever (spoelloos weven enz.). In de tapijtindustrie heeft de toepassing van het tuftingprocédé in de jaren zestig nieuw leven gebracht. Er is sprake van een concentratie van bedrijven. Op de markt van *synthetica* is de groei meer gestabiliseerd en bestaat een structurele overcapaciteit. Op Europees niveau wordt o.a. een

Socialisme en Democratie 4 (1974) april 201

coördinatie van de vezelindustrie nagestreefd. Het structuurrapport voor de *kleine handelsvaart* vraagt o.m. om financiële faciliteiten. Het ETI voor Groningen heeft de economische positie van deze bedrijfstak nog speciaal doorgelicht. Van de *lederindustrie* wordt in het structuurrapport voorspeld dat er van de 73 fabrieken er binnen drie jaar vijftien zullen verdwijnen. Hun economische positie is te zwak. Men wil dit proces via een saneringsfonds versnellen. De studie is ingedeeld naar grote, midden- en kleinbedrijven en wel naar optimaliteitsnormen. Kleinere kunnen fuseren. Een groot probleem is dat van de afvalwaterzuivering, met mogelijkheden voor terugwinning van eiwitten. Het rapport over de *metalen ramensector* constateert voor de meeste bedrijven potentiële kansen, maar de vermogens- en rentabiliteitspositie is zwak. Vraagpunten zijn o.m. of de concurrenties zich niet alle tegelijk op de interessante marktsegmenten zullen storten en hoe de exportpositie – in procent wordt uitgevoerd – kan worden versterkt. Het rapport over de *apparatenbouw in de proces-industrie* suggereert een werkgroep te belasten met de collectieve aanpak van de uitvoering en met de coördinatie van de collectieve acties voor drie onderscheiden bedrijfstakgroepen. Projectgroepen zullen de bedrijfsadministratie (bedrijfsvergelijkingen), de marktoriëntering, de onderlinge uitbesteding en het speurwerk en de ontwikkeling ter hand nemen. Speciaal voor het *Noorden* heeft een ingenieursbureau de mogelijkheden onderzocht voor elektro-medische apparatuur en voor kunststoffen. Hiermee is echter weinig gedaan. Een andere regionale benadering is van het CIVI. Zij gaat over de situatie van de kleine en middelgrote metaal- en metaalverwerkende industrieën in *Zuid-Limburg*. Aanleiding was het wegvallen van de opdrachten van de mijnindustrie. In een tweede deel zijn de overige industrieën onderzocht. Zij hebben vrij sterk geprofiteerd van de nieuwe vestigingen. Evenals elders in Nederland is bij verschillende bedrijven de continuïteit in gevaar. Dit betreft ongeveer een kwart van het aantal. Oorzaken zijn vooral het management en het vasthouden aan structureel zwakke punten. Het ETI wordt bij de uitvoering betrokken. Wat de *kleine bedrijven* betreft, verdient in het algemeen het systematisch bevorderen van uitbestedingen aandacht. Historisch gezien is de Nederlandse industrie hiertoe niet snel bereid.

In het bovenstaande zeer onvolledige overzicht zijn enkele aspecten aan de orde gekomen die de in het cahier aangesneden problemen concretiseren. Zij geven ook een indruk van de moeilijkheden die bij de uitvoering rijzen. De WBS doet nadere voorstellen waarbij de Nederlandse Herstructurerings Maatschappij en de Ontwikkelingsmaatschappij voor Regionale Industrialisatie een taak krijgen. Gestreefd moet worden naar in onderling overleg opgestelde (des)investeringsplannen. De subsidiepolitiek ten aanzien van zwakke bedrijfstakken moet voorafgegaan worden door onderzoekingen. Dit moet een tijdig gehanteerde stok achter de deur zijn. Ook de vakbeweging heeft hier een taak. Het systeem van overheidsopdrachten

verdient eveneens aanbeveling. Terecht krijgt het door de Contactgroep Opvoering Productiviteit uitgedachte sectorale informatiemechanisme instemming.

Tot slot nog enige opmerkingen over de sectorpolitiek die in verschillende landen wordt gevoerd. Hierover meldt het cahier geen gegevens. In vele landen wordt een agressief sectorbeleid gevoerd. In België, Frankrijk en Zweden is het bankwezen sterk industrieel ingesteld. In Duitsland zijn industrie en bankwezen sterk vervlochten. In Italië bestaat de IRI, in Engeland de IRC, in zekere zin staatsholdingbedrijven. De OESO heeft overzichten gepubliceerd van de industriële politiek in een groot aantal landen. In Frankrijk is zij neergelegd in de vierjarige nationale plannen. In Zweden schept de regering de voorwaarden voor versterking van de industriële structuur. In wezen lopen de kaders nationaal niet zo sterk uiteen. Op sommige terreinen, bijvoorbeeld waar het gaat om faciliteiten voor exportkredieten zijn er wel degelijk verschillen.

Het industriebeleid in de ruimste zin van het woord is één van de pijlers van de Europese economische eenheid. Dit schrijft Europees commissaris Spinelli in een voorwoord tot een recent boek over 'een industrieel beleid voor Europa' van de hand van twee oud-medewerkers van de EEG, Toulemon en Flory. Zij wijzen erop dat het industriële beleid nog sterk fragmentarisch is. De uitgestrekte georganiseerde markt moet nog worden benut. De expansie moet dienstbaar worden gemaakt aan het welzijn. Het 'oude' tijdperk van economische (wild)groei loopt ten einde. Het tijdperk van de komende economische en monetaire unie breekt aan. Het industriële beleid is – mede voor de welstand en de werkgelegenheid – hiervan een wezenlijk onderdeel. Tijdens de topconferentie van oktober 1972 is het zo ongeveer geformuleerd. In het voorliggende WBS-cahier is dit voor ons land voor het eerst systematisch uitgewerkt. Geen nulgroei, geen wildgroei, maar selectieve groei. Daar komt heel veel voor kijken.

Eric B. Schuurman

Tanzania in internationaal perspectief

'If we state that some new Jerusalem is where we're going ... our friends should not be disappointed when they find we are still in the desert.'

Julius K. Nyerere

I. Uitgangspunten van politiek beleid van Tanzania

Structuurhervorming

Tijdens de 3e Unctad Wereldhandelsconferentie vorig jaar in Chili spraken Chili, Peru, China, Tanzania, Cuba en Algerije over self-reliance. De idee hierachter is, dat de landen moeten ophouden de rijke landen om gunsten te vragen, voor de export te werken en buitenlandse ondernemingen toe te laten. Dit leidt af van het wezenlijk bezig zijn met de eigen situatie en weerhoudt landen ervan de nodige eigen interne en externe structuurherformende maatregelen te nemen.

Self-reliance dient voorop te staan, dat wil zeggen een fundamenteel andere benadering gebaseerd op het vertrouwen in eigen krachten en eigen mogelijkheden in plaats van op hulp van buiten. Kortom het dwingende keurslijf van economische afhankelijkheid van het buitenland moet zoveel mogelijk verbroken worden, om meer onafhankelijkheid te verwerkelijken en greep op de eigen situatie te krijgen. Voor landen met monocultures is zo'n revolutie evenwel zeer moeilijk: zij moeten hun produkten afzetten op de wereldmarkt en die is kapitalistisch georganiseerd.

Evolutie door bewustwording

Tanzania probeert op vergelijkbare wijze als Chili onder Allende, doch onder geheel andere omstandigheden, langs de weg van de evolutie het socialisme te bereiken. Nyerere verwerpt de aan Afrika vreemd zijnde klassenstrijd. Nyerere wil het socialisme bouwen op broederschap – het traditionele Ujamaa. Tanzania wil een socialistische maatschappij gerealiseerd zien in een voortdurende wisselwerking tussen zoveel mogelijk leden van de maatschappij en de maatschappij zelf. De huidige maatschappij met al z'n tegenstellingen moet niet goed gepraat worden, maar dient zelf voortdurend ter discussie te worden gesteld.

Tanzania wijst een dictatoriale regeringsvorm af omdat de middelen in overeenstemming moeten zijn met het doel: het groeien naar een socialistische samenleving van vrije gelijke burgers die hun eigen lot kunnen bepalen

en die met elkaar en met anderen tot wederzijds voordeel samenwerken in een geest van menselijke broederschap. In diepste wezen gaat het bij het zoeken naar socialistische samenlevingsvormen in Tanzania, maar ook in Nederland en elders, om het vinden van een nieuw beschavingspatroon, gebaseerd op gelijkwaardigheid van alle mensen.

II. Dekolonisatie

Sinds de onafhankelijkheid in december 1961 streeft Tanzania naar het herstel van de mens in z'n waardigheid, dat betekent concreet naar vrijheid, gelijkheid en eenheid van al haar burgers en uiteindelijk van alle mensen. Gelijkheid in de betekenis van gelijkwaardigheid samengaand met sociaal-economische gelijkheid. Productie en consumptie worden zoveel mogelijk afgestemd op de belangen van allen en niet van enkelen. Economische ongelijkheid door ophoping van rijkdom bij enkelen geeft mogelijkheden tot macht en machtsmisbruik en dient dus tegengegaan te worden.

De koloniale situatie werd gekenmerkt door ontmenselijking; de kolonist heeft de Afrikaan zijn cultuur en zijn identiteit, zijn mens-zijn voor een belangrijk deel ontnomen. Een diep ingevreten gevoel van inferioriteit herkenbaar tot de dag van vandaag is daarvan het gevolg. Deportaties (slavernij), massamoord en dwangarbeid waren de belangrijkste middelen die het kapitalisme in de koloniën heeft gebruikt om zijn rijkdommen te vergroten en zijn macht te vestigen. Maar ook subtielere methoden als het tegengaan van zgn. primitieve stamdansen en het geven van christelijke voornamen i.p.v. eigen Afrikaanse namen door de invloedrijke rooms-katholieke missiekerk, droegen bij tot identiteitsverlies. De dekolonisatie moet er daarom vooral op gericht zijn de mens in zijn waardigheid te herstellen; overal de mens te laten triomferen, eens en voor altijd, schrijft Franz Fanon.

De mens als doel

In de kapitalistische economische orde beheerst de jacht naar rijkdom de mens: de economie is doel, de mens middel. Hieruit zijn de misdaden te verklaren waaraan het koloniale kapitalisme zich schuldig heeft gemaakt. Vragen als 't waarom van het produceren en het hoe en waarom van het werken, het hoe en waarom van het leven komen er niet aan de orde. De kapitalistische economische orde kan in wezen niet omgaan met niet-economische waarden. De politieke leiders van Tanzania verenigd in de Tanu met Nyerere als stuwende kracht aan het hoofd, hebben dan ook vanaf het begin volstrekt logisch gekozen voor het socialisme. Bij het socialisme gaat het om de mens. Tanzania zoekt naar een eigen vorm die in overeenstemming is met de eigen aard van het volk en de omstandigheden waarin het land verkeert.

We mogen niet te optimistisch zijn in onze verwachtingen: een socialisti-

sche strategie uitstippelen is een verre van eenvoudige zaak, in een dood-arm land met een eigen economische structuur vol tegenstellingen en in een wereld die op z'n minst gesproken argwanend toekijkt.

III. De economie als toetssteen

President Allende van Chili noemde in zijn openingstoespraak van de 3e Unctad Conferentie het bestaande systeem van economische betrekkingen tussen de geïndustrialiseerde landen en de landen van de 3e wereld in wezen een instrument om de hulpbronnen van de armere landen af te tappen. Een instrument dat als zodanig onderontwikkeling alleen maar in stand kan houden. Het bedreigt bij voortdurend onze landen – zegt Allende verder – met omstandigheden waarin zij niet aan hun financiële verplichtingen kunnen voldoen, hoe ze ook hun best doen om meer goederen op de wereldmarkt te brengen. Het kapitalistische systeem bracht onderontwikkeling in het verleden en houdt het nu in stand zowel nationaal als op wereldschaal (Andre Gunther Frank).

Onwil van de rijke landen

Voor Tanzania valt dit af te lezen uit de ontwikkeling van exportprijzen gedurende 10 jaar van de 3 voornaamste produkten: sisal, katoen en koffie.

<i>per ton</i>	1962	1967	1971
sisal	f 1413	f 998	f 840
katoen	f 2236	f 2061	f 1962
koffie	f 2528	f 2650	f 3421

Deze problematiek betreft de ruilvoetverslechtering; d.w.z. grondstofprijzen dalen terwijl industriële produkten stijgen in prijs. Maar alsof dit nog niet genoeg is, wordt het de ontwikkelingslanden waar mogelijk door de zgn. anti-verwerkingstarieven van de rijke landen verhinderd om daar zelf iets aan te doen. Grondstoffen worden nauwelijks belast, bij invoer in de geïndustrialiseerde landen – de EEG bijv. –; halffabrikaten en eindprodukten worden stevig belast. Het gevolg is dat waar de produktiekosten, ondanks lage lonen in de ontwikkelingslanden in het algemeen hoger zijn dan in de geïndustrialiseerde landen, het hen onmogelijk wordt gemaakt om een rechtvaardig deel van het wereldinkomen en de werkgelegenheid te bemachtigen.

Tenslotte komt daar nog bij dat de monetaire onrust van de laatste 2 jaar, waarbij de Verenigde Staten via een devaluatie van de dollar een groot deel van hun schulden afwentelden op andere landen, de ontwikkelingslanden hun toch al geringe dollarreserves plotseling aanzienlijk minder waard zagen worden.

Verliezen van Tanzania

De minister van Financiën van Tanzania – de heer C. D. Msuya – verklaarde dat zijn land de afgelopen 10 jaar door de daling van de sisalprijzen, door stijging van de prijzen van de importgoederen en door koersschommelingen f 700 miljoen heeft verloren. Het is hier net als bij een spelletje knikkeren: als de één verliest wint de ander en het gaat ons willens en wetens om de knikkers; de geïndustrialiseerde landen hebben de macht en organiseren het spel zo dat ze het altijd winnen. Dat gaat dan ten koste van volkeren die op deze wijze de voorziening in hun elementaire behoeften wordt onthouden. Tanzania is zo'n land, het behoort tot de tien armste landen ter wereld. Toch kan dit niet zo doorgaan en er zijn enkele hoopgevende tekenen waarbij grondstoffen leverende ontwikkelingslanden zich organiseren en een tegenmacht gaan vormen: die ontwikkeling is echter van zo recente datum dat bespreking hier nauwelijks zin heeft, omdat de gevolgen nog niet te overzien zijn, zoals met name de te verwachten tegenacties van de rijke landen.

Economische doelstellingen

Tanzania geeft hoge prioriteit aan het verkrijgen van meer onafhankelijkheid vooral op economisch gebied. Het wordt echter onjuist gevonden om in beginsel alleen maar nadruk te leggen op productieverhoging en pas in laatste instantie op de mens. Het mobiliseren van de massa's van de bevolking, bewuste participatie, is een voorwaarde voor de wijze waarop Tanzania productieverhoging wil realiseren.

Het beleid van self-reliance voert daartoe. Dit beleid heeft tot fundamentele verschuivingen geleid ten aanzien van de doeleinden die bij de economische ontwikkeling worden nagestreefd. Het hoofddaccent ligt nu op productie ter voorziening in de eigen behoeften, zowel in de landbouw als bij de industrie. Landbouw voor een betere voedselvoorziening; industrie voor de verwerking van landbouwproducten en ter vervanging van essentiële importgoederen. Dit alles neemt niet weg dat ook de productie van exportgoederen van het allergrootste belang blijft. De import van Tanzania bestaat voor 80% uit produktiegoederen – machines, transportmiddelen e.d. – en deze moet uit de export worden betaald. De economische groeimogelijkheden worden in aanzienlijke mate bepaald door het niveau van de export; ook ontwikkelingshulp kan hiertoe een bijdrage leveren.

Concrete economische zelfbeschikking

Tanzania laat zich zo min mogelijk meeslepen door economische of politieke gebondenheid. Hulp wordt maar al te vaak alleen verleend in ruil voor economische of politieke concessies van het ontvangende land, waardoor veelvuldig 'onvoorziene' schadelijke gevolgen ontstaan. Tanzania heeft de

situatie grondig geanalyseerd en een duidelijke strategie hierop gebaseerd. Het antwoord is in hoofdzaken vierledig:

1. Het zoekt een flinke spreiding van haar economische betrekkingen voornamelijk met gematigd kapitalistische landen (Nederland, Canada, Skandinavische landen) en socialistische landen in Oost-Europa en China.
2. Het accepteert slechts buitenlandse hulp zonder politieke voorwaarden en dan nog louter en alleen als die bijdraagt aan de opbouw van de Tanzaniaanse maatschappij zoals Tanzania die ziet.
3. Nationalisaties van buitenlandse bedrijven en banken.
4. Diversificatie van de landbouw, waardoor een grotere verscheidenheid van exportprodukten beschikbaar komt, die het land minder gevoelig maken voor prijsschommelingen van afzonderlijke produkten.

De nationalisaties waren noodzakelijk om Tanzania niet nog grotere verliezen te bezorgen. Nu bleven de winsten van de weinige productiebedrijven en banken in het land zelf. Bovendien werden remmende obstakels voor de eigen ontwikkeling op deze wijze opgeruimd. Buitenlandse banken leenden bijvoorbeeld voornamelijk aan buitenlandse bedrijven. Leningen aan Afrikanen waren alleen mogelijk op allerlei beperkende voorwaarden. De banken dienden voorts de kapitaalexport, dat wil zeggen bedrijfs-winsten werden door hen overgemaakt. Kapitaalimport vond veel minder plaats. Aardig te vermelden: dat vooral de Engelse banken na de nationalisaties fantastisch hoge compensaties vroegen die 15 maal hoger waren dan de bedragen die uiteindelijk door een arbitragecommissie werden vastgesteld. Bovendien trokken zij op de dag van de nationalisaties al hun personeel terug in de hoop dat het gehele systeem in elkaar zou klappen, zoals was voorspeld. Wat niet gebeurd is!

Buitenlandse productiebedrijven kunnen op twee manieren winst maken. Direct door hun investeringen in ontwikkelingslanden en winstovermaking; indirect door extra veel te verdienen op de toelevering, die veelal in hun handen is. Ook bij joint ventures (ondernemingen in gezamenlijk bezit van twee landen, bijv. van een rijk land en een ontwikkelingsland) verzorgt de buitenlandse partner veelal de toelevering van machines, de technische en handelskennis en de bedrijfsleiding. De ervaring wijst uit dat buitenlandse deelnemingen veelal niet betekenen dat het ontwikkelingsland er beter van wordt. Zo heeft bijv. de Nederlandse firma O.C.C. Ballast (Ballast Nedam) die voor de Tanzaniaanse regering het management verzorgde van het overheidsbouwbedrijf Mecco, dat bedrijf met verlies laten draaien o.a. door het een aantal nutteloze licenties te doen kopen; bovendien had het ook geen Tanzaniaans leidinggevend personeel opgeleid. Ook de Duits/Tanzaniaanse kunstmest joint venture lijdt aan kapitalistische handigheidjes; het produceert duurdere kunstmest, dan wanneer deze zou worden ingevoerd, gebruikt geen lokale grondstoffen en lijdt bovendien nog verlies ook.

De komende jaren moeten leren of Tanzania zijn plannen waar kan maken,

met name of het erin slaagt economische groei te verwezenlijken, waarbij de onvermijdelijke sociale tegenstellingen binnen redelijke grenzen kunnen worden gehouden en het land bestuurbaar kan blijven.

Niemand en zeker president Nyerere niet, meent dat Tanzania door deze maatregelen socialistisch is. Algemeen wordt erkend dat het niet meer is dan een aanzet tot geleidelijke overgang naar het socialisme.

IV. Ontwikkelingshulp uit west en oost

De hulpverlening van de westerse landen zit veelal vastgebakken aan westerse belangen. Zo werd me verteld dat de universiteit van Dar Es Salaam, die door de VS werd gefinancierd, vol zit met afwijkend Amerikaans materiaal; een gloeilamp kan bijv. niet vervangen worden vanwege de afwijkende fitting dan alleen door een Amerikaanse geïmporteerde lamp van een speciaal type. Ook de Nederlandse hulp was tot nu toe steeds gebonden hulp; minister Pronk zal daarin verandering brengen.

Ernstiger is het echter indien hulpverlening wordt gekoppeld aan de eis van faciliteiten voor buitenlandse investeerders, politieke steun of anderszins. Deze vorm van 'hulp' wordt door Tanzania afgewezen.

De hulp van de socialistische landen, voornamelijk China, wekt de indruk meer belangeloos te zijn. Dat geldt in ieder geval voor de goed functionerende Friendship textielfabriek; hier werken 3000 man onder volledige Tanzaniaanse leiding.

In Mwanza staat een qua capaciteit vergelijkbare westerse textielfabriek met veel meer machines uitgerust: er werken 1000 man onder buitenlandse leiding; deze kostte 1/3 meer dan de Chinese fabriek en werkt met verlies. Socialistische landen hebben in ieder geval niet een industriële structuur waarin de primaire belangen van de bedrijven zelf doorslaggevend zijn.

Tanzam spoorlijn

Eén van de grootste ontwikkelingsprojecten van Afrika nadert z'n voltooiing: de aanleg van de bijna 2000 km lange spoorlijn die het koperrijke Zambia zal verbinden met de zeehaven Dar Es Salaam. De geschiedenis van dit project is illustratief voor de wijze waarop machtige landen en wereldorganisaties gewoon zijn eigen en elkaars belangen te laten prevaleren.

Vergeefs benaderde de Tanzaniaanse regering in het begin van de zestiger jaren beurtelings de Wereldbank, Engeland, West-Duitsland, de Verenigde Staten en De Sovjetunie met een verzoek de aanleg van deze spoorlijn mogelijk te maken (dit alles geschiedde nadat de potentiële rentabiliteit van de spoorlijn was aangetoond uit een onderzoek van het westerse ingenieursbureau Maxwell Stamp). In 1965 tijdens Nyereres eerste bezoek aan China stelde hij dit project opnieuw aan de orde.

Nyerere kwam terug uit China met een toezegging van £ 100 miljoen.

Opnieuw benaderde Tanzania de Verenigde Staten en Engeland. Opnieuw luidde het antwoord negatief. Ondertussen lekte uit dat achter de schermen de belangenstrijd vooral toegespitst was op het voorkomen van de aanleg van de spoorlijn, die als bedreigend voor de westerse belangen en de koloniale regimes in Zuidelijk Afrika, Portugal, Rhodesië en Zuid-Afrika werd beschouwd.

Onderschatting van China

Enerzijds werd zoveel mogelijk tegenwerking geboden, anderzijds stelden vooral de Verenigde Staten en Engeland zich gerust met de gedachte dat China technisch niet competent zou blijken te zijn voor dit uiterst gecompliceerde project.

De spoorlijn loopt door berggebieden en door moerassen, telt ca. 300 bruggen en een ca. 8 km lange tunnel. Voorts zouden China de financiële middelen ontbreken en zou het goed zijn dat de Afrikanen eens hardhandig geconfronteerd werden met de schade die ze verondersteld werden op te lopen door zich tot communistische landen te wenden. De tegenwerking werd omgezet – vermoedelijk met behulp van Rhodesië of Zuid-Afrika – in directe sabotagedaden: er werd een oliepompstation opgeblazen, terwijl de poging om een brug in de wegverbinding met Zambia op te blazen op het nippertje kon worden vrijdeld. Dit alles werkte in z'n tegendeel en deed het bewustzijn toenemen, dat Zambia, dat zelf niet aan zee ligt, de alternatieve route naar de Indische oceaan nodig heeft, die het onafhankelijk maakt van de spoorlijnen door Rhodesië en de Portugese koloniën.

Voorwaarden en uitvoering

China bood Tanzania en Zambia een rentevrije lening aan van £ 147 miljoen, door de beide landen gelijkelijk terug te betalen in 30 jaarlijkse termijnen, te beginnen in 1983. De directe aanlegkosten, zoals arbeidslonen, plus het rollend materieel – zijnde 52% van de totale kosten, worden betaald door China door middel van een goederenovereenkomst. Tanzania en Zambia importeren hiervoor grote hoeveelheden Chinese consumptiegoederen, die op de binnenlandse markten worden afgezet. Uit de opbrengst worden bovengenoemde betalingen verricht. Een nadelig effect voor Tanzania is dat een zekere verstoring van de markt hierdoor ontstaat. Medio 1974 zal de lijn in gebruik worden genomen, 1½ jaar eerder dan was gepland, dank zij de inspanning van 16 000 Chinezen en 36 000 Afrikanen. De afwerking zal nog wel een jaar duren, waarbij de bouw van 147 stations.

De Tanzaniaanse arbeidskrachten krijgen een technische training door hen zoveel mogelijk verschillende werksoorten te laten verrichten. Bovendien stimuleren zij de streekontwikkeling door het organiseren van onderwijs

aan de volwassenen van de omringende dorpen en het stimuleren van de eigen voedselvoorziening. De arbeidskrachten werden uit geheel Tanzania gerecruteerd, met de vooropgezette bedoeling dat zij eenmaal weer terug in de dorpen, een impuls kunnen geven aan de vooruitgang, met name in de klein-industrie die men wil gaan opzetten.

Het gehele project staat model voor een werkwijze waarin met zeer veel mankracht – die in overvloed aanwezig is – en geringe technische middelen, goede resultaten te verkrijgen zijn. Een werkwijze die ongetwijfeld meer dan de westerse, aangepast is aan de situatie in ontwikkelingslanden: kapitaalschaarste, beperkte technische kennis en grote aantallen werklozen.

Engeland en Tanzania

Engeland heeft een speciale band met Tanzania. Tenslotte heeft Engeland sinds de Eerste Wereldoorlog in opdracht van de Volkenbond en later de Verenigde Naties dit gebied beheerd. Reden om enige extra aandacht te besteden aan deze 'onzelfzuchtige' relatie.

Tanzania behoort tot de 10 armste landen van de wereld, maar ook tot de landen die een grootse poging doen zichzelf te helpen. Echter zowel de Labour-regering als de Conservatieven hebben Tanzania de laatste 8 jaar van hulp uitgesloten. Deze geschiedenis toont eens te meer hoe 'hulp' feitelijk werkt in deze wereld.

Rhodesië

In 1965 kondigde Ian Smith eenzijdig de onafhankelijkheid van Rhodesië af. Engeland deed niets feitelijks hiertegen. De Organisatie van Afrikaanse Eenheid nam een resolutie aan waarin de lid-staten werd aanbevolen de diplomatieke betrekkingen met Engeland te verbreken. Tanzania volgde deze resolutie. Daarop bevroor de socialistische regering Wilson de hulp aan Tanzania ter waarde van f 15 000 000. Drie jaar later werden de diplomatieke betrekkingen hersteld. Tanzania had echter besloten om f 15 miljoen per jaar aan pensioenen van ex-koloniale ambtenaren niet meer te betalen; Engeland beëindigde daarop het technische hulpprogramma. Enkele jaren later werden de argumenten van Nyerere geaccepteerd en werden alle voormalige Britse koloniën van hun pensioenverplichtingen ontheven. In juni 1970 ging een team ambtenaren van het ministerie van Overzeese Betrekkingen naar Tanzania voor besprekingen over het herstel van de hulp. Labour verloor echter de verkiezingen en zo eindigde een droevig tijdperk.

Verdenking van chantage

Van de conservatieve regering verwachtte Tanzania niets. Het begon al

direct met de rel om de wapenleveranties aan Zuid-Afrika. Tanzania weigerde een lening van f 10 miljoen; het verband laat zich raden. In 1971 nationaliseerde Tanzania alle eigendommen die hoger dan f 50 000 getaxeed waren. Compensaties kregen alleen degenen die minder dan 10 jaar eigenaar waren geweest. De Britse regering protesteerde hevig; de ironie van de situatie wilde dat ze zich onbewust was van het feit dat de meeste landeigenaren Aziaten waren met een Brits paspoort aan wie de toegang tot Engeland was ontzegd.

Later ontstond een ingewikkelde onderhandelings situatie waarin de conservatieve regering bereid bleek te zijn opnieuw hulp te verlenen. Tanzania voelde zich echter gechanteerd om compensaties te betalen boven hetgeen besloten was. Ook nu bleek weer na onderzoek van deskundigen van de Wereldbank dat de Britse eisen alle proporties te buiten gingen. Inmiddels zijn er weer nieuwe contacten gelegd.

Tot de Britse regering zich realiseert dat Tanzania alleen nog een relatie op voet van gelijkheid accepteert, zal er niets veranderen. Nyerere zei eens: 'Wij geloven niet dat het juist is om ons beleid te laten beïnvloeden door buitenlandse hulp. Soms zeggen rijke landen: wij hebben geld Julius, dus als wij spring zeggen, moet je springen. Dat kan ik niet accepteren.'

V. Slot

De westerse belangen in Tanzania – vergeleken met bijv. Kenia – zijn nooit groot geweest, ook niet in de landbouw. Daarvoor was het land te onaantrekkelijk qua klimaat en bodemgesteldheid en was het te arm aan grondstoffen. Het lot wil dat het er juist nu daardoor en door interne stabiliteit vrij gunstig voor staat. Ze bestond er nog geen Afrikaanse middenstand met belangen gekoppeld aan buitenlandse groepen. De grond was veelal algemeen stambezit, men kende slechts gebruiksrecht daarop, mede hierdoor kwam ongelijkheid in bezit en inkomen vrijwel niet voor. Bovendien kent het land geen overheersende stammen, zoals elders in Afrika voorkomt.

Strijd op leven en dood

Aan Chili, Viëtnam en Cuba als meest recente voorbeelden, zien we hoe het machtige internationale kapitalisme reageert op soortgelijke ontwikkelingen als er plaatsvinden in Tanzania. 'De mensheid bevindt zich in een strijd op leven en dood, zij zal aan het kapitalisme sterven of het overwinnen. Het kapitaal toont internationale classesolidariteit, het volk van Chili (Viëtnam, Cuba) vecht alleen' (aldus Gollwitscher). Bij de uitreiking van de Volksvredesprijs – alternatief voor de Nobelprijs voor de vrede – maakte Bisschop Helder Camara de kern van waar het om gaat eens te meer duidelijk toen hij zei: 'De heersende structuren doden en vernietigen meer mensen dan de bloedigste oorlogen.'

Tanzania en ook Zambia bevinden zich in het grensgebied van vrij en onderdrukt Afrika, onderdrukt door blanke kapitalistische belangengroepen. Een strijd om de humaniteit. Of Tanzania zich zal kunnen ontwikkelen langs de voorgenomen weg, zal mede een toetssteen zijn voor de mate waarin de greep van het internationale kapitalisme op de wereld vermindert en tegenkrachten zich kunnen ontwikkelen.

Geraadpleegde literatuur

- J. K. Nyerere, *Ten years after Independance*.
J. K. Nyerere, *Principles of development*.
J. K. Nyerere, *Freedom and Socialism*.
J. K. Nyerere, *Education for self reliance*.
Scriptie Werkgroep Antropologisch Sociologisch Centrum Universiteit van Amsterdam, *De Ontwikkeling van een Afrikaans Socialisme*, 1972 (Iris Addens e.a.).
Piet Reckman, *Schijngestalten van de Macht*.
Franz Fanon, Fanonpapers in *Eenmaalandermaal Derde Wereld*; cursus ontwikkelingsproblematiek 1973, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit.
Allende, Rede opening Unctad III, in *Eenmaalandermaal Derde Wereld*.
Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*.
Trouw, 12 februari 1974.
Volkskrant, 8 en 21 september 1973.
Internationalist, mei 1973.
African Development, december 1972 en oktober 1973.
A. J. M. van Laar, 'Tanzania's 2e Vijfjarenplan', *Internationale Spectator*, maart 1970.
Golluxtrer, 'Stellingen teach-in september 1973', in *Baraza*, no. 5/6, januari 1974.

H. A. van Wijnen

In memoriam Richard Crossman

Richard Crossman is één van de weinige journalisten geweest die het plezier heeft gekend te heersen over de wetten van de macht in de politiek, nadat hij er altijd over had geschreven. Macht fascineerde hem en hij heeft er op zoveel raakvlakken mee te maken gehad, dat hij van alle publieke figuren waarschijnlijk de grootste kenner van het genre is geweest. Churchill personifieerde de macht, C. P. Snow fantaseerde over de macht*, J. P. Mackintosh analyseerde de macht**, maar Richard Crossman schreef over *de werkelijkheid van de macht en hij schreef er onvergetelijke en opwindende dingen over.*

In 1963 schreef hij in de *New Statesman* een analyse van de politieke besluitvorming over de Engelse atoomproeven in 1951. In zijn eerste inleiding op Bagehot's *British Constitution* – in dat zelfde jaar gepubliceerd – had hij er flink naast gezeten. Hij had Attlee, nog premier toen de initiële beslissing over de proeven en over de financiering genomen werd, een mate van autoritair handelen in de schoenen geschoven, die niet geheel met de werkelijkheid overeenkwam. In de *New Statesman* werd hij daarop aangevallen door George Strauss, één van zijn collega's in het Lagerhuis, die destijds de verantwoordelijke minister voor de vervaardiging van de Britse atoombom was geweest. Crossman rectificeerde zijn eerste versie, maar hij kon de kern van zijn lezing overeind houden. De gecorrigeerde werkelijkheid was niet minder verbijsterend. Het atoombomdossier, ofwel het belangrijkste defensievraagstuk waarmee een Engelse regering na 1945 ooit te maken heeft gehad, bleek nooit in een kabinetsvergadering te zijn besproken. Het was afgedaan in de 'Defence Sub-Committee', wij zouden zeggen: een onderraad.

Uit Crossman's reconstructie was komen vast te staan, dat het kabinet ook na de beslissing er niet aan te pas was gekomen. Attlee had het niet nodig gevonden de kwestie aan het hele gezelschap voor te leggen. Toen de notulen van de bijeenkomst in het kabinet kwamen, werd er geen woord meer over gezegd. Het proces voltrok zich met een simpelheid zoals die zich alleen in de werkelijkheid kan voordoen: 'Since no one else had any comment to make, it became Cabinet policy without a word being said' – en er werd zelfs niets in de notulen over opgenomen.

Crossman's analyse had de theorie van de collectieve verantwoordelijkheid ondermijnd want hij had aangetoond, dat die in de praktijk al lang was be-

* Charles P. Snow, auteur, voormalig Lagerhuislid en onderminister, schreef o.m. *Corridors of power.*

** John P. Mackintosh, Lagerhuislid, schreef o.m. *The British Cabinet*, 1962.

zweken onder de alleenheerschappij van de Engelse minister-president. De leer van de collectieve verantwoordelijkheid was al zo ver in een mythe veranderd, dat 'geen van de ministers iets ongewoons in die procedure zag of zich erover tekort gedaan voelde dat zij niet waren geraadpleegd'.* Crossman brak een theorie af en bouwde op de oude fundamenten een nieuwe op. Het werd zijn theorie van de onafzetbare premier: niet het kabinet, als collectief, bezit de hoogste macht in de Engelse politiek, maar de premier die door niets anders dan door een staatsgreep van zijn stoel kan worden gezet.

De juistheid van Crossman's theorie is nadien meermalen door de historie bevestigd. In de Suez-crisis van 1956, zo is men lang daarna te weten gekomen, heeft premier Eden de beslissing over de Engels-Franse aanval op Port Said slechts in overleg met enkele collega's genomen.

Ook onder de regering-Wilson, in de jaren zestig, heeft het vernis het niet gehouden en is de alleenheerschappij van de Engelse premier meer dan eens aan het licht gekomen.**

Crossman heeft die ontwikkeling samengevat onder de titel van geruisloos autoritarisme. De Engelsen hadden hun democratisch systeem vrijwillig ervoor ingeruild toen het nodig was: in de oorlog toen ze als één man achter Churchill stonden. Maar de Engelsen wisten volgens Crossman niet half hoe zeer zij na de oorlog nog steeds door dat zelfde systeem werden geregeerd. Toen hij in 1968 de zoveelste uitgave van de *British Constitution* bijwerkte, was Crossman iets minder pessimistisch. Hij had zijn hoop gevestigd op hervormingen in het politieke systeem, die de effectiviteit van het parlement zouden vergroten en de macht van de minister-president zouden verkleinen.

Enkele jaren daarna was zijn geloof in betere tijden echter al weer verdwenen. In Boston waar hij enkele jaren geleden voor politieke studenten sprak, waren zijn observaties over het premierschap alleen maar somberder geworden: het parlement had alle financiële beslissingen overgedragen aan het kabinet en het kabinet had alle beslissingen overgedragen aan de minister van financiën en de minister-president. Een kabinet, zo wist hij uit eigen ervaring, krijgt de begroting pas een dag voordat zij naar het parlement gaat onder ogen. Aan de beslissingen valt dan niet meer te torren. Crossman noemde dat een 'mooi voorbeeld' van machtsconcentratie in de handen van twee mannen en een 'stille overgave' van de macht van de collectieve verantwoordelijkheid.***

Richard Crossman was een vooraanstaand politicus en een groot journalist, maar hij was ook een formidabele spreker, ondanks de on-Engelse eigenschap dat hij de *r* niet kon zeggen. Hij bezat de gave om even meeslepend als onderhoudend over de meest uiteenlopende onderwerpen te spreken. Nu eens voor een miljoenenpubliek voor radio en televisie, dan eens voor

* R. H. S. Crossman, *Inleiding tot Bagehot/British Constitution*, 1968, Fontana Library.

** Vergelijk George Brown, *In my way*, Londen, 1972.

*** *Godkin Lectures*, Harvard, Londen, 1972.

een werkgroep van aankomende specialisten. Woodrow Wyatt, die 25 jaar geleden al met Crossman in de journalistiek werkte, noemde hem in de Sunday Times 'de meest all-round spreker die ik ooit gehoord heb'. Dat was de toon van alle stukken, die bij zijn overlijden over hem geschreven zijn: een zeer bijzondere persoonlijkheid, een imposant leraar, een journalist in de stijl van Bagehot, radicaal à la Tawney, een scherp debater, een stimulerend orator en een 'discussiepartner van ongekende intellectuele kracht'. Eén van die zeldzame figuren die discipelen kon aantrekken, schreef een collega van hem in de Observer en de Times typeerde hem als iemand die 'werkelijk een oneindig plezier in de politiek leek te hebben', met de onweerlegbare toegift: een zeldzame trek voor een socialist.

Crossman was in hoge mate een controversiële figuur in de Labour Party. Voor de één was hij 'extremist' voor de ander 'opportunist', maar voor de kenners was hij een figuur op zichzelf. Hij moest 19 jaar wachten op zijn ministerschap, omdat hij met Attlee en Gaitskell altijd overhoop had gelegen, en 33 jaar op het hoofdredacteurschap van de New Statesman, omdat Kingsley Martin, die de krant 30 jaar had geleid, hem nooit had gewild. En toen hij daar net in zijn element raakte, werd hij er door bange medecuratoren zonder pardon uitgezet, omdat de krant een paar honderd abonnees kwijt raakte die zijn polemische toon niet konden verdragen. Kort voor de oorlog was hij voor het eerst bij de New Statesman verschenen, direct na Oxford waar hij als jong lector in de politieke theorieën een schitterend anti-totalitair boek had geschreven.*Hij zou bij de New Statesman zijn carrière afsluiten, maar het werd de Times die hem na zijn vernedering bij zijn dierbare weekblad direct gastvrijheid aanbood. Enkele dagen voor zijn dood had hij nog een column geschreven – als altijd: stimulerend, uitdagend en onveranderd radicaal.

Richard Crossman van 1945 tot 1974 ononderbroken lid van het Lagerhuis voor Coventry East is op 5 april overleden; 66 jaar oud, twee maal minister van 1964 tot 1970, eerst Volkshuisvesting, daarna Leader of the House of Commons. Eén van de allerbeste journalisten van Engeland; televisiecommentator, tot aan zijn dood columnist van de Times, schrijver van vermaarde bestuurswetenschappelijke publikaties.

Noot van de redactie: In het najaar verschijnt bij Uitgeverij Contact van H. A. van Wijnen *Van de macht des Konings* – een studie over het 'inkomen van de kroon' in Nederland en Engeland (1814-1974), waarin de publikaties van R. H. S. Crossman en van Walter Bagehot uitvoeriger worden behandeld.

* *Government and the Governed*, Londen, 1939.

Hein Roethof

Een multimediableid

Hoewel het definiëren van het begrip 'cultuur' op zichzelf niet zo eenvoudig is, kunnen de doelstellingen van een cultuurpolitiek toch heel goed in korte trekken worden omschreven. Volgens Keerpunt mag van de overheid worden verwacht, dat zij de ontwikkeling bevordert van creativiteit, kritische zin, politieke bewustwording en ontspannen samenlevingsverhoudingen. Tot de voornaamste oorzaken van de in onze moderne samenleving nog altijd wijdverbreide onlustgevoelens rekende ik jaren geleden 'het ondergeschikt maken van de menselijke aspecten van het leven aan de eisen van winstbejag en efficiency'.¹ Ten Cate schetste dit probleem treffend in de volgende bewoordingen: 'De mens werkt in onze samenleving niet om zichzelf uit te drukken, maar om geld te verdienen, en dat geld kan hij dan alleen besteden op de manieren, die de samenleving, waarin hij leeft, hem als mogelijk of als gewenst of zelfs als begerenswaard aanwijst... In feite kan hij nauwelijks iets anders doen dan navolgen wat anderen, die al eerder ruimere bestedingsmogelijkheden kenden, hebben voorgedaan'.²

Het gaat bij cultuurpolitiek met andere woorden om het doorbreken van de cirkel, die aanleiding geeft tot het telkens opnieuw ontstaan van menselijke vervreemdingsprocessen. In positieve zin geformuleerd komt dit neer op het bevorderen van menselijke waardigheid door vergroting van ontplooiingskansen en mogelijkheden tot zelfontdekking, in het kader waarvan ook een voortdurende kritische toetsing van gevestigde begrippen en belangen noodzakelijk blijft.

In de materiële sfeer is het al sinds het begin van deze eeuw duidelijk en alom geaccepteerd, dat menselijke ontplooiingskansen niet louter op basis van het vrije spel der maatschappelijke krachten kunnen worden bevorderd. Men is er niet voor teruggeschrokken de overheid op dit terrein verstrekkende bevoegdheden toe te kennen. Maar hetzelfde probleem doet zich voor ten aanzien van de immateriële waarden. Waar bureaucratie, technocratie en commercialisering de in ieder mens levende creatieve gevoelens fnuiken, krijgt de cultuurpolitiek geen kans.

De taak van de overheid op het hierbedoelde gebied is beurtelings stimulerend, corrigerend en terughoudend. Terughoudend voorzover het betreft het laten van de nodige ruimte tot (zelf)ontplooiing, corrigerend ten aanzien van het wegnemen van remmende factoren en stimulerend op het punt van het aandragen van het voor de culturele ontwikkeling noodzakelijke instrumentarium. Deze drie factoren kunnen alleen tot hun recht komen binnen het kader van een samenhangend (geïntegreerd) beleid.

Aangezien tot de zeer belangrijke instrumenten voor overdracht van Socialisme en Democratie 5 (1974) mei

culturele waarden de massacommunicatiemiddelen behoren, is sinds nog niet zo lange tijd het begrip 'geïntegreerd multimediabeleid' een gevestigde uitdrukking geworden. Een moeilijk woord, dat op zichzelf alweer tot een vervreemdingsproces aanleiding zou kunnen geven. Onder 'geïntegreerd multimediabeleid' – kortweg 'multimediabeleid' genoemd – dient te worden verstaan een samenhangend overheidsbeleid met betrekking tot de massacommunicatiemiddelen, waarvan verscheidene zich in een fase van sterk versnelde technische en economische evolutie bevinden.

Commercialisering van de media

Tot de voornaamste massacommunicatiemiddelen reken ik de dag- en weekbladpers, boeken en tijdschriften, de omroep, de film en de grammofoonplaat met in het verlengde daarvan de band- en videorecorder. De evolutie zit hem daarin, dat nieuwe mogelijkheden van vervaardiging, toepassing en verspreiding worden bedacht, die de onderlinge competitieverhoudingen tussen de media wijzigen en in het algemeen de behoefte oproepen aan grotere economische eenheden. Omdat daarmee steeds omvangrijker kapitalen zijn gemoeid, groeit het gevaar van beheersing van dit hele proces door overwegend commerciële gezichtspunten. In feite zien wij dan ook een voortdurend gebrekkiger functioneren van het marktmechanisme, van concentratie- en monopolietendensen, die evenzovele belemmeringen zijn voor culturele doorstroming of gevarieerde informatieverstrekking en die de mogelijkheid aan de consument om in te spelen op het bij hem bestaande behoeftepatroon ontnemen.

Zonder de problematiek te willen verengen, meen ik te mogen vaststellen, dat op het gebied van pers en omroep de afgelopen jaren de grootste knelpunten zijn komen te liggen of binnen afzienbare tijd nog te wachten staan. Bij de pers greep een snel voortwoekerend commercialiseringsproces om zich heen met als resultaat het verdwijnen of samensmelten van allereerst landelijke dagbladen uit overwegingen van bedrijfseconomische rentabiliteit ten koste van een stuk geestelijke identiteit. Voor adverteerders zijn kranten, die op het grootste publiek mikken, het aantrekkelijkst. Zolang de advertentieopbrengst bij de pers de inkomsten uit abonnementen overschaduwet, dwingt dit dus steeds meer bladen om ter wille van lijfsbehoud de redactionele inhoud af te stemmen op het streven naar de hoogste oplage. Deze ontwikkeling betekent een rechtstreeks gevaar voor de vrije meningsuiting en de verscheidenheid van informatie.

Hoewel de overheid in de Omroepwet de commercialisering heeft trachten buiten te sluiten – volgens artikel 13 lid 5 van die wet wordt van de organisaties verlangd, dat zij ten genoegen van de minister aantonen geen winstoogmerk te hebben – kwam deze ook daar en wel door de achterdeur van de exploitatie van het programmablad binnen. De verschraling ontstaat dan door combinatie van het effect van de grootste gemene deler met dat van het kleinste gemene veelvoud. De grote organisaties moeten elkaar

steeds meer te lijf gaan met het wapen van de goedkope populariteit, terwijl aan de andere kant op principes gebaseerde splintergroepen de versnippering van het geheel verder in de hand werken.

De problemen van omroep en pers zijn in tweeërlei opzicht onderling verbonden. Beide vervullen een taak op het terrein van de informatieverstrekking en verkeren als zodanig in onderlinge wedijver, maar bovendien zoog de etherreclame een zodanig deel van de krantenadvertenties weg, dat dit met name een aantal landelijke dagbladen in onoverkomelijke moeilijkheden bracht. Bij invoering op grote schaal van het nieuwe medium van de kabeltelevisie zou zich dit proces ten aanzien van de regionale kranten kunnen herhalen indien het uitzenden van reclameboodschappen via de kabel zou worden toegestaan. De afbakening van taken tussen het landelijke en regionale televisienet enerzijds en tussen het regionale net en de gedrukte informatiebronnen in de regio aan de andere kant vormt vooralsnog eveneens een niet in al zijn aspecten doorgedacht probleem. Wel valt ook hier het effect te duchten van de uit de economische theorie bekende wet van Gresham, namelijk het uitdrijven van het goede door het slechte geld in de vorm van de eenheidsworst.

Verantwoordelijkheid van de overheid

Wie als pleitbezorger voor corrigerend ingrijpen van de overheid op dit terrein optreedt, komt in de politiek nogal eens voor merkwaardige situaties te staan. In rechtse kringen behoort het immers tot de goede toon om te verdedigen, dat de overheid zich van de exploitatie van de pers zover mogelijk verwijderd behoort te houden. Die opvatting vloeit ofwel voort uit een overmatig vertrouwen in de zegenrijke gevolgen van het particuliere initiatief dan wel uit ietwat naïeve pseudoliberalere denkbeelden omtrent het vrije spel der maatschappelijke krachten.

Het resultaat is in beide gevallen gelijk, namelijk dat men achter elke poging van de overheid om de door commerciële factoren vervalste concurrentieverhoudingen recht te trekken de bedoeling veronderstelt tot beïnvloeding van de 'vrije pers'. Daarbij verliest men dan volkomen uit het oog hoe ongezond het voor een geestelijk produkt is om volstrekt of overwegend afhankelijk te zijn van grote particuliere kapitaalverschaffers of van hen, wier voornaamste doel is het maken van zoveel mogelijk winst. Bij de omroep doet zich precies het omgekeerde verschijnsel voor. Dezelfde rechtse krachten tonen daar een voortdurende beduchtheid voor de inhoud van programma's, die zij dan weer 'te links' dan weer 'te onzedelijk' achten en waarop zij maar al te graag overheidsinvloed zouden zien uitgeoefend. Toen Voogd en ik de berispingmogelijkheid van de minister van CRM op de redactionele inhoud van omroepprogramma's uit de wet wilden schrappen teneinde een overeenkomstige situatie te scheppen als bij de drukpers liepen VVD en DS'70 daartegen gezamenlijk met de confessionelen te hoop. Bij de jongste debatten in de Tweede Kamer over de

begroting van CRM ontkwam zelfs de NOS niet aan de verdenking van linkse sympathieën en werd overheidsingrijpen in haar programmabeleid onbeschroomd verdedigd.

Nu speelt bij dit soort reacties uiteraard in het conservatieve denken een zekere vreesachtigheid voor de vrije meningsuiting een rol, die gevestigde verhoudingen zou kunnen aantasten. Men klampt zich nu eenmaal in die kringen krachtens traditie graag vast aan de maatschappelijk bovenliggende en financieel krachtige groepen. Daarnaast is er een wat rationelere verklaring voor deze opstelling, die enige meer serieuze aandacht verdient. Men treft deze aan in het rapport van de commissie-Rooij, die de regering twee jaar geleden adviseerde over de krantenproblematiek.³ Deze onder leiding van een lid van de VVD staande commissie noemde het verschil in waardering voor overheidsingrijpen ten aanzien van omroep en pers een gevolg van de verschillende perioden van opkomst van beide media. De pers immers nam zijn voornaamste vlucht in de vorige eeuw toen staatsonthouding nog alom als hoogste wijsheid werd aangeprezen, terwijl de omroep pas zijn bloei begon te beleven onder omstandigheden waarbij men daarover inmiddels geheel anders was gaan denken. De commissie-Rooij liet het niet bij deze constatering maar onderstreepte de verantwoordelijkheid van de overheid ook voor de pers.

Deze conclusie is in overeenstemming met wat hieromtrent tegenwoordig ook in wetenschappelijke kringen wordt gedacht. De informatiemedia vervullen een zodanig belangrijke rol bij het functioneren van de democratie, dat de overheid het proces op basis waarvan zij opereren niet louter mag overlaten aan het commerciële spel van de maatschappelijke krachten. Dit is bijvoorbeeld de mening van Burkens in zijn proefschrift over de grondrechten volgens wie evenals de sociale grondrechten ook de traditionele negentiende-eeuwse vrijheidsrechten niet met een politiek van alleen maar staatsonthouding kunnen worden gewaarborgd.⁴ Boukema blijkt in zijn dissertatie dezelfde opvatting te huldigen en concretiseert die in de volgende bewoordingen: 'Gaat men ervan uit, dat het perswezen een dienende taak vervult ten aanzien van het grondrecht van artikel 7 van de grondwet, dan zal een overheid die de grondrechten respecteert niet alleen zich onthouden van het treffen van regelingen die de dienende taak aantasten, maar er ook zorg voor dragen, dat de vervulling van die taak niet op andere wijze wordt bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt'. Boukema denkt dan aan het tegengaan van concentratie- en monopolieverschijnselen en het voorkomen, dat de adverteerder de dienst uitmaakt.⁵

Nu hebben, onder druk van de omstandigheden de laatste jaren enkele kabinetten waarin ook de VVD vertegenwoordigd was, de verantwoordelijkheid voor het functioneren van de pers niet zonder meer afgewezen. In 1969 erkende trouwens ook het Kamerlid voor de VVD, Joekes, dat de ondergang van een krant iets anders was dan het verdwijnen van een plasticfabriek. 'Als in Nederland een plasticfabriek failliet gaat, dan zijn er nog tientallen andere plasticfabrieken over, maar als het Vrije Volk

kapot gaat, dan is dat specifieke produkt, namelijk een puur socialistisch nationaal opinieblad, in Nederland niet meer verkrijgbaar. Dat zou niet alleen een verarming zijn voor het openbare leven en voor de vorming van de openbare opinie, het zou zelfs een wezenlijk element ontnemen aan ons democratisch politieke bestel', staat er letterlijk in de Handelingen.⁶

Zowel minister Klompé als minister Engels beleden herhaaldelijk hun verantwoordelijkheid voor het functioneren van een gedifferentieerde dagbladpers. In de praktijk echter is men wat het treffen van maatregelen betreft uiterst terughoudend gebleven en zocht men het vrijwel uitsluitend in algemene maatregelen, die dus wel enige steun gaven aan in nood verkerende bladen maar tegelijkertijd de concurrentiepositie van de financieelkrachtige bladen versterkten en de dividenden aan de aandeelhouders van die bladen deden stijgen.

Alleen op het punt van de aan kranten uitgekeerde schadevergoeding voor gedeerde STER-gelden is men aarzelend tot een verdeelsleutel gekomen, die althans iets meer tegemoetkwam aan kranten, die door de reclame via radio en televisie het ergst in hun advertentieomzet getroffen waren. We mogen nu naderhand vaststellen, dat dit weliswaar enkele, met name landelijke, dagbladen door een uiterst moeilijke periode heeft heengeholpen, doch een structurele aanpak van de problematiek was dit in geen enkel opzicht.

Kranten in moeilijkheden

Wat is nu die problematiek in korte bewoordingen geschetst? Kranten zijn wat hun inkomsten betreft veel sterker afhankelijk van advertenties dan van abonnementen. Gemiddeld vloeit het inkomen van een krant voor zestig procent uit advertenties en voor veertig procent uit abonnementen. Daarmee is de soevereiniteit van de lezer vervangen door de soevereiniteit van de adverteerder. Nu zijn de doelstellingen van de abonnee en de adverteerder echter totaal verschillend. Abonnees stellen een reeks van eisen aan een krant op het gebied van inhoud, opmaak, omvang, gemakkelijke verkrijgbaarheid enz., terwijl adverteerders uitsluitend de hoogste oplage en zo mogelijk eveneens het koopkrachtigste publiek zoeken. Wat beide factoren betreft, staat bijvoorbeeld een maatschappijkritische krant of een blad, dat op de zwakkere groepen in de samenleving mikt, direct al in het nadeel tegenover de rechtse of de kleurloze pers. Een krant, die uitsluitend in arbeiderswijken wordt verspreid, is voor de adverteerder minder aantrekkelijk dan een blad met een meer evenwichtige abonnementsopbouw in zowel arbeiderswijken, middenstandsbuurtten en de woonsteden der zeer goeden.

Een landelijk dagblad op ideologische grondslag krijgt het al helemaal moeilijk te verduren omdat zijn lezers schaars over het gehele land verspreid zijn, wat extra hoge transportkosten ten gevolge heeft en geringere belangstelling uit adverteerderskringen. In de diverse regio's werkt daar-

naast het effect van de jacht naar de maximalisering van het dekkingspercentage. Wil een regionale krant zich tegenover zijn concurrenten in dat zelfde gebied handhaven, dan mag hij niet mikken op publiek met een bepaalde levens- of geestesovertuiging maar moet hij het hoogst bereikbare aantal abonnees in de wacht slepen. Dit blijkt in de praktijk onveranderlijk neer te komen op het wegdrukken van de concurrentie. Het desbetreffende blad gaat onvermijdelijk streven naar de vestiging van een monopoliepositie in de regio, die zich in feite dan ook vrijwel overal in Nederland al heeft voltrokken. De maatschappijkritische krant moet het wederom afleggen tegen de maatschappijbevestigende, die de controversiële problemen uit de weg gaat dan wel telkens aansluit bij incidentele en vluchtige opvattingen van grote massa's.

De advertentierijke kranten zijn nog in ander opzicht in het voordeel tegenover hun concurrenten. Als De Telegraaf 43% redactiepagina's kan stellen tegenover 57% advertentiepagina's en De Tijd het moet doen met 78,1% tegen slechts 21,9%, betekent dit tientallen miljoenen extra inkomsten voor het eerstgenoemde blad, dat daarmee zijn redactiestaf kan uitbreiden, de nieuwste technische snufjes kan toepassen om het uiterlijk van de krant te verfraaien, de modernste machines kan aanschaffen ter wille van de meest efficiënte produktie en zijn verkooppunten zo kan opvoeren, dat men bijna van dumping mag spreken. Met wedijver tussen geestelijke produkten heeft dit in elk geval niets meer te maken. Het is pure concurrentievervalsing op basis van meedogenloze commerciële activiteit.

Drukfabrieken, gerichte steun

Reeds in 1968 heeft een commissie van de Partij van de Arbeid op dit gevaar gewezen en een systeem bepleit, waarbij naast de zuiver commerciële bladen ook aan de niet op het maken van winst gerichte opiniebladen ruimte wordt gelaten.⁷ Aangepast aan de inmiddels gewijzigde omstandigheden en de op grond van sommige ervaringen nieuw verkregen gezichtspunten komt het systeem op het volgende neer. De overheid opent voor niet op winst gerichte bladen de financiële mogelijkheid om de concurrentiestrijd tegen de commerciële kranten vol te houden (drukfabrieken). Daartoe zullen deze kranten, evenals voor omroeporganisaties het geval is, het winststreven moeten afzweren en democratisch dienen te zijn gestructureerd. (Dat er bij de omroep een aantal gaten in dit systeem zijn gevallen, komt aanstonds ter sprake.) Een krant kan alleen voor steun aankloppen als een Raad van Bestuur een zekere verantwoordelijkheid tegenover het lezerspubliek waarborgt (verenigingsvorm), eventuele winsten uitsluitend aan de verbetering van het produkt ten goede komen, een scherpe scheiding wordt gemaakt tussen directioneel-administratieve en redactionele bevoegdheden en een redactiestatuut de zelfstandige positie van die redactie binnen het kader van de voor de krant gekozen formule onderstreept. De praktische bezwaren tegen dit systeem hebben zich — afgezien van de

traditionele en eerder door mij weerlegde bedenkingen tegen overheidsbemoeienis met de pers – vooral gericht op de vraag onder welke omstandigheden en bij welke oplage een krant voor deelneming in aanmerking zou kunnen komen. Het komt mij voor, dat deze vraag betrekkelijk eenvoudig naar analogie van de uitkeringen uit het Gemeentefonds is te beantwoorden. De krant blijft de verantwoordelijkheid dragen om zichzelf financieel-economisch te redden maar per aangemeld blad wordt het jaarlijks uit te keren bedrag vastgesteld op basis van een algemene sleutel en diverse verfijningen. Voor landelijke en regionale bladen worden respectievelijk de basisnormen voor redactie-, administratie- en acquisitiestaven vastgelegd en vervolgens verfijnd naar de grootte van het verspreidingsgebied, de bevolkingsdichtheid, de verspreidingskosten per abonnee, het aantal advertentiepagina's e.d. Er is dus geen abonneedrempel in de vorm van het ook bij de omroep niet in elk opzicht feilloos functionerende getalscriterium; wel een aan de concrete omstandigheden per krant aangepaste verdeelsleutel, waarop dit blad zelf op straffe van ondergang zijn exploitatie moet afstemmen. De schatkist behoeft voor dit alles niet in directe zin te worden aangesproken, waarmee een teer punt komt te vervallen. Aangezien het commerciële systeem er de oorzaak van is geweest, dat de normale concurrentieverhoudingen tussen geestelijke produkten werden verstoord, kan men door slechts enkele opcenten te leggen op de bijna f 2 miljard, die in Nederland jaarlijks aan reclame wordt uitgegeven, de voor deze gerichte steun benodigde tientallen miljoenen op tafel leggen (reclamebelasting). Indien dan daarnaast nog het opkopen van kranten wordt verbonden aan de goedkeuring van een Fusiekamer van de Persraad, zoals al in 1968 in een voorontwerp-Wet voorziening Perswezen is voorgesteld, voorkomt men dat binnen afzienbare tijd de uitgeversmarkt op het gebied van de dag- en weekbladpers nog slechts door twee of drie almachtige concerns zou zijn vertegenwoordigd.

In feite is dit proces nu al ver voortgeschreden. De VVD'er Vonhoff mocht dan enkele maanden geleden in een televisieuitzending 'Diagnose' wel beweren, dat er nog 97 dagbladen in Nederland worden verspreid, blijkens de nuchtere werkelijkheid wordt in de overgrote meerderheid der Nederlandse steden en dorpen nog slechts één enkele regionale krant thuisbezorgd. Daarnaast kwamen steeds meer kranten in handen van dezelfde uitgevers. Toen onlangs in het blad Vrijheid en Democratie een reproductie van tien kranten werd afgebeeld om de verscheidenheid van de Nederlandse pers te demonstreren werd er niet bij vermeld, dat deze bladen eigendom waren van slechts twee concerns. Als men even afziet van het concurrerend opereren van de omroep naast de pers betekent een dergelijke ontwikkeling een ernstige bedreiging van het grondrecht van vrije meningsuiting en daarmee van het goed functioneren van een democratische samenleving, gediend als deze is met verscheidenheid van opinies.

Pers in relatie tot omroep

Spreeken over de concurrerende positie van de omroep veronderstelt de erkenning van het feit, dat in het kader van een multimediebeleid zeker de problemen van omroep en pers niet als te afzonderlijke vraagstukken mogen worden gezien en dat zij bovendien stellig niet uitsluitend als concurrerende grootheden optreden maar evenzeer een onderling aanvullende functie hebben. Dit werd ook in de toelichting op de begroting van CRM voor 1974 nog eens onderstreept, getuige de volgende zinsneden: 'De bemoeiingen van de overheid met de massamedia vinden in het bijzonder hun rechtvaardiging in het algemeen belang dat in een vrije en rijkgeschakeerde informatievoorziening en opinievorming is gelegen. De kanalen waarlangs het massacommunicatieproces verloopt, dienen een veelzijdige en veelkleurige stroom van nieuws, informatie en opinie door te geven. In de Omroepwet is daartoe het zogenaamde open bestel in het leven geroepen, in de pers is er de diversiteit van kranten en tijdschriften... Omroep en pers komen ieder op hun eigen wijze tegemoet aan de geestelijke behoeften van het publiek. In vele opzichten vervullen zij complementaire functies. In zoverre van de overheid wordt gevraagd een geïntegreerd massamediebeleid te voeren, is ondergetekende van mening, dat dit beleid primair dient te zijn gericht op de informatiebehoeften van het publiek, op de vraag op welke wijze en in welke mate de massamedia radio, televisie en pers aan die zeer verschillende behoeften tegemoet komen.'⁸

In tegenstelling tot de pers heeft de omroep zich van de aanvang af in de voortdurende zorg van de overheid mogen verheugen. Dat hing in de beginperiode ongetwijfeld samen met de wenselijkheid van zo eerlijk mogelijke verdeling van schaars beschikbare zendtijd, maar evenzeer met het verlangen van ideologische en geestelijke stromingen in ons volk om door middel van de ether in de gelegenheid te worden gesteld bepaalde groepen van het Nederlandse publiek aan te spreken. Zuiver technisch gezien zou immers ook in de jaren dertig niets de ontwikkeling van commerciële stations naar analogie met de situatie in verscheidene andere landen in de weg hebben hoeven staan.

De Omroepwet van 1967 bekrachtigde dit streven naar geestelijke geschakeerdheid in de vorm van het zogenaamde 'open bestel'. Men kon als omroeporganisatie tot de uitzendingen worden toegelaten op grondslag van een gedifferentieerd getalscriterium (A-, B- en C-omroepen), de vertegenwoordiging van een bepaalde godsdienstige, geestelijke of maatschappelijke stroming met de verplichting een volledige omroepaak na te streven en door van elk winststreven af te zien. Het omroepbestel mikt met andere woorden op diversiteit, democratisering (de verenigingsvorm of een overeenkomstige organisatiestructuur die een zekere waarborg voor representativiteit biedt) en op het weren van commerciële invloeden.

Commercialisering van de omroep

Van elk van die drie voornaamste criteria is in de praktijk helaas nogal wat afgeknabbeld zodat de omroep in wezen met tal van met de pers vergelijkbare problemen is komen te kampen. Om te beginnen heeft ook hier het getalscriterium bij de voornaamste organisaties het streven naar het hoogst bereikbare aantal leden ten koste doen gaan van het tot uitdrukking brengen van een eigen identiteit. De grootste successen op het gebied van aanhang blijken andermaal te worden geboekt door de maatschappijbevestigende instellingen, die mikken op wat wordt verondersteld te zijn de doorsnee-smaak van het grote publiek. De afbreuk, die dit doet aan de educatieve taak van het medium wordt in de schaduw gesteld door de vrees uit de ether te moeten wijken voor de directer op gemakkelijke populariteit mikkende instellingen. Voorzover men die cultureel-educatieve taak wil blijven behartigen, kan dit dikwijls, naar het woord van J. Broeksz, alleen in 'sandwich-verpakking' geschieden, dat wil zeggen dat men de meer kritische programma's dient te omlijsten met vlakke zieltjeswinnende uitzendingen. Daarbij rijst dan onmiddellijk het probleem van de innerlijke tegenspraak tussen beide programmaonderdelen.

Dit vervlakkingsproces heeft nog een ander gevolg gehad, namelijk dat het de vorming van splinterorganisaties op orthodoxe grondslag duidelijk stimuleert. Dientengevolge dreigt de spoeling van de voor uitzending beschikbare tijd in relatie tot het aantal uitzendende instanties steeds dunner te worden met als consequentie een enorme versnippering en het nog verder de mist ingaan van een eigen identiteit.

Daarnaast hebben de eisen met betrekking tot de organisatiestructuur der omroepgemachtigden niet kunnen verhinderen, dat in een aantal gevallen van een democratische gang van zaken in geen enkel opzicht meer sprake is. Lang niet alle omroeporganisaties kennen de verenigingsvorm, sommige zijn stichtingen en dan van de soort waar de inspraak van de aanhang nihil is.

Bovendien deed het commercialiseringsproces in het omroepbestel zijn intrede toen de AVRO, in een wanhoopspoging om niet naar de status van B-omroep te zakken, een greep deed naar het blad *Televizier*. De omroepbladen zijn sedertdien in toenemende mate de functie van familietijdschriften gaan vervullen met als voornaamste functie de abonnee- en daarmee ledenwervende kracht voor de organisatie op puur commerciële grondslag. Gezien het in de perswereld gebleken en door mij hierboven aangetoonde succes van deze formule is het gevaar geenszins denkbeeldig van een volstreckte ondermijning van het bestel. Reeds bij de toelating van de TROS immers was volstreckt onduidelijk welk nieuw element in de ether daarmee nog naast de AVRO werd toegevoegd. Mocht het komen tot een toelating van de Veronica-omroeporganisatie (VOO), dan zal de bedoeling van de wetgever om een geschakeerd bestel te waarborgen zelfs volledig worden ondergraven.

Ondermijning van het bestel

Blijkens artikel 13 van de Omroepwet moet ten genoegen van de minister van CRM worden aangetoond, dat de instelling niet gericht is op of dienstbaar aan het maken van winst. Ik wil best aannemen, dat dit ten aanzien van de VOO het geval zal blijken te zijn. Al het water van de zee wast intussen niet weg, dat de leden- en contribuantenwerving alleen mogelijk was dank zij een uitgekookte, op strikt commerciële basis gevoerde, massale campagne. Vervolgens moeten zendgemachtigden krachtens artikel 13 eveneens in zodanige mate voldoen aan de bevrediging van de in het volk levende culturele, godsdienstige of geestelijke behoeften dat hun uitzendingen uit dien hoofde geacht kunnen worden van algemeen nut te zijn. Deze bepaling vloeit voort uit de juiste gedachte, dat de geestelijke en culturele verscheidenheid van het Nederlandse publiek zoveel mogelijk in de uitzendingen behoort te worden weerspiegeld. Voor menigeen is volstrekt onduidelijk welk ander element de VOO nog aan dit gezonde uitgangspunt zou kunnen toevoegen.

Het oogmerk van de zendgemachtigden moet voorts gericht zijn op het verzorgen van een volledig radio- of televisieprogramma, dat in beginsel alle categorieën van programmastof omvat. Welnu, Veronica zou een traditie van langzamerhand vijftien jaar geweld aandoen door zich thans alsnog achter dit uitgangspunt te gaan stellen. In feite wordt dan ook het enig effect bij inwilliging van het verzoek van de VOO, dat het toch al grote aantal zendgemachtigden nog eens met één wordt uitgebreid. Wie zou trouwens straks nog een aanvraag van bijvoorbeeld radio Noordzee kunnen tegenhouden als eenmaal positief over de toelating van de VOO zou zijn beslist? Het is duidelijk, dat er aan de Omroepwet wel het een en ander te sleutelen valt, wil men weer enigszins in het verlengde komen van de goede bedoelingen, die oorspronkelijk bij de wetgever hebben voorgezeten. Daarnaast doet zich natuurlijk de vraag voor hoe met de huidige wetstekst in de hand al tegen kennelijke excessen zou kunnen worden opgetreden.

Van diverse kanten zijn de laatste tijd op beide genoemde punten suggesties gedaan. In een rapport van de PvdA is zowel gepleit voor een verbetering van de positie van de geprofileerde omroepen ten koste van zendtijd van de NOS als voor andere maatregelen om de verscheidenheid van het omroepbestel te handhaven. Het rapport beoogt het aantal zendgemachtigden binnen redelijke proporties te houden door de toelatingnormen voor nieuwe zendgemachtigden te verscherpen en gelijksoortige omroeporganisaties de mogelijkheid van het naast elkaar optreden te ontnemen. Als wapen tegen de commercialisering van de abonnementenwerving werd gedacht aan omroepverkiezingen omdat daarvan kan worden verwacht, dat zij de geschakeerdheid van het Nederlandse publiek beter gestalte zullen geven dan het vrije spel der maatschappelijke (en in toeneemende mate kapitalistische) krachten.

In een nota van de federatie van Omroepverenigingen van januari 1974

wordt vooral de nadruk gelegd op een meer strikte toepassing van de huidige wetsbepalingen, zoals de eis van het volledige programma, het democratiseringsaspect alsmede het tegengaan van het gemanipuleer met programabladen. De Omroeporganisaties bepleiten bovendien een indexering van de omroepbijdragen teneinde de financiële draagkracht en de continuïteit van de organisaties te verstevigen.

De kabeltelevisie

Aan wijziging van de Omroepwet zal extra behoefte gaan bestaan als straks de kabeltelevisie van de grond komt. Ogenschijnlijk wordt er dan weliswaar tenminste één belangrijk probleem opgelost, namelijk het opheffen van de schaarste aan zendtijd – ik spreek hier van 'ogenschijnlijk' omdat uitbreiding van het pakket regionale informatie nog niet noodzakelijk tot een absolute verbetering van de totaliteit van de informatievoorziening hoeft te leiden –, maar er doemt onmiddellijk een aantal andere voetangels en klemmen op.

Hoe zal de zaak gefinancierd worden? Zullen de hoge kosten niet dringen in de richting van een vérgaande commercialisering? Wat wordt de positie van de nationale omroep? Dreigt de regionale pers in gevaar te komen als ze niet in de gelegenheid wordt gesteld in de regionale televisie deel te hebben?

Het behoeft niet te verwonderen, dat achtereenvolgende kabinetten zich nogal aarzelend tegenover het nieuwe medium hebben opgesteld, de omroep er uitgebreid zijn zegje over heeft gedaan, de commercie in de vorm van een uitgeverscombinatie op de loer ligt en van de kant van de regionale bladen allerlei stappen zijn en worden ondernomen om een vinger in de pap te krijgen.

Het standpunt van de regering is in het kort als volgt samen te vatten. Toen de kabeltelevisie speelbal dreigde te worden van het vrije spel der maatschappelijke krachten is in twee achtereenvolgende ministeriële beschikkingen van 27 juli 1970 en 27 december 1971 een nadere uitwerking gegeven aan artikel 48 lid 5 van de Omroepwet, waardoor de aanleg en exploitatie van kabelnetten afhankelijk werden gemaakt van overleg tussen regering en volksvertegenwoordiging. In afwachting van een definitieve standpuntbepaling is in zes gemeenten toestemming verleend om gedurende maximaal twee jaar met kabeltelevisie te experimenteren onder voorwaarde o.a., dat geen reclameboodschappen worden doorgegeven, het gebruik van het net voor andere doeleinden dan de doorgifte van radio- en televisieprogramma's in dit stadium wordt beperkt, de artikelen uit de Omroepwet betreffende het toezicht op de uitzendingen van toepassing worden verklaard (waardoor ook ieder winststreven is uitgesloten) en de exploitatie in handen wordt gelegd van een in overleg met het gemeentebestuur aan te wijzen rechtspersoonlijkheid bezittende stichting van representatieve culturele instellingen. Intussen zijn wel allerlei commerciële instellin-

gen, die daar blijkbaar brood in zien, doende met de bekabeling van dichte bevolkingscentra, waarvoor tot dusver van de zijde van het ministerie van Verkeer en Waterstaat nogal geruisloos toestemming is verleend. In menig geval weten de betrokkenen zich bij hun aanvraag geruggesteund door besluiten van gemeentebesturen en woningbouwverenigingen die het technisch gesproken ook niet allemaal kunnen overzien en onder het motto van een betere ontvangst voor de kijker en een zekere uitbreidingsmogelijkheid van het aantal te ontvangen kanalen daaraan instemming niet menen te kunnen onthouden.

Van de zijde van de in de NOS verenigde omroeporganisaties is op de ontwikkeling van het nieuwe medium commentaar geleverd in de vorm van twee interim-rapporten, die (naar de naam van de voorzitter) als rapporten van de commissie-Keijzer te boek staan. In het eerste rapport werd het vraagstuk van de kabeltelevisie sterk belicht als een distributieprobleem, d.w.z. een verlengstuk en daarmee een uitbreiding van mogelijkheden van uitzending van binnenlandse en buitenlandse programma's. In het tweede rapport werd de situatie in diverse andere landen besproken, alsmede een uiteenzetting gegeven met betrekking tot nieuwe mogelijkheden op het gebied van video-apparatuur en beeldgrammofoon met beeldplaat. Besloten werd tot een verdere bestudering van de problematiek in samenwerking met de Stichting Moderne Media.

Dit laatste is daarom opvallend, omdat in deze zojuist genoemde Stichting zich de drie grote uitgeversbelangen hebben gebundeld (zijnde de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond, de Nederlandse Organisatie van Tijdschriftuitgevers en de Nederlandse Dagbladpers), die zich in een rapport 'Visie op kabeltelevisie' ontpoppen als warme pleitbezorgers van commercialisering van het nieuwe medium.⁹ Voornaamste motto van het rapport zou men de conclusie kunnen noemen, dat er niets anders aan de hand is dan een uitbreiding van het pakket op het terrein van de informatievoorziening. Deze ontwikkeling verhoogt de keuzemogelijkheden van de consument en diens recht op vrije meningsuiting. Men moet alle informatietechnieken als een eenheid beschouwen, zodat ook de exploitatie van het medium kabeltelevisie het best gelegd kan worden in handen van hen, die reeds met het verschaffen van informatie in andere sectoren te maken hebben. Dat dit het winststreven niet uitsluit is alleen maar de consequentie van het verlangen om tot normale concurrentieverhoudingen te komen. Uiteraard is in deze gedachtengang ook aan de regionale pers een belangrijke rol bij de verdere ontwikkeling en exploitatie van de kabeltelevisie bedeed.

Pleidooi voor regionale omroep

Wie het geduld heeft gehad mijn beschouwing tot dusver te volgen, zal begrijpen, dat ik er niets voor voel het van de grond komen van de kabeltelevisie op de zojuist geschetste wijze aan het commerciële spel der maat-

schappelijke krachten over te laten. Daarmee zou immers slechts de formele vrijheid van meningsuiting en verscheidenheid van informatie zijn geënd en niet de wezenlijke. De levensgrote bezwaren, die dit voor een goede functionering van de democratie oproept, heb ik met betrekking tot de perswereld eerder overtuigend aangetoond. In dit verband wil ik ook nog eens verwijzen naar een uitspraak van 18 december 1968 van de hoogste gerechtelijke instantie in de Westduitse Bondsrepubliek, waarin wordt onderstreept, dat de informatievrijheid niet in de eerste plaats mag worden beschouwd als een vrijheid van onderneming. Het Bundes Gerichts Hof merkte in de motivering van zijn uitspraak o.m. op, dat er van een individualistische interpretatie van het begrip persvrijheid sprake is, wanneer men daaronder alleen maar de vrijheid van elke individuele uitgever verstaat en daarbij vergeet, dat het grondrecht ook bescherming moet bieden om het voortbestaan van een vrije pers te garanderen. In bepaalde omstandigheden, aldus het BGH, kan het noodzakelijk zijn om de uitbreiding van het individuele bedrijf aan banden te leggen, teneinde de persvrijheid in het algemeen te beschermen.

Wat moet er nu wel gebeuren? Ik zou het onjuist, in elk geval minder zinvol achten, zich tegenover de ontwikkeling van het nieuwe medium op te stellen vanuit een gevoel van beduchtheid. De toepassing van nieuwe technische vindingen dient niet te worden afgeremd, wel zodanig te worden gekanaliseerd, dat daarvan het grootste profijt voor gemeenschap en consument te verwachten valt. Het lijdt geen twijfel, dat de kabeltelevisie enkele reeds thans overzienbare verbeteringen in uitzicht stelt, die niet mogen worden onderschat. Ik denk met name aan betere ontvangst, uitbreiding van het aantal kanalen en het op kortere afstand opereren van het publiek, dat de burgerzin zou kunnen bevorderen.

Daar staat tegenover, dat het op welke wijze ook introduceren van commerciële elementen levensgrote bezwaren oproept. De uitzending van reclameboodschappen ter wille van de financiering zou naar alle waarschijnlijkheid repercussies meebrengen voor het nationale televisienet. Het zou daarnaast de regionale bladen in dezelfde moeilijkheden plaatsen als met de landelijke pers het geval werd na de invoering van de STER. Veel beter zou men het financieringsvraagstuk kunnen benaderen vanuit de gezichtshoek, dat regionale televisie boven lokale omroep verre de voorkeur verdient. Ik laat dan in het midden of men die regionale opzet tot stand zou willen doen komen allereerst langs de weg van etherdistributie of van kabeldistributie of door een combinatie van deze twee. In beide gevallen drukt het in elk geval, financieel gesproken, de kosten per hoofd van de bevolking, terwijl men een te amateuristische opzet van de uitzending en het te systematisch berijden van stokpaardjes gemakkelijker kan vermijden. Ik geloof met name niet dat men de burger dichter bij de overheid en de gemeenschap brengt door van elk stadje of dorp de volledige vergadering van de gemeenteraad, de voorstelling van de plaatselijke harmonie of de toneelgroep en alle manifestaties van de voornaamste verenigingen

op het scherm te brengen. Dit pleidooi voor een regionale omroep betekent wel, dat deze alsnog bij de experimenten dient te worden betrokken en dat aan de huidige lokale experimenten krachtens ministeriële beschikking, wat dit aspect van de zaak betreft, slechts betrekkelijke betekenis kan worden toegekend. Die betrekkelijke betekenis vloeit ook al daaruit voort, dat het medium kabeltelevisie nog in volle ontwikkeling is. Het op het ogenblik in zwang zijnde ringnetsysteem zal waarschijnlijk over enkele jaren alweer door het sternetsysteem worden verdrongen. De consument zou zich dan – net als bij een krant – op bepaalde programma's kunnen gaan abonneren doordat hij technisch in staat wordt gesteld zelf te kiezen welke uitzendingen hij wel of niet in huis wil hebben; daarnaast openen zich nieuwe perspectieven van tweerichtingverkeer tussen onderling op het net aangesloten punten. Men moet er niet aan denken, dat dergelijke ontwikkelingen geheel zouden worden overgelaten aan het ongebreidelde spel der grote commerciële machten. Voor de pogingen om langs de weg van een omroepbestel zekere waarborgen te creëren tot representatie van in ons volk aanwezige culturele stromingen en het tot stand brengen van een op non-commerciële basis afgestemde wedijver tussen geestelijke produkten zou het een ernstige ondermijning betekenen.

Het spelen van de kabeltelevisie in handen van de uitgeversorganisaties en producenten van technische apparatuur (Philips, Siemens) ontmoet dan ook alle bezwaren, die mijnerzijds op het punt van de commercialisering van de dagbladders zijn opgesomd. Daaraan valt bovendien toe te voegen, dat in gebieden waar een regionale krant reeds een monopoliepositie heeft verworven – en dat is bijna overal in Nederland langzamerhand helaas het geval – men dit monopolie nog een extra gaat onderstrepen door de nieuwsvoorziening via de regionale televisie wederom in handen van die zelfde krant te geven. Daarmee zou tevens een vérgaande regionalisering van de nieuwsvoorziening in het algemeen in de hand worden gewerkt, die op het ogenblik in de Verenigde Staten reeds een groot probleem vormt. Opgemerkt dient wel te worden, dat deze zaak anders kan komen te liggen, indien dank zij steun van de overheid aan een niet-commerciële pers de tweede krant in een bepaalde regio weer een normaal verschijnsel wordt.

Conclusies

Samenvattend mag het volgende worden geconstateerd:

1. De moderne technische ontwikkelingen bieden meer dan ooit uitzicht op het bedrijven van een actieve cultuurpolitiek, hetgeen verdient te worden toegejuicht.
2. Zodanige cultuurpolitiek zal alleen kans van slagen hebben als de overheid beurtelings stimulerend, corrigerend en terughoudend optreedt in het kader van een samenhangend totaal mediabeleid, met voortdurend verantwoordelijkheidsbesef voor de gang van zaken.
3. Een dergelijk beleid kan slechts gefaseerd van de grond komen omdat

het bestaande systeem op bepaalde plaatsen door commerciële invloeden zodanig is overwoekerd, dat de werkelijke keuzevrijheid van de consument is aangetast, terwijl op andere plaatsen ontwikkelingen gaande zijn, die nog niet in alle consequenties kunnen worden overzien.

4. Aangezien de dagbladpers het meest acute knelpunt vormt, zal de overheid in het kader van haar multimediabeleid de instandhouding en het wederom tot stand komen van een geschakeerde pers tot haar eerste taak rekenen.
5. Zodra dank zij financiële overheidssteun naast de traditionele commerciële pers zich het verschijnsel van niet op winst gerichte bladen duidelijker gaat aftekenen, opent dit nieuwe mogelijkheden om de samenwerking enerzijds en de afbakening van taken anderzijds tussen de gedrukte media en de audiovisuele niet op winst gerichte organisaties te bevorderen.
6. In afwachting van een herziening van de Omroepwet doet de overheid verstandig de reeds thans bestaande bepalingen om (kwali)ke commerciële invloeden binnen het bestel tegen te gaan maximaal te benutten.
7. De verdere gedachtenvorming rond de kabeltelevisie zou zich uit een oogpunt van financiering, van meest optimale functievervulling in de relatie tussen overheid, particuliere organisaties en burgers, alsmede van plaatsbepaling temidden van de overige media het best kunnen concentreren op het instituut van de regionale omroep, die dan ook als nog bij de in gang zijnde experimenten op het gebied van de lokale omroep behoort te worden betrokken.
8. Uiteraard hangt een afgerond oordeel over de nadere vormgeving van zodanige regionale omroep mede af van het verloop van de in gang zijnde experimenten en van de vorderingen, die in andere sectoren van het multimediabeleid op het punt van de waarborging van de vrijheid van meningsuiting en verscheidenheid van informatie door middel van indamming van commerciële invloeden inmiddels blijken te zijn gemaakt.

1. *Socialisme en democratie*, februari 1968, p. 89.
2. L. ten Cate, in: *De meeste mensen willen meer*, 1967, p. 12.
3. *Rapport Bedrijfsfonds voor de pers*, 1972, p. 40 o.a.
4. M. C. B. Burkens, *Beperking van grondrechten*, 1971.
5. P. J. Boukema, *Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland*, 1966.
6. *Handelingen Tweede Kamer*, 1969-70, p. 1676.
7. *Socialisme en democratie*, oktober 1968, p. 531.
8. *Memorie van Toelichting begroting van CRM over 1974*, p. 22.
9. *Visie op kabeltelevisie*, uitgave SMM, 1973.

Colin Beaver

Medezeggenschap van de Engelse arbeider – waarom de Britse vakbonden tegenwoordig minder bedeesd zijn*

Uit de reacties op de voorstellen van de Europese commissie over de Europese overeenkomst voor bedrijven en het ontwerp voor de vijfde richtlijn op de bedrijfswetgeving, zou men bijna kunnen afleiden, dat het beginsel van de medezeggenschap iets nieuws was voor de Britse vakbonden. Men zou gedacht kunnen hebben dat ze hier altijd erg aarzelend tegenover hebben gestaan, tot deze voorstellen de vakbonden dwongen goed na te gaan denken over dit 'huiveringwekkende' principe. Maar dat zou een foute conclusie zijn.

Want in feite doen alle kleine en grote Britse vakbonden iedere week mee aan het leiding geven van bedrijven en zelfs hele industrieën. De normale procedure van collectieve arbeidsovereenkomsten en gemeenschappelijk overleg zijn vormen van medezeggenschap van de arbeider – vertegenwoordigers van vakbonden nemen deel aan of hebben een aandeel in de bedrijfsvoering. Telkens als de leiding een besluit verandert als gevolg van het standpunt van de vertegenwoordigers van de vakbonden of als gevolg van hun klachten, hebben deze vertegenwoordigers deel genomen aan het proces van leiding geven. Als het alleen maar ging om de uitbetaling van een bepaald loon aan Bill Brown voor het uitoefenen van de veeleisende vervelende baan, dan was dat toch afhankelijk van een gemeenschappelijk genomen bestuursbeslissing. Maar vaak is het iets veel groters, bijvoorbeeld een beslissing tot het opvoeren van de produktiviteit in bedrijven van de overheid door technieken, waartoe gezamenlijk is besloten; of een besluit in een bedrijf over het op straat zetten van personeel, na een gesprek hierover met de vakbonden.

Medezeggenschap op deze traditionele manier is niet alleen aanvaard, maar is een eis. Geen vakbond die gewend was geraadpleegd te worden over de aspecten van bedrijfsvoering zou ooit bereid zijn om van deze verworvenheid afstand te doen. Maar medezeggenschap in de formele betekenis, betekent eerder handelen binnen de structuren van de leiding, dan druk van buitenaf om invloed te krijgen op de leiding van bedrijven. In feite betekent het de aanvaarding van verantwoordelijkheid of gedeeltelij-

* Een artikel in de serie beschouwingen over bedrijfsdemocratie in de verschillende Europese landen.

ke verantwoordelijkheid voor beslissingen die door de leiding zijn genomen. Het betekent een deel van de lasten dragen als er dingen fout gaan. Dat is een plicht waarmee men niet wordt geconfronteerd, wanneer men van buitenaf invloed op het beleid probeert te krijgen. Als er dan iets fout gaat, kan de schuld altijd nog op de schouders worden geschoven van de vakmatige bestuurder. Dat is dan nog een troost. Het antwoord van de eerbiedwaardige vakbond op dit soort analyses is natuurlijk dat vakbonden socialistische organisaties zijn en dat zij niet het kapitalistisch systeem aangaan waarbinnen de ondernemingen opereren. Zij willen dat systeem vervangen door een ander dat rechtvaardiger is en meer nivelleert. Het behoort niet tot hun taak zich in te zetten voor het huidige systeem; zij willen alleen maar onderhandelen met de vertegenwoordigers van particuliere ondernemingen om zoveel mogelijk uitwassen tegen te gaan en om de wettige belangen van hun leden te behartigen.

Veel grote vakbonden in Italië en Frankrijk staan bekend om hun standpunt, dat zij niets te maken willen hebben met het kapitalistische systeem. Om tegen hun zin in door de leiding van een bedrijf aan het hart gekoesterd te worden, vinden zij het ergste wat hun kan overkomen. Op nationaal niveau wordt deze opvatting in Engeland door vrij weinig vakbonden gedeeld, maar veel plaatselijke vakbondsleiders en afgevaardigden in bedrijven denken nog zo. Zelfs op nationaal niveau bestaat er grote aarzeling om toch vooral maar niet te vlug over te schakelen op een systeem, waarbij men zelf deel uitmaakt van het beleid – genationaliseerde industrieën zouden een goede basis kunnen vormen voor het doen van experimenten –; er zijn weliswaar een paar jaar lang directeuren geweest belast met het personeelsbeleid bij de British Steel Cooperation – maar men moet erg voorzichtig zijn met medezeggenschap in particuliere ondernemingen.

Medezeggenschap van de arbeider en bestuur door de arbeider vormt al meer dan een halve eeuw een onderwerp waarover voortdurend wordt gediscussieerd, maar dan vaak over hoe dat in theorie moest worden uitgewerkt en dan ook vaak in semi-revolutionair verband. Vaak kwamen de conclusies erop neer dat er een socialistische maatschappij moest komen om zo doelmatig mogelijk te kunnen werken. Meestal betekende dat het afschaffen van particuliere ondernemingen in de economie, of het tot een minimum aantal terugbrengen. In de huidige omstandigheden werd de kwestie van de medezeggenschap in particuliere ondernemingen tot nu toe nauwelijks aan de orde gesteld, zodat de vakbeweging niet tot algemene richtlijnen kwam.

Het ontwerp voor de Europese overeenkomst voor bedrijven en het ontwerp voor de vijfde richtlijn in de wet op de ondernemingen, die onlangs bij de TUC op tafel kwamen te liggen, veranderden dat alles. Het eerste stelt voor dat multinationale ondernemingen in de EEG-landen zouden moeten kunnen kiezen voor de overeenkomst – een vorm van Europese bedrijfswetgeving – in plaats van zich, zoals nu gebeurt, te onderwerpen

aan diverse wetten zoals die gelden in alle landen waar zij opereren. Een van de belangrijke bepalingen uit de overeenkomst is die van de medezeggenschap van de arbeider via Europese arbeidsraden, bovendien, dat een derde van de raad van bestuur moet bestaan uit vertegenwoordigers van de arbeiders – wat nauw aansluit bij het Duitse systeem, waarbij een derde van de raad uit werknemers moet bestaan. Ook kan, als een andere mogelijkheid, het Nederlandse systeem worden gevolgd van het meeverkiezen van de raad van bestuur, rekening houdend met het aantal werknemers-vertegenwoordigers daarin.

De regering moest hierover een beslissing nemen en keek dus natuurlijk uit naar de reacties van de TUC en van de Engelse Industriebond. De TUC kon twee dingen doen, ofwel helemaal niet reageren op de uitdaging, die dit controversiële onderwerp is, waar de aangesloten leden nog uiteenlopende meningen over hadden – of waar zij nog geen standpunt over hadden ingenomen – ofwel de gelegenheid aangrijpen om een politiek af te dwingen die onder de huidige omstandigheden de hele ontwikkeling ten goede zou komen. Wijselijk koos zij voor het laatste. Deze beslissing was veel moeilijker dan die ooit geweest zou kunnen zijn voor de meeste vakbewegingen op het vasteland van Europa waar de macht meer gecentraliseerd is.

De Engelse TUC reageerde met een gereserveerde opstelling ten opzichte van de voorstellen tot medezeggenschap van de Europese Commissie. Al gauw gaf ze een kort commentaar uit op de voornaamste punten uit de ontwerp-overeenkomst en de vijfde richtlijn en liet dit volgen door een veel langer rapport onder de algemene titel 'Democratie in de industrie', dat werd aangeboden aan het Congres 1973 (gedrukt als een folder van 25 bladzijden). Dit was een goed bruikbaar document met een groot spreidingsgebied. Het gaf perspectief aan de voorstellen van de Europese Commissie en zette, in het kader van de reactie op deze voorstellen, de principes ervan uiteen.

Misschien zijn de belangrijkste gevolgen hiervan wel dat de TUC nu het principe dat de raad van bestuur uit twee soorten van vertegenwoordigers moet bestaan, kenschetst als 'een wenselijke ontwikkeling' en dat de Engelse overeenkomst met betrekking tot de bedrijven volgens haar veranderd zou moeten worden, zodat er op een of andere manier medezeggenschap komt voor de arbeider in de raad van bestuur. De TUC heeft haar mening die zij heeft over het advies van de Europese Commissie verspreid om daarmee in brede termen haar toekomstige benadering van het probleem aan te geven, los van de vraag of de bepalingen van de Europese Commissie ooit geldend zullen worden. Dit is een pragmatische stap voorwaarts die de vakbeweging tot een betrekkelijk nieuwe benaderingswijze van de problematiek heeft gebracht, voor zover het de praktische kanten daarvan betreft.

Maar zij heeft nog steeds niet haar aloude afkeer overwonnen om deel te worden van een systeem dat zij afwijst, dat wil zeggen onderdeel worden

van een economie die grotendeels wordt beheerst door particuliere ondernemingen. Daarom heeft de vakbeweging een paar strikte voorwaarden gesteld, waaraan de voorstellen van de Europese commissie moeten voldoen om acceptabel te kunnen zijn, dezelfde die zij ook heeft ingebouwd in haar nieuwe brede visie op de kwestie van de medezeggenschap.

Ten eerste: benoemingen van personeelsafgevaardigden in de raad van bestuur zijn alleen dan acceptabel en wenselijk wanneer zij tot stand zijn gekomen door de organisatie van de vakbeweging als het gaat om beslissingen die betrekking hebben op het bestuur van een bedrijf. Deze vertegenwoordigers zouden verantwoording schuldig zijn aan de leden van de vakbeweging die in de bedrijven werken.

Men kan hier twee dingen uit opmaken. Allereerst dat de TUC niet gelooft, dat ondernemingsraden – zoals in het Duitse en Nederlandse systeem – geschikt zijn voor de Britse industrie. Daarin zitten afgevaardigden die buiten de vakbeweging om benoemd zijn. Deze raden zouden in het Engelse systeem niet van pas komen omdat er andere organisaties zijn om de onderhandelingen te voeren. Misschien dat een paar organisaties zouden willen dat de kleine werknemersvertegenwoordigingen, zoals die in veel bedrijven bestaan, de organisaties zouden zijn voor de benoemingen van werknemers in de raad van bestuur.

Ten tweede betekent dit dat die afgevaardigden zich alleen maar verantwoordelijk voelen tegenover de mensen die hen in de raad van bestuur kozen en tenslotte niet tegenover de jaarlijkse aandeelhoudersvergadering van het bedrijf. Het is een duidelijke zaak dat in Europese systemen de algemene vergadering van de aandeelhouders besluiten kan nemen over de hoofden heen van de andere organen van de onderneming, daarbij inbegrepen de raad van bestuur.

In Europees verband zegt de TUC dat 'zo nodig de grondslag van de verantwoordelijkheid van de raad van bestuur – – in dit opzicht veranderd zou moeten worden'. In de Britse context gaat ze verder en stelt voor dat de wet op de ondernemingen in het Verenigd Koninkrijk het principe van medebeslissingsrecht zover zou moeten doortrekken dat de raad van bestuur een vetorecht krijgt over zowel de aandeelhoudersvergadering als over beslissingen van de directie, die op belangrijke zaken betrekking hebben. Sommige besluiten zouden kunnen gaan over belangrijke investeringen, fusies, overname van bedrijven, sluitingen of het ontslaan en benoemen van directieleden. Dit zouden allemaal onderwerpen moeten zijn waar de werknemersafgevaardigden in de raad van bestuur hun goedkeuring aan zouden geven of hun veto over uit zouden spreken.

Tenslotte eist de TUC dat de helft van de raad van bestuur bestaat uit werknemersafgevaardigden en dus niet een derde ervan zoals in Duitsland gebruikelijk is en zoals is voorgesteld in de Europese overeenkomst voor bedrijven. Deze eis heeft zowel betrekking op de Europese wetten als op die van het Verenigd Koninkrijk. Voor wat Engeland zelf betreft, vindt de TUC, dat vertegenwoordigers van de vakverenigingen al dan niet

werknemers van het bedrijf kunnen zijn, maar in ieder geval moeten zij een vertegenwoordiger zijn van de werknemers waarom het gaat. Ook zou hun benoeming niet moeten verhinderen dat zij gewoon doorgaan met hun werk voor de vakbeweging, of dit nu al dan niet voor de vertegenwoordiger zijn bron van inkomsten was.

In het bijzonder verwijzend naar het ontwerp voor de vijfde richtlijn vindt de TUC dat het systeem moet gelden in bedrijven met meer dan 200 werknemers, eerder dan in bedrijven met meer dan 500 werknemers, zoals vanuit Brussel is voorgesteld. Maar zij stelt onafhankelijk daarvan hetzelfde getalscriterium voor het instemmen met de gelede opbouw en medezeggenschap van de werknemer in het Britse bedrijfsleven.

Kort samengevat zou men kunnen zeggen, dat medezeggenschap voor de arbeider internationaal gezien tenslotte voor de Britse vakverenigingen een uitgangspunt is geworden, waarvan men geen afstand zal doen. Deze wijziging in opstelling kunnen we, geloof ik, rechtstreeks toeschrijven aan de initiatieven van de Europese Commissie in Brussel.

Vredeskansen in het Midden-Oosten: een doorbraak?

Een delegatie van de Socialistische Internationale heeft van 8 tot 16 maart jl. een bezoek gebracht aan een drietal landen in het Midden-Oosten, t.w. Egypte, Syrië en Israël. De delegatie, die vertegenwoordigers bevatte van de Engelse, Duitse, Franse, Zweedse, Italiaanse (PSI), Japanse (JDSP) en Nederlandse partij, stond onder leiding van de Oostenrijkse Kanselier Bruno Kreisky.

In Egypte werden o.a. gesprekken gevoerd met president Sadat, Fawzi (vice-pres.), Fahmy (min. van Buitenlandse Zaken), Hegazi (min. van Financiën en Econom. Zaken), Ghanem (secr.-gen. van de Arabische Socialistische Unie), met Riad (oud-min. van Buitenlandse Zaken en huidig secr.-gen. van de Arabische Liga), met een delegatie van de PLO onder leiding van Yasser Arafat. Een deel van de delegatie (waaronder schrijver dezes) bracht een bezoek aan Ismailia en het Suez-kanaal.

In Syrië werd o.a. gesproken met president Assad, Ayoubi (min.-pres.), Khaddam (min. van Buitenlandse Zaken), Sakidni (min. van Voorlichting), met Achmar (plv. secr.-gen. van de Ba'ath-partij). Een bezoek werd gebracht aan een kamp van Syrische vluchtelingen uit Golan.

In Israël waren er o.a. gesprekken met Golda Meïr en de ministers Allon, Dayan, Galili, Peresh, Rabin, met Yadlin (secr.-gen. van de Israëlische Partij), met een vertegenwoordiging van de Likoed-oppositie onder aanvoering van Menachem Begin, de Histradut (vakbeweging), beleidsambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken, met Westbank-Palestijnen w.o. de burgemeesters van Hebron en Bethlehem. Bezoeken werden gebracht aan de Kibboetz Ginossar (waar vice-premier Allon woont) aan de Jordaandallei en de Golan-hoogten.

De delegatie was een 'fact-finding-mission', niet een gezelschap van 'policy-makers' of bemiddelaars. De fact-finding richtte zich op een drietal kwesties:

- a. de mogelijkheden van een vreedzame oplossing van het conflict;*
- b. de versterking van de economische betrekkingen tussen Europa en de Arabische landen;*
- c. de ontwikkeling van de contacten tussen de SI en de partijen in de Arabische landen.*

In alle drie bezochte landen bestond er een veel meer dan normale, vriendelijke belangstelling. Er was sprake van een hevige interesse. Bij de Egyptenaren en Syriërs vooral vanwege de Europees getinte samenstelling van de delega-

tie, bij de Israëli's natuurlijk vanwege het feit dat het om leden van zusterpartijen ging.

De belangrijkste conclusie lijkt mij te zijn, dat het de SI gelukt is, en voor de eerste keer buiten het machtskader van de grote mogendheden, een dialoog 'met' alle in het Midden-Oostenconflict direct betrokkenen, incl. de Palestijnen, op te bouwen. Een dialoog die alle kans heeft zich te ontwikkelen tot een dialoog, direct of indirect 'tussen' de betrokkenen. En dat is iets, dat bij de aanvang van de reis door niemand van de delegatieleden voor mogelijk werd gehouden.

Aan het Suez-kanaal is weer plaats voor gewone burgers. Als de voortekenen niet bedriegen, worden Ismailia, Suez en Kantara weer bewoonde steden en wordt het kanaal weer bevaarbaar. Met de opbouw van de steden en met de voorbereiding van de opening van het kanaal wordt in ieder geval een begin gemaakt. Die omstandigheid, mogelijk geworden door de succesvolle troepenscheidingsovereenkomst tussen Egypte en Israël, vormt de meest overtuigende aanwijzing voor een nieuw klimaat in Egypte. Men kan althans moeilijk veronderstellen, dat een regering die het Suez-kanaal gaat openstellen zich tegelijkertijd voorbereidt op een nieuwe oorlog.

De Egyptische leiders laten ook geen gelegenheid voorbijgaan om te wijzen op het bestaan van dit nieuwe klimaat en zij verbinden daaraan ook tegelijkertijd een opmerkelijk optimisme ten aanzien van de vredeskansen in het Midden-Oosten. Algemeen heerst het gevoel dat er nu genoeg oorlogen zijn geweest en dat het nu tijd is voor een 'duurzame en rechtvaardige vrede'. De inspirator van deze beweging is ongetwijfeld president Sadat, die vastbesloten lijkt te zijn de Egyptische politiek op een nieuwe, meer binnenlands gerichte leest te schoeien. De avonturist Sadat, zo hij al ooit bestaan heeft, heeft plaats gemaakt voor de pragmatische realist.

Egypte is een arm tot zeer arm land en het heeft niet of nauwelijks de beschikking over eigen grondstoffen. Het percentage analfabeten ligt dicht bij de 70 dan bij de 60. Groot-Cairo met zijn meer dan 7 miljoen inwoners kan de trek van het platteland op geen enkele wijze opvangen. Een echte industriële ontwikkeling is nauwelijks op gang gekomen en de landbouw geschiedt nog altijd op zeer traditionele en dus weinig produktieve wijze. Die situatie wil Sadat wijzigen, de miljarden die nu door de militaire machine opgeslokt worden, wenst hij besteed te zien aan de opbouw van zijn land.

Het is de oktober-oorlog van vorig jaar die in Egypte algemeen als een 'keerpunt' geldt en ook als zodanig wordt aangeduid. 'Vóór 6 oktober waren wij Arabieren stomme, achterlijke mensen', aldus de minister van Buitenlandse Zaken, Ismail Fahmy, 'maar dat is nu anders. De Israëli's geloofden in hun superioriteit, maar wij hebben bewezen dat die superioriteit een fabeltje is. Ik weet niet of die betekenis van oktober in Israël al voldoende beseft wordt, maar hier heeft de oorlog in ieder geval een nieuwe mentaliteit teweeg gebracht.'

Dit thema is overheersend in alle Egyptische analyses van de oktoberoorlog en de gevolgen ervan. Er spreekt een duidelijk zelfvertrouwen en zelfbewustzijn uit en Sadat maakt er nu ook geen geheim meer van dat het daaraan na 1967 nogal ontbroken heeft. Hij is ook bereid uit te leggen, waarom de oktoberoorlog begonnen werd. Volgens Sadat had hij van de Russen en Amerikanen de stellige indruk gekregen dat deze beide mogendheden om uiteenlopende redenen toch in feite hetzelfde wilden, namelijk een bevrozing van de situatie in het Midden-Oosten. 'Daarom moest ik wel wat doen. Ik moest de impasse doorbreken. Don't blame me! Ik ben inderdaad de oorlog begonnen, maar ik had reeds lang aangekondigd, waartoe ik bereid was. Ik had aangeboden om het Suez-kanaal te openen, zelfs om een vredesverdrag te tekenen, maar men geloofde mij niet. Mijn aanbod van 1971 werd door de Israëli's zelfs uitgelegd als een teken van zwakte. U zult begrijpen, dat ik dat juist niet kon hebben.' Nuchter oordelend kan men niet voorbijgaan aan het feit, dat de ontwikkelingen na de oktoberoorlog Sadat in het gelijk hebben gesteld. Dat nieuwe zelfbewustzijn is nu aanwezig en ook Sadat zelf heeft zijn positie aanmerkelijk versterkt. In de eerste plaats in Egypte natuurlijk, waar Sadat altijd moet rekenen met de aanwezigheid van een pro-Nasseristische beweging al dan niet van buiten Egypte gestimuleerd. De kort geleden begonnen de-Nasserisatiecampagne kan echter uitgelegd worden als een bewijs van de sterkte van Sadat.

Maar in de tweede plaats kan Sadat het zich nu ook permitteren een wat meer ontspannen houding tegenover Israël aan te nemen. In Caïro verneemt men uiteraard geen juichende vertogen over de wereld-zionistische beweging in Israël, integendeel, maar men kan toch ook horen, dat er nu bij alle betrokkenen in het Midden-Oosten en uitdrukkelijk met inbegrip van Israël, de serieuze bereidheid bestaat tot een oplossing te komen. En zo komen er uit de mond van Sadat en Fahmy ook woorden van lof voor de wijze waarop de Israëli's de troepenscheidingsovereenkomst hebben uitgevoerd. Fahmy merkte zelfs op; 'Voor de eerste keer heeft Israël respect getoond voor een door haar getekende overeenkomst'. Dit mag dan rijkelijk demagogisch klinken, het blijft het signaleren waard, dat dergelijke woorden nu gehoord worden. En dat is iets, dat alleen uit een nieuw klimaat van zelfbewustzijn te verklaren valt.

Henry Kissinger staat momenteel hoog aangeschreven bij de Egyptenaren. Met name Sadat heeft het volste vertrouwen in 'de grote tovenaar' uit Washington en is overtuigd van zijn oprechte bedoelingen. In Caïro bestaat het algemene gevoel, dat Kissinger naar beide kanten recht probeert te doen en niet slechts op eenzijdig-Israëli'sche belangen let.

De Russische bedoelingen en de rol die Moskou momenteel speelt, worden aanmerkelijk minder positief beoordeeld. Het is geen geheim, dat de Russen weinig ingenomen waren met de oktoberoorlog. Naar de mening van het Kremlin had Sadat deze oorlog nooit mogen beginnen (vandaar ook dat gemakshalve in de Russische pers maar vermeld werd, dat Israël een

aanval op Egypte en Syrië had ondernomen). Maar ondanks het bestaan van het Russisch-Egyptische vriendschapsverdrag, ondanks de Russische economische steun, brak op de middag van de zesde oktober toch de oorlog uit. In Caïro gaat het verhaal zelfs dat de Russen van te voren niet waren ingelicht over de Egyptische aanvalsplannen. Een lezing, die na de jongste onthullingen van Sadat over de bedrieglijke wijze waarop de Russen hem al een paar uur na het uitbreken van oorlog hadden voorgespiegeld dat de Syriërs een wapenstilstandsovereenkomst wensten, des te waarschijnlijker is geworden. Een ander verhaal is, dat Gromyko die Sadat zijn goede diensten kwam aanbieden, te horen kreeg: 'Wat wilt u eigenlijk doen? U kunt toch helemaal niets doen, want u heeft niet eens diplomatieke betrekkingen met Israël.' Het is duidelijk, dat de Egyptenaren niet erg gerust zijn op de Russische rol en die ongerustheid is door Gromyko's activiteiten niet weggenomen. Meestal wordt de Russische Midden-Oostenpolitiek in Caïro dan ook omschreven met de woorden 'no war, no peace'.

Deze beoordeling van de Russische politiek is ongetwijfeld mede een verklaring voor de Egyptische houding tegenover Europa. Sadat kijkt telkens opnieuw en zeer nadrukkelijk in de richting van de Negen en in Caïro is de interesse in de aangekondigde Europees-Arabische dialoog, eventueel uitvloeiend in een ministersconferentie, buitengewoon groot. Wellicht is er ook een min of meer traditionele verklaring in de zin, dat de Egyptenaren zich voornamelijk vanwege hun geografische positie tot de Arabische wereld rekenen en feitelijk altijd een nauwe aansluiting bij Europa hebben gezocht. Het is ook niet toevallig, dat het Arabische woord 'Qawmiyah', dat gebruikt wordt om het Arabisch nationalisme voorzover het betrekking heeft op het gehele Arabische volk, aan te duiden, veel minder gehoord wordt dan het woord 'Wataniyah', dat heel uitdrukkelijk een nationalisme gebonden aan staatkundige grenzen, betekent. In Lybië en Syrië om een voorbeeld te noemen is daarentegen de neiging veel groter over 'Qawmiyah' te spreken.

Het is ook niet slechts vanwege economische motieven, dat Egypte de nodige verwachtingen koestert ten opzichte van Europa, hoewel uiteraard allerlei vormen van economische samenwerking met de EEG-landen hoog op het Egyptische verlanglijstje staan. Het zou ook te eenvoudig en te gemakkelijk zijn om te beweren, dat de Egyptenaren alleen belang stellen in Europa, omdat Egypte van de Negen een meer pro-Arabische koers verwacht. Er is meer een duidelijk machtspolitieke overweging in het spel, die onder meer tot uiting komt in de Egyptische treurnis over het feit, dat Europa niet aan Genève deelneemt. Het zou namelijk voor Sadat, gegeven ook zijn schatting van de politiek van de beide supermogendheden, onverdraaglijk zijn, indien hij alleen afhankelijk zou zijn van de Verenigde Staten. Onverdraaglijk, zowel in de intern-Egyptische verhoudingen als met het oog op zijn positie in de Arabische wereld, die nu eenmaal niet slechts uit Feisal, maar ook uit Boumedienne en Gaddafhi bestaat. Het succes van Sadat's oprechte vredespolitiek zou daarom voor een groot deel

wel eens afhankelijk kunnen zijn van het begrip en de steun die hij in en van Europa krijgt. Internationale status vormt in de gehele wereld een factor van betekenis en dat is zeker in de Arabische landen het geval. Goede relaties tussen Europa en daarbij mag ook zeker Nederland gerekend worden en Egypte verhogen het aanzien van Sadat en geven hem status, die hij nu eenmaal nodig heeft om zijn politiek door te kunnen zetten. Zoals al eerder opgemerkt is Sadat's politiek gebaseerd op de wil een 'duurzame en rechtvaardige vrede' te bereiken. 'Ik ben bereid morgen een vredesverdrag te tekenen', zegt hij zelf. Zijn realiteitsbesef doet hem er echter onmiddellijk aan toevoegen, dat hoewel het proces op gang is gekomen, de weg naar een duurzame vrede nog lang is. De Egyptenaren stellen twee voorwaarden voor vrede: a. geen verwerving van gebied door geweld en b. herstel van de nationale rechten van de Palestijnen. Het zijn de bekende voorwaarden, die erop neerkomen, dat Israël alle bezette gebieden moet afstaan en zijn 'expansionistische' politiek moet verlaten. Het door de Israëli's zo gekoesterde begrip 'veilige grenzen' functioneert voor de Egyptenaren voornamelijk in de zin van 'rechtvaardige grenzen'. Toch kan enig begrip voor de Israëlische stellingname de Egyptenaren niet ontzegd worden, maar 'wij zullen en kunnen nooit aanvaarden dat ons land door de Israëli's is veroverd', aldus Fahmy.

In Caïro wil men er geen twijfel over laten bestaan, dat men klaar is voor een volgende ronde in Genève, dat men ook bereid is een volgende stap te zetten. Maar een afzonderlijke vrede tussen Egypte en Israël is ondenkbaar. De Egyptische positie wordt het best geïllustreerd met deze uitspraak van Sadat: 'disengagement step by step, but peace as a whole'. En de Egyptenaren weigeren dan ook te praten over politieke problemen die betrekking hebben op een vredesverdrag, zolang er geen militaire overeenkomsten in een voor de Arabische landen bevredigende zin zijn.

Dat betekent dan weer feitelijk, dat de volgende stap op de moeizame weg naar vrede niet door de Egyptenaren gezet kan worden. Allereerst zal er nu een troepenscheidingsovereenkomst aan het Syrische front bereikt moeten worden. Ook Sadat's bewegingsruimte is, hoewel ongetwijfeld groter dan vóór de oktober-oorlog, beperkt, aangezien hij nimmer de verhoudingen binnen de Arabische wereld uit het oog kan verliezen.

Syrië: harder klimaat

Een van de meest opvallende verschillen tussen Caïro en Damascus is, dat het politieke klimaat in de Syrische hoofdstad zoveel harder en onverzoeijlijker is. Een keerpunt lijkt daar voorlopig nog niet aangebroken te zijn. Ook de taal van Syrische leiders is heel wat minder genuanceerd en relativerend.

De Syriërs spreken niet, zoals de Egyptenaren doen over 'vrede met Israël' of 'vredesverdrag met Israël', maar hebben het bij voortdoring over de minder verplichtende en veel vagere 'vrede in dit deel van de wereld'. En

de Israëli's worden permanent in meer dan agressieve bewoordingen beschuldigd van 'slachtingen', 'moordpartijen' en 'terrorisme'. Kort gezegd, een Egyptenaar spreekt over Egypte en de Egyptische politiek, een Syriër over Israël en het fascistisch zionisme.

Er is maar één schuldige, er is er maar één verantwoordelijk voor de oorlogssituatie in het Midden-Oosten: Israël. In de eerste plaats omdat het de Palestijnen verdreven heeft van hun grondgebied en in de tweede plaats omdat het gebied van Arabische staten heeft geannexeerd en dit ondanks VN-resoluties weigert terug te geven. Voor de Syriërs volgt daaruit dat een oplossing gebaseerd moet zijn op a. erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van het Palestijnse volk en b. algehele terugtrekking van Israël uit alle bezette gebieden. En voor alle duidelijkheid wordt daar dan nog aan toegevoegd, dat c. elke oplossing die niet op deze twee principes is gebaseerd geen oplossing is.

Over een eventuele erkenning van de staat Israël laat men zich in Damascus niet uit, terwijl er sprake is van een indirecte koppeling van de twee principes. De redenering verloopt langs de lijn, dat Israël het enige land is dat voorwaardelijk tot de VN is toegelaten, aangezien deze toelating geschiedde op voorwaarde dat VN-resoluties over het verdelingsplan en Israël als seculiere staat zouden worden uitgevoerd, waarna erop gewezen wordt dat Israël deze resoluties nooit heeft uitgevoerd. Daarmee is volgens de Syriërs erkenning niet aan de orde, terwijl men toch zelf zich tegelijkertijd op de VN-resoluties over de ontruiming van de bezette gebieden kan beroepen. Dat laatste zou erg ongeloofwaardig zijn, als men aan de andere kant het VN-lid Israël niet zou willen erkennen. Maar de formule van de 'voorwaardelijke toelating' lost in de Syrische redenering dit probleem op.

De Syriërs maken voorlopig nog niet de indruk erg te geloven in de mogelijkheden van een vreedzame oplossing. Zo kan men uit de mond van de Syrische president Hafez Assad horen, dat alle nationale hulpbronnen ontwikkeld moeten worden voor militaire activiteiten, omdat 'alle internationale machten en organisaties tot dusverre gefaald hebben. Er blijft voor ons niets anders over dan het geweld.' Momenteel beslaan de Syrische militaire uitgaven meer dan 70% van de totale staatsbegroting. Assad zegt zelf niet te weten, hoeveel de oorlog hem kost.

Een ander punt dat in de betogen van alle Syrische leiders regelmatig terugkeert, is de verwerping van de theorie van de 'veilige grenzen'. Assad spreekt slechts over 'zogenaamde veilige grenzen' en volgens hem heeft de oktober-oorlog bewezen, dat veilige grenzen in geografische zin niet bestaan. 'De Israëli's hebben het Suez-kanaal altijd als een veilige grens beschouwd. Toch staken de Egyptenaren het kanaal over. Zo hebben de 45 heuvels van Golan niet kunnen verhinderen dat wij doorgestoken zijn en aan de rand van de Jordaan stonden.' De theorie van de veilige grenzen is volgens Assad ook een gevaarlijke theorie, omdat ze gebiedsuitbreiding door geweld sanctioneert. 'Er zijn geen andere, veilige grenzen, dan de grenzen die op recht zijn gebaseerd.'

Zoals Sadat in Egypte, zo is Assad in Syrië momenteel ongetwijfeld de sterke man. Maar er zijn toch wel een paar opmerkelijke verschillen. Sadat steunt op de Arabisch Socialistische Unie (ASU), een van bovenaf georganiseerde massabeweging, waarin de vijf segmenten van de Egyptische samenleving, te weten de arbeiders, de boeren, de intellectuelen, het leger en de 'nationale kapitalisten', zeg maar kleine zelfstandigen zijn vertegenwoordigd. De ASU is eigenlijk geen echte politieke partij, maar buiten de ASU is enige vorm van politieke organisatie niet toegestaan. In het Egyptische leger maken vooral Sunnitische (orthodox-islamitische) officieren, veelal ook Nasseristisch geïnspireerd de dienst uit. Het Arabisch nationalisme van Sadat is nogal islamitisch getint, maar zoals al eerder opgemerkt is het Egyptisch nationalisme ('Wataniyah') sterker en krachtiger ontwikkeld dan het ('Qawmiyah') Arabisch nationalisme.

Assad is afhankelijk van de Baath-partij, die in Syrië aan de macht is. Deze partij is wel een echte politieke partij met een duidelijke, Arabisch-socialistische ideologie. Maar de feitelijke macht berust bij het Syrische leger, waarbinnen de Baathistische officieren aan de touwtjes trekken zoals zij ook de Baath-partij beheersen. Deze officieren zijn voor het merendeel geen Sunnieten, maar voornamelijk afkomstig uit bepaalde minderheden, waaronder zelfs christenen. Ook Assad behoort tot zo'n minderheid, en als de Nasseristische officieren binnen het Syrische leger hun kans zouden krijgen, zouden zij zeker niet aarzelen het regime van Assad ten val te brengen. In de Baath-ideologie is de islam duidelijk ondergeschikt aan het nationalisme, hetgeen uiteraard niet verwonderlijk is, gelet op de aanwezigheid van vele niet-moslims in Syrië. Het nationalisme van de Baath-partij is echter niet het Syrische, maar het Arabische nationalisme. Het pan-Arabisme wordt zelfs zodanig aangemoedigd, dat de loyaliteit aan de natiestaat Syrië min of meer van de hand wordt gewezen. De Baath-partij kent dan ook twee leidinggevende organen, een 'Commandement régional' (vrij vertaald de leiding van de Syrische afdeling) en een 'Commandement national'. Van beide lichamen is Assad secretaris-generaal.

Wantrouwen

De verschillen tussen Sadat en Assad in hun praktische politieke opstelling kunnen voor een groot deel uit deze factoren verklaard worden. In elk geval zijn er bovendien binnen de Baath-partij een aantal rivaliserende stromingen, of beter gezegd binnen het Syrische leger (Nasseristisch, pro-Libye, pro-Irak) en dat is een omstandigheid, die niet onmiddellijk bijdraagt tot een stabiel beleid. Toch zal die stabiliteit om een tweetal redenen noodzakelijk zijn. Zowel namelijk om een 'minder-dan-100%' -regeling voor de Syriërs zelf aanvaardbaar te maken, als om de Israëli's gedeeltelijk te bevrijden van hun diepe wantrouwen en angst dat een overeenkomst met de Syriërs voor een eventueel ander regime, en met de mogelijkheid daarvan wordt steeds rekening gehouden, niet meer dan een waardeloos

vodje papier zal zijn. Het is zeker niet te ver gedacht om te veronderstellen, dat deze overwegingen tevens een rol spelen bij de pogingen van Sadat om toch vooral één lijn met Assad te bewaren.

De totstandkoming van een troepenscheidingsovereenkomst aan het Syrische front is van beslissende betekenis voor de voortgang van het vredesproces in het Midden-Oosten. Op het moment (begin april) dat dit artikel geschreven werd, is het nog niet zover. De Syriërs zitten nog op hun meest maximalistische uitgangspositie, die erop neerkomt, zoals Assad duidelijk heeft gemaakt, dat a. de troepenscheidingslijn op een paar kilometer afstand van de grens van 4 juni 1967 moet komen te liggen, b. er geen VN-troepenmacht gestationeerd moet worden in het door Israël ontruimde gebied en c. in de overeenkomst de belofte van de Israëli's wordt opgenomen, dat deze terugtrekking een eerste stap is op weg naar een algehele en volledige terugtrekking. Daartegenover hebben de Israëli's zich slechts bereid verklaard zich uit de zogenaamde 'pocket', het in oktober vorig jaar veroverde gebied terug te trekken. Volgens Assad is dat in het geheel niet een teken van goede wil, omdat het alleen maar in het belang en in het voordeel van de Israëli's is zich uit deze militair moeilijk verdedigbare 'pocket' terug te trekken.

Toch ziet het ernaar uit dat Kissinger deze ogenschijnlijk onoverbrugbare kloof gaat dichten. De troepenscheidingslijn zou dan langs de totale 70 kilometer lange Golan-frontlijn lopen, waarbij de Israëli's de Syrische provinciehoofdstad Kuneitra zouden vrijmaken. Deze stad, die voor de Syriërs een min of meer vergelijkbare psychologische betekenis heeft als het Suezkanaal voor de Egyptenaren zou dan weer bevolkt kunnen worden met Syrische vluchtelingen uit de Golan. En dit dan met aanwezigheid van VN-troepen.

Als dit inderdaad gebeurt, zou er sprake zijn van een werkelijk compromis, waarbij beide partijen heel wat weg moeten slikken, maar het zou ook tegelijkertijd een hervatting van Genève en dit keer met Syrische deelname mogelijk maken. Op dat zelfde moment is ook levensgroot de vraag aan de orde of de Palestijnen in enigerlei vorm vertegenwoordigd moeten zijn. Yassir Arafat heeft tot dusverre nogal ontwijkend geantwoord op de vraag of de Palestijnse Bevrijdings-Organisatie (PLO) een uitnodiging tot deelname zou aanvaarden. Dat zou afhangen van het referentiekader en van de aard van de uitnodiging, maar aan de andere kant toonde hij zich zeker niet ongevoelig voor het argument, dat elke deelname, in welke vorm dan ook, een stuk politieke erkenning zou inhouden.

De Egyptenaren en de Syriërs nemen het standpunt in, dat de Palestijnen voor zichzelf moeten kunnen spreken. Officieel weigeren zij dan ook aan te geven hoe naar hun mening het Palestijnse probleem opgelost moet worden. 'Dat moeten de Palestijnen zelf doen, wij kunnen niet namens hen spreken', zo wordt gezegd. En dat betekent, dat Genève alleen kan slagen, wanneer ook de Palestijnen met een delegatie aanwezig zijn, omdat 'vrede in het Midden-Oosten zonder een oplossing van het Palestijnse probleem

niet denkbaar is', aldus zowel Sadat als Assad. Waarbij Assad er dan aan toevoegt, dat 'elke oplossing die aanvaardbaar is voor de Palestijnen ook aanvaardbaar is voor ons'.

Wie of wat zijn de Palestijnen? Het is een vraag die nog niet zo lang geleden altijd en met name in Israël gesteld werd. Gelukkig is dit nu minder het geval, te meer daar het antwoord in feite niet moeilijk is. Palestijnen zijn die Arabieren die afkomstig zijn uit het vroegere Palestina of nazaten zijn van de bewoners ervan. Dat kunnen Palestijnen zijn die nooit uit hun dorpen en steden zijn weggegaan en nu leven in door Israël bezet gebied, zoals de Westbank (ong. 700 000) en Gaza (ong. 375 000). Dat kunnen Palestijnen zijn die tijdens of na de oorlogen van 1948 en 1967 zijn gevlucht en leven in diverse Arabische landen (Irak, Koeweit, Egypte, enz.) maar ook Westerse landen, zoals de VS en West-Duitsland. En tenslotte kunnen het Palestijnen zijn, die zich niet in het buitenland hebben kunnen integreren en in vluchtelingenkampen leven in Jordanië, Syrië en Libanon en waarvan sinds de zesdaagse oorlog van 1967 nu ook een deel in kampen woont in door Israël bezet gebied, voornamelijk in de Gaza-strook. In totaal gaat het naar schatting om een aantal van ongeveer drie miljoen van deze Palestijnen.

De volgende vraag is even zozeer traditioneel: wie vertegenwoordigt de Palestijnen, wie spreekt namens hen? Zijn het de Arabische burgemeesters van Hebron en Bethlehem, zijn het de rijke kooplieden van Nablus? Of is het toch Yassir Arafat? Op deze vraag komt er wél een antwoord van de Syriërs en de Egyptenaren. Voor hen is de PLO in de formulering van Arafat een 'nationaal comité, dat het Palestijnse volk vertegenwoordigt' of in de gebruikelijke formule 'de enige en wettige vertegenwoordiger van het Palestijnse volk'. In de PLO werken een aantal Palestijnse organisaties samen. De grootste is 'Fatah' van Arafat, verder het 'Volksfront voor de Bevrijding van Palestina' onder leiding van George Habash en het 'Democratisch Volksfront voor de Bevrijding van Palestina', een afsplitsing van de Habash-beweging en waarvan Nayef Hawatmeh de leider is. Daarnaast zijn er ook nog een paar organisaties, die het product zijn van een afzonderlijke Arabische staat, zoals bijvoorbeeld 'El Saika' dat in het leven is geroepen door de Syrische Baath-partij of het 'Arabisch Bevrijdingsfront', dat opgericht is door de Iraakse Baath-partij. De PLO kent een uitvoerend comité van negen leden en de leider ervan is Yassir Arafat. Arafat behoort zeker niet tot de radicale vleugel van de PLO, eerder kan hij als betrekkelijk gematigd beschouwd worden. De oplossing die hij officieel nog steeds aanbeveelt, is de ene, democratische Palestijnse staat. In deze staat, die ongeveer het grondgebied van het vroegere, Britse mandaatgebied zou moeten beslaan, zouden moslims, joden en christenen samen in vrede kunnen leven. Het is een oplossing die uiterst sympathiek klinkt, maar natuurlijk geen oplossing is. Want de joden, die het recht zou-

den hebben in deze staat te leven, zijn slechts diegenen of hun nazaten, die al voor 1917 ten tijde van de Balfour-declaration in Palestina woonden. Alle anderen, die na 1917 zijn gekomen, zouden weer terug moeten naar hun land van herkomst. Juist, wanneer men een oplossing probeert te vinden op basis van de erkenning dat met de stichting van de staat Israël de Palestijnen onrecht is aangedaan, zal men nooit een oplossing kunnen aanvaarden die tegelijkertijd nieuw onrecht schept. Maar bovendien, als de Arabische staten met hun islam en hun moslim-bevolking er al niet in slagen een Arabische Federatie van de grond te krijgen, kan dan wel verwacht worden, dat deze Palestijnse staat een levenskrachtige eenheid vormt.

Arafat is zeker wel in staat een wat realistischer richting in te slaan, zoals mag blijken uit het feit, dat hij een afzonderlijke, Palestijnse staat op de Westbank en in Gaza niet zonder meer van de hand wijst. Voor Arafat is een dergelijke Palestijnse staat dan wel niet een 'solution', een oplossing, maar het zou wel een 'settlement', een regeling kunnen zijn. Maar een 'settlement' in deze zin is, aldus Arafat, 'een intern Arabisch probleem' en daarmee komt dan het probleem Hoessein om de hoek kijken. Want de mogelijkheid van een eigen staat voor de Palestijnen zal alleen met instemming van de Jordaanse koning die dan zijn graanschuur zou verliezen, werkelijkheid kunnen worden.

Alles duidt erop, dat Sadat ook in dit opzicht een bemiddelende rol wenst te spelen. In de eerste plaats bestaat er weinig twijfel over dat Arafat het ideaal van de ene, democratische Palestijnse staat vooral onder Egyptische druk heeft ingeruild tegen de meer praktische en realistische conceptie van de aparte, Palestijnse staat. Arafat wordt sterk gesteund door Caïro en leunt omgekeerd ook erg op de Egyptenaren. Van Egyptische zijde wordt er nogal op aangedrongen vanuit Westerse progressieve bewegingen contacten te onderhouden met Arafat en hem daardoor internationaal aanzien te geven, dat hij nadrukkelijk nodig heeft binnen de Palestijnse beweging. Maar in de tweede plaats nemen de Egyptenaren daarmee ook de verantwoordelijkheid op zich bij te dragen aan het herstel van de betrekkingen tussen de PLO en Hoessein en tegelijkertijd de koning in Amman te overreden in zodanige zin, dat ook voor hem de Palestijnse staat op de Westbank aanvaardbaar wordt. De laatste contacten tussen Sadat en Hoessein lijken al in deze richting te wijzen.

Misschien dat Sadat zijn bemiddeling ook kan uitstrekken tot Israël. Want voor Golda Meïr is een aparte, Palestijnse staat op de Westbank nog altijd een 'speerhead' tegen Israël. In Israël is de schok van de laatste oktoberoorlog op nog geen enkele wijze verwerkt. De teleurstelling en de frustraties over de Europese opstelling zijn groot. Er is sprake van een gevoel van verlatenheid. Er is een afnemend vertrouwen in de oude leiders, zoals er tegelijkertijd ook een toenemende onzekerheid en twijfel heerst over de juistheid van het gevolgde beleid en nog meer over de toekomstige koers. In een paar opzichten is er echter sprake van een duidelijk nieuwe ontwikkeling in het Israëliësch denken. Was voor enige jaren het woord

'Palestijn' nog een bijna verboden begrip, nu wordt er openlijk over 'de Palestijnen' gediscussieerd. Hoewel de erkenning van de politieke aard van het Palestijnse probleem nog lang niet iedereen gemakkelijk afgaat, zijn er toch meer en meer mensen en niet alleen de reeds bekende duiven, die ideeën aandragen voor een oplossing.

Het akkoord met Egypte heeft ook in Israël enige hoop gegeven. Langzaam maar zeker worden er stemmen gehoord, waaronder ook die van Golda Meïr, die spreken over oprechte pogingen van Sadat om tot vrede te komen. De wijze waarop de Egyptenaren de troepenscheidingsovereenkomst hebben uitgevoerd, krijgt ook in Tel Aviv lof. Dat geeft iemand als Moshe Dayan bijvoorbeeld aanleiding om zichzelf te betitelen als een 'optimistische pessimist'. Als het vertrouwen in Sadat blijft groeien in Israël, is de Egyptische president waarschijnlijk ook de eerst aangewezen om in het totale vredespakket naast Arafat de Palestijnse belangen te behartigen. Hij heeft althans de meeste kans bij de Israëli's, te meer wanneer Hoessein zich met de gedachte van een Palestijnse staat op de Westbank zou kunnen verzoenen.

In alle nuchterheid kan men vaststellen, dat de kansen op vrede in het Midden-Oosten momenteel in ieder geval niet afwezig zijn en als ook aan het Syrische front een troepenscheidingsovereenkomst tot stand komt, is het alleen maar te hopen, dat in Israël de rechtse Likoed-oppositie niet aan bod komt. Er zijn uiteraard nog veel meer onzekere factoren in het geding, maar de voorwaarden voor een klimaat waarin aan vrede gewerkt kan worden, zijn dan redelijk vervuld. De totstandkoming van een duurzame en rechtvaardige vrede die aan Israël, de Arabische landen en de Palestijnen recht doet, is een proces van lange adem. Het is vooral te hopen dat Anwar al-Sadat die adem opbrengt. Dan zullen er over enige jaren misschien mensen zijn die zeggen, dat zoals de Ostpolitiek van Willy Brandt nieuwe verhoudingen in Europa heeft ingeluid, de politiek van de Egyptische president een doorbraak heeft betekend voor de vredeskansen in het Midden-Oosten.

K. J. de Bruijn

Het vragenrecht – I

Onderzoek naar de hantering van het vragenrecht door de leden van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal gedurende de zittingsjaren 1967-1968, 1968-1969, 1969-1970 en 1970-1971.

De auteur vervaardigde in het kader van de studie voor het doctoraal-examen Nederlands Recht (keuzevak Parlementaire Geschiedenis) voor prof. dr. N. Cramer een scriptie over het vragenrecht. De hoofdzaken uit deze studie worden door Socialisme en Democratie in drie achtereenvolgende delen gepubliceerd. De inhoud is als volgt opgebouwd: Algemene inleiding. Jaartotalen. Persoonlijke totalen. Algemeen - Regionaal. Antwoorden niet binnen de gebruikelijke termijn. Nader antwoord. Resultaten. 'Dooddoeners'. Conclusies.

Algemene inleiding

Het onderzoek richtte zich op effecten van de hantering van het vragenrecht in de periode 1967-1971, grof gemeten dus de tijd, dat in Nederland het kabinet-De Jong regeerde. Niet alleen werd nagegaan in welke omvang de parlementariërs gebruik maakten van hun vragenrecht maar eveneens werd onderzocht hoe de bewindslieden reageerden en binnen welke tijd. Ook werd, zij het uiteraard vanwege het feit, dat het hier minder nauwkeurig meetbare eenheden betrof, iets minder intensief bekeken of resultaten werden geboekt.

Het vragenrecht is een uitermate belangrijke verworvenheid van de leden van het parlement. Door de hantering van dit recht immers kunnen zij de regering om de meest uiteenlopende inlichtingen vragen en daardoor een basis leggen voor enkele hunner belangrijkste taken: de controlerende en de wetgevende taak.

De regering verschaft natuurlijk op meerdere manieren inlichtingen aan het parlement: o.m. tijdens de begrotingsdebatten, tijdens de gedachtenwisselingen van de ministers met de vaste Kamercommissies, en tijdens de discussies in de Kamers bij de behandeling van wetsontwerpen.

Daarnaast kennen wij het bij ons sedert 1848 in de Grondwet vastgelegde interpellatierecht. Dit recht – geregeld in het Reglement van Orde der Tweede Kamer – is evenwel slechts te hanteren via een betrekkelijk omslachtige procedure. Het is een recht van de Kamer in haar geheel: een lid neemt het initiatief om via een interpellatie inlichtingen van een of meer

ministers te verkrijgen, maar dat lid heeft, alvorens te kunnen interpellieren, het verlot van de Kamer.

Mede met de bedoeling het aantal (soms tijdrovende en lang niet altijd even geslaagde) interpellaties te beperken, werd in 1906 de mogelijkheid geopend dat de individuele Kamerleden ook op een eenvoudiger manier inlichtingen van de ministers zouden kunnen krijgen: door middel van het vragenrecht, dat geen nieuw recht in de eigenlijke zin zou zijn, maar meer een in de praktijk van het dagelijkse parlementaire leven gegroeid individueel recht. Zonder toestemming van de Kamer te vragen kan een lid aan een of meer ministers bepaalde inlichtingen vragen. Hij dient zijn vragen dan bij de Voorzitter in en die deelt ze aan de betreffende minister mee. Tenzij bij hem, wegens vorm of inhoud der vragen, bezwaren bestaan.

Mondeling - schriftelijk

De vragensteller kan verzoeken om mondelinge beantwoording. In dat geval wordt een tijdstip vastgesteld, waarop de minister in de Kamer zijn antwoord zal kunnen geven. Dat gebeurde tot voor kort evenwel slechts zelden. Wanneer wij de voor deze scriptie onderzochte jaren als criterium nemen, dan zien wij dat in 1967-1968 tegenover 847 schriftelijke vragen slechts 10 mondelinge stonden, in 1968-1969 tegenover 1063 schriftelijke vragen 31 mondelinge, in 1969-1970 tegenover 1458 schriftelijke 39 mondelinge en in 1970-1971 tegenover 951 schriftelijke vragen slechts 9 mondelinge.

Ook al valt het buiten het eigenlijke onderwerp van deze scriptie, het verlangen het onderwerp aan de actualiteit te toetsen gebiedt evenwel te vermelden, dat het aantal mondelinge vragen in de laatste tijd aanmerkelijk is toegenomen. Daaraan is de invloed van Kamervoorzitter Vondeling niet vreemd. Tijdens een recente persbijeenkomst haalde hij o.m. voorbeelden aan uit de dagelijkse praktijk van het Engelse Lagerhuis en daaraan verbond hij zijn wens, tijdens het wekelijkse vragenuurtje in de Tweede Kamer te komen tot een soortgelijk systeem: 'Wij doen hier soms enkele uren over twee of drie vragen, maar ik wil streven naar zo'n tien per uur'.

Naar Engels voorbeeld

Zoals zoveel onzer parlementaire procedures vindt ook het vragenrecht zijn oorsprong in Groot-Brittannië. In 1849 werd daar in 'Parliament' een 'question time' ingesteld, naar welk voorbeeld men bij ons 57 jaar later – in de Eerste Kamer 69 jaar later, in 1918 – het vragenrecht zou invoeren. Lang voor de officiële 'question time' werden er in het Britse parlement overigens al vragen gesteld, die als basis kunnen worden beschouwd van wat wij nu als een niet meer uit het parlementaire leven van alledag weg te denken verworvenheid beschouwen.

Verhouding

Hiervóór is reeds in het kort aangestipt, hoe in Nederland het aantal mondelinge vragen zich verhoudt tot het aantal schriftelijke en hoe verschillende Kamervoorzitters hebben gepoogd, daarin verandering te brengen.

In Engeland is het precies andersom. Daar is – volgens de auteur D. N. Chester en Nona Bowring – het aantal mondelinge vragen drie à vier keer zo groot als het aantal schriftelijke. Over het verschil tussen 'starred questions' en 'unstarred questions' zeggen deze auteurs verder, dat slechts 'a few members prefer written to oral answers'.

Wat deze schrijvers niet als reden aanvoeren, maar wat een niet-Brit onmiddellijk in het oog springt, is het verschil dat in Nederland de ministers geen deel uitmaken van het parlement. Er moet door de vragenstellende Kamerleden dus meer van hen worden gevraagd om naar het Binnenhof te komen voor het beantwoorden van mondelinge vragen dan in Engeland, waar de ministers minder sporadisch dan bij ons in de Kamer het Lagerhuis bezoeken.

Minister kan kiezen

Terugkerend naar Nederland dient te worden gesteld, dat weliswaar om mondelinge beantwoording van bepaalde vragen kan worden verzocht, maar dat de minister zo'n verzoek niet hoeft te honoreren. Art. 107 van het Reglement van Orde der Tweede Kamer laat hem heel duidelijk deze vrijheid. Soms komt het voor, dat bewindslieden zich op die vrijheid beroepen. Minister van Buitenlandse Zaken Luns deed het bijvoorbeeld, toen hij op 22 oktober 1970 schriftelijk antwoordde op de vraag van het Kamerlid Dankert, waarom hij weigerde vragen over een in Spaanse gevangenschap geraakte Nederlander mondeling te beantwoorden. Minister Luns schreef toen o.m.: 'Ter wille van een gedegen afdoening – waarbij het van belang is dat ook de details volledig tot hun recht komen – is het te ontraden in kwesties als de onderhavige de mondelinge procedure te kiezen. Om deze reden heb ik mijn keuze op een schriftelijke beantwoording doen vallen, te meer daar aldus de gelegenheid wordt geboden de door de Regering te verstrekken informaties zo volledig mogelijk te doen zijn.'

Antwoordplicht?

In het verlengde hiervan kan de vraag gesteld worden, of ministers (of staatssecretarissen) verplicht zijn te antwoorden op hen gestelde vragen. De schrijvers zijn het daar niet geheel over eens. Zo schrijft Van der Pot in zijn 'Handboek van het Nederlandse Staatsrecht' o.m. 'Een verplichting voor de minister om te antwoorden is dus niet aanwezig...'. Aansluitend aan zijn opmerking dat een minister niet hoeft te antwoorden – een

250

Reglement van Orde kan geen nieuw recht in het leven roepen, zegt de schrijver – gaat hij verder ‘... maar deze zal daartoe te eerder bereid zijn, omdat de steller van de vragen anders allicht het initiatief zal nemen tot een interpellatie’.

Zij die menen, dat de betekenis van art. 104 van de Grondwet vooral gelegen is in de erkenning van de bevoegdheid van de ministers om inlichtingen te weigeren, wordt door Oud in ‘Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden’ voorgehouden, dat hij niet de geringste betekenis hecht aan de bevoegdheid van de regering de gevraagde inlichtingen al dan niet te geven. Letterlijk schrijft hij: ‘De vrijheid der Kamer om op een weigering der Regering om inlichtingen te verschaffen te reageren, zoals zij meent dat behoort, wordt immers door dit voorschrift niet in het minst aan banden gelegd. Een beroep op het staatsbelang zal een minister, die inlichtingen weigert, niet baten, indien de Kamer daarmee geen genoegen wenst te nemen en hem deswegen haar vertrouwen opzegt.’

Ook Van Raalte heeft in zijn boek ‘Het Nederlandse Parlement’ en in zijn bijdrage ‘Het interpellatierecht’ in de bundel ‘Opstellen, aangeboden aan prof. mr. dr. G. van der Bergh’ deze gedachte verder ontwikkeld en met voorbeelden geïllustreerd.

Belinfante daarentegen gaat ervan uit, dat bij schriftelijke vragen nooit kan blijken of de meerderheid van de Kamer er achterstaat; zij moeten dus altijd worden beantwoord.

Naar aanleiding van enkele in de Tweede Kamer aan de dag getreden meningsverschillen stelde de regering in het zittingsjaar 1965-1966 een nota over de antwoordplicht samen. In deze nota wordt uitvoerig ingegaan op de totstandkoming van art. 104 van de Grondwet en wordt een overzicht gegeven van de tot dan toe ingenomen standpunten. De conclusie is, dat er geen antwoordplicht voor de minister bestaat ten aanzien van vragen van individuele Kamerleden, ook niet als deze in voorlopige of andere verslagen van Kamercommissies worden gedaan. De nota besluit met te zeggen, dat de goede gewoonte van de ministers om vrijwel alle vragen te beantwoorden, voortvloeit uit de noodzaak van een behoorlijk verkeer tussen Regering en Kamers, zonder hetwelk de Kamers haar taak van controle en medewetgeving niet zouden kunnen vervullen.

1967-1971

Bij het onderzoek, waarvan de resultaten hierachter volgen, is uitgegaan van de beantwoorde schriftelijke vragen, zoals die te vinden zijn in de Aangangsels tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer in de zittingsjaren 1967-1968, 1968-1969, 1969-1970 en 1970-1971.

Deze periode omvat vrijwel de gehele regeringsperiode van het kabinet-De Jong (KVP, VVD, ARP en CHU). Buiten beschouwing zijn gelaten de vragen, die na 11 mei 1971 zijn gesteld en die, nadat een nieuwgekozen Kamer was opgetreden, behoren tot de Buitengewone Zitting 1971. 574

vragen, beantwoord tussen 11 mei en 17 september, die hier niet ter sprake worden gebracht, omdat zij het beeld eerder zouden vertroebelen. Immers, na 11 mei was het kabinet-De Jong demissionair en vanaf 6 juli trad het kabinet-Biesheuvel op.

Ook de vragen, die door het kabinet-De Jong werden afgewerkt tussen zijn optreden op 5 april 1967 en het begin van het zittingsjaar 1967-1968 zijn niet verwerkt.

De vragen, die in de vier genoemde zittingsjaren zijn beantwoord, zijn op verschillende wijzen gerubriceerd en geteld. Daarbij is – in tegenstelling tot hetgeen anderen, die soortgelijke onderzoeken vóór mij hebben verricht – geen gebruik gemaakt van de computer, maar is teruggevallen op het oude 'turven'. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te geven. Een zeer belangrijke was wel, dat men bij het voorbereiden van de gegevens voor verwerking door de computer aangewezen is op de hulp van anderen. Daar mijn voorgangers hiermee uiterst onprettige ervaringen hebben opgedaan op het stuk slordigheid en ongeïnteresseerdheid, waardoor de waarde van sommige bijdragen soms tot nul werd gereduceerd, heb ik tot het veel tijdrovender 'turven' en uit het hoofd tellen en rekenen besloten. Deze langer tijd vergende activiteit heeft evenwel in ieder geval tot gevolg gehad, dat de samensteller zich nu volledig achter zijn werkstuk kan scharen, uiteraard onder inroeping van enige clementie voor zonder twijfel gemaakte 'turffoutjes', die overigens op het totaalbeeld van de hierna volgende resultaten geen enkele invloed zullen hebben.

Onvermijdelijk

Een onvermijdelijke onzuiverheid trad op tengevolge van het feit, dat aan het einde van de behandelde periode nog vragen 'open stonden', dat wil zeggen dat op 62 gestelde vragen nog geen antwoord was binnengekomen. De overgrote meerderheid daarvan werd gevormd door vragen, die in de laatste periode van het zittingsjaar 1970-1971 waren gesteld. Aan het einde van ieder jaar blijven enkele tientallen vragen 'open staan', maar de praktijk heeft geleerd, dat deze, op een enkele uitzondering na, in het volgende zittingsjaar worden beantwoord.

Om dezelfde reden moet aan het begin van de periode, waarover het onderzoek zich heeft uitgestrekt rekening worden gehouden met een onvermijdelijke onzuiverheid: in 1967-1968 werden 14 vragen beantwoord en dus onder een nummer in het desbetreffende Aanhangsel opgenomen, die al eerder waren gesteld.

Afsplitsingen

Moeilijkheden leverden enkele splitsingen in fracties op. Die van de Boerenpartij bijvoorbeeld viel eerst in twee groepen uiteen, een groep-Koekoek en een groep-Harmsen. Later splitste het lid Kronenburg zich

Totalen 1967-1971

	Politieke partij minister													Totaal per ministerie		%	
	KVP	PvdA	VVD	AR	CHU	D'66	PSP	CPN	SGP	BP	GPV	Gr. Aar-den	Gr. Goed hart	Gr.	Gr.		
min.-pres., min. van Alg. Zaken	19	54	9	5	8	15	12	-	4	6	-	4	4	4	4	140	2,2
vice-min. pres./West	2	8	1	-	-	2	4	-	1	1	-	-	-	-	-	19	0,3
Buitenl. Zaken	67	189	37	21	21	37	40	1	6	10	11	13	5	5	5	458	7,2
Justitie	54	159	40	15	24	41	48	5	13	43	7	2	4	4	4	455	7,1
Binnenl. Zaken	81	233	45	16	16	36	32	2	6	42	10	5	4	4	4	528	8,2
Onderw. en Wetensch.	72	304	58	28	54	32	27	4	1	14	8	22	-	-	-	624	9,7
Financiën	64	112	37	22	34	16	4	2	8	18	6	6	-	-	-	329	5,1
Defensie	31	114	19	22	19	26	38	3	5	17	4	8	2	2	2	308	4,8
Volkshuisv. en Ruimtel. Ord.	56	153	28	18	18	56	33	8	6	21	1	11	1	1	1	410	6,4
Verkeer en Waterst.	140	335	87	35	50	47	36	3	35	25	6	8	5	5	5	812	12,7
Econ. Zaken	92	328	54	39	38	54	39	9	6	26	4	19	2	2	2	710	11,1
Landb. en Viss.	38	115	45	24	17	11	9	2	13	39	1	2	2	2	2	318	5
Soc. Zaken	118	302	66	22	37	67	55	6	7	22	4	25	10	10	10	741	11,6
Cult., Recr. en Maatsch. Werk	68	189	35	22	26	47	24	4	8	25	4	10	6	6	6	468	7,3
Zonder Portefeuille	14	36	5	7	3	6	4	-	1	-	1	5	1	1	1	83	1,3
	916	2631	566	296	365	493	405	49	120	309	67	140	46	46	46	6403	100,0

opnieuw af, nu tot eenmansfractie. Daar dit onderling gekrakeel politiek van geen enkele betekenis was, is consequent alles onder BP geboekt, daar het toch slechts onderlinge verschuivingen bij de rechtse splinterpartijen betrof.

Anders lag het met de afsplitsing van enkele KVP'ers die de groep-Aarden (de parlementaire voorloper van de PPR) en van enkele PvdA'ers, die de groep-Goedhart (voorloper van DS'70) vormden. Daar hun optreden in de Kamer wel degelijk invloed had op de verhouding tussen regeringsgezinde fracties en oppositie, is daarmee wel rekening gehouden.

In de jaren 1967-1971 zijn meer schriftelijke vragen gesteld dan ooit tevoren. Door wie zij werden gesteld, aan welke ministers zij waren gericht en hoe c.q. binnen welke periode zij werden beantwoord, zal in de hierna volgende pagina's aan de orde komen.

Jaartotalen

Bij het vergelijken van de cijfers van de jaartotalen van de vier onderzochte jaren blijkt, dat de totalen per jaar in hun onderlinge samenhang en in vergelijking tot het generaal-totaal verhoudingsgewijs vrij stabiel zijn. Duidelijk komt hier het bewijs naar voren van de stelling, dat de oppositiepartijen het overgrote deel van de vragen voor hun rekening hebben genomen.

De PvdA beschikte, met 37 zetels over 24,66% van de 150 in de Tweede Kamer zitting hebbende afgevaardigden. (In 1969-1970 leidde de vorming van de Groep-Goedhart, de parlementaire voorloper van DS '70 tot de afsplitsing van 3 leden, die zelf, vooral in de laatste maanden vóór de verkiezingen, om de eigen identiteit te bewijzen, maar duidelijk ook met het oog op die naderende verkiezingen, actief aan het vragen sloegen.)

In de vier onderzochte jaren blijkt de grootste oppositiepartij vrijwel constant $\pm 40\%$ van het totaal aantal gestelde vragen voor haar rekening te hebben genomen.

De verhouding van het aantal zetels tot het aantal gestelde vragen blijkt bij D'66 vrijwel overeen te komen met die van de PvdA: met 7 zetels over 4,66% van het aantal Kamerzetels beschikkend, nam de fractie 7,7% van het aantal in de gehele onderzochte periode vragen voor haar rekening. Het laatste jaar voor de verkiezingen waren de D'66'ers extra actief: met 8,6% gingen zij aanmerkelijk boven hun eerdere jaarpercentages uit.

Leverde deze pre-electurale parlementaire activiteit D'66 succes op – de partij kwam in 1971 van 7 op 11 zetels! – bij de PSP werkte een dergelijk optreden niet. Hoewel de vier leden van de PSP-fractie het aantal vragen drastisch opvoerden – in 1967-1968 stelden zij 4,6% van het totaal aantal vragen, welk percentage zij via 5,2% in 1968-1969 en 7% in 1969-1970 brachten op 8% van 1970-1971 – leed de PSP een dusdanig verlies bij de verkiezingen, dat de fractie in de nieuw-samengestelde Kamer slechts gehalveerd terugkeerde.

Tegenover deze verhoogde activiteit op het stuk van vragen stellen bij de zojuist genoemde oppositiepartijen doet zich het omgekeerde beeld voor bij de regeringspartij VVD. Nadat de uit 17 leden bestaande liberale fractie (11,3% van het aantal Kamerzetels) in 1967-1968 nog 12,5% van het totaal aantal schriftelijke vragen had gesteld, zakte dit percentage in de volgende jaren naar 8% en in 1970-1971 zelfs naar 7,5%.

Is na een aanvankelijk voorzichtig-kritische instelling t.o.v. het nieuwe kabinet in het eerste jaar het vertrouwen van de liberale fractie in het kabinet-De Jong groter geworden? En gaat dit zelfs zo ver, dat in het jaar vóór de verkiezingen zelfverzekerd wordt afgezien van enige extra parlementaire activiteit met het oog op electoraal gewin? Het is een uitleg, die uiteraard ook door een andere kan worden vervangen, maar die zich in eerste instantie opdringt bij het bekijken van de jaarcijfers.

Van de regeringspartijen was overigens de AR, zowel relatief als absoluut, het zuinigst met het stellen van vragen. Hoewel men hierin een bewijs zou kunnen zien van de zelfbewustheid, waarmee de AR-fractievoorzitter Biesheuvel in die jaren zijn fractie leidde en de regering steunde – daarbij zouden AR-politici geen vragen 'voor de tribune' nodig hebben; vgl. ook het lage aantal door Biesheuvel zelf gestelde vragen – is het eveneens duidelijk, dat de kritiek, welke de AR-politici op het in hun ogen misbruiken van het vragenrecht zo nu en dan spuien, hieraan niet vreemd is.

Aan de cijfers in de tabel op p. 253 zijn uiteraard nog meer gevolgtrekkingen te ontleen. Hoewel daaraan geen doorslaggevende betekenis mag worden toegekend, daar de hoogte van de jaarlijkse begroting zeker niet als alleen-maatgevend mag worden gezien voor de mate van controle welke door Kamerleden door middel van schriftelijke vragen op een deel van het regeringsbeleid wordt uitgeoefend, ligt bijvoorbeeld een vergelijking met de jaarlijkse begrotingscijfers voor de hand. Het is immers interessant om eens na te gaan hoe het aantal vragen, dat aan de verschillende ministers is gesteld, zich verhoudt tot de totaalcijfers van de begrotingen van de departementen, welke onder de verantwoordelijkheid van deze bewindslieden vallen. Wanneer wij daartoe de cijfers tot uitgangspunt nemen, die in de Rijksbegroting voor verscheidene uitgaven ten behoeve van onderwerpen van staatszorg zijn opgevoerd, dan levert dat het volgende beeld op.

In de onderzochte periode van vier jaren is het meeste uitgegeven aan Onderwijs en Wetenschappen. Toch komt het departement, dat deze naam draagt pas op de 4e plaats als nagegaan wordt, hoe de vragen over de verschillende ministeries zijn verdeeld (9,7%).

Het meest werd gevraagd aan de minister (en de staatssecretaris) van Verkeer en Waterstaat (12,7%) terwijl het door hem beheerde departement qua begrotingscijfers pas op de 4e (aanvankelijk zelfs 5e) plaats kwam. Ook Defensie hoort uiteraard tot de 'spending departments' – het departement stond jaren op de 2e plaats en zakte pas in het laatste van de vier onderzochte jaren naar de 3e plaats in de begrotingsrangschikking

— maar er werden in totaal slechts 4,8% vragen aan de bewindslieden van dit departement gesteld. Dat was minder dan aan de minister van Landbouw en Visserij, terwijl diens begroting toch aanzienlijk lager is dan die van zijn ambtgenoot van Defensie.

Sociale Zaken en Volksgezondheid komt op de 2e plaats: wat betreft de begroting eerst in 1971 — daarvoor bleef het departement achter Defensie — en bij de vragen kwam dit ministerie met 11,6% slechts 1,1% achter koploper Verkeer en Waterstaat aan.

Opvallend is ook het grote aantal vragen aan de minister van Economische Zaken, terwijl diens begroting (een duidelijk 'andersoortig' departement dan de hierboven genoemde 'spending departments') ver achterblijft bij die van de grote 'uitgevers'.

Daartoe kan overigens Volkshuisvesting weer wel worden gerekend. Toch kwam het in de ranglijst van departementen, die de meeste vragen te verwerken kregen, pas op de 9e plaats.

De pen op papier

Het één en ander over 'spreiding van macht'

Het artikel van Van Thijn 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?' heeft in den lande nogal wat losgemaakt. Over en weer zijn enige tactische zetjes gedaan. De uitgestoken hand van Van Thijn is door de confessionelen in eerste instantie niet geschud. Vonhoff is de tactische winnaar, want zijn goed getimede artikel gaf de confessionelen alle kans de PvdA-boot af te houden.

Dit hele gedoe rond het artikel is overigens niet het meest interessante van het geheel. Veel interessanter is, mede in het kader van de plannen die in de PvdA bestaan om een nieuw beginselprogramma te redigeren, wat Van Thijn zegt over het punt 'spreiding van de macht'.

Het kan dat Van Thijn het de confessionelen niet te moeilijk wilde maken. Echter het is niet te hopen dat de discussie over het nieuwe beginselprogramma even oppervlakkig zal plaatsvinden. Het doet bijv. vreemd aan de zorg om de kleine middenstander en 'meer zeggenschap' onder die zelfde noemer van deze spreiding te vinden. Overigens wie zal het ontkennen, de kleine middenstander heeft het niet gemakkelijk, hij dreigt vermalen te worden tussen de reuzen van het grootwinkelbedrijf. Het kapitalistische systeem, waar die middenstander verder een warm voorstander van is, biedt hem niet alleen maar voordelen. Zijn economische macht is beperkt. Uiteraard kan men proberen de ergste uitwassen voor de kleine middenstand weg te nemen, maar daar houdt het dan toch mee op. Echter daarin zou een progressief kabinet zich niet onderscheiden van een ander. Er is in de voorafgaande jaren voortdurend aan dit probleem gesleuteld (denk aan garantieprijs, saneringsfonds, e.d.). Van Thijn's opmerking dat door de liberaal-confessionele regeringen te weinig onderscheid is gemaakt tussen de grote en kleine middenstand is een beetje flauw.

Wat Van Thijn verder met die middenstand wil, is niet helemaal duidelijk (concurreren met Kruizinga die zegt dat zijn partij van nature naast de kleine middenstander staat?). Hij suggereert dat wat betreft zeggenschap de werknemer en de middenstander in hetzelfde schuitje zitten. Maar dat is niet zo. Per slot is die middenstander baas in eigen zaak. En dat kan van de gemiddelde werknemer bepaald niet gezegd worden. Die heeft, als het erop aankomt nog maar bitter weinig te vertellen, terwijl de constatering van Van Thijn weinig goeds voor hem beloven.

'Een staatsbedrijf' zegt Van Thijn, 'werkt niet per se democratischer dan een particulier bedrijf. Meer en meer is er in socialistische kring oog gekomen voor de noodzaak van "kleinschaliger" oplossingen, bestuurlijke decentralisatie, zelfbestuur, directe vormen van zeggenschap.' Op zichzelf is deze opmerking juist, maar om dan over te gaan tot de orde van de dag is wat al te gemakkelijk. Van Thijn had zich bijv. kunnen afvragen of wel-

licht de kansen in een genationaliseerd bedrijf om tot een democratischer bedrijfsstructuur te komen niet groter zijn dan in een ander bedrijf. Per slot is in zo'n genationaliseerd bedrijf de aan het bewind zijnde regering de directie. Wanneer die directie een progressieve snit heeft ('oog heeft voor de noodzaak van "kleinschaliger" oplossingen'), wat kan men dan van zo'n directie in zo'n bedrijf verwachten? Trouwens, was niet één van de verkiezingsbeloften in 1972 dat de overheid in haar bedrijven moet experimenteren met zelfbestuur? Ik wil hier niet direct pleiten voor nationalisatie, maar het lijkt me wel noodzakelijk dit niet bij voorbaat buiten de discussie te houden.

De fopspeen

Hoe kan men in een staatsbedrijf een fundamentele aanzet geven tot die 'spreiding van de macht'? Daaraan gekoppeld de vraag: hoe functioneren in het licht van deze slogan de ondernemingsraden in het particuliere bedrijfsleven? Over dat functioneren wordt geklaagd. Van de directe vormen van zeggenschap merkt de gemiddelde werknemer niet zoveel. De aanvraag die nu bij de SER ligt over dit probleem is een teken dat dit huidige kabinet die directe vormen van zeggenschap ziet in een eventuele verdere uitbreiding van de bevoegdheden van zo'n ondernemingsraad. Echter men kan zich afvragen of op deze wijze dit probleem juist benaderd wordt. Wat dient bij de eis om zeggenschap in het bedrijfsleven het principiële uitgangspunt te zijn. Eigenlijk is dat heel simpel: iedereen heeft het recht op de plaats waar hij of zij werkt/studeert mede te beslissen over de wijze waarop dat dient te gebeuren. Het komt er in feite op neer dat het onrechtvaardig is mensen ergens neer te zetten en dan vervolgens tegen ze te zeggen: werk hard, bemoei je verder nergens mee en houd je kop.

Waar gaat het echter om bij de huidige ondernemingsraad. De ondernemingsraad heeft als voornaamste taak: het zo goed mogelijk functioneren van de onderneming. Daar is later aan toegevoegd: 'de vertegenwoordiging van de in de onderneming werkzame personen'. Maar de ondernemingsraad heeft geen recht op informatie indien 'zwaarwichtige belangen van de onderneming zich daartegen verzetten'. Hoe dan ook, de onderneming en het functioneren van die onderneming staan centraal.

Prof. Kleerekooper heeft al diverse malen gesproken over de ondernemingsraad als een fopspeen. Al zijn argumenten zijn terug te voeren op één uitgangspunt: in ons economische bestel blijven er belangentegenstellingen bestaan tussen de werknemer en de private ondernemer. Bij de ondernemingsraad gaat men uit van de fictie, dat er in het bedrijf zoiets als een algemeen belang zou bestaan. Nu kan men stellen dat wanneer een bedrijf economisch rendabel is, dit in aller bedrijfsbelang is. Echter zo'n opmerking verdoezelt het probleem. Want is ook de wijze waarop die rentabiliteit wordt bereikt, in aller belang? In een goed functionerend bedrijf wil men bijv. zoveel mogelijk kostenbesparend werken. Zeker die private ondernemer wil dat, per slot heeft hij te maken met o.a. de aandeel-

houders. Die kostenbesparing zou geëffectueerd kunnen worden door een toenemende rationalisatie, waardoor werknemers verdwijnen moeten (als zijnde een belangrijke kostenfactor). Wat moet nu dat arme ondernemingsraadlid: het bedrijf goed laten functioneren (dat behoort o.a. tot zijn taak) of in de bres springen voor degenen die hij vertegenwoordigt. Voor de private ondernemer zijn de mensen in zijn bedrijf van secundaire betekenis, primair gaat het hem en moet het hem ook gaan om het goed functioneren. (Wie kan hem dat eigenlijk in deze economische structuur ooit kwalijk nemen?) Ondanks ondernemingsraad bezit hij nog steeds de macht om dit belang te laten prevaleren, tenzij men buiten ondernemingsraad om tot bezetting of andere acties overgaat. Maar bij die geproclameerde zeggenschap gaat het in eerste instantie om de mensen en niet om het functioneren van het bedrijf. En wie die mensen vooropstelt, zal er niet aan kunnen ontkomen om de huidige economische machtsstructuren gebaseerd op het particulier initiatief heel duidelijk en grondig ter discussie te stellen. Zoals men er ook niet aan zal kunnen ontkomen om zich af te vragen of in onze zo technisch hoog ontwikkelde maatschappij die zeggenschap ooit reëel gestalte kan krijgen.

Vele leden die in de ondernemingsraad zijn gekozen, voelen zich vaak niet deskundig genoeg om tegen de directie voldoende te kunnen optornen. Uiteraard niet, een beetje handige directeur pakt leden van de ondernemingsraad gemakkelijk in. De fopspeen ten voeten uit. Het initiatief van de PPR om daar iets aan te doen is dan ook wel begrijpelijk, maar draagt het risico in zich dat de fopspeen steeds maar groter wordt. Want eventuele vergrote deskundigheid dient dan toch o.a. weer aangewend te worden om het bedrijf beter te laten functioneren, wat het dilemma voor zo'n lid in bepaalde gevallen alleen maar groter maakt. Laat men ook niet vergeten dat daardoor de afstand tussen hem/haar en de 'achterban' op z'n zachtst gezegd niet kleiner wordt. Een 'achterban' die zich zodoende des te machtelozer kan gaan voelen. Invloed per vertegenwoordiging draagt, dat is bekend, altijd dit risico in zich. Wie spreekt over 'spreiding van macht' kan ook hier niet om heen. In hoeverre moet bijv. naast eventuele vertegenwoordiging die 'achterban' een directe invloed gegeven worden in haar eigen werkplaats en/of afdeling. In hoeverre moet ook die vertegenwoordiging verplicht worden zich voortdurend te confronteren met de 'achterban' en met de wensen ervan rekening te houden. En in hoeverre is dat dan weer te rijmen met het goed functioneren van de onderneming, enz., enz. Echter er is nog meer. Het is een bekend psychologisch gegeven dat macht verslavend werkt. Degenen die macht hebben, willen hem behouden. Praktisch gesproken, niemand doet daar vrijwillig afstand van, zeker niet de private ondernemer. In onze democratie hebben we daar, wat het landsbestuur betreft, gelukkig wat op gevonden, maar we weten ook hoe moeizaam het allemaal verloopt.

Mauk Mulder geeft in zijn boekje 'Spel om de macht' een uitgebreid verslag over allerlei onderzoek verricht op dit terrein. Eén van zijn stellingen luidt:

'wanneer een zeer grote machtsafstand tussen minder-machtigen en machtigen bestaat, zal bij grotere participatie in besluitvorming het geëffectueerde machtsverschil niet afnemen, maar zelfs toenemen'. Een stelling die door empirisch onderzoek wordt bevestigd. Slechts indien de machtsafstand klein is, heeft participatie effect. Anders niet. Dat versterkt de opvatting dat de ondernemingsraad een fopspeen is, want in schijn krijgt men wat toegeschoven, in werkelijkheid wordt men overtroefd.

Wat betekent dit voor de gemiddelde werknemer? De afstand tot de directie is wellicht te groot, maar de afstand tot de directe baas en/of chef is geringer. Hoe kan men nu, zo luidt de vraag, iemand psychologisch gezien zo effectief mogelijk zeggenschap in z'n directe werksituatie geven, opdat het gevoel van machteloosheid verdwijnt?

Of is het streven naar macht psychologisch gezien een hopeloos geval? Die laatste vraag kan met 'nee' beantwoord worden, maar en nu citeer ik weer Mulder: 'Slechts werkelijke openheid inzake machtsuitoefening geeft ons de mogelijkheid echt te kiezen'. Het is jammer dat Van Thijn in zijn artikel aan die werkelijke openheid niet toekomt, zich zo lijkt het, nog steeds aan ficties overgeeft. Het komt me verstandig voor indien men zich in de PvdA een tijdje gaat bezighouden met deze problematiek. Ik ben anders bang, dat de fopspeen op een gegeven moment zo duidelijk een fopspeen blijkt te zijn dat er geen lieve moedertje meer aan helpt en men de PvdA, zoals enige jaren terug, weer plat op z'n rooie neus laat vallen. Of wordt de PvdA o.l.v. Van Thijn een middenpartij? Als dat zo is, dan behoeft men inderdaad deze discussie niet te voeren. We zullen zien.

J. Noordzij

Reactie op Noordzij

Noordzij vindt mijn opmerking dat door vorige kabinetten (en huidige partijen) te weinig onderscheid is gemaakt tussen de grote en kleine middenstand (ik had het over zelfstandigen) 'een beetje flauw'. Hoe bestaat het. Daar draaide het nu juist om bij mijn (beknopte) analyse van echte en valse maatschappelijke tegenstellingen. Terecht constateert ook Noordzij dat de kleine zelfstandigen door het kapitalistisch systeem vermalen worden. Op grond hiervan heb ik willen vaststellen dat men niet tegelijkertijd kan opkomen voor de kleine zelfstandigen én zich opwerpen als behoeder van de vrije ondernemingswijze produktie. Kleine zelfstandigen én werknemers hebben er beide belang bij dat de gemeenschap meer greep krijgt op het economisch gebeuren. Zij die de kleine zelfstandigen tegen de werknemers opzetten, maken zich schuldig aan een stuk valse polarisatie. Zij gebruiken de kleine zelfstandigen voor politieke doeleinden maar laten hen tegelijkertijd aan hun economisch noodlot over.

Al die partijen die opkomen voor dé zelfstandigen en globale maatregelen bepleiten die aan *alle* zelfstandigen ten goede moeten komen, behartigen in feite, evenals de middenstandsorganisaties, de belangen van de grote

zelfstandigen die de eerst verantwoordelijken zijn voor het opslokken van de kleintjes. 'De middenstander is toch maar baas in eigen zaak', zegt Noordzij. Dat is maar zeer betrekkelijk. De grote is zoveel meer baas dan de kleine. En voor tienduizenden baasjes is in de afgelopen jaren gebleken, dat het baas-zijn een fictie is als zijn zaak als sneeuw onder de grootwinkel-zon verdwijnt.

In dit economisch systeem vecht de kleine zelfstandige tegen de bierkaai. Alleen fundamentele ingrepen in ons economisch systeem kunnen hem enige bestaanszekerheid verschaffen. Het was meer dan een 'tactisch zetje' om dit de ARP en KVP onder de neus te wrijven. Als Noordzij zich afvraagt wat ik nu concreet met de middenstand wil, kan ik hem inmiddels verwijzen naar de rede die ik op 22 april jl. voor het Koninklijk Verbond van Ondernemingen heb uitgesproken.

Noordzij's opmerking dat mijn opstelling voor de gemiddelde werknemer weinig goeds belooft, mist elke grond. Als ik mijn analyse toespits op de valse polarisatie tussen werknemers en kleine zelfstandigen betekent dat nog niet dat ik daarmee de echte polarisatie tussen werknemers en grote zelfstandigen heb afgeschreven. Integendeel. Ik onderschrijf van A tot Z de opmerkingen die Noordzij maakt over het fopspeen karakter van de huidige medezeggenschap in de bedrijven en de noodzaak tot fundamentele democratisering. Voor de gedachten die daarover in de Tweede-Kamerfractie leven, verwijs ik korthedshalve naar het artikel van Stan Poppe over bedrijfsdemocratie in Nederland in het maartnummer van Socialisme en Democratie.

Dat neemt niet weg dat ik helaas staande moet houden dat een (grootschalig) staatsbedrijf voor wat de interne zeggenschapsverhoudingen betreft in onze huidige economische orde niet per definitie democratischer functioneert dan een particulier bedrijf. PTT-ambtenaren, die onlangs de 'spreiding' aangezegd kregen, kunnen daarover meepraten (d.w.z. over de vorige zin). Dat betekent nog niet dat ik nationalisatie van bedrijven niet om diverse redenen nuttig zou kunnen vinden. Of dat in een genationaliseerd bedrijf onder een progressief kabinet geen voorbeeld. beleid te voeren zou zijn. De verwijzing naar Keerpunt '72 is terecht. Maar op zich, en daar ging het me om, is nationalisatie geen garantie voor meer bedrijfsdemocratie. Voor mij is de doorvoering van bedrijfsdemocratisering één van de beslissende punten waarop het welslagen van het kabinet-Den Uyl en het perspectief van voortzetting in een volgende periode zal moeten worden beoordeeld.

Noordzij ziet mijn artikel als een handreiking naar ARP en KVP. Het moet hem daarbij toch opgevallen zijn, dat ik in de maatschappelijke én politieke tweestrijd om de spreiding van macht niet van mijn plaats ben gekomen. In feite vroeg ik hen: kom over de streep. Werk mét ons aan het terugdringen van de ongelijke machtsverhoudingen. Het is niet reëel een echte keuze te ontlopen met een beroep op dé zelfstandigen die zo gebaat zouden zijn met het ongerept laten van ons huidige economische systeem.

Het laatste wat ik wil, is van de PvdA een middenpartij maken. Zeker bij een vraagstuk als de spreiding van de macht ligt de waarheid niet in het midden. Laat staan het beginsel.

Ed van Thijn

Antwoord aan prof. dr. B. W. Schaper

Vechten met imaginaire divisies

Prof. dr. B. W. Schaper laat het 'soevereine kiezersvolk' het slagveld betreden. De strijd gaat tegen de 'partijorganisatie' die doende is dat soevereine kiezersvolk te ontronen. Dit alles dan vanwege het feit dat in de PvdA voorstellen geaccepteerd zijn en nader uitgewerkt worden om aan de partijorganisatie het recht te verlenen volksvertegenwoordigers in gemeenteraad, provinciale staten of parlement, terug te kunnen roepen. Uitvoering van deze besluiten zou de democratie aantasten.

Het stokpaardje van de burgerlijke democraten wordt uiteraard van stal gehaald. Het verhaal van de volksvertegenwoordiger opererend zonder last en ruggespraak. Zo in de trant van 'eenmaal gekozen, wie doet me wat'.

Nu slaat het verhaal van die last en die ruggespraak in de tegenwoordige tijd als een tang op een varken. Men kwam op die formulering in geheel andere verhoudingen waarin van democratie helemaal geen sprake was. Aan een hoogleraar 'geschiedenis' ga ik natuurlijk over deze materie geen cursus geven. Volstaan kan worden met het signaleren van het bestaan van ruggespraak welke tijdens de strijd tegen Spanje, bestond in de Staten-Generaal die vanaf 1593 permanent zitting had in Den Haag. Ieder gewest bracht één stem uit, er moest eenparigheid van stemmen zijn en de leden waren niet alleen gebonden door een eed aan hun gewest maar ook door een imperatief mandaat. Er moest alzo de mogelijkheid van ruggespraak zijn. Het gewest dicteerde. Koren op de molen van de Staten van Holland die met de ene stem (waarop alle invloed bestond door de verplichting van de vertegenwoordiger om met het gewest ruggespraak te houden) alle vertoningen kon tegenhouden. Alzo was de Staten-Generaal ongeschikt om snel besluiten te nemen. Hierop is het 'zonder last en ruggespraak' het antwoord geweest.

Als Schaper over misbruik van machtsbevoegdheid gaat spreken en van 'détournement de pouvoir' gewaagt, dan veroorloof ik mij te gaan spreken over 'détournement de l'histoire'. Waar dan nog bijkomt dat de lieden die dan al zonder last en ruggespraak optraden evengoed van het toneel verwijderd konden worden als ze wet of zeden aan hun laars laptten. Alles is dan wel geoorloofd, zei de apostel Paulus maar niet alles is stichtelijk. Personen kunnen na gepleegde, laakbare, handelingen door anderen, de

overtreders kapot schrijven, daar is niet eens een partijafdeling voor nodig. Het zonder last en ruggespraak heeft derhalve zijn begrenzing. Ik wil de stelling poneren dat de volksvertegenwoordiger die het program loslaat waarop hij gekozen is en de redenen negeert waarom hij eens kandidaat gesteld werd door een partijorganisatie, in dat geval *het kiezersvolk ont-troont*. Op die onttroning levert de partijorganisatie de correctie. Naar Schaper's liefde voor het 'zonder last en ruggespraak'-verhaal, kan de volksvertegenwoordiger maken en breken wat hij wil. Schaper kan nu wel verbolgen zijn over ingrepen van partijinstanties maar ik wil hem even het volgende beeld schetsen.

In Rotterdam behaalde de PvdA meer dan 50% van de stemmen. Om dat te bereiken is er door honderden mensen, jaren lang, wat we in Rotterdam noemen, hard aan getrokken. Bergen van energie en tijd. Laten we nu maar niet te optimistisch zijn (we kunnen in mei op een 25 zetels, minstens rekenen), laten het er maar 23 van de 45 beschikbare raadszetels zijn. Dat is dan de meerderheid. Bij stemmingen (ik reken andere linkse partijen niet mee) is het 23 voor links en 22 voor rechts. Plotseling wijkt een der PvdA-vertegenwoordigers in de raad van het program af, negeert de fractiediscipline, valt het nationale partijbeleid af en schaart zich bij stemmingen aan de zijde van rechts. In feite: één man maakt de consequenties kapot van het feit dat ongeveer 200 000 kiezers zich voor het PvdA-program uitspraken. Over 'détournement de pouvoir' gesproken! De man die zonder last en ruggespraak de hele zaak negeert, danst dan vrolijk door de stad en van de kiezers zegt dan meer dan de helft: 'hij lapte ons er wel bij maar dat is zijn democratisch recht'. Dat gelooft ook Schaper niet. Er zijn van die bewijzen uit het ongerijmde.

Gooien we het over een andere boeg. Het kiezersvolk heeft het recht te kiezen en wenst dat recht te behouden. Om van dat recht gebruik te maken, zijn er voorbereidingen nodig. Deze worden door het soevereine kiezersvolk overgelaten aan leden van partijen. Geen kiezer beklaagt zich daarover; zou hij dat doen, dan is er niets wat hem belet, lid van een partij te worden. Met het mederecht op kandidaatstelling. De partij mag alzo, naar de mening van de kiezer, de kandidaten stellen. Wat zou de kiezer zeggen als de partij toeliet dat iemand uit de boot valt en niet tot de orde te roepen is? Schaper weet zo goed als ik het antwoord: de kiezer keert zich van zo een partij af, we weten toch allemaal wel dat op de 'rotzooi' stemmenverlies volgt.

Als het kiezersvolk voor slechts een klein deel in de partij is vertegenwoordigd en aan dat kleine deel de kandidaatstelling overlaat zonder daar pijn van te voelen, dan verklaart hetzelfde kiezersvolk de partij voor gek als men de eenmaal gekozenen maar laat doen en laten wat deze wil. Er is geen kiezer die van een partij verwacht dat er engelen op de lijst gezet zijn. Vergissen is menselijk maar men wil dan wel de correctie zien en *de maatregelen* nodig om de correctie effectief te maken. Het soevereine kiezersvolk demonstreert zich slechts in kleine minderheid vóór de verkiezin-

gen, treedt, voor zover het opkomt, op de verkiezingsdag en bloc op en laat het dan weer aan de minderheid, gezeten in de partijen over. Niemand beklaagt zich erover, mede in het besef dat we niet meer in germaanse toestanden leven toen onze voorvaderen bier uit mergpijpen dronken onder de eikeboom en iets deden wat op stemmen leek.

Het soevereine kiezersvolk, acterend gedurende telkens 4 jaren, is een fictie. Als Schaper het voor imaginaire divisies wil opnemen, dan 'soverein kiezersvolk' geheten, dan kan hij het ook nog opnemen voor het 'soevereine partijvolk'. Ja, zeker. Het soevereine partijvolk wordt ook permanent onttroond. Die 5 of 10% die op een ledenvergadering komt, 'onttroont' de niet aanwezige 95 of 90%. Of kiezen de wegblijvers de *onttroning* gemakshalve *zelf* maar. Juist, zo is het. Iedereen kreeg toch de convocatie! En temidden van de 'onttroning van het partijvolk' leeft Schaper ongestoord door. Niet consequent want de 'democratie' wordt aangerand. 5% beslist voor 100%. Nu roepen, vriend Schaper: 'détournement de pouvoir'.

Ik wil niets insinueren maar van vele aanhangers van die 'zonder last en ruggespraak'-verhalen kan ik het gezang op die tekst niet meer verstaan omdat de daden te luid spreken. We zijn een linkse partij waarin zo hier en daar mensen zitten die de evolutieweg van rechts naar links nog niet geheel hebben afgelegd. Ze bleven ergens steken. Ze vallen, ook in een raad enz. wel eens terug. Het 'zonder last en ruggespraak'-verhaal hoorde ik altijd door partijgenoten vertellen (met gloed) die de rechterpartij-vleugel in bescherming nemen. Zo die vleugel er niet meer is, dan in ieder geval bescherming voor de 'laatsten der Mohicanen'. Ik vind die beduchtheid voor de partijcontrole maar verdacht. Toch niet geheel en ik wil wel even in Schaper's straatje komen. Ik zou ook beducht zijn als er niet de garantie was van een optimale rechtsbedeling. Het zou geen prettige gedachte zijn als het zeker was dat je ergens in een hoek van de partij kan worden 'vermoord' zonder dat er een haan naar kraait.

De hele procedure van 'op de vingers tikken' tot aan de afzetbaarheid toe, moet omgeven zijn met rechtsregels. Ik heb de indruk dat ons PB er niet anders over denkt.

Als, op de enige minuten na dat het soevereine kiezersvolk in het stemhokje verkeert, voor de rest van de 4 jaren (dat is 2 miljoen, 102 duizend en vierhonderd minuten min die paar minuten) het soevereine kiezersvolk het in meerderheid (de minderheid zit in partijen) af laat weten, dan acht ik het opdraven met dat kiezersvolk een fictie.

Er wordt dan gestreden met imaginaire divisies.

Ik kan vriend Schaper verzekeren dat het partijvolk niet tot de imaginaireren behoort. En ze zijn nog wakker ook.

C. Pronk

Theo van Lier

De inkomenspolitiek en de laagste inkomens

De koppeling van AOW en bijstand aan het minimumloon

Een van de voornaamste doelstellingen van het kabinet-Den Uyl is het tot stand brengen van een rechtvaardiger inkomensverdeling, hetgeen toch niets anders kan betekenen dan dat de mensen met de laagste inkomens in de toekomst naar verhouding méér inkomen zullen krijgen en dat de rijksten wat veren zullen moeten laten; ergens daartussen ligt dan een evenwichtspunt.

Wie behoren er tot de armsten? De trekkers van het minimumloon (dat waren op 1 november 1971, afgezien van een aantal parttimers, naar schatting 19 000 mannen en 27 000 vrouwen); verder enkele honderdduizenden bejaarden die allen het AOW-pensioen hebben en nog eens enkele honderdduizenden bejaarden die slechts bescheiden neveninkomsten hebben, voorts ruim 100 000 personen met een minimumuitkering op grond van de WAO, de WW en de WWV en tenslotte nog eens ruim 200 000 niet-bejaarde ontvangers van bijstand. Alles bij elkaar tezamen met de gezinsleden ergens tussen 5 en 10% van onze bevolking. Al deze mensen leven ongeveer op het niveau van het minimumloon. De trekkers van WAO, WW en WWV liggen daar een fractie beneden, de hoogte van deze uitkeringen wordt volgens een eigen wettelijk mechanisme bepaald.

De hoogte van de bijstandsuitkeringen is formeel gekoppeld aan die van het minimumloon: een gezin ontvangt in principe 95% van het netto-minimumloon (een onvolledig gezin en een alleenstaande resp. 15 en 30% minder). Het kabinet-Den Uyl is voornemens m.i.v. 1 juli 1974 de norm van 95% te verhogen tot 100%. Hierop was al jarenlang door velen aangedrongen. Het gehuwdenpensioen van de AOW, het hoogste weduwenpensioen van de AWW, is geleidelijk opgetrokken tot het niveau van het netto-minimumloon, formeel is het er niet aan gekoppeld. Op 1 januari 1974 was dit pensioen zelfs een 1/2% hoger dan het netto-minimumloon; sinds 1 april is het relatief weer wat lager omdat op die datum het minimumloon met 2 1/2% extra is verhoogd, wat toen niet is doorgegeven aan de AOW. Al is er geen formele koppeling tussen AOW en minimumloon, dat ze thans beide op ongeveer gelijk niveau liggen is een zaak waarnaar bewust is gestreefd. Na sterke aandrang, eerst van de bejaardenbonden, vervolgens van de vakbeweging en steeds meer politieke partijen is er reeds door het kabinet-Biesheuvel een principebeslissing in die richting genomen.

Als men nu geplaatst wordt voor de vraag hoe de armsten in een op méér gelijke verdeling gerichte inkomenspolitiek moeten worden opgenomen, lijkt het antwoord 'vrij eenvoudig. In het kader van de inkomenspolitiek zal dit minimumloon sterker moeten worden verhoogd dan de gemiddelde lonen, het zal de gemiddelde stijging van de laagste lonen moeten volgen. Men neme dit minimumloon als uitgangspunt voor het gehuwdenpensioen van de AOW-AWW, voor de minimumuitkering van WAO, WW en WWV, en voor de bijstandsuitkering aan gezinnen. Men moet dan zorgen dat de gelijkheid op netto-basis blijvend in stand wordt gehouden. (Niet op bruto-basis, want de belastingplicht en de sociale premiedruk verschilt soms vrij aanzienlijk voor de verschillende groepen.) Een sluitende wettelijke regeling moet er voor zorgen dat die gelijkheid zoveel mogelijk wordt gewaarborgd.

Maar zo eenvoudig als het lijkt is het niet. In de eerste plaats is er een technisch probleem, maar dat is niet het grootste want elk technisch probleem is wel op te lossen.

Het netto-netto-vraagstuk

Volgens de huidige wetgeving wordt de AOW, de verschillende loonderwijsuitkeringen van de sociale verzekering (waaronder WAO, WW en WWV) én het minimumloon twee maal per jaar met hetzelfde percentage (gebaseerd op de gemiddelde loonontwikkeling) verhoogd. In de praktijk werkt dit systeem gunstig voor de AOW'ers. Door vrijstelling van loonbelasting van degenen die uitsluitend of nagenoeg uitsluitend AOW ontvangen en de veel geringere premiedruk op het AOW-inkomen vergeleken met het minimumloon (zo betalen AOW'ers geen premie voor de volksverzekeringen), gecombineerd met het feit dat belasting- en premiedruk tezamen de laatste jaren voortdurend relatief (als percentage van het nationale en het individuele inkomen) zijn gestegen, betekent een verhoging van de AOW met hetzelfde percentage als van het minimumloon voor de bejaarden een extra verhoging van het netto-bestedbaar inkomen met ongeveer 20% van die verhoging. In het verleden, toen de AOW nog lager was dan het netto-minimumloon gaan uitstijgen. Er zijn maar weinig mensen die werkte was dit een voordeel: de AOW kroop vanzelf in de richting van het minimumloon. Nu beide ongeveer op gelijk niveau liggen ontstaat natuurlijk wel een bezwaar: de AOW zou op die manier geleidelijk boven het netto-minimumloon gaan uitstijgen. Er zijn maar weinig mensen die dat juist zouden vinden. Die moeilijkheid kan worden opgevangen door het mechanisme te veranderen van de ontwikkeling van de verschillende grootheden, bijv. zó, dat elke procentuele verhoging van het minimumloon wordt betaald in zodanige *nominale* verhogingsbedragen voor AOW en AWW en dan meteen ook maar voor WAO, WW, WWV en bij bijstandsuitkeringen, dat zij telkens netto-netto gelijk blijven.

Sociaal-politieke bezwaren tegen blijvende koppeling

Tegen de gedachte van duurzame koppeling van de verschillende sociale uitkeringen met het minimumloon worden sinds een of twee jaren een aantal bezwaren naar voren gebracht. Dat die sociale uitkeringen de 'normale' verhogingen van het minimumloon blijven volgen (maar dan netto, zoals hierboven beschreven), dat wordt nog wel vrij algemeen aanvaard. De strijd spitst zich toe op de vraag of ook de *extra* verhogingen van het minimumloon (de 'structurele' verhogingen) aan de AOW en andere sociale uitkeringen (uiteraard dan ook in die netto-vorm) ten goede moeten blijven komen.

Die extra verhogingen van het minimumloon zijn tot nu toe (afgezien van kleine afrondingen naar boven) slechts tweemaal tot stand gekomen, en wel op 1 januari 1973, toen het minimumloon extra werd verhoogd met 3%, en op 1 april 1974 toen die verhoging 2½% bedroeg. Beide verhogingen zijn tot stand gebracht om een achterblijven van het minimumloon vergeleken met de feitelijke ontwikkeling van de laagste lonen te voorkomen (die achterstand zou anders zijn ontstaan tengevolge van: 1. een sterkere verhoging van de feitelijk verdiende lonen vergeleken met die van de 'regelingslonen' welke de basis vormen van de loonindexering; en 2. nivellering van de lonen door toepassing van 'centen en procenten'). Het ligt in de lijn van de verwachting dat er in de eerstkomende jaren nog een verdere loonnivellering zal plaatsvinden en dan zijn ook verdere structurele verhogingen van het minimumloon te verwachten. De strijd om de koppeling heeft dus meer dan louter theoretische betekenis. En de strijd zal wel in de loop van 1974 moeten worden beslist.

Die strijd werd officieel ingeluid, toen tijdens de pre-constitutionele vergadering van het kabinet-Den Uyl in het kabinetsprogram het volgende punt werd opgenomen: 'Bestudering van het vraagstuk van automatische koppeling van sociale uitkeringen door de ontwikkeling (anders dan volgens de loonindex) van het wettelijk minimumloon'. Het is duidelijk dat dit punt toen met name van KVP- en AR-zijde is aangebracht. Bezwaren tegen de blijvende koppeling zijn verder bij herhaling door de organisatie van de werkgevers geuit, maar ook in de kringen van de vakbeweging vindt men tegenstanders. De verschillende groepen gebruiken ten dele verschillende argumenten.

1. Een van de voornaamste bezwaren is de zorg over de snel stijgende premiedruk. De SER heeft (in 1973) uitgerekend dat 1% stijging van het minimumloon voor de sociale verzekering een extra last betekent van f 120 miljoen per jaar en voor de schatkist van ongeveer 42 miljoen per jaar (voornamelijk bijstandsuitgaven). Dan is nog niet gerekend met lagere opbrengst van loon- en inkomstenbelasting als gevolg van de inkomensverschuiving van hoog naar laag die het gevolg is van de stijging van het minimumloon. Het is duidelijk dat ont koppeling van het minimumloon en

de sociale uitkeringen doordat de structurele verhogingen van het minimumloon niet worden doorgegeven ertoe moet leiden, dat er twee sociale minima ontstaan, één voor werkenden en één voor niet-werkenden, die hoe langer hoe meer uit elkaar gaan groeien. Hoe meer de feitelijke lonen blijven uitstijgen boven de regelingslonen en hoe meer er wordt genivelleerd, des te groter zal het verschil worden. Er is in zo'n systeem geen grens gesteld aan dat verschil.

2. Een ander belangrijk bezwaar, dat vooral in de kring van de vakbeweging wordt gevoeld, is de vrees dat de gewenste structurele verhogingen van het minimumloon zullen worden afgeremd door de hele zware nasleep van de verhogingen der sociale uitkeringen, als die beide aan elkaar gekoppeld zouden blijven. Men denkt het minimumloon sneller structureel te kunnen verhogen zonder die koppeling. Hierbij moet worden bedacht dat extra verhogingen van het minimumloon niet alleen van belang zijn voor de weinigen die slechts het minimumloon ontvangen maar ook voor de inkomenszoom daarboven (de zgn. olievlekwerking van de verhoging van het minimumloon).

3. Een geheel andersoortig bezwaar is dat van degenen die het onjuist achten dat er op het niveau van het sociaal minimum geen inkomensverschil zou bestaan tussen werkenden en niet-werkenden. Zo'n verschil wordt wel bepleit terwille van de verwervingskosten van de werkenden en anderzijds ook wel van het behoud van de arbeidsprikkel, of tot bescherming van het arbeidsethos.

4. Tenslotte is er nog een bezwaar gelegen in de pensioensfeer. Zoals bekend studeert de Stichting van de Arbeid al enkele jaren op een systeem van waarde vaste aanvullende pensioenvoorzieningen voor werknemers. Het is duidelijk dat als men *alle* werknemers onder een aanvullende pensioenvoorziening brengt, ook die het minimumloon en iets meer verdienen, de AOW geleidelijk lager zou moeten worden dan het minimumloon, anders zou het pensioeninkomen van degenen die tot hun 65e jaar het minimum loon verdienen hoger worden dan het inkomen van hun nog werkende collega's. De bestaande bedrijfspensioenfondsen geven ook pensioenuitkeringen aan de minimumloners (over het algemeen zijn die uitkeringen nu nog zeer bescheiden); trekt men die lijn door voor de nieuwe regeling, dan zou dit een argument tegen blijvende koppeling zijn.

Weging van deze bezwaren

1. Het bezwaar van de sterker stijgende sociale lasten bij duurzame koppeling geldt natuurlijk uitsluitend als men zou kunnen geloven dat het sociaal minimum voor de niet-werkenden werkelijk duurzaam (en zelfs in toeneemende mate) zou kunnen achterblijven bij dat van de werkenden. De ge-

schiedenis van de afgelopen jaren geeft geen grond voor de juistheid van een dergelijke veronderstelling. Het is integendeel te verwachten dat er voortdurend druk zal worden uitgeoefend om het lagere sociale minimum wat dichter bij het hogere te brengen. Naarmate die druk succes zal hebben zullen de kosten in de sociale sfeer toch worden gemaakt, alleen zijn ze veel moeilijker voorspelbaar omdat er geen automatisme meer zal zijn. Juist vanwege die grote kans op na-ijling hoeft het niet te verwonderen dat de tegenstanders van de koppeling zo gauw mogelijk een groot verschil willen tussen het minimumloon en de sociale uitkeringen. Hoe men dit kan bereiken in een sociale inkomenspolitiek die zo'n naam nog een beetje verdient is mij geheel onduidelijk.

Overigens doet men mijns inziens verstandig de verwachtingen over de mogelijkheden van nivellering niet te overspannen. Een te grote relatieve achteruitgang van hogere inkomens vergeleken met het buitenland zou tot brain-drain leiden, een te grote verhoging van de lagere inkomens vergeleken met onze concurrenten op de exportmarkt tot werkloosheid en minder welvaarts groei. Als er een grens is aan de mogelijkheid tot nivelleren dan is er ook een grens aan de stijging van de sociale lasten bij blijvende koppeling.

Tenslotte is het nog zeer de vraag of een afremming van de kostenstijging in de collectieve sfeer in de eerste plaats gezocht moet worden in zuinigheid bij de overdrachtsinkomens voor de armste groepen in onze samenleving. De snelst stijgende sociale lasten zijn niet die van de AOW-AWW enz., maar die van de ziektekostenverzekeringen (Ziekenfondsverzekering en AWBZ). Als men kostenstijgingen moet afremmen in de sfeer van de sociale verzekering dan komt de gezondheidszorg eerder in aanmerking. Als men het geheel van collectieve voorzieningen bekijkt, dan is er ook meer reden te denken aan afremming van kostenstijgingen in de sectoren verkeer en vervoer, wetenschappelijk onderwijs, defensie, landinrichting enz. dan aan afremming van de inkomensontwikkeling van de armsten in ons land.

2. Wat het tweede bezwaar betreft, de wens tot een versnelde stijging van het minimumloon, ongeremd door het automatisme van de koppeling, geldt als een eerste tegenwerping tegen wat hierboven is opgemerkt over de te verwachten na-ijling van de sociale uitkeringen. Het zal grote moeite kosten om die na-ijling te beperken en dat zal men ook bij ontkoppeling gauw genoeg in zijn berekeningen moeten gaan betrekken. Van de andere kant zullen de loononderhandelaars van de vakbeweging wel degelijk de remmende werking van het bestaan van een lager sociaal minimum onderkennen. Maar de zwakste kant van dit argument tegen blijvende koppeling zit hem in een mijns inziens verkeerde schatting van de mogelijkheden om langs de weg van het minimumloon inkomensnivellerend te werken. De nivellering komt tot stand door ongelijke stijgingspercentages voor hogere en lagere lonen (centen en procenten, vloer en aftopping bij de prijscom-

pensatie e.d.) en dat heeft dan weer gevolgen voor de hoogte van het minimumloon, *en niet omgekeerd*. De beide structurele verhogingen van het minimumloon die we gehad hebben waren ook geen oorzaken maar gevolgen van nivellering. Wanneer men een extra verhoging van het minimumloon als zelfstandig instrument van inkomensnivellering zou gebruiken zou men ook niet verder kunnen komen dan tot een nivellering binnen de onderste inkomenszoom. Daar liggen niet de meest onrechtvaardige inkomensverschillen!

Bovendien: niets let de vakbeweging om bij de c.a.o.-onderhandelingen te proberen extra voordelen voor de laagste loongroepen te bereiken boven het minimumloon, laat men gerust proberen het symbolisch karakter dat het minimumloon voor de loontrekkers heeft nog eens extra te onderstrepen door te zorgen dat er minder mensen in deze loongroep komen te zitten. Daarvoor hoeft men de koppeling van de sociale uitkeringen aan het minimumloon niet op te geven.

3. De wenselijkheid van een inkomensverschil op het laagste niveau tussen werkenden en niet-werkenden lijkt mij zeer dubieus. Tegenover de verwervingskosten van de werkenden staan andere kosten die de niet-werkenden extra hebben als gevolg van hun vele vrije tijd. Om een effectieve arbeidsprikkel te hebben in de inkomenssfeer zou het verschil tussen het minimumloon en de sociale uitkeringen niet 5 of 10%, maar zeker 20 tot 25% moeten bedragen en daardoor onaanvaardbaar groot worden. En welke arbeidsprikkel moet er zijn voor bejaarden en volledig invaliden? Men kan denken aan het sterk gestegen cijfer van het ziekteverzuim, immers de meeste mensen die dit verschijnsel bestudeerd hebben, pleiten niet voor lagere ziekengelden om dit cijfer te drukken, doch stellen heel andere maatregelen voor. Werkloosheid is ook niet of nauwelijks te drukken door verlaging van de uitkeringen, ook daarvoor zijn andere maatregelen op hun plaats (betere arbeidsbemiddeling, scherpere controle). Bovendien is het aantal trekkers van sociale uitkeringen dat zou kunnen werken maar een fractie van het totaal, en zou het niet alleen weinig efficiënt, maar ook weinig sociaal zijn om de hele laagste inkomensgroep terwille van mogelijk misbruik van weinigen (uit een betrekkelijk kleine groep) ernstig in hun inkomen te treffen.

4. Er staat nog niets vast over vorm en opzet van de komende aanvullende pensioenvoorziening. Er is dus nog alle mogelijkheid om die zo te maken, dat ze in overeenstemming is met een duurzame koppeling van AOW en minimumloon. Dat kan bijv. door die zo in te richten als is aanbevolen in het rapport 'Anders Ouder Worden' van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA (1971). Daarin werd voorgesteld een pensioenstelsel van drie lagen: 1. de AOW als pensioen voor het inkomen van iedereen ter hoogte van het minimumloon en een zeker bedrag (bijv. f 1000) daarboven;

2. het aanvullend pensioen voor het inkomensdeel boven dit bedrag tot een maximum;
3. een bovenste inkomenszoom waarvoor geen algemene regeling bestaat maar die men individueel of in groepsverband moet verzorgen.

Men moet voorts bedenken dat de aanvullende pensioenvoorziening waarover men zich in de Stichting van de Arbeid beraadt uitsluitend betrekking heeft op werknemers, dus niet op zelfstandigen.

Argumenten voor een blijvende koppeling

Het lijkt mij in beginsel onjuist om in één sociaal stelsel als het Nederlandse twee sociale minima in het leven te roepen. Het sociaal minimum is uit de aard der zaak een sociaal gegeven, het is het inkomen dat men in een gegeven welvaartssituatie in de samenleving als het minimum beschouwt om een menswaardig bestaan mogelijk te maken. Dat minimum moet ook de onderste grens voor de loonvorming zijn, m.a.w. een volledige dienstbetrekking die volgens de werking van het marktmechanisme met minder dan dit sociaal minimum zou worden vergoed moet tot dat inkomenspeil worden opgetrokken. Als dat niet kan moet die dienstbetrekking maar worden afgeschaft. Het minimumloon is dus per definitie geen echt prestatieloon maar een behoefteloan.

Er is al op gewezen dat men niet kan verwachten dat het naast elkaar bestaan van twee sociale minima een stabiel en algemeen aanvaard stelsel zal opleveren. Voortdurend zal er strijd zijn over de relatieve hoogte van de beide minima. Als men om sociale strijd- en actiepunten verlegen zou zitten zou men zeker tot die invoering van twee sociale minima, door ont koppeling van sociale uitkeringen en minimumloon, moeten overgaan!

Het sociaal minimum is een dynamische zaak, die men steeds moet zien in verhouding tot de welvaartsontwikkeling (naar boven, of in onverhoopt zeer slechte tijden: naar beneden). Zo gezien zou het onbegrijpelijk zijn om eerst met kracht over het hele brede front van de sociale uitkeringen in een periode van bijna tien jaar te streven naar optrekking tot het minimumloon, om vervolgens, op het moment dat dit bereikt is, het tegenovergestelde als beleidslijn te kiezen! Waarom is het jaar 1973 of het jaar 1974 dan in onze hele sociale geschiedenis het enige jaar waarin de minimum sociale uitkeringen en het minimumloon aan elkaar gelijk moeten zijn? Waarom in 1980 of in 1985 niet?

Ontkoppeling van de sociale uitkeringen en het minimumloon zou ook helemaal niet kloppen met de gewekte verwachtingen. Toen aan het eind van de zestiger jaren en in het begin van de zeventiger jaren na elkaar de vakbeweging, de Stichting van de Arbeid en de ene politieke partij na de andere het optrekken van de sociale uitkeringen (met name de AOW-AWW en wat vakbeweging en de progressieve politieke partijen betreft, ook de bijstandsuitkeringen) tot het niveau van het netto-minimumloon gingen bepleiten hebben zij er niet bijgezegd, en is het door niemand ook

zo verstaan, dat dit slechts voor één jaar zou moeten gelden. (Wat de vakbeweging betreft moet er nog op gewezen worden dat in de urgentienota voor het regeringsbeleid 1974 van de drie vakcentrales gesteld is dat de minimumuitkeringen bij de werknemersverzekeringen gelijk zouden moeten zijn aan het minimumloon; zou voor bejaarden een lager minimuminkomen worden verdedigd dan voor invaliden en werklozen?)

Maar het hoofdpunt is toch wel, dat uitgerekend in een tijd waarin gestreefd wordt naar een vermindering van inkomensverschillen over de hele lijn — en over die doelstelling bestaat brede overeenstemming tussen de partijen die het huidige kabinet steunen al mogen er accentverschillen zijn — de positie van de mensen met de laagste inkomens niet verhoudingsgewijs slechter kan worden gemaakt. Als er mensen zijn die verdienen te profiteren van een op meer gelijkheid gerichte inkomenspolitiek dan zijn het toch in de eerste plaats degenen die het minste te besteden hebben.

David van Ooijen

Breepunt vijfendertigduizend?

Dit artikel zou niet zo zijn geschreven als het is, wanneer wij geen getuigen zouden zijn geweest van een verkiezingsstrijd waarin het 'botte eigenbelang' zoveel aandacht heeft gekregen. De introductie van deze voorjaarsmode — ook hier lijkt de invloed van het verleden merkbaar — komt waarschijnlijk toe aan de Wiegelse VVD. Maar ook de PvdA heeft zich niet onbetuigd gelaten bij het doen van pogingen aan te tonen voor wie bij haar het meest te halen viel. Nu kan ik daar tot op zekere hoogte best begrip voor opbrengen. Men kan zijn tegenspeler immers alleen ontmoeten op het terrein waarop hij zich bevindt én in de taal die hij bezigt. Bovendien is het niet verwerpelijk dat men de kiezers ook laat merken dat de partij van hun keuze ook voor hen persoonlijk iets tracht te bereiken. De nadruk die echter werd gelegd op wat de PvdA voor u doet, 'zeker als u minder dan f 35 000 verdient', leek een stukje achterhaalde klassestrijd weer nieuw leven in te blazen. Dat heeft mij er toe gebracht gedachten aan het papier toe te vertrouwen, die al eerder bij mij waren opgekomen. Dit wordt dus geen wrokkig verhaal, maar een poging tot bezinning.

In zijn intussen veel besproken artikel in dit blad zegt Ed van Thijn de indruk te hebben, dat 'het misverstand bestaat dat de polarisatie in feite een verkapte heropleving is van de oude klassestrijd'.¹ Hij wil die indruk wegnemen. Ik moet echter zeggen dat er mijns inziens grond blijft voor die indruk. Ik zeg dat niet omdat ik tegenstander ben van polarisatie, mits verstaan als: het blootleggen van de bestaande maatschappelijke tegenstellingen teneinde in staat te zijn aan die tegenstellingen een eind te maken; wel, omdat soms de veelzijdige maatschappelijke tegenstellingen worden verengd tot de tegenstelling laagbetaalden - hoogbetaalden, werknemers tegenover andere maatschappelijke categorieën, waarbij de aandacht sterk wordt gericht op de materiële ongelijkheid.

Toch beoogt het socialisme, zoals het in de PvdA gestalte heeft gekregen, meer dan het behartigen van materiële belangen. Het wil bijdragen tot vergroting van de menselijke vrijheid, mondigheid en zelfrealisering. De PvdA wil volgens Keerpunt 'wegen aangeven waarlangs de bestaande machtsverhoudingen in onze samenleving kunnen worden doorbroken, een grotere gelijkheid tussen de mensen en volkeren kan worden bevorderd en een gelijke zeggenschap van alle burgers over hun toekomst binnen bereik kan worden gebracht'. Met andere woorden: de PvdA richt zich niet tot één groep in de maatschappij maar tot de gehele samenleving, al zal ter wille van een grotere gelijkheid bijzondere aandacht worden gegeven aan de achtergeblevenen. Het bereiken van de mogelijkheid tot mon-

digheid en vrijheid is een in de geschiedenis te veroveren goed, het uiteindelijk resultaat van een proces van bevrijding van alles wat voor de mens zelfrealisering in de weg staat. Het is dus een proces dat wij vandaag voortzetten, terwijl in het verleden er de grondslagen voor zijn gelegd. Een proces ook dat verschillende vormen aanneemt naargelang het betrekking heeft op uitgebuite maatschappelijke klassen die strijden om zich te bevrijden van hun onderdrukkers, op arme landen in hun verzet tegen uitbuiters, of op degenen die opkomen voor achtergestelde minderheidsgroepen. Werken aan de bevrijding van mensen in het Nederland van de zeventiger jaren van de twintigste eeuw is dus wat anders dan aan die van de arbeiders in de negentiende eeuw of aan die van de burger in de feodale maatschappij in de Verlichtingsperiode.

Toch heeft het streven naar vrijheid en mondigheid vandaag relatie met wat vroeger op dat vlak is ondernomen. In een beweging als de socialistische staan wij op de schouders van onze voorgangers. We reiken daardoor – hopelijk – verder, maar krijgen tevens gedachten en middelen uit het verleden aangegeven die in de situatie van vandaag niet zonder meer bruikbaar zijn.

Zowel het socialisme als ook het liberalisme hebben hun wortels in de Verlichting, de geestesbeweging die in de achttiende eeuw tot ontwikkeling kwam en waarvan de Franse Revolutie de manifestatie was. Beide hebben het ideaal van de menselijke vooruitgang: het uitreden van de mens uit zijn onmondigheid, het zoeken naar het 'waarom' van de dingen en het streven naar een betere en humanere wereld, gemeen.²

In de loop van de geschiedenis zijn liberalisme en socialisme eigen wegen gegaan. Met name de ontwikkeling van het liberalisme tot het negentiende-eeuwse kapitalisme, met al zijn ellende voor de arbeidersklasse, heeft de invloed van het socialisme versterkt en de tegenstelling tot het liberalisme doen toenemen. Gemeenschappelijke trekken, die hun grond vinden in de overtuiging dat de mens als autonoom wezen zelf gestalte moet geven aan de samenleving, zijn in beide ook nu nog te herkennen.

Het is interessant om na te gaan hoe een geestesstroming als de Verlichting, welke het opgaan van de mens naar de ware humaniteit en de waardigheid van de autonome menselijke persoon tot uitgangspunt had, kon leiden tot het negentiende-eeuwse liberalisme en kapitalisme, waarin de menselijke waardigheid zozeer geweld werd aangedaan.

In een enkele jaren geleden verschenen boekje geeft Bernard Willems een interessante analyse van de wijze waarop de burger uit de Verlichting zichzelf verstond.³ Zijn stelling is dat de burger zichzelf zag als emancipator, als degene die de mens tot subject van de wereld maakt. Dit zelfverstaan van de Verlichte burger maakte aanspraak op algemeenheid, doch was in feite onbewust beperkt. De burger zag zichzelf als dé mens, maar liet in feite een groot deel van de mensheid buiten zijn gezichtsveld. Dat in het zelfverstaan van de burger niet alles en iedereen is opgenomen, kan ook

zichtbaar worden gemaakt aan de hand van de 'Verklaring van de rechten van de mens en de burger' uit 1789. Aan de mens worden daarin een aantal rechten toegekend, waaronder vrijheid, eigendom, veiligheid en gelijkheid.

Vrijheid houdt in dat de mens alles kan doen met als enige begrenzing: de ander. Deze vrijheid is inhoudelijk leeg. Zowel bij het toekennen van het vrijheidsrecht als van andere rechten wordt niet meer gezegd dan dat de mensen rechten hebben. Er wordt geen analyse gegeven van de maatschappij en de rechten worden niet geplaatst in een maatschappijtheorie.

Eigendom wordt gezien als een 'onaantastbaar en heilig recht'. Er is echter geen sprake van eigendomsverwerving. Ongelijkheid van bezit blijft buiten beschouwing.

Veiligheid is gericht op het 'behoud van de natuurlijke en onaantastbare rechten van de mens'.

Gelijkheid wordt niet gevat onder de 'natuurlijke en onaantastbare rechten'. Gelijkheid wordt verstaan als gelijkheid van rechten. Over de feitelijk aanwezige ongelijkheid (van bezit) wordt niet gesproken. Sociale verschillen worden zelfs – zij het onder voorwaarde – aanvaardbaar geacht.⁴

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat 'de mens' uit de Verklaring in feite de burger, de derde stand, is. Deze zag zichzelf als 'de mens' en maakte op grond daarvan aanspraak op algemeenheid. De bezitloze, vierde stand viel in feite buiten de definitie van 'mens'. De Verklaring was onbewust beperkt in het belang van de burger. Onbedoeld werden de rechten van de bourgeois en zijn autonomie uitgeroepen. Zo kon het gebeuren dat men voor de 'mensenrechten' de barricaden op ging en dat ten slotte uit de strijd de politieke rechten der bezittende klasse te voorschijn kwamen.⁵ In de loop van de negentiende eeuw is gebleken dat de aanspraak op algemeengeldigheid die de burger aan het door hem ontworpen mensbeeld toekende, leidde tot imperialisme, ook op het terrein van de geest. De burger meent dat alle mensen tot zijn beeld moeten worden geëmancipeerd en verbreidt aldus de 'zegeningen' van zijn beschaving. Bij het uitdragen van deze beschaving, bijvoorbeeld in het bestuur van koloniën, blijft de basis waarop de vrijheid (van bezitter en ondernemer) berust, namelijk het privé-eigendom, verzwegen en onaangetast.

Zonder te ontkennen dat de tijd veranderingen heeft gebracht, meen ik dat ook in het tegenwoordige liberalisme momenten zijn aan te wijzen, waarop op niet-bewuste wijze aanspraak op algemeenheid wordt toegekend aan doeleinden, die in feite slechts de belangen dienen van een groep mensen.

Ook het socialisme grijpt terug op hetgeen de Franse Revolutie aan mensenrechten heeft geproclameerd. De Utopisch-socialisten richtten zich in de nadagen van de Revolutie reeds tegen het 'verraad der rijken' en verlangden 'gelijkheid van kansen' voor de 'talrijkste en armste "klasse" '. Het socialisme wilde de vrijheid van de menselijke persoon graag bevoorde-

ren, maar het zag de gehandhaafde ongelijkheid van bezit als een belemmering daartoe. Het doorzag de beperktheid van de liberale vrijheidsaanspraken, die slechts de belangen van de burgerklasse dienden. Terecht heeft het socialisme deze beperkte belangenbehartiging aan de kaak gesteld en ook vandaag mag dat niet worden nagelaten. Maar ook het socialisme moet beseffen dat het gevaar van beperkte belangenbehartiging dreigt, wanneer niet alle burgers in de samenleving binnen het gezichtsveld vallen. Dat wil niet zeggen dat de bestaande ongelijkheid in kennis, inkomen en invloed niet moet worden beëindigd. Wel dat niet eenzijdig mag worden rekening gehouden met de belangen van een beperkte groep, als bijv. de werknemers, de huurders e.d. De politieke en sociaal-economische benadering van de mens is al een deelbenadering van de mens, laat staan dat deze politieke benadering ook nog wordt beperkt tot een deel van de mensen. Als Ed van Thijn bijv. opmerkt: 'Vele kleine zelfstandigen verkeren in een meer proletarische situatie dan de gemiddelde werknemer'⁶, dan ben ik dat van harte met hem eens.

Maar het is niet voldoende dat te zeggen of over de middenstand een hoofdstuk in het partijprogramma op te nemen, waarin de waardevolle functie van de zelfstandige ondernemer wordt onderschreven. Binnen de nagestreefde emancipatie van de mens in de samenleving moet dan de middenstand ook een plaats krijgen in de politiek van alle dag. Wanneer, om dit voorbeeld nader uit te werken, ontdekt wordt dat een aanzienlijk aantal werknemers in dienst van kleine middenstanders, tuinders en boeren niet het vastgestelde minimumloon ontvangen, is het zaak zich niet alleen te verdiepen in het onrecht dat de betrokken werknemers wordt aangedaan, doch dan is het tevens nodig zich bezig te houden met de problematiek waarmee die kleine werkgever worstelen moet. Van een beweging die terecht aanspraak maakt op algemeenheid, en zich dus richt op 'de mens' in de samenleving, moet dat worden verwacht. Dat die algemeenheidsaanspraak van de PvdA ook jegens de middenstand en kleine boer tot nu toe – tenminste in de ogen van een aanzienlijk aantal mensen – nog niet goed uit de verf is gekomen, wordt bevestigd in de kop die de Volkskrant boven de bespreking van Ed van Thijn's artikel plaatste: 'Meer oog voor boeren en middenstand'.

Ook een eenzijdige aandacht voor de huurder kan er toe leiden dat wordt voorbijgezien aan de kleine verhuurder, die tekort wordt gedaan omdat een beter onderlegde huurder daartoe de middelen te baat neemt. Al zal terwille van een grotere gelijkheid in de samenleving veelal de zijde moeten worden gekozen van de werknemer, de huurder, enz., die keuze kan niet automatisch geschieden. De beperktheid die de aanspraak op algemeenheid van de socialistische visie op de mens en de samenleving bedreigt, is in feite steeds als een gevaar aanwezig.

Het socialisme komt de verdienste toe de beperktheid van de algemeenheidsaanspraken van de negentiende-eeuwse liberale emancipatie te hebben ontmaskerd als beperkt en gericht op de belangen van de rustzoekende

burger. De socialistische emancipatie, gericht op vergroting van de menselijke vrijheid en mondigheid en op gelijkheid van kansen in de samenleving, is zeker meer omvattend. Of zij zich werkelijk ook richt op 'de mens' in deze samenleving en dus aanspraak kan maken op algemeenheid, kan worden betwijfeld. Zeker wanneer de polarisatie er toe zou leiden dat sommige groepen niet in het streven naar bevrijding van de mens worden betrokken. Als men echter buiten onze nationale grenzen treedt en de derde wereld in de beschouwingen betreft, kunnen de algemeenheidsaanspraken van het socialisme gevoeglijk worden vergeten.

Ondanks onze pogingen in eigen land en in Europa bij te dragen aan een vergroting van de menselijke vrijheid en mondigheid, aan emancipatie van 'de mens', ondanks onze inspanning in het kader van de ontwikkelings-samenwerking de ergste menselijke nood te lenigen, blijven wij – ongewild en onbedoeld, maar misschien niet langer onbewust – imperialisten, ook op geestelijk en cultureel terrein. Onze emancipatie blijkt dan beperkt en kan niet langer aanspraak maken op algemeenheid. Dat is een negatieve conclusie. Ik ken echter geen pasklaar alternatief. Al zal het zeker nodig zijn dat de westerse mens om aan geestelijk imperialisme te ontkomen, overgaat tot een dialoog, of zoals Habermas⁸ zegt: 'herrschaftsfreie Kommunikation', met de derde wereld. Het alleenvertoningsrecht van 'mens-zijn' zou moeten worden opgegeven teneinde ons te bevrijden van een gevaarlijk imperialisme (al was het maar dat van de 'vrije wereld').

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat de bevrijding van de mens, 'de samenleving, nationaal en internationaal, vermenschelijken' zoals Keerpunt zegt, mijns inziens niet verdraagt dat bepaalde groepen buiten het gezichtsveld vallen (ook niet zij die meer dan f 35 000 verdienen) en dat het ideaal van de menselijke vrijheid niet mag worden beperkt tot het recht op vrije verwerving van materiële geluksgoederen. Want het deelbelang bedriegt. Dat is wellicht niets nieuws. Ten slotte zei Rousseau al: 'Mon enfant, l'interêt particulier nous trompe; il n'y a que l'espoir du juste qui ne trompe point'⁹.

1. Ed van Thijn, 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', S & D, februari 1974.

2. Zie bijv. S. W. Couwenberg, *Modern Socialisme*, Alphen a/d Rijn 1972.

3. B. Willems, *Revolution und Protest, oder Glanz und Elend des bürgerlichen Subjekts*, Stuttgart 1969.

4. G. Ritter, 'Ursprung und Wesen der Menschenrechten', in: R. Schnur, *Geschichte der Erklärung der Menschenrechte*, Darmstadt 1964.

5. J. Moltmann, 'Die Revolution der Freiheit', in: *Perspectiven der Theologie*, München-Mainz 1968.

6. Ed van Thijn, o.c.

7. De *Volkskrant*, 28 februari 1974.

8. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt 1970, p. 244.

9. J. J. Rousseau, 'La profession de foi du vicairé Savoyard', in: *Oeuvres compl.*, 12 vol., Paris 1871-1877.

K. J. de Bruijn

Het vragenrecht – II

In dit tweede deel van de studie over het gebruik van het vragenrecht in de Tweede Kamer, behandelt de auteur de vraag welke Kamerleden de meeste vragen stellen, hoe de verhouding is tussen algemene en regionaal gerichte vragen en de termijnen van beantwoording. Het derde en afsluitende deel verschijnt in de eerstvolgende aflevering van S & D.

Persoonlijke totalen

Ook wanneer wordt nagegaan welke Kamerleden vragen stellen, blijkt uiteraard, dat het grootste aantal vragen uit de oppositiebanken komt. Behalve uit de totaalcijfers, die eenvoudig verkregen kunnen worden, door de persoonlijke totalen per fractie op te tellen, blijkt dit ook overduidelijk uit een andere wijze van benadering.

In 1967-1968 werden in totaal 847 vragen gesteld. Hoewel er in totaal 176 Kamerleden vragen stelden, hebben er natuurlijk nooit meer dan 150 tegelijkertijd deel uitgemaakt van de Tweede Kamer. Dat er toch 176 in de loop van de vier jaren betrokken zijn geweest bij het vragen stellen, heeft een aantal uiteenlopende, maar betrekkelijk simpele oorzaken. Er zijn leden overleden, sommigen hebben bedankt, weer anderen werden minister of kregen een andere functie die niet te combineren is met het Kamerlidmaatschap en zij allen werden door anderen vervangen. Desondanks is het natuurlijk het meest zinvol het totaal aantal gestelde vragen door het aantal zittende Kamerleden (150) te delen, wanneer men wil weten, hoeveel vragen gemiddeld per Kamerlid in een bepaald jaar zijn gesteld.

Dat levert voor het zittingsjaar 1967-1968 een gemiddelde van 5.6 vragen per Kamerlid op. Wanneer wij nu zien, dat in dat jaar het Kamerlid Nederhorst (PvdA) met 43 schriftelijke vragen het hoogste stond, dan betekent dat 7.7 maal het algemeen jaargemiddelde. De meest nieuwsgierige vragensteller in het kamp van de regeringspartijen bleef daar ver bij achter: de VVD'er Wiegel haalde met 31 vragen slechts 5.6 maal het jaargemiddelde.

Toch is het woord 'slechts' hier niet geheel op zijn plaats. Enig verder cijferwerk laat namelijk zien, dat deze 'score' van Wiegel in de regeringsgezinde fracties nopit meer werd geëvenaard: sterker nog, hoger dan 3.9 maal het jaartotaal kwam niemand meer.

Dat is des te meer opmerkelijk, omdat het later de liberaal Wiegel zal zijn, die nogal eens meezingt in het koor van hen, die menen dat er misbruik van het individuele vragenrecht wordt gemaakt. Misschien ziet de huidige voorzitter van de liberale fractie in de Tweede Kamer die 5.6-maal-het-

gemiddelde-score uit 1967-1968 wel als een jeugdzonde van een te geestdriftig jeugdig politicus, die immers op 18 april 1967 als een jongste Kamerlid van Nederland op 25-jarige leeftijd zijn intrede in het vaderlandse parlement deed.

Wanneer wij de hierboven uitgevoerde berekening toepassen op de cijfers van 1968-1969 (1063 vragen), dan blijkt dat de heer Laban (PvdA) met 57 vragen aan de top staat. Daarmee vroeg hij 8 maal het jaargemiddelde (7.1 vraag per zittend Kamerlid) van dat zittingsjaar. De afgevaardigde met het grootste aantal vragen in het regeringsgezinde kamp was toen de KVP'er Maenen met 28 vragen, dat is 3.9 maal het jaargemiddelde.

In 1969-1970 (1458 vragen) was het opnieuw de socialist Laban die de meeste vragen stelde: 86 vragen, of 8.9 maal het jaargemiddelde van 9.7. Niet de KVP'er Maenen ditmaal, maar zijn fractiegenoot Kleisterlee stond aan de top in het regeringskamp: hij stelde 35 vragen, dat betekende 3.6 maal het jaargemiddelde.

De KVP'er Maenen nam in 1970-1971 (951 vragen) bij de regeringspartijen de kop weer over: in dat jaar stelde hij 24 keer een vraag, waarmee hij 3.8 maal het jaargemiddelde haalde.

Bij de oppositie was het voor de derde achtereenvolgende maal de socialist Laban die de lijst aanvoerde: met 55 vragen vroeg hij 8.7 maal zoveel als 'het gemiddelde zittende Kamerlid'.

Het is duidelijk: wanneer wij eenzelfde berekening maken voor de gehele hier behandelde periode (4319 vragen), dan moet het de PvdA'er Laban zijn, die als meest nieuwsgierige afgevaardigde uit de bus komt: met 211 vragen scoort hij in de periode 1967-1971 niet minder dan 7.3 maal het totaal-gemiddelde over die periode. Waarbij dan nog kan worden aangetekend, dat hij niet eens de volle vier jaren, die hier zijn behandeld, deel uitmaakte van de Kamer. Hij deed namelijk pas op 18 december 1967 zijn intrede. Het feit evenwel, dat hij als onderwijsdeskundige van de PvdA-fractie het onderwerp van staatszorg tot zijn werkterrein mag rekenen, dat jaarlijks de grootste hap uit de rijksbegroting neemt, verklaart uiteraard veel. Zeker voor een lid van de grootste fractie van de oppositie (de overige onderwijspecialisten in de Kamer hebben overigens Labans kritische nieuwsgierigheid niet willen evenaren; dat blijkt uit het gereleveerde feit, dat het duurste departement pas op de vierde plaats komt als doelwit van vragenstellende Kamerleden).

Over de gehele periode van 1967-1971 gerekend, was het de KVP'er Maenen, die de meeste vragen stelde: op de kop af 100, d.w.z. 3,5 maal het totaal-gemiddelde.

Zuinige fractievoorzitters

Fractievoorzitters blijken zuinige vragenstellers. Verklaringen hiervoor lijken gemakkelijk te bedenken. Zij hebben doorgaans geen specialisme,

kunnen niet regionaal-gebonden optreden en houden zich in de debatten slechts met de grote, algemene lijnen bezig; voor het in details gaande werk hebben zij doorgaans in de fractie 'hun mensen'.

Het sterkste voorbeeld daarvan was in de onderzochte periode de KVP-fractievoorzitter Schmelzer: hij stelde in vier jaar geen enkele vraag! Om bovenstaande redenen niet en – hoogstwaarschijnlijk – niet, omdat hij altijd een der parlementariërs was die als zijn mening uitsprak dat er veel te veel gevraagd werd. Meer dan eens heeft hij gesteld, dat de Tweede-Kamerleden zuiniger met het vragenrecht zouden moeten omspringen en uit zijn eigen totaal van 0 vragen blijkt in ieder geval, dat hij het voorbeeld heeft willen geven, dat in zijn ogen goed was.

Ook andere fractieleiders hebben overigens de stelling geschraagd, dat zij doorgaans slechts weinig schriftelijke vragen stellen; Toxopeus en Geertsema (de laatstgenoemde nam tijdens de onderzochte periode de plaats in van de liberale fractieleider Toxopeus, die benoemd werd tot commissaris van de Koningin in de provincie Groningen) waren ieder zeer bescheiden en hetzelfde kan gezegd worden van de confessionele fractievoorzitters Biesheuvel en Mellema. De laatstgenoemden stelden ieder in totaal 3 vragen.

Trouwens, zelfs de leider van de oppositie, de socialist Den Uyl draagt een bewijs voor de bovengenoemde stelling aan; ook hij kwam in vier jaren slechts tot 31 vragen, nauwelijks iets boven het gemiddelde aantal vragen per zittend Kamerlid dus.

Algemeen - regionaal

Het indelen van de vragen in die, welke een algemeen (zo men wil: landelijk) karakter droegen en die, welke duidelijk een regionaal doel dienden, is niet zo gemakkelijk geweest als dit op het eerste gezicht moge schijnen. Want tegenover de vele keren, dat het inderdaad zeer voor de hand lag, in welke van de twee categorieën een vraag of een serie vragen thuis hoorde, stonden de twijfelgevallen. Series bijvoorbeeld, die iets algemeen vroegen, maar in een van de vragen duidelijk waren geënt op een situatie of gebeurtenis in een bepaalde regio. Ook gebeurde het wel, dat een duidelijk regionaal getinte vraag gevolgd werd door een aansluitende vraag, waarin bijvoorbeeld een algemene maatregel werd gevraagd. In die gevallen moest een keus worden gemaakt en ook hier is dus de subjectiviteit onvermijdelijk enigszins binnengeslopen.

Verhouding

Wanneer we tegenover de totalen 'Algemeen' en 'Regionaal', die ongeveer in een verhouding 60-40 staan, de aangebrachte correcties beschouwen, die zijn aangebracht i.v.m. het zgn. 'doornummeren' in de Aanhangsels,

dan valt op, dat hier de verhouding andersom ligt. Het onderstaande staatje bewijst dat.

	<i>Algemeen</i>	<i>Regionaal</i>
Aangebrachte correcties '67-'68	45	50
Aangebrachte correcties '68-'69	60	86
Aangebrachte correcties '69-'70	70	92
Aangebrachte correcties '70-'71	69	83
	244	311
	=	=
	44%	56%

Dit betekent, dat naar verhouding meer vragen van regionale aard een langere antwoordtijd vergen en niet binnen de gebruikelijke termijn kunnen worden beantwoord, dan vragen met een algemene strekking. De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat dit verschijnsel zijn oorzaak vindt in het door de betrokken minister vragen van inlichtingen in de desbetreffende regio. Niet alle provinciale c.q. gemeentebesturen — om maar enkele van de door de bewindslieden meest aangeboorde inlichtingenbronnen te noemen — werken zo snel, dat de gehele procedure haar beslag kan krijgen binnen drie weken.

Naar aanleiding van persberichten

Kamervoorzitter Van Thiel heeft eens gezegd, dat hij na het lezen van de ochtendbladen kon voorspellen welke vragen er door de leden van de Tweede Kamer die dag zouden worden ingediend. Mr. Van Thiel duidde er met deze opmerking op, dat zeer veel vragen door berichten in kranten (en door radio- en televisieuitzendingen) worden veroorzaakt.

Het aantal vragen, dat in de onderzochte periode is gesteld naar aanleiding van persberichten lijkt niet zo veel te zijn: over de gehele periode 14.8% en in de onderzochte zittingsjaren respectievelijk 7.7%, 14.1%, 18.4% en 16.4%.

Overigens lijkt een bewijs voor de stelling, dat de nieuwsmedia voor de vragenstellende Kamerleden uitermate belangrijke bronnen zijn, ook gelegen in een nadere beschouwing van de cijfers van de jaartotalen. Met het stijgen van het aantal vragen per jaar, gaat sneller dan verhoudingsgewijs te verwachten zou zijn geweest het aantal vragen dat naar aanleiding van persberichten wordt gesteld, omhoog.

Vroeger anders

Het is overigens wel eens anders geweest: Pippel schrijft in zijn al eerder Socialisme en Democratie 6 (1974) juni

geciteerde boek over het Reglement van Orde der Tweede Kamer en zijn geschiedenis, dat in het prille begin van wat wij de vaderlandse geschiedenis van het parlementaire vragenrecht zouden kunnen noemen de pers nog niet zo'n belangrijke rol kon spelen: 'Het is in het algemeen geen gebruik vragen te stellen naar aanleiding van courantenberichten...'

Ook hier volgden wij de ontwikkeling, die het Britse parlement had gekend. Lord Palmerston, de befaamde minister van Buitenlandse Zaken van Groot-Brittannië uit het eerste deel van de negentiende eeuw, gaf daar in 1831 een sprekend voorbeeld van, toen hem, naar aanleiding van berichten over de strijd tegen de Nederlanders in België, in het Lagerhuis vragen werden gesteld. Zijn antwoord luidde 'Whatever information the House of Commons may require in order to enable it to form an opinion of the policy of His Majesty's Government I shall always be ready to give. But if gentlemen expect that His Majesty's Ministers are here to serve no purposes but those of a newspaper, I can assure them that they will find themselves greatly disappointed.'

Antwoorden niet binnen de gebruikelijke termijn

In de algemene inleiding is reeds gesteld, dat de ministers niet verplicht zijn op de hen gestelde vragen te antwoorden. Weliswaar zijn niet alle schrijvers deze mening toegedaan, maar in het voetspoor van Van der Pot, Oud en Van Raalte wordt er hier verder van uitgegaan, dat er geen antwoordplicht bestaat. Daartoe hoeven de ministers niet eens 'een beroep te doen op het recht tot niet antwoorden, bedoeld in het tweede lid van art. 97 der Grondwet' schrijft de oud-directeur der griffie van de Tweede Kamer der Staten-Generaal J. G. Pippel in zijn boek 'Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal - Zijn geschiedenis en toepassing'.

Dat Grondwetsartikel 97, tegenwoordig artikel 104, bevat namelijk het volgende tweede lid: 'zij geven aan de Kamers, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, de verlangde inlichtingen, waarvan het verlenen niet strijdig kan worden geoordeeld met het belang van de Staat'.

Al direct nadat in het reglement van orde het artikel was opgenomen, dat de mogelijkheid opende tot het stellen van vragen, werd rekening gehouden met het uitblijven van het gevraagde antwoord. Omdat de leden, die vragen stelden, in zulke gevallen evenwel toch zouden kunnen verlangen, dat zou kunnen blijken welke vragen zij hadden gesteld, werd door de toenmalige Kamervoorzitter Roëll bepaald dat de vragen, waarop 30 dagen nadat zij aan de Minister waren meegedeeld geen antwoord was gegeven, afzonderlijk in het Aanhangsel zouden worden gepubliceerd.

De termijn is inmiddels veranderd, maar het Reglement van Orde der 2e Kamer kent die mogelijkheid nog steeds. Art. 108 van dat Reglement van Orde luidt namelijk: 'De in artikel 107 bedoelde vragen worden, zodra zij door de Voorzitter aan de minister zijn doorgezonden, openbaar gemaakt.'

Bovendien worden ze met de antwoorden, indien ze mondeling zijn beantwoord in de Handelingen en indien ze schriftelijk zijn beantwoord, opgenomen in een Aanhangsel van de Handelingen. Heeft de steller een schriftelijk antwoord gevraagd en is dit na drie weken nog niet ingekomen, terwijl evenmin een mondeling antwoord gegeven is, dan worden de vragen zonder antwoord in het Aanhangsel opgenomen'.

Dat komt niet voor, vooral ook niet omdat het gebruikelijk is dat ministers, die geen kans zien binnen de genoemde drie weken te antwoorden, hiervan in een kort briefje mededeling doen. Bovendien is met het genoemde openbaar maken van de gestelde vragen — op de dag dat zij worden doorgestuurd, worden zij in het Kamergebouw voor Kamerleden en parlementaire pers ter inzage gelegd, waarna zij de volgende dag behalve aan deze groepen, aan allen die de 'witte stukken', Kameragenda's e.d. plegen te ontvangen, in gedrukte vorm worden toegestuurd — al voldaan aan de wens die aan de oorspronkelijke beslissing van Kamervoorzitter Roëll ten grondslag lag: ieder heeft er kennis van kunnen nemen door wie aan welke bewindslieden welke vragen zijn gesteld.

Steeds meer blijkt overigens, dat de termijn van drie weken niet of nauwelijks door de ministers wordt gerespecteerd. In de vier hier behandelde jaren werd van de in totaal 4319 gestelde vragen 46.6% niet binnen de termijn van drie weken behandeld. De 2011 'te laat' beantwoorde vragen zijn ook nog verder uitgesplitst: 1314 vragen, dat is 30.4% werd dan wel niet binnen drie, maar in ieder geval wel binnen zes weken beantwoord, voor 484 vragen (11.2%) viel de antwoordtermijn tussen zes weken en drie maanden, terwijl de stellers van 213 vragen (4.9%) langer dan drie maanden op antwoord moesten wachten.

Ook over de jaartotalen van de niet binnen de termijn van drie weken beantwoorde vragen valt nog wel wat op te merken. Daarbij valt o.m. op dat deze totalen verhoudingsgewijs vrijwel gelijk over de jaren 1967-'68 en 1968-'69 zijn verdeeld. Niet binnen de termijn van drie weken vielen in die zittingsjaren respectievelijk 45.6 en 46% (gemiddelde over vier jaar: 46.6%). Ook het aantal vragen, dat in die jaren binnen zes weken werd beantwoord, was relatief vrijwel gelijk: respectievelijk 34.6 en 33.6% (dat was iets hoger dan het percentage over vier jaar gerekend, dat 30.4% was). Iets lager dan het percentage over vier jaar gerekend zijn de jaarpercentages 'Binnen 3 maanden' en 'Langer' over 1967-'68 en 1968-'69. Respectievelijk 8 en 8.8% (dus wel weer vrijwel gelijk) tegenover 11.2% over de gehele periode en respectievelijk 3 en 3.6% (ook hier geen groot onderling verschil) tegenover 4.9% over de gehele periode.

Het jaar 1969-'70 geeft, vooral na de qua onderlinge verhoudingen zeer overeenstemmende jaren 1967-'68 en 1968-'69, een wonderlijk beeld te zien. Uit het totaal aantal niet binnen drie weken gegeven antwoorden, lijkt een duidelijke verbetering merkbaar in de opstelling van de antwoordende bewindslieden jegens de vragenstellende Kamerleden: het aantal

niet binnen de termijn van drie weken gegeven antwoorden zakt met niet minder dan 14%. Nog opmerkelijker is evenwel, dat deze teruggang zo sterk wordt beïnvloed door het veel lagere percentage niet binnen drie maar wel binnen zes weken beantwoorde vragen: dit zakt van 33.6% naar 12.6%. Daarentegen gaat het met de vragen, waarvoor een langere antwoordtermijn vereist blijkt, de verkeerde kant op. Zowel de percentages 'Binnen drie maanden' en 'Langer' springen omhoog: van 8.8% naar 13.3% en van 3.6% naar 6.1%.

Dat dit geen tijdelijke verhoging is wordt in het jaar 1970-'71 bewezen. De stijging van het aantal antwoorden, dat drie maanden of zelfs langer vergt, zet opnieuw gestaag door: in het laatste van de vier onderzochte jaren klimmen die percentages respectievelijk van 13.3 naar 13.5% en van 6.1 naar 6.4%. Onthutsend is evenwel de enorme sprong, welke het aantal niet binnen drie maar wel binnen zes weken gegeven antwoorden maakt: naar 50.6%, dus meer dan de helft van alle gestelde vragen. Het jaar 1970-'71 steekt dan ook zeer slecht af bij de op dit punt toch al niet zo fraaie jaren uit de onderzochte periode: 70.5% van alle gestelde vragen is niet binnen de termijn van drie weken beantwoord.

Slechte gewoonte

De hiervoor gemelde slechte gewoonte van sommige met vragen bestookte bewindslieden ook de mededeling, dat zij tot hun spijt nog niet in staat zijn te antwoorden, pas in te sturen als meer dan drie weken zijn verstreken na het stellen van de vraag, blijkt intussen met de jaren toe te nemen. Was het in 1967-'68, het eerste van de vier aan een onderzoek onderworpen jaren al 5.3% van het aantal gestelde vragen waarop de mededeling dat 'het helaas niet mogelijk is enz.' niet binnen drie weken kwam, in het zittingsjaar 1970-'71, het laatste van de vier in dit onderzoek betrokken jaren bleek dit percentage al met bijna $2\frac{1}{2}$ vermenigvuldigd. Het kwam toen, op een totaal van 951 gestelde vragen, namelijk 125 keer voor.

Irritatie

Dat sommige Kamerleden hierdoor duidelijk geïrriteerd worden, blijkt uit reacties hunnerzijds. Zo confronteerde mr. Van Lier (PvdA) op 11 januari 1971 staatssecretaris Krusinga van Sociale Zaken en Volksgezondheid met 'een aantal door hem niet binnen de gebruikelijke termijn beantwoorde vragen van Kamerleden (die) langzamerhand een zeer ongebruikelijke omvang heeft aangenomen'. Het Kamerlid somde bij die gelegenheid 15 vragen op. Nadat de staatssecretaris in zijn antwoord – 18 dagen later, dus ditmaal wel binnen de gebruikelijke termijn – had doen weten grote waarde te hechten aan een goede beantwoording van vragen, die hem door Kamerleden werden gesteld, maar daarbij had gewezen op de niet eenvoudige problematiek rond de volksgezondheid en de toeneming van het

aantal aan hem gestelde vragen, beantwoordde hij er tegelijk 6 van de door Van Lier genoemde 15 (33).

Welke ministers antwoordden te laat?

Hoewel het voor de hand ligt te veronderstellen, dat het departement, dat de meeste vragen op zich af zag komen, ook in absolute zin de meeste keren verstek moest laten gaan, wanneer het erom ging binnen de termijn van drie weken te antwoorden, is dit toch niet het geval geweest. Verkeer en Waterstaat is met 392 te late antwoorden weliswaar tweede op deze lijst (12.7% van alle vragen kwam voor rekening van dit departement), maar Sociale Zaken en Volksgezondheid, dat met 11.6% de tweede was in de rangschikking van departementen, die de meeste vragen te beantwoorden kregen, gaat hier met 432 niet tijdig beantwoorde vragen (15.8% van alle niet binnen de gebruikelijke termijn van drie weken beantwoorde vragen) aan de leiding.

Binnenlandse Zaken is in dit overzicht van te laat gegeven antwoorden met 10.7% van alle te laat beantwoorde vragen naar de derde plaats geklommen.

Economische Zaken daarentegen heeft – relatief – een goede prestatie geleverd: met 11.1% van alle vragen op de derde plaats in het ‘algemeen klassemment’ blijkt dit departement kans te hebben gezien in de rangschikking van de late-beantwoorders een plaatsje te zakken, door ‘slechts’ 10.2% van de te late antwoorden voor zijn rekening te nemen. Eenzelfde relatief compliment komt Onderwijs en Wetenschappen toe: tegenover 9.7% van alle vragen, 8.4% te laat beantwoorde vragen.

Hierbij is steeds uitgegaan van het totaal aantal niet binnen de gebruikelijke termijn beantwoorde vragen. Bij vergelijking van de termijnen, dat ‘te laat’ werd geantwoord, zijn er nogal wat verschillen. Zo is Verkeer en Waterstaat wel het departement, dat het grootste aantal ‘niet binnen drie maar dan toch nog altijd wel binnen zes weken’ – antwoorden heeft. Bij de langer durende wordt V en W dan evenwel voorbijgestreefd door Sociale Zaken en Volksgezondheid. Wat de ‘langer dan drie maanden’ durende antwoorden betreft zelfs door drie departementen: Sociale Zaken en Volksgezondheid, Binnenlandse Zaken en Onderwijs en Wetenschappen. Wanneer wij het aantal te laat gegeven antwoorden vergelijken met het totaal aantal vragen dat aan het hoofd van een bepaald departement is gesteld, dan komen uiteraard opnieuw Sociale Zaken en Volksgezondheid en Binnenlandse Zaken – in dit ‘te laat’-overzicht zo sterk naar voren gekomen – allereerst in het gezichtsveld.

Sociale Zaken en Volksgezondheid, betrokken bij 741 vragen ziet kans om bij het beantwoorden van 58.3% daarvan over de gebruikelijke tijd heen te gaan.

Binnenlandse Zaken komt zo hoog niet, maar 55.5% van alle aan dit departement gestelde vragen is toch te laat.

Hiertegenover zijn ook gunstiger cijfers te stellen: Buitenlandse Zaken kreeg met 458 vragen 7.2% van alle vragen te beantwoorden. Toch werden er slechts 99, dat is 21.6% van alle gestelde vragen te laat beantwoord. Een percentage, dat gunstig afsteekt bij het algemene percentage van te laat beantwoorde vragen en eveneens bij de te vergelijken cijfers van Justitie. Aan dit departement werd beantwoording gevraagd van een vrijwel gelijk aantal vragen (455 = 7.1%), maar hier werd niet minder dan 53.8% te laat beantwoord.

Een zelfde vergelijking valt te maken tussen Financiën en Defensie. Aan de minister (en staatssecretaris) van het eerstgenoemde departement werden 329 vragen voorgelegd, dat is 5.1% van het totaal. 51.9% daarvan werd niet binnen de gebruikelijke termijn behandeld.

Defensie kreeg slechts 21 vragen minder, dus 308 d.w.z. 4.8%. Het aantal hiervan niet tijdig beantwoorde vragen bedroeg evenwel niet meer dan 18.5%.

<i>Jaar</i>	<i>Aantal gestelde vragen</i>	<i>Niet binnen termijn</i>	<i>%</i>	<i>Binnen 6 weken</i>	<i>%</i>	<i>Binnen 3 mnd</i>	<i>%</i>	<i>Langer</i>	<i>%</i>
1967-'68	847	386	45.6	293	34.6	68	8 *	25	3
1968-'69	1063	489	46	357	33.6	94	8.8	38	3.6
1969-'70	1458	466	32	183	12.6	194	13.3	89	6.1
1970-'71	951	670	70.5	481	50.6	128	13.5	61	6.4
Totaal 1967-'71	4319	2011	46.6	1314	30.4	484	11.2	213	4.9

Nader antwoord

Soms komt het voor dat een minister een nader antwoord op een vraag geeft. Dat kan zijn, omdat na de aanvankelijke beantwoording andere feiten bekend zijn geworden, die aanvulling van het eerder gegeven antwoord noodzakelijk maken. Het komt ook voor, dat een vraag voorlopig wordt beantwoord, waarna een meer gedetailleerde uitwerking van het antwoord, doorgaans pas te geven na een meer tijdrovend onderzoek, als 'nader antwoord' wordt gegeven.

2% van het aantal onderzochte vragen viel onder de categorie, die hier als 'nader antwoord' is aangeduid, maar waaronder ook anders genoemde antwoorden zijn gerubriceerd. In een aantal gevallen wordt namelijk niet gesproken van 'nader antwoord' maar van 'vervolg-antwoord'.

Het kwam ook voor, dat het 'antwoord' op zichzelf reeds een 'nader antwoord' was, namelijk wanneer de betrokken minister zich in eerste instantie van een 'voorlopig antwoord' had bediend.

Verder waren er 'nadere mededelingen' en ook wel eens een 'verbeterd antwoord'. Dat laatste was het geval, toen minister Schut als minister van

Verkeer en Waterstaat a.i. in augustus 1970 moest laten weten, dat het antwoord op een vraag precies op tegengestelde wijze was overgekomen als de bedoeling was geweest. Het antwoord luidde namelijk 'Deze vraag wordt bevestigend beantwoord', terwijl het had moeten zijn 'Deze vraag wordt ontkennend beantwoord'.

Zoiets is natuurlijk uitermate vervelend voor een minister, maar het is een vergissing, waar niemand verder iets achter hoeft te zoeken. Anders ligt het evenwel wanneer het antwoord van de bewindsman op onjuiste gegevens blijkt te steunen. Dan zit er voor hem niets anders op dan dit ruitierlijk te erkennen en aldus de gemaakte fout goed te maken.

G. Giugni

Aantekeningen over de industriële democratie

Het vraagstuk van de industriële democratie, dat met het ontstaan van de arbeidersbeweging uit een ideologische gezichtshoek naar voren is gekomen, is vermoedelijk evenals het vraagstuk van de politieke democratie één van die onderwerpen waarover een eindeloze discussie kan worden gevoerd, omdat er geen enkele formule bestaat die tot een definitieve oplossing kan leiden. Industriële democratie, participatie, controle door de werknemers en zelfbeheer behoren overigens tot de onderwerpen die in de arbeidersbeweging het meest ter sprake komen. Ook al is hieraan in Italië de laatste jaren misschien niet veel aandacht besteed, toch zou het totaal onjuist zijn te veronderstellen dat met de bestudering van deze kwesties in ons land geen begin is gemaakt of dat niets aan de oplossing van deze vraagstukken wordt gedaan.

Onderhandeling en participatie

Allereerst moet op dit terrein tussen een aantal zaken onderscheid worden gemaakt. Industriële democratie komt in de eerste plaats tot uiting in de democratische wijze waarop beslissingen tot stand komen die betrekking hebben op de arbeidersbeweging in haar verschillende organisatievormen, waarvan de vakvereniging de voornaamste is. Wanneer men daarvan uitgaat, daarbij ongetwijfeld een der aspecten van participatie en zelfbeheer rakend, zal men niet kunnen ontkennen dat de vormen die de Italiaanse vakverenigingen hebben aangenomen na de strijd van 1969 en dank zij de opneming in het statuut voor de werknemers van een aantal fundamentele democratische beginselen, ten volle aan de criteria voor een industriële democratie beantwoorden. Het is niet toevallig dat in verschillende landen thans op dit punt eisen worden gesteld die in Italië reeds, zij het sinds kort, zijn ingewilligd (erkenning van de vakverenigingen in de onderneming, rechten van de vakverenigingen, bescherming van de in de vakvereniging ondernomen activiteiten enz.).

Een problematischer aangelegenheid is echter de deelneming van de werknemers aan de besluitvorming van de onderneming.

Het is bekend dat artikel 46 van de grondwet, dat enerzijds op grond van de destijds nog recente ervaring met de beheerscomités en anderzijds onder invloed van de katholieke leer betreffende de samenwerking tussen kapitaal en arbeid tot stand is gekomen, het recht op deelneming van de werknemers aan het beheer van de onderneming erkent. Dit artikel kan echter, daar het nog niet is toegepast en aangezien de sociale organisaties

die hierbij belang kunnen hebben niet om de toepassing ervan hebben verzocht, althans in formele zin, niet als definitief worden beschouwd.

In de grond van de zaak kan namelijk een 'interventie' van de werknemers in het beheer van de onderneming (ik spreek liever over 'interventie' dan over 'medewerking', omdat de eerste term beter past in de gedachtengang van onze grondwet) ook tot stand komen zonder gebruikmaking van modellen of structuren voor de vertegenwoordiging van de werknemers in de organen van de vennootschap. In het uiterste geval is deelneming aan de besluitvorming van de onderneming denkbaar zonder een voor dit doel gecreëerd orgaan. Het beste bewijs hiervoor wordt geleverd door de constatering dat de collectieve onderhandelingen waarin voornamelijk de loon- en arbeidsvoorwaarden worden vastgesteld, steeds meer, althans in ons land, op het terrein van het investeringsbeleid betrekking hebben, een terrein dat bij uitstek behoort tot het gebied, waarop de werkelijke beslissingen van het bedrijf worden genomen en dat in de Amerikaanse terminologie het terrein van de 'managerial prerogatives' wordt genoemd. Misschien is dit de reden waarom er nog geen werkelijk debat over de industriële democratie heeft plaatsgevonden, ook al wordt de arbeidersbeweging in Italië gekenmerkt door een levendige intellectuele belangstelling. De weg die dank zij de strijd en de onderhandelingen is afgelegd, heeft inderdaad geleid tot een aanzienlijke deelneming van de werknemers in het leven van de onderneming.

Overigens mag het belang van dit onderwerp niet worden onderschat, en wel om twee redenen. In de eerste plaats omdat dit probleem, zoals wij verderop zullen zien, thans op Europees niveau wederom actueel is; in de tweede plaats omdat het in het kader van de EEG uitgewerkte voorstel voor een Europese Naamloze Vennootschap een vorm van medezeggenschap naar Duits voorbeeld bevat. Derhalve mag over dit thema niet worden gezwegen, vooral ook omdat de Italiaanse arbeidersbeweging misschien spoedig tot een keuze zal worden geroepen. En als deze keuze zou gebaseerd zijn op de mening dat de bestaande structuren reeds de mogelijkheid bieden om tot een steeds grotere industriële democratie te komen, moet deze mening uit een gefundeerde kritiek voortkomen en niet op een onbewezen dogma steunen. Met andere woorden, een bepaalde beleidslijn heeft slechts waarde indien zij voortkomt uit een rigoureuze analyse en niet wanneer daaraan een simpele negatieve bewering ten grondslag ligt.

De Duitse medezeggenschap

In dit verband kan een kort vergelijkend overzicht bij wijze van inleiding tot de discussie nuttig zijn. Wij zullen echter de vormen van werkelijk zelfbeheer van de werknemers, zoals deze in niet-kapitalistische landen en met name in Joegoslavië bestaan, buiten beschouwing laten. In de kapitalistische landen, waartoe ongetwijfeld ook ons land behoort, vormt het Duitse experiment ongetwijfeld het beste voorbeeld van deelneming aan het be-

heer van de onderneming. Het is in 1951 gestart en heeft zich vervolgens ontwikkeld, met een consolidering van het systeem in 1971.

Het betreft het bekende experiment van de medezeggenschap, die in twee vormen voorkomt. In de kolenmijnen en in de ijzer- en staalindustrie zijn de werknemers in de organen van toezicht van de onderneming op paritaire grondslag vertegenwoordigd, terwijl in het werkelijke uitvoerende orgaan 1 op de 3 leden, namelijk degene die met de arbeidsaangelegenheden is belast, door de vakverenigingen wordt aangewezen. In de overige economische sectoren heeft de medezeggenschap de vorm van een minderheidsvertegenwoordiging van de ondernemingsraad in de organen van toezicht. Vooral in ons land bestaat de ingewortelde opvatting dat dit experiment een mislukking is geworden. Deze opvatting zou juist kunnen blijken, wanneer men daarbij uitgaat van het criterium van werkelijke invloed van de arbeidersbeweging op de economische besluitvorming van de onderneming, op de economische besluitvorming in het algemeen en in het uiterste geval ook op de vaststelling van het 'ontwikkelingsplan'. Men kan evenwel gemakkelijk hiertegen inbrengen dat de mislukking niet zozeer in de institutionele deelneming dan wel in het gebrek aan doelstellingen van de Duitse arbeidersbeweging is gelegen. Anderzijds verdient het de aandacht dat, ook al wordt er van links een in het oog lopende kritiek uitgeoefend, die ook in de vakverenigingen lang niet zeldzaam is, de SPD ondanks het herhaaldelijk voor de Duitse medezeggenschap gezongen *requiem* bij iedere verkiezing terugkomt op het motief van uitbreiding en versterking van dit instituut.

Deze overweging verschaft ons dus nog een gesprekstema bij onze poging eens en voor altijd na te gaan wat de werkelijke betekenis is van de nu sinds 25 jaar in Duitsland opgedane ervaring met de medezeggenschap en te onderzoeken waarom de kritiek op dit experiment bijna steeds in intellectuele kringen wordt geleverd maar nooit doorslaggevend is geweest voor de politieke en syndicale acties.

Het Britse experiment

Laten wij thans de Britse arbeidersbeweging onder de loep nemen, waarin een nieuwe houding veld schijnt te winnen. Het verslag over de industriële democratie, dat door een werkgroep ad hoc van de *Labour Party* in 1967 is opgesteld en dat in wezen als een officieel document wordt beschouwd, stelt als interessante overweging voorop dat 'de werkgroep de houding van de arbeidersbeweging ten opzichte van de vormen en de omvang van de deelneming van de werknemers in de onderneming op de helling heeft gezet, daar deze houding in hoofdzaak afkomstig is van de vorige of zelfs van een nog eerdere generatie'. In werkelijkheid bevat het in dit verslag vervatte politieke actieprogramma een aantal zeer heterogene voorstellen die duidelijk de vrucht van een empirische denkwijze zijn. Er is namelijk niet zozeer sprake van een voorstel tot deelneming aan het beheer als wel van

een programmatisch manifest voor de 'macht van de vakverenigingen'. Medezeggenschap is in experimentele vorm voorzien voor de publieke sector, maar ten aanzien van de particuliere sector zal deze volgens het rapport pas worden gerealiseerd 'na de voltooiing van een verdergaande uitbreiding ofwel van de collectieve onderhandelingen ofwel van de beschermende wetgeving'.

De deelneming in de organen van de vennootschap echter komt naar voren als element van een gecompliceerde syndicale democratie, waarvan de nadere bepaling van de *single channel* voor de vertegenwoordiging het kernpunt vormt. Met andere woorden iedere vorm van overleg of deelneming door niet-vakverenigingsleden wordt expliciet van de hand gewezen. Deze opvatting schijnt verband te houden met de vroegere Britse ervaringen (het 'gemengd overleg'). Een aspect waarop zeer de nadruk wordt gelegd is het 'recht op informatie' van de vakverenigingen, dat bedoeld is om de contractuele positie van de vakverenigingsvertegenwoordigers te versterken.

Er blijken hoe dan ook, in het kader van een strategie die, zoals wij reeds hebben opgemerkt, een empirisch karakter draagt, veelbetekenende concessies te worden gedaan ten aanzien van de samenwerking tussen vakvereniging en directie volgens de formule van het *government by consent*. Daarnaast verdient echter de niet minder veelbetekenende bewering de aandacht dat de traditionele weigering van de vakbeweging om enige beheersverantwoordelijkheid op zich te nemen, 'in strijd lijkt te zijn met de pragmatische opvatting van de vakverenigingen en op foutieve abstracties is gebaseerd, die niet beantwoorden aan de werkelijke problemen van de arbeiders in de fabrieken'. Er is dus een belangwekkende ontwikkeling aan de gang, die reeds heeft geleid tot de toepassing van bepaalde vormen van medezeggenschap in genationaliseerde bedrijven en tot de indiening vorig jaar door de *Labour*-fractie van het parlement van een voorstel – waarover de partij als zodanig geen officieel standpunt heeft ingenomen – waarin enige essentiële aspecten van het Duitse experiment met de medezeggenschap schijnen te zijn overgenomen: met name de benoeming van een arbeidsdirecteur door de werknemersorganisatie.

Deelneming aan het kapitaal

Bekijken wij vervolgens de programma's van de economische democratie in de Scandinavische landen. In de Noorse wetgeving werd het principe ingevoerd van de werknemersvertegenwoordiging in de bestuursraden; zij maakt hiervan een derde deel uit. In Denemarken is door de recente politieke gebeurtenissen het socialistische voorstel van januari 1973, dat een zeer grote weerklank op Europees vlak had gevonden, op de achtergrond gedrongen. In dit plan werd een geleidelijke ontwikkeling van de verhoudingen in de industrie voorgesteld door middel van een systeem van deelneming van de werknemers aan de groei van het kapitaal dat in een

nationaal door de werknemers te controleren fonds zou worden ondergebracht.

Dit fonds zou worden opgebouwd door storting van een bepaald percentage van het salaris, dat aanvankelijk op 0,5% zou worden vastgesteld en dat tot 5% in 1983 zou toenemen. De bedoeling was dat de geleidelijke overdracht van eigendom van het kapitaal na 20 tot 25 jaar zou leiden tot een onteigening van 50% – dat als maximum werd gesteld – ten gunste van het zojuist genoemde fonds. Hieraan parallel was de hervorming gepland van de vennootschappen op aandelen, zodat een vertegenwoordiging van de werknemers in de besturende organen van de vennootschap mogelijk zou worden.

Het verschil met de andere voorstellen voor deelneming van de werknemers bestaat erin dat dit voorstel rechtstreeks het probleem van de eigendom van het kapitaal aansnijdt (zoals overigens ook het analoge voorstel dat verleden jaar op het congres van de Duitse sociaal-democratische Partij is besproken en dat thans door de SPD weer naar voren wordt gebracht). Het lijkt dus misschien verder te gaan, maar toch is het de vraag of het niet in vele opzichten voortvloeit uit een verouderde opvatting, volgens welke het kapitalisme wordt gezien als een directe en exclusieve uitdrukking van het beheer door de eigenaar van de produktiemiddelen of als een toeëigening door particulieren met een exclusieve uitoefening van het eigendomsrecht. Ondanks dit voorbehoud blijkt het voorstel één van de meest samenhangende pogingen te zijn om de industriële democratie in de 'economische democratie' in te passen.

Drie modellen

Het is tamelijk waarschijnlijk dat het weer naar voren brengen van het idee van de industriële democratie niet alleen is terug te voeren tot 'participatienistische' motieven, gebaseerd op de gebeurtenissen die in mei 1968 in Frankrijk hebben plaatsgevonden, maar ook tot de crisis van de verschillende vormen van organisatie van de arbeid, die heeft geleid tot de formulering van hypothesen voor geïnstitutionaliseerd zelfbeheer of, zoals in de Angelsaksische en Scandinavische landen wordt gezegd, van *shop floor democracy*.

De waarde van deze initiatieven is namelijk niet vast te stellen. Wanneer men over deze initiatieven, die een crisismoment vormen in de wetenschappelijke organisatie van de arbeid, spreekt als over een democratische verworvenheid, is dit ongetwijfeld een onverdiende lof. De vorming van *self-managing* groepen is immers op zichzelf nog geen uiting van democratie, omdat deze groepen in de eerste plaats zijn bedoeld om het plezier in de arbeid te vergroten, ofwel de vervreemding ten opzichte van het eigen werk te verkleinen. Democratie betekent weliswaar deelneming aan de macht, maar door een simpele opheffing van de Taylor-methode bij de organisatie van de arbeid komt nog geen industriële democratie tot stand.

Het belang van dit programma moet natuurlijk niet worden onderschat, maar het kan in termen van industriële democratie nog aan waarde winnen als het kan worden bestempeld als een factor in de strijd van de vakverenigingen, zoals dit bij een aantal recente Italiaanse experimenten het geval is geweest; wanneer het namelijk wordt opgevat als een moment van spanning voor de beweging die door het bereiken van bovengenoemde doeleinden een groter inzicht verkrijgt in de eigen kritische taak ten opzichte van het beheer van de onderneming.

Bij de poging om een aantal onderwerpen voor een discussie over de industriële democratie voor te stellen is er geen ruimte voor conclusies die niet het karakter zouden hebben van een werkhypothese welke ter verificatie wordt voorgelegd. Een kort overzicht van de recente ervaringen of van de tendensen die in de arbeidersbewegingen van andere westerse landen zichtbaar zijn, leidt in ieder geval tot de aanwijzing van drie concrete modellen die ter discussie kunnen worden gesteld.

Volgens het eerste model, dat op de meest samenhangende wijze in het ontwerp van de Deense socialisten naar voren komt, wordt gestreefd naar wijziging van de verhoudingen in de onderneming door middel van een gedeeltelijke onteigening. Het voorstel wordt in de hierop betrekking hebbende documenten gemotiveerd met het argument dat het recht van de werknemers dient te prevaleren boven het eigendomsrecht. Deze bewering kan echter geen rigoureuze theoretische confrontatie doorstaan, omdat het niet een zuiver automatische overdracht van de eigendomstitel betreft waardoor het werkelijke toezicht op de produktiemiddelen in handen van de werknemers komt: de verschillende vormen van nationalisatie zijn hiervan een bewijs en niets wijst erop dat een paritair beheer van het vennootschapskapitaal op zichzelf bijdraagt tot een industriële democratie of tot een verschuiving in de werkelijke machtsverhoudingen in de vennootschap.

Een ander participatiemodel is het traditionele model, dat op medewerking is gebaseerd en waarbij dus gestreefd wordt naar overwinning van conflictsituaties. Dit model is totaal vreemd aan de socialistische ideologie en men zou het niet eens in overweging behoeven te nemen indien niet was gebleken dat socialistische bewegingen met een bij uitstek pragmatische instelling, zoals de Britse, niet meer a priori iedere vorm van medewerking van de hand wijzen en de gematigde tendens vertonen de mogelijkheden voor een consensueel beheer van de onderneming na te gaan. Derhalve moeten de redenen voor deze veranderde opvatting worden nagegaan, welke, voor zover deze aan een pragmatische houding valt toe te schrijven, waarschijnlijk aan werkelijke behoeften beantwoordt, ook al zijn hiertoe misschien praktische keuzen gedaan die voor discussie vatbaar zijn. Hier is een overdenking geboden van het Duitse experiment, dat doortrokken is van de medewerkingsgedachten maar dat toch, daar het als een constant gegeven in het programma van de sociaal-democraten en de vakverenigingen voorkomt, zeker op motieven berust die een juiste beoordeling verei-

sen. Het is onjuist een oplossing te bekritisieren wanneer men geen duidelijk beeld heeft van de behoeften waarin deze oplossing wil voorzien. Tenslotte bestaat er een model voor een industriële democratie dat binnen de onderneming een zo hoog mogelijke opvoering van de bevoegdheden en van de macht van de vakverenigingen in conflictsituaties beoogt; het is duidelijk dat dit model na een nauwkeurig onderzoek door de Italiaanse arbeidersbeweging is gekozen.

De ondernemingsovereenkomsten, de aanvullende wetgeving en de ervaringen van de afgelopen jaren zijn het resultaat van een keuze waarin een op een rigoureuze klasseonderscheid gebaseerde syndicale traditie en een nieuwe houding van de katholieke vakbeweging, die haar uitdrukking heeft gevonden in de CISI, elkaar hebben gevonden. Deze keuze is volledig in overeenstemming met opvattingen in de stijl van de *trade-unions*, welke eveneens vijandig staan ten opzichte van het denkbeeld van verzoening van de klassen.

De uitbreiding van de industriële democratie als een op antagonistische verhoudingen gebaseerde syndicale democratie kan haar uitdrukking vinden in nieuwe vormen, vanaf verruiming van het onderhandelingsgebied tot het binnendringen in de sfeer waar de beslissingen van de onderneming worden genomen, of eventueel in nadere aanvullende wetgevende bepalingen. In verband met dit laatste aspect moet worden gewezen op de in andere landen aan de dag tredende voortdurende belangstelling voor het recht op voorlichting of voor de sanctie van de verplichting tot het sluiten van contracten. Toch is ten aanzien van deze voorstellen voorzichtigheid geboden, omdat men niet aan de indruk kan ontkomen dat deze kunnen leiden tot distorsies in de ontwikkeling van de industriële verhoudingen. De verplichting tot onderhandelen bijvoorbeeld kan als noodzakelijke voorwaarde beperkte vormen van erkenning van de vakbonden meebrengen, terwijl het onderhandelingsproces als zodanig door de informatieplicht sterk kan worden beïnvloed voor zover het uiteindelijk de strategie van de vakbewegingen beïnvloedt, daar hun antithetische houding door het ontvangen van informatie wordt verzwakt.

Een naar voren gebracht probleem

Wat hier echter vooral naar voren moet worden gebracht, is de deelneming van de werknemers aan het beheer van de onderneming. Alles tezamen genomen behoeft het aannemen van bovenstaande hypothesen in abstracto niet in strijd te zijn met de opvattingen die in de Italiaanse arbeidersbeweging omtrent de syndicale democratie bestaan. Een op een conflictuele conceptie gebaseerde industriële democratie en deelneming aan het beheer zouden in het licht van de ervaring wellicht termen kunnen schijnen, die niet zo antithetisch zijn als zij er in het licht van de theoretische kritiek uitzien. Het is zelfs vermoedelijk zo, dat aan de tendens van een aantal arbeidersbewegingen en de onverwachte omzwaai van de Britse arbeiders-

beweging ten gunste van de deelneming, het feit ten grondslag ligt dat bij het functioneren hiervan de vakbeweging een voorname rol kan spelen, zodat zij de deelneming voor haar eigen doeleinden kan gebruiken en hierdoor zelfs geconditioneerd kan worden.

De ter discussie staande zaak kan in een zeer eenvoudige vraag worden samengevat: heeft de vakbeweging in de onderneming als de essentiële dragende structuur van een industriële democratie er al of niet baat bij dat de werknemers in de 'bestuurskamer' worden toegelaten via deelneming in de organen van de vennootschap?

Artikel 46 van de Italiaanse grondwet zou uitsluitend vanuit deze gezichtshoek opnieuw moeten worden bezien. Deze bepaling zal ongetwijfeld een dode letter blijven indien hieruit voorstellen worden afgeleid die in strijd zijn met de ontwikkeling van de vakbeweging in de laatste decennia: maar zij kan misschien tot leven worden gewekt mits zij wordt ingepast in een proces zoals wij hierboven hebben beschreven.

Wegens de noodzakelijke politieke duidelijkheid bij het aldus stellen van het probleem moet men evenwel van de auteur een mening verwachten, die zoal niet a priori negatief dan toch zeer onzeker zal uitvallen ten aanzien van het nut van een dergelijke strategie. Toch maken essentiële wijzigingen in de opvatting van de vakbewegingen van andere landen en de problemen die door de communautaire maatregelen zijn ontstaan, het nodig alle vastgeroeste opinies opnieuw te bezien en het probleem aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen.

De pen op papier

Nogmaals: Om de fundamenteën onzer democratie

Het doet mij genoegen, dat mijn beschouwing over de 'fundamenteën onzer democratie' replieken heeft uitgelokt (zie S en D 1974, no. 5 (Pronk) en no. 4 (V. d. Bergh en Janssens). Al kan men de kwestie hier natuurlijk niet uitpraten en overschat ik mijnerzijds het effect geenszins, een dergelijke discussie, die misschien beter aan het Congres had kunnen voorafgaan, is desondanks allerminst waardeloos. In het bestek van deze rubriek blijft het uiteraard bij enkele aantekeningen.

C. Pronk

Het is inderdaad misschien maar beter, niet te ver in de geschiedenis des vaderlands terug te gaan en ik zal mijn opponent daarin dan ook niet volgen. Wel teken ik bezwaar aan tegen de neiging, al te lichtvaardig over 'stokpaardjes van burgerlijke democraten' te spreken, zolang er nog zoveel landen zijn, waar de elementen van die 'burgerlijke democratie' nimmer zijn gerealiseerd of met voeten worden getreden. De controverse gaat echter over de vraag, of in laatste instantie het de kiezers dan wel de politieke partij toekomt, over de gedragingen van de afgevaardigden te oordelen en daaraan consequenties te verbinden. Daaraan doet het feit niets toe of af, dat om praktische redenen tot partijen georganiseerde kiezers de verkiezingen, d.w.z. de keuze tussen bepaalde, door die organisaties opgestelde kandidaten, mogelijk maken. Dat daarbij misgrepen voorkomen spreekt vanzelf – de door Pronk dramatisch geschilderde consequenties daarvan, een eventueel stemmenverlies bij volgende verkiezingen inclusief, verplichten de partijen alleen, voortaan nog secuurder bij de selectie van hun kandidaten uit te kijken. Het zijn echter alleen de kiezers, die in normale omstandigheden het recht hebben tot een effectieve correctie.

Even bedenkelijk als het spreken over 'stokpaardjes der burgerlijke democratie' is het om al te vlot te oordelen over het 'soevereine kiezersvolk' als een fictie. Het feit, dat aan die soevereiniteit, d.w.z. in laatste instantie te beslissen, een gebrekkige realisering wordt gegeven, is ongetwijfeld te betreuren: al is anderzijds in onze massasamenleving een vorm van directe democratie, via volksvergaderingen of plebiscieten, praktisch onuitvoerbaar of evenmin zonder risico's: men denke maar aan de beruchte plebiscieten van De Gaulle met zijn misleidende 'ja' of 'neen'.

De PvdA is voorstander van een participerende democratie en het is misschien niet overbodig hier mee te delen, dat ondergetekende daarvoor reeds enkele tientallen jaren geleden gepleit heeft. Waartegen ik bezwaar heb, is de neiging die participatie, o.a. via actiegroepen, soms apert ondemocratische methodes te laten gebruiken (maar daarover gaat het hier

niet), of die participatie door partijorganisaties te laten monopoliseren of manipuleren, in dit geval ten koste van de kiezer, aan wie het laatste oordeel toekomt. Partijgenoot Pronk merkt daarbij zelf op, hoe ook de 'partij', het 'soevereine partijvolk' een fictie kan zijn, omdat ook hier een kleine minderheid, volgens hem 5 à 10 procent, voor het geheel kan optreden. Dat vergroot nu juist mijns inziens het risico, aan de partij in haar diverse, vaak weer als vertegenwoordigers van het geheel optredende, gedingen een beslissingsmacht toe te spelen, die haar in laatste instantie niet toekomt. Waarom dat 'partijvolk' aan het eind van Pronk's betoog onverwacht niet imaginair zou zijn, maar nog 'wakker' ook, is mij niet duidelijk. Ik koesterde zelfs de 'verdenking' – al opereer ik liever niet met dergelijke termen – dat dit 'partijvolk', voorzover op het congres van Breda aanwezig, niet wakker genoeg was geweest.

Van den Bergh en Janssens

Wanneer ik op het artikel van Van den Bergh en Janssens op een, aan zijn uitvoerigheid evenredige wijze zou reageren, zou dit de beschikbare ruimte van dit tijdschrift en zeker van deze rubriek verre overschrijden. Daarom ook hierbij enkele kanttekeningen.

Over de wenselijkheid van een voortgezet 'algemeen maatschappelijk democratiseringsproces' kunnen wij het, naar ik meen, gemakkelijk eens zijn, evenals over de 'beteugeling van antidemocratische tendenties'. Mijn bezorgdheid gaat meer uit naar de vormen, die dit streven soms aanneemt. Zo lijkt mij dan ook de vervanging van een 'besloten elite van gekozenen' (hoewel die beslotenheid, gezien de openbaarheid van vergaderingen en de waakzaamheid der publiciteitsorganen, nogal meevalt en de gelijkstelling met een 'elitair gesloten kastesysteem' absurd is) door een zichzelf als controlelichaam opwerpende, niet-gekozen en niet-verantwoordelijke partijorganisatie, die bij alle 'openheid' ook niet vrij is van oligarchische smetten, bepaald geen verbetering in democratische zin.

Wat de diverse punten betreft (S & D 1974, no. 4, p. 149 e.v.) het volgende:

1. Hoewel voor mij het grondwettelijk bezwaar tegen een vorm van 'recall' niet het zwaarst weegt, meen ik daarvan in het zeer lezenswaardig artikel van A. van 't Laar in *De Gemeente* van november '73, waarvan ik helaas te laat kennis kreeg, geen weerlegging aan te treffen. Dat Van 't Laar aan het eind de regeling 'toelaatbaar' acht, heeft mijns inziens een andere strekking en gaat bovendien nog met enige reserves gepaard. Het hele artikel, maar dit terzijde, maakte op mij niet de indruk, dat de schrijver een enthousiast voorstander was van deze 'recall' regeling, die hij alleen preventief effectief acht, maar bij toepassing veel minder en soms zelfs 'desastreus'. Zodat zijn positieve conclusies mij dan ook nogal verrasten.

2. Overigens oordeelt partijgenoot Van 't Laar over de relatie tussen kiezer en afgevaardigde en de rol van de partij daarbij heel wat genuanceerder

dan mijn opponenten, o.a. door, behalve de bij voorkeurstemmen gekozen ook de lijstaanvoerder en de op eigen kracht gekozen (door het behalen van de kiesdeler) van de 'recall' uit te sluiten. Bepaald ontstellend acht ik het, wanneer mijn opponenten de macht der kiezers willen reduceren tot een 'bepalen van het aantal zetels, en daarmee de "macht" van de partij' en dat zij zulks dan de 'essentie der democratie' noemen. Alsof die kiezers geen raads- en andere verslagen lezen, geen discussies volgen, geen besluiten ondergaan, op hun wijze waarderen en daarop reageren en door dit geheel van gegevens, aan de gedragingen der afgevaardigden ontleend, mede hun stem op die partij laten bepalen! De democratie is toch werkelijk wel wat meer dan een mechanisme van verkiezingen, door partijorganisaties gemanipuleerd.

3. Dat meerdere heeft ook betrekking op de hele morele basis van het democratisch bestel, waaronder ik dat geheel van geestelijke, psychologische en algemeen-menselijke voorwaarden en kwaliteiten samenvat, op grond waarvan dit bestel functioneren moet. Een zekere mate van 'vertrouwen' in de vertegenwoordiger nu behoort tot die condities. Of men dit 'organiseren' kan – Bonger sprak trouwens van 'voorwaardelijk' en niet van 'georganiseerd vertrouwen' – is nog de vraag; met het 'wantrouwen' ligt het kennelijk eenvoudiger.

Misschien laat Bonger in zijn bezwaren tegen de controle van de vertegenwoordiger door zijn achterban te zwaar het element van kennis wegen. Waar het echter bovenal om gaat – ook bij Bonger: daarom legt hij zozeer de nadruk op karakter! – ligt veel meer op psychologisch terrein. Het gaat bij de man, die de belangen en opvattingen van zijn partij in discussie en strijd met tegenstanders te verdedigen heeft, niet enkel om kennis en informatie, maar ook en vooral om de tact, de schattingen, het 'Fingerspitzengefühl', de positie en het gezag, waarmee en waarin hij de situatie aanvoelt, waardeert op haar mogelijkheden en dienovereenkomstig zijn beslissingen neemt. Natuurlijk heeft hij daarbij zijn ruim gestelde opdrachten, zijn 'briefings'. Maar het is voor zijn gehele onderhandelingspositie en manoeuvreervrijheid funest, als hij bij zijn optreden het gevoel zou hebben, voortdurend argwanend op de vingers te worden gekeken door een achterban, die hem over elke tekortkoming ter verantwoording zal roepen. Dat heeft met een 'elitaire' of 'regenteske' houding niets van doen. Het is hetzelfde elementaire recht op een persoonlijke beslissingsvrijheid, dat de autobestuurder doet steigeren, als zijn passagiers zitten mee te sturen – om een moderne variant op Bonger's 'His Master's Voice' te gebruiken.

Van 'recall' tot revisie?

Het zal wel een illusie zijn om erop te hopen, dat de Partijraad op de Congresbeslissing terug zal komen. Men heeft reeds een gedetailleerde tekst uitgewerkt. Mijn opponenten wijzen op de vele waarborgen, waarmee de uitvoering omgeven zal zijn. Overigens achten zij 'recall' nog een

'onvolkomen instrument', o.a. omdat het 'juridisch niet afdwingbaar is'. Ook erkennen zij dat het recht eigenlijk aan de kiezer toekomt en zouden zij die kiezer gaarne meer invloed op de kandidaatstelling willen geven, waarbij zij o.a. aan het voorbeeld van de 'primaries' denken, de voorverkiezingen voor het Amerikaanse presidentschap, alsof er grotesker karikatuur van democratie in de massasamenleving denkbaar ware dan deze, met de carnavalsvertoningen der partijcongressen besloten maskerade.

Het zijn echter niet zozeer de formele kanten van de 'recall'procedure, die bij mij een bezorgdheid opriepen, die, naar ik heb opgemerkt, door meerderen in de Partij gedeeld wordt. Het is de hele mentaliteit, die toch wel het best met de woorden 'georganiseerd wantrouwen' gekenmerkt wordt, die verontrust. Zeker is er in de Partij werk voor 'creatieve geesten' ook op staatsrechtelijk gebied. Maar men moet dan wel goed onderscheiden tussen rijp en groen en dan ook bereid zijn lessen te trekken uit de ervaringen met experimenten als dat met 'recall'. Een volgend congres zou eventueel op grond daarvan dan ook wel tot een revisie kunnen besluiten. Men zal zich in elk geval moeten hoeden voor een soort perfectionisme op het gebied van democratische controle, om via 'checks and balances' diegenen onder ons, die geroepen worden hun verantwoordelijkheden in de dagelijkse strijd waar te maken, in hun bewegingsvrijheid op allerlei manieren te belemmeren. Dat men in alle ernst, dat doet ook Van 't Laar zelfs, suggereert, het 'recall'* nu ook maar op de parlamentsfractie toe te passen en deze daarmee in feite aan de controle van het Partijbestuur te onderwerpen, is een extra teken aan de wand.

In een tijd, waarin de democratie, ondanks alle democratiseringsstreven, in allerlei opzichten bedreigd en ondermijnd wordt, zullen we tot haar verdediging sterke, ook tegenover de grillen van het politiek klimaat in een massademocratie zich standvastig tonende, strijdbare karakters en persoonlijkheden broodnodig hebben. Terwijl wij de democratie als idee en politiek stelsel geen slechter dienst kunnen bewijzen, dan enerzijds haar in een benauwend gareel te willen spannen, anderzijds het met haar wezenlijke fundamenten niet zo nauw te nemen. Dan kan het vertrouwen niet alleen in de kwaliteit der democratisch gekozenen, maar ook in de kwaliteit van de democratie zelf verloren gaan.

B. W. Schaper

* Op de opmerking, dat 'recall' ook in het verleden in en door de Partij werd aanvaard en toegepast, ga ik nu maar niet verder in. Wel heeft het mij getroffen, dat mijn opponenten met een precedent als exempel durven komen, nl. de gang van zaken bij de Amsterdamse gemeenteraad in 1932, waarop ik zelf al zinspeelde en dat Bongers' bijzondere verontwaardiging opriep. Dat daarop zich de zoon beroept van de man, die toen het voornaamste slachtoffer was, heb ik 'zo iets als een postume vadermoord' horen noemen!

De toelating tot de universiteiten

Er zijn in onze samenleving veel spanningen. Ditmaal gaat het over de spanning die het gevolg is van de omstandigheid dat er geen plaats is voor velen die willen gaan studeren aan de Nederlandse Universiteiten. Spanning dus tussen het grote aanbod van gegadigden en de beperkte plaatsruimte. Hoe moet worden geselecteerd? Thans wordt, als selectie nodig is, een systeem gevolgd, dat erop neerkomt dat zij, die een goed eindexamen hebben afgelegd als studenten worden aanvaard en dat onder hen wier cijferlijst niet aan de gestelde eis voldoet, wordt geloot. Het is duidelijk dat iedere loting te betreuren is. Het was ook een vreemd systeem toen vroeger onder de dienstplichtigen werd geloot en de 'boffers' eruitvielen. En het is en blijft ook vreemd dat men met de staatsloterij, de toto en de paardenrennen rijk kan worden. Maar ja, dat is nu eenmaal zo.

Nu is er een voorstel op komst om onder alle jongelui die na behaald eindexamen naar de Universiteit willen gaan te loten en dus af te zien van het zonder meer toelaten van hen die een goede cijferlijst hebben alvorens tussen de anderen loting plaatsvindt. Ik zou het betreuren als dit voorstel tot wijziging van de bestaande situatie zou leiden.

Gedurende meer dan twintig jaar heb ik als deskundige de eindexamens van de h.b.s.-a mede beoordeeld. Ik heb dit altijd een uitermate boeiende taak gevonden. Het waren korte contacten, maar het waren wel zeer intensieve contacten, zodat heel wat interessante levenservaring kon worden opgedaan. En dan zag je ze passeren, die jonge mensen. Voor sommigen was het een dooernstige situatie, waaronder ze zwaar gebukt gingen, voor anderen was het een soort spel waarbij ze in volkomen rust hun antwoorden gaven. Er waren er bij die nog pas 16 of 17 jaar oud waren en die de vijfjaren-h.b.s. met de minste moeite hadden doorlopen. Er waren er ook die ruim meerderjarig waren, die menige klas hadden gedoubleerd, en die zeker veel beter op andere wijze hun jonge jaren zouden hebben besteed. Zij waren dan vaak door ambitieuze ouders met kostbare lessen naar het eindexamen gedreven. Er waren er bij voor wie het zijn van student en het lidmaatschap van studentenverenigingen het hoogste ideaal was en die – alleen om dat doel of om een grote vrijheid te bereiken – ondanks beperkte vermogens koppig volhielden. Er waren er ook die – als ik hun vroeg, hetgeen ik bij de goede kandidaten graag deed – wat ze later zouden willen gaan doen, met enthousiasme antwoordden dat ze bijv. dierenarts of econoom wilden worden of graag Frans, Engels of Duits wilden gaan studeren om daarna leraar te zijn. Er waren er ook die zeiden dat ze het nog niet wisten, maar dat ze in elk geval door wilden leren. Er waren er met bijzondere belangstelling voor en kennis van hetgeen buiten de verplichte leerstof ging. Er waren er ook die zich kennelijk geheel tot de eindexamenstof hadden beperkt, die in het algemeen niet de minste belangstelling toonden en voor wie bijv. de geschiedenis pas scheen te beginnen bij het einde van de negentiende eeuw.

Dr. E. Slijper, destijds conrector van het Utrechts gymnasium, heeft eens de volgende vergelijkingen gemaakt. Onder de leerlingen zijn er die altijd – als een *spons* – alles opnemen en alles vasthouden, zowel de hoofdzaken als de bijzaken. Er zijn er ook die als een *zeef* de letter bewaren, wat het minste waarde heeft maar die de geest der dingen, waar het op aankomt, laten vervliegen. Er zijn er die als een *wan* het koren behouden maar het kaf laten verstuiven. En dan zijn er tenslotte die als een *trechter* alles in zich opnemen om alles even snel door te laten.

Het zijn naar mijn mening over het algemeen zeker niet de zeven en – al moge het vreemd schijnen – ook niet de sponsen wier resultaten de beste zijn. De beste zijn de wannen en de trechters. De wannen worden vaak dienaren der wetenschap. De trechters vinden hun plaats wel in de grote maatschappij, mits ze over voldoende plichtsbefes beschikken. Vooral onder juristen treft men hen wel aan. Zij worden ook wel eens de dupe van hun snelheid, als dat plichtsbefes ontbreekt.

Als ik nu die ervaringen van meer dan 20 jaren nog eens overdenk dan besef ik duidelijk dat zij die de goede eindexamens aflegden, behoorden tot hen van wie als studenten en daarna in het leven oneindig veel meer kan worden verwacht dan van de anderen. Zij waren bijna steeds de geïnteresseerden, degenen die graag echt wilden gaan studeren en die het er niet om ging student te zijn. Zij waren ook als regel de jongeren van wie – evenals op school – óók op de Universiteit verwacht kon worden dat zij hun studie in een normaal aantal jaren zouden kunnen volbrengen. Vooral ook daarom is het noodzakelijk om hen die goede cijfers krijgen voor te laten gaan omdat als een economisch goed – in casu de ruimte op de universiteiten – schaars is met die ruimte ook op grond van de enorme bedragen die de staat aan iedere student ten koste moet leggen op de meest doeltreffende wijze moet worden omgesprongen. Bij een loting die aan een kandidaat met nauwelijks zesjes en een aantal onvoldoendes op zijn examen gelijke rechten geeft als aan een kandidaat met gemiddeld negen is er in het geheel geen garantie dat 'the right man in the right place' komt. Het moge worden toegegeven dat ieder criterium enige willekeur inhoudt. Waarom wél hem die gemiddeld $7\frac{1}{2}$ behaalt vrijstelling van loting geven en niet hem die gemiddeld 7 heeft behaald? Het is inderdaad een keuze geweest die als iedere keuze willekeurig is en daarom ook zijn bezwaren heeft. Maar dat een keuze moet worden gemaakt, schijnt mij noodzakelijk. Natuurlijk is het mogelijk dat iemand die zwakke cijfers op zijn eindexamen heeft behaald toch een goede arts, econoom of jurist kan worden. Maar anderzijds: voorkómen moet worden dat degene van wie de gerechtvaardigde verwachting bestaat dat hij het beter zal doen door loting afvalt ten behoeve van hem van wie die gerechtvaardigde verwachting niet aanwezig is.

En daarom: laten wij niet lichtvaardig omspringen met het intellectuele potentieel in ons land.

mr. C. J. Goudsmit

Industriepolitiek

Open vragen na een conferentie

Bij de conferentie 'Industriepolitiek' van 27 april in Utrecht dekte de vlag de lading maar ten dele. Men had, behalve het betreffende WBS-cahier en enkele industriële aanhangsels ook een appendix over energiebeleid op tafel gelegd en dit bleef, ondanks de pogingen van de voorzitter een verband te leggen, een vreemde eend in de bijt.

Eigenlijk leed de conferentie dus onder energie-appendicitis.

Natuurlijk kan het energie-aspect wel ingepast worden in een bespreking over industriepolitiek, maar dan had dat wel anders moeten gebeuren. Nu draaide het om:

- het veilig stellen van voldoende aanvoer van energiedragers,
 - prijsstabilisatie bij duurzame voorziening,
 - verhoging van de 'welzijnsefficiëntie' van het energieverbruik,
- en dat werd zeer aantrekkelijk gepresenteerd, maar het had eigenlijk toch moeten gaan over:
- de toekomst van de energiewinning en -omzetting als deel van de industrie,
 - energie als vestigingsplaatsfactor voor de industrie, en eventueel
 - direct en indirect energieverbruik in de industrie.

Vooraf het op één na laatste punt zou aanknopingspunten voor een wellicht meer ter zake doende benadering hebben geboden. Stijgende energieprijzen zullen immers tot efficiënter energieverbruik moeten leiden en dat komt neer op terugdringen van de overschotwarmte bij de omzetting van energie. Ongeveer de helft van de potentiële warmte belichaamd in de energiedragers aan het begin van de keten (aardolie, aardgas, steenkool) gaat verloren en dat kan veel minder. Maar niet alleen omdat energie duurder wordt, zal dit gedeelte teruggebracht moeten worden, maar ook omdat het opwarmen van het milieu en vooral van het water, haar tol gaat eisen. Bij een gegeven chemische verontreiniging van het oppervlaktewater is de kans, dat het water 'omkiept' groter naarmate de temperatuur stijgt en ook daarom moet de lozing van afvalwarmte zoveel mogelijk teruggedrongen worden.* Welnu, dat kan met name door een vestigingsplaatspolitiek te voeren, die energie-omzetting en industriestandplaats met elkaar in verband brengt. Het is toch ongerijmd, dat een elektrische centrale warm water in een rivier loost, dat het dan afkoelt en vervolgens door andere energiedragers weer wordt opgewarmd om in een industrieel proces of elders dienst te doen. De laatste fase kan immers vermeden of althans beperkt worden door energie-opwekker en warmteverbruiker aan elkaar te koppe-

* Zodra men er in slaagt deze externe kosten te laten 'internaliseren', d.w.z. in de kostprijs van het produkt verwerken, komen beide punten op hetzelfde neer.

len. Dit gebeurt in grote ondernemingen al hier en daar: hoogovens en nafta-kraakinstallaties voor chemische basisproducten worden nu al voorzien van zo goed aangepaste terugwininstallaties, dat uiteindelijk minder dan 10% warmte onbenut de fabriek verlaat. Maar wanneer grootte of aard van het bedrijf onvoldoende kansen bieden om intern de warmtebalans te verbeteren, heeft de overheid een taak.

Aanmoedigend en in laatste instantie misschien dwingend voorschrijvend zou de overheid voortbrengers en verbruikers van overschotwarmte moeten proberen bij elkaar te brengen. In ieder geval zou een dergelijke politiek naast functioneel, sectoraal en regionaal beleid haar plaats moeten krijgen in het geheel van de industriepolitiek op lange termijn.

Kwam de energiegcomponent van de industriepolitiek er dus eigenlijk wel erg bekaaid af, de research-aspecten deden het beter. Zeer terzake legde partijgenoot Delcour de vinger op de communicatiemoeilijkheden die tussen onderzoekers enerzijds en toepassers van innovatie anderzijds bestaan. Hij bepleitte het invoegen van tussenpersonen, die zowel de een als de ander begrijpen en de problemen adequaat kunnen vertalen. Bedrijfskunde wordt hier het toverwoord. Met de noodzaak van een grotere algemene toegankelijkheid tot nieuwe vindingen, door middel van een researchmarkt, vormde dit één van de meest instructieve punten van de conferentie, overigens voortreffelijk voorbereid in het rapport. Wellicht had men de wenselijkheid industriebanken op te richten, vooral om nieuwe industriële toepassingen een weg te effenen, wat meer uit de doeken moeten doen. Wel werd ingezien dat men met gewaagde uitvindingen, zoals bourgogne-productie uit hooi, voorzichtig moet zijn. Zoals de voorzitter, partijgenoot Oele, snedig repliceerde, moest men op dit gebied de appellation non controlée vermijden.

Lang en vaag werd gesproken over alternatieven voor de 'invisible hand' van prijsmechanisme en bedrijfseconomische rentabiliteit. Men zocht naar formules, die de produktiefactor arbeid meer inhoud kunnen geven als richtsnoer voor het ondernemingsbeleid (arbeid in beperkte zin, d.w.z. zonder managers, naar ik meen begrepen te hebben). Men wilde, in droge economische termen vertaald, iets toevoegen aan de produktiefunctie, die in wezen door de verhoudingen rentevoet/kapitaalproductiviteit en loonvoet/arbeidsproductiviteit wordt bepaald.

Een ieder had grote sympathie voor deze pogingen, maar al spoedig bleek dat begrippen als maatschappelijk nut van de arbeid erg moeilijk gekwantificeerd kunnen worden. Deze gevolgtrekking verbaasde dan ook niemand. Wat tenslotte overbleef, was iets heel anders en niet bijster oorspronkelijk: grotere deelname van de arbeiders aan het investeringsbeleid, naast alle regelen van democratische besluitvorming. Met het prijsmechanisme was het niet anders gesteld. Aan het begin wilde iemand het zelfs helemaal overboord zetten, in de naam van de socialistische maatschappij, en dan meteen ook het hele WBS-cahier, naar het mij scheen. De meeste deelnemers voelden er meer voor de prijzen wel te

handhaven, maar dan het verbruik van schaars geworden milieugoederen er in te verdisconteren. Er was hoop, dat dit spoedig zal kunnen gebeuren. Maar het wordt lastiger, wanneer in de prijsvorming ook nog allerlei andere maatschappelijke elementen moeten worden gestopt. In de stelling over het energiebeleid vindt men er in wezen een paar terug. Uitgangspunt was, dat de 'welzijnswaarde' richting moest gaan geven aan het energieverbruik. 'Welzijnswaarde' moest dan, behalve het bruto nationaal produkt en de aantasting van milieuwaarden ook consumptieve en veiligheidswaarden omvatten. Ik veronderstel, dat in de gedachtengang van partijgenoot Versloot dit welzijnsselectieve energieverbruik via het prijsmechanisme moet worden verwezenlijkt. Maar de vraag rijst dan onmiddellijk hoe die consumptieve waarden, veiligheidswaarden (en nog andere?) gekwantificeerd moeten worden om hun steentje tot de prijsvorming bij te dragen. Ook deze component zal dan wel door democratische besluitvorming vastgesteld moeten worden, maar dat is net als bij het maatschappelijk nut van de arbeid zeker niet verwerpelijk, maar wel iets heel anders. De berg heeft dan een muis gebaard en wel een muisje, dat we ook al lang kennen. Een van de functies van de belastingpolitiek is immers het gat op te vullen, dat tussen kostprijs en fictieve welzijnswaarde bestaat.

Het welzijn was ook gemoeid met een vraag over consumentenmanipulatie. Zij, die de oren spitsten in de verwachting dat nu een instructieve discussie zou volgen over het door de producenten aangeprete welzijnstekort, kwamen evenwel bedrogen uit. Op een wedervraag van excellente zijde kwamen alleen maar kartonnen en dus strooigaatjes verstoppende vimdozen, niet goed verstelbare strijkplanken en plastic schoenen te voorschijn. Het ging allemaal te snel en was te weinig voorbereid om tot de kern van de zaak door te dringen en te bespreken hoe men kan voorkomen, dat listige aanbieders van verbruiksgoederen bij argeloze consumenten vermeende behoeften opwekken. Positief uitgedrukt is het thema dan een variant van de vraag, hoe men in de symbiose ondernemer-staatsburger het laatste sterker kan ontwikkelen.

Stelde de discussie over welzijn en maatschappelijk nut dus misschien wat teleur, een interessante aanzet werd gegeven tot de discussie over de keuze tussen strakke planificatie en soepele indicatieve programmering. Pleitbezorgers voor het eerste zijn de leden van de Club van Rome en hun volgelingen, naar wier mening bepaalde desastreuze ontwikkelingen alleen door doelbewust plannen kunnen worden voorkomen. Zij, die vaststellen, dat het getij nogal vaak en onvoorzien keert en afhankelijk daarvan de bakens willen verzetten, leggen het accent meer op de improvisatie. Het was amusant, dat beide kampen de energiecrisis als bewijs voor de juistheid van hun stelling ten tonele voerden.

In ieder geval kan men 'de bocht naar de post-industriële maatschappij' niet nemen, wanneer men dat niet in conval met de omringende Europese landen doet. Het was verbazend, hoe weinig dit aspect in de discussie naar voren kwam. Het rapport had er passende aandacht aan besteed en een

enkele zwaluw droeg haar strootje aan om het Europese nest in de herinnering terug te roepen. Partijgenoot Wierenga wees erop, dat bij de DSM 60% van de investeringsgoederen uit het buitenland moet komen en een ander herinnerde aan het feit dat in ons land, gezien de bescheiden afmetingen, een onderneming al heel gauw multinationalaal is. Maar zoals uit het gezegde volgt, maakten deze zwaluwen geen zomer. Men sprak over deelname van de factor arbeid aan het investeringsbeleid, het smartegeld voor gastarbeiders en overheidsopdrachten voor beginnende industrieën alsof men zich in Frankrijk bevond.

Het toekomstbeeld van de post-industriële maatschappij, door de voorzitter opgeroepen, kon door tijdgebrek niet worden ontvouwd. Dat was jammer, want het zou hen, die met de huidige maatschappijvorm grondig ontevreden zijn, de gelegenheid hebben kunnen geven hun denkbeelden te concretiseren. Het was ook jammer, omdat het een goed uitgangspunt had kunnen worden voor een volgende conferentie. Op weg naar een dergelijke maatschappij zal immers de tertiaire sector een steeds groter gewicht krijgen en daarmee is tevens het probleem van de dienstverlening op vervoersgebied levensgroot gesteld. Eigenlijk komt het neer op de vraag of men het vervoer wil rationaliseren of niet. Men zou ook kunnen zeggen: wil men de enorme verspilling, die het particulier vervoer met zich brengt, voor lief blijven nemen ter wille van de hoge welzijns waarde, die het kennelijk heeft? Om tot een gefundeerd oordeel te komen, zou men in de discussie o.a. aandacht moeten schenken aan de volgende punten:

- het particulier vervoer is de minst economische energieverbruiker op grote schaal: slechts één vierde van de in de benzine opgeslagen energie wordt benut tegen gemiddeld 60 tot 70% in industrie en voor verwarming;
- verbeteringen van dit rendement zijn niet te verwachten, ook niet bij overschakeling op elektrische voortbeweging;
- nergens elders wordt zo inefficiënt omgesprongen met beschikbare capaciteit; niet alleen omdat de auto's meestal op straat of in de garage staan, maar ook omdat ze maar zelden geheel bezet zijn als ze wel rijden;
- naast de ernstige chemische luchtverontreiniging dreigt ook de voor driekwart verloren warmte het milieu meer dan evenredig te belasten.

Natuurlijk had partijgenoot Versloot gelijk, toen hij stelde, dat een laag-energetische samenleving niet anders kan zijn dan een dun bevolkte samenleving. Maar het is wel mogelijk de groei van het energieverbruik af te remmen door ondoelmatig verbruik tegen te gaan en dat kan vooral bij het particuliere vervoer en het gebruik van elektrische energie voor verwarming.*

Ik heb hiermee de thema's nog eens ter tafel gebracht die zich voor meer

* Zie hierover ook een artikel van mijn hand in Economisch-Statistische Berichten van 30 maart jl.

diepgaande discussie aandienen, waar en hoe dan ook. Vele andere onderwerpen, waarover behartigenswaardige dingen zijn gezegd, moeten onbesproken blijven. Dat geldt ook voor het WBS-cahier zelf. Al wilde één deelnemer het kennelijk de verdoemenis insturen, omdat het Verbond van Nederlandse Ondernemers zich met sommige hoofdtrekken kon verenigen, het werkstuk van partijgenoot van Gelder bleef naar mijn mening een heel goed uitgangspunt voor de discussie.

K. Zijlstra

In memoriam prof. dr. ir. Jan Goudriaan

Goudriaan overleed op 22 maart 1974 in Amsterdam, 80 jaren oud. Sinds zijn vertrek naar Pretoria, in 1949, kwamen zijn vrouw en hijzelf vrijwel iedere zomer een paar maanden naar Europa. Zo was het ook in 1973. Met zijn vrouw wandelend in de Amsterdamse Kalverstraat werd hij in augustus door een hersenbloeding getroffen. Daarvan is hij niet hersteld. Zelf had ik Goudriaan voor het laatst ontmoet in 1972. Ik kende hem sinds 1945 toen hij bij de bevrijding van het Noorden terugkwam uit het eerder bevrijde Zuiden, om zijn werk bij NS te hervatten. Van nabij heb ik toen de tegenslagen beleefd, die tenslotte hebben geleid tot zijn vertrek uit Nederland, om een hoogleraarsfunctie in Pretoria te aanvaarden. Enkele jaren later zagen wij elkaar weer: hij bleef levendig geïnteresseerd in de ontwikkeling van het socialisme in Nederland, er ontstond een vrij geregelde briefwisseling, hij publiceerde nog wel eens in *S & D*. Mijn herinneringen aan Goudriaan zijn vooral van zeer persoonlijke aard. Burgert heeft in *ESB* van 10 april zijn betekenis als econoom geschetst, maar tekent hem toch ook als mens en als socialist. Van zijn rol in de SDAP en van zijn samenwerking met Hein Vos en anderen, weet ik te weinig om daarover te kunnen schrijven. Maar wel weet ik van zijn ondogmatische socialistische opvattingen, want die kwamen niet alleen in zijn boek 'Socialisme zonder dogma's' (1933) tot uitdrukking, maar ook in zijn gesprekken met studenten en anderen, die hem nastonden. 'Een oneindige, onbeperkte, onaantastbare, teedere en innige liefde voor de mensheid. Een zeer critische, een zeer scherp zoekende, keurende, wikkende en wegende houding tegenover alle maatregelen, die het welzijn der mensheid kunnen dienen. En dan de moed om op uw eigen inzicht te vertrouwen en door te tasten.' Ook Burgert haalt deze passage uit het boek aan.

Dat Nederland en de PvdA Goudriaan in 1949 hebben laten gaan is jammer. In de jaren tussen '33 en '40 had hij in 'Eenheid door Democratie' doorzien wat ons te wachten stond en daarvoor gewaarschuwd. Hij wist wat hem van de Nazi's te wachten zou staan, en dat is ook uitgekomen. Goudriaan was wetenschapsman en manager. Was hij maar geen manager van NS geworden! De tegenzin en weerstand, die hij in zijn voor-oorlogse NS-jaren heeft gewekt, zijn hem na de bevrijding opgebroken. Hij was ook geen man met gaven van tact en diplomatie; hij was een begaafd wetenschapsman, hij was erudiet als weinig anderen, hij was in vele opzichten een geniaal mens. Hij was een zeer warmvoelend en menselijk man. Maar hij was geen geduldig man met een talent voor langdurig en tactvol overleg. Hij was een doordouwer, die op tenen trapte. Goudriaan had alle 'défauts de ses qualités'.

Zijn goede Nederlandse gezindheid voor, in en na de oorlog staat buiten twijfel. Zijn bijdrage tot de ontwikkeling van het socialisme in Nederland is te vroeg afgebroken. Dat is een blijvend jammer, want hij was een groot, goed en menselijk man.

J. J. van der Lee

Boekaankondiging

Dr. G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. Uitg. Het Spectrum, 414 p.; prijs f 24,50.

Tijdens de Duitse bezetting werden de Nederlanders op allerlei momenten voor een keuze geplaatst tegenover de bezetter.

Uitgangspunt van dit boek is de vraagstelling, in hoeverre tijdstip van keuze en houding beïnvloed zijn door het beeld dat men zich in de jaren 1933-1940 van de gebeurtenissen in Duitsland had gevormd. Het kan zijn dat men zich afvraagt of deze vraagstelling wel juist is. De situatie in de jaren dertig in Nederland was toch een heel andere dan die tijdens de bezetting? Zou de vraagstelling niet een gevolg kunnen zijn van het feit dat we nu de afloop kennen en weten dat er een Duitse bezetting is geweest?

Al kennen we de afloop, de vraag naar een 'voorgeschiedenis', naar samenhangen met de tijd vóór 1940 en naar een al dan niet aanwezig bewustwordingsproces in de jaren 1933-1940 blijft niet minder legitiem. Dat in die jaren ook andere problemen die in dit boek niet of nauwelijks aan de orde komen, veel van de aandacht vroegen – zoals de gevolgen van de crisis – zal niet mogen worden vergeten. Bij het formuleren van de conclusies is hiermee rekening gehouden. 'Voorgeschiedenis' en jaren dertig kunnen nooit samenvallen.

Toch blijft het opmerkelijk hoe in ons land vanaf 1933 – eigenlijk al eerder – tal van waarschuwende stemmen hebben geklonken, hoe op grond van gebeurtenissen in Duitsland mensen van allerlei kerken, organisaties, persorganen en generaties vanaf 1933 voor bepaalde beslissingen werden gesteld, al hadden die een andere en een beperktere draagwijdte dan soortgelijke besluiten tijdens de bezetting. De momenten waarop in de jaren 1933-1940 zulke beslissingen moesten worden genomen, hebben zich vaker voorgedaan dan we nu misschien wel denken; soms op grond van een ingekomen brief of een actie uit eigen kring, door de mogelijkheid in Duitsland te gaan werken, door de houding van bepaalde organisaties en belangengroepen, door de vluchtelingenstroom naar de Nederlandse grens of door de houding van geestesverwanten in Duitsland met wie men in contact stond. Het grootste gedeelte van dit boek houdt zich daarom bezig met de vraag naar het al of niet aanwezig zijn van een 'voorgeschiedenis' in de standpuntbepalingen van kerken, organisaties, persorganen, groepen en personen en met het analyseren van de motieven. In het laatste hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag in welke mate de 'voorgeschiedenis' van de jaren 1933-1940 het besluitvormingsproces in de eerste fase van de bezettingstijd heeft beïnvloed.

A. Hoogerwerf

Socialisme, democratie en wetenschap

'Wie prijs stelt op de dienstbaarheid van de wetenschap, moet beginnen met de wetenschap zichzelf te laten zijn. Een gemanipuleerde wetenschap is uiteindelijk even onvruchtbaar als een gemanipuleerde kunst.'

Deze gedachten, die L. M. de Rijk vijf jaar geleden in *Socialisme en Democratie* (april 1969, pagina 248) naar voren bracht, zijn vandaag de dag nog hoogst actueel, zowel voor Nederlandse politici als voor wetenschapsbeoefenaars. De wetenschap in het algemeen en het wetenschappelijk onderwijs in het bijzonder verkeren in een crisis die niet alleen voor de wetenschap, maar ook voor het socialisme en de democratie diep ingrijpende gevolgen zal hebben. Die crisis heeft te maken met allerlei factoren. Eén van de belangrijkste factoren is de strijd over de 'dienstbaarheid' van de wetenschap.

De ivoren-toren-geleerde is vrijwel uitgestorven. Het streven om de wetenschap dienstbaar te maken aan maatschappelijke doeleinden neemt – hoewel fundamenteel onderzoek naast toegepast onderzoek nodig blijft – duidelijk toe. 'Dat de wetenschap het vermogen bezit het leven van de mens ten goede of ten kwade te beïnvloeden, lijdt geen twijfel meer. Waar het nu om gaat is, wegen te vinden om haar voor constructieve en niet voor destructieve doeleinden in te zetten', zegt J. D. Bernal terecht in het derde deel van zijn omvangrijke studie over 'De wetenschap als maatschappelijk proces' (pagina 532). Met deze woorden vestigt Bernal de aandacht op een verschijnsel dat men de politisering van de wetenschap zou kunnen noemen.

Politisering

Politisering kan men aanduiden als een toeneming van het streven naar doelbewuste vormgeving van de samenleving. Een dergelijke politisering lijkt zich in allerlei sectoren van de samenleving, variërend van de kunst tot de kerk, het onderwijs en het openbaar bestuur, voor te doen. Het zou vreemd zijn als het verschijnsel aan de wetenschap voorbij zou gaan.

Vanuit het democratisch socialisme gezien, valt politisering in verscheidene opzichten toe te juichen. Politisering is een poging de maatschappelijke ontwikkeling niet aan blinde krachten over te laten, maar welbewust te besturen. Dit geldt ook voor politisering van de wetenschap. De mogelijkheden tot gebruik en misbruik van de wetenschap zijn toegenomen. De kosten én de mogelijke baten van de wetenschap groeien voortdurend. Wetenschap en politiek worden steeds meer van elkaar afhankelijk. De

wetenschap stuurt tot op zekere hoogte de maatschappij. Waarom zou de maatschappij dan niet trachten tot op zekere hoogte de wetenschap te sturen? Is de wetenschap niet een middel, dat gebruikt kan en moet worden in dienst van een progressieve politiek, in dienst van socialisme en democratie?

Voor de schrijver van dit artikel lijkt het geen twijfel dat de wetenschap gepolitiseerd behoort te worden in deze zin dat zij meer dan tot nu toe bijdraagt tot een progressieve politiek, kort gezegd: tot vergroting van het menselijk welzijn, met inbegrip van gerechtigheid, vrede, vrijheid, vermindering van ongelijkheid en nog veel meer goede dingen. Toch roept de politisering ook vragen op. Hoever kan de kunst gepolitiseerd worden zonder dat deze het karakter van kunst verliest? Hoever kan de wetenschap gepolitiseerd worden zonder het karakter van wetenschap te verliezen? Gevallen van politisering, waardoor het karakter, de ontwikkeling en de vrijheid van de wetenschap werden aangetast en daarmee uiteindelijk ook het menselijk welzijn werd geschaad, zijn in de loop van de geschiedenis geen zeldzaamheid geweest. Men kan daarvoor teruggaan tot Socrates en Galileï, maar ook verwijzen naar aanrandingen van de wetenschap door het nationaal-socialisme, het communisme, het McCarthyisme en het kapitalisme.

Drie voorwaarden

Wil de wetenschap een zo groot mogelijke bijdrage tot het menselijk welzijn leveren, dan zal zij aan tenminste drie voorwaarden moeten voldoen. In de eerste plaats moet de wetenschap gewoon wetenschap blijven. Alleen door wetenschap te blijven, kan de wetenschap in het kader van de menselijke arbeidsverdeling unieke diensten aan de samenleving bewijzen. Diensten waartoe de politiek, de kunst, de journalistiek en welke menselijke activiteiten dan ook – die elk hun eigen mogelijkheden hebben – niet in staat zijn. Een eerste grens voor de politisering ligt met andere woorden in het karakter van de wetenschap als zodanig. Nu is het vaststellen van het karakter van de wetenschap niet zo'n eenvoudige zaak. Zoals een kunstenaar vaak alleen maar kan stamelen als men hem vraagt wat kunst is, zo kan ook menige wetenschapsbeoefenaar nauwelijks onder woorden brengen wat wetenschap is. In verscheidene opzichten lopen de opvattingen over de kenmerken van de wetenschap trouwens uiteen. Bij alle verschil van mening is men het er echter wel zo ongeveer over eens dat tot de wezenlijke kenmerken van de wetenschap behoort het streven naar nieuwe en zo betrouwbaar mogelijke kennis, vooral ten aanzien van samenhangen tussen elementen van de werkelijkheid. Dat wetenschap en politiek elkaar wederzijds beïnvloeden, staat langzamerhand wel voor alle betrokkenen vast. Het punt waarom het nu gaat, is dat deze samenhang er niet toe mag leiden het onderscheid tussen wetenschap en politiek uit te wissen. Verliest men dit onderscheid uit het oog, dan zullen de weten-

schap, de politiek of beide ontaarden en geen optimale bijdrage tot het menselijk welzijn meer kunnen leveren.

Een tweede grens voor de politisering van de wetenschap behoort te liggen in de mogelijkheid tot vooruitgang van de wetenschap. Als er geen vooruitgang van de wetenschap is, kan de wetenschap in een zich ontwikkelende maatschappij geen optimale bijdrage tot het welzijn leveren. De vooruitgang van de wetenschap is onder meer afhankelijk van wetenschappelijke progressiviteit, d.w.z. van een streven naar meer nieuwe en meer betrouwbare kennis. Wie, zoals sommige wetenschappers of studenten, hedendaagse wetenschappelijke kennis en werkwijzen verwerpt zonder daar iets anders dan een negentiende-eeuwse marxistische visie voor in de plaats te stellen, handelt in wetenschappelijk opzicht reactionair.

De derde grens voor de politisering van de wetenschap behoort te liggen in de vrijheid van wetenschapsbeoefening. Vrijheid, verscheidenheid en openheid zijn bestaansvoorwaarden voor de wetenschap en daarmee ook voor de bijdrage van de wetenschap tot het menselijk welzijn. De schok bij de confrontatie der verschillende opinies is voor de weg naar de waarheid niet toereikend, maar wel onmisbaar. De werkelijkheid, en zeker de maatschappelijke werkelijkheid, is zo complex dat verschillende wetenschappelijke benaderingen van eenzelfde probleem even juist kunnen zijn. Deze verscheidenheid behoort samen te gaan met openheid voor kritiek. De wetenschap kan niet werken zonder het kritische forum van terzake deskundigen. Een dogmatische geslotenheid is voor de wetenschap levensgevaarlijk.

Bedreigde wetenschap

Dit – zeer beknopte – pleidooi voor politisering van de wetenschap enerzijds en voor begrenzing van die politisering door het eigen karakter, de vooruitgang en de vrijheid van de wetenschap anderzijds, is vandaag de dag in Nederland niet overbodig. In het wetenschappelijk onderwijs doen zich vormen van politisering voor, die het karakter, de vooruitgang en de vrijheid van de wetenschap ernstig bedreigen. De kern van deze verwerpelijke vormen van politisering ligt in het streven van een aantal studenten en docenten, het onderwijs en het onderzoek ondergeschikt te maken aan één bepaalde (revolutionair-marxistische) ideologie. De problemen zijn wellicht het grootst bij de sociale wetenschappen die, gezien hun onderwerp meer vatbaar zijn voor een politieke infectie dan andere wetenschappen. Maar vergelijkbare problemen doen zich ook in andere faculteiten voor. Enkele illustraties volgen hier.

Aan verschillende universiteiten kent men één of meer benoemingskwesaties. De inzet hiervan is meestal dat een aantal studenten op politieke gronden aan een docent met een bepaalde (marxistische) politieke signatuur de voorkeur geeft boven een kandidaat die in wetenschappelijk opzicht meer geschikt is voor de te vervullen taken. Op docenten wordt,

eveneens op politieke gronden, voortdurend druk uitgeoefend om marxistische literatuur in de tentamenstof op te nemen. (Tegen het opnemen van marxistische literatuur bestaat uiteraard geen bezwaar, indien deze evenals de andere literatuur volgens wetenschappelijke maatstaven wordt gekozen.) In een begrotingscommissie werd van studentenzijde voorgesteld voor bepaalde, door hen als politiek 'reactionair' beschouwde onderdelen van een wetenschap geen geld voor de aanschaf van boeken meer beschikbaar te stellen.

In colleges voeren bepaalde studenten 'college-agitatie', d.w.z. zij trachten de discussie voortdurend een politiek karakter te geven en steeds weer op hetzelfde thema – 'de strijd tegen het kapitalisme' – te brengen, zodat van wetenschappelijk onderwijs in dergelijke gevallen nauwelijks meer sprake kan zijn.

Dit alles gebeurt veelal onder het motto van 'confrontatie-studie'. In een stuk van studentenzijde wordt een dergelijke studie-opzet omschreven als 'het ontmaskeren' van de 'ideologische achtergronden' van de 'burgerlijke' wetenschap en het 'bekend maken' van de studenten met de 'marxistische maatschappijwetenschap'. Het einddoel is blijkbaar een eenzijdig marxistische studie.

Bij herzieningen van de studieregeling is het streven van bepaalde studenten er voortdurend op gericht het aandeel van min of meer marxistische of geen hoge eisen stellende docenten in het studiepakket te vergroten en het aandeel van 'burgerlijke' of 'lastige' docenten terug te dringen.

Het streven naar politisering van het wetenschappelijk onderwijs leidt in zijn eenzijdige, dogmatische vorm ook tot een griezelige visie op de verhouding tussen onderwijs en praktijk. Zo wordt in een stencil van studentenzijde gezegd: 'Aan het onderwijs moeten dus vormen van praktijk verbonden worden (een logies gevolg van de te doceren theorie) zoals het werken in een buurt of wijk, in een aksiegroep, vakbond of partij (voorzover er revolutionaire perspectieven aanwezig zijn)...' Het komt voor dat studiepunten worden toegekend voor het meewerken aan een studentenblad of voor administratieve en propagandistische werkzaamheden ten behoeve van een politieke partij.

Democratie bedreigd

Het bovenstaande is voldoende om duidelijk te maken dat zich in verscheidene gevallen in Nederlandse universiteiten en hogescholen – evenals in andere landen – vormen van politisering voordoen die verwerpelijk zijn, omdat zij het karakter, het niveau, de groei en de vrijheid van de wetenschap aantasten. Deze ernstige ontsporingen van de politisering hebben vele oorzaken. Eén van de belangrijkste factoren is dat het politiek meest actieve deel van de studenten grotendeels bestaat uit onverdraagzame (revolutionair-marxistische) groeperingen, die zowel de gedemocratiseerde universitaire besluitvorming als andere middelen misbruiken om de weten-

schap ondergeschikt te maken aan hun politieke ideologie. De democratisering is in sommige gevallen minder ver dan de Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970 (WUB) beoogd heeft, maar in vele gevallen ook verder. Er zijn heel wat studierichtingen waarin de sectieraad – het hoogste bestuurlijke orgaan van de studierichting – voor de helft uit studenten en voor de andere helft uit leden van het wetenschappelijk corps is samengesteld. De student-leden stemmen veelal als een gesloten blok op basis van een standpunt dat tevoren in een vergadering van hun organisatie is vastgelegd. Als, wat nogal eens gebeurt, het wetenschappelijk corps verdeeld stemt, laat het resultaat zich gemakkelijk raden. Nog ernstiger is dat redelijk en democratisch overleg lijkt terug te wijken voor laster, agitatie, dwang en geweld. In een studierichting waarin de studenten over vijf van de tien zetels in de sectieraad beschikken, verklaarde hun leider: 'Het enige machtsmiddel waaover de studenten beschikken, is een bezetting'. Deze opvatting is niet alleen in strijd met de feiten, maar ook met de goede regel dat een middel evenredig behoort te zijn aan het doel. Een bezetting is een vorm van geweld. Een dergelijk zwaar middel behoort alleen voor zeer belangrijke doeleinden en als alle andere middelen falen, gebruikt te worden. Bovendien behoort men zich dan nog rekenschap te geven van de schadelijke nevengevolgen.

Studenten en personeelsleden die openlijk tegen extremistische studentengroeperingen in verzet komen, staan veelal aan een voortdurende verdachtmaking en intimidatie bloot. Verscheidene leden van het wetenschappelijk corps die met de inmiddels door zeventienhonderd van hun collega's ondertekende brochure-Broekmeyer over Wetenschap en Democratie sympathiseerden, durfden deze niet te ondertekenen. Hun redenen? Bijvoorbeeld: '... ik durf het niet aan, omdat aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen anno 1973 de terreur hoogtij viert'. De sfeer in verscheidene studierichtingen is beklemmend. Hij lijkt op die in het Duitsland van kort voor 1933 of het Tsjecho-Slowakije van kort voor 1948.

Spreading van kennis en macht

Hoewel de omvang van de aangeduide verschijnselen niet nauwkeurig bekend is, staat wel vast dat zich in het Nederlandse wetenschappelijk onderwijs vormen van politisering en ideologisering voordoen waardoor zowel de wetenschap als de democratie binnen en buiten de universiteit ernstig worden bedreigd.

De universiteit is sinds enige jaren in Nederland een soort proeftuin van democratisering. Als men de democratisering hier laat misbruiken op een wijze die bijdraagt tot de ondergang van het wetenschappelijk onderwijs, hoe kan men dan verwachten dat deze proeftuin tot navolging zal prikkelen in het bedrijfsleven en andere sectoren van de samenleving?

Kortom, de riskante situatie van wetenschap en democratie binnen het wetenschappelijk onderwijs mag een partij en een regering die spreading

van kennis en macht een centrale plaats in hun program hebben gegeven, niet onverschillig laten.

Tegen deze achtergrond bezien, is het vreemd dat staatssecretaris Klein en de woordvoerders van de Kamerfracties van de PvdA er tot nu toe geen blijk van hebben gegeven te beseffen dat wetenschap en democratie in de universiteiten en hogescholen ernstig ondermijnd worden door het ideologisch gedram van extremistische studenten en het gebrek aan moed van docenten, universiteitsbestuurders en politici. Een illustratie hiervan vormt de houding van de staatssecretaris en de woordvoerders van de Tweede-Kamerfractie ten aanzien van de kwestie van de politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. (Zie Handelingen Tweede Kamer van 28 maart 1974, vooral pagina 3202 rechterkolom, pagina 3204 linkerkolom en pagina 3214 rechterkolom.)

Dit gebrek aan inzicht bij de staatssecretaris en een aantal Kamerleden is te meer verwonderlijk als men zich realiseert dat de ernstige situatie in het wetenschappelijk onderwijs niet slechts door enkele hoogleraren in de politicologie, maar door vele honderden leden van het wetenschappelijk corps, onder wie legio PvdA-leden, bij de Tweede Kamer en andere instanties aan de orde is gesteld door middel van de brochure-Broekmeyer, getiteld Wetenschap en Democratie.

Deze brochure werd in eerste instantie ondertekend door ongeveer tweehonderd leden van het wetenschappelijk corps uit allerlei studierichtingen van vrijwel alle Nederlandse universiteiten en hogescholen. Nadat de brochure aan alle leden van het wetenschappelijk corps was toegezonden, liep het aantal ondertekenaars op tot ruim zeventienhonderd. Een enquête onder een steekproef leidde daarna tot de conclusie dat bijna de helft (46 procent) van alle leden van het wetenschappelijk corps in Nederland voorstander is van een verduidelijking en aanvulling van de Wet Universitaire Bestuurshervorming, zoals die in de brochure-Broekmeyer is voorgesteld. Slechts negentien procent staat negatief ten opzichte van de voorstellen in de brochure. Onder deze tegenstanders bevinden zich echter ook degenen die de WUB geheel afwijzen en de oude toestand hersteld willen zien. De overige 35 procent heeft geen mening over de brochure. Een partij en een regering die naar spreiding van kennis en macht streven, hebben alle reden de problematiek van wetenschap en democratie in het wetenschappelijk onderwijs meer ernstig te nemen dan zij de laatste tijd lijken te doen. Als men kennis wil spreiden, moet er toch enige kennis geproduceerd worden die het spreiden waard is. Als men de macht wil spreiden, moet men de machtsverdeling in het wetenschappelijk onderwijs niet tot misbruik van wetenschap en democratie laten leiden.

Rien Brongers

Noorwegen twee jaar later – een arbeiderspartij in verval

In september 1972 zeiden de Noren *nee* tegen de EG.¹ De voorstanders van toetreding hadden voorspeld dat afwijzing van het lidmaatschap een catastrofe voor Noorwegen zou worden, zowel op politiek gebied (al was het alleen maar omdat de Arbeiderspartijregering het bijltje erbij neer zou leggen: Bratteli of de chaos) als op economisch gebied (stagnatie van de economische groei). Aan een vrijhandelsovereenkomst met de EG zou Noorwegen niet hoeven te denken, want Brussel zou wel zo boos zijn dat ze de Noren de eerstkomende jaren niet meer zouden willen zien. Kortom, louter kommer en ellende voor het arme Noorwegen. Hoe is het nu in de praktijk uitgepakt?

De volksstemming over de toetreding tot de EG werd zoals bekend een eclatante overwinning voor de tegenstanders van toetreding. De regerende Arbeiderspartij, de conservatieven en delen van de middenpartijen hadden zich op het standpunt gesteld dat Noorwegens toekomst het best verzekerd was binnen de EG. Dat betekende dat 85 à 90% van de pers, die vrijwel geheel in handen van de sociaaldemocraten en de conservatieven is, gedurende enkele jaren de toetreding tot de EG bepleit had. Ook de staatsradio en -televisie was een duidelijk bolwerk van de voorstanders van toetreding. Tegen deze massale informatiestroom moest opgeroep worden door de *Volksbeweging tegen de EG*, het *Informatiecomité tegen de EG binnen de Arbeidersbeweging (AIK)*, en het *Arbeiderscomité tegen de duurte en de EG (m-1)*. Alleen de Volksbeweging kreeg een kleine bijdrage uit de staatskas, maar er mag gerust gesteld worden dat zij het alle drie voornamelijk van particuliere bijdragen moesten hebben. Een tamelijk ongelijke strijd dus, ook al omdat de bijdragen aan de politieke partijen voor de EG-voorlichting volgens een zodanige sleutel verdeeld waren, dat de voorstanders van toetreding zowel absoluut als relatief veel meer kregen dan de tegenstanders. Tel daar nog bij op dat enkele partijen die fel tegen toetreding waren, zoals de Socialistische Volkspartij en de Communistische partij, op dat moment niet in het parlement vertegenwoordigd waren, en het zal duidelijk zijn dat het *nee* tegen de EG weinig minder dan een godswonder was, volgens mij alleen te verklaren uit het feit dat het verzet werkelijk uit de basis kwam.

Het interregnum-Korvald

De sociaaldemocraten hadden het voortbestaan van de regering-Bratteli afhankelijk gesteld van de uitslag van het referendum. De uitslag (53,6% tegen, 46,4% voor toetreding) leidde inderdaad tot het aftreden van de regering. Goede raad was toen duur, want de Noorse grondwet kent niet de mogelijkheid het parlement tussentijds te ontbinden. In het eerste gedeelte van de parlementaire periode (vanaf 1969) had een centrum-rechtse regering onder leiding van Per Borten geregeerd. Deze regering struikelde in 1971 over interne tegenstellingen over de EG. Nu ook de AP-regering meende af te moeten treden, waren de traditionele regeringsalternatieven van het naoorlogse Noorwegen opgebruikt. Herstel van centrum-rechts was onmogelijk: De tegenstellingen over de EG waren alleen nog maar verscherpt. Een coalitie sociaaldemocraten-conservatieven, die niet merkwaardig zou zijn, gezien de eensgezindheid van deze partijen in de EG-kwestie, was ook onmogelijk: Een dergelijke coalitie zou onverkoopbaar zijn aan de AP-kiezers, en bovendien zouden daarmee de partijen die door het volk tijdens het referendum zo nadrukkelijk afgewezen waren aan de regering komen. (Over de bereidheid van deze partijen tot het nemen van regeringsverantwoordelijkheid in die situatie hoeft dan nog niet eens gesproken te worden.) Het enige overblijvende alternatief was een regering van tegenstanders van het EG-lidmaatschap. Probleem voor zo'n regering was dat zij, getuige het referendum, een duidelijke meerderheid van het volk achter zich had, maar in het parlement op slechts ca. 40 van de 150 zetels zou kunnen rekenen. Toch namen de middenpartijen de handschoen op, en de regering-Korvald (Centrumpartij, Chr. Volkspartij en Liberalen)² was een feit.

Lars Korvald en zijn regering stelden zich slechts een beperkt doel: Noorwegen zo snel mogelijk een zo gunstig mogelijke vrijhandelsovereenkomst met de EG bezorgen. De sociaaldemocraten en conservatieven, die zelf onmachtig waren om te regeren, gaven de centrumregering een faire kans, en in het voorjaar van 1973 was het gelukt een bepaald niet ongunstige vrijhandelsovereenkomst af te sluiten.³

Twee grote bezwaren tegen het toetredingsverdrag, nl. het opgeven van een deel van de soevereiniteit en de met wiskundige zekerheid voorspelbare ondergang van de Noorse landbouw, waren door het vrijhandelsverdrag geëlimineerd. Verder week dit verdrag eigenlijk niet essentieel af van het toetredingsverdrag. Voor de meeste industrieproducten was een zelfde overgangperiode overeengekomen als bij toetreding. Voor andere, zoals aluminium, papier en veredelde visproducten, waren langere overgangsperiodes en quantumregelingen afgesproken. Op landbouwgebied kon Noorwegen doorgaan met haar sterk-protectionistische beleid.

Dit vrijhandelsverdrag passeerde zonder moeite het parlement. Daarmee was de eigenlijke taak van het kabinet-Korvald beëindigd. Even leek het erop dat de regering naar huis gestuurd zou worden volgens het principe

'Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, er kann gehen', maar aangezien de Arbeiderspartij in de kwestie waarop zij Korvald wilde laten vallen⁴ zelf ook de nodige boter op het hoofd bleek te hebben, mocht Korvald c.s. aanblijven tot de parlementsverkiezingen van september 1973.

De Socialistische Verkiezingsalliantie

De partijen die de regering-Korvald steunden, hadden allen een belangrijke rol gespeeld in de *Volksbeweging tegen de EG*. Men zou kunnen zeggen dat zij in het EG-verzet de *massa* inbrachten. De *brains*, oftewel de ideologie, werden ingebracht door de Socialistische Volkspartij (SF), de Communisten (NKP) en (buiten de Volksbeweging om) het AIK. Het anti-EG-standpunt van de AIK-ers werd hun in de AP niet bepaald in dank afgenomen. Voor één van hen, Berit Ås, resulteerde het zelfs in een schorsing. Toen bleek dat het grootste gedeelte van haar afdeling uit de partij zou gaan als Berit Ås geroyeerd zou worden, koos de AP eieren voor haar geld en maakte de schorsing ongedaan. Voor Berit Ås was de aardigheid er toen echter af en zij stapte – het was inmiddels maart '73 – uit de partij. Parallel hiermee vond de kandidaatstelling voor de parlementsverkiezingen plaats. Het AIK probeerde daarbij zoveel mogelijk EG-tegenstanders op verkiesbare plaatsen te krijgen, omdat er een (conservatief) voorstel tot grondwetwijziging ingediend was dat beoogde toetreding tot de EG (in feite: het afstaan van soevereiniteit) mogelijk te maken met een 2/3 meerderheid (i.p.v. 3/4 in de bestaande paragraaf). Dat betekende dat er minstens 52 EG-tegenstanders in het parlement moesten komen om de voorstanders van toetreding alle illusies te ontnemen. Bij de kandidaatstelling bleek dat het AIK niet zoveel mensen op verkiesbare plaatsen zou krijgen als waar het recht op meende te hebben.⁵

De teleurstellend verlopende kandidaatstelling en het uittreden van Berit Ås veroorzaakte een uittocht van AIK-ers uit de AP. Op initiatief van Ragnar Kalheim (voorzitter van de Metaalbond) werd besloten dat het AIK onder leiding van Berit Ås buiten de partij zou gaan streven naar een bundeling van alle linkse krachten in Noorwegen. Gezien de naderende verkiezingen was haast geboden, en binnen enkele weken was de *Socialistische verkiezingsalliantie* (SV) een feit. Behalve de uitgetreden AIK-ers, die zich nu lieten registreren als *Democratische Socialisten* (DS) namen hieraan deel de *Socialistische Volkspartij* van Finn Gustavsen, de *Communistische Partij* en de *Onafhankelijke Socialisten*.⁶

Dat het op zo korte termijn tot maximale samenwerking kwam (in alle districten kwamen de vier groeperingen uit met gecombineerde lijsten) is natuurlijk voor een belangrijk deel te verklaren uit het feit dat de linkse partijen en stromingen elkaar tijdens de EG-strijd hadden leren kennen en waarderen. Maar zeker zo belangrijk voor de totstandkoming van daadwerkelijke samenwerking is het Noorse kiesstelsel geweest. Dit is nl. een districtenstelsel, waarbij elke provincie een bepaald aantal zetels krijgt.

In de praktijk betekent dit systeem, dat partijen met minder dan 4% nauwelijks op een zetel hoeven te rekenen. In deze positie bevonden zich zowel de DS, als de NKP en de onafhankelijke socialisten. Wie 5 à 10% scoort, krijgt wel zetels, maar wordt zwaar ondervertegenwoordigd. De SF, die rond de 6% schommelde, had bij zelfstandige deelname aan de verkiezingen hooguit enkele zetels gekregen. Zo ergens, dan geldt in Noorwegen dat eendracht macht maakt; komt een partij boven de 10%, dan bestaat zelfs de mogelijkheid dat zij meer zetels krijgt dan bij evenredige vertegenwoordiging het geval geweest zou zijn.⁷

Parlementsverkiezingen september 1973

De verkiezingen werden een doorslaand succes voor de Socialistische Verkiezingsalliantie. De combinatie behaalde maar liefst 11,2% en daarmee 16 zetels (van de 155). De AP, al tijdens de EG-strijd sterk teruggelopen in de opiniepeilingen (in 1971 nog meer dan 50%!), beleefde de slechtste verkiezingsuitslag sinds 1930 en bracht het niet verder dan 35,3% en 62 zetels. Daarmee was een situatie ontstaan waarin de AP, ondanks een sensationeel verlies van meer dan 11%, toch een minderheidsregering kon vormen met de voorwaardelijke steun van de SV. Het verlies van de AP kwam niet onverwacht maar niemand had verwacht dat de klap zo hard zou zijn. Belangrijke oorzaak was natuurlijk het gezamenlijk optrekken van de linkse partijen, die de verkiezingen ingegaan waren op een programma dat erop gericht was de winst van de volksstemming te consolideren. Een andere belangrijke oorzaak was het feit dat, zoals uit kiezersonderzoek is gebleken, veel traditionele AP-kiezers domweg thuis gebleven zijn. Daarmee herhaalde zich eigenlijk wat zich ook al bij het referendum had afgetekend: De leiding van de AP is haar greep op haar kiezers kwijt. Veel van de AP-kiezers waren gewoonte-kiezers, die net als de confessionele kiezers in Nederland jaar en dag op *hun* partij stemden, in het volste vertrouwen dat de partijleiding dan misschien een lijn volgde die voor de gewone kiezer onbegrijpelijk was, maar die op de langere duur zeker tot het gewenste resultaat zou leiden. Dit naïeve geloof in de partijleiding is door de EG-strijd drastisch op de tocht gezet. Vooral in de periferie van Noorwegen (en wat is in Noorwegen geen periferie, behalve Oslo, Bergen, Trondheim en naaste omgeving) had men al jaren te lijden onder de op economische expansie gerichte centralistische politiek van de sociaaldemocraten. Kleine boeren en vissers werden, vooral sinds ca. 1960, op grote schaal weggesaneerd en het alternatief was verhuizen naar industriecentra als Hammerfest, Mo i Rana, Tromsø of zelfs Bergen en Oslo e.o. De propaganda tegen het EG-lidmaatschap had velen ervan overtuigd dat deze tendens bij toetreding tot de EG alleen maar versterkt zou worden. Maar juist doordat zoveel AP-kiezers gewoonte-kiezers waren geweest, maakten velen slechts de halve stap: de AP had afgedaan, maar een keus voor een nieuwe partij had men nog niet kunnen maken.

Uit de meest recente opiniepeilingen⁸ blijkt, dat de tendens van de verkiezingen nog steeds doorzet. De AP scoorde in april jl. 32,7% een absoluut naoorlogs diepterecord. De SV liep verder uit naar 12,3%. Ook de verkiezingswinnaar onder de burgerlijke partijen, de CVP, zit (mogelijk dankzij de good-will die verworven is door de succesvolle premier Korvald in 1973) nog steeds in de lift, terwijl partijen die het slecht deden, zoals de Liberale partij (3,4%) en de afgesplitste Nieuwe Volkspartij (3,5%) verder afbrokelen tot resp. 2,5 en 2,3%. Het geringe succes van de Nieuwe Volkspartij hoeft niemand te verbazen. Deze partij staat zo dicht bij de conservatieven dat vrijwel niemand het nut ervan inziet. De teruggang van de rest van de Liberale partij, de radicale vleugel, zegt eigenlijk veel over het karakter van deze partij: de links-liberalen staan in veel opzichten zo dicht bij de SV, dat voor overstappen geen grote moed nodig is. Ook hier speelt het kiesstelsel natuurlijk een rol: zakt een partij onder de 5%, dan maakt zich een algeheel gevoel van defaitisme van de kiezers meester en zoeken zij liever hun heil elders dan te proberen de partij nieuw leven in te blazen. Verdwijnen van de Liberale partij zou overigens een verlies zijn voor de Noorse politiek, omdat deze partij door de jaren heen een belangrijk trait-d'union tussen het burgerlijke en het socialistische kamp is geweest. Een hopelijk voorbijgaand verschijnsel bij deze verkiezingen was de *Anders Lange-partij* (ALP). Deze partij van de belastingweigeraar Anders Lange behaalde maar liefst 5%, maar is inmiddels in de polls teruggezakt tot 3,8%. Natuurlijk zijn ook in Noorwegen de belastingen hoog, maar gezien het feit dat Noorwegen een kerngezonde economie en maximale werkgelegenheid heeft, is het tamelijk onbegrijpelijk dat een dergelijke onverantwoordelijke partij zoveel stemmen van de anders zo nuchtere Noren krijgt. Een mogelijke verklaring is het nog veel grotere succes in het buurland Denemarken van Langes confrater Mogens Glistrup (maar die spint zijde bij de zeer deplorabele toestand van de Deense economie).

Welvaart en welzijn

Twee onderwerpen die in ieder geval etymologisch nauw verwant zijn, moeten besproken worden bij een beschrijving van het Noorse politieke beeld van de laatste twee jaar: de *economie* en de *ecologie*.

Om met de economie te beginnen: de economische rampen die de voorstanders van het EG-lidmaatschap geschetst hadden voor het geval een meerderheid *nee* zou zeggen zijn niet gekomen. Eerder het tegendeel: Noorwegen bevindt zich momenteel in een economische hausse als nooit tevoren. Nu kan daar niet zonder meer uit afgeleid worden dat de voorstanders van toetreding bij hun zwartgallige schildering van de economische toekomstperspectieven ongelijk hebben gehad. Sinds de volksstemming heeft zich nl. een samenspel van factoren voorgedaan waardoor het onmogelijk te zeggen is of de tegenstanders of de voorstanders van toetreding gelijk hadden. Overigens zouden de tegenstanders een eventueel gelijkrij-

gen op dit punt als volmaakt irrelevant van de hand wijzen; voor hen hoeft de Noorse economie niet zo sterk te expanderen omdat het juist deze sterke expansie is die de waarden voor het behoud waarvan zij zich inzetten, in gevaar brengt.

Bij het onderhandelen over de vrijhandelsovereenkomst met de EG werden voor enkele produkten langere overgangsperioden afgesproken dan voor het merendeel van de industrieproducten. Ook werden quantumregelingen vastgesteld. Dit gold voor aluminium, papier en visfilets en -conserven. Nu heeft zich de afgelopen jaren het merkwaardige feit voorgedaan dat er zich een kolossale vraag heeft gemanifesteerd naar juist deze produkten. Noorwegen kan alles wat geproduceerd wordt zonder enige moeite kwijt. Willen de EG-landen het niet hebben, dan staan andere geïndustrialiseerde landen bij wijze van spreken te dringen om te mogen kopen. Met name de prijzen van vis en papier (U merkt het in de abonnementsprijzen!) zijn naar recordhoogten gestegen. Na de stagnatie van 1972, toen de investeerders de kat uit de Brusselse boom keken, is er een ware investeringsexplosie gevolgd. De Noorse kroon behoort momenteel tot de hardste valuta's van Europa. Daar komt dan nog de Noordzeeolie bij. Al tijdens de onderhandelingen stond vast dat er in het Noorse continentale plat grote olie- en gasvoorraden zitten. Exploitatie van de voorraden op de Noordzee was echter zeer kostbaar. Maar door de stijgende oliepijzen als gevolg van de crisis in het Midden-Oosten is de waarde van de Noorse olie- en gasvoorraden enorm gestegen, en daarmee ook de animo van de olieconcerns om ze te exploiteren.

Daarmee komt automatisch de ecologie in beeld. Sterke krachten in Noorwegen, zowel in de SV als daarbuiten, verzetten zich tegen de gedachte dat de olie nu maar zo snel mogelijk naar boven gehaald moet worden. De zaak heeft zowel een mondiaal als een nationaal aspect. Mondiaal gezien acht de SV het onverantwoord de olie en het gas (niet-reproduceerbare grondstoffen) te gebruiken als bron voor energie en verwarming. Men voelt er veel meer voor de winning voor die doeleinden te beperken tot de nationale behoefte, en verder de wetenschap de tijd te geven om methoden te ontwikkelen om minerale brandstoffen om te zetten in voor menselijke consumptie geschikte proteïne. Men vraagt zich ook af waarom Noorwegen zo snel rijk moet worden. Snelle exploitatie kan alleen maar een geweldige inflatie tot gevolg hebben door de voor een kleine economie als de Noorse zeer omvangrijke geldstroom uit de olieopbrengsten. Nationaal vreest men met grote vreeze voor een 'ongelukje' op de Noordzee, met de dan te verwachten desastreuze gevolgen voor de visstand. Ook de verantwoordelijke inpassing van de olieactiviteiten in de Noorse economie weegt erg zwaar voor de SV. In verband daarmee dringt men er sterk op aan voorlopig niet te beginnen met oliewinning boven de 62ste breedtegraad, om zodoende de bestaande structuren in Noord-Noorwegen niet bloot te stellen aan kapitalistische wild-west-toestanden zoals die zich momenteel in West-Noorwegen voordoen.⁹ Op het eerste gezicht lijkt dit laatste een zui-

ver economisch argument tegen snelle exploitatie. Maar er speelt ook in mee dat wanneer van landbouw/visserij omgeschakeld wordt op industrie, belangrijke reproduceerbare hulpbronnen niet meer benut zullen kunnen worden omdat de plattelandsbevolking weggezogen wordt naar de centra. Gezien tegen de achtergrond van de mondiale voedselschaarste moet dit onaanvaardbaar worden geacht.

Het zware accent dat door de SV gelegd wordt op de ecologie is één van de vele mogelijkheden om deze partij te karakteriseren ten opzichte van de AP. Omdat de ecologische gedachten ook in de zgn. middenpartijen (Centrumpartij, CVP en Liberale partij) weerklank vinden, loont het misschien de moeite te bezien of er zich in Noorwegen geen totaal nieuwe politieke verhoudingen aan het ontwikkelen zijn.

Politieke scheidslijnen

In 1884 ontstonden, na een lange kiemperiode, de twee eerste politieke partijen, kortweg *Links* (liberaal) en *Rechts* (conservatief) genoemd. De nog prille arbeidersbeweging kreeg onderdak bij Links maar al in 1887 werd een eigen partij, *De Verenigde Arbeiderspartij*, gesticht die in 1891 *De Noorse Arbeiderspartij* ging heten. In 1903 kwamen de eerste socialisten in het parlement, het *Storting*. Ondanks scheuringen en verdeeldheid werd de arbeidersbeweging in de eerste decennia van deze eeuw toch zo belangrijk, dat de oude scheidslijn liberaal - conservatief vervaagde en vervangen werd door de scheidslijn burgerlijk - niet-burgerlijk. In zijn volle omvang kwam deze tegenstelling aan het licht in de jaren '50, toen de eensgezindheid uit de tweede wereldoorlog en de wederopbouwperiode verdween en de AP alleen regeerde.¹⁰ De afsplitsing van de *Socialistische Volkspartij* in 1961 luidde een nieuwe periode in: Socialisten en Sociaaldemocraten kwamen tegenover elkaar te staan, wat duidelijk gemarkeerd werd door het zgn. Kings Bay-incident in 1963; de regering-Gerhardsen werd door de SF, die op de wip zat, naar huis gestuurd (om overigens drie weken later weer terug te mogen komen).

Wanneer men spreekt van een tegenstelling socialisten-sociaaldemocraten, doet men er goed aan bij de laatste groep niet alleen te denken aan de AP. Er wordt nogal eens gesteld dat de AP sinds de oorlog verburgerlijkt is. Beter is waarschijnlijk te stellen dat de burgerlijke partijen 'gesociaaldemocratiseerd' zijn. Al deze partijen zien de staat, om een uitdrukking van de SF-leider Finn Gustavsen te gebruiken, als 'een veiligheidsgordel voor het kapitalisme'. Er is dan ook veel voor te zeggen om met Saetra¹¹ te spreken van sociaaldemocraten in ruimere zin (alle partijen behalve de SV) en 'eigenlijke' sociaaldemocraten (de AP). Vertaald in actuele Noorse politiek levert dit een geweldig groot sociaaldemocratisch blok op (bijna 90% van de stemmen).

De Noren die niet al te gelukkig zijn met het vooruitzicht tot in lengte van dagen geregeerd te worden door sociaaldemocraten (wat in Noorwegen

staat voor: centralisering, urbanisering, bureaucrativering, etc.) kunnen misschien troost putten uit een analyse van Arne Naess.¹² Naess signaleert de onmogelijkheid om in het huidige Noorwegen de politieke verhoudingen te beschrijven langs de as *Blauw* (burgerlijk) – *Rood* (socialistisch/sociaaldemocratisch). Hij introduceert een derde pool, *Groen* die met *Blauw* en *Rood* als basis een driehoek vormt:

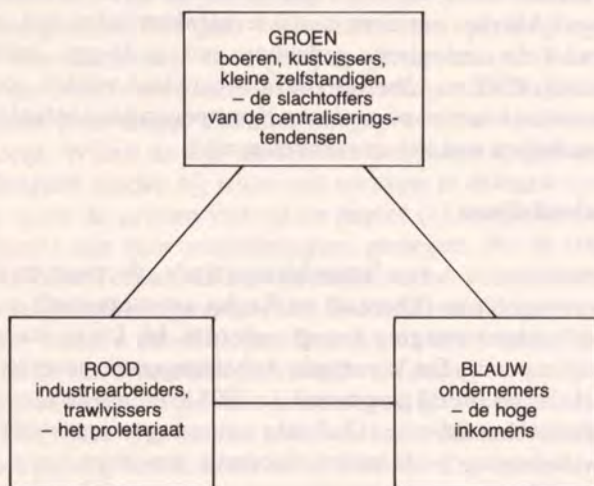

Fig. 1

Rood en groen hebben beiden radicale kenmerken. Groen en Blauw vinden elkaar op particulier initiatief en een niet-afwijzende houding tegenover het eigendomsrecht. Blauw en Rood zijn beiden voorstanders van centralisering, grote eenheden, maximale werkgelegenheid in efficiënte bedrijven, toenemende materiële welvaart.

De tegenstelling Rood-Blauw is het duidelijkst, nl. de traditionele tegenstelling tussen *arbeidskoper* en *arbeidsverkoper*. Groen komt op voor de belangen (materieel en immaterieel) van de plattelandsbevolking en stuit daarbij op verzet van Rood (hogere prijzen voor landbouwprodukten passen niet in de rode gedachtengang die door rationalisering en sanering de landbouwprodukten voor de consument zo goedkoop mogelijk wil maken). In het algemeen staat Groen voor de regio en decentralisering en daarmee tegenover Rood, dat meer gelooft in centralisering, steden, partij, staat en vakbeweging. Ook met Blauw komt Groen in conflict, omdat Groen de 'heilige' ontwikkeling wil afremmen en de in de traditionele (technocratische) opvatting onrendabele bedrijven (laag profijt of 'nullijn') prioriteert boven efficiënte grote bedrijven, als efficiency de afbraak van de egalitaire plattelandssamenleving betekent.

Men zou Naess' analyse als volgt kunnen invullen.¹³

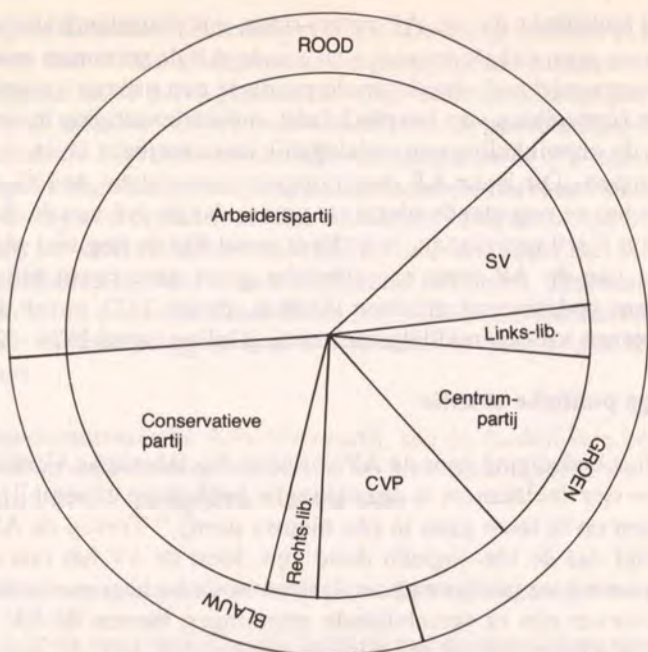

Fig. 2

Bij deze indeling van mij moet aangetekend worden dat belangrijke stromingen in de SV zichzelf voornamelijk bij *Rood* ingedeeld willen zien. Gezien de herkomst van veel SV-ers (Democratische Socialisten, Communisten) uit de vakbeweging is dit niet te verwonderen. Ik verwacht echter dat de 'ecologische lijn' binnen de SV binnen niet al te lange tijd de overhand zal krijgen.

De bezwaren uit SV-kringen tegen zo'n indeling zouden overigens waarschijnlijk achterwege gebleven zijn als Naess i.p.v. de politiek geladen symbolen Rood, Groen en Blauw neutrale symbolen A, B en C had gebruikt. Een analyse van wat oudere datum vindt men bij Harry Eckstein, *Division and Cohesion in Democracy*.¹⁴ Eckstein werkt volgens een as *rural* (Centrumpartij) – *urban* (Conservatieve partij). Daar tussenin ligt dan als groot blok de AP, die zowel kiezers op het platteland als in de stad heeft. Eckstein zegt op zoek te zijn naar 'divisions'. Vreemd is dan dat hij in heel zijn studie de al in 1961 gestichte Socialistische Volkspartij met geen woord noemt. Alleen in een voetnoot op pag. 18 spreekt hij terloops van '2 extreme leftist dissidents from Labour'. In 1965 (Ecksteins studie is december 1965 afgesloten) behaalde de SF 6% van de stemmen. Wie niet geheel een blinde was in politiek Noorwegen kon toen al duidelijk de aanzet zien tot een nieuwe 'division' in het Noorse politieke leven.¹⁵

Een analyse als van Eckstein zegt eigenlijk alleen iets over de geografische kiezersrecrutering en niets over de door de partijen gevoerde politiek. Zo

noemt hij weliswaar dat de AP zowel stads -als plattelandskiezers had¹⁶, maar laat op geen enkele manier zien dat de AP de stemmen van de plattelandskiezers misbruikt heeft om de periferie een urbaan leefpatroon op te dringen (ontvolking van het platteland, industrievestiging in centra) ten koste van de ontwikkeling van wel degelijk levensvatbare kleine lokale gemeenschappen. Dit is de AP danig opgebroken tijdens de EG-strijd, en aangezien het er nog steeds niet naar uitziet dat de AP van de dwalingen haars weegs¹⁷ wil terugkeren, is de kans groot dat de nog niet afgenomen voorliefde van de AP voor economische groei deze partij blijvend van Noorwegens gedeceideerd grootste (Gallup, maart 1971: meer dan 50%) gaat reduceren tot een middelgrote partij (Gallup, april 1974: 32,7%).

De huidige politieke situatie

Een ernstige bedreiging voor de AP vormt de Socialistische Verkiezingsalliantie. De vier deelnemers in deze alliantie hebben op 21 april jl. besloten hun partijen op te laten gaan in één nieuwe partij.¹⁸ Terwijl de AP de mening huldigt dat de ideologieën dood zijn, kiest de SV het marxisme als grondslag voor haar partij en als analysemethode bij haar maatschappijkritiek. Weliswaar zijn er verschillende stromingen binnen de SV (met als uitersten de communisten die blijven vasthouden aan de tegenstelling kapitaal-arbeid als belangrijkste tegenstelling, en de eco-socialisten die van mening zijn dat aan de *produktievoorwaarden* een veel belangrijker plaats in de basis moet worden ingeruimd,¹⁹ maar men is tolerant tegenover elkaar en ziet het naast elkaar bestaan van diverse interpretaties van het marxisme eerder als een voordeel dan als een nadeel.

De SV geeft met haar 16 zetels voorwaardelijke steun aan de AP-minderheidsregering-Bratteli, en probeert uiteraard het beleid van de AP zoveel mogelijk in SV-richting te trekken (d.w.z. in de richting van een districts-vriendelijk beleid). In vele gevallen zal de AP toch haar politiek kunnen doorvoeren met hulp van de burgerlijke oppositie, maar ook nederlagen in het parlement spelen de SV in de kaart. Zo bijv. in de kwestie van de BTW, waar de SV de BTW op enkele belangrijke levensmiddelen afgeschafte wil zien, het bankwezen (SV: volledige socialisering), de visserij-grens (SV: uitbreiding *nu* tot 50 mijl – AP: de VN-conferentie over de rechten van de zee afwachten), het industriebeleid (centralisering – decentralisering), de oliepolitiek, de NATO, etc., etc.

Ondanks tegenstellingen op vele punten lijkt het alsof de SV toch niet de regering-Bratteli ten val zal brengen, maar liever door voortdurend onderhandelen vóór en achter de schermen zal proberen haar politieke ideeën gestalte te geven. Dat wil niet zeggen dat de AP-regering de hele rit tot 1977 zal uitzitten. De AP bevindt zich momenteel in de diepste crisis sinds zij in 1935 aan de regering kwam, en het zou mij niets verbazen als zij op afzienbare termijn de regeringspositie zou willen verwisselen voor de oppositie, om eindelijk vanuit een beschermde positie de partij die face-lift

te geven, die al sinds 1963 ernstig nodig is. De vraag is alleen of het inmiddels niet te laat is. De krachten die de partij hadden kunnen vernieuwen (het AIK) zijn uit de partij gegaan; de strijd om de zo belangrijke vakbeweging heeft de AP al in diverse bonden verloren; de plattelandskiezers lijken mij grotendeels blijvend van de AP vervreemd en de SV komt opzetten met een geweldig elan en een parlamentsfractie die bol staat van de deskundigheid en die een beleid voert dat de kiezers aanspreekt: de SV trekt nl. de lijn van het referendum over de EG consequent door. Het afwijzen van het lidmaatschap is Noorwegen uitstekend gekomen. Daarnaast kan de economische en politieke chaos die in het buurland Denemarken is uitgebroken na de toetreding de anti-EG-tendens in Noorwegen alleen maar versterken.

De sociaaldemocratische Arbeiderspartij, die de duidelijkste bondgenoot van de conservatieven is geworden, is op haar retour. Het socialisme, belichaamd in de SV, krijgt een nieuwe kans.²⁰

1. Zie voor de voorgeschiedenis mijn artikel 'Noorwegen en de EEG', in *S & D* 29 (1972), no. 5 p. 225-239.
2. Van de Liberale partij steunden in feite slechts vijf parlamentsleden de regering-Korvald. De overige acht waren vóór toetreding geweest en traden enige tijd later uit de partij om als 'Nieuwe Volkspartij' onder leiding van Helge Seip door te gaan.
3. Veel van de eer daarvoor komt toe aan de onderhandelaar Jens Evensen (n.b. van de AP en nu minister van handel in de nieuwe regering-Bratteli).
4. De zgn. Crotale-affaire.
5. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre de verhouding voorstanders – tegenstanders op de AP-lijsten 'eerlijk' was. Bij het begin van de EG-strijd was er een grote wanverhouding tussen de parlamentsfractie (in meerderheid vóór) en het AP-kiezerscorps (in meerderheid tegen). De houding van de AP-leiding in de EG-zaak had er echter voor gezorgd dat veel linkse kiezers die tegen de EG waren, zich op het moment van de kandidaatstelling al van de AP hadden afgewend.
6. Deze laatste groep is moeilijk te omschrijven; het zijn mensen die in de loop der jaren om diverse redenen uit de AP, NKP of SF gestapt of gezet zijn, en velen die zich nooit bij één van bestaande partijen hadden aangesloten, zoals de christen-socialisten.
7. Hoe merkwaardig het Noorse districtenstelsel werkt zij hier geïllustreerd aan de hand van een berekening op grond van opiniepeilingen door het bureau FAKTA, gepubliceerd in *Dagbladet* van 4-5-1974, hier weergegeven tot lering ende vermaak van die politici die spelen met de gedachte van een districtenstelsel in Nederland. Op grond van maandelijkse peilingen zijn kwartaalcijfers berekend, die vergeleken worden met de verkiezingsuitslag van september 1973:

	AP	Cons.	CVP	Centr.	Lib.	NVP	SV	ALP	Overigen
Verkiezingen									
sept. '73	35,3	17,4	12,3	11,1	3,4	3,4	11,2	5,0	0,9
4de kwartaal '73	34,2	18,2	12,8	11,1	3,0	2,7	12,7	4,5	0,9
1ste kwartaal '74	34,5	18,3	13,3	10,8	3,0	2,7	11,5	4,1	1,7

Computerberekeningen laten dan zien dat de AP ondanks een verlies van 0,8% toch 2 zetels gewonnen zou hebben. De SV, die in het 4de kwartaal 1,5% opliep, zou dat ge-

- honoreerd hebben gezien met 6 zetels. De Centrumpartij, die in het 1ste kwartaal 0,3% achterbleef bij het verkiezingsresultaat, zou dat op een verlies van 5 zetels komen te staan. Met andere woorden: het stelsel is zo grillig als het weer. Dat er nu een AP-regering zit is te danken aan 88 kiezers in Zuid-Trøndelag. Hadden zij burgerlijk gestemd, dan had Noorwegen nu een burgerlijke regering! Zie voor het Noorse kiesstelsel verder: Einar Tofte, *Valgordningen*. Oslo, 1969.
8. Gallup, *Dagbladet*, 10-5-1974.
 9. Wegzuijing van geschoolde arbeidskracht naar de oliecentra, met voeten treden van CAO-bepalingen door buitenlandse aannemers van de bouw van raffinaderijen en hulpmiddelen voor de oliewinning, ernstige woningnood (Stavanger), etc.
 10. De tijd van het 'hønsvaldse parlamentarisme'. In feite was Noorwegen in die tijd een soort één-partijstaat. Onder leiding van fractieleider en chief-whip Nils Hønsvald werden vele zaken met een eenstemmige AP-fractie door het Storting geloodst, ook al was er soms een belangrijke minderheid binnen de fractie tegen. De beslissingen werden genomen in de fractiekamer en niet in 's lands vergaderzaal.
 11. Saetra, Hartvig, *Den økopolitiske sosialismen*. Oslo, 1973, p. 34.
 12. 'Den grønne pol i norsk politikk'. In: *Dagbladet* 8-9-1973.
 13. Nauwelijks in dit schema in te passen is de poujadistische Anders Lange-partij. Deze 'zwarte' partij trekt bij vrijwel alle partijen kiezers weg.
 14. Eckstein, Harry, *Division and Cohesion in Democracy. A Study of Norway*. Princeton, 1966, p. 49-53.
 15. Ook op andere punten moet Ecksteins studie met de nodige voorzichtigheid worden gelezen. Zo vindt men, doordat hij de SF volledig over het hoofd ziet, het voor Noorse partijverhoudingen nogal wezenlijke verschil socialistisch – sociaaldemocratisch (AP) niet terug. Ook is het onbevredigend dat *Arbeiderparti* zonder nadere explicatie wordt vertaald met *Labour party*. Dit zal de meeste lezers verleiden te denken aan de Engelse Labour party. Daardoor raakt onder tafel dat er tussen deze twee partijen een levensgroot verschil is: terwijl Labour sinds jaar en dag een partij met sterke vleugels is, wordt de Noorse Arbeiderspartij gekenmerkt door een bijzonder laag plafond; in feite wordt slechts één standpunt, nl. dat van de leiding, getolereerd. Wie het daar niet mee eens is, kan gaan (vgl. SF (1961) en AIK (1973)).
 16. Op dit moment moet wel de verleden tijd worden gebruikt, want vanaf 1970 hebben de plattelanders zich en masse van de AP afgewend.
 17. In het verleden heeft de AP wel degelijk de belangen van de kleine boeren en vissers verdedigd (regering-Nygaardsvold, 1935). Vgl. Furre, Berge, *Norsk historie 1905-1940*. Oslo, 1971, p. 256.
 18. Meest opvallend daarbij is het meedoen van de Communistische partij, die juist haar 50-jarig jubileum had gevierd. De kans bestaat overigens nog steeds dat de Moskou-getrouwe vleugel de deelname aan de SV zal afkeuren en met de partij breekt.
 19. Zie Saetra, p. 91-103.
 20. Opvallend is de parallel met 1935: terwijl de AP toen ging regeren met steun van de Boerenpartij (de huidige Centrumpartij), tekent zich nu een kennelijke verwantschap af tussen de SV en de middenpartijen.

Regeerakkoorden¹

1. Probleem

Bij de kamerverkiezingen van 1971 en 1973 is voor het eerst gepoogd om vóór de verkiezingen afspraken te maken over de kabinetsformatie. In 1971 lanceerden de 'progressieve drie' vóór de verkiezingen een compleet alternatief kabinet. In 1972 werd weliswaar volstaan met de lancering van een deelkabinet, doch dat deelkabinet werd toegerust met een compleet regeerakkoord waarover na de verkiezingen – behoudens actualisering als gevolg van technische noodzaak – niet met andere partijen onderhandeld zou worden.

Zulk een machtpolarisatie is in Nederland tot nu toe uitsluitend door sociologisch georiënteerde politicologen geanalyseerd, terwijl economisch georiënteerde politicologen er het zwijgen toe deden. Dat is te betreuren, omdat juist in de economische wetenschap methoden en begrippen worden toegepast, die op deze kwestie licht kunnen werpen. In dit artikel zal ik de inbreng, die economisch georiënteerde politicologen in de discussie over de vorming van regeerakkoorden zouden kunnen hebben, in kort bestek toelichten op basis van economische theorieën van het politieke proces die door Downs², Tullock³, Riker⁴, Hinich en Ordeshook⁵ zijn ontwikkeld. Ik ga er daarbij van uit dat de traditionele wijze van kabinetsformatie historisch het gevolg is van het in Nederland bestaande veel-partijensysteem, terwijl de vorming van kabinetten op basis van vóór de verkiezingen gemaakte afspraken als een eerste poging beschouwd moet worden om dit veel-partijensysteem te doorbreken en te komen tot twee partijen c.q. tot twee permanente coalities van partijen, die aan de kiezers een duidelijke keus tussen twee essentieel verschillende beleidsopties presenteren.⁶

2. Rationaliteit

Economisch georiënteerde politicologen die het politieke proces bestuderen veronderstellen dat politieke beslissers rationeel beslissen. Daarmee bedoelen zij niet dat de beslissers altijd juiste beslissingen nemen⁷, doch dat de beslissers:

- een doel nastreven;
- dit doel ervaren als 'voldoening' die zij afhankelijk zien van bepaalde voorzieningen of gebeurtenissen;
- een hogere voldoening verkiezen boven een lagere.⁸

Volgens de genoemde politicologen wordt het politieke proces bepaald

door twee groepen beslissers, namelijk kiezers en partijen. Kiezers beslissen over het al dan niet uitbrengen van hun stem op een bepaalde partij; partijen beslissen over de beleidsvoorstellen die zij aan de kiezers voorleggen. Al deze beslissingen zijn uiteraard op de verwezenlijking van verschillende doeleinden gericht. De voldoening van de kiezer is onder andere afhankelijk van het overheidsbeleid; de voldoening van de partij wordt onder andere beïnvloed door het aantal op hem uitgebrachte stemmen. Op grond daarvan baseren deze politicologen hun analyses uitdrukkelijk op de veronderstelling dat de kiezers met het uitbrengen van hun stem proberen het overheidsbeleid te sturen in de richting van een beleidsoptimum. De partijen pogen daarentegen met hun beleidsvoorstellen de kiezers te sturen in de richting van een electoraal optimum. De verkiezingsuitslag is in de ogen van een partij optimaal wanneer hij voldoende steun ontvangt om zo effectief mogelijk aan de regering te kunnen deelnemen.

De idee, dat kiezers de door diverse partijen voorgestelde beleidsoptima's evalueren, de beste selecteren en op basis daarvan hun stem uitbrengen, is omstreden.⁹ Barry¹⁰ herinnert eraan dat staatkundige denkers als De Maistre, Hegel en Coleridge de burger als betrekkelijk irrationeel beschouwden en niet van hem verwachtten dat hij een voor hem zinvolle keus doet uit diverse strategieën. Dergelijke concepties leiden tot uitspraken als; 'katholieken stemmen nu eenmaal op de KVP'. Deze traditie is omgebogen door de publikaties van Campbell e.a.¹¹ die ervan uitgingen dat kiezers stemmen op partijen waarmee zij zich kunnen identificeren, zij het nog overwegend op basis van toevallig in een verkiezingscampagne dominerende strijdpunten. In het midden van de zestiger jaren stelde Key echter op basis van empirisch materiaal dat de tot nu toe als irrationeel beschouwde partij-identificaties in feite berusten op een rationele afweging van vóór- en nadelen.¹²

Hoogerwerf¹³ wijst er terecht op dat het met name de 'progressieve drie' zijn geweest, die tegenover de modellen van de door tradities en emoties gedreven kiezer het model van de gepolitiseerde kiezer hebben geplaatst, d.w.z. van de kiezer die doelbewust vorm wil geven aan de toekomstige samenleving en daarom zijn stem mede op basis van zijn beleidsvoorkeuren uitbrengt.

3. De politieke ruimte

De modellen waarmee Downs, Tullock, Riker, Hinich en Ordeshook de politieke strategieën van partijen hebben geanalyseerd zijn ontleend aan het ruimtelijke model waarmee Hotelling¹⁴ in de dertiger jaren de vestiging van kruideniers in een bepaald verzorgingsgebied onderzocht. Evenals de groep consumenten, die een kruidenier verzorgt, varieert met de geografische vestigingsplaats van die kruidenier, varieert de groep kiezers, die een partij vertegenwoordigt, met de politieke vestigingsplaats van die partij, d.w.z. met diens beleidsvoorstellen voorzover deze stellingnamen

in een aantal politieke strijdpunten betreffen. Een dergelijke politieke vestigingsplaats noem ik in het vervolg een *platform*. Teneinde het betoog niet onnodig te compliceren veronderstel ik, in navolging van Downs, dat verkiezingen door één centraal strijdpunt worden overheerst, bijvoorbeeld door een complex van kwesties die samenhangen met de vraag in hoeverre de overheid de vrijheid van individuele burgers mag beperken. De in een bepaald verzorgingsgebied mogelijke platforms (die variëren van uiterst links tot uiterst rechts) kunnen dan worden voorgesteld door een rechte lijn.

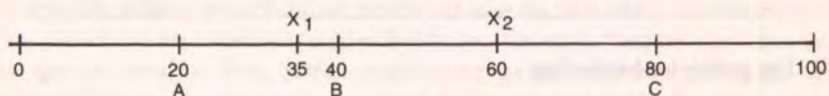

Fig. 1. Het politieke verzorgingsgebied

In figuur 1 is een dergelijk verzorgingsgebied getekend; de kandidaten A, B en C hebben daarin zodanige platforms gekozen, dat zij de beslissingen voor 20%, 40% respectievelijk 80% bij de overheid willen centraliseren.¹⁵

Voor de uitkomst van de analyse is uiteraard van groot belang hoe de kiezers over dit verzorgingsgebied zijn gespreid. Elke kiezer kan een verschillende voorstelling hebben van hetgeen een optimaal beleid zou zijn¹⁶ d.w.z. de beleidsoptima van de kiezers kunnen de gehele lijn beslaan. Over de precieze spreiding van de kiezers over die lijn worden door de genoemde politicologen uiteenlopende veronderstellingen gehanteerd. Voor de Nederlandse verhoudingen acht ik het realistische ervan uit te gaan dat er één beleidsoptimum (de modus) is, dat aan de voorkeuren van meer kiezers beantwoordt dan enig ander beleidsoptimum. Deze *modus* is dus niet datgene wat gemeenlijk onder 'het midden' wordt verstaan, maar het beleid waar het relatief grootste aantal kiezers achter staat. Daarnaast acht ik het realistisch te veronderstellen dat er, ten opzichte van de modus, relatief evenveel linksere als rechtsere kiezers zijn, d.w.z. dat het beleidsoptimum van iedere kiezer aan één kant van de modus zijn tegenhanger vindt in een diametraal daaraan tegenovergesteld beleidsoptimum van een andere kiezer.

Het realisme van deze veronderstellingen blijkt uit het Nederlandse verkiezingsonderzoek, met name uit de antwoorden op vragen die een evaluatie van de baten én de offers van het door het kabinet-Biesheuvel gevoerde beleid betroffen.¹⁷ Als voorbeeld neem ik de evaluatie van hetgeen de regering-Biesheuvel feitelijk gedaan heeft voor de vergroting van de individuele welvaart van de ondervraagden, geconcretiseerd door de vraag: 'Waar zou u (dan) de regering-Biesheuvel plaatsen op deze lijn?'. De antwoorden daarop, die in *tabel 1* zijn weergegeven, benaderen de genoemde veronderstellingen over de beleidsvoorkeuren zeer dicht.

Tabel 1. *vergroting van de individuele welvaart door het kabinet-Biesheuvel*

		Kiezer '73 (in %)
– de regering-Biesheuvel heeft daaraan veel gedaan	A	4
	B	10
	C	16
	D	24
– de regering-Biesheuvel heeft daaraan niets gedaan	E	13
	F	12
	G	11

4. De politieke beslissing

Binnen het kader van de aldus afgebakende politieke ruimte beslissen kiezers en partijen over het uitbrengen van hun stem respectievelijk over het door hen te voeren beleid. Van de genoemde politicologen hebben vooral Hinich en Ordeshook het beslissingsgedrag van kiezers en kandidaten op een duidelijke wijze geformuleerd. Volgens hen vergelijken de kiezers eerst de eigen beleidsvoorkeuren met die van de diverse partijen, beslissen zij vervolgens of zij zich al dan niet van stemming zullen onthouden en kiezen zij, indien zij hun stem uitbrengen, tenslotte de partij wiens platform op de geringste afstand ligt van de eigen voorkeur. Hinich en Ordeshook noemen verschillende argumenten op grond waarvan een kiezer zich van stemming zou kunnen onthouden. Zij kennen echter een doorslaggevende betekenis toe aan de politieke vervreemding, die ontstaat wanneer de afstand tussen de eigen voorkeur en die van welke kandidaat dan ook een bepaalde kritische grens overschrijdt.¹⁸

Inzake de partijen veronderstellen Hinich en Ordeshook dat hun platform mobiel is, met dien verstande dat zij elkaar niet kunnen passeren. De PvdA kan dus niet rechtser worden dan de KVP en de KVP niet rechtser dan de VVD. Zoals reeds gezegd, kiezen partijen een platform waarbij hun politieke steun optimaal is. De aard van dit optimum hangt echter af van het partijstelsel. In een meer-partijensysteem kunnen partijen alleen aan de regering deelnemen door een coalitie te vormen en hun positie in die coalitie wordt sterker naarmate zij meer stemmen weten te vergaren. Daarom kan redelijkerwijs worden aangenomen dat partijen in een meer-partijensysteem – althans in de periode voorafgaande aan de verkiezingen – het aantal op hen uitgebrachte stemmen maximaliseren¹⁹ waarbij het aantal stemmen, dat op hun concurrenten wordt uitgebracht, niet telt. In een twee-partijensysteem is de situatie echter geheel anders. Het gaat een partij dan niet zonder meer om stemmenwinst ongeacht de electorale positie van zijn concurrent, doch hij zal zijn concurrent willen verslaan. Hieruit vloeit logisch voort, dat kandidaten in een twee-partijensysteem niet naar een absoluut maximum aan stemmen zullen streven, doch naar een zo groot mogelijke relatieve meerderheid.²⁰

5. Een drie-partijensstelsel

De optimale vestigingsplaats van een partij in een meer-partijensstelsel ligt in een spanningsveld dat bepaald wordt door 'convergerende' en 'divergerende' krachten²¹, d.w.z. door krachten die werken in de richting van toenadering en van distantie. Bezien wij eerst de krachten die werken in de richting van toenadering. Wanneer een partij, die ter linkerzijde van de modus het monopolie heeft, evolueert in de richting van de modus, verliest hij linkse stemmen als gevolg van politieke vervreemding. Aanvankelijk wint hij echter meer rechtse stemmen dan hij aan linkse stemmen verliest, omdat er nu eenmaal dichter bij de modus meer kiezers zijn dan verder van de modus. Een zelfde redenering geldt voor een partij die ter rechterzijde van de modus een monopoliepositie bekleedt. Evolutie in de richting van de modus levert voor extreme partijen met een monopoliepositie per saldo voordeel op. Op basis van onze analyse kan altijd gedeeltelijke toenadering worden voorspeld.

Er ontstaat echter geen volkomen toenadering omdat er ook krachten zijn die ten voordele van een blijvende beleidsdistantie tussen de partijen werken. Als alle partijen dicht bij de modus komen moeten zij de stemmen van de gematigde kiezers onderling delen. Zij veroveren en verliezen dan niet meer alleen stemmen in een niemandsland doch ook op en aan elkaar. Zij bevinden zich derhalve niet meer in een monopoliepositie maar ondervinden concurrentie. Als gevolg daarvan weegt, na een zeker punt, de winst van gematigde kiezers niet meer op tegen het verlies van extreme. Op dat punt heeft verdere evolutie geen zin meer: de voormalige extremist met een monopoliepositie bevindt zich dan in 'evenwicht', d.w.z. hij verandert zijn beleid niet meer.

De situatie verandert echter zodra het monopolie van de voormalige extremist doorbroken wordt door een nieuwe extremistische partij. De voormalige extremist kan nu twee kanten op: óf hij tracht zijn monopolie te herstellen; óf hij legt zich bij het verlies van zijn monopoliepositie neer. In het eerste geval keert hij tijdelijk terug naar zijn extreme uitgangpositie teneinde de nieuwkomer te verslaan of met hem te fuseren en evolueert hij daarna opnieuw naar zijn natuurlijk evenwichtspunt. In het tweede geval evolueert hij geheel naar de modus omdat, nu hij niet alleen ter rechterzijde doch ook ter linkerzijde concurrentie ondervindt, de reden tot het bewaren van beleidsdistantie ten opzichte van zijn gematigder concurrenten is komen te vervallen en het feit, dat er nu eenmaal meer kiezers dichterbij de modus zijn dan verder daarvan, de doorslag geeft. Zodra hij de modus bereikt heeft zal hij daar hetzij zijn concurrenten verslaan, hetzij met hen fuseren. Intussen beweegt de nieuwe extremist, die thans het monopolie onder extremisten bezit, zich (op grond van de in het begin van deze paragraaf genoemde argumenten) naar het reeds geschetste natuurlijke evenwichtspunt van zijn voorganger, zodat de geschiedenis zich herhaalt.

Hiermee hebben wij op een primitieve en speculatieve wijze onder woorden gebracht wat in feite de ondubbelzinnige uitkomst is van Hinich's en Ordeshook's wiskundige berekening, namelijk dat er in een toestand van evenwicht slechts drie verschillende platforms overblijven.²² In *figuur 1* zijn dat bijvoorbeeld de plaatsen A, B en x_2 . Het is daarbij niet noodzakelijk dat elke plaats slechts door één partij wordt bezet. Het is evenzeer mogelijk dat zich op één van de plaatsen meerdere partijen vestigen, die een vaste samenwerkingsovereenkomst aangaan.

Het feit, dat zich in de Nederlandse politiek inderdaad drie groepen partijen aftekenen – namelijk de progressieve drie, de ARP-KVP en de CHU-VVD – bevestigt wellicht de juistheid van de analyse. Stembusakkoorden binnen elk van deze groepen zijn dan een middel om te voorkomen dat het aantal zelfstandig opererende partijen groter wordt dan noodzakelijk is voor een overzichtelijke presentatie van de mogelijke platforms. Als zodanig leveren deze stembusakkoorden een belangrijke bijdrage aan de rationalisatie van het politieke systeem.

6. Coalities in het bestuur

Downs heeft er echter reeds in 1957 de aandacht op gevestigd dat het ook onder een drie-partijensysteem vrijwel onmogelijk is voor kiezers om hun voorkeuren op een rationele wijze te ordenen. Teneinde een stabiel kabinet te vormen is immers tenminste een meerderheid in het parlement noodzakelijk. De problemen die daaruit ontstaan worden door hem geïllustreerd met behulp van *figuur 1* waarin drie kandidaten A, B en C een bepaald platform hebben gekozen. Onder deze omstandigheden bestaan er tenminste negen mogelijkheden om tot een meerderheid te komen. Als de twee kandidaten met een relatief extreme vestigingsplaats (de progressieve drie en de VVD) nimmer met elkaar een coalitie vormen zijn er om te beginnen vijf mogelijkheden: A, B, C, AB en BC. Maar in de laatste twee gevallen, die coalities tussen een centrumkandidaat en één van de relatief extreme kandidaten betreffen, kan de ene kandidaat hetzij de andere domineren (rooms-rood dan wel rood-rooms), hetzij een gelijke invloed bezitten. Elke coalitie bevat dus weer drie varianten, hetgeen betekent dat de mogelijkheden uitgroeien tot: A, B, C, AB, aB, Ab, BC, bC en Bc.²³

Onzekerheid ontstaat doordat de vóór de verkiezingen regerende coalitie niet noodzakelijkerwijs dezelfde is als de coalitie die na de verkiezingen gevormd wordt. Stel dat kiezer x_1 in *figuur 1* op kandidaat B stemt omdat die het dichtst ligt bij zijn eigen optimum. Wanneer kandidaat B echter na de verkiezingen een coalitie BC vormt, ligt het gevoerde beleid in de buurt van x_2 . Indien kiezer x_1 dat van te voren had geweten, had hij niet op B doch op A gestemd, omdat A dichter bij zijn eigen optimum ligt dan x_2 . De steeds wisselende noodzaak tot coalitievorming maakt de kandidaten in de woorden van Downs inconsistert en onberekenbaar. Inconsisten-

tie betekent dat de kandidaten bij het begin van een nieuwe zittingsperiode niet de volle verantwoordelijkheid aanvaarden voor hun beleidsdaden in de voorafgaande periode. Onberekenbaarheid wil zeggen dat de verkiezingscampagnes geen uitsluitsel geven over de beleidsdaden in de daarop volgende zittingsperiode.²⁴ Als gevolg daarvan zijn de kiezers veelal gedwongen tot het nemen van een irrationele beslissing. Teneinde dit euvel te bestrijden is er de afgelopen vier jaar niet alleen veelvuldig gepleit voor het sluiten van de reeds in de vorige paragraaf besproken stembusakkoorden, doch ook voor de invoering van nieuwe procedureregels die inhouden dat het verkiezingsprogram van de coalitiepartners na de verkiezingen geen voorwerp meer kan zijn van politieke onderhandelingen.²⁵

7. Een twee-partijensstelsel

Wanneer partijen na de verkiezingen geen coalitieonderhandelingen meer voeren, verschaft alleen een twee-blokken- of twee-partijensysteem de garantie dat het grootste blok zijn programma ook daadwerkelijk kan uitvoeren. In feite beogen de vernieuwers dan ook een opsplitsing van het 'politieke midden' in twee permanente coalities die de kiezers een duidelijke keus tussen twee verschillende beleidsalternatieven aanbieden.²⁶ De verwachtingen die zij van een twee-partijensysteem koesteren, worden vermoedelijk echter niet gerealiseerd. In een twee-partijensysteem streeft een partij niet naar maximalisatie van de stemmen zonder meer, doch wil hij zijn rivaal verslaan. Zijn voldoening is dus niet alleen afhankelijk van de stemmen die hij er bij krijgt, doch ook van de stemmen die er bij zijn tegenstander af gaan. Riker en Ordeshook hebben onweerlegbaar aangetoond dat daardoor de stimulans tot toenadering in een twee-partijensysteem vele malen groter is dan in een drie-partijensysteem. Wanneer de twee partijen zich naar de modus toe bewegen, wordt, in de eerste plaats, het verlies van extreme aanhangers dat door de ene partij wordt geleden volkomen gecompenseerd door eenzelfde verlies bij zijn concurrent. In de tweede plaats is elke stem, die een partij in de omgeving van de modus op zijn concurrent veroverd, voor hem dubbel zo voordelig: deze stem wordt niet alleen bij zijn eigen conto opgeteld doch bovendien van het conto van zijn rivaal afgetrokken.²⁷

De uitkomst van het hierboven behandelde onderzoek is dat, wanneer de ene partij een platform op de modus inneemt en de andere niet, op de modale partij onder alle omstandigheden relatief de meeste stemmen worden uitgebracht.²⁸ Degene, die het snelst naar de modus is geëvolueerd, heeft dus de grootste zekerheid dat hij zijn tegenstander verslaat. Onder deze omstandigheden zullen beide rivalen het zekere voor het onzekere nemen en beiden platforms op de modus bezetten. Een aanbod van 'twee wezenlijk verschillende beleidsalternatieven' blijft derhalve achterwege. Niet de platforms op de modus, maar die ter linker- en ter rechterzijde van

de modus, worden vernietigd. Ter illustratie diene Hotellings voorbeeld van twee ijscomannen, die op een overal even dicht met badgasten bezet strand, uiteindelijk beiden positie zullen kiezen precies op het midden van de totale lengte van het strand.

8. Conclusies

In het voorafgaande heb ik het streven naar rationalisatie van het politieke systeem in Nederland op enkele punten belicht met behulp van economische theorieën van het politieke proces. Het bleek dat met name de progressieve drie de kiezers beschouwen als rationele beslissers, die hun stem mede op basis van beleidsvoorkeuren uitbrengen. Is deze visie juist dan kan, onder bepaalde veronderstellingen aangaande de politieke spreiding der kiezers en aangaande het gepercipieerde eigenbelang van de politieke partijen, worden voorspeld dat zich in de Nederlandse politiek uiteindelijk slechts drie partijen of permanente coalities van partijen zullen kunnen handhaven, bijvoorbeeld: de progressieve drie, de KVP-ARP en de CHU-VVD. Een dergelijke ontwikkeling zou aan de rationalisatie van de politiek een belangrijke bijdrage leveren, omdat daarmee wordt voorkomen dat het aantal politieke partijen groter blijft dan noodzakelijk is voor een overzichtelijke presentatie van de mogelijke beleidsalternatieven. De noodzaak tot vorming van kabinetten ná de verkiezingen blijft echter in een drie-partijstelsel bestaan. Uit oogpunt van de rationele kiezer worden de partijen zoals die zich vóór de verkiezingen presenteren, daardoor inconsistent en onberekenbaar. Teneinde deze euvelen te verhelpen beogen sommige politieke hervormers de invoering van een twee-blokkensysteem, waarin de vóór de verkiezingen gemaakte regeerakkoorden na de verkiezingen geen voorwerp meer zijn van politieke onderhandelingen. Zij verwachten van twee zulke blokken dat die de kiezers een duidelijke keus tussen twee wezenlijk verschillende beleidsalternatieven presenteren.

Wanneer deze hervorming zou worden ingevoerd zijn er, aangenomen dat de genoemde veronderstellingen ook dan gelden, twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid houdt in dat beide blokken er vooral op uit zijn om hun politieke tegenstander te verslaan. Als gevolg daarvan zal hun beleid onderhevig zijn aan een proces van volkomen toenadering zodat van een aanbod van 'twee wezenlijk verschillende beleidsalternatieven' niets terecht komt. De tweede mogelijkheid houdt in dat één van de beide blokken – bijvoorbeeld het progressieve blok – zich om ideologische redenen niet onderwerpt aan de wensen van het electoraat. Dat zal evenwel tot gevolg hebben dat het andere, meer mobiele blok, permanent alle ministersposten bezet.

In elk geval is de uitspraak van Carlyle, dat economie een sombere wetenschap is, nog steeds actueel.

1. Paper, gepresenteerd op het politicogenetmaal, 16-17 mei 1974 te Helvoirt. Een op het lokaal bestuur toegespitste versie van dit paper verscheen 23 mei 1974 in *Economisch Statistische Berichten*.
2. A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957.
3. G. Tullock, *Toward a Mathematics of Politics*, Ann Arbor, 1972, blz. 50-61.
4. W. H. Riker & P. C. Ordeshook, *Positive Political Theory*, Englewood Cliffs NY, 1973, p. 370-376.
5. O. A. Davis, M. J. Hinich & P. C. Ordeshook, 'An expository development of a mathematical model of the electoral process', in: *The American Political Science Review*, June 1970, p. 426-448; M. J. Hinich & P. C. Ordeshook, 'Plurality maximization versus vote maximization: a spatial analysis with variable participation', in: *The American Political Science Review*, Sept. 1970, p. 772-791.
6. E. van Thijn, 'Van partijen naar stembusakkoorden', in: *Partijvernieuwing*, Amsterdam, 1967, p. 54-73.
7. Zie voor een uitvoerige beschouwing over de hierop betrekking hebbende vraagstukken: P. Hennipman, *Economisch motief en economisch principe*, Amsterdam, 1945, in het bijzonder p. 42-59.
8. Zie voor een toelichting daarop: J. van den Doel en T. van den Doel-Grondsma, *Rationaliteit in het bestuurlijk proces - een systeembenadering*, lezing voor de zomercursus van de Systeemgroep Nederland, 24 aug. 1973 te Berg en Dal.
9. Zie G. J. Stigler, P. W. McCracken, A. M. Okun en W. H. Riker, 'Micro-politics and macro-economics', in: *American Economic Review*, May 1973, p. 160-179.
10. B. M. Barry, *Sociologists, Economists and Democracy*, London 1970, p. 165-183.
11. A. Campbell e.a., *The American Voter*, New York, 1960.
12. V. O. Key, *The Responsible Electorate*, New York, 1966, p. 47.
13. A. Hoogerwerf, 'Polarisatie in de Nederlandse politiek', in: *Civis Mundi*, jan.-febr. 1974, p. 4-11.
14. H. Hotelling, 'Stability in Competition', in: *The Economic Journal*, 1929, p. 41-57.
15. Vergelijk: Downs, a.w. p. 116-117; J. van den Doel, *Konvergentie en evolutie*, Assen, 1971, p. 44.
16. A. Heertje, 'De ongeloofwaardigheid van de convergentietheorie', in: *Intermediair*, 13 augustus 1971, p. 5 e.v.
17. L. P. J. de Bruyn, J. W. Foppen en A. Hoogerwerf, *De nederlandse kiezer '73*, Alphen a.d. Rijn, 1973, p. 104, 106, 109, 110 en 111.
18. Davis, Hinich & Ordeshook, a.w., p. 429; Hinich & Ordeshook, a.w., p. 775.
19. Deze hypothese is in Nederland verdedigd door Th. Stevers; welke factoren bepalen de veranderingen in het niveau en de structuur van de belastingen in de 19e en 20e eeuw?, in: *Smeetsbundel*, Deventer, 1967, p. 331; zie ook: J. van den Doel, *Ekonomie en democratie in het staatsbestuur*, oratie, Deventer, 1973, p. 18-19.
20. Riker & Ordeshook, a.w., p. 335-336.
21. Zie voor een definitie van convergentie: J. van den Doel, 'Convergentie en evolutie', a.w., p. 4-7 en p. 192-193.
22. Hinich en Ordeshook, a.w., p. 787.
23. Downs, a.w., p. 149.
24. Downs, a.w., p. 105-107.
25. Zie ook: J. van den Doel, 'Confessionarisme en polarisatie', in: *Socialisme & Democratie*, maart 1971.
26. Vergelijk: PvdA '73, *Beleidsnota van het partijbestuur*, Amsterdam, 1973, p. 6.
27. Riker & Ordeshook, a.w., p. 350.
28. Riker & Ordeshook, a.w., p. 343.

K. J. de Bruijn

Het vragenrecht – III

In dit derde en laatste deel van de studie over het vragenrecht van de Tweede Kamer, wordt ingegaan op de vraag welke resultaten Kamerleden boeken met het stellen van vragen en worden tot slot enkele conclusies getrokken.

Resultaten

Vragen worden gesteld om resultaat te hebben. Althans in de meeste gevallen. Soms is het de vragensteller er immers alleen maar om te doen door een vraag in de publiciteit te komen; stelt men een vraag 'voor de tribune', een naar het lijkt lastige vraag over een op dat moment in het nieuws zijnde gebeurtenis, dan loopt men de kans, dat de kranten daarover schrijven. Het antwoord moge dan al van te voren vast staan, het doel van de vragenstellende politicus is bereikt. Men zou dus kunnen zeggen, dat hij in dat geval resultaat heeft gehad, al is dat niet het soort resultaat, waar het in dit onderdeel van deze scriptie in het bijzonder over gaat.

Dat is evenwel gemakkelijker vastgesteld dan dat kan worden gedefinieerd, waarom het hier dan wel gaat. Want er zijn nog meer reacties op vragen, die als 'resultaten' kunnen worden gezien, wanneer men ze uit een bepaalde gezichtshoek bekijkt en die toch geen tastbare gevolgen zijn van het vragenstellen. Wanneer een regeringsgezinde politicus een vraag stelt aan een bewindsman teneinde deze in de gelegenheid te stellen via het antwoord een deel van zijn beleid te openbaren of een toelichting op een beleidsdaad te geven, waar hij anders wellicht moeilijk toe zou kunnen komen, dan is dat al weer zo'n 'resultaat', dat alleen door bepaalde groeperingen als zodanig kan worden gezien.

Evenmin is hier onder 'resultaat' verstaan de via een vraag van een Kamerlid door een minister verstrekte informatie, die vanzelfsprekend aan het parlement toe komt. Het is immers in de meeste gevallen niet na te gaan of de regering deze informatie toch niet aan de volksvertegenwoordiging zou hebben toegevoerd.

Veel antwoorden van bewindslieden zijn te vaag om er in een wetenschappelijk verantwoorde opsomming de waarde van een 'resultaat' aan toe te kennen. Die antwoorden zijn soms wel geschreven vanuit de bereidheid datgene te doen of te zeggen, wat de vragensteller voor ogen staat, maar een concreet houvast om het antwoord als 'resultaat' te boeken, ontbreekt. Het moge duidelijk zijn, wat hieronder desondanks als 'resultaat' is geboekt, draagt onvermijdelijk het stempel van de subjectiviteit.

Toch is getracht de werkelijk meetbare resultaten in een klein overzicht van de vier onderzochte zittingsjaren in beeld te brengen.

Dat aan deze opsomming, vooral met het oog op hetgeen zojuist is be-
toegd, niet veel meer dan slechts marginale betekenis dient te worden
toegekend, zal duidelijk zijn. Om evenwel toch duidelijk te maken, wat
door de samensteller van dit overzicht werd verstaan onder 'resultaten' –
zoals uit de cijfers blijkt niet meer dan 3.2% van het totaal aantal gestelde
vragen – zijn niet alleen de cijfermatige bijlagen opgesteld, maar is ook
een greep gedaan uit die antwoorden die in deze overzichten als tastbare
resultaten zijn opgevoerd. Om de spreiding zo groot mogelijk te maken
is een keuze uit de 'resultaten' gemaakt, waarin alle vier de onderzochte
jaren zijn vertegenwoordigd.

Resultaten na vragen van:

	<i>oppositie- partijen</i>	<i>regerings- partijen</i>	<i>oppositie- en regeringspar- tijzen gezamenlijk</i>	<i>rechtse splinterpartijen</i>
1967-'68	22	20	2	1
1968-'69	5	12	–	3
1969-'70	36	11	4	2
1970-'71	14	7	–	–
	78	49	6	6

Voorbeelden van antwoorden, die als 'resultaten' zijn geboekt

Zittingsjaar 1967-68

Nr. 99 De VVD-ers Porthoine en Geurtsen stellen minister Den Toom (Defensie) vragen over handeldrijvende militairen binnen het kazernegedied. De minister antwoordt, dat dit niet in overeenstemming is met de voorschriften en dat het handel drijven daarom op zijn last is beëindigd.

Nr. 334 De eerste vraag die door mej. Nel Barendregt (PvdA) wordt gesteld, blijkt meer dan een daalder waard... Zij vraagt aan minister Polak (Justitie), waarom de tip, die heeft geleid tot de arrestatie van de moordenaar Hans van Z., niet is beloond met de aangekondigde uitkering van f 3000. Minister Polak zegt in zijn antwoord dat hij van mening blijft, dat het bedrag terecht niet werd uitgekeerd, maar dat hij intussen – zij het op andere motieven – de tipgeefster toch f 3000 heeft doen toekomen...

Zittingsjaar 1968-'69

Nr. 126 Vragen van de heer Nuyens (BP) aan staatssecretaris Keyzer (Verkeer en Waterstaat) leiden tot een betere aanpassing van de dienstregeling van de BBA-bussen bij het station 's-Hertogenbosch. Zij sluiten voortaan beter aan op 's avonds binnenkomende treinen.

Nr. 906 Na vragen van de KVP-ers Dusarduyn en Jansen antwoordt minister Den Toom (Defensie) dat, wanneer hem 'een desbetreffend verzoek' zou bereiken, hij bereid is de wielrenner René-Pijnen zodanig op te roepen in militaire dienst, dat hij aan de Tour de France kan deelnemen.

Zittingsjaar 1969-'70

Nr. 1387 Een vraag van de heer Dijkstra (D'66) over het verschil in beloning van universitaire werkstudenten en andere studenten, die tijdelijk bij het belastingkantoor Amsterdam werken, leidt tot de toezegging van staatssecretaris Grapperhaus (Financiën), dat dit onderscheid uit de beloningsregeling zal verdwijnen.

Zittingsjaar 1970-'71

Nr. 250 Vragen van de heer Van den Doel (PvdA) aan minister Den Toom (Defensie) brengen de laatste er (in een nader antwoord) toe na de bosbrand bij 't Harde alsnog schadevergoeding aan derden aan te bieden 'hoewel omtrent de oorzaak en schuldvraag geen zekerheid bestaat'.

Nr. 294 Vragen van de heer Gortzak (PSP), naar aanleiding van een in de Haagsche Courant gesignaleerd 'huurkoopdrama' in Den Haag geven minister Polak (Justitie) gelegenheid in zijn antwoord mededeling te doen van de voorbereiding van een noodregeling in afwachting van een definitieve wettelijke regeling.

'Dooddoeners'

Tegenover de tastbare resultaten, de keren dat vragen van Kamerleden werkelijk iets op gang hebben gebracht, dat er zonder die vragen hoogstwaarschijnlijk niet zou zijn geweest, staat een veel groter percentage aan 'dooddoeners'. Antwoorden dus, die eigenlijk geen enkele inhoud hebben of duidelijk laten zien dat de betrokken bewindsman (alweer: veelal zijn ambtenaren) er zich met een Jantje van Leiden heeft afgemaakt.

'Dooddoeners' zijn nog moeilijker te kwantificeren dan 'resultaten', omdat er nimmer iets tastbaars het gevolg van is. Bovendien geldt hier nog sterker dan bij de 'resultaten', dat politieke vrienden van een regering sommige antwoorden nu eenmaal anders zullen waarderen dan de oppositie (of een zich zo objectief mogelijk opstellend onderzoeker van vier jaar parlementaire geschiedenis) dat zal doen.

Waar bovendien elders al uitvoerig is ingegaan op andere manieren van negatief reageren, te laat of soms zelfs helemaal niet reageren en daarbij de cijfers beter te hulp konden worden geroepen dan hier, is besloten niet te trachten de aantallen 'dooddoeners' vast te leggen. Om evenwel aan te geven, dat er desondanks wel een aantal antwoorden in de voor dit stuk doorgewerkte 'Aanhangsels' te vinden is, die objectief als 'dooddoeners' kunnen worden gekwalificeerd, volgen hier enkele voorbeelden.

Op een vraag van de KVP-er Van Schaik aan minister Klompé (CRM) of de Persraad in een bepaald geval *op haar verzoek* een advies had uitgebracht, antwoordde de minister met de mededeling, dat het haar niet mogelijk was de vraag binnen de gebruikelijke termijn te beantwoorden.

Een in dit geval wel heel erg vreemd klinkend antwoord; zou de minister echt niet hebben geweten of het advies van de Persraad op haar verzoek

was gegeven of dat die raad het advies zo maar ongevraagd had gestuurd? (Zitting 1967-1968, nrs. 585 en 614)

Nadat hij, in de middag van de 12e november 1969 in de Tweede Kamer daarnaar mondeling gevraagd, had meegedeeld op dat moment de gegevens niet bij zich te hebben om mededelingen te kunnen doen over het geschatte verlies bij de Verenigde Machine Fabrieken (vraag werd door de PvdA-er Nederhorst gesteld), gaf minister de Block (Economische Zaken) acht dagen later – de vraag was toen schriftelijk herhaald – wél antwoord. Hij zei toen, dat over dit soort vertrouwelijke bedrijfsgegevens geen concrete mededelingen konden worden gedaan... (Zitting 1969-1970, nr. 256)

Conclusies

Aan het einde van deze scriptie dienen uit het materiaal dat uit het onderzoek naar voren is gekomen, uiteraard enkele conclusies te worden getrokken. Nu zijn verscheidene van die gevolgtrekkingen reeds opgenomen op de pagina's hiervoor. Het bespreken van de cijfer-resultaten dwong in een aantal gevallen tot bepaalde conclusies.

Wanneer het geheel evenwel nog eenmaal wordt overzien en geen onderscheid wordt gemaakt tussen conclusies die hiervoor reeds zijn getrokken en enkele andere gevolgtrekkingen die nog niet eerder aan de orde kwamen, dan kan o.m. worden vastgesteld:

Na een wat aarzelende eerste hantering van het hun toegekende recht lijken de leden van de Tweede Kamer pas de laatste jaren de mogelijkheden van het vragenrecht te hebben ontdekt. Sinds het aantal schriftelijke vragen in het zittingsjaar 1963-1964 voor het eerst boven de 400 uitkwam is het aantal per zittingsjaar gestelde vragen (met een enkele uitzondering) blijven stijgen. Met als resultaat, dat wij inmiddels een aantal van meer dan 2000 vragen per zittingsjaar gewoon zijn gaan vinden. Voorlopig is er op dit punt nog geen teruggang te verwachten.

De oorzaak hiervan kan niet alleen gezocht worden in de ontdekking dat men door het stellen van vragen als Kamerlid (soms) publiciteit kan krijgen, iets dat vroeger veel minder het geval was. Het zal bij voorbeeld eveneens te maken hebben met een gewijzigde verhouding tussen regering en parlement. Prof. mr. A. M. Donner heeft daar o.m. op gewezen in 'Bestuurswetenschappen'. Bij het bespreken van de verhouding tussen regering en parlement, wijst hij in dit verband op de grote invloed van de internationale afspraken, waardoor het initiatief steeds meer bij de regering komt te liggen. Letterlijk schrijft Donner: 'Nu zijn er in Nederland – evenals in tal van andere landen – pogingen gedaan om de controle op de regering te verscherpen en aldus het evenwicht te herstellen. Naast een intensiever gebruik van de klassieke middelen, het begrotingsdebat, het interpellatie- en vooral het vragenrecht, moet hier vooral worden gewezen op een uitbreiding van het commissiewezen'.

Ook prof. mr. H. Th. J. F. van Maarseveen – die al eerder over het vragenrecht en de antwoordplicht van de ministers publiceerde – lijkt in die richting te denken wanneer hij stelt dat het recht van vragen stellen een van de drie huidige parlementaire bevoegdheden is, waarmee pressie kan worden uitgeoefend. In een aantekening bij dezelfde rede – hij aanvaardde er op 30 januari 1969 het ambt van gewoon hoogleraar in de rechtsgeleerdheid met inbegrip van het staats- en bestuursrecht aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam mee – schreef Van Maarseveen ook: 'De ministers hebben de beschikking over een omvangrijk apparaat... Tegenspel ertegen is ook nauwelijks mogelijk. Het feit, dat aan de ministers de uitsluitende beschikkingsmacht over dit apparaat toekomt, wordt soms gezien als de hoofdoorzaak van de terugloop van de invloed en de betekenis van het parlement'.

Ondanks verschillende pogingen om het aantal mondelinge vragen eveneens te doen stijgen – het zou o.m. meer kleur aan het parlementaire gebeuren kunnen geven – is dit aantal altijd ver achter gebleven bij het totaal aan schriftelijke vragen. Ook toen het aantal schriftelijke vragen per zittingsjaar snel steeg, volgden de mondelinge vragen niet. En dat, terwijl toch wel duidelijk merkbaar was dat met het stijgen van het aantal vragen het aantal toegestane interpellaties (in 1906 als een der redenen aangevoerd om de Kamerleden het individuele vragenrecht te verlenen) geleidelijk afnam. Pas zeer recent – vooral ook door toedoen van de huidige Kamervoorzitter Vondeling – is er een stijging van het aantal mondelinge vragen te bespeuren. Daarmee komt een van de verwachtingen uit, neergelegd in een onder leiding van prof. dr. H. Daalder in 1968 als resultaat van een enquête onder Kamerleden samengesteld rapport.

Het feit dat in de onderzochte periode 1967-1971 de oppositie veruit de meeste vragen stelde, is geen bewijs voor een stelling dat dit in het parlementaire spel tussen regering en parlement altijd zo zal zijn. Sterker nog, sedert in 1973 de voormalige oppositieleider Den Uyl premier is geworden, zijn het nog altijd leden van de voormalige oppositiepartijen en dus nu regeringspartijen, die het meest bij de (in groter hoeveelheden dan ooit tevoren op de regering afkomende) vragen zijn betrokken. In een interview heeft AR-fractie leider Aantjes hierover o.m. gezegd: 'De drie linkse partijen zijn kennelijk bang dat Den Uyl een nationaal beleid zal voeren in plaats van een links beleid'. En ook 'Dit is een teken dat Den Uyl het moeilijker krijgt met zijn achterban dan met de twee andere regeringspartijen KVP en ARP'.

Men zou natuurlijk ook kunnen concluderen dat zich tot 'de progressieven' rekenende politici per definitie kritischer tegenover alle regenten staan, ook wanneer deze uit hun eigen kringen voortkomen.

Het verdient aanbeveling dat de volksvertegenwoordiging overleg pleegt met de regering over het sneller beantwoorden van gestelde vragen. (Zoals hiervoor is geschreven, heeft de huidige voorzitter van de Tweede Kamer dr. A. Vondeling, hierop ook reeds enkele malen aangedrongen.) Immers,

het percentage 'te laat' beantwoorde vragen is in de afgelopen jaren zo snel gestegen, dat het inmiddels een farce is geworden te spreken of te schrijven over 'de gebruikelijke termijn' en daarmee dan drie weken te bedoelen. Uit het hierboven reeds aangehaalde Leidse onderzoek naar plaats en functionering van het parlement, dat in 1968 onder leiding van prof. dr. H. Daalder plaatsvond, bleek dat 67.4% van de ondervraagde Kamerleden als zijn mening gaf dat er te weinig gebruik werd gemaakt van mondelinge vragen. Tegelijkertijd vond evenwel 48.9% dat er teveel gebruik werd gemaakt van schriftelijke vragen.

Nu is er een duidelijk, maar desondanks niet altijd door iedereen in het oog gehouden verschil tussen 'te veel' en 'veel'. Veel wordt er inderdaad gevraagd en wanneer in een commentaar dan ook wordt aangedrongen op zelfdiscipline bij de Kamerleden, dan lijkt zo'n opmerking alleszins op haar plaats. Ook een opmerking in hetzelfde commentaar, dat de fractievoorzitters er 'strenger op zouden kunnen toezien dat niet allerlei pietluttige vragen worden gesteld' kan zonder meer worden onderschreven. Zeker wanneer men daarbij dan ook nog in aanmerking neemt dat een aantal vragende Kamerleden niet de moeite blijkt te nemen zich voldoende in de zaak te verdiepen om met redelijk succes aan een bewindsman iets te vragen. Op glibberiger terrein komen evenwel die commentatoren die in dit verband gaan spreken van 'misbruik van ons democratisch stelsel', zoals een hoofdartikelenschrijver in het 'Algemeen Dagblad' in maart 1972 deed. Hij begeeft zich daarmee op dezelfde gevaarlijke weg als de ingezonden-stukkenschrijver, die in de 'Haagsche Courant' van 18 december 1972 van 'een duur spelletje' sprak. Hij haalde nog maar eens het antwoord aan dat minister Beernink van Binnenlandse Zaken op 1 augustus 1969 aan de VVD-er Joekes had gegeven toen deze hem (niet alleen om zijn nieuwsgierigheid te bevredigen...) had gevraagd, wat het beantwoorden van zo'n schriftelijke vraag of reeks vragen, de Rijksoverheid nu toch wel kostte. De minister antwoordde toen, dat zoiets naar ruwe schatting op meer dan f 1000 kwam.

Nog afgezien van het feit, dat later van verschillende kanten is beweerd dat Beernink er maar een slag naar had geslagen omdat de kosten van zo'n antwoord niet precies te berekenen zijn – het was althans volgens Beerninks critici in dit geval niet gebeurd – kan dit antwoord toch nauwelijks verontrustend worden genoemd. Het zou immers betekenen dat in een jaar van 2000 schriftelijke vragen, voor dit buitengewoon belangrijke recht van de leden van ons parlement, een bedrag van f 2 000 000 zou dienen te worden uitgetrokken. Zeker met het oog op de totale hoogte van de Rijksbegroting geen bedrag om zelfs maar te overwegen aan dit recht te tornen (zo er al een bedrag aan te geven zou zijn met het oog waarop men wel aan de verworvenheden van de parlementaire democratie zou mogen tornen...).

De gretigheid waarmee een aantal politici, commentatoren en ingezonden-stukkenschrijvers zich destijds – en ook nu nog wel eens – van het dui-

zend-gulden-antwoord van Beernink hebben meester gemaakt om op het zogeheten misbruik van het vragenrecht te wijzen, is omgekeerd evenredig aan de waarde – die aan de wat al te doorzichtige vraag van de liberaal Joekes uit 1969 werkelijk moet worden toegekend.

Daarom besluit de samensteller van deze scriptie zijn werkstuk liever met enkele citaten van de Brit Patrick Howarth, die in zijn reeds eerder genoemd boek 'Questions in the House' o.m. schrijft: 'As an institution, the parliamentary question has never, perhaps, been more important than it is today. Our modern form of government is a bureaucracy. This has been the startling, but probably inevitable, outcome of the continual extensions of the electoral franchise. The greater the number of people who have had claims on the Government, the more demands they or their representatives have made, and the more powers Governments have been given to meet those demands. Relatively few of these powers are exercised by the Ministers who face the glare of publicity; most of them in practice rest with bureaucrats who belong to the comparatively new class of professional administrators. Government by regulation, administrative tribunals, and decisions, of which a Minister has never heard, taken in his name are common features of our lives today'.

Vandaar dat Patrick Howarth het belang van parlementaire vragen in een boek heeft willen uitdragen. Want, zo schrijft hij ook 'It is my firm belief that if ever a serious attack is made on the question as an institution, our dearest liberties will be in danger. At the same time my hope is that the more that is known about the parliamentary question, the more it will be cherished as a now indispensable part of our constitution'.

Geraadpleegde literatuur

Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer - zitting 1967-1968.

Id. - zitting 1968-1969.

Id. - zitting 1969-1970.

Id. - zitting 1970-1971.

Parlement en Kiezer - 1967-1968, 51ste jaargang, uitg. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1968.

Id. 1968-1969 - 52ste jaargang.

Id. 1969-1970 - 53ste jaargang.

Id. 1970-1971 - 54ste jaargang.

J. G. Pippel; *Het reglement van orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing*, derde vermeerderde druk, uitg. Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf te 's Gravenhage 1950.

Id. - Vervolg op de derde vermeerderde druk, uitg. Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf te 's Gravenhage 1954.

Prof. mr. P. J. Oud, *Honderd jaren – Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* vierde druk, Assen 1967, Van Gorcum & Comp. NV, Dr. H. J. Prakke en H. M. G. Prakke.

Prof. mr. P. J. Oud, *Het Constitutioneel Recht van het Koninkrijk der Nederlanden*.

Patrick Howarth, *Questions in the House*, uitg. The Bodley Head, London 1956.

D. N. Chester & Nona Bowring, *Questions in Parliament*, Clarendon Press, Oxford 1962.

- Opstellen, aangeboden aan prof. mr. dr. G. van der Bergh, Alphen a/d Rijn 1960.*
- Prof. mr. C. W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, bewerkt door mr. A. M. Donner, achtste druk, uitg. NV Uitgeversmaatschappij W. E. J. Tjeenk Willink, Zwolle 1968.
- Prof. mr. A. D. Belinfante, *Beginselen van Nederlands staatsrecht*, derde druk, NV Samsom, Alphen aan den Rijn 1969.
- Dr. E. van Raalte, *Het Nederlandse Parlement*, vijfde aanvullende druk, Staatsuitgeverij 's Gravenhage 1971.

De pen op papier

Wil Stoffelen nog wel gewesten?

In zijn artikel 'gewestvorming' in S & D van april houdt P. R. Stoffelen een pleidooi voor de instelling van grote gewesten met vooral ordenende taken, terwijl verzorgingstaken vooral zouden moeten gaan berusten bij de gemeenten. Wie dit artikel legt naast het WBS-rapport 'Streekgemeenten en stadsgewesten', eveneens opgesteld door Stoffelen, ontdekt een belangrijke verschuiving in de inhoud van het begrip 'stadsgewest'.

In het WBS-rapport ligt de nadruk op de crisis van het lokale bestuur: voor tal van moderne voorzieningen zijn de meeste gemeenten te klein, waardoor een ondoorzichtig en daarmee ondemocratisch patroon van gemeenschappelijke regelingen ontstaat; daarnaast is er de scheef gegroeide relatie tussen vele grote en middelgrote steden en hun randgemeenten. Het stadsgewest komt in deze visie in de plaats van de gemeentebesturen, met daaronder deelgemeenten voor die taken die de schaal van dorp of stadsdeel niet te boven gaan.

De taken die door Stoffelen thans als essentieel voor het gewest worden gezien, vereisen een groter inwonertal dan de verzorgingstaken; in westelijk Nederland zou men op deze basis zelfs eerder tot samenvoeging van provincies tot één gewest dan tot splitsing moeten komen. De vraag wordt dan wat er gebeurt met de verzorgingstaken waarvoor thans gemeenschappelijke regelingen fungeren. Stoffelen is daar vaag over. Komen al die taken ook bij het gewest, en vindt hier dus een voor deze taken niet noodzakelijke centralisatie plaats? Of vindt er binnen de gewesten nog een grootscheepse samenvoeging van gemeenten plaats, en worden binnen die gemeenten dan dorps- en wijkraden ingesteld?

In het laatste geval stel ik voor de door Stoffelen thans beoogde gewesten als 'provincies' aan te duiden, de te vormen gemeenten als 'gewesten', en de wijken en dorpen als 'gemeenten'. Daarmee is voor alle taken een geëigend niveau gecreëerd, en betekent gewestvorming een echte bestuurlijke reorganisatie, en niet een ingewikkelde manier om tot wat andere provincies te komen, zonder dat de crisis van het lokale bestuur tot een oplossing gebracht wordt.

P. Bordewijk

Gewestvorming

Het is verheugend dat na de publikatie van het voorlopig advies over gewestvorming van de sectie gemeente en provincie van de WBS in het novembernummer van de Gemeente, nu Stoffelen in S & D ook verwoordt

hoe er in de Tweede-Kamerfractie over dit hete hangijzer gedacht wordt. Het is immers de Tweede-Kamerfractie die direct partij is bij de besluitvorming over een gewestwet.

De ideeën die er in deze twee publikaties worden ontvouwd komen vrijwel overeen. Dat is ook niet verwonderlijk als men bedenkt dat Stoffelen tot voor enige tijd medewerker is geweest bij de sectie Gemeente en Provincie. In de rest van deze bijdrage ga ik er dan ook maar van uit dat WBS en Kamerfractie voorlopig op dezelfde toer zitten. Bij de argumenten die voor gewestvorming worden aangevoerd speelt een hoofdrol de onmacht van de bestaande bestuurlijke organisatie adequaat richting te geven aan de maatschappelijke ontwikkelingen. Steeds weer duikt het voorbeeld van de ruimtelijke ordening op: het lokaal bestuur is immers niet in staat gebleken de doelstelling van de gebundelde deconcentratie te verwerkelijken. Ik wil daar graag een kanttekening bij plaatsen.

Natuurlijk is het zo dat in de open gebieden van ons land vele kleine gemeenten met een actief gemeentebestuur om het hardst hebben willen groeien en daarin vaak zo goed geslaagd zijn dat die gebieden met name in het westen soms nauwelijks open meer te noemen zijn. Miskend wordt echter vaak dat Provincie en Rijk vrijwel nooit hebben ingegrepen, ondanks het feit dat de Wet op de Ruimtelijke Ordening die mogelijkheid wel degelijk biedt (woningbouwcontingentering, aanwijzingsbevoegdheid en voor de provincie ook de bevoegdheid om zelf bestemmingplannen te maken als gemeenten in gebreke blijven). Eerst nu wordt in de meeste provincies geleidelijk aan strenger opgetreden tegen bijv. het realiseren van hele woonwijken op basis van art. 19 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Nog steeds heeft een belangrijk deel van de landelijke gemeenten geen bestemmingsplan voor de buitengebieden. De provincies hebben van hun bevoegdheid om dat af te dwingen geen gebruik gemaakt.

Mijns inziens speelt dus naast de verouderde bestuurlijke organisatie, ook een gebrek aan politieke wil mee bij hogere en beter bewerkte bestuursniveaus, om beleidsdoelstellingen die in theorie onderschreven worden ook met de ter beschikking staande wettelijke middelen te verwezenlijken. Ook na het tot standbrengen van een bestuurlijke reorganisatie zoals die nu wordt voorgestaan, zal dat een levensgroot probleem blijven. In de visie van Stoffelen zal er bijvoorbeeld in Friesland niet erg veel veranderen. Het aantal gemeenten zal iets terug lopen en de naam provincie zal veranderen in gewest. Een wezenlijke verandering in de bestuurlijke verhoudingen lijkt me dat niet. In Friesland worden momenteel al veel taken door de provincie waargenomen die elders nog door gemeenten of samenwerkende gemeenten worden behartigd. Toch heeft deze relatief krachtige positie van de provincie niet verhinderd dat – zij het op geringere schaal – ook in Friesland dezelfde planologische erosie heeft plaatsgevonden als in andere delen van ons land. Juist binnen landelijke gemeenten met vele dorpskernen vecht elke kern voor zijn eigen uitbreidinkje; en het gemeentebestuur durft zijn handen niet te branden door de ene kern toe te staan wat aan

de andere geweigerd wordt; ongeacht het bestaan van een – overigens gematigd – provinciaal dorpenplan.

Aan de andere kant zien we dat ook de besturen van grote steden als bijvoorbeeld Amsterdam niet altijd optimaal functioneren en dat komt niet alleen door een gebrek aan financiële mogelijkheden of bestuurlijke bevoegdheden. Diensten als Publieke Werken, het gemeentelijk vervoerbedrijf, de havendienst etc. zijn dermate groot en bezitten zo'n specifieke know how, dat het voor het politiek bestuur vrijwel onmogelijk is om greep op de zaak te krijgen. Dit betekent dat ongelijksoortige beleidssectoren door de politici niet naar behoren tegen elkaar afgewogen en op elkaar afgestemd kunnen worden; wat eenmaal in de pipeline zit haal je er vrijwel niet meer uit. De bevolking die het met bepaalde beleidsaspecten niet eens is richt zich dientengevolge minder tot hun gekozen vertegenwoordigers, maar steeds meer tot de ambtelijke instanties die beter geïnformeerd zijn, dichter bij het vuur zitten en waarbij de kans op effect van een actie dus groter is. (Vgl. het artikel van Henk Bakker in *Intermediair* nr. 21 1974 over zijn twijfel aan de parlementaire democratie.)

Een zelfde verhaal kan men houden voor taken op het gebied van het welzijn. Het welzijn is duidelijker nog dan de ruimtelijke ordening een taak voor het lokaal bestuur. In de afgelopen jaren heeft de Rijksoverheid echter een fnuikende politiek van centralisatie in het welzijnsbeleid gevoerd. Vrijwel alle subsidieregelingen voor activiteiten die variëren van opbouwwerk tot kraamzorg zijn anders van opzet, verschillen in de mate van invloed die de verschillende overheidsniveaus op de betrokken activiteit kunnen uitoefenen, in de mate waarin al dan niet stringente eisen worden gesteld aan de manier waarop de activiteiten moeten worden verricht. De gemeente die eigenlijk de verantwoordelijkheid draagt voor een voldoende welzijnsniveau binnen haar grenzen, heeft noch de financiële middelen noch de bestuurlijke macht om daadwerkelijk coördinerend en sturend op te treden. Dit ligt niet zozeer aan de positie van de gemeenten als zodanig, maar voornamelijk aan de onsamenhangende politiek die de Rijksoverheid in de afgelopen 20 jaar heeft gevoerd (vergelijk ook de nota 'uiteenlopende plansystemen in de welzijnswetgeving', VNG-uitgave groene reeks nr. 6). Pas de laatste tijd onderkent men de kwalijke gevolgen hiervan. Het is gevaarlijk om in bestuurlijke reorganisatie ook hier het wondermiddel te zien als niet tegelijkertijd het hele welzijnsbeleid van de Rijksoverheid op de helling gaat. Het valt te hopen dat er in de nota van de beraadsgroep knelpunten in het welzijnsbeleid en de welzijnswetgeving en de Structuurnota Volksgezondheid, die beide binnenkort zullen verschijnen, voldoende aanzetten in die richting worden gegeven.

Met deze opmerkingen wil ik niet zeggen dat ik geen verbetering verwacht van gewestvorming. Toch wel! Maar om nog een andere dan alleen bestuurskundige reden. Indien men het gewestraadslidmaatschap professionaliseert d.w.z., een full-time-lidmaatschap instelt, krijgen deze politieke organen meer body; kunnen ze diepgaander en zelfstandiger ingaan op

de maatschappelijke ontwikkelingen en kunnen ze meer hun verantwoordelijkheid voor de samenhang van allerlei afzonderlijke beleidsonderdelen waarmaken. Dat ontbreekt nu zowel bij gemeenten – alleen grote gemeenten hebben immers full-time wethouders – als bij provincies. Mijns inziens is de politisering van het bestuur minstens zo belangrijk als de schaalvergroting – al is die natuurlijk ook noodzakelijk, al was het alleen maar om een 'draagvlak' voor een full-time gewestraad mogelijk te maken.

Daarnaast dient de politieke democratie in zo'n gewest verder gestalte te krijgen door de planning niet te laten plaatsvinden in deskundige ambtelijke apparaten maar in de eerste plaats door belanghebbenden en geïnteresseerden uit de bevolking die geassisteerd worden door een staf van ambtelijke (wel deskundige) inspraakcoördinatoren. De kans die het vormen van nieuwe bestuurslichamen biedt moet worden aangegrepen om de weg die vele belangengroepen en actiegroepen nu al informeel naar het ambtelijk apparaat van gemeente en provincie vinden in alle openbaarheid te institutionaliseren. Het wordt dan de taak van de versterkte politiek gekozen besturen om de uit een dergelijk voorbereidingsproces voortkomende alternatieven af te wegen en zo tot een keuze te komen.

Hiermee kom ik op een tweede kanttekening die ik zou willen plaatsen. De heftigste discussies – Stoffelen signaleert het al – zullen gaan over de indeling, de omvang van de gewesten. Vanuit elke sector waar men behoefte voelt aan reorganisatie worden draagvlakken gesuggereerd die als basis voor een structuurschets voor een regionale indeling zouden kunnen dienen. In feite worden binnen tal van werksoorten al regio's gevormd (districtsgezondheidsdiensten, regionale sociale diensten, gemeenschappelijke regelingen m.b.t. vuilverwijdering, drinkwatervoorziening, schooladvieswerk, bouwpolitie, brandweer, enz.), die de wetgever manen tot opschieten teneinde het aantal discongruente regelingen van die aard zoveel mogelijk te voorkomen. De moeilijkheid bij gewestvorming wordt nu het vinden van het juiste gemeenschappelijke draagvlak dat zoveel mogelijk recht doet aan alle werksoorten. Stoffelen refereert aan het bestuurskundig onderzoek Oost Nederland, waarin zou zijn aangetoond dat het gewest alleen al voor de verzorgingstaken een draagvlak van tenminste 200 000 tot 250 000 inwoners moet hebben.

Bij deze discussie over draagvlakken valt mij op dat men dit als een voornamelijk bestuurstechnisch probleem beschouwt, zo in de trant van: 'de maatschappelijke ontwikkelingen die gekenmerkt worden door een tendens tot schaalvergroting maken een groter draagvlak voor het politiek bestuur op lokaal niveau noodzakelijk'. Voor een deel is dat natuurlijk zo. Het kan echter wel degelijk voorwerp van politieke discussie zijn hoever men met die schaalvergroting wil gaan. Ik bedoel dit: de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving van een betrekkelijk gesloten voornamelijk agrarische samenleving naar een stedelijke industriële maatschappij is gepaard gegaan met schaalvergroting, verhoging van de fysieke en sociale mobiliteit, maar ook met een sterke individualisering. De beslotenheid van

de groep is en wordt ingeruild voor een sterkere afzonderlijkheid van het individu, die naast een grotere vrijheid ook afbrokkeling van bestaande sociale verbanden zoals kerk, vereniging, wijk of dorp met zich mee heeft gebracht. Sommigen zien deze ontwikkeling als een verademende bevrijding van het individu en willen deze nog versterken. Zij streven naar een metropolitaine ontwikkeling in de Randstad, naar het zgn. E-milieu dat ons land naast Brussel, Parijs, Hamburg etc. een grootstedelijk klimaat kan bezorgen. Ik deel deze opvatting niet. Zonder te willen pleiten voor een terugkeer naar een met 'kranten dichtgeplakte dorpsgeest', zie ik in een opnieuw op de voorgrond plaatsen van zo kleinschalig mogelijke leefgemeenschappen, een mogelijkheid om de te sterke individualiseringstendenzen een halt toe te roepen. Dat betekent beperking van de mogelijkheid voor het individu om van de ene in de andere maatschappelijke rol te vluchten. Dat leidt immers al gauw tot het egoïstische 'ieder voor zich en god voor ons allen', of 'my home is my castle'. De sterke groei van de VVD-aanhang om maar eens iets te noemen is naar mijn mening voor een deel daaraan toe te schrijven.

Als socialistische politiek inderdaad inhoudt dat men streeft naar maatschappelijke structuren die de woorden samenleving, maatschappij en gemeenschap hun oorsprong recht doen wedervaren, betekent dit dat we de ook door mij erkende noodzaak tot bestuurlijke schaalvergroting op het lokale vlak zo beperkt mogelijk moeten houden. De elementaire maatschappelijke functies wonen, werken, recreëren, consumeren, sociale contacten leggen, dienen ruimtelijk zo dicht mogelijk bij elkaar gesitueerd te zijn, zodat de kans dat het individu als het ware vanzelf in verschillende opzichten met zijn medemensen geconfronteerd wordt groot is: je ontmoet de man die drie huizen verder woont in de schoenwinkel, in het park waar je met je gezin wandelt; het bedrijf waar je werkt levert materialen voor zijn kantoor, zaterdag spelen de christelijke voetbalvereniging waar hij lid van is en de algemene waar jij lid van bent tegen elkaar in het kader van de plaatselijke competitie enz. In dit verband zwijg ik nog van de minimalisering van de vervoersbehoefte die hiermee samenhangt.

In veel streken van ons land zijn dit soort dingen (nog) volstrekt normaal. Er is echter een tendens tot versnelde individualisering waarbij de steden voorop lopen. Mijns inziens moet een bestuurlijke reorganisatie dus niet aansluiten op een in de toekomst nog te versterken interdependentie van nu nog min of meer zelfstandig functionerende gebieden, maar moet een dergelijke ontwikkeling juist omgebogen worden en moeten voorwaarden geschapen worden die de eigen identiteit en 'sociale autarkie' van kleine gewesten kunnen versterken.

Daarbij komt nog dat bij de toenemende roep om integratie van de verschillende sectoren in vooral de verzorgende sfeer de draagvlakken die men tot voor kort hanteerde in de lucht komen te hangen. De noodzakelijke managing functie kan dan voor een aantal werkers in verschillende disciplines tegelijk worden vervuld. Als voorbeeld kan gelden: samenwerking tus-

sen maatschappelijk werk, wijkverpleging, gezinszorg, bejaardenhulp. Ieder afzonderlijk behoeven deze werksoorten een betrekkelijk groot draagvlak om de managing functie te kunnen 'betalen'. De huidige subsidieregelingen zijn daarop ook afgesteld. Voegt men ze samen dan daalt het draagvlak bij wijze van spreken tot een kwart. Dit betekent dan wel dat genoemde subsidieregelingen daaraan moeten worden aangepast; ze moeten opgebroken worden. Het zou immers te gek zijn als draagvlakken moesten worden ontleend aan subsidieregelingen die een verkokering van de werksoorten in de hand werken.

Natuurlijk gaat dit verhaal niet overal op, maar in sommige gevallen moet dan maar een minder efficiënte oplossing gekozen worden. De bestuurlijke organisatie moet zich niet alleen voegen naar de te verrichten taken; de te verrichten taken moeten zich ook voegen naar de bestuurlijke indeling. Het draagvlakprobleem wordt dan voor een deel een financieel probleem.

Conclusie: ervan uitgaande dat het gewest het laagste bestuursniveau zal zijn waar ongelijksortige beleidsvelden tegen elkaar afgewogen zullen kunnen worden, waar integratieve planning voor de voornaamste ontwikkelingen op lokaal niveau plaatsvindt – uitgangspunten die naar ik meen ook door Stoffelen en de WBS gedeeld worden – dient dit gewest zo klein mogelijk te zijn. Het dient ook als middel gezien te worden de burger in een overzichtelijke gemeenschap te laten leven, waarin hij betrekkelijk makkelijk toegang heeft tot zijn bestuurders. Verschillende taken zoals het vervoer van personen, industrieel vestigingsbeleid, hoofdlijnen van een ruimtelijk beleid, zullen op dat niveau niet aan hun trekken kunnen komen; maar die beleidssectoren zullen ook het draagvlak van een groot gewest overstijgen. Prioriteit voor het openbaar vervoer, gebundelde deconcentratie, socialistische grondpolitiek zijn zaken die nationaal zullen moeten worden geregeld.

Leendert Jonker

Afscheid van de medezeggenschap?

De verandering

De slinger van de tijd pendelt heen en weer. Dat zien wij aan de arbeidsverhoudingen der laatste 30 jaren. Het harmoniemodel is omgeslagen naar het conflictmodel. Men zou er de Hegelse stelling bij kunnen halen: dat iedere these haar antithese voortbrengt.

Na de oorlog stond de samenwerking tussen werkgevers en werknemers voorop. Niet het conflictmodel maar het harmoniemodel overheerste. De Stichting van de Arbeid en de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie zijn typische produkten van de ideologie der solidariteit.

Maar daarbij werd deze ideologie der solidariteit sterk overschat. Men keek te veel naar de gemeenschappelijke belangen van werkgevers en werknemers en negeerde te veel de tegenstellingen. Beide groepen hebben belang bij een ruime produktie, maar bij de verdeling van de koek komen de verschillen los. Mede door concentraties, fusies en concernvorming kregen de werknemers te maken met een sterk toenemende economische macht der werkgevers, wat de strijdhouding bevorderde. De toenemende mondigheid van de individuele werknemer maakte dat hij bereid was strijd te voeren voor een ruime inspraak om niet als een radertje in een kolossale machine te worden behandeld.

Het participatiemodel

Voor het verbeteren van de arbeidsverhoudingen kunnen conflicten noodzakelijk zijn.¹ De nuttige betekenis van het conflictmodel is dat het misstanden openlegt. Voorts versnelt het noodzakelijke veranderingen. Zo wordt voorkomen dat verkeerde arbeidsverhoudingen blijven doorsudderen. Maar het conflictmodel mag niet worden verabsoluteerd. Want het conflict kweekt al gauw verwijdering, wantrouwen en agressie, allemaal gevaren voor de geestelijke volksgezondheid. Het handelen volgens het conflictmodel bevordert vooral het denken in een wit-zwart schema. Werkgevers en werknemers staan alleen maar pal voor de belangen van de eigen groep en hebben geen oog voor de belangen van de tegenstander. De leiding moet bij het uitbreken van een conflict volstrekt verzekerd zijn van de steun van de achterban. Zonodig moeten allen zich direct in slagorde kunnen opstellen. Deze gehele ontwikkeling is schadelijk voor het klimaat in het bedrijfsleven, benadeelt de produktie en daarmee het werknemersbelang.

Verabsoluteert het *conflictmodel* de noodzakelijkheid van het toepassen van strijd, het *integratiemodel* verabsoluteert de harmonie. Beide uiterste opvattingen moeten worden verworpen.

Daarentegen moet uitgangspunt zijn het *participatiemodel*. Daarmede wordt de grondslag gelegd voor de toepassing der medezeggenschap. En die medezeggenschap is toch het doel waarnaar de progressieven streven. Zo alleen kan – met medeverantwoordelijkheid van de werknemers – worden verwezenlijkt het ruimere medebeslissingsrecht van de OR op economisch en sociaal terrein dat in keerpunt 1972 wordt verlangd. Tussen kapitaal en arbeid, werkgevers en werknemers, moet een evenwicht van machten worden gevormd. Dan pas kan er van een ware medezeggenschap sprake zijn. Wederzijds zal men elkaar tegenspel moeten geven. De leuze zal moeten zijn: samenwerking waar mogelijk, strijd waar nodig.

De studie van het NVV

Er is alle aanleiding op deze problematiek in te gaan omdat het verbonds-

bestuur van het NVV een belangrijke studie is begonnen over medezeggenschap in de onderneming.

Het eerste resultaat van deze studie is samengevat in een interimnota, welke in april op de bondsvergadering is behandeld. Intussen bleken daarbij tussen verschillende bonden belangrijke meningsverschillen te bestaan. Vandaar dat werd besloten aan de verbondsraad op te dragen een nieuwe discussie voor te bereiden. Het resultaat is van belang omdat uiteraard het NVV haar inbreng zal leveren bij de behandeling in de SER van het advies over de Wet op de Ondernemingsraden dat minister Boersma heeft gevraagd.

Doel van de Ondernemingsraad (OR)

Het NVV-bestuur wil de overlegorganen tussen werkgevers en werknemers duidelijk ombuigen in de richting van het conflictmodel.

Dat blijkt reeds dadelijk wanneer het gaat om het doel van de OR. Woordelijk zegt de voorgestelde resolutie:

‘Het doel van de OR moet zijn het behartigen van de belangen van de werknemers in de onderneming’.

De thans geldende wet op de ondernemingsraden luidt geheel anders. In artikel 2 lid 1 wordt als doel van de OR mede uitdrukkelijk vermeld het bevorderen van het goed functioneren van de onderneming in al haar doelstellingen. Maar in de door het NVV voorgestelde resolutie wordt de onderneming geheel weggelaten.

Hier wordt door het NVV een duidelijke buiging gemaakt voor het conflictmodel. Het betekent een zich distantiëren van de onderneming. Maar als de partners zich gaan isoleren kan van medezeggenschap geen sprake zijn. Beide partners moeten zich in het participatiemodel verantwoordelijk gevoelen voor de gang van zaken in de onderneming. Dat sluit een tijdelijk conflict op een bepaald belangrijk punt allerminst uit. Maar door uitsluitend te letten op de belangen der werknemers wordt in de OR een barricade op de weg naar de medezeggenschap opgeworpen.

En daarom van tweeën één. Ofwel men kiest het participatiemodel waardoor een grondslag wordt gelegd voor de medezeggenschap. Ofwel men aanvaardt het conflictmodel, maar dan verdwijnt de medezeggenschap in de mist. Hier is volstrekte duidelijkheid nodig om het van twee walletjes eten te voorkomen.

In West-Duitsland is de medezeggenschap veel verder gevorderd dan in ons land. Er is kort geleden een nieuwe wet op de ondernemingsraden tot stand gekomen, nl. de Betriebsverfassungsgesetz 1972. In paragraaf 2, lid 1, van die wet wordt aan de ondernemer en de leden van de Betriebsrat ‘vertrauensvolle Zusammenarbeit’ voorgeschreven.² Een dergelijk voorschrift past in het participatiemodel.

OR-Personeelsraad (PR)

Ook in de samenstelling van de OR wil het NVV-bestuur verandering brengen. De OR moet worden omgezet in een PR wat betekent dat de OR voortaan uitsluitend uit vertegenwoordigers der werknemers zal bestaan en de ondernemer buiten de deur wordt gezet.

Waarom toch eigenlijk? Waar is het feitenmateriaal waaruit blijkt dat de OR bij aanwezigheid van de ondernemer niet behoorlijk kan functioneren? Wanneer dergelijk materiaal er is dan zou het zeer gewenst zijn dat het boven water wordt gebracht. Blijkbaar ontbreekt dit feitenmateriaal. Want de COP (commissie opvoering produktiviteit) is kort geleden een onderzoek begonnen om gegevens te verzamelen. Ook het VNO tracht blijkens 'De Onderneming' van 10 mei 1974 in de leemte te voorzien door bij een aantal ondernemingen een enquête te houden.

Het argument voor het uitbannen van de ondernemer, nl. dat de leden van de OR ook eens vrijuit onder elkaar moeten kunnen spreken, heeft zijn betekenis verloren, omdat artikel 18, lid 1 van de Wet op de Ondernemingsraden aan de werknemersleden het recht op gezamenlijk beraad gedurende de werktijd toekent. De leden van de OR zijn toch heus niet zulke knulletjes dat zij tegenover de ondernemer geen tegenspel zouden kunnen geven. Bovendien kunnen zij zo nodig een beroep doen op artikel 16 van de Wet op de Ondernemingsraden om zich door deskundigen te laten bijstaan. Voor zover bij leden van de OR voldoende bekwaamheid mocht ontbreken, wordt dit tekort thans aangevuld door de vele cursussen die thans algemeen worden georganiseerd. In de Bondsvergadering van het NVV verdedigden de ANGB (grafische bond) en de ABVA (ambtenarenbond) dan ook terecht de aanwezigheid van de ondernemer.

De persoonlijke aanwezigheid van de ondernemer in de vergadering van de OR heeft grote voordelen. Hij hoort dan uit de monden van de leden zelf wat er onder de werknemers leeft, hetgeen een goed sociaal klimaat bevordert. Voorts kunnen de leden van hem uit de eerste hand allerlei belangrijke informatie ontvangen. Misverstanden kunnen meteen worden rechtgezet en kleine geschillen, die anders wellicht worden opgeblazen, ter vergadering worden opgelost.

Zonder aanwezigheid van de ondernemer moet de behandeling van grieven schriftelijk gebeuren. Maar een papieren contact ontaardt gemakkelijk in een steekspel om belangrijke verschillen te vermijden en elkaar met kluitjes in het riet te sturen. In dergelijke gevallen zal het nodig zijn dat de ondernemer voor een verdere bespreking zelf in de vergadering van de OR verschijnt. Maar als de correspondentie wat hoog is gelopen wekt dit de indruk dat hij op het matje wordt geroepen. Geen erg aantrekkelijke situatie voor een goed resultaat!

Ook hier kunnen wij weer ons voordeel doen met de ervaringen in West-Duitsland met de praktijk der medezeggenschap opgedaan. In de Montan-industrie (mijnbouw, ijzer- en staalindustrie) heeft de ondernemer krach-

tens een wet van 1951 geen zitting in de Betriebsrat. Maar de praktijk heeft er toe geleid dat de directie meer en meer aan de besprekingen deelneemt. Een staatscommissie Biedenkopf, ingesteld voor een nadere studie der medezeggenschap, heeft dan ook voorgesteld dit buitenwettelijk contact te institutionaliseren.³

Dit alles wekt de indruk dat het NVV-bestuur van het conflictmodel al te veel een dogma heeft gemaakt.

Raad van Commissarissen (RvC)

Ook in de samenstelling van de RvC wil het NVV-bestuur verandering brengen. De huidige structuurwet stelt voorop dat de commissarissen zelf de raad benoemen, maar dit beginsel van coöptatie is aan belangrijke beperkingen gebonden. Zo kan de OR de benoeming van een bepaald persoon verhinderen 'op grond van de verwachting dat de voorgedragen persoon ongeschikt zal zijn voor de vervulling van de taak van commissaris of dat de raad van commissarissen bij benoeming overeenkomstig het voornemen niet naar behoren zal zijn samengesteld'. De voorgenomen benoeming kan dan alleen doorgaan 'indien de SER op verzoek van de RvC het bezwaar (van de OR) ongegrond verklaart'. Tegen het besluit van de SER staat geen beroep open.

Het NVV wil het coöptatierecht laten vervallen. Terecht, want dit beginsel behoort thuis in een regententijd. Voorgesteld wordt dat de RvC paritair zal worden samengesteld. De ene helft zal worden gekozen door de aandeelhoudersvergadering en de andere helft door de OR.

Tot zover gaarne akkoord. Een dergelijke regeling past geheel in het participatiemodel. Maar bij de uitwerking komt toch weer het conflictmodel om de hoek kijken.

Want werknemers uit de onderneming mogen niet in de RvC worden gekozen. Kennelijk moet worden voorkomen dat een werknemerslid van de RvC roet in het eten gooit bij het uitroepen van een staking. Toch kunnen bekwame werknemers door hun kennis van de onderneming juist zeer goede commissarissen zijn. Wil men de centralisatie van de vakbeweging aan de top verminderen en door decentralisatie de werknemers aan de voet meer inschakelen dan is een benoeming uit die kring juist op haar plaats. De toenmalige Westduitse regering Brandt-Scheel heeft hier in een in februari II. ingediend wetsontwerp op de medezeggenschap een heel wat beter inzicht getoond. Het geeft voor het lidmaatschap van de RvC juist prioriteit aan werknemers uit de onderneming.

De keuze

Wie medezeggenschap wil zal voor het participatiemodel moeten kiezen. In de Angelsaksische landen is het conflictmodel praktijk. Gedachtig aan het spreekwoord 'The proof of the pudding is in the eating' kunnen wij daar

uit ervaring weten wat er van de medezeggenschap in het bedrijfseconomisch beleid in een conflictmodel terechtkomt.

Welnu, in Amerika dulden de werkgevers geen enkele inmenging van de vakbonden in het bedrijfseconomisch beleid. En de werknemers willen voor het economisch beleid van de onderneming ook geen enkele verantwoordelijkheid aanvaarden. Ze willen op dit punt geheel vrij staan om hun looneisen zo hoog mogelijk te kunnen opschroeven. Over die looneisen wordt dan geweldig hard touwgetrokken met als gevolg vele conflicten.

In Engeland is de situatie in het particuliere bedrijfsleven niet anders. Stakingen zijn daar aan de orde van de dag. Van enige medezeggenschap in het bedrijfseconomische beleid als in Nederland via de OR en de RvC is in de Angelsaksische landen door de hantering van het conflictmodel dan ook geen sprake.⁴

Het is te hopen dat het verbondsbestuur van het NVV met zijn nieuwe voorstellen meer naar het participatiemodel ombuigt. Want een verder doortrekken van het conflictmodel en een verdere polarisatie betekenen: afscheid van de medezeggenschap.

Erg jammer!

mr. dr. A. A. van Rhijn

1. Prof. dr. W. Albeda, 'Toepassing van het conflictmodel', *Evangelie en Maatschappij*, januari 1974, p. 12-17.
2. De tekst is verkrijgbaar bij Verlag C. H. Beck, München.
Mr. J. B. F. van Hasselt heeft in het *Sociaal Maandblad Arbeid* van december 1972, p. 757-776, een uitvoerige vergelijking gemaakt tussen de Betriebsverfassungsgesetz 1972 en de Wet op de Ondernemingsraden van 1971.
3. Arthur Rich, *Mitbestimmung in der Industrie*, Zürich 1973, p. 94 en 100.
4. De Engelse vakbondsleider Colin Beaver wijst in S en D van mei ll. (p. 232-236) op het voorgestelde medezeggenschapsmodel van de EEG.
De Engelse TUC is bereid een zeer voorzichtig stapje in deze richting te doen. Maar waar de TUC geen enkele dwingende bevoegdheid heeft over de vakbonden is het zeer de vraag of de vakbonden hun aloude traditionele afkeer om onder het kapitalistische systeem in de financieel-economische leiding der bedrijven te worden betrokken, zullen weten te overwinnen.

Het eerstvolgende nummer van Socialisme en Democratie, waarin aandacht wordt besteed aan de discussie over het beginselprogramma van de PvdA, zal in september verschijnen.

Energie vandaag en morgen

Dr. A. A. de Boer

AKTUEEL!

Dr. De Boer licht de problematiek van de energievoorziening door om te komen tot criteria voor toekomstig energiebeleid. Het boek is gebaseerd op een ruim 20-jarige ervaring van de schrijver in de energiesector, onder meer als wetenschappelijk medewerker op de afdeling Industrie en Economie van Euratom en later als Directeur Kernenergie en Elektriciteit in het Direktorat-Generaal Energie van de Kommissie van de Europese Gemeenschappen in Brussel. Een periode waarin optimisme en pessimisme elkaar afwisselden en waarin plannen, prognoses en prietpraat de publieke opinie op niet altijd even juiste wijze hebben beïnvloed.

Een greep uit de inhoud:

- De geschiedenis van de energievoorziening in vogelvlucht
- Hoe staat het met de grondstoffenreserves en wat is de structuur van onze energievoorziening?
- Welke rol kan kernenergie gaan spelen? De plaats van de kerncentrale in het elektrisch productiesysteem, de verrijking, de kweekreaktor
- Milieuproblemen verbonden aan de energievoorziening
- Wat kan het verleden ons leren wanneer we willen komen tot een toekomstgerichte energiepolicies. Of moeten we zoeken naar alternatieve bronnen en structuren?

128 pag.; f 15,- (incl. OB, excl. verzendkosten)

Uitgeverij Kluwer bv

Postbus 23, Deventer

Ook verkrijgbaar via de boekhandel

Kleine ethiek van de inkomensverdeling

Prof.dr. P. J. Roscam Abbing

De verkorte weergave van de uitgebreide 'Ethiek van de Inkomensverdeling'. Ondanks de forse omvang en de prijs (f 65,-) was dit boek al in het jaar van verschijning uitverkocht.

Het trok grote belangstelling, zowel in de dagbladen als in wetenschappelijke tijdschriften. Uit recensies bleek dat men doorgaans meende dat prof. Roscam Abbing een uiterst aktueel onderwerp op grondige en originele wijze behandelde.

Dit bracht de schrijver ertoe een verkorte, goedkopere weergave te schrijven om de studie voor meer mensen bereikbaar te maken. Hoewel dit kleinere boek slechts een kwart van het aantal woorden van de oorspronkelijke studie bevat, geeft het toch het betoog van het grotere boek in zijn essentie volledig weer. De auteur heeft niet hier en daar wat geschrapt, maar alles herschreven. Helemaal nieuw is een slotwoord, waarin de auteur kort op enkele reacties op het oorspronkelijke boek ingaat.

De indeling van deze nog altijd veelomvattende studie is als volgt:

Inleiding – Wat inkomen is en waaruit het bestaan kan – Factoren die de huidige inkomensverdeling bepalen – Feitelijke stand van de inkomensverdeling – Ethisch juiste inkomensverdeling – Analyse van zedeloosheden en ordeloosheden – Doel en middelen – Ruil – Samenwerking – Arbeidslust – Behoeftte aan liefhebben – Profijt voor anderen – Moreel – Recht – Enkeling en gemeenschap – Communisme en liberalisme – Meer praktische richtlijnen – Nabeschouwing.

ca. 240 pag.; ca. f 24,-

Uitgeverij Kluwer BV

POSTBUS 23, DEVENTER

05700-74411

Beginselprogram in discussie

Voorjaar 1975 congresseert de PvdA.

Een belangrijk onderwerp op dat congres wordt gevormd door de discussie over en de herziening van het beginselprogramma van de PvdA. Binnen de PvdA-geledingen zal een gerichte discussie hierover op gang worden gebracht. De redactie van Socialisme en Democratie heeft gemeend dat het zeker op haar weg ligt om aan die discussie bijdragen te leveren. Te beginnen in dit nummer zullen maandelijks een aantal artikelen worden gepubliceerd op diverse gebieden, die direct of indirect met (de discussie over) het beginselprogram in verband kunnen worden gebracht. De te publiceren artikelen zullen onder meer betrekking hebben op de relatie tussen zich ontwikkelende maatschappijverhoudingen en de formulering van daarop afgestemde beginselen, op democratisering, inkomensverdeling, gelijkheids- en vrijheidsvraagstukken, op de relatie gezin en samenleving, participatieproblemen, parlementaire en extra-parlementaire actie, op economische democratie, onderwijs en cultuur en op internationale machtsverhoudingen. Kortom, een zo breed mogelijk scala met zoveel mogelijk gezichtspunten.

De redactie streeft er niet naar, dat nieuwe formuleringen voor een programma worden aangedragen. Zij wil bijdragen leveren die zinnig kunnen functioneren binnen de niet geringe probleemstelling die de partij zich heeft opgelegd, nl. die van de herformulering van een hecht fundament van uitgangspunten en doelstellingen van een politieke partij.

In dit nummer treft u enkele van de eerste artikelen aan. Degenen die op eigen initiatief aan de discussie willen bijdragen, zijn van harte welkom.

Redactie

B. W. Schaper

Tussen Marx en 'Keerpunt 1972'

Partijbeginselen in historisch perspectief

De opstelling van een beginselprogram is voor een politieke partij zo iets als een vaststelling van haar identiteit. Daarmee wil zij haar herkenbaarheid naar binnen en naar buiten verzekeren. De ene partij heeft daaraan vaker behoefte dan de andere. Dat hangt af van zulke factoren als de graad van gevoeligheid en alertheid, waarmee zij op de ontwikkelingen reageert of de fluctuaties, die zich in haar ledenbestand en aanhang voordoen. Een partij als de antirevolutionaire ten onzent of de communistische in Frankrijk, beide met een vrij stabiele aanhang, kunnen zich lange tijd een vrij statisch karakter permitteren. In de oude SDAP heeft men ook betrekkelijk lang, van 1912-1937, het bij het zgn. Leidse program kunnen houden. Maar daarvóór en na deze periode, die vooral in de jaren '20, de schokken van de Eerste Wereldoorlog ten spijt, misschien een zekere stagnatie vertoonde¹, is er in socialistische kring veel over de 'beginselen' te doen geweest. Dat de Partij van de Arbeid, die bij alle vernieuwing toch de socialistische traditie na de Tweede Wereldoorlog ten onzent voortzette, zich om de 12 à 15 jaar op haar beginselen bezint, is meer een bewijs van haar vitaliteit en aanpassingsvermogen dan van wisselvalligheid of gebrek aan innerlijk houvast.

Lessen in dogmatiek

Zonder nu die beginselprogramma's tot mijlpalen in de ontwikkeling van het socialisme in Nederland te willen verheffen, markeren zij elk voor zich toch bepaalde etappes in die ontwikkelingsgang.² In 1895 zette de één jaar tevoren opgerichte SDAP zich af tegen de oude Sociaaldemocratische Bond door nadrukkelijk deelneming aan de parlementaire strijd te belij-

1. Over deze periode is zo juist in Leiden een informatieve en verhelderende dissertatie verschenen van dr. H. F. Cohen, *Om de Vernieuwing van het Socialisme*, met de ondertitel 'De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930', Univ. Pers. Leiden 1974.
2. Zie vooral het in de bezettingsjaren geschreven overzicht van K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*.

den, overigens in een zo streng mogelijk geformuleerd marxistisch kader, vnl. aan het kort tevoren opgestelde Erfurter program van de Duitse zusterpartij ontleend. De oude Bond had het trouwens jarenlang grotendeels met het eveneens Duitse program van Gotha klaar kunnen spelen, waarin zulke sympathieke, algemeen georiënteerde eisen als de rechtsgelijkheid van de vrouw aan de orde werden gesteld, die in de eerste SDAP-programma's ontbraken. Deze laatste getuigden meestal van een ietwat irritante quasi-wetenschappelijkheid, die de werfkracht nauwelijks ten goede zal zijn gekomen, maar wel de dodelijke ernst manifesteerde, die de Nederlandse epigonen en exegeten van het marxisme bezielde. Er is hier in socialistische kring heel wat 'dogmenstrijd' geweest, die ons volk van theologen alle eer aandoet. Het vergt veel achtergrondkennis en tekstkritiek om te beseffen, dat in het weglaten van het woordje 'dus' uit het vonnis over het kapitalistisch stelsel als 'economisch en (dus) zedelijk veroordeeld' een stevige inbreuk op het orthodoxe marxisme lag opgesloten. Troelstra, die zich daarvoor verheugde, was er anderzijds wel trots op, een artikel van zijn hand, dat de arbeidersklasse een in en door de klassenstrijd verworven algemene rijpheid tot overname van de macht in het vooruitzicht stelde, als bewijs van eigen zuiverheid in de leer te kunnen aanvoeren.³

Al overwoog in de oude SDAP het reformisme in de praktijk, nauwelijks door Troelstra's 'vergissing' van 1918 en enkele oppositionele stromingen aangetast, het denkpatroon en het ethos werden wel degelijk door typisch marxistische trekken getekend. Het denken in termen van klassenstrijd en volstreekte antithese tegenover de kapitalistische maatschappij en de burgerlijke samenleving, de historisch-materialistisch gefundeerde zekerheid omtrent het socialistisch einddoel leefden sterk in het bewustzijn. Het was een naïef vertrouwen in de historische ontwikkelingsprocessen, dat de vurigheid van het voorafgaande heilsgeloof met zijn eschatologische inslag miste en, gezien de kloof met de wat dorre realiteit, gemakkelijk tot een ideologische versluiting daarvan kon leiden. Een functie, die het 'dialectisch materialisme' in de communistische wereld nog altijd vervult.

Pas de ervaringen van de jaren '30, vooral de confrontatie met concurrerende antikapitalistische massabewegingen, nl. de fascistische, hebben deze naïeve zelfverzekerdheid geschokt en velen uit hun 'dogmatische sluimer' gewekt, waartoe trouwens ook allerlei vernieuwingspogingen, zoals de denkbeelden van Hendrik de Man en het religieus socialisme hun bijdragen hebben geleverd. Als bekroning van een aantal deelrapporten en mede ter fundering van het Plan van de Arbeid, waarmee de SDAP de economische crisis over een breed terrein te lijf wilde, kwam het beginselprogram van 1937 tot stand.

Kenmerkend voor dit program – het laatste van de SDAP – is, behalve de nadruk op democratische beginselen en strijdmethoden, dat het zich tot

3. P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III ('Branding'), p. 170/1.

een breder maatschappelijke laag richtte dan de arbeidersklasse, zich met name tot de 'nieuwe middengroepen' wendde en de eigen positie daarvan in de toekomstige maatschappij erkende. Voorts dat het, tegenover de vroeger primair gestelde verovering van de macht, een politiek van samenwerking met andersdenkenden principieel aanvaardde. Geen wonder dan ook, dat de SDAP haar rol en functie in het nationale politieke bestel met nadruk voor zich opeiste en daarmee de politieke emancipatie van de arbeidersklasse en haar integratie in de volksgemeenschap bezegelde. Vorrink kon dan ook met voldoening constateren, dat de partij door aanvaarding van de democratische spelregels, het compromis met de tegenstanders inclusief, haar 'politieke meerderjarigheid' bewezen had en haar plaats in het Nederlandse volk 'als gelijke onder gelijken' had ingenomen (Vorrink, t.a.p. 103).

De ervaringen in de Tweede Wereldoorlog, die meer dan ooit het isolement van het socialistische volksdeel doorbroken hebben, konden deze tendenties slechts bevestigen en leidden nadien tot wat een eerste poging kan worden geacht, een socialistische volkspartij te formeren: de PvdA van 1946.

'Doorbraak' niet alleen geestelijk, maar ook sociaal

Het PvdA-program van 1947 legt een zwaar accent op de 'doorbraak', niet alleen t.a.v. het confessionele kamp, maar ook in sociaal opzicht. Opmerkelijk is, dat terwijl de arbeidersklasse als zodanig nauwelijks genoemd wordt, wel speciale paragrafen worden gewijd aan de agrarische bevolking en de middenstand, en ditmaal vooral de 'oude', niet de 'nieuwe middengroepen'. Behalve de veroordeling van het kapitalisme, dat o.a. wordt gekapitteld om zijn bevordering van klassentegenstellingen, een thema, waaraan een 'dialectische' gedachtengang vroeger stellig een positiever interpretatie zou hebben verbonden, herinnert alleen een zeer summiere paragraaf over de 'groei naar het socialisme' (par. 9), waarin de optimistische analyse van de maatschappelijke ontwikkeling terug te vinden is, aan de oude ideologische opzet. Maar het socialisme wordt ook daarin tot een zaak van het hele volk verklaard en een speciale rol van de arbeidersklasse ontbreekt, laat staan dat haar triomf als een apotheose der geschiedenis zou gelden.

Het is kenmerkend voor de verdere ontwikkeling in de PvdA, dat in het program van 1959, toen zij zich meer op haar gemak aan een duidelijke identificatie zette, juist die paragraaf, die wellicht in 1947 als een concessie aan het traditionele denken werd opgenomen, geheel is geëlimineerd. M.a.w.: in haar vóórlaatste etappe heeft de socialistische beweging in haar beginselvaststelling twee essentiële, zij het slechts ten dele functionele, elementen uit haar traditionele gedachtenpatroon, nl. de specifieke rol van de arbeidersklasse en haar strijd en de verankering van haar program in een quasi-wetenschappelijke analyse en prognose der maatschappij-ont-

wikkeling, laten vallen. Zij presenteert zich in 1959 naar binnen en naar buiten geheel als een typische volks- en programpartij.

Vijftien jaar later, nu de partij zich opnieuw op haar beginselen bezint, is het geen zinloze vraag, of er aanleiding is, op deze ont-ideologisering van de socialistische beweging terug te komen. Ongetwijfeld is zij in sommige kringen als een verschraling en verarming ondergaan. Merkwaardig genoeg misschien meer bij de jongere dan bij de oudere generaties. Er is immers in de jaren '60 een hernieuwde belangstelling voor de theoretische aspecten van het socialisme ontstaan en er was zelfs onmiskenbaar een soort neomarxistische renaissance, die stellig ook ten onzent heel wat adepten heeft gevonden, al zou men ten onrechte daarmee bijv. Nieuw Links identificeren.

Nu kan men m.i. de wetenschappelijke waarde van dit neomarxisme in het midden laten en toch ontraden aan een daaraan ontleende analyse van de hedendaagse maatschappij-ontwikkelingen een nieuw beginselprogram op te hangen. Zoals gezegd waren deze min of meer obligate maatschappijanalyses toch al niet zo boeiend en gaven zij veelal aanleiding tot allerlei onvruchtbare doctrinaire polemiek. Voorts behoeft men geen volstrekt ingewijde in het domein der sociale wetenschappen te zijn om de mogelijkheid van een wetenschappelijk verantwoord, gesloten maatschappijbeeld in onze tijd uitermate gering te achten: een pretentie, die wellicht ook het neomarxisme niet zal koesteren, al doet de stijl van zijn vertolkers wel eens denken aan de arrogantie van de zo vast overtuigde voorgangers. Behalve de veelheid van elkaar bestrijdende sociale theorieën is hier ook het razend snelle tempo der maatschappelijke veranderingen voor zulk een synthese een zware handicap. De popularisatie, die daarbij voor een politieke 'Verwertung' vereist is, en waarmee men misschien vroeger eerder genoegen nam, zou thans de kwetsbaarheid ten zeerste verhogen. Dit betekent natuurlijk niet, dat een moderne partij zich geen rekenschap moet geven van die voortdurende maatschappijveranderingen en hun signalering en interpretatie in de sociale wetenschappen. Het zal dan ook wel zaak zijn, met die sociaalwetenschappelijke gegevens en inzichten bij een herziening van het beginselprogram rekening te houden. Zonder de pretentie van een officiële ideologie te willen vormen kan ook het neomarxisme, misschien juist door een zekere eenzijdigheid, althans heuristisch daaraan zeer wel zijn bijdrage leveren.

Is het allemaal nodig?

Wie het beginselprogram van 1959, op zo bekwame wijze door een van zijn geestelijke vaders, wijlen prof. Banning toegelicht⁴, ook maar oppervlakkig doorneemt, zal in de overvloedige en breed opgezette paragrafen heel wat aantreffen, wat ook nu nog van zijn gading kan zijn. Maar hij zal er

4. *Kompas*, uitgave van de PvdA.

ook een aantal themata en desiderata missen, die essentieel van onze tijd zijn en welke het ontbreken ervan dit program reeds na vijftien jaar een gedateerd karakter verleent. Behalve het bevolkingsvraagstuk – en dat nog zeer schuchter – komt geen van de kernvragen van de hedendaagse situatie, zoals de energiecrisis, de ambivalentie van de economische groei, milieu en leefbaarheid, politisering van polarisering van alle mogelijke levensgebieden en verhoudingen, de emancipatie van de vrouw, de problemen der seksualiteit, en internationaal en nationaal de 'grote' en de 'kleine' terreur, thematisch aan de orde. Ook een zo typisch voor onze tijd karakteristiek verschijnsel als de participatiedemocratie duikt slechts hier en daar op. Hoe zou men met daarmee samenhangende problemen als de buitenparlementaire en extra-legale praktijken van een 'actieve democratie' klaar kunnen komen als men uitgaat van een formule uit 1959, dat de partij 'de waarde erkent van het gezag als een waarborg voor het recht en de vrijheid der burgers', als niet nader wordt uiteengezet, ook niet in de toelichting, wat onder dat gezag en zijn legitimatie moet worden verstaan? Van 'actiegroepen' had men in 1959 kennelijk nog geen weet.

Toch is het voor een partij als de PvdA, een levensnoodzaak met deze problematiek in het reine te komen. Op het ogenblik heeft het wel eens de schijn, dat zij enerzijds over de gehele linie en op alle niveaus in het gouvernementele en ambtelijke 'establishment' vertegenwoordigd is, terwijl zij door de achterban telkens op 'acties' onthaald wordt, die zich tegen dit 'establishment' keren. Een dergelijke tweeslachtigheid, gespletenheid of dichotomie, hoe interessant ook op zichzelf, ondermijnt de geloofwaardigheid en moet op den duur tot frustratie aan alle kanten leiden. Een zekere kanalisering en regularisering van deze activiteiten vanuit de basis lijkt daarom wel onvermijdelijk, maar zou er tevens de attractie aan ontnemen. Een zekere kritische reserve tegen een overtrekking van populistische, plebiscitaire en op directe actie gerichte aspecten in de participatiedemocratie is met het oog op een gezond functioneren daarvan bepaald niet overbodig. Bij alle aandrang tot een maximalisering van de volksinvloed op regeringsvorming, burgemeestersaanwijzing, vastlegging van regerings-e.a. collegeprogramma's moet men enerzijds het gevaar van een verlamende binding van initiatief en uitvoering van beleid, anderzijds dat van een, al te zeer aan ogenblikkelijke sentimenten appellerende demagogie, die bovendien niet altijd een evenwichtig billijkheidsoordeel in acht neemt, in het oog houden. Het is op zichzelf curieus, dat in 1959 ook in de discussie rond het beginselprogram typisch staatkundig-politieke en staatsrechtelijke problemen of hervormingen niet urgent werden geacht.⁵ Sindsdien heeft een hele partij aan die problematiek en haar oplossingen een afzonderlijk, zij het dan ook voorbijgaand, bestaan ontleend.

5. Cf. het artikel van mr. dr. J. van der Hoeven, 'Het staatkundig bestel', in *S & D* van sept. 1959, p. 502.

De post-industriële samenleving

De participatierevolutie is in wijder verband een gezonde reactie op de toenemende bureaucrativering, professionalisering en vertechnocratisering van wat men wel reeds de 'post-industriële samenleving' heeft genoemd.⁶ In die samenleving, waarvan de gedeeltelijke overgang van de produktenhuishouding naar de dienstverlenende, de 'service'-economie, een belangrijk aspect is, zal de politiek een veel beslissender rol, ook in het economisch leven, spelen dan in de vrijemarkteconomie. Tegenover de dreiging der technocratie is de tegenkracht aan de basis te zwak, te zeer versplinterd en te weinig op het geheel gericht. Over de oriëntatie van de gehele gemeenschap moet op het hoogste niveau in laatste instantie beslist worden, zij het onder de voortdurende controle en de mogelijke correctie vanuit de volwassen bevolking. Maar als men de beslissingsmacht principieel bij de basis wil leggen, omdat onmiddellijke levensbelangen in het geding zijn, kan men tot vreemde resultaten komen. Men behoeft slechts te denken aan de resultaten van een op lokaal niveau zich voltrekkende besluitvorming inzake de anti-apartheidspolitiek in de zuidelijke staten van de USA, of aan een beslissing bij plebisciet over de doodstraf in Engeland, om de schaduwzijden van een ál te directe democratie te beseffen. En dan zijn daarbij de enorme manipulatiemogelijkheden via de moderne communicatiemiddelen nog niet eens in het geding gebracht.

Ook de afremming van de economische groei en de heroriëntatie van de huidige consumptiemaatschappij houdt een sterke verpolitisering van de beslissingen en besluitvorming op economisch gebied in. Daarbij komt de kwestie van een bewuste inkomensverdeling hoe langer hoe meer centraal te staan. De spanningen, die dit tussen de verschillende bevolkingsgroepen oproept, plaatsen het politiek proces reeds thans onder een zware druk. Het zou een vergissing zijn te menen, dat zulk een bewuste inkomenspolitiek alleen maar rechtstreeks de grote massa der minder bedeelden, met name de arbeiders en daarmee gelijk te stellen groepen, ten goede zou komen. Men bedenke wel, dat de toegenomen differentiatie in de hele maatschappij, de arbeidersklasse inclusief, een veelheid van belangentegenstellingen oproept, die juist in een fase van verminderde groei in virulentie toeneemt en zich uiterst moeilijk op een gemeenschappelijke noemer laat verenigen. In dit verband spreekt men wel van de overgang van de 'revolution of rising expectations' naar een 'revolution in rising resentment'.⁷ Daartegen is een beroep op het solidariteitsbesef van een verenigde arbeidersklasse bij haar huidige gedifferentieerdheid, zoals bijv. de Engelse praktijk meermalen uitwijst, uitermate hachelijk. Waarbij men bo-

6. Cf. Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, Londen 1974 (een Nederlandse editie verschijnt september 1974, uitg. Kluwer, Deventer). Dezelfde idee komt voor in het, ook ten onzent bekend geworden artikel van Rob. Heilbroner, 'What is the human prospect?', in *The New York Review of Books* van 24 jan. 1974.

7. Dan. Bell, t.a.p., p. 451.

vendien in aanmerking moet nemen, dat de numerieke betekenis van de arbeidersklasse als geheel, in haar oorspronkelijke, op haar positie in het arbeidsproces gebaseerde zin, en niet via allerlei kunstgrepen met een 'educated labour' uitgebreid, in het huidige productieproces relatief voortdurend afneemt. Voor hen, die speculeren op een toenemende polarisering in de sociale verhoudingen, een teken aan de wand, zoals trouwens de hele polarisatie-idee in een sociaal klimaat van groeiende agressiviteit bepaald niet een der gelukkigste parolen is.

Gelijkheid ja, maar welke?

Met deze situatie zal men ook rekening moeten houden bij de fundering en verdere uitwerking van wat ongetwijfeld een kernbestanddeel van het socialisme is: de gelijkheidsidee. Kort aangeduid zal daarbij de discussie zich onwillekeurig toespitsen op de vraag, of het gaat om een 'gelijkheid van kansen', wat wellicht in wezen een liberale interpretatie van de gelijkheid is, dan wel om een 'gelijkheid in resultaat', die voor het hele leven geldt en waarbij allerlei achterstand zowel van sociale als van natuurlijke omstandigheden, dus bijv. zowel van geringer begaafdheid als van materiële handicaps moet worden gecompenseerd. In de laatste interpretatie, die men wel de socialistische noemt, zou een over-compensatie ten bate van de 'minder bedeelden' geboden zijn, wat echter toch weer een discriminatie en wel in omgekeerde zin zou kunnen inhouden. Hoe in dit dilemma tot een rechtvaardige of billijke oplossing te komen, is hier niet in het kort uit te maken. Wel zou men kunnen zeggen, dat een 'socialistische' interpretatie, die op een uniforme nivellering zou neerkomen, even weinig aantrekkelijk zou zijn als een 'liberale', die in het kader van een 'meritocratie' zou passen, waartoe in ons technocratisch tijdperk toch al genoeg tendenties werkzaam zijn. In elk geval wordt ons voorspeld, dat 'gelijkheid' een der hoofdthema's zal zijn van de sociale filosofie en de sociale politiek in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Met deze enkele, uit een hele reeks, punten, die een discussie over een nieuw beginselprogramma rechtvaardigen, moet hier worden volstaan. Men zou ook eenvoudigheidshalve kunnen verwijzen naar het verkiezingsprogramma 'Keerpunt 1972', onder het bekende motto, 'dáár staat het in'. Inderdaad worden daarin reeds veel actuele problemen aan de orde gesteld, terwijl er een preambule aan voorafgaat, die op een theoretische en principiële discussie preludeert. Misschien was een breed opgezette discussie daarover zinvoller geweest dan de wat pretentieuze opzet voor een nieuw beginselprogramma. In elk geval is die discussie wellicht op zichzelf waardevoller dan een eventueel in plechtstatige paragrafen geformuleerd resultaat, dat bij de snelle, schoksgewijze ontwikkelingen in onze samenleving toch spoedig achterhaald is. Maar men kan ter verdediging van een, op beginselen en uitgangspunten gerichte, discussie ook aanvoeren, dat juist de desoriëntatie en de, uit allerlei tegenstrijdige krachten en tenden-

ties voortspruitende spanningen, waaraan een middenin de actualiteit staande partij als de PvdA onderhevig is, zulk een bezinning noodzakelijk maken, wil men althans bij benadering weten, waar men staat en waar men aan toe is. Thorbecke, bepaald niet een van ónze voorgangers, zei terecht: wij hebben het niet in de hand, maar waarheen stuurt hij, die het niet in het oog heeft. Waarbij wij uiteraard wel het oogmerk hebben, de zaak min of meer in de hand te krijgen.

Een erfelijke belasting?

In dit verband een laatste punt, dat voor de opstelling en het gezicht van een socialistische partij naar binnen en naar buiten ook voor de toekomst van belang kan zijn. Het socialisme heeft als maatschappelijke en politieke beweging van zijn erflaters, en dat zijn toch, ondanks alle distantie, nog altijd bovenal Marx en Engels, een door hun dialektisch denkpatroon bepaalde oriëntatie op een, via tegenstellingen zich realiserend, ontwikkelingsproces meegekregen. Het antithetische daarin, geconcretiseerd in de klassenstrijd, heeft die beweging lange tijd ten dele geïsoleerd en vreemd van de wereld, waarin zij opereerde. Zij werkte *in* die wereld, maar voelde zich niet *van* die wereld; min of meer als de christen, die de 'innerweltliche Askese' in acht wilde nemen. Voor beide gold gelijkelijk, dat het doel niet in het heden lag, zij het met dit verschil, dat de socialist de heilstaat hier op aarde verwachtte en de calvinist daarop in het hiernamaals hoopte.

Deze, in wezen zich distantiërende houding t.a.v. het bestaande, ook toen de socialist (evenals reeds eerder de christelijke burger) zijn plaats, rol en aandeel, hoe bescheiden dan ook, binnen dit bestel gevonden had, werkte onwillekeurig irriterend op de buitenstaander. Nu heeft de SDAP al reeds in haar laatste fase, naar wij zagen, haar plaats eenvoudig naast de andere politieke stromingen en partijen ingenomen — een bewijs van politieke volwassenheid, zoals Vorrink terecht oordeelde. Maar het besef, een zeer bepaalde, betere toekomst in zijn mars te hebben, de typisch *finalistische* trek in het socialisme, klinkt zo nu en dan, ook bijv. in het program van 1959, nog duidelijk door. Hoezeer ook dit een fopspeen of 'opium van het volk' kan zijn, kan men in de wereld van het 'dialektisch materialisme' waarnemen, waar men nu al meer dan een halve eeuw de massa's hun offers heeft laten brengen op het altaar van 'de toekomst'. Om misverstanden te voorkomen, het gaat hierbij niet om utopische toekomstdromen, die per definitie 'nergens' zullen zijn; evenmin over die extrapolaties van bestaande tendenties, waarzonder geen enkel beleidsbestek kan worden opgesteld. Maar aan het socialisme is een notie inherent van een gegarandeerd beter bestel, een geheel 'nieuwe' maatschappij, een 'menschelijker wereld', waarheen wij onderweg zouden zijn en waartoe de socialisten bij

uitstek de sleutels zouden bezitten.⁸ Het is wellicht een erfenis uit de periode van de emancipatiestrijd, toen een dergelijke toekomstverzekerdheid het enige houvast leek. Trouwens wie zou de grote waarde van de hoop voor het menselijk bestaan willen miskennen? Maar zou de socialistische beweging langzamerhand niet oud en wijs genoeg zijn, haar plaats en haar taak voldoende in deze wereld en in deze tijd bepaald te weten en daarin te opereren, ook zonder die gepatenteerde toekomstverwachting, en daarin te volharden ook als het welslagen beperkt bleef?

Als wij onzerzijds de toekomst in onze beschouwingen betrekken, is dat niet langer in de verwachting van het 'belofde land', hoe begrijpelijk en respectabel dit geloof voor vroegere generaties ook geweest moge zijn. In onze laat-20ste-eeuwse wereld is onze voornaamste opgave, die wereld aan komende generaties, die eveneens op gelijkheid, minstens van kansen, aanspraak mogen maken, intact en bewoonbaar over te dragen. Daartoe zullen we in het heden, hier en nu, reeds de handen vol genoeg hebben. En dan zorgen we tevens het best voor de toekomst.

8. Aan de tegenstelling tussen 'doelstellend' politiek denken en een op concrete problemen gericht, 'issue orientated' denken zijn interessante beschouwingen gewijd van de hand van mr. Erik Jurgens, o.a. in 'Kanttekeningen bij "Polarisatie"', in *Civis Mundi*, jan-febr. 1974, p. 11 e.v.

H. Verwey-Jonker

Democratie in het sociale leven?

Het is één ding om de leuze 'een grotere spreiding van macht, kennis en rijkdom' tot de centrale doelstelling te poneren van een socialistische partij en een heel ander om die leuze te vertalen in concrete maatregelen voor het beleid van vandaag. Want elke drastische ingreep op één van de betrokken terreinen roept repercussies op, die de ongelijkheid weer dreigen te vergroten. En daarbij blijkt dan alles met alles samen te hangen.

Neem bijv. de vraag hoe een grotere gelijkheid van inkomens bereikt kan worden. In de eerste plaats is dan natuurlijk een storende factor, dat de staat niet op alle inkomens een directe invloed heeft. In feite heeft ze dat alleen op de ambtenarensalarissen en in beperktere mate op de c.a.o.-lonen. Niet op de inkomens in de vrije beroepen, niet op die uit vermogen, niet op de inkomens van het hoger personeel en van de niet onbelangrijke groep van lager betaalden, die ook niet onder een c.a.o. valt (een kwart van de vrouwelijke werknemers bijv., waaronder kantine- en schoonmaakpersoneel). De macht van de regering om wezenlijke veranderingen te verkrijgen blijft daarom beperkt tot enerzijds een sleutelen aan het minimumloon en anderzijds verhoging van de belastingdruk – twee maatregelen, die we al jaren toepassen. Maar die beide hun grenzen hebben: aan de ene kant de toename van 'zwarte' inkomens: in de vermogenssfeer en bij de loontrekkenden; aan de andere kant de kloof, die er dan weer gaat ontstaan tussen het minimumloon en de overgedragen inkomens, waarvan de AOW veruit de belangrijkste is.

Het is wel duidelijk, dat de ongelijkheid door die twee factoren weer opnieuw bevorderd wordt. Wie is er in staat zwarte lonen te bedingen? De schilder, die 's avonds karweitjes opknapt, de plantsoenarbeider, die op zaterdag in particuliere tuintjes werkt. Niet de kantoorklerk of de vrachtwagenchauffeur. Wie koopt er die beroemde dure jachten? Degenen, die in staat zijn te speculeren en niet de gemiddelde winkelier of ambtenaar. En aan de andere kant: wie betaalt de AOW? Dat gebeurt niet uit de staatskas, maar door inhouding van een percentage van het loon van de werkende mensen. Een drastische verhoging van de uitkeringen drukt vooral op de lagere en middelbare inkomens. En de kosten van onze sociale

verzekeringen blijven ook zonder dat voortdurend stijgen. Ze zullen zelfs tot astronomische hoogte stijgen als – exact in het jaar 2010 – de naoorlogse geboortegolf 65 jaar geworden zal zijn. We doen er daarom beter aan om wat rustig aan te doen met een verhoging van de uitkeringen. Maar dat houdt in, dat de kloof groter wordt.

Er is natuurlijk daarnaast het nadeel van de werkloosheid: het wettelijk minimumloon bracht werkloosheid onder de vrouwen, het minimumjeugdloon onder jongeren. We moeten hopen, dat dat een voorbijgaand verschijnsel is, maar ook daarin ligt een stuk ongelijkheid opgesloten, waar we bij verdergaande maatregelen rekening mee moeten houden.

Wat betekent in deze tijd de eis, dat de kennis beter moet worden gespreid? Het lijkt eenvoudig: alle kinderen langer naar school, de beroepskeuze verlegd naar een latere leeftijd, geen onderscheid meer tussen vakonderwijs en algemeen vormend, iedereen in principe toegang tot alle vakken en alle leermiddelen: kortom de middenschool.

Wat vergeten wordt is, dat dit schooltype eigenlijk al tientallen jaren bestaat en wel voor meisjes. Goed, er was een sociaal onderscheid tussen huishoudschool, meisjesmulo en middelbare meisjeschool, maar het principe was hetzelfde: tussen de dertien en de zeventien jaar leerden meisjes allerlei nuttige zaken, al dan niet op de huishoudelijke technieken toegespitst, maar ze kregen geen echte vakopleiding. Met het gevolg, dat er in Nederland miljoenen volwassen vrouwen rondlopen, die nooit een vak of beroep hebben geleerd. Die toestand krijgen we dus nu binnenkort ook voor de jongens. O zeker, ze kunnen na die middenschool nog wel een beroepsopleiding volgen en de gemotiveerden zullen dat ook stellig doen. Maar er zijn nu al zoveel spijbelaars uit ons voortgezet onderwijs, zoveel drop-outs als de leerplicht verstreken is. En overal rijzen de uitzendbureaus uit de grond, die aanlokkelijke baantjes aanbieden. Voorspeld kan daarom worden, dat er enerzijds kinderen uit lagere sociale milieus nieuwe kansen zullen krijgen dank zij de middenschool, maar dat er anderzijds een nieuwe groep van on- en halfgeschoolden zal ontstaan, op wie heel moeilijk een greep te krijgen is omdat ze inmiddels al te oud zijn geworden om hen nog als leerplichtig aan te merken. We kunnen die tenslotte niet tot in het eindeloze verlengen.

Ook vind ik het nog wel een punt van overweging, dat in verschillende landen, waar de middenschool bestaat – Engeland, de Verenigde Staten, Zwitserland – een bloeiend systeem van particuliere, ongesubsidieerde scholen is gegroeid of is blijven bestaan, scholen, die én de goede leerlingen én de goede leerkrachten afroemen en waarvoor ambitieuze ouders heel veel geld overhebben. Opnieuw dus een mogelijke bron van ongelijkheid.

Hoe zouden we, tenslotte, kunnen komen tot een betere verdeling van macht? Macht wordt in deze maatschappij uitgeoefend door verschillende structuren: er is de macht van de Overheid op verschillende niveaus, er is de economische macht, grotendeels in handen van managers van bedrij-

ven en van hun combinaties en organisaties, er is daartegenover de macht van georganiseerde werknemers en er is tenslotte macht bij allerlei groeperingen en besturen, die een stuk verantwoordelijkheid dragen voor een openbare taak. De laatste macht is weliswaar grotendeels afgeleid van die van de Overheid, maar in de dagelijkse praktijk daarom niet minder efficiënt. Men denke bijv. aan het bestuur van Dennendal.

Het socialistisch streven is er in het verleden altijd op gericht geweest de macht van de Overheid te versterken en die van de particuliere ondernemer in te perken, hetzij door algehele socialisatie, hetzij door beperking van de beschikkingsmacht over kapitaal en goederen. Er is echter de laatste jaren een parallel, misschien zelfs tegengesteld, streven, dat er niet op is gericht de staat meer macht te geven maar de burger, het individu en niet een collectiviteit. Dat uit zich in een streven naar inspraak in allerlei publieke vraagstukken, in een streven naar echte medezeggenschap in de bedrijven, zelfs een opwaardering van 'arbeiderszelfbestuur'. Ook in pogingen van personeelsleden van organisaties en instituten om de besturen uit te schakelen en zelf de bestuurstaak te gaan vervullen.

Hoe kan men deze twee tendensen met elkaar in evenwicht brengen? In de eerste plaats kan men stellen, dat naarmate de behoefte aan planning van het beleid toeneemt, de mogelijkheid van inspraak geringer wordt. Er is bijv. een tijdsprobleem: men kan bij een nieuwbouwwijk inspraak geven aan bewoners van de aanliggende buurten, maar onmogelijk aan degenen, die er uiteindelijk zullen gaan wonen, want die zijn nog niet bekend. Men kan ook eventueel de arbeiders van een fabriek mee laten spreken over nieuwbouw of wijzigingen in de produktie. Maar de kans is groot, dat er anderen zullen gaan werken als de bouw klaar is of de produktie gewijzigd. Bovendien zijn er de conflicterende belangen: de arbeiders versus de consumenten, de milieubeschermers tegenover de mensen, die geen autoverkeer door hun straat wensen. Onbepaalde inspraak betekent, dat de hardste schreeuwers hun zin krijgen. Ook dat is ongelijkheid in macht.

Aan de andere kant: we hebben een beetje genoeg van de technocratie en de bureaucratie en we willen duidelijke grenzen stellen aan de macht van structuren en besturen. Iedere generatie en iedere sociale groep heeft daar zo zijn eigen angsten over: persoonlijk had ik er niets tegen bezwaar tegen om de formulieren van de volkstelling in te vullen, maar ik zou gesteigerd hebben als iemand zich had willen bemoeien met het kindertal in mijn gezin. Veel jonge mensen van nu denken daar heel anders over: geen Volkstelling voor hen, maar wel een wettelijk verbod op meer dan drie kinderen, zeggen zij!

Nu is het helemaal niet mijn bedoeling om te concluderen, dat het met die gelijkheid toch allemaal niet lukt en dat we maar moeten ophouden er naar te streven. Wat ik wel wil betogen is, dat er op al deze punten een doordacht en consistent *beleid* moet worden gevoerd.

Een beleid voeren betekent, dat er doelstellingen moeten worden ge-

formuleerd en (bij voorkeur alternatieve) middelen moeten worden aangegeven, waarmee die doelstellingen zouden kunnen worden bereikt. Maar ook, dat de uitgangssituatie moet worden geanalyseerd en dat er plannen moeten worden opgesteld.

Een consistent beleid vraagt coördinatie naar drie kanten: een afstemming van middelen op doelstellingen, een logische opeenvolging van korte, middellange en lange termijnplannen met mogelijkheden van bijstelling en tenslotte een coördinatie van de verschillende sectoren. Vooral aan het laatste ontbreekt veel. Maar wij *kunnen* ons niet veroorloven een arbeidsmarktpolitiek te voeren buiten een schoolpolitiek om; een bevolkingsbeleid, dat geen rekening houdt met de vergrijzing en met de kosten daarvan, leidt alleen maar tot rampen; een beleid ten aanzien van gastarbeiders, waarbij de ministeries van Justitie, van Sociale en Culturele Zaken elkaar in de wielen rijden, werkt frustrerend voor alle betrokkenen.

Het zal nodig zijn bij de formulering van centrale beleidsplannen moderne methoden zoals modellenbouw en informatietechnieken te gebruiken. Het zal ook nodig zijn op verschillende niveaus en in de verschillende stadia plaats in te ruimen voor inspraak en voor overleg tussen de verschillende machtskernen.

In het nieuwe beginselprogramma zullen we dan een schets moeten maken van een socialistisch beleid: een beleid op lange termijn, dat inderdaad die drie eisen van gelijkheid in inkomen, kennis en macht centraal moet stellen, maar daarvan afgeleid een korte en een middellange termijnpolitiek, waarin de mogelijkheden worden onderzocht en de prioriteiten gesteld. Vooral van belang is te overdenken wie dat beleid zal moeten voeren: de staat en zijn organen? De staat met behulp van 'sociale organisaties' of 'het particulier initiatief'? Actiegroepen? Arbeidersraden? Het heeft geen zin om de diepgaande meningsverschillen, die er op dit punt kunnen ontstaan, te verbloemen.

Want in de eerstkomende jaren zal het grote spanningsveld worden de verhouding tussen planning en inspraak, tussen democratische gelijkheid en democratische vrijheid, tussen collectiviteit en individu.

H. A. van Stiphout

Beginselen of dilemma's

Het nalezen van de beginselen, zoals deze door socialistische partijen sinds de tweede helft van de vorige eeuw zijn geformuleerd, is niet een in hoge mate boeiende bezigheid. Niettemin valt er toch wel het een en ander te beleven in zoverre deze 'programma's' een weerspiegeling zijn in geconcentreerde vorm van de wijze waarop socialistische en sociaal-democratische partijen de problemen van hun tijd interpreterden en beleefden en uitdrukking gaven aan hetgeen zij als politieke perspectieven zagen.¹

Ten aanzien van deze zienswijzen laat zich mijns inziens een interessante ontwikkeling vaststellen. De oudste programma's worden gekenmerkt door een sterke conceptuele geschraagdheid. Deze steunde op overwegend marxistische verklaringwijzen en interpretatie ten aanzien van maatschappelijke ontwikkelingen en machtsverhoudingen, waaraan zeker in de tweede helft van de vorige eeuw een grote mate van geldigheid toekwam. Uit het oogpunt van wetenschapsopvatting is het van belang op te merken dat het evolutionaire denken en het positivisme hierop stellig hun stempel hebben gedrukt. Deze wetenschapsopvatting heeft een empirisch-analytische grondslag gegeven aan de wetmatigheden die door de socialistische denkers in de maatschappelijke ontwikkeling werden gezien. Feitenmateriaal vormde dus de basis aan de hand waarvan de geschiedenis geïnterpreteerd en de toekomst geprogrammeerd werd.

Tegenover deze aanpak treffen we in meer recente beginselverklaringen denkwijzen en formuleringen aan die veel meer wijzen op een speculatief-wijsgerige benadering, die haar uitgangspunten niet vindt in de feitelijke ontwikkelingsgang der samenleving, maar in waarden, zoals vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid, gerechtigheid. Vanuit deze algemene noties of zedelijke beginselen tracht men te komen tot richtlijnen voor menselijk handelen en het vormgeven en inrichten van de maatschappij.

De eerste aanpak wordt sterk gekenmerkt door de wetenschappelijke

1. Een becommentarieerd overzicht van socialistische partijen vindt men in Barents en Bannink, *Socialistische Documenten*, Amsterdam 1952; zie eveneens de beschouwing van Koos Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd, overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal*, Amsterdam 1945.

criteria en idealen van de 19e eeuw; de aandacht voor evolutionaire aspecten is hierbij evident. Het marxisme is duidelijk een exponent van maatschappij-analyse op wetenschappelijke basis; vanuit een wetenschapsopvatting die 'wetten' of 'regelmatigheden' pretendeerde aan te tonen.

De in de evolutie vastgestelde dialectiek wordt vervolgens voorwerp van toekomstprojecties. Dit laatste heeft meer het karakter van stuwning en mobilisatie dan van inhoudelijke tekening van de toekomst. Het gaat er primair om de immanente krachten van de maatschappelijke ontwikkeling bewust te gaan sturen. In deze zin is het marxisme zowel deterministisch (gebouwd op evolutietheorie) als voluntaristisch. De analyse die 'vertaald' wordt in richtlijnen voor politiek handelen én in opvattingen met betrekking tot de eisen voor inrichting van de maatschappij krijgt dan vaste vorm. Deze bastions kunnen tot dogma's verworden als ze door de maatschappelijke ontwikkeling zijn achterhaald. Met andere woorden: als de maatschappij zodanig veranderd is dat deze opvattingen niet meer geschraagd worden door empirische feiten.

Het gevaar (in de sfeer van programma's maken) bestaat mijns inziens juist uit het overboord zetten van dogma's, waarbij dan tegelijk de analytische aanpak verloren gaat. Niet uiteraard de analyse als verzameling feiten, maar het conceptueel benaderen, het in onderlinge samenhang zien van de maatschappelijke structuur en dynamiek.

Het vacuüm dat dan ontstaat wordt gemakkelijk opgevuld met opvattingen die ontleend worden aan speculaties of deducties van waarden. *Eén oorzaak* van deze gang van zaken is wellicht het dilemma van de socialistische beweging in de zin van enerzijds behoefte aan zekerheid in de strijd (de doeleinden moeten duidelijk zijn, er mag geen twijfel zijn aan het nut en de noodzaak van de te brengen offers) en anderzijds het voortdurend opsporen van de nieuwe tegenstellingen i.c. de confrontatie van de eigen uitgangspunten met nieuwe feiten. Dit vereist alertheid en kritische zin die moeilijk verenigbaar zijn met de blikvernauwing bij doelgerichte sociale en politieke strijd.

Andere oorzaak is het feit dat in de 19e eeuw de uitgangspunten/beginselen duurzame geldigheid hadden. De maatschappelijke ontwikkeling verliep traag, de structuur was relatief eenvoudig. In onze tijd zijn maatschappelijke tegenstellingen zeer veranderlijk, mede ten gevolge van de snelle technische ontwikkeling én door de verhoogde capaciteit van de mens om het leven – vooral het economische leven – te organiseren. Een omvattende visie die toereikend is voor de complexiteit der samenlevingsstructuur en de dynamiek van de ontwikkeling ontbreekt. We moeten het stellen met partiële visies.

De speculatief-wijsgerige benadering, gericht op het ontwikkelen van een beginselverklaring vanuit algemene waarden is een bezigheid die sterk voortkomt uit en verbreid is in kringen waar geloofsovertuigingen richtinggevend zijn voor het menselijk handelen. Ook daarin hebben zich, historisch gezien, belangrijke ontwikkelingen voorgedaan. De christelijke

kerken in de Westerse wereld hebben hun boodschap tegen het einde van de middeleeuwen geordend en verpakt in het begripssstelsel van de aristotelisch-thomistische wijsbegeerte. Hierdoor werd een leer die voordien dichter bij het evangelie stond en wellicht meer directe morele zeggingskracht had binnen een sluitend systeem van waarden gebracht, dat tot op de dag van vandaag een zeer grote invloed heeft gehad op het christelijke sociaal-wijsgerig denken.

In het algemeen kan van deze systematisering gezegd worden dat het de meer existentiële beschouwingwijze heeft teruggedrongen, het morele apèl heeft verminderd en aanleiding heeft gegeven tot een denktrant waarin het systeem te allen tijde prevaleerde boven de problemen ten aanzien waarvan het het morele gehalte zou hebben moeten blootleggen. Met andere woorden: het systeem leert niet bij, laat zich niet voeden door nieuwe feiten, maar pleegt de feiten te reduceren tot gegevens die binnen het systeem passen. Een enkel voorbeeld ter illustratie: de vervreemding van de arbeider van zijn werk en van zichzelf vormt bij Marx de hoeksteen van zijn denken; in de christelijke sociale leer werd dit omvattend vraagstuk gereduceerd tot 'de sociale kwestie'.

Deze korte uiteenzetting beoogt uiteraard niet de vergelijking van de benaderingswijze uitputtend te behandelen. Wel leek het mij ter zake te wijzen op het ontwikkelingsproces dat zich heeft voltrokken. Daarin zijn enkele belangrijke momenten aanwijsbaar. Onder invloed van sociale, economische en technologische veranderingen zijn wetenschappelijk gefundeerde opvattingen over gewenste politieke ontwikkelingen aan veroudering onderhevig. In het licht van nieuwe feiten kunnen deze opvattingen als dogma's gaan fungeren en vernieuwing blokkeren. Er pleegt in socialistische partijen nogal wat energie te worden besteed aan het opruimen en vernieuwen van deze leerstellingen. De aanzienlijk toegenomen complexiteit van de maatschappij verhindert echter tot omvattende en integrale visies te komen op het niveau waarop zich principes laten formuleren. In de leemtes die aldus ontstaan, pleegt te worden voorzien door richtlijnen af te leiden uit waarden. Redeneringen dus die het bijzondere uit het algemene afleiden. Anders dan de denkwijze die het algemene uit het bijzondere (analyse) afleidt en waarop de eerste socialistische concepties berustten. Het veronachtzamen van een kritische analyse van het functioneren van de eigen en actuele maatschappij in combinatie met een speculatieve denktrant leidt gemakkelijk tot het overnemen, generaliseren en zelfs prioriteit geven aan doelstellingen die principieel op gespannen voet staan met socialistische denkbeelden. In dit verband kan gedacht worden aan het overnemen van diepgewortelde rivaliserende tendenties door een 'filosofie' van gelijke kansen aan te hangen; het accepteren van de bestaande verticale sociale mobiliteit als recruteringsmechanisme waardoor tevens de klassengelaagdheid wordt bestendig; het tot stand komen van vormen van medezeggenschap die de bestaande machtsverhoudingen in de onderne-

ming niet vermogen aan te tasten; het doen ontstaan van organisatievormen in het bedrijfsleven van gering democratisch en hoog corporatistisch gehalte (pbo).

Dit betekent overigens niet dat men in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog in kringen van SDAP en PvdA het exacte denken over de grote sociaal-economische vraagstukken verwaarloosd zou hebben. Diverse grote studies zoals Het Plan van de Arbeid, De weg naar vrijheid, Om de kwaliteit van het bestaan, tonen juist aan dat de instrumentale kennis ten behoeve van de besturing van het economisch leven juist ook in socialistische kring tot ontwikkeling was gebracht. Op het niveau van beginselen heeft men echter in toenemende mate de weg der zedelijke normering gekozen. Deze normering pleegt veel duidelijker betrekking te hebben op het handelen van de individuele mens en van de mensen ten opzichte van elkaar dan op de samenleving als systeem.

Maatschappijveranderingen vereisen niet alleen een verhogen van het zedelijk gehalte van het handelen van de individuele mens, maar zeker ook – en wellicht in de eerste plaats – wijzigingen van de machtsverhoudingen. Buskes beklagt zich in de discussie over het beginselprogramma van 1959 over de overaccentuering van het personalistisch socialisme en de verwaarlozing van wat hij noemt het zakelijk socialisme. Men was zijns inziens destijds meer bezorgd over het waarborgen van de vrijheid dan over het tot stand brengen van gerechtigheid.²

In beginselverklaringen weerspiegelen zich klaarblijkelijk beide manieren die een samenhangend beeld van de huidige en toekomstige samenleving pretenderen te geven. Het zich beroepen op waarden en het daaruit afleiden van beginselen mag ook zeker niet worden afgedaan als enkel compensatie voor het feit dat een omvattende visie niet meer mogelijk is. Het is de weergave van zeer concrete krachten in partij en samenleving die een ten dele andere dan de van oorsprong socialistische beschouwingwijze volgden.

Als zodanig – namelijk als reflecties van het politiek klimaat van een tijdperiode – zijn beginselverklaringen mijns inziens het interessantst. Dit zou betekenen dat deze verklaringen hoofdzakelijk zouden fungeren als getuigenis. Het zou denkbaar zijn dat de geformuleerde principes zouden dienen als toetsingscriteria bij de uitwerking van het concrete beleidsprogramma dat in onderdelen op congressen pleegt te worden vastgesteld. Uit dit oogpunt pleegt er echter bij mijn weten zelden of nooit een beroep te worden gedaan op de beginselverklaring.

Als getuigenis vervult een beginselverklaring wellicht bij uitstek deze functie in de periode van de totstandkoming. Gedurende een zekere tijd zijn nieuwe inzichten en visies tot ontwikkeling gekomen, waarvan men meent dat een grote (socialistische) partij hiervan – zo zij deze opvattingen tot haar geestelijke eigendom heeft gemaakt – getuigenis moet afleggen.

2. Zie J. J. Buskes, Het hoofdstuk 'Samenleving' in het ontwerp beginselprogramma, in *Socialisme en Democratie*, sept. 1959, p. 506-508.

Nu is het echter zo dat hetgeen in aanmerking pleegt te komen voor beschouwingen als het gaat over beginselen een gigantisch aantal zaken is; zeker in een tijd dat kritiek op de 'maatschappijstructuur' vrij algemeen verbreid is. Een beginselverklaring is daarom bij uitstek een *selectie* uit, maar tevens een *reductie* van de talloze probleemfacetten, ontwikkelingsmogelijkheden, doeleinden en instrumenten welke van betekenis zijn voor het vormgeven aan de samenleving vanuit een politieke opvatting.

Dit selectieproces nu is op zichzelf al problematisch. Men zou met Van der Hoeven kunnen stellen dat de selectie voor opneming in een beginselverklaring gezocht moet worden in de mate dat een alternatief het eindstadium dichterbij brengt.³

Daar het eindstadium echter niet iedereen even duidelijk voor ogen staat brengt dat ons niet veel verder. Moeilijker wordt het te meer doordat richtingen waarin de samenleving als geheel en in sectoren ontwikkeld kan worden 'technisch' gezien groot in aantal en verscheidenheid zijn. Het is immers zo dat naargelang de capaciteiten van de mens in diverse opzichten toenemen, ook veel meer doeleinden bereikbaar worden. In het algemeen kan gesteld worden dat de besturingsmogelijkheden – vooral op sociaal-economisch gebied – aanzienlijk zijn toegenomen.

Maar ook daarbuiten beschikken we over meer gegevens en hebben we soms beter zicht op de toekomstige ontwikkelingen. Bijvoorbeeld projecties van bevolkingsontwikkeling, economische groei, voedselvoorraad, milieubederf e.d. Daarnaast – en dat is wellicht even belangrijk – groeit er een beter besef over de gevolgen van het toenemend menselijk vermogen tot plannen, organiseren, beheersen en manipuleren van menselijk gedrag in het algemeen. Deze gevolgen liggen in het vlak van de vrijheid, zelfbeschikking en zeggenschap van de mens over het stelsel, waarbinnen hij moet werken en leven.

Hiermee stuiten we op een zeer complex vraagstuk, namelijk van de verhouding tussen invloedssfeer van de vergrote besturingsmogelijkheden t.o.v. de autonomie der subjecten die voorwerp zijn van deze besturing. Deze algemene formulering laat ruimte om het probleem niet alleen te situeren tussen overheid en burger, maar ook tussen centrale overheid en lagere organen. Evenzeer geldt de vraagstelling binnen de economische orde waar de beheersing en normering van de consumptie juist door de ontwikkeling van technieken van marktbeheersing aanzienlijk zijn toegenomen.

In het algemeen zou gezegd kunnen worden dat er zich dilemma's voordoen. Het aantal mogelijkheden tot projecteren en bereiken van een toekomstbeeld is toegenomen, terwijl juist deze capaciteiten tot het economisch, technologisch en organisatorisch beheersen van de ontwikkelingen een bedreiging gaan vormen voor vrijheid en gelijkheid der mensen. Het zijn juist deze enigermate paradoxale situaties en problemen die bij het

3. Zie J. van der Hoeven, 'Het staatkundig bestel', in *Socialisme en Democratie*, sept. 1959, p. 447-505.

opstellen van een beginselverklaring zo relevant zijn. Deze vereisen namelijk het doen van buitengewoon ongemakkelijke keuzen. Het gaat veelal om de beheersing van de beheerstechnieken en de instituties waarin deze worden toegepast. Op enkele aspecten daarvan zal ik hier nog nader ingaan.

Binnen de maatschappij zijn de economie en de politiek te onderscheiden als zelfstandige systemen, die zich in de loop van de geschiedenis hebben ontwikkeld uit een aanvankelijk veel minder in relatief autonome sectoren verdeelde samenleving.⁴ In de ontwikkeling van het socialisme in ons land kan een toenemende neiging worden bespeurd om vanuit het politieke systeem de structuur en ontwikkeling van de economie als systeem te gaan beheersen. In een tijdsbestek van circa een halve eeuw is er een aanzienlijke bemoeienis van de politiek met het economisch leven ontstaan. Toch lijkt het zo te zijn dat de autonomie van de economie als systeem niet is verminderd. Eerder is het zo dat de technologische en organisatorische capaciteiten vooral binnen de economie zijn toegenomen, waardoor dit stelsel aan zelfstandigheid heeft gewonnen, terwijl het zich als het ware kan veroorloven dat de bezitsverhoudingen iets minder relevant werden.

Het is immers zo dat de meest stuwende ontwikkelingen van onze tijd – waaraan we zowel de welvaart als veel van het psychische en fysieke bederf van mens en milieu te danken respectievelijk te wijten hebben – tot uitdrukking komt in de economische groei. De risico's van dit ondernemen zijn niet door de politieke maar door het economische systeem gedragen. (Dit wil uiteraard niet zeggen dat deze risico's alleen door ondernemers of eigenaren der ondernemingen zouden zijn gedragen; het tegendeel was vaak het geval en deze risico's werden op de werknemers afgewenteld.) In vroeger tijden was dat anders. Vóór de industriële revolutie was het veeleer in de politiek dat de risico's van de maatschappelijke ontwikkeling werden verwerkt. In deze zin loopt de 'economie' meer risico dan de politiek, maar zij heeft zich juist daardoor ook kunnen verzelfstandigen. Het vergroten van de politieke invloedssfeer t.o.v. de economie betekent een mede overnemen van deze risico's, hetgeen in onze kring nogal eens wordt vergeten.

Het is mijns inziens mede uit dit oogpunt dat het tot ontwikkeling brengen van arbeiderszelfbestuur beschouwd dient te worden. De ondernemingen behouden bij deze vorm van zelfbestuur in hoge mate hun autonomie. Bij een uitbouw van centrale planning van het economische leven vanuit de politiek is dit niet of in veel mindere mate het geval. Dit zou echter betekenen dat de beslissingslasten voor het politieke systeem wellicht zodanig zouden toenemen dat dit haar krachten te boven zou gaan. Zulks zou dan

4. Een systeemtheoretische uitwerking van de opvatting dat de maatschappelijke ontwikkeling begrepen kan worden als een proces van toenemende differentiatie in autonome deelsystemen, vindt men bij Niklas Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, Opladen 1972 voor de opstellen: 'Soziologie als Theorie sozialer Systeme', en 'Wirtschaft als sozialer System'.

zeer in het nadeel werken van de effectiviteit van politieke invloed in andere sectoren alsook het gezag van de politieke democratie kunnen aantasten. Zo bleek tijdens de oliecrisis dat een relatief kleine groepering als de pomphouders de regeling voor de benzinedistributie konden frustreren. De verwijzing naar de zeker niet verminderde autonomie van de economie blijkt nog eens te meer uit het feit dat de overheid veelal moet ingrijpen om allerlei nadelige gevolgen van deze zelfstandigheid op te vangen, bijvoorbeeld milieubederf en problemen van in moeilijkheden verkerende bedrijven alsook sociale kosten, en structurele werkloosheid. Kortom, de overheid is meer bezemwagen dan koploper.

Hoewel de macro-economische besturing stellig op resultaten kan wijzen, al liggen deze meer op de korte dan op de lange termijn, is de effectiviteit van overheidsinterventies in het economisch-industriële vlak twijfelachtig (Kuin, Zoon⁵).

De overheid heeft wel meer bemoeienis met het economisch leven en de industriële productie gekregen, maar dat betekent niet dat de zeggenschap vanuit de politiek is toegenomen. De afbrokkeling van de autonomie van de economie begint juist waar de risico's van bepaalde projecten zo groot worden dat deze de draagkracht van de afzonderlijke onderneming en zelfs van grote concerns te boven gaan, zoals bijvoorbeeld op het terrein van de energievoorziening, vliegtuigindustrie. Deze risico's worden uiteraard niet minder indien de overheid deelneemt, het draagvlak wordt enkel verbreed.

Naast de problemen, verbonden met de uitbreiding van de politieke invloedssfeer in het economische leven, zijn er ook tendenties merkbaar om de verdelingsprocessen ten aanzien van goederen en diensten die door de overheid verzorgd worden beter af te stemmen op de publieksvoorkeuren. Tegenover deze relatief geringe invloed op de economische beslissingen staat de gigantische toeneming van overheidstaken in andere sectoren als onderwijs, gezondheid, milieu, recreatie, cultuur, sport, enz.

Hier zien we dat de processen die in de 'economie' zich op de markt afspeelen, zich binnen geheel andere kaders voltrekken. De distributie van door de overheid aangeboden goederen en diensten (de zgn. merit goods, die technisch gezien ook via de markt gedistribueerd zouden kunnen worden) vindt plaats in het budget-mechanisme. Tegenover de flexibiliteit van de markt, met de daaraan inherente gedragsbeheersing door reclame e.d., staat de budgetdemocratie, die als relatief rigide kan worden aangemerkt. Beslissen, betalen en genieten zijn op de markt in dezelfde persoon verenigd, de budgetdemocratie kent drie afzonderlijke functies (belasting betalen, parlementaire beslissingen, weer anderen die het genot krijgen). Reacties in de richting van grotere marktgevoeligheid komen tot uitdruk-

5. Zie o.a. J. Zoon, *Friesland tussen hoop en vrees*, 1969; P. Kuin, *Macht en markt*, Ned. Mij. voor Nijverheid en Handel, 1972.

king in o.a. het profijtbeginsel.⁶ Een tendentie die mede de kiem heeft gelegd voor een politieke afsplitsing op de rechter flank van de Partij van de Arbeid (de afsplitsers hebben zich althans vaak op dit beginsel beroepen). Terwijl deze tendens niets anders is dan de gerechtvaardigde vraag om een socialistische opvatting tot verdeling van goederen en diensten buiten het prijsmechanisme om te verenigen met elementen uit het marktmodel, en daarmee ook denivellerende tendensen in de inkomensverdeling tegen te gaan.

Dit probleem van de verhoging van de capaciteiten van de politiek i.c. het budget als verdelingsmechanisme blijft uiteraard bestaan. Het is weliswaar enigszins op de achtergrond geraakt, in zekere zin ondergegaan in de polarisatie, maar het probleem is er niet minder om. Het gaat namelijk om de mogelijkheden om binnen een systeem met collectieve besluitvorming individuele voorkeuren te honoreren en tegelijkertijd de doelstelling van inkomensnivellering te realiseren.

Het zij hier overigens opgemerkt dat er ook misbruik wordt gemaakt van de term 'profijtbeginsel'. Onder dit mom heeft het kabinet-Biesheuvel bijvoorbeeld de prijs van bepaalde vormen van onderwijs voor leerplichtigen verhoogd. Bij verplichte consumptie is het natuurlijk onzin om van toepassing van profijtbeginsel te spreken.

De herintroductie van de profijtgedachte mag gezien worden als een symptoom van het zoeken naar grotere gevoeligheid voor de publieke voorkeuren (afgezien nog van de eis tot tegengaan van denivellering). Als zodanig behoort het tot een complex van problemen die vanuit een socialistische visie uiteraard relevant zijn en welke tot uitdrukking komen in tendenties tot inspraak, medezeggenschap, bestuurlijke decentralisatie, autonomie van lagere t.o.v. hogere bestuursorganen. Deze tendens nu past zeer wel in een socialistische conceptie, maar in de praktische politiek heeft men zich er nogal door laten overvallen. Bovendien beschikt men momenteel niet over concepties waarin de twee belangrijkste bestuurlijke componenten geïntegreerd worden, namelijk planning versus voorkeuren der subjecten.

Het inrichten van de samenleving alleen op basis van planning is rigide; vormgeving op grond van het primaat der individuele voorkeuren is chaotisch, leidt tot onrechtvaardigheid en versterkt het rivaliserend element.

De verschijnselen rond het profijtbeginsel zoals het politiek en activistisch verzet tonen aan dat de politiek als systeem in een nog betrekkelijk primitief stadium verkeert om een omvangrijk pakket aan goederen en diensten aan te bieden, althans te doen verzorgen en tegelijkertijd de gedifferentieerde voorkeuren van individuen en agerende groeperingen en organisaties op te sporen en te verwerken. Ook hier staat men voor het probleem de capaciteiten van het systeem op te voeren. Deze suggestie doelt niet hoofd-

6. Voor een principiële beschouwing over het profijtbeginsel zie o.a. de WBS-publicatie *Belasten met mate*, 1967.

zakelijk op de organisatorische en administratieve vermogens van de politiek als bureaucratisch apparaat. Het gaat eerder om het vinden van zodanige regulaties dat een aantal eisen met elkaar wordt verenigd, zoals collectieve besluitvorming, honoreren van de diversiteit aan individuele voorkeuren én het realiseren van de doelstellingen van inkomensnivellering, terwijl tegelijkertijd het systeem opgewassen moet zijn tegen de agitatie van de tegenstanders van het profijtbeginsel alsook van de bestrijders van inkomensnivellering. Dit moet bij uitstek een socialistische taak geacht worden.

Tenslotte zij hier aandacht gevraagd voor een bijna traditioneel spanningsveld in het socialistisch denken, namelijk dat tussen politieke en sociale democratie. We wezen al op dit vraagstuk in zijn meer algemene gedaante, namelijk de eisen van besturing t.o.v. zelfstandigheid der bestuurders ofwel de 'tegenstelling' tussen planning en autonomie der subjecten. Vanuit het socialistische denken is altijd duidelijk aangedrongen op centrale besturing van met name het economische leven. De vrije ondernemingsgewijze produktie dient vervangen te worden door een langs politieke weg vastgestelde ordening. Qua procesbeheersing is planning het sleutelwoord waarmee de regulatie van de produktie wordt aangeduid. De gedachte van socialisatie der produktiemiddelen is echter na 1937 in de programma's van '47 en '59 aanzienlijk afgezwakt en is eigenlijk verlaten. De beginselverklaring van '59 is op dit punt nogal vrijblijvend.

Het feit doet zich echter voor dat de democratisering van onderop de laatste jaren duidelijke impulsen heeft gekregen en meer en meer uitkristalliseert in concepties van medezeggenschap, waarvan arbeiderszelfbestuur wel de meest vérgaande is. Tegelijkertijd is er een duidelijke aandrang om de politieke democratie te versterken met het oog op het tot stand brengen van een meer omvattende economische planning. Crisisverschijnselen op het terrein van energievoorziening, de wereldvoedselsituatie, behoud van het natuurlijk milieu, hebben hiertoe stellig bijgedragen. Met name in het rapport van de 'Commissie van Zes' wordt duidelijk gepleit voor versterking van economische planning door de overheid.⁷

Er hangen dus verschillende concepties boven de markt, die mijns inziens moeilijk met elkaar verenigbaar zijn. Een keuze tussen planmatigheid en autonomie der ondernemingen is stellig niet absoluut, maar zelfs bij een keuze tussen gematigde versie van deze concepties blijven wezenlijke verschillen bestaan die niet alleen van belang zijn voor de zeggenschapsverdeling tussen de overheid en het bedrijfsleven, maar ook voor velerlei andere vraagstukken. Het houdt immers rechtstreeks verband met de machtsverdeling tussen politiek en economie en niet enkel met het probleem van centralisatie - decentralisatie.

De desbetreffende machtsverdeling heeft velerlei consequenties. Indien er

7. Zie het rapport van de Commissie van Zes, uitgebracht aan het permanent overlegorgaan van de progressieve partijen.

sterke centrale besturingsmogelijkheden zijn, moet het mogelijk geacht worden een toereikende inkomenspolitiek te voeren. Dit nu is stellig één van de doeleinden van de Partij van de Arbeid. Het belang daarvan gaat ver uit boven de betekenis van de inkomensverdeling in ons land. Het reguleren van de inkomensverdeling is bijvoorbeeld van direct belang voor de bestedingsmogelijkheden in de collectieve sfeer alsook voor onze inbreng ten behoeve van de ontwikkelingssamenwerking. In die zin is dit keuzevraagstuk niet alleen een Nederlandse zaak, maar een aangelegenheid die alle partijen raakt die vanuit een socialistische achtergrond werken.

Een ontwikkeling in de richting van arbeiderszelfbestuur blokkeert weliswaar niet noodzakelijkerwijs een adequaat overheidsbeleid met betrekking tot inkomensverdeling, maar zal zulks toch zeker bemoeilijken. Het toelaten van zelfbesturende organisaties bij gelijktijdige centralisatie van het inkomensbeleid lijkt me voor de betrokkenen in de onderneming niet erg aantrekkelijk en is bedrijfseconomisch wellicht niet werkbaar. Geleide inkomenspolitiek is een zaak waarover nagedacht moet worden als het over beginselen gaat, maar dit geldt evenzeer voor de verruiming van de zeggenschap der werknemers.

Hoe aantrekkelijk uit het oogpunt van nivellering een centraal geleide inkomenspolitiek ook kan zijn, deze kan uiteraard geen soulaas bieden voor de vele problemen die zich op de werkvloer voordoen. De interne democratisering van de onderneming is een zaak op zichzelf, die mijns inziens een hoge mate van autonomie op ondernemingsniveau vereist. Het opbouwen immers van een zeggenschapsstructuur naast de hiërarchische organisatie, in zoverre de laatste voortvloeit uit eisen van technologie en arbeidsverdeling, is zowel organisatorisch als psychologisch een gecompliceerde taak. Deze zal door de mensen zelf moeten worden gedragen. Het ontwikkelen en toepassen van nieuwe zeggenschapsvormen moet ook niet alleen een zaak geacht worden om de kapitalistische structuur van onze economische orde en van de huidige ondernemingen te doorbreken. Het is mijns inziens even noodzakelijk te leren de vervreemding terug te dringen in zoverre vervreemding voortvloeit uit de wijze waarop onze productie georganiseerd is. Daarin geldt het primaat van de techniek en de afzetmogelijkheden. Pas sedert ongeveer tien jaar zijn er vanuit de bedrijfskunde en organisatiesociologie aanzetten voelbaar om tot een optimale combinatie te komen van de technische én sociale eisen.⁸ Maar dit betekent vanzelfsprekend nog niet dat het beheer in handen van de werkers zou komen. Opheffen van vervreemding zal echter nooit volledig gebeuren vanuit een principiële ondergeschiktheidspositie. Gezien deze immer opdringende ei-

8. Weliswaar is het zo dat na de periode van scientific management, de zgn. 'human-relations approach' meer vanuit de positie der werkers probeerde te denken, maar deze aanpak is m.i. terecht als manipulatief aangemerkt. De meer recente denkbeelden zijn o.a. ontwikkeld door het Tavistock instituut in Londen en in ons land o.a. door Van Beinum alsook door Buiter toegepast.

sen van de techniek én de ongewisheid van de afzetmarkten zal ook zelfbestuur steeds problematisch blijven in de zin van een dialectisch proces. Als beheersvorm is de realisering van arbeidszelfbestuur echter even noodzakelijk binnen een socialistische maatschappij om vervreemding te bestrijden als het verhogen van de politieke besturingsmogelijkheden vereist is teneinde tot een toereikende ordening der produktie te komen. Zie hier een knellend dilemma.

Met het oog op het bespreken en formuleren van beginselen is het denken in termen van dilemma's even noodzakelijk als lastig. Daar komt nog bij dat zich niet van tevoren laat vaststellen of één der modaliteiten socialistischer of progressiever zou zijn dan een andere als men tenminste af wil zien van extreme vormen als staatsocialisme en anarchie. Tegen de achtergrond van socialistisch denken is het bijvoorbeeld even legitiem om een maatschappijvisie te ontwikkelen waarin een hoge mate van autonomie van kleine (produktie)eenheden en lagere bestuursorganen centraal staat, als een visie met een overwegend volgens planningsbeginselen en eisen van politieke democratie ingerichte samenleving.

Het zou mijns inziens stellig de moeite waard zijn de partij te confronteren met een verscheidenheid aan ontwikkelingsmogelijkheden en toekomstprojecties. Op deze manier zou het doen van keuzen zin hebben.

Joke Kool-Smit

Feminisme en socialisme¹

Wie in het oude beginselprogramma van de PvdA zoekt naar een passage over de verhouding tussen de seksen komt bedrogen uit. Wat er wél in voorkomt is een uitspraak over de betekenis van het gezin: 'De partij erkent de fundamentele waarde van huwelijk en gezin, zowel voor de groei van de persoonlijkheid van alle gezinsleden, als voor de samenleving. Sociale, fiscale, culturele en volkshuisvestingspolitiek dienen mede op de bescherming en verheffing van het gezin te zijn gericht.'

Achteraf lijkt die passage naïef, onverdraagzaam en nietszeggend. Naïef omdat men de laatste jaren het gezin veel meer als producent van starre karakters en voortplanter van neuroses dan als groeifactor is gaan zien; onverdraagzaam omdat degenen die niet leven volgens het vader-moeder-kindertjespatroon worden achtergesteld; nietszeggend omdat geen enkele uitspraak wordt gedaan over de wijze waarop het gezin en bijgevolg de samenleving moeten worden ingericht.

Kennelijk zagen degenen die toen deze tekst formuleerden het gezin functioneren zoals het reilde en zeilde in de jaren '50, met een vader die de rol van kostwinner vervult en een moeder die het lichamenlijk en geestelijk welzijn van de overige gezinsleden voor haar rekening neemt. Vijftien jaar later lijkt het onbegrijpelijk dat door vrouwen en socialisten toentertijd geen protest werd aangetekend tegen deze stand van zaken. Want het gezin zoals wij dat kennen is het laatste stuk geïnstitutionaliseerd feodalisme dat nog bestaat en wie gelijke ontplooiingskansen predikt (dat gebeurde in 1959 ook al) zou toch moeten beginnen met middeleeuwse restanten uit het maatschappelijk bestel te verwijderen.

Waarom is het gezin feodaal? Omdat het geen werkgemeenschap is waar volwassenen als individu een gelijke inbreng hebben en dezelfde mogelijkheden, maar een instelling waar één gezinslid, de moeder, haar arbeidskracht gratis in dienst stelt van de anderen, in ruil voor onderdak, voedsel,

1. Door ervaring wijs geworden wens ik hierbij te verklaren dat dit artikel niet al mijn gedachten over feminisme of socialisme bevat; het had een beperkt doel: een discussie op gang brengen over deze zaken in verband met de herziening van het beginselprogramma van de PvdA.

kleding en een zekere mate van bescherming. Zij leeft onder een regime van uitbuiting en genadebrood.

In de periode dat gezinnen meer generaties herbergden leefden meer familieleden onder dit regime: bejaarden, ongetrouwde tantes, opgroeiende kinderen. Bij sommigen lag het accent meer op het genadebrood (grootouders, de 19e-eeuwse tante die liefderijk werd opgenomen in het gezin van broer of zuster); bij anderen meer op de uitbuiting (grotere of volwassen kinderen die gratis meewerkten in het familiebedrijf, de tante die thuis bleef om voor haar ouders te zorgen).

Wat die andere categorieën betreft is men gaan inzien dat zij recht hebben op zelfstandigheid. Ongetrouwde tantes hebben tegenwoordig een baan, ook al verzorgen zij soms hun ouders nog. Bejaarden krijgen hun AOW en wonen meestal niet meer bij hun kinderen in. Opgroeiende kinderen hebben recht op een eigen toekomst en als de jeugdlonen worden opgetrokken zullen zij niet langer genoodzaakt zijn in het ouderlijk huis te blijven. De enige wier positie niet veranderd is is de getrouwde vrouw.

Hoe kan men verklaren dat hiertegen in 1959 niet werd geprotesteerd? Het antwoord ligt vermoedelijk besloten in een drietal factoren. De eerste is dat in Nederland een consensus gegroeid was over wat vrouwen hoorden te doen: het jonge meisje werkte, de getrouwde vrouw was thuis, de ongehuwde oudere vrouw had weliswaar haar bestemming gemist, maar als maatschappelijk wezen mocht zij meedoen. De tweede factor is dat de scherpe kantjes van het feodalisme wat afgesleten waren; juridisch had de getrouwde vrouw haar status van horigheid min of meer verloren: er was, om het met een modieuze term te zeggen, wat aan symptoombestrijding gedaan en men had zich genesteld in de mythe van het 'partnerschap', waarbij de één de 'buitendienst' vervulde en de ander de 'binnendienst'. En tenslotte was er een compensatie voor de afhankelijke positie van de vrouw: moeder zijn was het hoogste wat zij kon bereiken; de vrouw die vele kinderen grootbracht was een respectabele figuur.

Nu is zij hoogstens nog een mens dat ook niet beter wist. Anders gezegd: het voetstuk dat vrouwen op hun plaats hield is aan stukken gevallen. Vrouwen baren nog altijd kinderen, maar het gebeurt niet langer onder het goedkeurend oog van de gemeenschap. In het kraambed worden zij voorgelicht over anti-conceptie en de staatscommissie voor het bevolkingsvraagstuk roept bezorgd dat Marie haar levensdoel niet langer moet zoeken in het moederschap. De moeders van weleer zijn hun status kwijt en hun dochters bevinden zich in een vacuüm. Want op een volwaardig bestaan in de maatschappij hebben zij niet gerekend en de maatschappij evenmin; vrouwen vervullen daar de 'uitgeholde' functies en er zijn weinig tekenen te bespeuren die erop wijzen dat men een andere koers gaat varen.

Honderd jaar eerder stond de positie van de vrouw in socialistische kringen wél ter discussie en de remedie die toen werd aanbevolen om haar van haar

horigheid te verlossen was afschaffing van het gezin. Dat was een kortzichtige oplossing, want daarmee werd geen recht gedaan aan de verschillende elementen die haar positie bepalen: haar plaats in en buiten de productie, de voortplanting, de seksualiteit², de socialisatie van kinderen.

Maar de oude socialisten zaten wel dicht bij de kern van het probleem, want zolang de functies die de vrouw binnen het gezin vervult vanzelfsprekend als haar domein worden gezien verandert haar positie niet, worden haar taken alleen anders gegroepeerd. Een van die functies – de voortplanting – is haar toebedeeld door de natuur; de andere – het grootbrengen van kinderen en het verzorgen van gezinsleden – worden haar opgelegd door de maatschappij.

Wat wij de afgelopen honderd(?) jaar hebben gezien is een verschuiving van die functies.

Zo heeft de overgang die het gezin lang geleden doormaakte van productie- naar consumptie-eenheid de vrouw niet de vrijheid bezorgd om zelfstandig buiten het gezin te opereren. De leegte die was ontstaan werd opgevuld met de ideologie van de verzorgende moeder en voorzover getrouwde vrouwen toch buitenshuis werkten zag men dat als een noodoplossing: de hongerlonen van de mannen moesten zo snel mogelijk omhoog.

Een latere ontwikkeling, die ook meer ruimte had kunnen scheppen, de daling van het geboortecijfer, werd ook ontkracht door een nieuwe ideologie: toen vrouwen niet meer uitgeleverd waren aan de voortplanting bleken zij te leven in de eeuw van het kind. Aan de opvoeding werden steeds hogere eisen gesteld³ en tegen de tijd dat dochters en zoons het ouderlijk huis verlieten werd de moeder beschouwd als te oud om maatschappelijk nog iets te kunnen.

Een derde verschuiving bracht de toenemende welvaart. Meestal wordt die gezien als eenduidig gunstig voor de vrouw: met alle apparatuur waarover zij beschikt is haar werk een stuk eenvoudiger geworden. In zijn jongste boek 'Economics and the Public Purpose' wijst Galbraith erop dat dat helemaal niet zo is. Vroeger, zegt hij, hadden de rijken hun personeel en de armen bezaten zo weinig dat er niet veel te verzorgen viel. Nu hebben de rijken geen personeel meer en ook de armen van vroeger bezitten een reeks van goederen die allemaal beheerd, verzorgd en voortdurend vervangen moeten worden. Degene die hiervoor opdraait is de huisvrouw, door Galbraith tot 'cryptoservant' bestempeld, ik noem haar liever de dienstmaagd van het aangeklede bestaan. Want zij heeft niet alleen meer te verzorgen, zij neemt ook de negatieve gevolgen van de welvaart voor haar rekening. Zij springt in waar de ouderwetse dienstverlening onbetaalbaar is geworden; zij moet haar kinderen steeds vergezellen vanwege het verkeer. En haar dienstverlening breidt zich uit naar andere opvoedingsin-

2. De seksualiteit blijft hier verder buiten beschouwing, omdat er via 'beleid' weinig aan te veranderen valt.
3. Op deze zaak ga ik uitvoeriger in in 'De man, de vrouw en de symmetrie', gebundeld in *Hé zus, ze houen ons eronder*, Utrecht 1972.

stituten: een school die zichzelf respecteert roept moeders voortdurend op te komen helpen met iets nuttigs of iets leuks.

Nieuwe ontwikkelingen hebben vrouwen dus niet bevrijd van het gezin, ze brachten alleen een verschuiving teweeg. Bedenklijker is dat ze wél gevolgen hadden voor hun positie in het arbeidsbestel: het werk binnenshuis pleegt een verlengstuk te hebben naar buiten.

Lang geleden al kwamen zij in de industrieën terecht die eerder tot het produktieterrein van het gezin hadden behoord: voedsel, textiel, leerverwerking. In de Zweedse luciferindustrie werd eens onderzocht waar de opsplitsing in vrouwen- en mannenfuncties vandaankwam; het bleek dat de taakverdeling in de huisindustrie model had gestaan voor de toewijzing van functies in de fabriek.

De nieuwe vrouwenberoepen die in de 19e eeuw ontstonden weerspiegelden de rol van de verzorgende en opvoedende moeder; meisjes uit de betere stand mochten onderwijzeres of verpleegster worden.

Dit alles is bekend, maar waar men, geloof ik, niet zoveel oog voor heeft gehad is een andere ontwikkeling: de persoonlijke dienstverlening die de moeder geacht wordt haar man en kinderen te bieden heeft ook haar weerslag gevonden in het arbeidsproces. Er kwam een reeks van nieuwe beroepen waarin de vrouw de man van kleine zorgen en domme werkjes ontlast. *Dat betekende een hiërarchische verschuiving van klasse naar sekse.* Vroeger werden de meeste persoonlijke diensten verleend door mensen van hetzelfde geslacht: de dame had haar dienstbode, de meester zijn knecht, die – lees oude toneelstukken – allerlei akkevietjes voor hem opknapte. Nú heeft de meester zijn dienaar die zorgt dat hij zich ongestoord aan belangrijker zaken kan wijden, de privé-secretaresse is de verpersoonlijking daarvan.

Deze materiële verschuiving had ook gevolgen in het mentale vlak: het werd gewoon van een vrouw dingen te verlangen die je een man niet kunt vragen. Dus is men er huiverig voor mannen toe te laten tot dit type assistentenberoepen. De Nederlandse Vereniging van Tandartsen had ernstige bezwaren tegen mannen in de rol van mondhygiënist: persoonlijke dienstverlening van een man is genant.

Op hun beurt produceren deze beroepen weer echtgenotes met een dienstvaardige instelling: een *assistente* kan dan ook trouwen met haar baas, terwijl een *assistent* zijn chef alleen maar op mag volgen. Het griezelige is dat deze beroepen vaak worden uitgeoefend door vrouwen met een redelijke tot goede opleiding. Een aardig staaltje daarvan is te vinden in de volgende, uit België stammende advertentie.

Welke jonge vrouw durft op volgende vragen ja antwoorden

- ik ben volkomen tweekantig
- ik beheers steno-daktylo in beide landstalen
- ik ben jong, heb een prettig uitzicht en een opgeruimd karakter
- ik kan volkomen zelfstandig werken en initiatief nemen

- ik vergeet noch de koffie van mijn baas noch de belangrijke zakenbrief
- ik ben daarbij nog binnenhuisarchitecte
- kortom ik ben de ideale *secretaresse* die ook de dagen dat onze verkoopsdirecteur 'geënerveerd' is (om 't zacht uit te drukken) de ideale public relation woman blijft

Meer onderwijs op zich vormt dus geen garantie voor verbetering van de positie van de vrouw, te meer waar het assistentenmodel de neiging heeft zich naar boven uit te breiden. Zelfs met een hogere beroepsopleiding of een universitaire graad is de vrouw niet gevrijwaard tegen het secretaresseschap.

Uit het voorgaande vallen twee conclusies te trekken:

1. Deelverbeteringen brengen geen verandering in de positie van de vrouw: meer onderwijs, kiesrecht, de pil en huishoudmachines hebben alleen geleid tot verschuivingen.
2. 'Binnenshuis' heeft de neiging 'buitenshuis' te besmetten; de taken en functies die de vrouw thuis vervult werken door buiten het gezin; zij beïnvloeden de inhoud van de taken die haar in de maatschappij worden toebedeeld.

De positie van de vrouw kan dus alleen maar veranderen wanneer zijzelf en de anderen haar zien als iemand die niet wordt bepaald door het gezin. Wanneer dat niet gebeurt blijft zij in haar jonge jaren degene die werkt om thuis te kunnen zijn en, eenmaal getrouwd, degene die werkt om tijdelijk van thuis verlost te worden.

Dat betekent dat de slagzin, ergens in een programma van de PvdA geformuleerd 'vrouw en man nemen op voet van gelijkheid deel aan het maatschappelijk leven' een holle frase blijft zolang daaraan niet wordt toegevoegd 'man en vrouw nemen op voet van gelijkheid deel aan het gezin'. Pas wanneer de PvdA beide uitspraken tot richtsnoer neemt van haar handelen krijgt het streven naar gelijkheid tussen de seksen werkelijk inhoud.

Als de PvdA haar eigen belangen en idealen respecteert - in dit geval vallen die samen - maakt zij daar snel een begin mee. Anders loopt ze het risico twee soorten vrouwen als struikelblok op haar weg te vinden. De groep die het meest actief dwars zal gaan liggen zal bestaan uit feministen. Nu al voelen velen van hen zich door links verraden en verkocht: door de marxistische diehards die alleen de klassenstrijd in hun vaandel hebben geschreven en in hun maatschappij-analyse geen plaats hebben ingeruimd voor de helft; door links in het algemeen dat zich inzet om alle soorten ongelijkheid psychisch en materieel te verkleinen, maar in woorden, daden en levenshouding laat merken geen oog te hebben voor de ernstigste vorm van ongelijkheid die in onze samenleving bestaat en protesten daartegen hooghartig afdoet als het gezeur van een elitaire groep.

Op dit moment vormt deze groep nog geen politieke factor van betekenis,

maar naarmate het feminisme verder om zich heengrijpt – en dat gebeurt in hoog tempo – neemt het risico van afscheiding toe. Want als de oogjes eenmaal open zijn gegaan en de discriminatie blijft voortduren worden de slachtoffers daarvan steeds radicaler.

Het andere struikelblok vormen de vrouwen die traditioneel zijn opgevoed. In de periode voorafgaand aan de presidentsverkiezingen is in de Franse pers veel aandacht besteed aan de positie van de vrouw. De opkomst van het feminisme was niet vreemd aan deze belangstelling, maar er waren ook direct-politieke redenen voor: men vreesde dat de groep oudere vrouwen de balans ten gunste van Giscard zou doen doorslaan. Toen ik las dat Mitterand inderdaad verloren had reageerde ik met gemengde gevoelens: 'jammer' dacht ik, maar ook 'jongens, dat komt er nou van'. Want wat links op zijn brood kreeg was niet alleen dat het de belangen van vrouwen niet of nauwelijks had behartigd. Het kwaad zit veel dieper: links heeft er nooit bij stilgestaan dat de feodale positie van de vrouw psychische consequenties had. Wie zich geminacht weet en geen zelfvertrouwen heeft zoekt bescherming, en die bescherming lijkt geboden te worden door vaderfiguren die alles bij het oude willen laten, die orde en stabiliteit lijken te garanderen. Op deze wijze speelt de afhankelijkheid van vrouwen de behoudende krachten in de kaart. De ene keer zal dat tot uiting komen bij een staking, de volgende keer bij een verkiezing. Vaak manifesteert het verschijnsel zich op minder spectaculaire wijze of blijft het onder de oppervlakte, maar dat betekent niet dat het zijn uitwerking mist; zolang vrouwen in de traditionele patronen blijven, remmen zij broodnodige maatschappelijke veranderingen af.

Wat zich dan wreekt is dat socialisten vrouwen zijn blijven zien door de bril van de patriarchale cultuur; in feite hadden zij er niet zo'n bezwaar tegen dat vrouwen buiten spel bleven en beschouwden zij hen hoogstens als wezens voor wie goed moest worden gezorgd. Als één ding dan ook nodig is is het heropvoeding van linkse mannen – een zaak die, gezien de uitspraken van sommigen en de houding van velen in de PvdA met voortvarendheid moet worden aangepakt – en het scheppen van kaders waarin vrouwen kunnen ontdekken dat zij niet de afhankelijke, van zelfvertrouwen gespeende wezens hoeven te blijven die zij altijd dachten te wezen (vorming).⁴

Feministen en socialisten hebben elkaar dus nodig; daarom is het hoog tijd met het gelijkstellen van de seksen te beginnen. Dat is geen geringe klus. Want dat houdt niet alleen in dat vrouwen maatschappelijk op alle fronten een voorkeursbehandeling krijgen om hun achterstand in kennis, macht en inkomsten op te heffen, maar ook dat het arbeidsbestel en de eisen die daarin aan de man worden gesteld zodanig worden herzien dat hij aan het

4. Ideeën hierover heb ik verder uitgewerkt in de nota 'De moeder van Marie kan méér', uitgave Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk Volwassenen, Postbus 351, Amersfoort.

gezinsleven zijn gelijke portie kan bijdragen, en voorts dat een systeem van collectieve voorzieningen wordt gecreëerd waar in Nederland nog geen spoor van te bekennen is. Ik noem een aantal voorbeelden:

1. De arbeidsdag wordt ingekort, mannen als groep besteden minder tijd aan betaald werk, vrouwen meer.
2. Werktijden en schooltijden worden gelijkgetrokken; ouders krijgen recht op verlof bij ziekte van de kinderen.
3. Er komt een netwerk van kinderopvang, niet alleen voor kleine kinderen, maar ook voor schoolgaande.
4. Beleidslichamen krijgen als opdracht meer zich bij iedere beslissing af te vragen hoe deze inwerkt op de positie van vrouwen en mannen.
5. De getrouwde of met een man samenwonende vrouw wordt in alle soorten wetten behandeld als een individu, niet als een aanhangsel.
6. In het streven naar democratisering wordt de vrijheid tijdelijk opgeofferd aan de gelijkheid, want als ze het ter plekke mogen uitzoeken zetten de oude lijnen zich voort.
7. Er komt een arbeidsmarktbeleid waarin verborgen werkloosheid even serieus wordt bestreden als officieel geregistreerde.
8. Iedere met gemeenschapsgeld werkende instantie krijgt de opdracht bij promotie en sollicitatie naar hogere functies vrouwen voorrang te geven.
9. Vrouwen als groep krijgen prioriteit waar ze een achterstand hebben, bijv. bij open school, toelating tot universiteit, andere vormen van onderwijs, vorming.
10. Er komen wettelijke regels die voorschrijven dat alle gekozen lichamen voor de helft uit vrouwen bestaan.
11. Er worden andere recruteringsmethoden bedacht voor commissies e.d. die de overheid adviseren, zodat vrouwen daarin hun rechtmatig aandeel hebben.
12. Er worden campagnes gestart om alle functies gemengd te maken. Daarbij worden educatieve methoden gebruikt en 'aanmoedigende' of 'belastende' maatregelen.

Ik zeg niet dat dit allemaal eenvoudig is, integendeel, vergeleken hierbij is het nivelleren van inkomens kinderspel. Het lijstje hierboven bevat slechts enkele elementen van een beleid gericht op gelijkstelling van de seksen. Een samenhangend geheel van ideeën over wat zou moeten gebeuren ontbreekt nog en hoe die ideeën verwezenlijkt zouden moeten worden, daarover moeten alle gedachten nog worden gedacht. De emancipatiesectie die de WBS gaat verrijken zal dus een heleboel fundamenteel denkwerk moeten doen.

De feministen verwijten de socialisten niet alleen dat zij de helft van de bevolking hebben verwaarloosd; zij maken hun nog een ander verwijt, nl. dat zij in feite de waarden van het kapitalisme hebben overgenomen,

daarop alleen correcties hebben aangebracht. Zowel het kapitalisme als het socialisme stelden de produktie centraal, het kapitalisme om meer winst te kunnen maken, het socialisme om de massa meer welvaart te kunnen bezorgen. Op die manier werd de mens ondergeschikt gemaakt aan de machine waarmee hij werkt. Een onschuldige voorbeeld: de computer bepaalt welke temperatuur er in een werkomgeving moet heersen, mensen dienen zich daarbij aan te passen. Een veel schadelijker voorbeeld: mensen zijn uitgeleverd aan ploegendienst omdat het economisch onverantwoord zou zijn de machines niet continu te laten draaien.

Nu is dit een probleem dat algemeen wordt onderkend. Maar waar men veel minder oog voor heeft is dat het produktiviteitsmodel ook op andere terreinen des levens zijn verwoestende invloed doet gelden: het aanzien en het zelfrespect van mensen wordt bepaald door wat zij kunnen.

Vergeleken bij een vroegere periode betekende dat vooruitgang. Vóór de Franse (of moet ik zeggen de industriële) revolutie werd de plaats van mensen bepaald door het milieu waarin zij waren geboren; de sociale hiërarchie lag vast. Enkelen waren voorbestemd om te regeren, de grote massa mocht gehoorzamen. In de uit 1830 stammende roman van Stendhal 'Rood en Zwart' had de hoofdpersoon slechts het leger en de kerk als mogelijkheden om sociaal te klimmen, en als hij honderd jaar eerder was geboren had hij ook van de maarschalkstaf niet kunnen dromen. Vijftig jaar later komen in de romans van Zola al ingenieurs voor die via het schoolsysteem hun intrede hebben gedaan in een hogere sociale laag; een statische maatschappij was veranderd in een dynamische. De prestaties die iemand leverde waren bezig belangrijker te worden dan zijn afkomst; de meritocratie had haar intrede gedaan. Maar in hun houding daartegenover verschilden socialisme en kapitalisme niet wezenlijk van elkaar. Het kapitalisme was voorstander van de meritocratie uit praktische overwegingen – waarom talent verspillen; de socialisten brachten alleen correcties aan, zij probeerden de economische of sociale factoren die de doorstroming belemmerden uit de weg te ruimen.

Op die manier kregen wij een maatschappij die niet alleen economisch, maar ook mentaal beheerst werd door concurrentie en prestatie: iemands waarde wordt bepaald door wat hij kan. Kinderen leren dat al vroeg op school; in feite draait alles om hun capaciteiten; de rapportcijfers zijn er om het te bewijzen. Op die manier gaan mensen hun geest, en in sommige gevallen hun lichaam beschouwen als de instrumenten waarvan zij het moeten hebben: de bekwaamheid van de manager is het enige dat telt; de benen van de voetballer zijn belangrijker dan hijzelf.

Deze levensstijl heeft ernstige gevolgen voor de psychische gezondheid van mensen. Michael Young heeft daar al lang geleden op gewezen. Wie vroeger niet slaagde in het leven kon dat wijten aan het feit dat hij de kans niet had gehad; wie nu geen succes heeft haalt zichzelf een brevet van onvermogen op de hals. De meritocratie produceert mensen die beheerst worden

door gevoelens van onmacht, rancune en minderwaardigheid, want zelfs als zij succes hebben zijn er altijd nog anderen die het beter doen. Mensen raakten zo vervreemd van de anderen en van zichzelf. Van de anderen, want zij werden mededingers, of werktuigen die functioneel benaderd werden als er gezamenlijk iets geproduceerd moest worden; van zichzelf omdat het enige wat telde de geestelijke of lichamelijke prestatie was. Het gezin kon men dus minder missen dan ooit; het werd de plaats waar men zijn wonden kon likken of de emoties afreageren die men elders in het leven moest verkroppen.

Het gevoelsleven was buiten spel gezet en ook als zij niet werkten gingen mensen als gepanserde wezens met elkaar om; zij speelden rituele spelletjes met elkaar (zie het boekje 'Mens erger je niet'); zij wisselden oppervlakte-informatie uit (auto's, voetbal, recepten, adresjes) of plantten de omgangsstijl vanuit het arbeidsproces over naar hun vrije tijd – ook in verenigingen, actiegroepen en de politiek springen mensen functioneel met elkaar om.

De weg naar de anderen was versperd en er moesten speciale situaties worden geschapen om mensen de mogelijkheid te bieden elkaar weer te leren 'ontmoeten': sensitivitytrainingen, encountergroepen en aanverwant.

Ook maatschappelijk had deze blokkering van het gevoelsleven gevolgen. Mensen leven onder de druk van de technocratie, maar op gezette tijden breken de irrationele krachten zich baan in collectieve hysterie – gelukkig hebben wij daar momenteel de voetbal voor.

Nu is men de laatste tijd gaan inzien dat het produktiviteitsmodel zo zijn nadelen heeft: de aarde is geplunderd, de lucht en het water zijn vervuild en in het gras groeien alleen nog wat armetierige paardebloemen. De socialisten zijn dan ook gaan begrijpen dat men van welvaart moet overschakelen op welzijn. Alleen, zij zijn zozeer door het technocratisch denken besmet dat zij ook van het welzijn een buitenkantartikel maken: beter onderwijs, betere huisvesting, niet vervuilde landschappen etc. Mensen worden nog altijd beschouwd als machines, alleen moet er wat meer olie in.

De feministen⁵ zijn van mening dat men daarmee niet tot de wortel gaat; ook de emotionele rooibouw op mensen moet worden stopgezet. Het feminisme is daarmee de enige linkse beweging die behalve een sociale ook een culturele revolutie nastreeft. Het wil een samenleving met andere waarden, het verlangt dat het gevoelsleven wordt gerehabiliteerd en dat mensen bijgevolg anders met elkaar kunnen omgaan.

Het lijkt mij niet zo'n wonder dat juist vrouwen afstand nemen van de produktiviteitsmoraal. Het meritocratisch model heeft immers voor vrouwen nooit gewerkt, enkele uitzonderingen daargelaten. In een maatschap-

5. Het feminisme wil dus meer dan de emancipatiebeweging; de laatste streeft slechts naar het gelijkmaken van de positie van vrouw en man.

pij beheerst door concurrentie en prestatie hadden zij een randpositie. Vrouwen vereenzelvigen zich meestal niet met hun werk. Bij mannen is er een rechtstreeks verband tussen tevredenheid met het leven en arbeidsvoldoening; bij vrouwen is dat er niet. Voorzover vrouwen opgesloten zitten in een concurrentiesysteem is dat niet het concurrentiesysteem van de maatschappij – hun waarde wordt bepaald door de buitenkant, hun uiterlijk of de status van hun man. Daarom is het voor vrouwen gemakkelijker hun schijnidentiteit af te leggen dan voor mannen.

Het belangrijke is nu dat de feministen deze nieuwe waarden hebben ontdekt in de omgang met elkaar. In bewustwordingsgroepen, in het Nederlands meestal praatgroepen geheten, hebben zij geleerd gevoelens en ervaringen te delen zonder stand op te houden, sindsdien zijn zij als maatschappijveranderaars andere eisen gaan stellen. Zij willen niet alleen praktische resultaten (acties, projecten, infiltratie); zij vinden de kwaliteit van ieders zelfgevoelen van de onderlinge omgang even belangrijk als hun 'productie'.

Het feminisme is dan ook de enige linkse beweging die systematisch probeert gebruik te maken van psychotherapeutische technieken, die overigens door anderen zijn ontwikkeld, maar door hen vrijwel uitsluitend in de privé-sfeer worden toegepast. Via deze technieken, op één hoop te vegen onder de noemer 'radicale therapie' wordt geprobeerd een brug te slaan tussen persoonlijke en collectieve bevrijding. Een van de methoden is de drie personages die in iedereen huizen – kind, ouder, volwassene – met elkaar in het reine te brengen, zodat de volwassene emotioneel het roer over kan nemen. Aangezien dit allemaal wat summier is uitgedrukt zal ik een praktisch voorbeeld als illustratie nemen. Den Uyl citeerde eens in een t.v.-uitzending een uitspraak van Franz Werfel: afgunst valt om te zetten in bewondering. Vertaald in radicale therapie wil dat zeggen: het is mogelijk de protesten van het jengelende kind (hij heeft iets wat ik niet heb) en van de vermanende ouder (jij zou dat ook moeten kunnen) te laten oplossen en vast te stellen: ik ben goed zoals ik ben en de ander is dat ook. Zoiets gaat niet vanzelf; er moet aan gewerkt worden. Maar als het goed gebeurt kan de volwassene vrij omgaan met haar/zijn emoties en is de weg naar de ander vrij. Deze psychische arbeid maakt mensen zowel meer open als meer weerbaar. Wie geleerd heeft de drie personages in zichzelf te onderkennen neemt ze ook waar bij anderen en kan zich richten tot de volwassene in de ander.

Het feminisme wil dus dat werk in een minder beperkte betekenis wordt opgevat dan in onze cultuur gebruikelijk. Het saneren en gezond houden van menselijke relaties is even belangrijk als het te leveren produkt. Dat betekent niet dat 'meer kunnen' uit den boze is, integendeel, veel vrouwen beginnen dank zij het feminisme hun eigen capaciteiten te ontdekken. Het betekent alleen dat 'kunnen' een onderdeel wordt van 'zijn'.

De feministen zijn van mening dat de gelijkheid door het socialisme nagestreefd alleen kan worden bereikt wanneer daaraan ook van binnenuit

wordt gewerkt: economische en sociale structuren kunnen alleen werkelijk veranderen wanneer psychische structuren worden omgevormd. Pas wanneer mensen ontdekt hebben dat er in het leven andere beloningen bestaan dan status, macht en geld kunnen zij samenwerken in plaats van met elkaar te concurreren. Daarmee daalt het paradijs niet neer op aarde, want verdriet, pijn, woede en conflicten zullen blijven. Maar pijn en verdriet kunnen worden verwerkt, conflicten en woede kunnen worden gereguleerd omdat het niet meer nodig is anderen te ondermijnen.

Met vallen, opstaan en veel intern gerommel zijn feministen bezig zichzelf deze levensstijl te leren. Een probleem dat zij nog niet hebben opgelost is hoe deze over te planten van de eigen groep naar het openbare leven, zodat de scheiding tussen de 'vijandige' maatschappij en het 'veilige' thuis kan verdwijnen (en bijgevolg het gezin minder onmisbaar wordt). Maar naarmate meer feministen zich deze houding eigen hebben gemaakt en naarmate de maatschappelijke gelijkstelling tussen de seksen vordert zullen er meer vrouwen in het maatschappelijk bestel komen die de stijl van instituties kunnen omvormen.

Socialisten zouden dankbaar moeten zijn dat het feminisme bestaat.

Bij het schrijven van dit artikel heb ik inspiratie geput uit artikelen van Hanneke van Buuren en Anneke Rooselaar over vrouwelijke tegencultuur, resp. verschenen in 'De groene' (5-6-'74) en 'Opzij' (sept. '74). De hier ontvouwde gedachten komen echter geheel en al voor rekening van mijzelf.

Aad Kosto

In beginsel een vrouwenprogramma

Het maartnummer 1972 van S en D was onder het motto 'Feminisme nu' geheel gewijd aan de achtergestelde positie van de vrouw in de samenleving. Nu sindsdien twee en een half jaar is verstreken is er een tweeledige aanleiding om na te gaan hoe het staat met de discussie over dit onderwerp. Het land wordt inmiddels geregeerd door het kabinet-Den Uyl en de partij maakt zich op om te discussiëren over een nieuw beginselprogramma ter vervanging van dat van 1959.

Het kabinet heeft aangekondigd 'een emancipatiebeleid' te zullen gaan voeren en de Partijraad nam onlangs onder meer een aanbeveling over waarin het Partijbestuur werd uitgenodigd in het aan het Congres voor te leggen ontwerp voor een nieuw beginselprogramma 'het streven naar gelijkheid voor de vrouw' nadrukkelijk als doelstelling op te nemen.

De discussies op de Partijraadsvergadering van 15 juni 1974 en de persreacties daarop leveren een momentopname. De (huishoudelijke) vergadering stond in het teken van vrouwen en defensie. Van vrouwen omdat een rapport ter discussie was van een commissie die zich had beziggehouden met de vraag of het streven naar gelijkheid van de vrouw (emancipatie) moest worden verlegd van het Vrouwencontact naar andere organen van de Partij. Van defensie, omdat de nog ongepubliceerde defensienota en de Navoreactie daarop in de pers lange schaduwen vooruitgeworpen hadden. De Partijraad nam niet alleen het rapport van de 'emancipatiecommissie' aan, maar ook een motie, waarin ten gunste van de vrouwen binnen de Partij eisen werden gesteld op het terrein van financiën (een onderzoek naar de bezoldigde functies tegen de achtergrond van de eis een functie in het Vrouwencontact volwaardig bezoldigd te krijgen), de wetenschap (een sectie emancipatie bij de WBS), de voorlichting, de vorming en de scholing.

Nog nooit was in één van de centrale partij-organen zo langdurig en zo gericht gesproken over de positie van de vrouw. En er was nog iets. Samenvallend met de partijraadsvergadering hield een groot aantal vrouwelijke partijgenoten onder de naam 'feministisch links' in een nevenzaal een vergadering over hun situatie in de Partij en daarbuiten. Met hun massaal

betreden van de partijraadsvergaderzaal op het moment dat daar het emancipatierapport werd besproken wekten zij op z'n minst de suggestie dat meer nog dan in het verleden het optreden van de vrouwen in de Partij militant zou worden.

Zowel de dreiging dat de vrouwen een deel van hun contributie zouden gaan reserveren voor het bezoldigen van eigen bestuurders als de vastbesloten toon die het optreden van drie vertegenwoordigsters van de groep veertien dagen later in een radio-uitzending kenmerkte¹ doen vermoeden dat de vrouwendiscussie in de Partij een nieuwe fase ingegaan is.

Niettemin had de pers 's maandags meer aandacht voor een motie aangaande de defensiepolitiek die haastig, voortijdig en na een onvoldragen discussie werd aangenomen ter verdere bespreking op een vergadering in september. Ongetwijfeld hadden de dames en heren van de pers hun journalistieke gelijk van het hier en nu. Het defensiegegeven was actueel en politiek gezien zo interessant als het ontstekingsmechanisme van een tijdbom die het Kabinet zou kunnen doen wankelen of vallen. Maar misschien had de pers ook onvoldoende oog voor het feit dat de gelijkstelling van man en vrouw uit de meer of mindere vrijblijvendheid van de actiegroepen een plaats begon te krijgen, zowel in de politiek van de grootste partij als in die van het Kabinet. Men lijkt in te zien dat hier een vraagstuk aan de orde is dat een socialistische partij niet kan laten liggen zonder tot zelfverloochening te vervallen. Als bijdrage tot de discussie rond het beginselprogramma volgen hier enkele uitgewerkte stellingen, in de hoop dat de discussies rond het beginselprogramma doortrokken zullen zijn van de gedachte dat alle te formuleren uitgangspunten in gelijke mate hun gelding moeten hebben voor mannen en vrouwen.

1. Voor de tweede keer in de geschiedenis is het vraagstuk van de emancipatie van de vrouw uit de sfeer van de buitenparlementaire actie doorgedrongen tot wetgeving en beleid. Dit verschijnsel is internationaal.
2. Waar het gaat om een rechtvaardiger verdeling van inkomen, kennis en macht is geen groep in de samenleving zo achtergesteld ten opzichte van een andere groep, als de vrouwen ten opzichte van de mannen.
3. Met de maatschappelijke positie van de vrouw staat niet alleen tevens die van de man ter discussie, maar ook die van het gezin.
4. De emancipatie van de vrouw vloeit niet automatisch voort uit die van de brede massa van de werknemers.
5. De emancipatiestrijd van de vrouw dient gelijk op te gaan met die van de werkers. Als het contact wordt verloren zullen resultaten van de eerste eenzijdig ten goede komen aan de toch al kansrijke vrouwen.
6. De inzet van Keerpunt '72, het vermenschlijken van de samenleving, is uitsluitend te verwezenlijken met de actieve steun van de vrouwen. Voorwaarde daarvoor is dat zij de achterstelling van hun groep hebben teniet gedaan.

1. VARA's Rooie Haan op zaterdag 29 juni.

Ad 1

De eerste keer is aan het begin van deze eeuw als – internationaal – het actief en passief vrouwenkiesrecht als bekroning wordt ervaren van de emancipatiestrijd. Er zijn dan al enige successen bevochten op het gebied van vrouwenarbeid, huwelijkswetgeving, eigendomsrecht en het (hoger) onderwijs. Nieuw Zeeland heeft de wereldprimeur met vrouwenkiesrecht in 1893. Het eerste land in Europa is Finland in 1907. Nederland volgt in 1919, Engeland discrimineert in 1918 nog door alle mannen boven 21 het kiesrecht te geven en vrouwen boven 30. Pas in 1928 wordt dit verschil teniet gedaan. In de VS, waar de strijd hevig was geweest, geeft de laatste staat in 1920 zijn vrouwelijke burgers het kiesrecht. Door de suffragettes (kiesrechtstrijdsters) werd met name de Engelse emancipatiestrijd wereldberoemd. Het was een harde strijd. Naast vreedzame vertogen en betogingen is geweld niet geschuwd.

Parlementariërs zijn bedreigd, ministers gemolesteerd, er is brand gesticht en in musea zijn kunstvoorwerpen beschadigd. Suffragettes hebben zich aan hekken vastgeklonken en zijn in hongerstaking gegaan. In juni 1913 wierp één zich bij de rennen te Epsom voor de paarden. Zij werd gedood. Sinds de eerste emancipatiegolf zijn er twee wereldoorlogen geweest, een diepe economische crisis en een periode van wederopbouw na 1945. Het buitenparlementaire begin van de tweede ligt rond het midden van de jaren 60.

Zomin als de arbeiders door het kiesrecht bevrijd zijn van hun onmondigheid in de bedrijven, zomin werkt het medicijn bij vrouwen ten gunste van hun werkelijke maatschappelijke emancipatie. Hun eisen zijn onder één noemer te vangen: democratisering van de samenleving. De werkers hebben in hun strijd de machtige steun van de vakbeweging. De vrouwen ook, voorzover het hun positie op de arbeidsmarkt betreft. Kort geleden trokken een conferentie (Rolesom) en een publikatie² de aandacht. De gedachte van de democratisering van de samenleving is één van de grondslagen van Keerpunt '72. Ook ten gunste van de vrouw. Daaraan vooraf ging het werk van vele schrijvers en schrijfsters, van actiegroepen en politici. De Angelsaksen kennen Womens Lib, wij Dolle Mina, Man Vrouw Maatschappij en de niet te onderschatten bijdragen van de Rooie Vrouwen in de PvdA. En het slaat aan in de politiek. Niet alleen Den Uyl heeft een emancipatiebeleid aangekondigd. In Engeland heeft minister Jenkins op 9 mei jl. een emancipatiewetsontwerp beloofd voor het komend najaar. In het Lagerhuis had William Hamilton een initiatiefontwerp ingediend in '71 en '73. Mevrouw Sear deed hetzelfde in het Hogerhuis. Commissies uit de beide Huizen kwamen na uitvoerige hoorzittingen tot de conclusie dat discriminatie op grond van sekse bestaat. De Lagerhuiscommissie deed de aanbeveling de aandacht in de eerste plaats te richten op arbeidsmarkt en onderwijs. Verder zou er een Raad van zeven leden moeten komen,

2. Knelpunt '74, uitg. NVV-secretariaat voor vrouwelijke werknemers.

die ruime bevoegdheden zou moeten hebben in het kennismaken van klachten over sexdiscriminatie, het doen van onderzoek daarnaar, het horen van functionarissen uit overheid en bedrijfsleven en het stimuleren van gelijke kansen voor de beide seksen door vorming en publiciteit.

Het kabinet-Heath publiceerde een discussiestuk met voorstellen, Labour kwam met een tegennota. Ook de liberalen maakten in hun jongste verkiezingsprogram een groot punt van de emancipatie van de vrouw.³

Van Zweden is bekend dat een commissie direct onder de eerste minister zich bezighoudt met emancipatievraagstukken. Zowel onderwijs als arbeidsmarktpolitiek zijn gericht op gelijkwaardig deelnemen door vrouwen. Naar verluidt ligt in Noorwegen emancipatiewetgeving klaar. De Franse regering maakte op 16 juli de benoeming bekend van een staatssecretaris voor vrouwenaangelegenheden. Op 19 juni heeft Bondsdagpresident mevrouw Renger in West-Duitsland een enquêtecommissie 'Frau und Gesellschaft' geïnstalleerd. De commissie bestaat uit vijf Bondsdagleden en vijf deskundigen van buiten. Het zijn zes mannen en vier vrouwen.

De commissie heeft de opdracht voorstellen tot wetswijziging te doen om bestaande achterstelling op grond van sekse te verwijderen uit de Duitse samenleving op juridisch en sociaal terrein. Tevens moet de commissie maatregelen voorstellen die de vrouw in staat zullen stellen in vrijheid te beslissen over haar rol in de maatschappij. Tenslotte mag worden gewezen op Resolutie 3010 van de Verenigde Naties, waarbij 1975 is uitgeroepen tot het Internationale Jaar van de Vrouw. Deze verkenning is niet compleet. Wel is aangetoond dat in een groot aantal Europese landen de zaak van de vrouwen de actieve belangstelling heeft van de wetgevers.

Ad 2

Natuurlijk zijn sommige vrouwen rijker, machtiger of met meer kennis toegerust dan vele mannen. Maar voor de *groep* van de vrouwen gaat de stelling op. Vrouwen vormen meer dan 50% van de bevolking, maar de mannen overheersen in politiek, overheidsdienst, bedrijfsleven, onderwijsdeelname, sport en het culturele leven in ruimere zin. En naast het getal is er de kwaliteit: zowel bij overheid als in het bedrijfsleven worden de zwaarste posten zelden door vrouwen bezet. Zeer hoge vrouwelijke ambtenaren (ambassadeurs, secretaris-generaal, directeur-generaal) zijn er niet. De Hoge Raad telt één vrouw, de vijf gerechtshoven samen twee. Het vrouwenaandeel is wel groot in het laagstbetaalde routinewerk (en in het onbetaalde huishouden). Hun aandeel is opvallend onder de leerkrachten van kleuteronderwijs en de laagste klassen van het basisonderwijs, in de kinderverzorging, het maatschappelijk werk en de verpleging.

Het kabinet telt één vrouw, de nieuwe Eerste Kamer drie. Van de 150 leden van de Tweede Kamer zijn er twintig vrouw. Maar wat te zeggen over hun

3. Het ligt in mijn voornemen binnenkort naar aanleiding van Labour's wetsontwerp inhoudelijk in te gaan op de situatie aan het Engelse emancipatiefront.

commissielidmaatschappen zoals die blijken uit de volgende steekproef: Financiën twee vrouwen op 36 mannen, Economische Zaken 3 op 38, Defensie 1 op 38, Onderwijs 7 op 43 (5 vacatures), CRM 11 op 38, Volksgezondheid 9 op 38. Feit is dat, even afgezien van Dennendal, grotere krantekoppen zijn gereserveerd voor het nieuws uit de eerste drie commissies dan voor dat uit de laatste drie. Voor wat betreft het aspect van de kennis spreken de onderwijsstatistieken duidelijke taal. In '73 publiceerde het CBS de cijfers over deelname aan het voortgezet onderwijs in 1971. In de verdeling jongens/meisjes ziet het er zo uit:

	<i>meisjes</i>	<i>jongens</i>
vwo/havo/mavo	304 050	338 125
lager beroepsonderwijs	149 037	302 295
middelbaar beroepsonderwijs	59 291	79 075
hoger beroepsonderwijs	46 233	88 329
wetenschappelijk onderwijs	23 531	89 401 ⁴

Ad 3 en 4

Het is nog niet zo heel lang geleden dat de godsdienst de vrouw een ziel toekende. Evenmin is het lang geleden dat de godsdienst de maatschappelijke orde dicteerde met rangen en standen, een actieve rol voor de mannen en een passieve, dienende voor de vrouwen. Met deze aantekening dat de vrouwen uit de laagste sociale klassen naast de kinderen en de keuken ook nog een dienstbare taak hadden om het gezinsinkomen op enig peil te brengen. De grote massa van de vrouwen heeft door de eeuwen heen zware arbeid verricht op het land en later in de industrie. In honderd jaar weerspiegelt zich een stuk vooruitgang in het feit dat de vrouwen van de laagst-betaalden nu werken voor de extra's van de welvaartsstaat. Maar de onrechtvaardigheid van de sociale verdeling is er nog.

Rond 1900 zijn er in het socialistische kamp twee typerende reacties op de emancipatiebeweging van de vrouwen.⁵ De ene is dat uit de loonstrijd de maatschappelijke verheffing van de arbeidsmassa voortvloeit met als bijproduct de bevrijding van de vrouw. De andere reactie is dat de vruchten van de emancipatie alleen maar ten goede zullen komen aan de toch al beter gesitueerde en kansrijke vrouwen. De eerste reactie is voor die tijd aanvaardbaar, maar voor nu is veel van de geldigheid verloren gegaan. De gedachte was immers dat de loonstrijd een voldoende gezinsinkomen bij de man zou opleveren, zodat de vrouw, bevrijd van de noodzaak tot werken, *zich kon wijden aan het gezin*. Nog wordt wel de (niet al te hoog betaalde) man aangetroffen, die trots verklaart dat zijn vrouw 'niet hoeft te werken'. Een houding die tragisch wordt als blijkt dat de vrouw in kwestie niet in de eerste plaats door geld wordt gemotiveerd, maar door de behoefte om

4. CBS 1973, *De Nederlandse Jeugd en haar Onderwijs*, 1971/1972.

5. Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en Socialisme*, Sun 1973.

maatschappelijk te functioneren in een ruimer kader dan het gezin. Dege-
nen die het argument in deze tijd van de tweede emancipatie nog hanteren
(en ze zijn er, ook onder progressieve politici) miskennen het feit dat het
vooral ook gaat om een culturele waarde: de vrijheid voor de vrouw om
te mogen kiezen uit een taak in het gezin, in de maatschappij of in beide
in gedeelde verantwoordelijkheid met de partner voor het samenopgezette
gezin.

De andere reactie, die ook nog steeds wordt vernomen, heeft meer actuele
waarde behouden, hoezeer hij verder ook onjuist wordt gebruikt als het
emancipatiestreven ermee wordt afgewezen.

De strijdbare vrouwen waren afkomstig uit sociaal sterke milieus, evenals
een aantal van de socialistische voorlieden. Zij waren in opstand tegen het
rolpatroon dat vrouwen, ongeacht rang of stand, naar de achtergrond ver-
wees. Maar weinigen in de socialistische beweging hebben willen erkennen
dat twee emancipatiebewegingen hier hand in hand dienen te gaan, ook
al hadden de arbeidervrouwen twee barrières te nemen en de toenmalige
actieve feministen maar één.⁵

Ook politiek was en is in hoofdzaak een zaak voor mannen. Ook als ze
socialist zijn. Van mannen, die collectief de concurrentie vrezen van de
vrouwen in het maatschappelijk verkeer. Van mannen die individueel het
deelnemen vrezen van hún vrouw, omdat zij daardoor zelf actiever zullen
moeten zijn in de gezinstaken, waardoor hun speelruimte wordt verkleind
en een handicap ontstaat in de maatschappelijke concurrentieslag.

Ad 5

Arbeidervrouwen leven in het dubbele nadeel van het achtergesteld zijn
van de groep waartoe ze behoren en van hun vrouw zijn. Maar het ene
nadeel is niet kleiner dan het ander. Juist het feit dat sociaal sterke kansrij-
ke vrouwen voorgaan in de strijd om de vrouwenemancipatie zou erop kun-
nen duiden dat de arbeidervrouw er niet is met de emancipatie van haar
sociale groep.

Het gaat niet om een luxe problematiek omdat de actieve feministen tot
de kansrijke groep behoren. Tenslotte is het socialisme geen luxe-artikel
omdat Troelstra advocaat en Wibaut een welgesteld houthandelaar was.
De uit mannenmond wel gehoorde gedachte dat een aanzienlijk percentage
van de vrouwen zou terugschrikken voor de gedachte dat zij zonodig
geëmancipeerd moet worden correspondeert aardig met een groot per-
centage van de 'verworpenen der aarde' die aan het eind van de vorige
eeuw vrome rust verkozen boven de klassestrijd. Die strijd kwam toch. In
dezelfde gedachtengang hoort de opmerking dat veel vrouwen beter af zijn
dan mannen, omdat ze eerder pensioengerechtigd zijn en weduwen- en we-
zenuitkering krijgen die aan weduwnaars wordt onthouden. Verder zou
in vele gevallen de gezinstak te verkiezen zijn boven het barre werk van
vele werkers.

Het mag waar zijn dat er op deelgebieden in bepaalde omstandigheden wat voordelen zijn aan te wijzen in de situatie van de vrouw. Maar zij leveren geen hoofdargumenten in de zaak waar het om gaat. Het zijn niet meer dan onderdelen van de gehele problematiek, die in het licht van het totaal de aandacht zullen moeten krijgen. Intussen zijn de Usfavrouwen (meer nog dan de Optilonvrouwen, die de loonstrijd streden) een teken in de strijd. In hun geval ging het immers om werkgelegenheid, die hen in staat stelde werk en gezinstak verantwoord te combineren.

De spreiding van inkomens, kennis en macht is een onvoltooide als de vrouw daarbij wordt gezien als een afgeleide van de mannelijke kostwinner. In de kwaliteit van ons bestaan gaat het niet om geld en goederen. Het gaat om de mogelijkheid in vrijheid te kunnen kiezen hoe tot zelfverwerkelijking te komen. Vrij van materiële nood, maar ook vrij van vooroordeel op grond van sekse.

Ad 6

Keerpunt '72 is doortrokken van de gedachte dat het streven naar 'meer' moet worden vervangen door 'beter', dat produkten van eigen creativiteit meer zijn dan gekochte zaken, dat in solidariteit met elkaar beslissen meer is dan het aftroeven van de andere. De weg naar deze ontspannen samenleving valt mannen moeilijk. Door de eeuwen heen was hun taak te jagen, te strijden, te concurreren. Van jongs af aan doet de maatschappij weten dat van een jongen deze houding wordt verwacht.

Het vermoeden bestaat dat vrouwen, die geen erfgenamen zijn van dit opgelegde rolgedrag, beter zijn toegerust om de samenleving van Keerpunt '72 naderbij te brengen. Ook al zijn de enkelen die nu zijn doorgedrongen tot maatschappelijke posities van enig aanzien tijdelijk gedwongen te strijden met de wapenen der barbaren.

De eerste emancipatiegolf eindigde met het politieke succes van het verworven kiesrecht. Het bleek geen garantie voor werkelijke emancipatie van de vrouw. Hoewel een gelijke beloning voor mannen en vrouwen één van de zeer belangrijke onderdelen van de emancipatiestrijd is, zou het onjuist zijn te denken dat daarmee de emancipatiestrijd is voltooid. Intussen hebben de vrouwen de Partij nodig en de Partij de vrouwen.

M. van Hasselt

Overwegingen ten behoeve van socialistisch cultuurbeleid

1. Inleiding

Socialisten bekommeren zich over het algemeen weinig om cultuurpolitiek. Deze geringe aandacht is ten dele eenvoudig het gevolg van de geringe omvang van de overheidsuitgaven ten behoeve van datgene, wat CRM onder 'cultuur' verstaat. Een dieper gelegen oorzaak is vermoedelijk de doorwerking van de marxistische opvatting dat de economische sfeer (onderbouw) bepalend is voor wat zich in de culturele sfeer (bovenbouw) van de samenleving afspeelt. Op grond van deze opvatting moet de omverwerping van de kapitalistische orde beginnen bij de onderbouw. Cultuurpolitiek is dan niet interessant.

Toch zijn er duidelijke uitzonderingen op de regel dat socialisten weinig geven om cultuurbeleid.¹ In Nederland is de roep om een socialistische cultuurpolitiek onder meer tot uitdrukking gekomen in Van der Leeuws cultuurbeleid, in Borgharense stellingen van 'Nieuw Links'², in de oppositie tegen het welzijnsbeleid van de regering-Biesheuvel. Blijkbaar kunnen socialisten dus wel degelijk grote interesse hebben voor cultuurpolitiek. Er zijn aanwijzingen dat steeds meer socialisten het belang van cultuurbeleid gaan inzien. Bij hen spelen twee overwegingen een rol. Ten eerste leert de recente geschiedenis dat materiële lotsverbetering niet zonder meer leidt tot culturele bevrijding, politieke bewustwording, toenemende solidariteit. De onderbouw is *niet zonder meer* bepalend voor de bovenbouw, de cultuur in ruime zin (taal, kunst, politiek, wetenschap, religie). Het ingrijpen in produktieverhoudingen dient daarom aangevuld te worden, namelijk met een op mentaliteitsverandering gericht cultuurbeleid. Ten tweede blijkt veelal dat het doorvoeren van ingrijpende veranderingen belemmerd wordt door de mentaliteit van de betrokken mensen en groepen. Ook dit ervaringsfeit geeft steun aan de stelling dat socialistische poli-

1. De begrippen 'beleid' en 'politiek' worden hier door elkaar gebruikt in navolging van G. Kuypers, *Grondbegrippen van politiek*, Utrecht 1973.
2. *De meeste mensen willen meer*, onder redactie van H. Lammers, A. van der Louw en T. Pauka, Amsterdam 1967.

tiek mede op mentaliteitsverandering gericht moet zijn (een stelling die de marxistische maatschappij-opvatting min of meer omkeert: nu wordt ingezien dat veranderingen in de bovenbouw ook bepalend zijn voor wat er in de onderbouw gebeurt).

Als duidelijk is dat cultuurbeleid belangrijk is voor de socialistische beweging rijst de vraag *hoe* cultuurbeleid eruit moet zien. Deze vraag is eenvoudiger te stellen dan te beantwoorden. De gedachtenvorming over cultuurbeleid in het algemeen en over socialistisch cultuurbeleid in het bijzonder is nog niet ver gevorderd. Er is veel verwarring en controverse. Verschillende cultuurbegrippen en beleidsconcepties lopen door elkaar heen.

Met dit artikel hopen wij:

- bij te dragen tot een globale ordening van cultuurbegrippen en bijpassende beleidsconcepties;
 - uit te dagen tot de ontwikkeling van een goed socialistisch cultuurbeleid.
- Aan de orde komen cultuurbegrippen (2), bestaande beleidsmotieven (3) en concepties van socialistisch cultuurbeleid (4).

2. Cultuurbegrippen

Het cultuurbegrip is in beweging. De ontwikkeling wordt gemarkeerd door vier verschillende betekenissen van het begrip cultuur.

Vroeger was het cultuurbegrip vrij duidelijk. Concerten, literatuur, musea, toneelvoorstellingen en dergelijke golden als onbetwiste manifestaties van *de* cultuur. Dit noemen wij het *traditionele cultuurbegrip* (I). Traditionele cultuur wordt vrijwel uitsluitend geconsumeerd door mensen met hogere inkomens en opleidingsniveaus. Onderzoek naar de samenstelling van het publiek wijst dit uit. Traditionele cultuur is elitecultuur. Dit te beseffen stimuleert tot het stellen van vragen die het traditionele cultuurbegrip problematisch maken. Hebben mensen met minder inkomen en opleiding dan soms geen cultuur? Waarom betreft het traditionele cultuurbegrip naast het concertgebouw niet ook Veronica? Waarom naast literatuur niet ook lectuur? Waarom naast toneel niet ook topvoetbal? Waarom naast kunst niet ook 'kitsch'? Is er wel een inhoudelijk criterium op grond waarvan de vrijetijdsbestedingsvormen al dan niet tot cultuur verheven worden?

Men kan dergelijke vragen natuurlijk beantwoorden met verwijzen naar 'artistieke kwaliteit' o.i.d. Maar het is zeer de vraag of zoiets als artistieke kwaliteit voldoende objectiveerbaar is. Daarom blijft het traditionele cultuurbegrip problematisch. In verband met dit problematische karakter is het begrijpelijk dat men op zoek ging naar een nieuw cultuurbegrip, breed genoeg om alle (publieks)groepen te omvatten. Vooral sociologen hebben – waarschijnlijk vanuit een (intussen verbleekte) voorkeur voor waarde vrije wetenschapsbeoefening – een *universeel cultuurbegrip* (II) naar voren gebracht. Zo verstaan Van Doorn en Lammers³ onder cultuur: normen, verwachtingen, waarden en doeleinden. Het zijn die opvattingen

3. J. A. A. van Doorn/C. J. Lammers, *Moderne Sociologie*, Utrecht 1959.

welke door meerdere personen worden gedeeld, en welke als functie hebben de specificatie en verduurzaming van gedrag. Zij figureren als tradities en gewoonten, technieken en procedures, ideologieën en overtuigingen, gewoonten en stijlen.

Het cultuurbegrip is in deze opvatting veralgemeniseerd tot iets wat vrijwel alle menselijke activiteit betreft. Een keuze voor de cultuur van bepaalde groepen is vermeden. Hierdoor is het traditionele cultuurbegrip, dat zich (naar onze ongenueanceerde mening) goed leent voor slecht beleid, uitgeschakeld. Daar staat echter tegenover dat het universele cultuurbegrip überhaupt weinig houvast biedt, ook voor het ontwerpen van een goed beleid. Vandaar dat nog verder gezocht is naar een cultuurbegrip dat niet de bezwaren van het traditionele en ook niet de bezwaren van het universele cultuurbegrip vertoont. Dit heeft geleid tot cultuuropvattingen die hier worden samengenomen in het '*massa-sociale cultuurbegrip*' (III).

Cultuur is nu wat de meeste mensen graag passief ondergaan en graag actief beoefenen. Massacultuur en volkscultuur, Veronica en zangverenigingen, topvoetbal en amateurtoneel, 'kitsch' en knutselwerk vallen onder dit cultuurbegrip.

Het massa-sociale cultuurbegrip lijkt aantrekkelijk voor democraten en dus voor socialisten. Ook dit cultuurbegrip biedt echter weinig houvast voor de beleidsvorming. Bovendien heeft massacultuur meer met kapitalisme dan met socialisme te maken. Dit soort cultuur draagt niet bij tot een maatschappelijke ontwikkeling in de richting van gelijkheid van kennis, macht en inkomen, en uiteindelijk in de richting van mondiale solidariteit. Er is dus toch nog iets anders nodig, namelijk een *emancipatorisch cultuurbegrip* (IV). Dit cultuurbegrip is nog weinig uitgekristalliseerd, maar te denken valt aan Roszaks tegencultuur⁴ of, dichter bij huis, aan Proloog, aan cultureel werk, zoals dat op sociale academies wel gedoceerd wordt, kortom aan een maatschappijkritische cultuur die mensen bewust maakt van verdrukking en activeert tot bevrijding.

Het spreekt vanzelf dat dit cultuurbegrip aantrekkelijk is voor socialisten. De vertaling in termen van beleid zal echter ook nu weer problemen blijken te geven. Niet alleen vanwege het nog vage karakter ervan, maar ook omdat tegencultuur zich moeilijk verdraagt met overheidsbemoeyenis. Eigenlijk geldt voor alle vier genoemde cultuurbegrippen dat zij niet direct een voldoende basis bieden voor het ontwerpen van een socialistisch cultuurbeleid. Het lijkt daarom nuttig eerst globaal de bestaande overheidsbemoeyenis met cultuur te bezien. De volgende paragraaf geeft in het kort een kritische kijk op de ontwikkeling van het Nederlandse cultuurbeleid en de beweegredenen daarvoor. Het is de bedoeling dat daardoor een betere basis ontstaat om een paar lijnen van socialistisch cultuurbeleid te kunnen aangeven.

4. Th. Roszak, *The making of a counter culture*, in vertaling *De opkomst van een tegencultuur*, uitgegeven bij Meulenhoff 1973.

3. Beleidsmotieven

Cultuurbeleid, dat wil zeggen het van overheidswege bevorderen van cultuur (traditioneel universeel, massa-sociaal of emancipatorisch opgevat) kan voortkomen uit zeer uiteenlopende beweegredenen. Die beweegredenen hebben soms weinig of niets met cultuur zelf te maken. Ze kunnen dan bestempeld worden als *externe motieven*. Ter illustratie enkele voorbeelden. Het prestigemotief speelt vaak mee bij het verlenen van subsidie aan een cultuurtempel of spektakelstuk: ter meerdere glorie van stad, streek of land. Het werkgelegenheidsmotief speelt mee bij de contraprestatieregeling. Het integratiemotief kan een rol spelen bij het stimuleren van culturele activiteit voor bepaalde groepen: ter bevordering van hun inpassing in de samenleving. Het toerismemotief speelt mee bij de monumentenzorg.

Zulke externe motieven zijn ons inziens belangrijke drijfveren van de overheidsbemoeyenis met cultuur. Ze worden echter zelden expliciet vermeld. Dat is merkwaardig omdat externe motieven vaak goed verantwoord kunnen worden. In wezen zijn, zoals uit dit artikel moge blijken, interne motieven veel twijfelachtiger. Onder een *intern motief* verstaan wij elke *overtuiging dat cultuur op zichzelf een waarde vertegenwoordigt, niet alleen voor de cultuurconsument als individu maar ook voor de samenleving in haar totaliteit*. Deze overtuiging wordt vaak gepresenteerd als iets wat vanzelfsprekend is en zodanig aanvaard moet worden. Dit verklaart misschien waarom externe beleidsmotieven zo vaak onder de oppervlakte blijven: cultuur is goed, en daarmee uit!

Hoe dan ook, het is aan de andere kant niet zo dat externe beleidsmotieven in het verleden steeds verzwegen zijn. Met name het integratiemotief was aanvankelijk van veel belang. Aanvankelijk wil hier zeggen: in de periode van wederopbouw na de tweede wereldoorlog wanneer het begrip actieve cultuurpolitiek wordt geïntroduceerd en de voorlopige Raad voor de Kunst tot stand komt. Later verliest dit motief aan betekenis door het afnemen van sociale en politieke tegenstellingen (een typische ontwikkeling van de opkomende verzorgingsstaat). Het cultuurbeleid raakt ingeburgerd en wordt door interne motieven verder ontwikkeld. De keuze van het cultuurbegrip geschiedt onbewust.

Nog later wordt echter het elitaire karakter van het door de overheid gehanteerde cultuurbegrip beter onderkend, mede dank zij sociaalwetenschappelijk onderzoek. Met name als gevolg daarvan wordt tegen het eind van de jaren zestig de verantwoording van de overheidsbemoeyenis met cultuur meer als een probleem ervaren.

Men gaat dan op zoek naar een rechtvaardiging en vindt die in de sfeer van onderwijs en vorming. Meer en meer wordt de *permanente educatie* aangeprezen als grondbeginsel van cultuurpolitiek. Dit is begrijpelijk omdat onderwijs al heel lang en vrij algemeen als een legitiem terrein van over-

heidsbemoeyenis wordt beschouwd. En het deelnemen aan cultuur kan natuurlijk inderdaad een grote vormende waarde hebben.

Het centraal stellen van permanente educatie is vergeleken bij de voorafgaande periode waarin men nog sterk de interne motieven benadrukte een duidelijke vooruitgang in het denken over cultuurpolitiek. Permanente educatie wordt hier opgevat als een extern beleidsmotief omdat er verschil is tussen 'cultuur' en 'educatie'. Cultuur wordt primair geconsumeerd omdat de consument dat leuk vindt, fijn vindt, als een verrijking van zijn bestaan ervaart. Cultuur is voor de consument een doel in zichzelf. Educatie (onderwijs/vorming) is dat niet of althans veel minder. Educatie wordt primair geconsumeerd om er later iets mee te doen, met name om later beter te kunnen functioneren in verschillende sociale rollen. Het inzicht dat cultuur meer is dan educatie blijkt ook uit de zgn. kunstnota van CRM⁵ waarin niet alleen een educatieve maar ook een vormgevende, een recreatieve en een sociale functie aan de kunst worden toegekend. Deze functies zijn – met uitzondering van de vormgevende die eigenlijk geen functie maar een inhoudselement van kunst is – te zien als voorzichtige aanduidingen van externe beleidsmotieven die ook met betrekking tot cultuur kunnen gelden.

Permanente educatie moet niet gezien worden als hét grondbeginsel van cultuurpolitiek omdat het slechts op een deel van alle overheidsbemoeyenis met cultuur van toepassing is. Bovendien is het begrip permanente educatie daar waar het wel van toepassing is toch niet zonder meer geschikt om houvast te bieden voor de beleidsvorming. Permanente educatie kan namelijk gericht zijn op zeer verschillende doelen. De educatieve inhoud (vormingsprogramma/leerplan) verandert al naargelang de doelen betrekking hebben op andere sociale rollen, andere opvattingen van een rol, terwijl het ook verschil maakt in welke mate deze rollen gezien worden als gescheiden compartimenten dan wel als ineenvloeiende levenssferen. Als we bijvoorbeeld uitgaan van een viertal fundamentele sociale rollen: de 'levenspartner', de 'democratische burger', de 'beroepsbeoefenaar' en de 'vrijtijdsge-nieter', dan ontstaat een andere soort permanente educatie telkens wanneer een andere rol tot eerste opvoedingsdoel wordt gekozen. Het aantal soorten permanente educatie neemt natuurlijk nog toe zodra verschillen in rolopvatting inhoudelijk gaan doorwerken. Zo kan de 'levenspartner' meer conformistisch of meer expressief-creatief opgevat worden, de 'democratische burger' meer volgzaam of meer kritisch, etc.

Al met al is dus het probleem van de verantwoording van de bestaande overheidsbemoeyenis met cultuur maar half opgelost door de introductie van permanente educatie als cultuurpolitiekbeginsel. Daarom tot slot van deze paragraaf nog iets over een andere oplossing van het verantwoordingsprobleem, namelijk het *profijtbeginsel*.

Culturele (en andere) voorzieningen dienen volgens dit beginsel bekostigd te worden door degenen die er direct profijt van trekken, de publieksgroe-

5. *Discussienota Kunstbeleid*, ministerie van CRM, 's-Gravenhage 1972.

pen. Dus: afbouw van overheidssubsidie, verhoging van entreegelden. Het verantwoordingsprobleem wordt zo inderdaad 'opgelost'.

Het profijtbeginsel staat in een kwade reuk door de wijze waarop de regering-Biesheuvel het heeft toegepast. Men dient bij de toepassing met name op twee punten beter te letten. In de eerste plaats zijn het niet alleen de publieksgroepen die profijt bij een bepaalde voorziening kunnen hebben. Ook de samenleving als geheel kan belanghebbend zijn.

Als het profijtbeginsel te ver wordt doorgedreven kan het belang van de samenleving in de knel komen.

In de tweede plaats mag het profijtbeginsel naar socialistische norm niet toegepast worden als daardoor minder mensen uit de lagere inkomensgroepen gebruik zouden maken van de betreffende voorziening.

Uitgaande van inkomensnivellering als extern beleidsmotief en voorts van de stelling dat de samenleving als geheel geen belang heeft bij elitecultuur pleiten wij voor toepassing van het profijtbeginsel op de meer welgestelde publieksgroepen die elitecultuur consumeren. Hiermee zijn wij echter al op het terrein van de nu volgende laatste paragraaf.

4. Socialistisch cultuurbeleid

Het denken over socialistisch (c.q. progressief) cultuurbeleid lijkt nog in een pril stadium te verkeren maar niettemin is de verdeeldheid al groot. De opvattingen zijn weliswaar niet erg uitgewerkt, maar de verschillen zijn onmiskenbaar. Het hele scala van cultuurbegrippen en beleidsmotieven treft men ook hier weer aan. Dat de meningsverschillen in het algemeen niet hoog oplopen hangt samen met de geringe socialistische belangstelling voor cultuurbeleid die in de inleiding al ter sprake is gebracht. De belangrijkste opvattingen worden hieronder besproken.

Socialistische cultuurbeleid uitgaande van het traditionele cultuurbegrip bevordert dat zoveel mogelijk mensen uit alle bevolkingsgroepen deelnemen aan cultuur in traditionele zin. Dit beleid behoeft niet alleen intern gemotiveerd te zijn. Een extern motief kan zijn dat men de denivellerende werking van cultuurbeleid ongedaan wil maken. Cultuursubsidies werken momenteel immers denivellerend op de inkomensverdeling doordat vooral de welgestelde mensen profijt trekken van de gesubsidieerde voorzieningen en evenementen.

Er is in en buiten Nederland door socialisten en anderen ervaring opgedaan met beleid gericht op verbreiding van traditionele cultuur. Sinds vele jaren wordt gepoogd meer mensen naar concertzalen, musea, schouwburgen e.d. te krijgen. Het resultaat is over het algemeen mager. Het blijven bijna uitsluitend mensen met hogere inkomens- en opleidingsniveaus die van dit soort voorzieningen gebruik maken. Dit geldt ook daar waar relatief goede resultaten worden geboekt, met name in de museumsector (die minder last heeft van de concurrerende televisie).

Cultuurpresentatie in populaire vorm, cultuursubsidies die entreprijzen betaalbaar maken en dergelijke beleidsmiddelen meer lijken niet in staat te zijn om een elitecultuur te veranderen in een massa- of volkscultuur. Wellicht moet de elitaire samenstelling van het publiek niet zozeer uit de hoogte van de entreprijs of de wijze van aanbidding maar veeleer uit de inhoud van het aangeboden verklaard worden. Dit zou betekenen dat het streven om het gehele volk van traditionele cultuur te laten genieten gedoemd is te mislukken. Die mislukking kan betreurd worden om interne (als men waarde hecht aan traditionele cultuur) en ook om externe redenen, met name omdat cultuursubsidies dan denivellerend blijven werken. Het is overigens de vraag of het streven om traditionele cultuur te verbreiden op zichzelf juist is. Er schuilt iets opdringerigs in, een moment van paternalisme. Paternalistisch beleid is niet per se verkeerd, maar dan moet het wel:

a. democratisch tot stand komen, en

b. tegenover de kiezers verantwoord kunnen worden.

Men kan zeggen dat traditioneel cultuurbeleid voldoet aan voorwaarde *a* omdat het niet indruist tegen de verkiezingsprogramma's van regeringspartijen. Met betrekking tot voorwaarde *b* kan men dat moeilijker zeggen, zeker tegenover kiezers die niet tot de elite behoren.

Wat te antwoorden op de vraag waarom mensen die niet naar toneel, concerten, musea e.d. gaan toch gebonden zijn via de belasting daaraan mee te betalen? Welk belang van de samenleving als geheel is gediend met de verbreiding van traditionele cultuur? Wij kunnen geen bevredigend antwoord vinden. Maar wij zijn dan ook geen voorstander van traditioneel cultuurbeleid.

Een *cultuurbeleid uitgaande van het universele cultuurbegrip* lijkt ondenkbaar, want hoe zou de overheid alle uitingen van cultuur in zo algemene zin kunnen bevorderen? Toch zijn er socialisten en anderen die iets dergelijks voorstaan. Volgens hen moet de overheid zorgen voor een 'zo groot mogelijke' *verscheidenheid* in het aanbod van cultuur. Dit beleid heeft twee kanten: voorkómen dat cultuurvormen uitsterven en bevorderen dat nieuwe cultuurvormen ontstaan, met andere woorden: conservering en vernieuwing.

In deze formulering is cultuurbeleid zeer wel denkbaar en zelfs aantrekkelijk. Het paternalisme is teruggedrongen. Een gedifferentieerd culturaanbod stelt de mensen meer in staat zelf een keuze te maken en biedt meer mogelijkheden tot zelfverwerkelijking.

Toch kleven er aan cultuurdifferentiatiebeleid bezwaren. Ten eerste lijkt het mooier dan het is. In de praktijk zijn de grenzen van het 'zo groot mogelijke' gauw bereikt. Conservering en vernieuwing staan vaak op gespannen voet met elkaar, bijvoorbeeld als monumentenzorg zoveel middelen opsoupeert dat voor creativiteitscentra niets meer over blijft. Dit is nog het minste bezwaar. Men kan in zulke gevallen vernieuwing eenvoudig

voorrang geven en berusten in de ondergang van oude cultuurvormen. Ten tweede – en dat is erger – is de kans groot dan ook dit beleid in de praktijk overwegend elitair uitpakt. Het bevorderen van cultuurdifferentiatie heeft haast onvermijdelijk betrekking op kleine groepen. Immers, cultuur die door grote groepen beoefend c.q. geconsumeerd wordt zal ook zonder overheidsbemoeienis wel gedijen. Het is bovendien te verwachten dat die kleine groepen weer vooral afkomstig zullen zijn uit meer welgestelde en beter opgeleide kringen.

Zeker als de bevordering van culturele differentiatie in feite een elitair cultuurbeleid blijft is moeilijk in te zien welk belang van de samenleving als geheel daarmee gediend is. Pluriformiteit is pas echt positief als daarvoor mensen uit alle bevolkingslagen in staat worden gesteld een eigen levensstijl te ontwikkelen.

Cultuurbeleid op basis van het massa-sociale cultuurbegrip laat zich zuiver leiden door de culturele voorkeur van de meeste mensen, dus meer passieve dan actieve vrijetijdsbesteding; met andere woorden: meer massacultuur dan volkscultuur. Deze beleidsconceptie is onwettelijk en onwenselijk. Onwettelijk omdat de massacultuur, die dank zij massafabricage relatief goedkoop geproduceerd wordt, per definitie massaal geconsumeerd wordt: wat valt er voor de overheid dan nog te bevorderen? En het bevorderen van massacultuur is onwenselijk omdat de maatschappelijke betekenis ervan overwegend negatief is: in de eerste plaats het bieden van winstmogelijkheden voor kapitalistische ondernemingen (Veronica, Ajax, de Telegraaf) en in de tweede plaats het zoethouden van verdrukten en het tegenhouden van emancipatie.

Het bevorderen van volkscultuur komt meer in aanmerking als socialistisch cultuurbeleid. Keerpunt '72 geeft 'voorrang aan die verschillende activiteiten op het terrein van creatieve en musische zelfwerkzaamheid en amateuristische kunstbeoefening die voor een zo groot mogelijk aantal mensen toegankelijk zijn. Bij het onderwijs wordt een ruime plaats ingeruimd voor expressie en musische vorming'. Hierbij moet worden toegegeven dat het paternalisme niet geheel verdwenen is. Volgens Keerpunt moet Vadertje Staat de voorkeur geven aan volkscultuur terwijl de meeste mensen zelf massacultuur prefereren. Ook nu geldt echter dat paternalisme verantwoord moet kunnen worden. Dit lijkt mogelijk; men kan betogen dat een samenleving van creatieve en zelfwerkzame mensen meer socialistisch is dan de vrij passieve maatschappij waarin we nu leven. Zo'n betoog is evenwel pas overtuigend als het beleid aanslaat bij veel mensen uit alle lagen van de bevolking. Wij vrezen dat goede resultaten zullen uitblijven en veel zogenaamde volkscultuur in feite elitecultuur zal blijven. Die vrees berust niet alleen op de magere resultaten van dit soort beleid tot dusverre en de analogie met traditioneel cultuurbeleid, maar ook op het inzicht dat de voorkeur van velen voor meer passieve vrijetijdsbesteding nauw samenhangt met hun onbevredigende arbeidssituatie en maatschappelijke posi-

tie, waarin creativiteit en zelfwerkzaamheid niet bevorderd worden. Daarom verwachten wij in dit opzicht van cultuurbeleid, zelfs in combinatie met onderwijsvernieuwing niet zoveel (al moet vernieuwd onderwijs toch wel wat meer creativiteit en zelfwerkzaamheid kunnen bevorderen).

Bovendien is de waarde van creativiteit en zelfwerkzaamheid betrekkelijk. Aan creatieve zelfwerkzame misdadigers is bijvoorbeeld geen behoefte. Het voornaamste is dat creativiteit of welke andere eigenschap dan ook aan de gemeenschap ten goede komt.

Indien dit gezichtspunt meespeelt is veel te zeggen voor een beleid dat echte, dus niet-elitaire, volkscultuur stimuleert. Zo'n beleid impliceert dan wel een politieke keuze, want alleen daardoor kan het vereiste gezichtspunt – letten op wat de gemeenschap ten goede komt – concrete inhoud krijgen. Als dit een politieke keuze is voor emancipatie van verdrukte groepen, zijn we al bij het nu volgende emancipatorische cultuurbeleid terecht gekomen.

Cultuurbeleid, uitgaande van het emancipatorische cultuurbegrip, is in feite een extern gemotiveerd cultuurbeleid. De overheid bevordert cultuur niet als een waarde op zichzelf, maar als iets dat bijdraagt tot de gewenste maatschappelijke ontwikkeling, namelijk toenemende sociale gelijkheid en mondiale solidariteit. Principieel gezien vinden wij dit het beste uitgangspunt voor een socialistisch cultuurbeleid. De operationalisering levert echter nog grote problemen op. Er is eerst meer helderheid vereist ten aanzien van de invloed van cultuur op de maatschappelijke ontwikkeling en met name ten aanzien van de vraag wat voor soort cultuur bijdraagt tot de emancipatie van verdrukten. Empirische kennis hierover is nauwelijks voorhanden. Theorieën zijn er wel maar spreken elkaar tegen. De één ziet cultuur als een verrijking van het menselijk samenleven, als een middel tot bewustmaking en activering van verdrukten, als een belofte voor een betere toekomst. De ander als een zoethoudertje, als 'brood-en-spelen', als instrument van de heersende klasse, als opium voor het volk. Een derde ziet cultuur als iets dat überhaupt geen maatschappelijke betekenis heeft. De vraag is niet wie gelijk heeft maar wie *wanneer* gelijk heeft.

Ten aanzien van deze vraag naar de condities waaronder cultuur een bepaalde maatschappelijke, met name een emancipatorische betekenis heeft is meer theorievorming en empirisch onderzoek gewenst. Daarbij zijn er vermoedelijk vele relevante variabelen, zowel met betrekking tot de cultuurconsumenten alsook met betrekking tot hetgeen zij consumeren; bijvoorbeeld enerzijds opleidingsniveau, mate van arbeidssatisfactie en de mate van politieke participatie c.q. apathie van cultuurconsumenten en anderzijds de mate waarin een cultuursoort actieve deelneming vereist, samenwerking vereist, taal hanteert, herkenbare voorstellingen hanteert, een emancipatorische intentie vertoont. Het zal zeer moeilijk zijn de betekenis van zulke variabelen aan te tonen omdat emancipatorische effecten

tot uitdrukking komen in moeilijk te indiceren mentaliteitsveranderingen. Maar onmogelijk lijkt het niet.

Het verrichten van zulk soort wetenschappelijk onderzoek, bijvoorbeeld door de Boekmanstichting, dient bevorderd te worden. Dit betekent niet dat socialistisch cultuurbeleid moet wachten tot er voldoende onderzoekresultaten zijn. Het betekent wel dat, in elk geval voorlopig, gewerkt moet worden met onwetenschappelijke vooronderstellingen.

De 'natte vinger' is voorlopig het voornaamste instrument om vast te stellen wat de consumptie van een bepaald cultuurprodukt vermoedelijk bijdraagt aan een maatschappelijke ontwikkeling in de richting van sociale gelijkheid en mondiale solidariteit. Deze vaststelling vereist een inhoudelijke beoordeling van het desbetreffende cultuurprodukt. De overheid moet volgens deze conceptie dus breken met het taboe op inhoudelijk beleid. Daarbij moet men wel bedenken dat het taboe ook zinvolle kanten heeft. Als de overheid zich inhoudelijk met cultuur gaat bemoeien riskeert zij het verwijt van indoctrinatie. De overheid kan in strijd komen met de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting. Bovendien wordt de cultuurproductie waarschijnlijk bemoeilijkt als ze afhankelijk wordt gemaakt van de wisselvalligheden der politieke besluitvorming. Kunstenaars en andere cultuurarbeiders krijgen een erg onzeker bestaan als elke nieuwe regering het culturele roer kan omgooien.

Ondanks dit alles zijn er twee redenen om het taboe op inhoudelijke overheidsinmenging toch maar te doorbreken. In de eerste plaats is het de vraag of inhoudelijke afzijdigheid in welk cultuurbeleid dan ook ooit werkelijk heeft bestaan of zelfs maar kán bestaan. Elk beleid heeft inhoudelijke gevolgen. Alleen al de keuze voor een bepaald cultuurbegrip heeft verstrekkende betekenis. Bij de totstandkoming van het beleid is er althans de *mogelijkheid* om te anticiperen op inhoudelijke beleidsgevolgen. In dat geval heeft het beleid dus *inhoudelijke gronden*. Het ligt voor de hand dat in de praktijk bijvoorbeeld een minister van CRM met een vooruitziende blik en interesse in de inhoudelijke gevolgen van zijn beleid deze mogelijkheid zal benutten en dus inbreuk zal maken op het taboe dat hem verplicht tot inhoudelijke afzijdigheid. Hij zal dit echter niet willen laten merken en zich verschuilen achter adviescolleges van deskundigen of achter andere objectief lijkende richtsnoeren als bijvoorbeeld de vraag naar een bepaald cultuurprodukt (aantal abonnees, leden, verkoopcijfers e.d.). En deze onwaarachtigheid is onze denkbeeldige minister moeilijk kwalijk te nemen. Het taboe op inhoudelijke overheidsbemoeienis dwingt hem haast tot het verdoezelen van inhoudelijk cultuurbeleid. Het onvermijdelijke gevolg daarvan is dat democratische verantwoording over inhoudelijk cultuurbeleid achterwege blijft. Dat is onjuist, in een democratie moet de overheid op inhoudelijke gronden beleid kunnen voeren zonder daarover geheimzinnig te hoeven doen.

De tweede reden waarom het taboe op inhoudelijke inmenging doorbroken moet worden is al genoemd. Inhoudelijke beoordeling is nodig als het

cultuurbeleid een optimale bijdrage wil leveren aan de gewenste maatschappelijke ontwikkeling. Immers, als de overheid neutraal blijft en evenzeer de 'zoethoudende' als de 'opruiende' cultuursoorten stimuleert, wordt de emancipatie der verdrukten per saldo niet of nauwelijks gediend.

Onze stellingname tegen het taboe op inhoudelijke overheidsbemoediging moet niet verkeerd verstaan worden. Ook motieven die geen inhoudelijk oordeel vereisen, zoals de bestaanszekerheid van cultuurproducenten, dienen bij de beleidsvorming meegewogen te worden. En uiteraard mag de vrijheid van meningsvorming niet worden aangetast. Het is in dit verband eigenlijk absurd dat het taboe op overheidsinmenging juist daar ontbreekt waar het zinvol zou kunnen zijn: in de verbodssfeer. Nog steeds kunnen films worden afgekeurd, publikaties (pornografie, Mein Kampf) worden verboden, beschimpers van een staatshoofd worden vervolgd en omroepverenigingen worden berispt.

Hiertegenover stellen wij een primaire taak van socialistisch cultuurbeleid: het garanderen van zo groot mogelijke culturele vrijheid. Juist met een emancipatorisch cultuurbegrip als uitgangspunt kan men inzien dat producenten van een stuk tegencultuur, bijvoorbeeld een muurkrant, voor alles deze vrijheid nodig hebben. Zij vragen niet om financiële steun. Subsidie kan door de daaraan inherente normering zelfs denaturerend werken. Het verlenen van subsidie op inhoudelijke gronden is meer doelmatig om in erkende organisaties de produktie van emancipatorisch te achten cultuur te stimuleren (vormingsinstituten, Proloog, de Nieuwe Linie).

En dan nog lijkt het, met het oog op mogelijke regeringswisselingen, verstandig om tevens te eisen dat er uitzicht bestaat dat op den duur de organisatie ook zonder overheidssubsidie zelfstandig kan functioneren. Zo kan een emancipatorisch cultuurbeleid op verantwoorde wijze gestalte krijgen.

Tenslotte pogen wij in het kort een aantal genoemde beleidsmotieven te plaatsen in een socialistisch cultuurbeleid. Het interne motief wordt daarbij bewust achterwege gelaten omdat het een zaak van geloof is: onaanvechtbaar en tegelijk onverdedigbaar, niet te verantwoorden.

Het *integratiemotief* impliceert een harmoniemodel: het streven naar integratie van verschillende bevolkingsgroepen lijkt ons legitiem om onwenselijke tegenstellingen zoals tussen zuilen of tussen westerse naties te overwinnen. Als het gaat om tegenstellingen tussen heersers en verdrukten of tussen rijken en armen lijkt een conflictmodel meer op zijn plaats.

Het *profijtbeginnsel* mag wat ons betreft worden toegepast op traditionele cultuur teneinde de financiële overheidssteun geleidelijk te beëindigen (ook al zou dit de ondergang van een deel der traditionele cultuur betekenen).

Het *nivelleringsmotief* ondersteunt het streven naar afbouw van financiële overheidssteun aan traditionele cultuur. Verder heeft cultuurbeleid in dit opzicht weinig betekenis. Het is immers de vraag of men aan cultuursubsidi-

dies een nivellerende werking kan geven. En ook al zou men daarin slagen dan nog is dat een slechte methode van inkomensnivellering. Verhoging van sociale uitkeringen en minimumloon is een betere methode omdat daardoor de consument zijn bestedingsvrijheid behoudt. Nog beter is de bestrijding van de oorzaken van inkomensgelijkheid, het zgn. bronnenbeleid.⁶

Permanente educatie zegt als motief van socialistisch cultuurbeleid weinig tenzij het inhoudelijk wordt gevuld. Beoordeeld moet worden of de educatie kan bijdragen aan de gewenste maatschappelijke ontwikkeling. De legitimiteit van deze inhoudelijke beoordeling is extra problematisch omdat nu ook de vrijheid van onderwijs en de financiële gelijkschakeling in het geding komen. Toch blijven de twee argumenten vóór inhoudelijke beoordeling van kracht (1. als de overheid niet inhoudelijk mag oordelen doet ze het toch maar dan stiekem en dus onverantwoord; 2. doelmatig en democratisch beleid gericht op emancipatie maakt een inhoudelijk oordeel nodig en legitiem).

Een aanvaardbare oplossing is dat de mogelijkheid van inhoudelijke beoordeling en financiële bevoordeling alleen legitiem wordt verklaard als het gaat om educatie van kiesgerechtigden. Bij het verplichte onderwijs geldt die mogelijkheid niet; wel is er de mogelijkheid om het onderwijs inhoudelijk te verbreden zodat creatieve expressie, musisch-ludische vorming en met name sociale bewustwording meer aandacht krijgen. Deze verbreding is een onderwijsbeleidsdoelstelling die ondersteuning verdient.⁷

5. Conclusies

Samenvattend geven wij puntsgewijs de voornaamste aanbevelingen voor een socialistisch cultuurbeleid. Het spreekt vanzelf dat op alle punten, vooral ook in inhoudelijk opzicht, een democratische fundering en verantwoording zijn vereist.

1. het verzekeren van volledige culturele vrijheid (geen filmkeuring, etc.);
2. het bevorderen van de verscheidenheid en vooral de vernieuwing in de culturen zodanig dat alle bevolkingsgroepen daaraan deelhebben;
3. het stimuleren en financieren van de vernieuwing in het verplichte onderwijs m.b.t. sociale bewustwording en creatieve, expressieve en musische vorming;
4. het stimuleren en financieren van wetenschappelijk onderzoek naar de relatie tussen (vormen van) cultuur en (aspecten van de) maatschappelijke ontwikkeling;
5. het stimuleren en, bij voorkeur tijdelijk, financieren van culturele activiteiten die geacht worden bij te dragen tot emancipatie van verdrukten;
6. het geleidelijk beëindigen van financiële overheidssteun aan traditionele cultuur door toepassing van het profijtbeginself.

6. *Inkomensverdeling*, WBS, Amsterdam 1968.

7. *Uitgangspunten voor onderwijsbeleid*, WBS, Amsterdam 1973.

J. J. Voogd

Enkele stellingen over socialistische cultuurpolitiek

1. De constatering dat ook cultuurpolitiek tot de *politiek* behoort wordt gelukkig steeds vaker gehoord. In de 'discussienota kunstbeleid 1972', een aantrekkelijk door ambtenaren van het ministerie van CRM geschreven stuk, is daartoe door hantering van het – overigens nooit goed uit de verf gekomen – begrip 'maatschappelijke relevantie' al een aanzet gegeven. In Vrij Nederland van 11 mei 1974 constateert Jan Kassies terecht dat 'een regering die in linkse richting de maatschappij wil hervormen... de kunstpolitiek zelf moet ontgrenzen en plaatsen in de context van sociale veranderingen'.

2. Ook in de opvallende concept-cultuurnota van de Gemeente Groningen 1973, een iedereen ter lezing aanbevolen werk, wordt 'cultuur' in die zin gedefinieerd: 'Cultuur is dat systeem van waarden en normen, dat de individu in staat stelt zich zo gedifferentieerd, genuanceerd en kritisch mogelijk op te stellen tegenover "de werkelijkheid", en hem het recht en de mogelijkheden geeft, in die werkelijkheid veranderingen aan te brengen'. Deze definitie leidt dan ook terecht tot de conclusie dat 'cultuurbeleid een politiek beleid is, dat invloed heeft op de hele maatschappij'.

In de in juni 1974 verschenen zgn. Knelpuntennota (van de Beraadsgroep Knelpunten Welzijnswetgeving) vindt men eveneens bevrijdende opmerkingen over dit aspect. 'Als centraal punt', zie blz. 11, 'komt naar voren dat welzijnsbeleid onverbreekelijk is verbonden met de noodzakelijke veranderingen in de maatschappij... Daartoe moet een veranderingsproces op gang worden gebracht, waarin het scheppen van zoveel mogelijk gelijke kansen voor ieder, een rechtvaardige spreiding van macht, kennis en inkomen en een zoveel mogelijk delen van verantwoordelijkheden als vertrekpunten gelden'. De consequentie wordt even later duidelijk getrokken, nl. dat 'voorrang wordt toegekend aan groepen mensen die geen kansen hebben gehad of nog steeds kansen missen'.

3. De erkenning dat de verantwoordelijkheid van de overheid voor de cultuur geen andere – en dus geen mindere – is dan voor welke andere

sector van het menselijk leven ook, is niet zo vanzelfsprekend als zij zou moeten zijn. Nog velen hebben moeite met de stelling dat cultuurpolitiek op één lijn dient te staan met sociaal-economische en buitenlandse politiek. Enerzijds wordt door politici zelve cultuurpolitiek vaak niet tot de echte, de harde politiek gerekend, anderzijds hoort men uit de culturele sector nog steeds geluiden dat de cultuur, en vooral de kunst, iets eigens is waar de politiek zich maar beter niet mee kan bemoeien. Bij het eerste standpunt wordt uit het oog verloren dat de geformeerdheid van degenen die zich alleen met de 'politieke politiek' willen inlaten in schrille tegenstelling staat tot de toenemende invloed van cultuur (breder: welzijn) op het leven van mensen. Bij het tweede standpunt wordt merkwaardigerwijze vanuit het culturele veld, dat zo vaak en zo terecht klaagde dat het altijd als een randverschijnsel van de samenleving werd behandeld, de cultuur nu juist weer geïsoleerd van die samenleving en in een soort heilige, zuivere ivoren toren teruggebracht, van waaruit men neerziet op het ordinaire politieke gedoe!

4. Dat de cultuur buiten het politieke krachtenveld zou kunnen staan is trouwens een vreemde, maar hardnekkige vergissing. Alsof een overheid die geen bewust cultuurbeleid voert géén politiek beleid zou voeren! Zij doet dat natuurlijk in hoge mate. Ook zich onthouden is *politiek* beleid: alleen niet verwoord en dus minder aan verantwoording onderhevig en dus minder democratisch. Een politiek cultuurbeleid is, in een democratische samenleving, per definitie een democratisch beleid. Een niet-bewust, niet-verwoord en in politieke termen niet-vertaald beleid bestendigt het bestaande, laat ogenschijnlijk pluriformiteit toe, maar bevoorrecht doorgaans de al bevoorrechten, en laat de beste kansen aan de commercieel sterksten; zonder dit uit te spreken.

Vergelijking met het persbeleid dringt zich op. Wie, terwille van de pluriformiteit, de Haagse Post wil subsidiëren, voert ongetwijfeld politiek beleid. Wie, bijv. onder de drogreden dat subsidie van de overheid de onafhankelijkheid van de pers in gevaar zou brengen, besluit niet te subsidiëren, neemt evenzeer een politieke beslissing: hij kiest voor de macht van de adverteerder, spreekt dat alleen niet uit.

5. Alles in het menselijk leven is het doen van een keuze. Dat geldt voor de politiek en dus ook voor cultuurpolitiek. Ook al stijgt de begroting van CRM zo weldadig als in het eerste jaar van den Uyl-Duisenberg-Van Doorn-Meijer: dan nog moeten keuzen worden gedaan, prioriteiten worden bepaald. Het gaat niet alleen om méér geld, het gaat om de wijze waarop en de bedoeling waarmee het geld wordt besteed.

Terecht stelt de genoemde Knelpunten-nota dat welzijnsbeleid geplaatst dient te worden in een breed perspectief van maatschappelijke veranderingen. Dat geldt ook voor het kunstbeleid in engere zin. Men ontmoet nog wel de opvatting dat althans het kunstbeleid op zichzelf beschouwd zou

moeten worden. Het welzijnsbegrip wordt dan als zo breed – en vaag – gezien dat de kunsten erin verloren dreigen te gaan.

Met alle begrip voor de scepsis ten aanzien van de vaagheid van de termen 'welzijn' en 'cultuur', wil ik toch stellen dat de kunst ('de schone kunsten') niet los kan worden gezien van die bredere begrippen. 'De' kunsten zouden een ongetwijfeld verheven, maar steriele zaak worden als ze zich niet binnen het bredere begrip 'cultuur' zouden bewegen. Kunstpolitiek is niet iets dat om der wille van zichzelf wordt bedreven; het wordt, evenals andere sectoren van het welzijnsterrein, bedreven om, simpel gezegd, iets voor mensen te bereiken. De politieke keuze is dan: wát wil je bereiken en voor wélke mensen in de eerste plaats.

6. Dat betekent dus het aangeven van prioriteiten vanuit een bepaalde maatschappelijke overtuiging, vanuit een visie op mens en samenleving. Wie dat dirigisme wil noemen (overigens ten onrechte) ga zijn gang, mits hij wel bedenke dat het zgn. vrije spel der maatschappelijke krachten ook geweldig dirigeert, alleen onzichtbaar en onverwoord. Welnu, wie oog heeft voor de onrechtvaardigheden in onze samenleving, en voor het feit dat cultuur in die samenleving nog veelal voor de alreeds bevoorrechten is, zal zijn keuze baseren op het wegnemen van ongelijkheden. In deze tijd is een werkelijk cultuurbeleid een beleid dat zich *met voorrang* richt op de mensen in de maatschappelijke achterhoede (Van Doorn), op de mensen die achter in de rij staan (W. Meijer). *Zij* vooral moeten zich bewust worden van de (vaak onrechtvaardige) samenleving waarin zij leven. *Dat is werkelijk cultuurbeleid*. Verbeteringen in die samenleving (inkomensvermogensherverdeling, machtsspreiding, sociale politiek) vormen mede cultuurbeleid.

De Universitaire Stichting Vormings Activiteiten in Groningen zegt in haar commentaar op de in het voorgaande genoemde conceptnota van de gemeente:

'In onze visie betekent dit, dat het cultuurbeleid er op gericht dient te zijn fouten, vooroordelen, opvattingen en vooral ook tegenstelling in onze maatschappij te analyseren en bloot te leggen; daarnaast dient het de mensen te stimuleren om, op grond van die analyse, deze tegenstellingen en oordelen via actief handelen uit de weg te ruimen'.

Zo is het. Of beter gezegd: zo zij het.

7. Mits verwoord en verantwoord, mits met openbaarheid en medebeslissingsrecht van burgers, mag een overheid dus hier bevorderen en daar afremmen. Niet uit bezuinigingsdrang, maar als een bewuste politieke keuze. Een kabinet met progressieve signatuur zal een ander beleid voeren als een rechts kabinet, ook al geven zij dezelfde hoeveelheid geld uit. 'De consequentie hiervan is groot: vanuit onze definitie zullen wij bepaalde soorten onderwijs, bepaalde normen, bepaalde politieke opvattingen moeten betrekken in onze activiteiten, aanvallend of steunend' (nota-Gronin-

gen). Progressief cultuurbeleid heeft als eerste taak de huidige onrechtvaardige samenleving te veranderen in een 'open en ontspannen' samenleving.

Ten overvloede wordt hierbij opgemerkt dat de overheid *niets* zal moeten *verbieden* (ook haar eigen oppositie niet; het siert haar zelfs als zij deze uitlokt!). Verbieden is censuur, en alle censuur (filmkeuring, de 'Plautus'-bevoegdheid van de burgemeester ex. art. 221 Gemeentewet, en het ministeriële toezicht op de omroep) behoort uit het cultuurbeleid te verdwijnen. Daarmee wordt ook de pluriformiteit het beste gediend. Het is merkwaardig dat nu juist altijd degenen die een progressieve overheid beschuldigen van dirigisme, zodra deze wat ingrijpende sociaal-economische maatregelen treft, degenen zijn die het eerste de pen ter hand nemen om diezelfde overheid tot ingrijpen op geestelijk terrein te bewegen, zodra toneel, beeldende kunst, omroep etc. iets brengen waardoor zij zich – al dan niet op afroep van een enkel ochtendblad – gekwetst voelen of menen dat anderen zich gekwetst (moeten) voelen. De vrijheid van meningsuiting vindt in links Nederland doorgaans betere verdedigers dan elders, al moet erkend worden dat ook in linkse kringen helaas de intolerantie soms waarneembaar is.

De vrees dat 'prioriteit' in strijd zou kunnen komen met 'pluriformiteit' behoeft dus niet te bestaan, al is de voortdurende waarschuwing voor de mogelijkheid daartoe wel nuttig. Het reeds gememoreerde zgn. vrije spel der maatschappelijke krachten is echter een grotere bedreiging van de pluriformiteit in het culturele leven.

8. Het voorgaande dient in het concrete beleid herkenbaar te zijn. De keuze voor de minst bedeeden, de kans-armen, de machtelozen moet waarneembaar zijn daar, waar bij voorrang aandacht wordt gegeven aan bijv. het bejaardenbeleid, de toegankelijkheid van bibliotheken en vormingsinstituten, het gehandicaptenbeleid, de veelal in feite nog gediscrimineerde zgn. minderheidsgroepen in de samenleving, de opbouw van oude en verkrotte wijken (met de daarbij behorende menselijke begeleiding); de voorrang, bijv. op het terrein van de kunst, aan vernieuwing en experiment boven het automatisch bestendigen van bestaande instituties; op het terrein van de sport de voorrang aan de recreatiesport boven de steun aan activiteiten en accommodaties die slechts voor weinigen zijn. Dit alles sluit niet uit dat waarden die onvervangbaar zijn (monumenten, natuurlandschappen) behouden moeten blijven, omdat het onrechtvaardig zou zijn toekomstige generaties daarvan uit te sluiten. Tot de gekozen politiek behoort ook een toekomstig mediabeleid, dat als uitgangspunt zal hebben informatie aan, inspraak van en culturele participatie van 'de burger', en dat niet als uitgangspunt zal hebben het maken van winst.

9. Nog een enkel woord over de mensen 'in het veld'. Er zal bijv. in het maatschappelijk en vormingswerk nogal wat gesaneerd kunnen en moeten

worden (waarbij overigens de bestaanssituatie van de werkers daarin niet veronachtzaamd mag worden). Die sanering is evenwel dan niet een koude sanering, die als hoofddoel heeft de bezuiniging zonder meer, maar als hoofddoel het werk gewoon beter tot zijn recht te laten komen. Aan de genoemde 'werkers in het veld' zal begrip worden gevraagd dat dit nu juist beoogt de opdracht, die zij in hun werk voelen, bevredigender te laten functioneren.

Voor wat betreft de kunstenaars zal het duidelijk zijn dat een nieuw beleid hen niet meer rekent tot 'Randseiter' in de samenleving, maar tot burgers wier bijdrage in de (letterlijke en figuurlijke) vormgeving van die nieuwe samenleving eenvoudig niet kan worden gemist. Men behoeft daarom niet in verheven termen over het kunstenaarschap te spreken. Een aanduiding dat zij een onmisbaar ambacht vervullen dat andere groepen in de samenleving niet vervullen, mag hoop ik (ook voor henzelf) voldoende zijn om duidelijk te maken dat hun plaats midden in de maatschappij is, en zulks niet om hier en daar op het puin van die samenleving een versierinkje te mogen aanbrengen.

10. Een beleid, als hier getracht aan te geven, is noch in één, noch in vier jaar te verwezenlijken. Met datgene wat gegroeid is moet rekening worden gehouden; men kan niet onbekookt met het kapmes gaan werken. En het beleid zal hier en daar stellig pijn doen, en juist wie naar een menselijker samenleving reikt zal menselijke pijn zo gering mogelijk willen doen zijn. Maar het nieuwe beleid móet wel gevoerd worden, terwille van de bijdrage van de cultuurpolitiek aan een samenleving met menselijke gelaatstrekken. Als in de huidige kabinetsperiode van dat beleid, al is het maar in zijn eerste aanzetten, iets kan worden herkend is een werkelijke daad verricht.

A. A. van Rhijn

Economische democratie

You take my live when you take the means whereby I live
Shakespeare, The Merchant of Venice

De lectuur over democratie vult hele bibliotheken. Zelfs de leeftijd van een Methusala (volgens de traditie 969 jaar) zou nauwelijks voldoende zijn om alles te lezen. Mijnerzijds wil ik thans slechts een verschil maken tussen de materiële democratie, een beginsel, en de formele democratie, de vorm tot verwezenlijking van dit beginsel.

De materiële democratie is een levensvorm, een levenshouding van eerbied voor iedere mens. Die eerbied vindt zijn grondslag in de grote waarde van iedere menselijke persoonlijkheid. Daarom dient de gelijkwaardigheid van de mensen te worden erkend. Artikel 1 van de Universele verklaring van de rechten van de mens zegt dan ook terecht dat alle mensen 'gelijk in waardigheid' zijn. De Wereldraad van kerken van 1968 in Uppsala drukte dit aldus uit: 'Christenen weten uit de bijbel dat *alle* mensen door God naar zijn beeld zijn geschapen en dat Christus voor *allen* stierf'.

De formele democratie nu verwezenlijkt de waarden en normen der materiële democratie. In het bedrijfsleven betekent dit dat de individuele werknemer invloed moet hebben, direct op het werk van zijn groep en indirect op de leiding van zijn bedrijf. Dan is hij niet meer in volstrekte afhankelijkheid een radertje in een kolossaal bedrijfsapparaat, maar wordt zijn waardigheid als mens, die verantwoordelijkheid draagt, erkend. En daarom is het de ED ook te doen.

Huidige economische orde

De economische orde van de 19e eeuw werd vooral gekarakteriseerd door drie kenmerken: 1. de ondernemingswijze produktie, 2. de vrijheid van de ondernemer, 3. het marktmechanisme van vraag en aanbod. Dit werd als de 'natuurlijke' orde beschouwd. Wat dit begrip 'natuurlijk' betekent bleef daarbij in het duister. Bovendien werd met dit begrip genegeerd dat een economische orde produkt is van menselijke activiteit.

De hier geschetste vroegere orde is onherkenbaar veranderd. Wat de *ondernemingswijze produktie* betreft. Naast particuliere ondernemingen kennen wij overheidsbedrijven (bijv. openbare nutsbedrijven), bedrijven

waarin de overheid participeert (bijv. de Hoogovens) en bedrijven die wegens hun benarde economische positie financieel worden gesteund (bijv. de confectie). In de gehele industriepolitiek toont de overheid een grote activiteit.¹

De *vrijheid van de ondernemer* is door de overheid aan grote beperkingen onderworpen. Ik denk bijv. aan het eisen van een vergunning voor het beginnen van een onderneming, het stellen van vestigingseisen, het reguleren van investeringen in de Randstad.

Ook de werking van het *marktmechanisme* is sterk aan banden gelegd. Dat geldt de arbeidsvoorwaarden (bijv. verbindendverklaring CAO, minimumloon, de gehele sociale wetgeving). Het geldt ook voor de prijzen (bijv. aanmelden en goedkeuren van prijzen, maximumprijzen, toezicht op kartelvorming).

In het begin van deze eeuw schreef de socioloog Werner Sombart drie dikke delen over: Frühkapitalismus, Hochkapitalismus en Spätkapitalismus. Reeds toen constateerde hij dat het kapitalisme zijn eerste 'grijze haren' begon te vertonen. Sedertdien is het kapitalisme in zijn oorspronkelijke vorm een ineengeschrompelde en afgeleefde grijsaard geworden of eigenlijk al reeds begraven.

In deze economische orde, die nog steeds verder in gunstige zin moet worden ontwikkeld, gaan wij de ED plaatsen.

Nationalisatie

Bovenstaande betekent dus dat de nationalisatie als algemeen economische orde wordt afgewezen.

Er is een tijd geweest dat de nationalisatie in het middelpunt der belangstelling stond. Dat was in de jaren vlak na het einde van de Eerste Wereldoorlog. In 1920 verscheen het Socialisatierapport der SDAP waarin uitvoerig de lijnen waren aangegeven waarlangs geleidelijk tot socialisatie zou moeten worden overgegaan. Naar aanleiding van dit rapport benoemde de regering een staatscommissie onder leiding van de toenmalige RK fractieleider prof. dr. W. H. Nolens. Maar het werk van deze commissie ging als een nachtkaaers uit. Dat was zeker niet te wijten aan de persoon van de voorzitter. Want het 'nolens volens' was destijds de grond voor vele politieke beslissingen.

De oorzaak van deze ontwikkeling was dat de algemene belangstelling voor nationalisatie maar van zeer korte duur is geweest. SDAP en NVV trokken daaruit de consequenties. Zij publiceerden in 1923 een geheel ander rapport *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap*, onderwerpen die vele jaren de sociaal-economische discussie zouden beheersen.

1. Vereniging voor de staathuishoudkunde, *De industriële sector-structuurpolitiek*, Preadviezen en Verslag, Den Haag 1971. Voorts: *Industriepolitiek* door W. J. van Gelder e.a., WBS-cahier, Kluwer, Deventer 1973.

In West-Europa heeft, behalve in Engeland, de nationalisatie haar glans verloren. Van een algemeen gesteld principe is zij geworden tot een middel dat in bepaalde gevallen doelmatig kan zijn (bijv. nationalisatie van grond daar waar grote speculatiewinsten dreigen). De overheid grijpt zo nodig krachtig in op de beschikkingsmacht van de eigendom. Waarom zou men zich dan de enorme moeilijkheden van een algemene nationalisatie (schadevergoeding!) op de hals halen?

Bovendien bleek de ervaring met nationalisatie in communistisch Rusland heel onaantrekkelijk. Er werd een gigantisch staatsapparaat opgebouwd dat het economische leven van bovenaf beheerste. Op allerlei vrijheden wordt grote inbreuk gemaakt. Ook de activiteit der vakbeweging is zeer beperkt doordat zij een onderdeel van het enorme apparaat van staat en partij uitmaakt. Dezelfde opbouw ziet men in andere Oosteuropese landen als bijv. de DDR.²

Alleen in Engeland is de nationalisatiepolitiek nog actueel. De vakbeweging heeft daar een overwegende invloed op de Labourpartij. Nu is de Engelse vakbeweging oerconservatief. Dit conservatisme toont zij door koestering van het oude nationale isolement in haar verzet tegen de EEG. Zij toont dit ook door een strijd tegen het kapitalisme alsof wij nog in de 19e eeuw leefden. Medezeggenschap, als op het continent, wordt gezien als een ongeoorloofde steun aan de huidige orde.³

Intussen waren de partiële nationalisaties na de oorlog in Engeland ingevoerd geen succes.⁴ In de latere tijd was het al niet beter. De nationalisatie der kolenmijnen heeft niet kunnen voorkomen dat kort geleden een grote staking uitbrak tengevolge waarvan de werkweek door gebrek aan energie tot drie dagen moest worden teruggebracht en het land door een economische afgrond werd bedreigd. Thans bestaat het plan om de gehele scheepsbouw waarin de overheid reeds sterk financieel is geïnteresseerd te nationaliseren. Het gaat de scheepsbouw in Engeland slecht. Het aandeel in de wereldscheepsbouw is van 50% tot 5% teruggelopen. Op deze wijze wordt het aan de gemeenschap brengen van bedrijven een 'stropen'nationalisatie. Geheel tegen de aanvankelijke bedoeling.

Van de nationalisatie moet de ED het derhalve niet hebben.

Overheid en vrijheid

Van liberale zijde is gezegd dat de overheid in het sociaal-economische als scheidsrechter moest optreden. In voetbaltermen gesproken moet de over-

2. Albeda, 'Vakbeweging in de DDR', *ESB* van 10 juli 1974, p. 587. Voorts *De onderneming van 27 oktober 1972*, 'Medezeggenschap in de DDR, een onbekend begrip'.

3. Aldus ook *Participation in Industry*, edited bij Campell Balfour, London 1973, p. 167-168.

4. *De les van de na-oorlogse nationalisaties*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1950; J. R. Toussaint, *De Labour Partij en de Britse Volkshuishouding*, Schiedam 1965; Cleve Jenkins, *Power at the top, a critical survey of the nationalised industries*, Londen 1962.

heid niet als scheidsrechter optreden maar als captain. Voor het verwerken der ED is een krachtig ingrijpen der overheid nodig.

U hoort de vraag al: waar blijft dan de vrijheid?

De vrijheid is een kreet geworden, waarbij ieder het zijne denkt. Vrijheid is geen bandeloosheid. Het is niet de vrijheid van de 'jungle'. Altijd is vrijheid een vrijheid in gebondenheid, terwille van de geregelde samenleving met anderen. Onderscheid moet ook worden gemaakt tussen formele en werkelijke vrijheid, gepaste en ongepaste vrijheden. Van zeer veel belang is de vraag of de vrijheid van de weinigen of de vrijheid van de grote massa wordt nagestreefd. Een beperking van de vrijheid van de weinigen kan een zeer grote verruiming van de vrijheid voor de grote massa betekenen.⁵

Wat de ED nu brengt is een wenselijke, werkelijke, gepaste vrijheid voor de grote massa. De overheid is hier geen *bedreigster* der vrijheid. Zij is hier de *hulp* tot de vrijheid. Het ideaal is dan ook niet vrijheid *van* overheidsbemoeiing, maar, waar nodig, vrijheid *door* overheidsbemoeiing. Mannheim heeft dit alles kernachtig samengevat in zijn leuze 'Planning voor vrijheid'.⁶

Het belang van een model

Tegenwoordig worden de Nederlandse arbeidsverhoudingen dikwijls samengevat in een model. Dr. A. Peper heeft een omschrijving van het begrip model gegeven.⁷ Hij ziet het model als een middel om 'ordening in de gebeurtenissen, feiten en ontwikkelingen aan te brengen'. Met een aanhaling van een andere schrijver noemt hij een model 'een werkbasis, een complex voorstellingen die ons in staat stellen begripsmatig een sociaal verschijnsel te verklaren'. Terecht legt de socioloog als man van wetenschap hier de nadruk op het 'verklaren' der feitelijke verhoudingen. Maar er is hier toch meer aan de hand. Want de modellen worden ook gehanteerd in de sociale politiek. En in de sociale politiek gaat het niet om het feit, maar om de norm, niet om het zijn, maar om het behoren, niet om het verklaren van een bepaalde samenleving, maar om het streven naar een andere.

Zo heeft het *integratiemodel*⁸ gedurende vele jaren RK en protestants-christelijke kringen vanuit het beginsel der solidariteit geïnspireerd. Het sociale leven behoorde op levensbeschouwelijke gronden te worden gekenmerkt door harmonie. Vandaar het streven naar organen voor een integratie van werkgevers en werknemers (bijv. PBO). Maar bij dit normatieve streven werden de feitelijke tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers

5. E. H. Carr, *The New Society*, Londen 1951, p. 109.

6. Karl Mannheim, *Diagnose van onze tijd*, p. 25. Aldus ook Erich Fromm, *The Fear of Freedom*, Londen 1950, p. 235.

7. 'De Nederlandse arbeidsverhoudingen: coalitiemodel in wording', *ESB* van 11 oktober 1972, p. 961.

8. Definitie integratie: 'het maken tot of opnemen in een geheel' (Van Dale).

mers te veel genegeerd. Het integratiemodel bleek daardoor niet bruikbaar.

Het andere uiterste, het *conflictmodel*, wordt gehanteerd door hen die zich levensbeschouwelijk met de klassenstrijd verwant gevoelen. Zij willen door een strijd van steeds tegenover elkaar staande groepen tot een geheel nieuwe opbouw der sociale samenleving komen. Maar ook dit model is als norm onbruikbaar omdat voortdurende polarisatie tot slijting en niet tot verbetering der samenleving leidt. ED zal daarom een ander model moeten kiezen.

Medezeggenschap

Medezeggenschap moet in de ED een centrale plaats innemen. Ze omvat medeweten (informatie), medespreken (overleg en advies) en medebeslissen. Er zal in de praktijk een geleidelijke verschuiving moeten plaatsvinden van medeweten naar medebeslissen. Dat proces kost tijd, maar is vrucht dragend. Voor mij is de medezeggenschap dus zeker geen 'fopspeen'.⁹ Bij medezeggenschap moet worden uitgegaan van het *participatiemodel*. Wie participeert neemt deel. Welnu, dat is nu juist wat hier gebeurt. Bestaande tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers worden daarbij niet genegeerd als in het integratiemodel. Want de onderneming is geen gemeenschap maar een samenlevingsverband. Een onopgeloste tegenstelling kan uiteindelijk bijv. tot een staking leiden. Maar partijen weten dat zij straks het samenlevingsverband zullen herstellen omdat zij elkaar bepaald nodig hebben; een gedachte die het conflictmodel met zijn voortdurende polarisatie negeert. Slechts kunnen de organen der medezeggenschap gedurende de staking niet normaal functioneren.

Bij medezeggenschap vanuit een participatiemodel neemt de vakbeweging verantwoordelijkheid op zich. Hetzelfde wordt gesteld in een belangrijke publikatie van het Internationaal Arbeidsbureau. Daarin wordt gezegd dat participatie o.a. is: 'having a share in something for which one assumes a certain responsibility, at least morally'.¹⁰

Het is begrijpelijk dat de vakbeweging daar wel eens tegen opziet. Vandaar de gedachte: geen delen in de macht, alleen controle op de macht. Uiteraard zijn deze twee formules theoretisch duidelijk te onderscheiden. Maar in de praktijk wordt het verschil volstrekt diffuus. Wanneer bijv. een werknemersvertegenwoordiger, lid van een Raad van Commissarissen, een onderneming controleert, dan zal hij een onjuist beleid niet passief aanvaarden maar actief trachten dit beleid te wijzigen. Maar daarmee neemt hij deel aan de macht in de onderneming.

Het standpunt dat de vakbeweging in de medezeggenschap het algemeen

9. Bekende uitdrukking van wijlen prof. dr. S. Kleerekoper in zijn boekje *Medezeggenschap een illusie*, Deventer 1968.

10. *Employers' and workers' participation in planning*, International Labour Office, Genève 1971, p. 7.

belang heeft te dienen gaat te ver. Evenals iedere andere organisatie is haar taak de belangen van haar leden te behartigen. Zij dient daarmee in de eerste plaats een groepsbelang. Wel gaat dit groepsbelang dikwijls samen met het algemeen belang (bijv. streven naar een ruime werkgelegenheid). De grens tussen groepsbelang en algemeen belang is daarbij dikwijls moeilijk te trekken. Albeda gaf de vakbeweging een m.i. aantrekkelijke formule: 'algemeen belang als grens, niet als richtsnoer'.¹¹

Raad van Commissarissen (RvC)

De RvC is een der organen waarin de medezeggenschap moet worden belichaamd. Onze tegenwoordige Structuurwet is hier onvoldoende. De Raad stelt zichzelf samen. Maar o.a. de ondernemingsraad kan tegen de benoeming van een bepaald persoon bezwaar maken. De voorgenomen benoeming van een lid van de RvC kan dan alleen doorgaan indien de SER het bezwaar van de OR ongegrond acht.

Mijn bezwaar gaat tegen het beginsel van coöptatie. Dat is een beginsel uit de regententijd. De RvC moet paritetisch worden samengesteld en wel voor de helft door de werknemers en voor de helft door de aandeelhouders. Aldus ook terecht het Verkiezingsprogram 1971-1975 van de PvdA. West-Duitsland kent een dergelijk paritetische samenstelling van de RvC voor de Monttanindustrie (mijnbouw, ijzer- en staalindustrie) reeds bijna 25 jaren. Het systeem werkt bevredigend. In het overige bedrijfsleven behoeft slechts $\frac{1}{3}$ deel van de RvC uit werknemersvertegenwoordigers te bestaan. De regering-Brandt-Scheel heeft in het voorjaar een wetsontwerp ingediend om de regeling van de Monttanindustrie algemeen te maken.¹²

Ook in de EEG is de medezeggenschap van de werknemers in de RvC aan de orde. Het Europese parlement heeft zich, in overeenstemming met de Europese vakbeweging¹³, verenigd met een model voor de 'Europese NV' waarbij $\frac{1}{3}$ deel der leden door de werknemers wordt benoemd, $\frac{1}{3}$ deel door de aandeelhouders en het overblijvende derde deel door deze beide groepen tezamen. Daarbij is gevolgd het model Estel NV, de overkoepelende maatschappij van Hoogovens-Hoesch.¹⁴ Het woord is nu aan de Raad van ministers van de EEG om tot een beslissing te komen.

Voor ons land is deze Europese ontwikkeling een reden te meer om de samenstelling van de RvC in de Structuurwet te veranderen.

11. 'Vakbeweging en algemeen belang', *Evangelie en Maatschappij*, april 1962, p. 150-157.

12. Over dit wetsontwerp schreef ik uitvoerig in *Intermediair* van 14 juni 1974.

13. Aldus het orgaan van het NVV, *De Vakbeweging* van 18 juli 1974, p. 31 e.v.

14. In *Maatschappijbelangen*, juni 1974 (p. 411-413) toont de werknemerscommissaris J. J. C. Geluk zich gelukkig met de Estelregeling.

De Ondernemingsraad (OR)

Ook de OR is in de ED een belangrijk orgaan.

a. Over de *samenstelling* van de OR lopen de meningen thans sterk uiteen. Het gaat over de vraag of de ondernemer in de OR zitting moet hebben. Zij die hem uit de OR willen verwijderen wensen een Personeelsraad. In S & D van juli II. (p. 351-353) heb ik de aanwezigheid van de ondernemer krachtig verdedigd. Ik zou slechts in herhalingen vervallen door dit opnieuw te doen.

Nog verder dan het voorstel van een Personeelsraad gaat een plan van de voorzitter van het CNV Lanser¹⁵ en de hoogleraar Van Zuthem.¹⁶ Zij willen de OR en de RvC samenvoegen tot één nieuw bestuursorgaan. De OR verdwijnt dan. Ik zie in dit voorstel, dat nog nader moet worden uitgewerkt, volstrekt geen heil. De functies van OR en RvC zijn zeer verschillend. De RvC heeft het algemene toezicht; de OR het dagelijks contact met de werkgever. Dit verschil in taak vraagt bij benoemingen ook een verschil in deskundigheid der leden. Bovendien: het nieuwe bestuursorgaan is veel te groot voor het dagelijkse overleg met de werkgever. Daarvoor zou dus toch weer een herleefde OR moeten komen.

Ook de PPR heeft in een nota Medezeggenschap in de onderneming een nieuw plan ontwikkeld. De OR moet worden omgebouwd tot een 'bedrijfsparlement'. Als leuze klinkt zoiets aantrekkelijk, maar daarmee is ook alles gezegd. Het is immers een ijdel pogen om begrippen uit de staatkundige democratie zonder meer op de bedrijfsdemocratie te willen overplanten. De verhouding parlement - minister is onvergelykbaar met de verhouding ondernemer - werknemers - aandeelhouders.¹⁷

Drs. W. Top wil het begrip bedrijfparlement gebruiken om aan de OR o.a. de rechten van enquête, initiatief en interpellatie toe te kennen.¹⁸ Daar de vakbond reeds het recht van enquête heeft en deze over de toepassing van een dergelijk diep-ingrijpend recht veel objectiever en deskundiger zal oordelen dan de OR, zie ik de noodzaak van een doublure niet in. De rechten van initiatief en interpellatie zullen, uiteraard bij de OR aangepast, in een volgroeiende OR zeker moeten kunnen worden uitgeoefend. Artikel 23 lid 2 van de wet geeft daarvoor reeds een behoorlijke aanloop. Is dit onvoldoende, dan bestaat de gelegenheid bij de wijziging van de wet, die thans bij de SER in voorbereiding is, daarin te voorzien,

15. *De Gids* van 27 februari 1974.

16. *Beginsel en Bedrijf*, orgaan van de Christelijke Bedrijfsbond HBV van 23 maart 1972; *Trouw* van 5 april 1974.

17. In mijn boekje *Arbeider of medewerker, Nieuwe gedachten over de medezeggenschap in het bedrijfsleven* (Assen 1969), p. 45, heb ik 9 verschillen tussen staatkundige democratie en bedrijfsdemocratie genoemd.

18. In een artikel 'Naar een Personeelsraad?' in *ESB* van 24 juli 1974, p. 630-631.

eventueel door deze rechten aan de werknemersleden van de OR uitdrukkelijk toe te kennen. Daarvoor is geen bedrijfsparlement nodig.

b. Thans de *bevoegdheden* van de OR. In de wet van 1950 waren de bevoegdheden van de OR nog zeer bescheiden. De wet van 1971 heeft deze belangrijk uitgebreid. Thans is bij de SER opnieuw een ministerieel verzoek om advies in behandeling. Aangenomen mag worden dat hieruit een nieuwe uitbreiding van bevoegdheden zal volgen. Zo zal de OR in bepaalde gevallen een beroep op de ondernemingskamer van het gerechtshof in Amsterdam moeten worden gegeven. M.i. is dit de juiste weg, al zullen uiteraard niet te veel nieuwe taken moeten worden opgedragen als de oude nog niet tot ontwikkeling zijn gekomen.

De bevoegdheden van de OR liggen zowel op sociaal als op economisch terrein. Een resolutie van het Verbondsbestuur van het NVV voor de verbondsvergadering van 23 maart jl. wenste dat de taak van OR op economisch terrein uitsluitend controlerend en niet medebeslissend zou zijn. Naar mijn mening zijn bij een discussie en beslissing sociale en economische onderwerpen zo nauw onderling verweven dat een dergelijke scheiding niet uitvoerbaar is. Wil de medezeggenschap in de ED slagen dan zal de OR voor haar standpunt op *beide* terreinen verantwoordelijkheid moeten dragen.

De basisdemocratie

Heel belangrijk ook is de ED aan de voet. Want dan gaat het om de werksituatie van de individuele werknemer. Er zal met name een geregelde communicatie moeten zijn zowel in de lijn naar boven als in de lijn naar beneden.

Bij dit onderwerp valt al gauw het woord 'Arbeiderszelfbestuur', daargelaten welke vorm men er precies onder verstaat. Een interessante poging om arbeiderszelfbestuur toe te passen zijn, zoals bekend, de arbeidersraden in Joegoslavië. Er is over dit onderwerp een overstelpende hoeveelheid binnenlandse (M. J. Broekmeijer!) en buitenlandse literatuur verschenen.¹⁹ Uit de gehele literatuur blijkt dat het arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië, hoe belangrijk ook als experiment, nog heel wat tekortkomingen vertoont. Zij die desalniettemin het arbeiderszelfbestuur naar Neder-

19. De meest belangrijke recente Nederlandse publikatie lijkt mij die van R. M. Boonzajer Flaes en J. Ramondt, *Autocratie en Democratie, Arbeiderszelfbestuur in rijke en arme Joegoslavische ondernemingen*, Universitaire Pers Rotterdam. Flaes heeft daarop nog een aanvulling gegeven in een artikel in *ESB* van 27 maart 1974 (p. 258-261), 'Decentralisatie in de derde fase van het arbeiderszelfbestuur'.

Wat men niet zou verwachten: ook Amerika kent een beweging voor arbeiderszelfbestuur. Drs. H. W. G. Peer schrijft daarover in *Intermediair* van 22 maart 1974, p. 25 e.v. onder de titel *Een model voor arbeiderszelfbestuur*. Een interessante poging tot inschakeling van de werknemers aan de voet vormen in Noorwegen de 'autonome groepen' van werknemers (*NRct/Handelsblad* van 7 augustus II.).

land zouden willen overplanten zullen moeten beginnen met het verschil in sociaal-economische verhoudingen tussen Nederland en Joegoslavië in rekening te brengen. Joegoslavië is een nog overwegend agrarisch land, met de wens te industrialiseren, met een alles beheersende communistische partij, met vele honderdduizenden Joegoslavische werknemers in het buitenland enz., alles geheel anders dan in Nederland.

Daarentegen zijn in Joegoslavië wel enkele ervaringen met werkoverleg aan de voet opgedaan die voor een basisdemocratie van betekenis zijn. In het algemeen zal aan de medezeggenschap op de werkvloer veel meer aandacht moeten worden gegeven dan tot nu toe. Het WBS-cahier over dit onderwerp zal hierin hopelijk voorzien.

Bedrijvenwerk

In de jaren na 1945 gevoelden de gewone werknemers in de onderneming, steeds mondiger geworden, zich steeds minder betrokken bij de intense behandeling van de macro-economische problemen aan de top. Er ontstond daardoor in de vakbeweging een zekere vervreemding tussen leiding en leden. Waarschuwingen waren daarbij ledenverlies en wilde stakingen, geleid door plotseling opduikende actiecomités. Voor de vakvereniging was er dus alle aanleiding om zich in plaats van met massale behandeling meer met de individuele werknemer te gaan bezighouden.

Hiermede is de achtergrond van het bedrijvenwerk gegeven. Daardoor is de vakbond aanwezig op het niveau van het bedrijf. Het beter functioneren van de bond in de onderneming moet de lossere band tussen leiding en leden weer versterken.

De centrale figuur in het bedrijvenwerk is de bedrijfscontactman. Het is een onbezoldigde functionaris die door het districtshoofd van de bond uit de werknemers van het bedrijf, in overleg met het personeel, voor een bepaalde tijd wordt benoemd. Zijn taak is de verbinding te leggen enerzijds tussen de werknemers en de vakbond en anderzijds tussen de vakbond en de werknemers. Bij het steeds groter en onoverzichtelijker worden der ondernemingen zal hij een steun zijn van 'de kleine man in de grote organisatie'. Met erkenning van het grote belang van dit bedrijvenwerk rijst toch de vraag: hoe wordt nu de verhouding tussen OR en bedrijfscontactman?

De terreinen zijn nog niet duidelijk afgebakend. Maar uiteraard is de kans levensgroot dat het hier tot conflicten komt. Wij krijgen dan immers een interne en een externe vertegenwoordiging van het personeel. Minister Boersma heeft in maart van dit jaar de SER gevraagd hem over het bedrijvenwerk te adviseren. Daarbij worden nader enkele punten genoemd waarover advies wordt verlangd. Maar de verhouding OR - bedrijvenwerk wordt daarbij helaas niet genoemd. Het is zeer te hopen dat de SER hierover toch haar licht zal laten schijnen.

Naar mijn mening moet worden voorkomen dat de bedrijfscontactman de

OR gaat overheersen en verdringen. Ik neem direct aan dat dit niet de bedoeling is. Maar het zou niet de eerste keer zijn dat een instituut een volstrekt eigen leven gaat leiden, geheel los van de aanvankelijk bedoelde opzet. Wordt de OR een levenloos orgaan, dan zou de bedrijfscontactman het karakter krijgen van de shopsteward in Engeland, aan werknemerszijde de centrale figuur in de onderneming.²⁰ Voor de doorvoering der ED zou dit zeer te betreuren zijn. Want de OR bestaat niet uit één man, die alleen gemakkelijk een dictatoriale positie inneemt, zoals de shopsteward, maar uit een veelheid van personen uit de onderneming die allen bij de medezeggenschap worden betrokken. Bovendien groeit de OR geleidelijk naar een medebeslissen in belangrijke economische beleidsvragen, een taak die geheel buiten de belangstelling van de shopsteward valt.

Voorlopig meen ik optimistisch te mogen zijn over het probleem OR - bedrijvenwerk. In een interview in de De Vakbeweging van 14 maart 1974 heeft het lid van het Verbondsbestuur van het NVV Frans Drabbe gezegd: 'Het bondswerk (moet) in de bedrijven functioneren met een voedende functie ten opzichte van de OR. Beide moeten in voortdurende wisselwerking en overleg naast elkaar staan'.

Op deze grondslag is een goede oplossing verzekerd.

Men ziet: er is voor de ED nog heel wat te doen!

20. Over de plaats van de shopsteward in Engeland schreef ik uitvoerig in *ESB* van 18 augustus 1972, p. 731-733. De shopsteward is: propagandist (nieuwē leden vakbond), informateur (voor vakbond en leden), controleur (naleving arbeidsvoorwaarden) en dikwijls ook onderhandelaar (verbetering arbeidsvoorwaarden).

W. Wierda

De Defensienota 1974-1983

Bericht, beschouwing en raad

Wie nu echt eens wil weten, hoe het er met de Nederlandse defensiepolitiek voorstaat zonder afgeleid te worden door bijkomstigheden, die de populaire pers dagelijks verlevendigen, kan terecht bij het toch niet al te uitgebreide boekwerk 'Om de veiligheid van het Bestaan. Defensiebeleid in de jaren 1974-1983.' Dit laatste jaartal klinkt wat ambitieus, maar de minister haast zich te verklaren, dat hij voor de jaren na 1977 slechts 'aanwijzingen' beoogt te geven.

Op enkele gedeelten na – het gedeelte over de landmacht is in vrij duister proza vervat – is het een goed leesbaar en duidelijk stuk. Het gaat zich niet te buiten aan uitvoerige en emotioneel gekleurde beschouwingen over boze vijanden en hechte bondgenootschappen, bevat wel bondige en zakelijke beginseluitspraken, die voor geen dubbele uitleg vatbaar zijn en komt dan tot de hoofddoelstelling van de Nederlandse defensie-organisatie: 'Het ondersteunen van het veiligheidsbeleid door middel van een krijgsmacht'. Hoe die krijgsmacht eruit zal zien, wordt later uit de doeken gedaan.

Opvallend is, maar dat kan een heel plausibele reden hebben, dat de minister van Buitenlandse Zaken de nota niet mede heeft ondertekend, wat tot op heden altijd wel de gewoonte was.

De voor de hand liggende vraag luidt of de omvang en de organisatie van die krijgsmacht is toegesneden op een schatting der internationale politieke situatie, de aanbevelingen van het bondgenootschap gehoord of op de eigen huidige financiële mogelijkheden. Ook dat staat er in. Het beleid is bepaald 'zowel met het oog op de noodzaak van beperking uit nationaal-financiële overwegingen als met inachtneming van de internationaal-politieke situatie'. Het is duidelijk, dat de financiën het zwaarst hebben gewogen, al zijn de gebruikelijke harde onderhandelingen tussen de minister van Defensie en zijn collega van Financiën blijkbaar voor de eerste keer niet zonder succes gebleken.

In het voorbijgaan wordt nog even opgemerkt, 'dat op korte termijn niet alles kan worden verwezenlijkt wat in velerlei relevante politieke basisstukken werd uitgesproken'. Mij dunkt, een duidelijke verwijzing naar Keerpunt '72. Het zal de minister best lukken aan te tonen, dat dit program vrijwel geheel kan en zal worden uitgevoerd en noch de partijraad noch de Tweede-Kamerfractie zullen er veel vingers achter kunnen krijgen. Maar wie zich nog even de sfeer van het keerpuntcongres in de herfst van 1972 voor de geest haalt en de voorstellen herleest, die toen zijn aangenomen om na de befaamde nacht van overleg weer even plotseling onder de

tafel te verdwijnen, zij het na krachtige aandrang van het partijbestuur, die kijkt toch wel met belangstelling en wellicht met zorg uit naar het congres over Vrede en Veiligheid in het voorjaar van 1975. Daar ligt het kritieke moment en niet in de komende weken of in het gebruikelijke begrotingsseizoen, waarin uit de aard der zaak de nodige spiegelgevechten zullen plaatsvinden.

Historische ontwikkeling

Elke verstandige minister van Defensie behoort in te zien, dat men niet naar believen en incidenteel in een defensiebeleid kan ingrijpen. Het zou ons te ver voeren de hele geschiedenis van 1949 af nog eens op te halen en uitvoerig uiteen te zetten, hoe we van het tijdperk van de bewapende man naar de periode van het bemande wapen zijn gegleden, van het personeelsintensieve naar het materieelintensieve zijn geëvolueerd, zij het vertraagd omdat men in Nederland niet zo snel in de gaten had wat er aan de hand was.

De ontwikkeling werd verder bepaald door het verstrekken en daarna weer vervallen van de Amerikaanse hulp, waardoor werd aangetoond, dat we eigenlijk teveel hooi op onze defensievork hadden genomen. Tot overmaat van ramp pikte minister Zijlstra ook nog de ettelijke honderden miljoenen aan 'overloop' in, het spaargeld van minister Staf, net in een periode toen staatssecretaris Calmeijer zich opmaakte – en terecht – de mechanisatie van het leger voor te bereiden en een zeer modern vliegtuig aan te schaffen. Dat kwam nogal hard aan en het klassieke redmiddel, het uitstellen van bepaalde aanschaffingen, de bekende temporisering, werd ijverig in praktijk gebracht, terwijl de exploitatiekosten toen al sterk begonnen op te lopen. In de Kamer is toen onzerzijds gesteld, dat de heer de Jong, minister van Defensie, feitelijk in een failliete boedel stapte. Daarna is het pappen en nathouden gebleven, waarbij marine en luchtmacht zich nog redelijk op de been konden houden, maar de landmacht zienderogen werd uitgehouden.

Van alle kanten is toen de wijze raad binnengestroomd en het rapport 'Doelmatig Defensiebeleid' sloeg daarbij geen slecht figuur, vooral omdat het niet kwam met incidentele aanbevelingen, voortvloeiende uit de politiek van de dag, maar met een weloverwogen en afgerond plan. Wel dient eerlijkheidshalve te worden vermeld, dat de PvdA niet het monopolie van de helderziendheid kan opeisen: ook anderen hebben aan de nieuwere inzichten bijgedragen.

De 'nota-Den Toom' was niet meer dan een achterhoedegevecht, maar de opvattingen van de minderheid der commissie-Van Rijckevorsel wijzen al aardig in de huidige richting, terwijl we de heer De Koster – hij had het rapport-Van Rijckevorsel tot zijn beschikking – moeten nageven, dat hij met zijn nota: 'Defensie, waarheen in de komende 10 jaar?' toch al een heel eind in de goede richting ging, al dienen zijn cijfers na twee jaar wel

behoorlijk te worden bijgesteld en is het personeelsbeleid al te summier aangeduid.

Minister Vredeling, dit alles indachtig of indachtig gemaakt, stond tenslotte voor de taak om uitgaande van de hem ter beschikking gestelde financiële middelen, een zo efficiënt mogelijke krijgsmacht te modelleren, waarvan het grondpatroon vastligt, en te voorzien van goed materieel om de militair te velde, om zijn eigen woorden te gebruiken, de beste overlevingskansen te bieden, als de nood aan de man mocht komen. Het vereist daarbij enige politieke behendigheid het juiste midden te vinden tussen de bezwaren, aangevoerd door bondgenootschap en bondgenoten en de oorspronkelijke eisen van het regeringsprogramma.

Nu hij daarin blijkbaar tamelijk wel geslaagd is, dienen we na te gaan hoe hij aan zijn geld komt en hoe hij het wenst te besteden.

Financiering

Het systeem van het zogenaamde defensieplafond is afgeschaft. Dit hield in dat er voor een kabinetsperiode een bepaalde som werd gegarandeerd en dat de loon- en salarisstijgingen werden gecompenseerd, niet de prijzen. Het is duidelijk, dat los van alle andere overwegingen, een dergelijk systeem vandaag de dag niet meer zou werken. De prijsstijgingen zouden binnen het budget bij lange na niet meer kunnen worden opgevangen. In de praktijk is bovendien gebleken, dat de vaste garantie ook vaste armoede betekende en dat bovendien ook aan dat gegarandeerde bedrag nog werd geknabbeld, als de minister van Financiën weer eens een keer in de nesten zat.

Defensie deelt nu gewoon mee in de pot met dien verstande, 'dat de groei van de defensie-uitgaven geen gelijke tred behoeft te houden met de ontwikkeling van dit nationale inkomen'. Wie mocht denken, dat het percentage van het nationale inkomen, besteed aan de defensie, ook zou kunnen stijgen, wordt snel uit de droom geholpen door de opmerking, 'dat de regering de internationaal-politieke situatie thans niet zodanig inschat dat bij de toewijzing van de overheidsmiddelen aan de defensie-inspanning de hoogste prioriteit zou moeten worden gegeven'. Over die internationaal-politieke situatie is verschil van mening mogelijk; in de praktijk komt het erop neer, dat het percentage zal dalen.

De vraag is of een minister van Defensie, die minstens op middellange termijn moet kunnen plannen, zonder defensieplafond wel de nodige garantie heeft, dat hij de cijferreeksen, in zijn nota afgedrukt en toegelicht, kan waarmaken. Nu hij met de andere departementen meeloopt, moet maar afgewacht worden hoe hij er bij de diverse zogenaamde voorjaarsnota's afkomt – tot op heden ging dat wel – en of hij tijdens de kabinetsperiode niet zal zijn blootgesteld aan de grillen der politieke ontwikkeling, die zijn hele investeringsprogramma in de war kunnen brengen? Terwijl deze nota zich juist onderscheidt door het vaste voornemen de investeringen op een

hoger peil te brengen, wat ook bitter nodig was. Die garantie moet blijven. Investeren betekent in dit verband voornamelijk de aankoop of de vervaardiging van wapensystemen. De minister wijdt aan de verwerving dezer systemen enige behartigenswaardige opmerkingen van wat filosofische aard, waarop we hier helaas niet kunnen ingaan. In de Amerikaanse pers is hieraan trouwens de laatste tijd veel aandacht besteed en het is te hopen, dat de daar ontwikkelde opvattingen ook hier een ernstig onderwerp van discussie zullen uitmaken.

Bondgenootschap en specialisatie

Aan het lidmaatschap van de Atlantische verdragsorganisatie wordt in de nota onverkort vastgehouden. Na de ontwikkelingen in Portugal, Griekenland en de Verenigde Staten gelden de traditionele bezwaren al helemaal niet meer. Wat niet wil zeggen, dat er niet behoorlijk moet worden gesleuteld aan het politiek en technisch functioneren van de verdragsorganisatie.

Wijs geworden door de financiële en organisatorische noden van het Nederlandse defensie-apparaat ben ik in maart 1970 de boer opgegaan met een pleidooi voor specialisatie. Dit pleidooi, op diverse plaatsen in Europa en Noord-Amerika gehouden, vond bijzonder weinig weerklank bij regeringsvertegenwoordigers, maar mondde toch uit in de zogenaamde resolutie van Ottawa in september 1971, ingediend door de heer Koudijs. Net zo min als de huidige minister zie ik het ervan komen, dat die specialisatie het opheffen van bepaalde delen der krijgsmachten ten gevolge zal hebben, terwijl andere delen worden versterkt of verbeterd. Wat misschien bereikt kan worden is een vermindering van de veelheid der taken per land.

Het moet tot ere van de heer Vredeling worden gezegd, dat hij deze gedachte met kracht in het internationale milieu heeft verdedigd en ook met een tamelijk stevige stok achter de deur heeft geplaatst door de aankondiging, er niet zo zeker meer van te zijn, dat Nederland in de jaren tachtig nog aan de diversiteit der op zich genomen verplichtingen zal kunnen voldoen en dat men dan op vrij drastische maatregelen zal kunnen rekenen. Zonder te beweren, dat de bondgenoten hiervan hevig zijn geschrokken, kan wel worden gesteld, dat zij er met grote aandacht naar hebben geluisterd en dat de gedachte althans doorwerkt.

Waar men wel van is geschrokken, zijn de plannen, die de Nederlandse regering bij monde van de minister van Defensie tenslotte na 14 maanden studie en overleg op de internationale tafel legde. Men weet, hoe het is afgelopen: er mag geen aanzienlijke vermindering van de Nederlandse bijdrage plaatsvinden, zolang de besprekingen over de wederzijdse vermindering der bewapening duren. Ik neem het de regering niet kwalijk, dat zij deze concessie heeft gedaan, integendeel, omdat ik over de afloop van die besprekingen een veel grotere scepsis koester dan waarvan de uitspra-

ken van sommige ministers doen blijken en ook, omdat er na een eventueel akkoord op papier nog allerlei kunstgrepen mogelijk zijn.

In de praktijk komt het erop neer, dat er meer parate onderdelen op de been blijven dan de bedoeling was en dat er meer materieel in gebruik zal blijven dan oorspronkelijk was voorzien, wat dan weer allemaal meer gaat kosten.

De Krijgsmachtdelen

De marine heeft haar plannen wel aanmerkelijk moeten besnoeien, maar komt er tenslotte toch niet slecht af. Het derde, toch al ongewoon dure bevoorradingsschip, komt er niet en dat heeft er nooit erg ingezet. Het 'aangepaste' standaardfregat als kern van een escortegroep is een pleister op de wonde, die toch wel als ernstig wordt ervaren.

Zoals in het betoog van de minderheid der commissie-Van Rijckevorsel duidelijk werd uiteengezet, is een marine een bij uitstek geschikt instrument voor crisisbeheersing en bij het in praktijk brengen van het 'aangepaste antwoord', maar aangezien ook de anderen hun deel moeten hebben zal de leiding het moeten slikken, dat er een tijdelijke verzwakking optreedt tussen het verdwijnen van de geleide-wapenkruiser 'De Zeven Provinciën' en het verschijnen van zijn vervanger.

De leiding van de luchtmacht zal verlicht ademen nu het besluit tot vervanging van de F-104-G door een vliegtuig tenslotte toch is genomen, zij het tot een kleiner aantal, maar dat is niets ongewoons. De spullen worden ingewikkelder, duurder, maar kunnen ook meer presteren. Er zal nog wel een fors partijtje moeten worden geknakt en gelobbied voor de definitieve keuze is gemaakt. Politieke en commerciële overwegingen zullen daarbij een voorname rol spelen, omdat het kopen van wapensystemen tenslotte ook een vorm van 'burden-sharing' is. De Amerikanen zullen zeker niet nalaten, de Nederlandse regering daarop te wijzen.

Het opheffen van vier Nike-squadrons, luchtverdedigingsraketten voor middelbare hoogten, overigens tamelijk verouderd, is velen in het verkeerde keelgat geschoten en eerlijk gezegd, mij ook, omdat de luchtverdediging een van de essentiële elementen der Westeuropese veiligheid is. Het lijkt een aardig kluijfe voor de confessionele coalitiepartners, die nu niet meer met de herleefde vijfde divisie kunnen opereren, daar in de Kamer eens flink over te keer te gaan. Het gesukkel met de vliegveldverdediging schijnt een oplossing nabij door de verplaatsing van 5 Hawk-squadrons voor vliegtuigbestrijding op lage hoogte. Daar zijn niet zo vreselijk veel reacties op gekomen.

Ja en dan de landmacht. Zoals gezegd, het is een ingewikkeld verhaal, moeilijk te vatten voor niet-vaklieden en bovendien later in allerijl nog bijgewerkt als gevolg van de in Brussel aangevoerde bezwaren. Na lezing en herlezing blijkt de oorspronkelijke versie toch een redelijk en 'clean' plan te zijn.

Te eenvoudig gezegd worden er drie categorieën onderdelen gevormd: parate, rechtstreeks instromende mobilisabele en mobilisabele. Wat parate onderdelen zijn, weet ieder; RIM betekent, dat het materieel gereed staat, dat de snel opgeroepen dienstplichtige zijn vak nog kent en zijn oude maten terugvindt. De gewone mobilisabelen hebben iets meer tijd nodig, zijn wellicht niet zo vaardig meer en hebben iets mindere spullen. Niet vergeten moet worden, dat als het puntje bij paaltje komt, er zes bataljons minder oorlogsterkte zullen zijn, al waren die niet van de beste kwaliteit. Het aantal parate bataljons zou van 16 naar 12 worden teruggebracht met als voordeel, dat elk 'moederbataljon' een identiek RIM-bataljon zou afleveren, zoals boven beschreven. Een bijpassend logistiek apparaat zou dan de reorganisatie voltooien.

Helaas zag de minister zich gedwongen de volgende zinsnede aan het hoofdstuk over de landmacht toe te voegen: 'Bij de uitvoering van de plannen voor de Koninklijke landmacht moet ten aanzien van de parate component van het legerkorps rekening worden gehouden met de bondgenootschappelijke afspraken ten aanzien van het MBFR-overleg die een vermindering van de vredessterkte voorshands onmogelijk maken'. Als ik het wel heb, gaat de reorganisatie in zijn algemeenheid wel door, maar de parate sterkte wordt niet verminderd. Bij zee- en luchtmacht gaat de minister blijkbaar rustig verder zijn gang.

Enige kanttekeningen bij de plannen voor de landmacht zijn hier op hun plaats.

Die RIM-eenheden, zoëven genoemd, moeten snel ter plaatse zijn, 'vóór het eventueel uitbreken van vijandelijkheden'. Dat is niet eenvoudig, omdat die verplaatsing een hoogst gewichtig politiek besluit is, een signaal, dat niet zonder de bondgenoten kan worden gegeven en dat men geneigd is zo lang mogelijk uit te stellen, wat weer leidt tot onzekerheid bij de parate troepen. Over de parate troepen in Nederland, die op een dergelijk ogenblik of al eerder naar het vermoedelijke operatieterrein moeten opmarcheren, spreekt de nota niet, niet verwonderlijk overigens, omdat die procedure al jarenlang is voorzien en ook wel beoefend is, maar niettemin riskant blijft.

Bij het bespreken van de diensttijdverkortung wordt losjes gewag gemaakt van een verdere opleiding bij de parate troepen, maar juist daar regent het klachten over de zogenaamde leegloop, waarover in alle toonaarden gewreven en geschreven is, maar waarvoor nog niemand een goede oplossing heeft gevonden. Als de minister dat voor elkaar krijgt, heeft hij wel een extra medaille verdiend.

Van de zakelijke inhoud der bondgenootschappelijke bezwaren, die de nota vergezellen, ben ik niet ondersteboven. Men zou eerst eens orde op de gezamenlijke eigen zaken moeten stellen. Als die verdedigingszone of hoe men het noemen wil, in Midden-Europa perfect was georganiseerd, zou men kunnen zeggen, dat er geen steentje in het bouwsel kan worden gemist. Maar in feite is het een rammelende zaak, een situatie, die is ont-

staan als gevolg van de beslissing der heren Eisenhower en Montgomery in 1944, toen ze uitmaakten wie waar op de Normandische kust zou landen. En daar zitten we nog steeds mee: de zwakke broeders op de historisch meest bedreigde plekken, de sterkste component op een niet zo waarschijnlijk primair oorlogsterrein. Daartussendoor liggen de legerkorpsen van de Bondsrepubliek verspreid, er na 1954 tussen geschoven.

Om iedereen, ook het Nederlandse aandeel, op zijn plaats te krijgen, moeten aan choreografie grenzende bewegingen worden uitgevoerd, waarmee nogal wat tijd is gemoeid. Men onderkent vanzelfsprekend de gebreken van de situatie wel, maar niemand heeft er tot op heden krachtig op aangedrongen, er verbetering in aan te brengen, uit vrees een lawine op gang te brengen.

Het personeelsbeleid

In dit onderdeel laat de minister een volstrekt nieuw en aangenaam geluid horen, dat nog nimmer in enige defensienota werd vernomen. Men zijn overtuigende en ook nuchtere opmerkingen daarover kan ik het geheel eens zijn. Laat ons een paar zinnen citeren:

‘Uit volle overtuiging streven de ondergetekenden naar vervlechting van de militaire dienst met maatschappelijke ontwikkelingen. Zij beschouwen dit als een hoeksteen van hun personeelsbeleid.’

‘Het personeelsbeleid is gericht op het vinden van een evenwicht, dat in de krijgsmacht wordt begrepen en aanvaard’.

Hieraan zou moeten worden toegevoegd: ‘en in de maatschappij’. De krijgsmacht heeft evenzeer recht op begrip als de samenleving buiten die krijgsmacht: de liefde kan niet van één kant komen. Een volledige harmonie lijkt niet mogelijk, wrijvingspunten zullen er altijd blijven. De karakteristiek van de krijgsmacht dwingt nu eenmaal tot inperking van de persoonlijke vrijheid. De minister zet dit overigens zelf duidelijk uiteen.

Op bepaalde punten houdt hij het been stijf. Geen stakingsrecht voor militairen, geen onbeperkte toegang voor derden, van politieke derden dan tot militaire gebouwen en terreinen. Onder erkenning van de fundamentele vrijheidsrechten heeft deze bewindsman toch enige duidelijke reserves ten aanzien van het houden van betogingen en vergaderingen binnen de kazerne. Het goed functioneren van de krijgsmacht mag daardoor niet worden geschaad evenmin als de onderlinge verhoudingen tussen de militairen. En wie moeten dat dan beoordelen? De ondercommandanten, kazernecommandanten dikwijls, die helemaal niet gehoord zijn om dit soort conflicten met talrijke juridische en politieke aspecten snel en afdoende – want dat moet – op te lossen. Hier ligt een bron voor provocaties en botsingen, die vooralsnog niet is opgedroogd, ook al omdat dienstplichtigen van oudsher een grote bedrevenheid in het ‘zuigen’ hebben getoond. Hier mag wel wat nadere uitleg volgen.

Men doet de heer Vredeling eigenlijk onrecht door niet meer over dit Socialisme en Democratie 8/9 (1974) augustus/september

onderwerp te zeggen, maar dat zou alleen maar kunnen in een lang, gedegen en technisch getint artikel.

Organisatie van het ministerie

Het was, meen ik, in 1965, dat de toenmalige fractievoorzitter mij vroeg, 'eventuele punten voor een regeringsprogram, de defensie betreffend', voor hem op te stellen. In verkorte vorm weergegeven, waren onder die punten de volgende begrepen: coördinatie van zee-, land- en luchtmacht, onder meer door het invoeren van een 'horizontale' organisatie; snelle en grondige aanpassing van de militaire strafvordering aan de commune rechtspleging; codificatie en uitbouw van de rechtspositie der dienstplichtigen en verbetering van de bezoldiging. En dat was ook toen niet eens nieuw meer. Zoals men ziet, malen de politieke molens langzaam, maar er komt op de duur toch wat uit.

Onze toenmalige suggesties, door de val van het kabinet-Cals-Vondeling weer een tijdje van de kaart geveegd, zijn later weer opgedoken in het rapport van de commissie-Van Rijkevorsel en kunnen, kleine verschillen daargelaten, worden uitgevoerd, zodat een gecoördineerd beleid met wisselende prioriteiten voor de delen der krijgsmacht en de diverse projecten tot stand kan worden gebracht.

Het lijkt er op, dat de chefs der centrale directies, in onze visie directeuren-generaal genaamd, grote bevoegdheden zullen en moeten krijgen, die door anderen zullen moeten worden prijsgegeven. Zo is dat nu eenmaal. Die anderen zijn dan de 'gelijkgestelde' opper- en vlagofficieren, personeel en materieel bij de verschillende delen der krijgsmacht. Die gelijkstelling brengt in de eerste plaats een rang met zich mee, die gelijk is aan die van de betreffende chef van de staf/bevelhebber, die slechts voorzitter van het driemanschap en 'primus inter pares' is. Hier toch meen ik wel een onevenwichtigheid en de aanzet tot een nieuwe beleidslaag te bespeuren. Mij was één baas per krijgsmachtdeel met enige vrij hoge stafofficieren onder zich, liever geweest. Er is diep over nagedacht en veel over gesproken, maar een juiste oplossing lijkt niet gevonden te zijn.

De minister schijnt ook enige orde te willen brengen in de diverse adviesorganen. Sommige hebben zichzelf overleefd, andere zijn aan wijziging toe. De Defensiecommissie, de Nationale Raad Welzijn Militairen, de Stumik, het Georganiseerd Overleg, alles komt op de helling. Misschien kunnen we ooit bereiken, dat er, afgezien van het GO een advieslichaam komt voor technische en financiële aangelegenheden en een voor het personeelsbeleid in de ruimste zin, een Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht gezegd.

Aan het slot van deze beschouwing gekomen, is het verleidelijk om te gaan filosoferen over de mogelijke politieke implicaties van deze nota, niet voor de onmiddellijke toekomst, maar zo voor de jaren 1975/1976. De huidige

progressieve coalitiepartners zitten wat de defensie betreft, bepaald niet meer op dezelfde lijn en met een zelfde sterkteverhouding kan niet worden gerekend. Er zal steun van elders moeten komen en die steun zal wel wat moeten kosten. Het is te hopen, dat in de eerstvolgende partijraadsvergadering en op het congres in 1975 deze realiteit goed voor ogen wordt gehouden.

De pen op papier

Vergeet de tijdschriften niet

Hoewel Roethof in S & D van mei 1974 een lang en goed opgebouwd artikel heeft geschreven over een zinnig en verantwoord multimediebeleid, heeft hij toch nog wat vergeten hetgeen ook duidelijk blijkt uit de conclusies 3 en 4 aan het slot van zijn artikel. Roethof is namelijk vergeten de belangrijke plaats te vermelden die de tijdschriften voor een democratische samenleving als de onze innemen. Misschien heeft hij bij het woord tijdschriften meer gedacht aan de grote publiekstijdschriften als VIVA en Nieuwe Revue – die in belangrijke mate een commercieel object zijn – en vergeten dat er ook tijdschriften zijn als het Waddenbulletin, Wordt Vervolgd van Amnesty International en de vele verenigingsbladen zoals de vakbondspers. Er zijn veel meer gezinnen in ons land waar meer dan één van juist deze tijdschriften komen dan dagbladen.

Roethofs conclusie ‘... dat de werkelijke keuzevrijheid van de consument is aangetast, ...’ is verder niet geheel juist t.a.v. de dagbladen, omdat door de ontzuiling van onze samenleving de dagbladen als spreekbuizen van de diverse zuilen een steeds mindere rol spelen. Die conclusie gaat veel meer op ten aanzien van de tijdschriften. Natuurlijk spelen die vaak nog wel een rol in het restant van ons zuilensysteem, maar daarnaast zijn ze spreekbuis van tal van andere groepen, organisaties, bewegingen en verenigingen, die niet voortkomen uit dat zuilensysteem maar het vaak juist hebben doorbroken.

Het is jammer dat Roethof er niet op heeft gewezen dat de veelvormigheid van onze samenleving zich juist in de tijdschriften manifesteert. En daarmee bedoel ik – nogmaals gezegd – beslist niet de publiekstijdschriften. Daarom heeft hij waarschijnlijk de dagbladpers als ‘...het meest acute knelpunt...’ genoemd en niet vermeld dat het huidige beleid van de overheid tegenover de tijdschriften een groter gevaar inhoudt voor de keuzevrijheid van de consument, beter gezegd: voor het functioneren van ons democratisch stelsel.

Om een voorbeeld te noemen: de porttarieven voor tijdschriften zijn bijna 50% hoger dan die voor dagbladen. En juist deze kosten drukken heel zwaar op voor onze samenleving zulke belangrijke uitgaven als Waddenbulletin, Wordt Vervolgd, enz. De publiekstijdschriften hebben hier heel wat minder hinder van.

Roethof zegt dat de overheid het tot haar eerste taak zou moeten rekenen ‘...het wederom tot stand komen van een geschakeerde pers...’. Naar mijn

mening is dat t.a.v. de dagbladen beslist niet zo urgent als Roethof doet voorkomen. De overheid zou zich beter kunnen richten op de taak een geschakeerde tijdschriftenpers in stand te houden. Zij zou dan kunnen beginnen met de hulpmaatregel die indertijd voor de pers is genomen, namelijk een verlaging van de portiekosten, ook van toepassing te laten worden voor de tijdschriften. Daarmee zou dan het proces van meningsvorming in onze samenleving veel minder geholpen worden dan door steun aan dagbladen waar steeds minder lezers belangstelling voor hebben. Zolang er zo'n groot verschil is tussen de portiekosten voor dagbladen en voor tijdschriften kan er gesproken worden van een onaanvaardbare discriminatie van een juist in deze tijd zo'n belangrijk medium als het tijdschrift. Uit de intentie van Roethofs artikel moet ik wel concluderen dat Roethof het hierin met mij eens is.

Johan S. Wijne

Gewestvorming

In mijn artikel over gewestvorming (S & D, april 1974) constateerde ik onder meer dat de discussies over onze bestuurlijke organisatie niet meer beheerst worden door de vraag of er iets moet veranderen en of er gewesten moeten komen. Dat blijkt ook weer uit de reacties van P. Bordewijk en L. Jonker. Beiden stellen met mij dat een verandering van onze bestuurlijke organisatie noodzakelijk is en dat er gewesten moeten komen. Hun opmerkingen betreffen vooral drie punten: wat willen wij en kunnen wij met gewestvorming bereiken, welk takenpakket moeten de gewesten hebben en welke omvang?

Allereerst de doeleinden van de gewestvorming. Ik ben het volkomen met Jonker eens dat gewestvorming geen middel is tegen alle kwalen. Inderdaad zal ook nadat overal gewesten gevormd zijn een probleem blijven dat de mogelijkheid tot (integrale) beleidsbepaling en beleidsuitvoering nog niet zonder meer betekent dat het ook echt gebeurt. Daarvoor zijn de politieke wil en financiën nodig. Betekent dat nu dat gewestvorming toch niet veel zal uithalen? Bepaald niet. Een van de belangrijkste doeleinden van die gewestvorming is door het scheppen van geëigende bestuurlijke kaders het weer of beter mogelijk maken greep te krijgen op de maatschappelijke ontwikkeling door (integrale) beleidsplanning, beleidsbepaling en beleidsuitvoering.

Daarnaast gelden twee andere hoofddoeleinden:

- a. Het scheppen van een kader dat groot genoeg is, een voldoende groot draagvlak heeft om én democratisch én doelmatig tal van taken te kunnen uitvoeren.
- b. Het vormen van bestuurlijke eenheden die groot genoeg en sterk genoeg zijn om de meer dan ooit noodzakelijke decentralisatie, anders ge-

zegd herverkaveling van rijkstaken en provinciale taken mogelijk te maken.

Ik wil niet ontkennen dat dit een zekere verschuiving betekent ten opzichte van het WBS-rapport 'Streekgemeenten en stadsgewesten'. Ook in dat rapport werden bovengenoemde drie hoofddoeleinden gesteld, maar het is waar dat het accent meer is komen te liggen op de noodzaak een dam op te werpen tegen de steeds verdergaande centralisatie. Ook in dat opzicht zijn de ideeën van de Sectie Gewest Gemeente en Provincie van de WBS en de Tweede-Kamerfractie vrijwel identiek.

Die verschuiving in opvattingen is er overigens niet of nauwelijks ten aanzien van het takenpakket voor het gewest. Zoals gezegd blijft een van de doeleinden van de gewestvorming het zoveel mogelijk opruimen van alle gemeenschappelijke regelingen. Dat betekent dat veel van de gemeenschappelijk geregelde taken bij het gewest zullen gaan berusten. Daarnaast zal een aanpassing van de gemeentelijke indeling aan de gewestvorming onvermijdelijk zijn. Zeer kort gezegd: gemeenten moeten voldoende sterk zijn om het takenpakket voor gemeenten (nieuwe stijl) aan te kunnen. Het gewest mag niet meer taken hebben, niet zwaarder zijn dan noodzakelijk is.

Daarom ook heb ik gesteld dat het accent bij de gewesten meer zal liggen op de zogenaamde ordeningstaken en bij de gemeenten (nieuwe stijl) meer op de verzorgingstaken. Die verzorgingstaken, die een groot draagvlak vereisen behoren dan tot het takenpakket van het gewest.

En dan tenslotte – de omvang van het gewest. In het kader van deze zeer beknopte reactie op de bijdragen van Jonker en Bordewijk beperk ik me tot een drietal opmerkingen. Allereerst dit: het zou waar zijn dat uitvoering van (sommige) ordeningstaken een zo groot draagvlak vereisen dat in de Randstad gewesten de omvang van meerdere provincies zouden moeten hebben als ik het Rijk zou willen opheffen. Dit nu is niet het geval. Uiteraard zal op nationaal niveau een beleid gevoerd moeten worden ten aanzien van ruimtelijke ordening, industrievestiging, grondpolitiek enz. enz. Het punt waar het echter om gaat is dat ook in deze sectoren iedere bestuurstaak uitgevoerd moet worden door het laagste niveau dat die taak naar behoren kan vervullen. Op nationaal niveau moet in deze sectoren niet meer bepaald en geregeld worden dan op dat niveau per se moet geschieden.

Mijn tweede opmerking is dat vooral drie criteria dienen te gelden bij de bepaling van de omvang van gewesten: de huidige en toekomstige maatschappelijke en bestuurlijke samenhangen, de huidige en toekomstige taakstellingen en het gewenste draagvlak (mede voor het terugdringen van de centralisatie). Wat dit laatste betreft zijn er toch echt harde onderzoekresultaten die bepaald niet alleen of in de eerste plaats betrekking hebben op de sociaal-culturele sector. Alleen al de (grote) verzorgingstaken vereisen een draagvlak van tenminste 200 000 tot 250 000 inwoners.

Mijn derde opmerking is dat of we dat nu fijn vinden of niet de bepaling van de grootte van de gewesten beslissend is voor het al dan niet slagen van de werkelijk broodnodige decentralisatie door herverkaveling van rijkstaken en provinciale taken. Keuze voor kleine gewesten betekent feitelijk het accepteren van doorgaande centralisatie. Het op zich overtuigende pleidooi van Jonker voor maatschappelijke structuren die een echte samenleving mogelijk maken doet daaraan niets af of toe. Eerder in tegendeel. Ik ben er volledig van overtuigd dat bijv. de door mij op vele gronden onwenselijk geachte opdeling van Friesland in meerdere gewesten ook uit een oogpunt van samenleving heilloos is.

Met alle respect voor de bijdragen van Bordewijk en Jonker, met alle instemming vooral met veel opmerkingen van Jonker blijf ik volhouden dat we nu de kans moeten grijpen om de wurgende rijksbetutteling en centralisatie van rijk en provincies terug te dringen.

P. R. Stoffelen

Boekbespreking

De rode gentleman

Dr. G. W. B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak, journalist en politicus*. Van Gorcum en comp., Assen 1973.

De vroege socialistische beweging in Nederland heeft de beschikking gehad over een aantal opmerkelijke figuren die te goed zijn voor de vrijwel volstreekte vergetelheid waarin ze allengs zijn ondergegaan. Natuurlijk heeft een progressieve partij weinig behoefte aan omzien naar wat voorbij is; natuurlijk heeft een democratische partij geen neiging tot heldenverering. Maar zelfs als men van het verleden geleerd heeft dat men niets van het verleden leert, blijft nog altijd de waarheid overeind van Multatuli's Idee 252: Er is geen mens wiens gemoedsgeschiedenis niet belangrijker is dan de langste 'mooiste' *gemaakte* roman. Van Troelstra, Henriëtte Roland Holst en Gorter weten we tenminste *iets* af, maar wel grotendeels dank zij hun literaire talenten. Toch zou een betrouwbaar levensverhaal van socialisten als Van der Goes, Fortuyn, Van Kol, Suze Groeneweg en vele anderen de moeite van het schrijven – en van het lezen – meer dan waard zijn. Wie het boek van Frits de Jong over Wiedijk-Saks, en dat van Borrie over Wibaut kent, kan mijn veronderstelling alleen maar bevestigen.

Tussen die reeks van ten onrechte vrijwel vergetenen neemt P. L. Tak een bijzondere plaats in, eenvoudig omdat hij die ook had tijdens zijn leven. Van Middelburgse afkomst, net als Wibaut, geboortig uit de gegoede burgerij, net als Wibaut, heeft Tak ook evenals Wibaut een groot aandeel gehad in de socialistische gemeentepolitiek, speciaal in Amsterdam. Maar Tak, meer dan tien jaar ouder en bovendien nog vóór zijn zestigste jaar gestorven, was allereerst ontwerper, Wibaut uitvoerder. Dat hangt onmiddellijk samen met Taks begaafdheid als journalist, met zijn brede culturele belangstelling, zijn grote belesenheid en zijn vermogen tot samenvatten. Geleek hij in al deze opzichten op de geboren aristocraat Frank van der Goes, in één punt was hun verschil fundamenteel: hij miste totaal diens felle eenzijdigheid. Tak verstond de moeilijke kunst tegelijk principieel te zijn en óndogmatisch. Hij was een bindende figuur met een erkend maar ongezocht leiderschap. Zijn weekblad *De Kroniek* is een ongeëvenaard orgaan geweest, dat bij zijn dood in 1907 ophield, eenvoudig omdat er geen opvolger te vinden was op zijn niveau.

Sinds 1956 bestaat er een boek, geheel gewijd aan *De Kroniek* van P. L. Tak. De documentatie en de beschouwingen, daar door Walter Thys bijeengebracht, vormen onmisbare bouwstenen voor een definitieve Tak-biografie, voorzover zo'n biografie ooit definitief kan zijn. Precies zo staat het met het nieuwe boek van G. W. B. Borrie: het is een belangrijke bijdra-

ge*, maar de ondertitel geeft mét de betekenis ook de begrenzing ervan aan. Het is niet de mens Tak in algemene zin, en ook niet de Nieuwe-Gids-redacteur uit de periode omstreeks 1890, maar voornamelijk de politieke essayist en criticus die hier bestudeerd en beschreven wordt. Dat behoeft geen bezwaar te zijn, mits men er maar op verdacht is en geen complete bloedwarme biografie verwacht. Een biografie waarin allerlei details van psychologische aard te vinden zouden zijn, — een boek waarin men de knaap eerst, de student later, de volwassen man tenslotte zag léven, zich zag bewegen tussen de Tachtigers, tussen de medewerkers aan de Kroniek, tussen de partijgenoten in raadsfractie of bestuur. Talrijke vragen die men nu bij het lezen zichzelf onwillekeurig stelt, blijven onbeantwoord. Hoe reageerde Tak op de dood van zijn vader? Waarom maakte hij na acht jaar juristerij zijn studie niet af? Waarom vertrok hij plotseling uit Leiden naar Gorinchem, waarom later uit Amsterdam naar Bussum? Heeft geen enkele vrouw in zijn leven een rol gespeeld, afgezien van zijn moeder? En zo is er zoveel. Wat dr. Borrie behandelt, zijn Taks denkbeelden, zijn principes op het gebied van de gemeentepolitiek, zijn standpunt te midden van de spanningen in de toenmalige SDAP met de tegenstelling tussen Troelstra als partijleider en radicale marxisten als Gorter en Henriëtte Roland Holst. En het is duidelijk dat de sympathie van de auteur voor Tak zowel de juistheid van diens inzicht als de gaafheid van diens karakter betreft. Door deze factoren ontstijgt het boek aan een louter historische benadering en wordt het een pleidooi voor een dergelijke politiek ook nu. Die strekking is nergens openlijk aanwezig, gelukkig niet, maar maakt ongetwijfeld deel uit van de sympathie waarmee Borrie z'n blik op Tak heeft gericht. Een sympathie die stellig verwant is aan de gevoelens waarmee honderden destijds Tak zelf hebben omgeven, en waarmee honderden destijds aan zijn begrafenis in Middelburg hebben deelgenomen.

Maar juist het raadsel van zoveel sympathie blijft onopgelost. Noch het boek van Thys, noch het boek van Borrie dringt door tot dié kern. Misschien kan alleen de Middelburgse jeugd, misschien kan alleen de Leidse studententijd een helderder inzicht verschaffen, gesteld dat er nog voldoende gegevens te vinden zijn. En als die gegevens ontbreken, dan zal enkel de Nieuwe-Gids-periode ons enigszins kunnen verklaren hoe deze haast veertigjarige Zeeuw in staat is geweest op voet van gelijkheid óm te gaan en aanvaard te worden temidden van nog-geen-dertigjarige Amsterdammers, dichters, schilders, critici en polemisten, van wie niemand kan beweren dat ze tekortschoten in zelfgevoel. Tak tussen de Tachtigers, zó luidt het principiële probleem om iets meer te weten te komen dan enkel zijn ideeën en zijn opvattingen, om dóór te dringen tot de man áchter het

* Het boek is helaas niet vrij van druk- en andere fouten; enkele voorbeelden: p. 29, Nieuwe Tijd, lees: Nieuwe Gids; 51, 's Gravensande, lees: 's Gravesande; 90, Nieuwe Gids, lees: Nieuwe Tijd; 182, oktober 1970, lees: oktober 1907; 201, een nederlaag leiden, lees: een nederlaag lijden.

werk, van wie Jan Veth zei: 'Tak is een gentleman, al draagt hij een roode broek'. Wat is er in déze man omgegaan, voor hij van liberaal radicaal werd, van radicaal sociaal-democraat? Zijn tientallen artikelen zijn te raadplegen al kost het moeite, maar zolang de brieven verspreid bewaard zijn in verschillende archieven en niet met kundig commentaar uitgegeven, zullen de vragen talrijker blijven dan de antwoorden. Het wordt tijd dat de socialistische beweging eindelijk ertoe overgaat de documenten uit haar eigen verleden openbaar te maken, niet om de vroegere grootheid te bewijzen ofwel te weerleggen, maar enkel om de ontmoeting mogelijk te maken met de mensen van toen.

Garmt Stuiveling

Boekaankondigingen

- Herman Frese, *Schetsboek vormingswerk; een andragologische verkenning*. 183 p. Uitg. Samsom.
- Herman Frese, *Open school*. 76 p., f 12,90. Uitg. Samsom.
- W. C. Fiege, *Doen of laten? Over de grondslagen van het zedelijk handelen in de Europese beschaving*. 97 p., f 9,50. Uitg. Moussault.
- C. J. M. Schuyt, *Rechtvaardigheid en effectiviteit in de verdeling van de levenskansen*. 38 p., f 4,50. Uitg. Universitaire Pers Rotterdam.
- Thomas e.a., *De Spaanse burgeroorlog en zijn gevolgen*. 143 p., f 18,75. Uitg. Universitaire Pers Leiden.
- Mr. J. R. Stellinga, *Grondslagen van het Nederlands administratief recht*. 238 p., f 38,50. Uitg. W. E. J. Tjeenk Willink.
- Drs. Theo Jonkergouw, *Participatieonderwijs in opbouw; nieuwe educatieve voorzieningen voor (nu nog) werkende jongeren*. 201 p., f 18,90. Uitg. Samsom.
- Kreykamp e.a., *Waar blijf je met Ivan Illich*. 97 p., f 9,50. Uitg. Het Wereldvenster.
- Drs. J. S. Fischer, *Winkeldiefstal in warenhuizen*. 56 p., Uitg. Dekker en Van de Vegt, Nijmegen.
- M. A. Zwanenburg, *Strafrecht en systeemtheorie*. 75 p., Uitg. Dekker en Van de Vegt, Nijmegen.
- J. A. A. van Doorn, *Orde-opstand-orde; notities over Indonesië*. 98 p., f 11,50. Uitg. Boom.
- Jan. Buelens en Denise Wijnen, *Anti-autoritair opvoeden*. 85 p., f 9,50. Uitg. Boom.
- I. Laeyendekker, *Identiteit in discussie*. 32 p., f 5,50. Uitg. Boom.
- Mr. M. Rood-de Boer, *Jeugdbeleid?* 34 p., f 5,75. Uitg. Kluwer.
- Irving Kenneth Zola, *De medische macht; de invloed van de gezondheidszorg op de maatschappij*. 142 p., f 14,90. Uitg. Boom.
- W. Hirs, J. Vrijburg, J. Wellen, *Geloven in verandering*. 101 p., f 11,90. Uitg. Boom.
- Roel van Duyn, *Het wonder van Amsterdam*, 48 p., f 6,90. Uitg. Meulenhoff.
- VVD-Vrede, *vrijheid en defensie*. 58 p., Uitg. VVD. Jaroslav Hašek, *De lotgevallen van de brave soldaat Švejk*, 303 p., f 14,90. Uitg. Pegasus.

Kleine ethiek van de inkomensverdeling

Prof.dr. P. J. Roscam Abbing

De verkorte weergave van de uitgebreide 'Ethiek van de Inkomensverdeling'. Ondanks de forse omvang en de prijs (f 65,-) was dit boek al in het jaar van verschijning uitverkocht.

Het trok grote belangstelling, zowel in de dagbladen als in wetenschappelijke tijdschriften. Uit recensies bleek dat men doorgaans meende dat prof. Roscam Abbing een uiterst aktueel onderwerp op grondige en originele wijze behandelde.

Dit bracht de schrijver ertoe een verkorte, goedkopere weergave te schrijven om de studie voor meer mensen bereikbaar te maken. Hoewel dit kleinere boek slechts een kwart van het aantal woorden van de oorspronkelijke studie bevat, geeft het toch het betoog van het grotere boek in zijn essentie volledig weer. De auteur heeft niet hier en daar wat geschrapt, maar alles herschreven. Helemaal nieuw is een slotwoord, waarin de auteur kort op enkele reacties op het oorspronkelijke boek ingaat.

De indeling van deze nog altijd veelomvattende studie is als volgt:

Inleiding – Wat inkomen is en waaruit het bestaan kan – Factoren die de huidige inkomensverdeling bepalen – Feitelijke stand van de inkomensverdeling – Ethisch juiste inkomensverdeling – Analyse van zedeloosheden en ordeloosheden – Doel en middelen – Ruil – Samenwerking – Arbeidslust – Behoeftte aan liefhebben – Profijt voor anderen – Moreel – Recht – Enkeling en gemeenschap – Communisme en liberalisme – Meer praktische richtlijnen – Nabeschouwing.

188 pag.; f 24,50

Uitgeverij Kluwer BV

POSTBUS 23, DEVENTER

05700-74411

C. A. de Kam

De Miljoenennota

1. De economische situatie

Het beeld dat miljoenennota en macro-economische verkenning schetsen van de ontwikkeling van de Nederlandse economie in 1974 en 1975 doet op het eerste gezicht vermoeden, dat er nooit zoiets als een energiecrisis is geweest. De tijdelijke beperking van de olieaanvoer rond de jaarwisseling heeft niet verhinderd dat de produktie dit jaar naar verwachting met 3,5 procent zal groeien. Voor het volgend jaar wordt een gelijke groei geraamd. Mede als gevolg van de opwaardering van de gulden in september van het vorig jaar, is de binnenlandse prijsstijging in de twaalf achter ons liggende maanden lager uitgevallen dan in de meeste andere landen. De betalingsbalans blijft een fors overschot vertonen, ondanks de sterke stijging van de internationale grondstoffenprijzen. Dit overschot hangt voor een deel samen met het evenwicht op de nationale energiebalans: tegenover de duurdere ingevoerde olie staat een aanzienlijke vergroting van de exportwaarde van ons aardgas. Volgend jaar moeten de meeste buitenlandse afnemers voor Nederlands gas gemiddeld 3,5 cent per m³ meer gaan betalen; dit betekent een meeropbrengst van 1,1 mld gulden. Het overschot op de betalingsbalans vindt echter voor het grootste deel zijn oorsprong in de afzet van enkele krachtige op de export gerichte bedrijfstakken, zoals de chemie, metallurgie en papiernijverheid.

Hiermee is tegelijkertijd ook een eerste euvel gesignaleerd, waaraan onze economie in toenemende mate mank gaat. In zijn woord vooraf bij de miljoenennota gewaagt de minister van Financiën van 'een toenemende discrepantie tussen enkele krachtige, op de export gerichte bedrijfstakken en een brede rij van sectoren en bedrijven, voornamelijk gericht op de binnenlandse markt, die in steeds moeilijker omstandigheden komen te verkeren'. Een ernstig probleem dat de Nederlandse economie kenmerkt, is de toenemende werkloosheid, met een gemiddeld niveau dat van ca. 140 000 in 1974 oploopt tot 155 000 in 1975. Het meest verontrustend aan deze ontwikkeling is de sterk in omvang toegenomen harde kern van structureel werklozen, waarvan de omvang nu wordt geraamd op ongeveer 120 000 mannen en vrouwen. Een veel kleiner deel van de werkloosheid moet worden toegeschreven aan een zekere mate van onderbesteding, die de economie sinds 1972 kent, en kan uit dien hoofde conjunctureel worden genoemd. Vervolgens blijft het tempo van de geldontwaarding zorgwekkend: de prijsstijging van de gezinsconsumptie bedraagt in 1974 waarschijnlijk iets minder dan tien procent en kan in 1975 wellicht tot 8,5 procent worden teruggedrukt. Bij deze raming is dan verondersteld dat werkgevers en

werknemers dit najaar tot overeenstemming komen over het arbeidsvoorwaardenpakket en dat de invoerprijzen volgend jaar met slechts 4 procent zullen stijgen (ter vergelijking: dit jaar lopen de invoerprijzen effectief met 30 à 35 procent op).

Het terugbuigen van het inflatietempo wordt bemoeilijkt, omdat de loon- en prijsbeweging van dit jaar het volgend jaar nog sterk doorwerkt.

2. Het financieel-economisch beleid

Op knappe wijze heeft minister Duisenberg gebruik gemaakt van de sterke kanten van de economische situatie, om de hiervoor opgesomde problemen aan te pakken. De gunstige positie van de betalingsbalans en de lichte onderbesteding maken het mogelijk tot op zekere hoogte een expansief bestedingsbeleid te voeren. De uitgaven via de rijksbegroting stijgen in 1975 ten opzichte van de oorspronkelijke raming voor 1974 met niet minder dan 23 procent. Wanneer rekening wordt gehouden met prijs- en salarisverhogingen, dan resteert een volumestijging van bijna acht procent. Ook de particuliere consumptie neemt volgend jaar naar verwachting sterker toe, nl. reëel met 4% tegen 3% dit jaar.

Zoals blijkt uit de gegevens in tabel 1 stijgt het volume van de rijksuitgaven volgend jaar aanzienlijk meer dan de afgelopen jaren gebruikelijk was.

Tabel 1. Volumemutaties van enkele bestedingscategorieën 1972-1975

	1972	1973	1974	1975
particuliere consumptie	3,6	2,1	3,0	4,0
overheidsconsumptie	2,3	0,7	3,0	3,5
investeringen bedrijven	-5,3	11,4	2,5	6,0
woningbouw	13,9	3,9	-13,0	1,5
investeringen overheid	-10,8	-5,9	0	10,0

Ten gevolge van deze bestedingsimpuls vermindert de stijging van de werkloosheid. Voor gerichte maatregelen ter bevordering van de werkgelegenheid wordt in de miljoenennota een afzonderlijke post van 600 mln gulden opgevoerd.

De stijging van de particuliere consumptie is mogelijk omdat de belastingdruk volgend jaar wordt verlaagd en de premiedruk wordt gestabiliseerd. Deze maatregelen zullen in de eerste plaats aan de economisch zwakkeren ten goede komen. Daarnaast kunnen deze maatregelen er toe leiden dat volgend jaar de loonkostenontwikkeling en het tempo van de prijsstijgingen worden afgedempt. Dit is echter mede in hoge mate afhankelijk van de uitkomsten van het overleg tussen werknemers en werkgevers.

Een belangwekkende vraag is hoe het aandeel van de rijksuitgaven in het nationaal inkomen kan toenemen, terwijl tegelijkertijd de belastingont-

vangsten, uitgedrukt als percentage van dat nationaal inkomen, dalen. Hiervoor zijn twee oorzaken.

In de eerste plaats zullen de niet-belastingontvangsten in 1975 sterk groeien (wegens extra aardgasbaten vloeit 1,9 mld aan niet-belastingmiddelen en 0,6 mld vennootschapsbelasting in de schatkist). Verder is de bewindsman op Financiën tot de conclusie gekomen dat het begrotingstekort (het saldo van uitgaven en ontvangsten) volgend jaar met 1,5 mld gulden kan worden vergroot. Deze bijstelling van het tekort wordt mogelijk geacht in het licht van de positieve betalingsbalanspositie en de onderbesteding in recente jaren.

Bij sommige aspecten van de economische situatie en van het in de miljoenennota ontvouwde beleid wil ik in deze bijdrage wat kanttekeningen maken. Eerst iets over de inhoud van de miljoenennota zelf.

3. De miljoenennota

De cijferopstellingen in de miljoenennota geven een totaalbeeld van de afzonderlijke begrotingshoofdstukken. Bij de jaarlijkse voorbereiding van die begrotingen wordt vorm gegeven aan het beleid voor het daaropvolgende jaar. De noodzakelijk geachte intensivering van bestaande voorzieningen en wenselijk geachte nieuwe beleidsinitiatieven moeten in dit kader worden afgewogen in samenhang met (veelal) pijnlijke beleidsombuigingen — die besparingen opleveren — en eventuele lastenverzwaringen. In bijlage 2 van de miljoenennota 1973 was een uitvoerig overzicht opgenomen van de ombuigingen en nieuwe taken die het toenmalige kabinet voor ogen stonden. Vorig jaar heeft de Kamer bij de voorbereiding van de algemene en financiële beschouwingen om een dergelijk overzicht moeten vragen.¹ Het verdient naar mijn mening aanbeveling zo'n overzicht jaarlijks in de miljoenennota zelf te geven. Kamerleden en andere geïnteresseerden krijgen zodoende op eenvoudige wijze inzicht in de kwantitatieve kant van beleidswijzigingen.

Een nieuwigheid is dat de miljoenennota 1975 zeer veel informatie bevat met betrekking tot de toekomstige omvang van inkomsten en uitgaven van het rijk. Het kabinet is er namelijk voor het eerst in geslaagd de jaarbegroting te plaatsen in het raam van meerjarenafspraken. Voor de komende vier jaar zijn afspraken gemaakt voor het gehele budgettaire beleid, waarbij een veronderstelling is gemaakt omtrent de te verwachten loon- en prijsstijging in de periode 1975-1978. De belangrijkste cijfers staan in tabel 2. De meerjarenafspraken maken het mogelijk dat voor een langere periode de contouren van een financieel-verantwoord beleid worden vastgelegd. Voor deze prestatie kan het kabinet, en in het bijzonder de minister van Financiën en de betrokken ambtenaren, veel lof worden toegezwaard.

Tabel 2. Het totale begrotingsbeeld 1974-1978 (mld gulden)

	ontwerp begroting zonder conj. maatregelen		meerjarenafspraken		
	1974	1975	1976	1977	1978
	Uitgaven	50,5	62,1	71,2	79,8
Ontvangsten	49,0	58,2	66,5	74,3	82,3
waarvan niet-belastingmiddelen	[6,3]	[9,5]	[11,6]	[13,0]	[13,8]
Saldo	-1,5	-3,9	-4,7	-5,5	-6,3
Belastingdruk*	31,2	30,5	31,0	31,4	31,8

* In procenten van het netto-nationaal inkomen.

Met betrekking tot het begrotingsbeleid heeft het kabinet nog twee andere belangrijke beslissingen genomen. In de eerste plaats is de begrotingsruimte – dat is het bedrag waarmee de uitgaven mogen stijgen volgens de zgn. begrotingsnorm – voor 1975 op een nieuwe manier berekend. In de tweede plaats is het aanvaardbaar financieringsstekort van de begroting – het verschil tussen de uitgaven en inkomsten – met 1500 mln verhoogd.

De begrotingsnorm is er op gericht de stijging van de uitgaven op de rijksbegroting in verband te houden met de groei van de ontvangsten en het nationaal inkomen. Wil een kabinet de uitgaven meer verhogen dan de volgens de norm berekende ruimte toelaat, dan moet voor die meeruitgaven ten volle dekking worden gevonden. Uitgangspunten bij de ruimteberekening zijn een 'trendmatige' (d.w.z. gemiddelde) volumegroei van het nationaal inkomen van 4,3% en een macro-economische progressiefactor van 1,16. Deze – empirisch vastgestelde – factor geeft aan dat van de aangroei van het nationaal inkomen een meer dan evenredig deel in de schatkist vloeit.

Minister Duisenberg heeft deze beide uitgangspunten gehandhaafd. In de tot nu toe gebruikelijke methodiek werd de begrotingsruimte vervolgens opgesplitst in (vier) reële en nominale componenten, die ieder een bepaalde bestemming hadden. Zo mocht bijv. de reële ruimte worden aangewend voor de verhoging van als 'relevant' gedefinieerde uitgaven en werd de 'proportionele nominale' ruimte gebruikt voor de financiering van algemene salarismaatregelen. In een tijd van grote prijsstijgingen, zoals we die de afgelopen jaren kennen, bleek deze methodiek niet te functioneren; met name ontstonden overschotten op de proportionele nominale ruimte. Andere problemen deden zich voor, wanneer lonen en prijzen meer stegen dan bij de opstelling van de begroting was verondersteld. Daardoor onvermijdelijke overschrijdingen moeten volgens het stringente begrotingsbeleid worden gecompenseerd. Dan kon het tot een onevenwichtige herafweging komen tussen niet- en wel-loongevoelige uitgaven; voor de laatste

categorie uitgaven was bij oplopende prijzen immers nominale dekking aanwezig.

Op grond van deze overwegingen is overgestapt op de methodiek van de totale ruimte. Alle uitgaven worden nu op gelijke voet getoetst binnen één trendmatig berekende ruimte. Gezien de bezwaren die kleefden aan de oude methode is dit een goede zaak. De nieuwe berekeningswijze levert voor 1975 bovendien een eenmalige extra ruimte op van 1300 mln gulden.

Ten gevolge van de begrotingsnorm stijgen de uitgaven en inkomsten op de rijksbegroting in een bepaalde verhouding met het nationaal inkomen. Omdat uitgaven boven de ruimte volledig moeten worden gedekt, stijgt ook het begrotingssaldo in vaste relatie tot het nationaal inkomen. De toelaatbare omvang van dit saldo of financieringstekort wordt doorgaans beoordeeld aan de hand van de betalingsbalansontwikkeling en de financieringspositie van andere sectoren in de economie over een periode van een aantal jaren. De minister van Financiën acht het mogelijk de omvang van het financieringstekort van het rijk in 1975 met 1500 mln te vergroten, nadat dit tekort in 1974 al met 500 mln was bijgesteld. In de miljoenennota worden hiervoor twee argumenten gehanteerd: enerzijds vertoont de betalingsbalans sinds 1972 een structureel (d.w.z. blijvend) overschot en anderzijds is er een groot financieringsoverschot van de particuliere sector. Dit is toegelicht in tabel 3.

Tabel 3. Financiële ruimte voor de overheid in procenten van het nationaal inkomen

	1968/1971	1972	1973
financieringsoverschot private sector en sociale fondsen	3,7	4,5	4,6
-/- particuliere ontwikkelingshulp via de kapitaalrekening	0,5	0,6	0,7
ruimte voor tekort overheid	3,2	3,9	3,9
gerealiseerd tekort overheid	4,3	2,0	1,5
– rijk	2,0	0,1	-0,3
– lagere overheid	2,3	1,9	1,2

Bron: jaarverslag De Nederlandse Bank 1973, p. 82.

Een overschot op de betalingsbalans is doorgaans een aanwijzing voor onderbesteding en daarmee gepaard gaande braakliggende productiecapaciteit. Door het financieringstekort van de overheid te vergroten wordt productiecapaciteit ingeschakeld en de werkgelegenheid gestimuleerd. Prof. Stevers² heeft in een reactie op de miljoenennota betwijfeld of die braakliggende capaciteit er wel is, omdat een overschot op de betalingsbalans niet hoeft samen te gaan met een onderbezetting in het productieapparaat. Stevers huldigt de opvatting dat we de machines en de geschikte arbeid niet hebben om de bestedingsimpuls te absorberen, die uit de vergroting van het begrotingstekort voortvloeit.

De exportbedrijven hebben inderdaad nauwelijks meer reservecapaciteit. Ik betwijfel echter of de bedrijven die voornamelijk op de binnenlandse markt georiënteerd zijn op volle toeren draaien. Hieraan kan worden toegevoegd dat het forse financieringsoverschot van de particuliere sector voornamelijk wordt veroorzaakt door de relatief achterblijvende investeringen van bedrijven en in de woningbouw. Een deel van dit overschot kan het rijk naar zich toetrekken. Anderzijds moet worden vastgesteld dat een opleving van de investeringen – gewenst uit een oogpunt van werkgelegenheid – zou kunnen aantonen dat de nu voorgestelde blijvende verruiming van het financieringstekort aan de forse kant is.

Ook via een andere gedachtengang zou deze gevolgtrekking bereikt kunnen worden. In het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans is 3 à 4 mld begrepen wegens exportopbrengsten van aardgas. Daartegenover wordt 'vermogen' afgebroken. Men zou kunnen verdedigen dat de gasbaten gedeeltelijk op de kapitaalrekening van de betalingsbalans moeten worden verantwoord, en nu ze op de lopende rekening verschijnen, geen binnenlands capaciteitsoverschot weergeven.

4. De aardgasopbrengsten

Het aardgas zal de komende twintig à dertig jaar een uitermate belangrijke rol vervullen bij de binnenlandse energievoorziening. Nu al loopt de nettoopbrengst van het aardgas in de miljarden guldens per jaar. Het is vrijwel zeker dat de waarde en toekomstige opbrengsten van onze aardgasvoorraden nog aanmerkelijk zullen stijgen. Fossiele energiedragers worden in het algemeen schaars. Voor energieverbruikers in West-Europa heeft ons aardgas daarnaast het grote voordeel dat de voorziening veel meer is gegarandeerd dan een ononderbroken aanvoer van olie.

Tenslotte voldoet aardgas aan hoge milieuhygiënische eisen. Om deze redenen lijkt het van groot belang dat het Nederlandse aardgasbeleid in de toekomst is gebaseerd op drie uitgangspunten:

- a. een zorgvuldig beheer van de aardgasvoorkomens, gericht op terugbuijing van het afzetvolume;
 - b. een maximale opbrengst van het aardgas, te bereiken door *volledige koppeling* van de binnen- en buitenlandse afzetprijs aan de notering voor olie met een laag zwavelgehalte, plus een *premieopslag* voor de gunstige eigenschappen van gas in vergelijking met olie;
 - c. een maximaal aandeel van de overheid in de netto-aardgasopbrengsten.
- Op de twee eerste punten ga ik niet dieper in. De forse verhoging van de gasprijs moet voor de lagere inkomens uiteraard gecompenseerd worden. Dat moet naar mijn inzicht bij voorkeur via een verlichting van de belasting- en premiedruk en niet via de prijscompensatie. Zo'n operatie kan de inkomensherverdeling bevorderen.

Over het overheidsaandeel in de aardgasopbrengsten heeft minister Lubbers van Economische Zaken de Kamer enkele weken geleden een brief

gestuurd.³ Daarin herinnert de minister de Kamer er aan, dat destijds m.b.t. de netto-opbrengsten van het aardgas uit de Groningse concessie (die ruim 90 procent van alle gas oplevert) een verdeling is overeengekomen, en wel zo dat daarvan plm. 70 procent aan de staat en plm. 30 procent aan de betrokken maatschappijen zou toevallen.

In verband met de uit energiepolitieke overwegingen noodzakelijke prijsverhogingen is met de maatschappijen herhaaldelijk heronderhandeld. De netto-opbrengst zal vanaf 1 januari a.s. worden verdeeld in drie schijven. Tot een prijsniveau àf-Gasunie van 5,5 cent/m³ geldt de oude 70-30 formule, voor een prijsniveau van 5,5-8,5 cent/m³ geldt de verdeelsleutel 81-15 en boven een prijsàf-Gasunie van 8,5 cent/m³ valt 95 procent van de netto-opbrengst aan de staat toe. De twee referentieniveaus zijn binnen nauwe grenzen geïndexeerd.

Het valt te betreuren dat tot nu toe weinig openheid is betracht over de inhoud van de aardgasexportcontracten en de omvang van het winstaandeel in guldens van de in de NV NAM samenwerkende multinationals Shell en Exxon. Gezien de omvang van de NAM-investeringen in de Groningse concessie behouden de particuliere maatschappijen een veel te groot aandeel in de gaswinsten ondanks de nieuwe winstverdeling.

Mede op grond van de nu overeengekomen winstverdeling én door de sterke groei van de gasfzet, gaan de gasopbrengsten in toenemende mate het overheidsbudget financieren. In 1975 maken de gasbaten (5,2 à 5,4 mld) bijna 9 procent uit van alle staatsinkomsten.

Mogen de aardgasopbrengsten door de overheid worden gebruikt om allerlei lopende uitgaven (die geen nieuw vermogen vormen) te financieren? Het is in sommige reacties op de miljoenennota bestreden. Ik zie niet zoveel bezwaren. Wanneer aardgasvoorkomens als vermogen worden aange-merkt, kan men ook een groot deel van de onderwijsuitgaven (een kwart van het begrotingstotaal) als vermogensvorming aanmerken. Het is meer

Tabel 5. Aardgasbaten voor het rijk uit de Groningse concessie

	1972*	1973*	1974**	1975**
uitgekeerd door NV DSM	312,9	409,9	526,7	951,0
winstaandeel in NV NAM	81,0	122,2	413,5	-,
inkomsten via NV NAM	-,	-,	-,	2240,0
dividend NV Gasunie	12,9	6,6	7,2	8,0
vennootschapsbelasting (ca.)***	840,0	995,0	1500,0	2100,0
totaal	1246,8	1623,7	2447,4	5299,0
als percentage geraamde rijksonvangsten	3	4	4,5	9

* Vermoedelijke uitkomst volgens middenstaat begroting EZ.

** Ramingen volgens middenstaat EZ.

*** Berekend uit jaarverslag DSM 1972 en 1973 en tabel 5.3 en bijlage 2.B van de miljoenennota 1975.

een kwestie van afspraken. Gezien de periode waarover de aardgasinkomsten naar de staat blijven stromen, meen ik dat deze als structurele dekking gebruikt mogen worden.

Los van de omvang van de aardgasbaten meen ik dat het van belang is dat tijdig binnen de rijksbegroting gelden worden vrijgemaakt voor de vier volgende bestemmingen:

- aanpak gevolgen gaswinning (bodemdaling, enz.),
- maatregelen bescherming milieu,
- onderzoek en ontwikkeling van aanvaardbare alternatieven voor toekomstige energieopwekking (voor de tijd dat het aandeel van aardgas in de nationale energievoorziening gaat dalen),
- industriële herstructurering, mede i.v.m. het minder of niet meer beschikbaar zijn van aardgas als grond- of brandstof.

Daartoe behoeven geen aparte fondsen of potjes te worden gevormd, hoewel dat politiek soms effectief is. Maar in het patroon van de rijksuitgaven moet meer dan nu het geval is de nadruk vallen op het bereiken van de vier genoemde doelstellingen.

5. Meerjarenafspraken over de uitgaven

In het vijfde hoofdstuk van de miljoenennota wordt een korte toelichting gegeven op een aantal kabinetsafspraken die zijn gemaakt over het uitgavenbeleid tot 1978 in het kader van de financiële meerjarenplanning.

In deze paragraaf komen enkele het meest in het oog springende posten aan de orde. In 1976 zal de ontwikkelingsbijstand zijn opgevoerd tot 1,5 procent van het netto-nationaal inkomen tegen factorkosten, zoals in Keerpunt 1972 wordt gevraagd. Een heel bijzondere prestatie van het kabinet en de betrokken minister, Pronk.

Voor de gewestvorming zijn nog geen extra-uitgaven geraamd. Bij Verkeer en Waterstaat zijn nog geen gelden geraamd voor het open houden van de Oosterschelde. Dat is in overeenstemming met de mededeling in de miljoenennota dat het kabinet over deze zaak pas in oktober a.s. een beslissing neemt. Het meerjarenbeeld wordt door het ontbreken van dergelijke posten natuurlijk wel geflatteerd; er is namelijk maar een beperkte reserve opgenomen voor tegenvallers en nieuw beleid.

Een andere post op deze begroting die sterk de aandacht trekt, is de steun aan het openbaar vervoer, die van 1974 op 1975 al stijgt met 45 procent en in 1978 op een niveau van 1,5 mld. zal liggen. Vanaf 1976 wordt de bijdrage uit de schatkist aan het Rijkswegenfonds verminderd.

Het aantal in ruilverkaveling te nemen hectaren zal de komende jaren ongeveer 40 000 per jaar bedragen, tegen 45 000 in 1973 en 1974. De capaciteit van onderzoeks- en ontwikkelingswerk wordt constant gehouden en de doelmatigheid bij het hoger onderwijs zal worden verhoogd. De uitgaven van het welzijnsdepartement stijgen sneller dan het totaal van de rijksbegroting. Veel voorzieningen voor het basisonderwijs worden geïn-

tensiveerd en de klassesdeler gaat in 1977 en 1978 verder omlaag. Dit is vooral mogelijk ten gevolge van de afname van de bevolkingsgroei.

De defensieuitgaven in de komende jaren hebben onder meer op de recente Partijraad sterk in de aandacht gestaan. Uit de meerjarenraming is af te leiden dat de in Keerpunt mogelijk genoemde bezuiniging van 1500 mln in de periode 1975-1978 zal worden gehaald. In tabel 6 is een zeer benaderende berekening opgenomen.

Tabel 6. De defensieuitgaven in de periode 1975-1978

	1975	1976	1977	1978
totaal defensieuitgaven	6800	7050	7250	7500
plus toegerekend aandeel in salariskosten en prijsbijstelling(schatting)	<u>450</u>	<u>1050</u>	<u>1500</u>	<u>2000</u>
totaal	<u>7250</u>	<u>8100</u>	<u>8750</u>	<u>9500</u>
als percentage totaal uitgaven (a)	11,4	11,4	10,9	10,6
belastingdruk als % nationaal inkomen (b)	30,5	31,0	31,4	31,8
defensieuitgaven als % nat. inkomen (a × b)	3,47	3,48	3,42	3,37

Onder de veronderstelling dat de verhouding tussen belastingopbrengsten en overheidsuitgaven niet al te veel wijzigt, blijkt de cumulatieve besparing – ten opzichte van een constant niveau van 3,7 procent van het nationaal inkomen – dan 1,05 procent te belopen van een gemiddeld nationaal inkomen van ca. 220 mld. Dat is tenminste 2200 mln.

6. De nieuwe werkloosheid

De omvang van de geregistreerde arbeidsreserve was in 1970 54 000 personen en is sinds dat jaar voortdurend blijven toenemen tot een niveau van 117 000 in 1973. Voor dit jaar moet gerekend worden met 140 000 werklozen, dat is 3,5 procent van de afhankelijke beroepsbevolking, het hoogste percentage van de afgelopen twintig jaar. Volgend jaar zal dit aantal naar verwachting verder oplopen tot 155 000. Daarbij moet bovendien bedacht worden dat dit beeld nog geflatteerd is. In de eerste plaats omdat door de recente uitbreiding van de partiële leerplicht groepen jonge werknemers later toegang vragen tot het arbeidsproces. In de tweede plaats omdat sinds de totstandkoming in 1967 van de Wet Arbeids Ongeschiktheid rond 300 000 werknemers het arbeidsproces als uitkeringsgerechtigde vervroegd hebben verlaten. Dit aantal zal de komende tijd volgens schattingen jaarlijks nog met 30 000 toenemen.

Werkloosheid kan van conjuncturele aard zijn (omdat de bestedingen in een economie onvoldoende zijn) of structureel. De harde structurele component in de werkloosheid in Nederland was al in de tweede helft van de zestiger jaren aan het toenemen. Vanaf het begin van de zeventiger ja-

ren kreeg dit structurele bestanddeel van de werkloosheid relatief grote betekenis. In de Interim-nota inzake de werkloosheidsbestrijding van 18 september jl. noemt het kabinet vijf hoofdoorzaken van de structurele werkloosheid.

In de eerste plaats wordt gewezen op de rol van de arbeidsbesparende investeringen in het bedrijfsleven. In de miljoenennota wordt opgemerkt dat 'het alleszins aannemelijk is dat het samengaan van loonkosteninflatie met een geringe groei van de bestedingen een versnelde substitutie van arbeid door kapitaal tot gevolg heeft gehad, waardoor de produktiestijging in bedrijven niet langer gepaard gaat met een uitbreiding van de werkgelegenheid' (p. 18). Deze tendens werd nog versterkt door de tot voor kort relatief lage rentestand. In een recente notitie van het Centraal Plan Bureau wordt de 'afzwakking van de trendmatige stijging van de werkgelegenheid in verband gebracht met niveau en verloop van de reële loonkosten'.⁴ In tabel 7 is dit getalsmatig uitgewerkt. Het blijkt dat in de nijverheid de werkgelegenheid tussen 1965 en 1972 met 110 000 arbeidsplaatsen terugliep. In 1974 bedraagt de uitstoot van werknemers uit de nijverheid rond 28 000, en voor 1975 wordt een aantal van 23 000 geraamd. Sinds 1973 breidt het aantal arbeidsplaatsen in de dienstensector zich nauwelijks meer uit; alleen de overheid trekt meer mensen aan, in 1975 een 15 à 20 000.

Tabel 7. Arbeidsvolume naar sectoren in 1000-manjaren

	1958	1965	1972
Bedrijven	3580	3986	4076
– landbouw en visserij	495	338	315
– nijverheid	1631	1887	1777
– diensten	1454	1711	1984
Overheid	482	516	601
Totaal	4062	4502	4677

Bron: Interim-nota bestrijding werkloosheid van 18 sept.

Als tweede oorzaak van de structurele werkloosheid noemt de Interim-nota de intensivering van de internationale economische betrekkingen, waardoor bijv. de Nederlandse confectie-industrie harde klappen heeft opgelopen. Een derde oorzaak is het kwalitatief steeds verder uit elkaar lopen van vraag naar en aanbod van arbeid. Een illustratie.

De komende jaren zal het aanbod van hooggeschoolden de vraag vermoedelijk ver overtreffen. Tussen 1974 en 1980 wordt een toename van het aantal academici verwacht met 55 000. Het lijkt duidelijk dat die lang niet allemaal het gewenste emploti zullen vinden. In de Interim-nota worden verder als oorzaken genoemd: de starre beloningsstructuur en een toegenomen selectiviteit bij werkgevers en werknemers.

Op de Interim-nota is in veel commentaren nogal teleurgesteld gereageerd. Hoewel dat begrijpelijk is, is het ook duidelijk dat kennis en instrumentarium ontbreken voor een effectieve aanpak van de structurele werkloosheid. De regering heeft gekozen voor een aanpak via een krachtige expansie van met name de gemeenschapsuitgaven, naast de in de Interim-nota aangekondigde maatregelen. De economische deskundigen van de SER menen dat ook de lasten van het bedrijfsleven moeten worden verlaagd, via verlaging van de omzetbelasting en de werkgeverspremies voor de sociale verzekering. Omdat de effecten daarvan onduidelijk zijn, voel ik er niet zoveel voor. De beslissing op dit punt zal overigens waarschijnlijk meer door politieke dan door economische motieven worden bepaald.

7. De belasting- en premiedruk

Het verloop van de belasting- en premiedruk in de periode 1972/1975 is weergegeven in tabel 8.

Tabel 8. *Belasting- en premiedruk in percenten van het nationaal inkomen*

	1972	1973	1974	1975
belastingdruk	30,2	30,7	30,8	30,5
sociale premiedruk	16,8	18,4	19,5	19,5
totaal	47,0	49,1	50,3	50,0

Waarom de belastingdruk volgend jaar kan dalen, kwam al aan de orde. De premiedruk kan worden gestabiliseerd omdat uit de schatkist een bedrag van 520 mln wordt overgeheveld naar het Algemeen Ouderdomsfonds. Uit een oogpunt van inkomenspolitiek moet dit worden toegejuicht. Van groot belang is wat er de komende jaren gaat gebeuren met de gezamenlijke druk van belastingen en premies. In de meerjarenraming is een stijging van de belastingdruk voorzien tot 31,8 procent van het nationaal inkomen. Ook de sociale premiedruk zal verder stijgen ondanks de adem-pauze die we in 1975 krijgen.⁵ Met name zal van invloed zijn de invoering van de Volksverzekering arbeidsongeschiktheid per 1 juli 1976. Ik meen dat aan een herwaardering van bepaalde sociale voorzieningen niet te ont-komen zal zijn. Nu de rijksuitgaven — ook qua volume — fors kunnen stij- gen, wordt in de miljoenennota niet gerept over onderzoek naar de doel- matigheid van de bestedingen. De noodzaak van dergelijk onderzoek blijft echter onverminderd bestaan.

Een belangrijke doelstelling van het kabinet is de verkleining van inko- mensverschillen, zowel nationaal als internationaal. Daarin slaagt het kabinet. Ik wees al op de aanzienlijke vergroting van de ontwikkelings- bijstand. In onderstaande tabel is het verloop van het vrij beschikbaar inko- men voor enkele jaren weergegeven. Daaruit blijkt de geringe groei van het inkomen van de modale werknemer. De oorzaak ligt voor een groot

deel bij de stijgende belasting- en premiedruk.

Uit het voorgaande zijn de twee grote opgaven voor het sociaal-economisch beleid in de komende jaren af te leiden. Het zijn de bestrijding van de structurele werkloosheid en de afzwakking van de stijging van belasting- en premiedruk.

Tabel 9. De procentuele ontwikkeling van het reëel vrij beschikbaar inkomen

	1973	1974	1975
minimumloon	4,1	5	4
modale werknemer (in 1974: f 19 500)	1,5	2	2
2 × modale werknemer	1,4	-0,4	0,5
4 × modale werknemer	0,9	-2,5	0,5

Bron: MEV 1975.

1. *Nota over de toestand van 's-rijksfinanciën*, Zitting 1973-1974, 12 600, no. 3, vragen 9 en 14.
2. Prof. Th. Stevers, 'Duisenberg op te royale toer', in *de Volkskrant* van 18 september 1974.
3. *Brief van de minister van Economische Zaken inzake de verdeling van de netto-opbrengsten van het aardgas uit de concessie Groningen*, Zitting 1974-1975, 13 109 no. 1.
4. H. den Hartog en H. S. Tjan, *Investerings, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, p. 23 (Centraal Plan Bureau, Occasional papers 1974, no. 2).
5. Over het probleem van de stijging van de sociale verzekeringspremies wordt nog steeds opvallend weinig geschreven. De laatste tijd is iets meer gepubliceerd, zie o.a. *Sociale zekerheid tot (welke prijs)* (Kluwer, 1973) en *Economie van de sociale zekerheid* (Kluwer, 1974).

D. Dolman

De Structuurnota-Hendriks*

De truck sturen of naar trucs turen

Het blijft afwachten met het structuurbeleid in de gezondheidszorg. De regeringsverklaring bevatte op dit gebied twee beloften: het wetsontwerp inzake een algemene volksverzekering, en een structuurnota. Het eerste is nader toegezegd voor het einde van dit kalenderjaar.** De nota is inmiddels verschenen. Vijftien maanden zijn verstreken zonder dat een concrete structuurhervormende maatregel werd genomen of voorgesteld. Het ligt ook niet voor de hand zodanige maatregelen te verwachten, wanneer de regering eerst de hoofdlijnen van haar beleid in onderlinge samenhang op papier wil zetten.

Als het Kabinet echter een derde van zijn bestaan uittrekt voor die prelude, raken de verwachtingen hoog gespannen. Vult zich een stuwmeer van wetsontwerpen en andere exacte plannen, dat aanstonds met een druk op de knop in bedrijf wordt gesteld? Zal de schets, behalve visionair, ook volledig, gedetailleerd en nauwkeurig blijken te zijn?

Helaas, nu de nota voor ons ligt, kan het antwoord op deze vragen niet volmondig positief zijn. Vijftien maanden voor 77 gestencilde bladzijden die meer vragen oproepen dan beantwoorden en waaraan in bijlage geen meerjarenplan, geen beschikking, geen wetsontwerp, doch slechts twee Kamermoties zijn toegevoegd, het is de dracht van een klein olifantje. Het lange wachten op de stukken over het defensie- en het huurbeleid is rijker beloond.

Dit wil niet zeggen dat de nota-Hendriks waardeloos zou zijn. Verre van dat. De Staatssecretaris bevestigt zijn visie dat er van alles en nog wat moet veranderen. Juist daarom echter is spoed geboden. Papier is geduldig. Bureaucratie, technocratie, hygiocratie en democratie zijn taai. Hun stroop bezweert men niet met bevlogenheid.

De handen moeten aan de kleverige substantie worden vuilgemaakt. Ook dat weet de bewindsman uit ervaring. Zijn maatregelen van november 1973 (bouwstop, personeelsstop) hebben tot luide kritiek geleid. Hij hield vol, hij gaf zijn overtuiging in hoofdzaken niet prijs. Staan ons in november wederom forse beslissingen te wachten na een nog betrekkelijk abstracte nota, zoals de besluiten van vorig jaar volgden op een weinig opzienbarende begrotingstoelichting?

* De inhoud van dit artikel dekt het oordeel van de PvdA-fractiecommissie volksgezondheid. De formulering is voor verantwoordelijkheid van de schrijver.

** De Troonrede spreekt nog slechts van een voorontwerp.

Beleid laat zich kennen in beginselen, instrumenten en (beoogde resp. bereikte) resultaten. De beginselen van de nota zijn toe te juichen: 'De centrale overheid heeft de algemene verantwoordelijkheid voor een goed gestructureerd, democratisch en efficiënt werkend stelsel van gezondheidsvoorzieningen' (par. 2.3.2.). Aldus een gelukkige parafrase van de verklaring der Wereldgezondheidsorganisatie in 1948: 'De regeringen zijn verantwoordelijk voor de gezondheid hunner volkeren'. Hendriks schrijft korter en met heel wat minder voorbehoud dan Veldkamp en Bartels die in de volksgezondheidsnota 1966 bladzijden vol filosofeerden over de met het particuliere initiatief gedeelde verantwoordelijkheid. Daarvoor is in de plaats gekomen een (eveneens te verwelkomen) 'nauw overleg met het maatschappelijk leven'. Maar 'het trekken van de hoofdlijnen van het beleid dient te worden voorbehouden aan de centrale overheid. Op deze wijze kan de parlementaire controle op het beleid op dit niveau tot haar recht komen'. Zo is dat.

Verder noemt de staatssecretaris zich 'een voorstander van een zoveel mogelijk tot zijn recht laten komen van de individualiteit en gelijkberechtigtheid van de patiënt' (par. 2.4). Ook dit is een van regeringszijde nieuw geluid, al verrast het niet van een Kabinet dat een algemene volksverzekering wil verwezenlijken. Het is wel een schoonheidsfout dat deze passages over het recht van de patiënt ('om wie het uiteindelijk is begonnen') en de algemene verantwoordelijkheid van de centrale overheid volgen op paragrafen over regionalisatie en echelonnering, waaromtrent iedereen de laatste jaren de mond vol heeft maar die in het betoog een logisch ondergeschikte plaats dienen in te nemen.

Maar nu de instrumenten. Welke middelen zal de centrale overheid aanwenden, welke structuren bevorderen om de rechten van de patiënt te waarborgen? Op enkele deelterreinen tasten wij nog in het duister. De tandheelkundige zorg wordt in het geheel niet besproken, de geneesmiddelenvoorziening nauwelijks. 'Aandacht moet worden geschonken aan de prijsvorming van geneesmiddelen. Overleg hierover met de industrie en de bij de distributie betrokken handel lijkt geboden. Ook zal de reclame voor geneesmiddelen en de voorlichting hierover aan het publiek worden bestudeerd. Daarnaast zal de consumentenprijs kritisch moeten worden gezien' (par. 3.1.). Dat is alles. Iedere departementsambtenaar had het op 12 mei 1973 kunnen opschrijven.

Wat de rest van de gezondheidszorg betreft, ongeveer 80%, bevat de nota voorts geen korte-termijnvoornemens binnen de huidige structuur, zoals eind vorig jaar werden bekend gemaakt. Niets over investeringsplannen, bouwvolume, samenstelling en uitbreiding van het personeel. Het navolgende heeft dus betrekking op structuurhervormingen op middellange en lange termijn. Welke zijn het, met welke bedoelingen, in welk tempo, in welke volgorde?

Drie woorden trekken allereerst de aandacht: echelonnering, decentralisatie, budgettering. Zoals bekend is echelonnering het twaalf jaar geleden

door Querido geïntroduceerde, aan het militaire jargon ontleende begrip ter aanduiding van een trapsgewijs opgebouwde organisatie. Hendriks vat de uitgangspunten als volgt samen (par. 2.2.): de voorzieningen zo dicht mogelijk naar de patiënt, voorkomen dat deze in een hoger echelon dan strikt noodzakelijk terecht komt, toegang tot een hoger slechts via een lager echelon.

Anders dan de meeste ons omringende landen heeft Nederland dit stelsel gekend sinds specialisatie haar intrede deed en moderne ziekenhuizen de armenhospitalen gingen vervangen. Huisarts en wijkverpleegster zijn populair, vele bevallingen vinden thuis plaats, zowel in het ziekenfondspakket als in particuliere polissen is de verwijzingsvoorwaarde gesteld.

De nota is daarom te pretentief met de uitspraak: 'Om te komen tot ordening van de afzonderlijke voorzieningen dient de gezondheidszorg in een aantal echelons te worden onderverdeeld'. In werkelijkheid gaat het niet om iets nieuws, maar om de systematische bevordering, modernisering en versterking van een in beginsel aanwezige structuur.

Systematische bevordering kan verwacht worden van de hierna te bespreken regionalisatie: de verwezenlijking van een heldere bestuurlijke structuur die organisatorische verbanden en processen niet overlaat aan afzonderlijke ziekenhuizen, kruisverenigingen en artsen.

Modernisering en versterking behoeft, het is geen nieuws, vooral het eerste echelon, ook genoemd eerste lijn. De modernisering richt zich voor wat betreft het organisatorische aspect met name op het tot stand brengen van gezondheids- resp. welzijnscentra, waarin artsen, verpleegsters, maatschappelijk werkers en paramedische beroepsbeoefenaren samenwerken. In de praktijk is al wel gebleken hoeveel daaraan vastzit. Was hiervoor sprake van relaties tot andere echelons, ook de interne organisatie wordt sterk beïnvloed. Samenwerking vereist spelregels. Omineus voor de plaatselijke kruisverenigingen zijn deze zinnen: 'waar de wijkverpleegkundige deel gaat uitmaken van teams in gezondheidscentra, zal haar positie binnen haar eigen organisatie worden beïnvloed. De steun die zij ontvangt vanuit de eigen organisatie zal meer begeleidend dan leidend, meer adviserend en minder dirigistisch van karakter moeten zijn' (par. 7.1.2.). Toch had het duidelijker gekund. Is met 'waar' bedoeld: overal daar waar (dus conditioneel en vrijblijvend) of: aangezien (als wenkend en dwingend perspectief)? Een ondubbelzinnige keuze voor gezondheidscentra als bestuurlijke eenheid is niet gemaakt.

Hiermee hangt samen dat veel mede zal afhangen van de materiële versterking die het eerste echelon kan ondergaan, de rechtspositionele en financiële middelen welke de overheden ter beschikking wensen te stellen. Noch structureel, noch kwantitatief verschaft de nota daaromtrent opheldering. Naar een nationaal plan voor gezondheidscentra, logisch complement van het bij de wet verplichte ziekenhuisplan, zoekt men tevergeefs. Het aantal huisartsen zou snel kunnen groeien, 'althans op voorwaarde dat voldoende gelegenheid tot praktijkopleiding beschikbaar is' (par. 3.2.). En zo niet,

wat dan? Tot dusver stagneert het bestand, al laten peilingen aan de faculteiten een voorzichtig optimisme toe. Zover is het in de verpleegkunde nog bepaald niet. Sinds jaren wijzen de vakorganisaties op de achteruitgang en de veroudering van het aantal gediplomeerden in de extramurale zorg. Wat schrijft de staatssecretaris, na vijftien maanden studeren, over deze hoeksteen in zijn filosofie? 'Betreffende de klachten van financiële aard is nader onderzoek en overleg gewenst, om te bezien in hoeverre de klachten gerechtvaardigd zijn en om eventueel voorstellen te doen voor herziening van bestaande regelingen' (par. 7.1.2.). Kan het magerder? Waar de bewindsman vandaan haalt dat het eerste echelon tot 1980 met 4% per jaar zal groeien (par. 6.1.3.), is mij een raadsel.

De beschouwingen over het tweede ordeningsbeginsel, de decentralisatie, beperken zich niet tot herhaling en samenvatting van wat elders is betoogd. Zij monden uit in een keuze voor het gewest als plannings- en bestuurlijke eenheid. Een eerste argument daarvoor is dat de plaatselijke omstandigheden dikwijls te verschillend zouden zijn voor een gecentraliseerde besturing. Ook de ervaring in het buitenland opgedaan zou dat leren (par. 2.1.). Met het buitenland zijn vooral Skandinavië en het Verenigd Koninkrijk bedoeld (par. 1.1.). Welnu, de recente hervormingen in Engeland en Zweden zijn veeleer te kenschetsen als integratie dan als decentralisatie. Een gedecentraliseerd systeem heeft er altijd bestaan, met het nadeel van uiteenlopende verzorgingsniveaus. De vergaande sociaal-economische homogeniteit van ons land en bovendien de beperkte omvang van ons grondgebied zou een minder oppervlakkige redenering op dit punt gewenst maken. Een tweede argument, nl. de betrokkenheid van de bevolking bij de ontwikkeling van de zorg, klinkt overtuigender. Hoewel ik mij afvraag of het toppunt van democratie zal bestaan in de victorie van het groeiende Hoorn over het kleine roemruchte Enkhuizen, dat graag zijn eigen ziekenhuis wil behouden, of in het wegdrukken van Horst door Venlo. Een beroepsmogelijkheid lijkt niet bij voorbaat verwerpelijk.

Decentralisatie – ik herhaal het – niet alleen van planning en advies maar evenzeer van bestuur en financiering, is een opmerkelijk geluid. Of het ook in alle opzichten even zuiver is, laat zich betwijfelen. De nota verwijst naar de mogelijkheden krachtens art. 61 en 63 van de Gemeentewet om burgers die geen deel uitmaken van de gemeenteraad bij het bestuur in te schakelen. De Staatssecretaris acht deze mogelijkheid van groot belang, naar analogie blijkbaar ook voor de gewesten. 'Naar zijn oordeel zouden hierbij in ruime mate moeten worden ingeschakeld werkers in de gezondheidszorg (zowel vrije beroepsbeoefenaren als werkers in dienstverband), besturen van instellingen van extramurale en intramurale gezondheidszorg en van gezondheidsdiensten, alsmede de in het gewest aanwezige financiers'. Het klinkt allemaal aardig, maar zinkt weg in het drijfzand van het onmiddellijk hierop volgende zinnetje: 'Ook de bevolking zou hierbij moeten worden betrokken' (par. 2.3.1.).

Men wrijft zich de ogen uit. Democratisering waarbij *ook* de bevolking

wordt betrokken. Een latere passage maakt het niet beter: 'Openbaarheid van advisering en besluitvorming is een toetssteen van democratie' (par. 2.4.). Zeker, men kan dat beginsel onmiddellijk waar maken, maar tenminste even essentieel is de aansprakelijkheid van en openbare verantwoording door bestuursorganen tegenover de door de bevolking gekozen vertegenwoordigers. Op het terrein van de centrale overheid, het rijkshemd dat hem nader is dan de gewestelijke rok, ziet de Staatssecretaris dat zeer wel in. Ik citeerde al een desbetreffende uitspraak en zal nog bewijzen aanvoeren dat hij zich afwendt van corporatieve gedachten à la Veldkamp. Maar dat zich een keuzevraagstuk aandient tussen functionele en territoriale decentralisatie, blijkt uit de gehele nota met geen letter. Enfin, beter een blinde vlek dan een miskleun.

De democratie op lager niveau wordt ook anderszins stiefmoederlijk behandeld. Een zeer korte beschouwing over het extern en intern functioneren van individuele inrichtingen (par. 7.3.2.) eindigt met de verzekering dat de Staatssecretaris zeer hecht aan de doelstellingen van het recent gestarte onderzoek van prof. Maeijer, welk 'onderzoek naar de meest geschikte juridische ordening van sociale structuren en verhoudingen in het ziekenhuis mogelijk knelpunten zal helpen oplossen. Overigens is het *onvermijdelijk* dat *op den duur* wettelijke maatregelen t.a.v. het beheer van gezondheidsvoorzieningen tot stand komen'. Dat spijt de bewindsman toch niet? Waarom geen onmiddellijk voorstel aan de overheid de bevoegdheid te geven tot aanstelling en ontslag van de meerderheden in stichtingsbesturen?

Hoezeer echelonnering en decentralisatie samenhangen, blijkt uit de volgende zin: 'De eerste stap naar herstructurering van de gezondheidszorg zal kunnen bestaan uit het vaststellen van de regionale grenzen, aangezien echelonnering pas mogelijk wordt als zeker is welk verzorgingsgebied de echelons zullen verkrijgen' (par. 5.2.1.).

Zoals gezegd, vind ik dit oordeel voor wat betreft de echelonnering te krampachtig. Dit is niet alleen een organisatorisch doch ook een inhoudelijk en kwantitatief vraagstuk. Maar met betrekking tot de decentralisatie onderschrijf ik het citaat ten volle. De eerste stap, inderdaad. Zonder gebiedsafbakening geen delegatie van bevoegdheden.

Helaas, een nieuwe teleurstelling volgt onmiddellijk. Hoe wil de Staatssecretaris deze grenzen bepalen? In overleg met het Ministerie van Binnenlandse Zaken en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Fout, hardstikke fout. Dergelijke fundamentele beslissingen worden sinds Thorbecke genomen in gemeen overleg van regering en Staten-Generaal. Het is bedenkelijk dat de Ministerraad de gewraakte passage heeft laten passeren.

Zolang de gewestwet niet in het Staatsblad staat, kan men in de gezondheidszorg regionaal adviseren en plannen naar hartelust (overigens worden de reeds bestaande wettelijke plichten door de provincies veelal verwaarloosd), van besturen en financieren zal niets kunnen komen.

Dit uitgangspunt leidt tot twee conclusies: in de eerste plaats is de met de gewestwet geboden spoed eens te meer aangetoond, ten tweede zal de niet-temin te verwachten vertraging niet mogen leiden tot bevrozing van bestuur en financiering in de gezondheidszorg.

De Staatssecretaris is dat ook allerminst van plan. Ik zal nog verscheidene goede voornemens kunnen noemen. Maar over het derde ordeningsbeginsel, dat ik naast echelonnering en decentralisatie noemde: de budgettering, laat hij het bij toekomstmuziek. Het systeem lijkt hem niet onaantrekkelijk, zeker op regionaal niveau. De verantwoordelijkheid van de regio zou hiermee nog beter tot haar recht komen. Het besteden van middelen boven het toegestane budget wordt niet bij voorbaat uitgesloten (par. 3.1.). Uitmakend. Waarom dan niet alvast de budgetbevoegdheid van de Ziekenfondsraad overdragen aan het parlement? Is dat een verrassing die in petto blijft voor de algemene volksverzekering?

Uit de pijnlijk nauwkeurige studie van het CBS over 1970 wordt gereleveerd dat de zgn. openbare gezondheidszorg toen f 241 mln. kostte. Dat bedrag zou in aanmerking komen voor financiering uit de algemene middelen (par. 6.2.2.1.). Het eerste en het tweede echelon daarentegen zouden in beginsel in hun geheel gefinancierd moeten worden door middel van een uniform verzekeringsstelsel (par. 6.2.2.2.). Uiteraard zal er bij de behandeling van het wetsontwerp volksverzekering alle gelegenheid zijn op deze stelling in te gaan. Nu merk ik korthedshalve op dat noch buitenlandse verhoudingen (als men dan toch wil vergelijken) noch de Nederlandse feiten (met forse bijdragen uit de algemene middelen in AWBZ en bejaardenziekenfondsverzekering) haar schragen. Wat hier echter vooral moet worden gezegd, is dat ook een voor 100% uit premies gedekte, doch op de wet stoelende algemene verzekering precies even publiek dient te zijn als een uitgave uit de algemene kas. Een bewindsman die neigt tot budgettering door gewestelijke besturen, moet dat logischerwijze beamen. Resumerend kan men de beschouwingen over echelonnering, decentralisatie en budgettering rijkelijk vaag, onvoldoende doordacht en op een enkel onderdeel – de wijkverpleging – onder de maat noemen.

Daarmee is evenwel lang niet alles besproken. De nota is kort, maar stipt vele onderwerpen aan. Verscheidene belangwekkende, soms diep ingrijpende hervormingen op bepaalde deelreinen worden geopperd, al moeten wij, zoals gezegd, op uitwerking wachten. Enkele daarvan wil ik releveren aan de hand van het in de nota aangebrachte onderscheid tussen prijs- en volume-component in de ontwikkeling der bestedingen (par. 6.1.2.). Een voortreffelijk idee waarop ik eerder zinspeelde, is de versterking van de positie van het departement in het tarievenbeleid: 'De wetgeving mag niet zo worden opgezet als thans bijvoorbeeld in de Wet Ziekenhuistarieven het geval is, dat het beleid aan andere organen wordt overgelaten en de centrale overheid alleen repressief kan optreden' (par. 2.3.2.).

Dit tarievenbeleid is van heterogene aard. Het betreft zowel de ontwikkeling van prijzen en lonen als van omvang en samenstelling van het per-

soneel. Evenwichtige begroting van deze laatste door de Minister, bij voorkeur in samenhang met een door het parlement vast te stellen budget, is een goed voornemen. De stunt van een personeelsstop is niet voor herhaling vatbaar.

Inzake prijzen en lonen is de nota merkwaardig passief: 'De lonen en salarissen, de rente, de prijzen voor genees- en verbandmiddelen, de bouwrijzen enz. volgen doorgaans de algemene trend. Deze factoren zijn voor de sector gezondheidszorg te beschouwen als gegevens, waarop geen of nagenoeg geen invloed kan worden uitgeoefend' (par. 6.1.2.).

De algemene trend? De nota zelf signaleert juist een tamelijk gedifferentieerd beeld (par. 6.1.2.2.). Op basis van 1969 = 100 golden in 1973 de volgende prijsindices: artsen specialisten 145, loonsom per werknemer 164, bouwrijzen 161, medische artikelen 133. Geen invloed mogelijk? Dat is dan in tegenspraak met de eerder geciteerde, uiterst summier, maar wel verplichtende passage over de prijzen van geneesmiddelen. Hoe zou het ook anders kunnen, wanneer de regeling een prijsverlaging voor valium en librium (iedere week nummer een op de hitparade) met 25% onvoldoende achtte?

Er zijn bovendien tekenen (niet in de nota) dat het Rijk zelf in de markt gaat optreden. Het Rijksinkoopbureau gaat eindelijk zijn werkteerrein uitbreiden tot de gezondheidszorg. En wat de rente betreft: sinds jaar en dag weet men dat ziekenhuisleningen een stuk duurder zijn dan die van de staat of de Bank Nederlandse Gemeenten. Waarom ook hier niet eindelijk de vraag bundelen? Het kan miljoenen schelen.

De werknemerslonen in de gezondheidszorg dienen eveneens vanuit het beleid te worden beïnvloed, zij het niet in neerwaartse richting. In de eerste plaats door de algemene verhoging van de jeugdlonen, hier immers oververtegenwoordigd, ten tweede door verbetering van de rechtspositie der leerlingen. De nota zwijgt erover. Wel bevat zij twee hele zinnen omtrent de specialisten: 'Ten aanzien van de inkomens van de beoefenaren van vrije beroepen is grotere openheid wenselijk. De wijze waarop dit kan worden gerealiseerd, wordt bestudeerd door een daartoe door de Minister van Sociale Zaken ingestelde commissie' (par. 3.1).

Afwachten dus maar weer. Het wordt wel tijd, ruim twee jaar nadat de Kamer een desbetreffende motie heeft aangenomen met alleen de stemmen van de CPN tegen. Het is overigens merkwaardig dat deze door de PvdA-fractie geïnspireerde motie niet als bijlage werd opgenomen, in tegenstelling tot resp. moties van het CDA en de oude vijf.

Een tussengebied van prijs- en volumecomponent is het honoreringssysteem van specialisten: declaraties per verrichting, nodig of niet nodig. Het tarief per verrichting staat vast, het aantal verrichtingen per behandeling of per uur is binnen niet al te nauwe grenzen rekbaar. 'De centrale overheid zal ervoor moeten zorgen, dat het tarief- en honoreringssysteem geen stimulans bevat voor behandeling van de patiënt in een hoger echelon' (par. 3.1). Inderdaad. Heeft iemand wel eens laten zien hoe dat mogelijk

is zonder de specialisten in dienstverband te brengen? De staatssecretaris hecht groot belang aan het advies van de commissie Van Leeuwen. Hij gaat er met belanghebbenden over praten (par. 3.2). Naar zijn eigen aanvaardbaar oordeel mogen wij gissen.

Hetzelfde geldt voor de spreiding van zelfstandige beroepsbeoefenaars en de misstand van praktijkovername. Plannen en vergunningen voor inrichtingen leiden maar ten dele tot beheersing en juiste spreiding van de voorzieningen naar volume, zolang niet personeel en outillage mede worden gebudgetteerd, inclusief de medische staf. Of de bewindsman deze mening deelt, blijkt niet duidelijk. Zo ja, dan moet nog 'worden bezien of dit element in de verzekeringswetgeving ingebouwd moet worden dan wel elders' (par. 2.5.). In de wet gezondheidsvoorzieningen, waarvan het voorontwerp inmiddels ruim drie jaar oud is? In de hervormde wet ziekenhuistarieven? De mogelijkheden worden niet helder op een rij gezet.

Beleid, schreef ik, laat zich kennen in beginselen, instrumenten en (beoogde resp. bereikte) resultaten. Nu de beginselen, in het bijzonder de decentralisatie, pas na geruime tijd gestalte kunnen krijgen en ten aanzien van de instrumenten vrijwel alles in een fase van voorbereiding of overweging blijkt te verkeren, zal het geen verwondering wekken dat de nota evenmin een gekwantificeerd program presenteert.

Wat betreft het landelijk ziekenhuisplan of zelfs maar de bij de wet verplichte ministeriële richtlijnen is men nog altijd niet verder dan de vuistregel van 4 algemene resp. 1.5 psychiatrische bedden per 1000 inwoners. Er bestaat geen wetenschappelijke onderbouwing van deze getallen (bij een groeiend aantal patiënten), geen vervangingsplan, geen duidelijke departementale norm voor de kosten per bed, geen richtlijnen inzake outillage, geen spreidingsplan van specialismen en specialisten.

Wel kan men lezen, dat gelet op de studieduur en de huidige instroom van studenten de aanwas van artsen tot en met 1982 vaststaat: 50% (par. 3.2). Met betrekking tot de veel grotere groep van verpleegkundigen en paramedische werkers ontbreekt ieder cijfer en zelfs iedere indicatieve beschouwing. 'Het formuleren van onderwijsdoelstellingen zal een blijvende taak zijn, waaraan gewerkt moet worden door de deskundigen op het terrein van de gezondheidszorg tezamen met die van het onderwijs in zijn verschillende vormen'.

Publiekelijk richting geven aan dit werk zou niet overbodig zijn. Immers, men kan niet passief registreren dat het aantal artsen explosief toeneemt, tegelijkertijd krachtadig de beddennorm terugdringen, hetgeen zelfs kan leiden tot vermindering van het absolute aantal bedden, en de gevolgen berustend afwachten.

Het is uitstekend dat reeds Minister Stuyt een halt heeft toegeroepen aan ongebreidelde investeringen, zodat de kostenstijging werkelijk lijkt af te vlakken en doelmatiger werken wordt bevorderd. Maar het zou zonde en jammer zijn wanneer de substitutie van kapitaal door arbeid niet tijdig werd voorbereid.

Een overschot aan specialisten zal er voorlopig nog niet zijn, gelet op de over het algemeen lange werktijden. Hier en daar kunnen straks twee artsen het werk doen van een hunner thans, tegen hetzelfde totale inkomen. Met de verpleegkundigen echter staat het anders. Overwerk is geen regel. Bevriezing van klinische dienst kan daarom leiden tot drieërlei gevolg: manifeeste werkloosheid, afschrikking van potentieel aanbod en verlegging van het accent op poliklinische en extramurale zorg alsmede de geestelijke gezondheidszorg. Wanneer er niet snel verandering komt in de, zoals wij zagen, weinig actieve benadering van de wijkgezondheidszorg, roepen wij een werkloosheidsvraagstuk over ons af.

Volgens de nota zou de kostenstijging beperkt kunnen blijven van ruim 7% van het nationaal inkomen thans tot 8% in 1980 (par. 6.1.3). De onzekerheden zijn groot. In een voetnoot kon nog net worden vermeld, dat blijkens recente ramingen het premiepercentage voor de ziekenfondswet in 1975 wellicht geen 10.1 behoeft te bedragen doch slechts 9.5, dat voor de AWBZ geen 3.1 maar 2.85 (par. 1.3). In het licht van zo'n enorme bijstelling ga ik niet in op het oppervlakkige gebabbel inzake de verschillende kostenverhogende en eventueel verlagende factoren (hoofdstuk 6).

Langs andere weg lijkt mij te beredeneren dat het genoemde percentage van 8 in 1980 wel degelijk overschreden wordt en ook moet worden. In 1970 zou het eerste echelon 32% van de gezondheidszorg beslaan (par. 6.2.1). Ik kan dit percentage, op het voetspoor van de CBS-bron, niet thuisbrengen. Het komt mij veel te hoog voor. Volgens de personenstatistiek is slechts 22% buiten inrichtingen werkzaam (par. 6.1.2.1). Maar goed, laten wij de schrijver aan zijn eigen cijfers houden. In 1974 dus 36% voor eerste echelon en openbare gezondheidszorg samen, dat is 2.5% van het nationaal inkomen tegen 4.5% voor het tweede echelon (de som van 7% is waarschijnlijk te laag).

Nu moeten eerste lijn en openbare gezondheidszorg met 4% per jaar naar volume toenemen. Gezien de in deze sector te verwaarlozen produktiviteitsverbetering treedt er dan tot 1980 een groei op van 2.5 naar 3.2%. Dat laat 4.8% over voor het tweede echelon, oftewel een jaarlijkse uitbreiding met 1%. Maar het aantal specialisten stijgt met 4% per jaar. Gaan zij zoveel minder verdienen, wordt laag gekwalificeerde arbeid door hogere vervangen of komt er drastische wijziging in de verhouding kapitaal - arbeid? Het verdient allemaal overweging, zeker het eerste, maar een zo snel en eclatant succes lijkt mij onhaalbaar. Onhaalbaar en onwenselijk. Niet kostenbeheersing is het uiteindelijke hoogste doel, maar maximale bevordering van de gezondheid. Iedereen die zich daartoe aanbiedt - medische studenten, leerlingverplegenden enz. - dient met open armen te worden ontvangen. Hun materiële uitrusting kan op verschillende manieren worden besnoeid (lang niet overal trouwens, het is niet overbodig nog eens met nadruk op de geestelijke gezondheidszorg te wijzen), maar beperking van het arbeidspotentieel in de gezondheidszorg als geheel is

zonder meer te veroordelen. Het juiste streven naar doelmatigheid dreigt te ontaarden in zuinigheidsdrift.

Moet een integraal personeelsbeleid nog van de grond komen, het eerste ziekenhuisplan sterft in de wieg. 'Planning is een steeds voortgaand proces en een afgerond landelijk ziekenhuisplan moet niet per se worden nagestreefd. De wetstekst zal daaraan moeten worden aangepast' (par. 7.3.1). Ik vraag mij af, hoe de rechtszekerheid zich bij die aanpassing zal moeten aanpassen. De staatssecretaris zal de beroepsmogelijkheid toch niet willen schrappen; hoe is het beroep in te kleden zonder referentiekader? Wij wachten af, ook hier. Verheugend is in ieder geval dat de PvdA-fractie na vier jaar toch gelijk krijgt, door de aangekondigde integratie van de Centrale Raad voor de Volksgezondheid en het College voor Ziekenhuisvoorzieningen (par. 2.3.3).

Voorts komt er een wijziging van de Wet Ziekenhuisvoorzieningen, die het mogelijk zal maken ziekenhuizen of onderdelen daarvan te sluiten (par. 5.1). Als de heer Hendriks in de maanden vóór zijn staatssecretariaat ergens op heeft aangedrongen, onder meer in Lourdes, dan is het dit. Niet de vergunningen voor peperdure voorzieningen die Minister Stuyt krachtens art. 18 wilde verlenen, maar de omvang van perifere ziekenhuizen zou het grote probleem zijn. Wel, vijftien maanden is niet te weinig, zou men zeggen. Op mijn beurt betwijfel ik of sluiting even urgent is als het voorkomen van nieuwe overinvesteringen. Het is Hendriks die het groene licht heeft gegeven voor het St. Johannes de Deo Ziekenhuis in Den Haag, naar de omvang in afwijking van een speciaal gevormde adviescommissie.

Dit is geen vrolijk artikel geworden. Goede voornemens hebben voorschots geresulteerd noch in een heldere schets van een toekomstige nieuwe structuur noch in het daadwerkelijk treffen van partiële maatregelen. En spoed is geboden, want het gaat met onze gezondheid niet zo goed. 'In vergelijking met andere westerse landen staat de Nederlandse gezondheidszorg op een aanvaardbaar peil', zo begint de nota male. Even verderop is zelfs sprake van een bevredigend peil (par. 1.3).

Als een van de bewijzen draaft nog maar weer eens de tuberculeuze mortaliteit en morbiditeit op. Het ontbreekt er nog maar aan, dat de uitroeiing van pest en cholera wordt geprezen. Zo drijven wij op de roem van inderdaad grootse prestaties uit het verleden. Pas in het kader van de kostenstijging wordt erkend, dat wijzigingen in het morbiditeitspatroon de volumegroei positief hebben beïnvloed. 'Met name moet in dit verband gewezen worden op de toename van ongevallen en van hart- en vaatziekten' (par. 6.1.2.1). Het is een gelaten constatering. Nooit heeft een bewindsman van volksgezondheid zich publiekelijk ingespannen voor een maximumsnelheid, die inderdaad honderden mensenlevens blijkt te sparen. Door de vloek van het blik en het slikken van vet, nicotine, alcohol en andere drugs (in die volgorde) stagneert de stijging van de levensverwachting in Nederland al jaren. Andere landen hebben ons gepasseerd. Het ziekteverzuim is hoogst bedenkelijk.

Het is onbevredigend en onaanvaardbaar dat het peil van onze gezondheidszorg bevredigend en aanvaardbaar wordt genoemd. Er moet ontzettend veel gebeuren. Geleidelijk, want het gevaar is inderdaad denkbaar, dat 'een schoksgewijze ontwikkeling veel onrust en onzekerheid met zich meebrengt' (par. 1.3). Maar met hardnekkigheid. De appels vallen ons niet in de schoot. 'De geschiedenis, schrijft de staatssecretaris, heeft ons vele malen laten zien, dat veranderingen in het maatschappelijk patroon niet eerder met succes kunnen worden doorgevoerd dan wanneer de tijd er rijp voor is' (par. 1.2). De geschiedenis leert ook dat de tijdvrucht niet gelijkmatig rijpt. In de hitte gaat het sneller dan in de luwte. Wij moeten de zon der toekomst een handje helpen. Een linkerhandje.

Verschillende persstemmen hebben de hoop uitgesproken dat het parlement de nota snel zou behandelen, opdat er spijkers met koppen konden worden geslagen. Dat is een constitutioneel misverstand. Een nota als zodanig kan een politiek proces begeleiden, maar lost niets op. Bovendien is de Kamer niet de beste debatingclub van het land. Nota's, boeken en artikelen zijn de afgelopen jaren in overvloed geschreven. Uitzonderlijk is de volksvertegenwoordiging in haar bevoegdheid wetten vast te stellen, waarvan de ontwerpen over het algemeen door de regering worden geformuleerd. Dat is de eerste plicht van Kamer en regering beide. Aan uitkauwen van de structuurnota is, in het zicht van een overstelpende hoeveelheid wetgevend werk, geen behoefte. Dat kan beter gebeuren in Socialisme en Democratie en dergelijke tijdschriften. Er zijn zaken te doen. De truck sturen, niet naar trucs turen.

Overigens ben ik van mening dat Markeerpunt 1977 de volgende clausule moet bevatten: 'Het tweede kabinet-Den Uyl zal geen nota's uitbrengen'.

André van der Louw

Socialisme en opvoeding

Het bestuur van de Partij van de Arbeid heeft het principebesluit genomen in een grote kring van belangstellenden een discussie te stimuleren over socialisme en opvoeding. Ook de vraag of er plaats is voor nieuwe vormen van socialistische jeugdorganisatie zal daarbij aan de orde worden gesteld. In verband hiermee publiceren we een artikel van André van der Louw, dat zich met name met laatstgenoemde onderwerp bezighoudt. Het artikel is een bewerking voor S & D van het laatste hoofdstuk van een door Van der Louw geschreven boek 'Rood als je hart - 'n geschiedenis van de AJC', dat binnenkort bij de NV Arbeiderspers verschijnt.

Socialistische opvoedingstaken buiten schoolverband

Mijn pogingen om de geschiedenis van de Arbeiders Jeugd Centrale (opgericht 18 maart 1918 - opgeheven 28 februari 1959) te beschrijven, leidden er toe dat de vraag, of het gat dat met de verdwijning van de AJC gevallen is wel of niet moet worden opgevuld, zich steeds sterker ging opdringen. Wanneer ik straks die vraag in zekere zin positief beantwoord, mag dat niet worden opgevat als een veroordeling achteraf van het besluit om de AJC op te heffen. Ik geloof dat die beslissing onvermijdelijk is geweest, ook al valt er te discussiëren over de vraag of ná het verdwijnen van de AJC niet onmiddellijk in brede socialistische kring gezocht had moeten worden naar nieuwe mogelijkheden. Wie de kansen van een socialistische organisatie wil wegen doet er goed aan lessen uit het verleden te trekken en inzicht te krijgen in de oorzaken van het feit dat de jonge garde het aan het eind van de vijftiger jaren liet afweten. Terugblikkend lijken de volgende ontwikkelingen een rol te hebben gespeeld.

Herbezinning ontbrak

Bij de wedergeboorte van de Arbeiders Jeugd Centrale ná de Tweede Wereldoorlog is te kritiekloos en gemakkelijk aangesloten bij vooroorlogse tradities, symbolen en uitingsvormen en is onvoldoende rekening gehouden met de diep ingrijpende veranderingen die het gevolg waren van dit wereldconflict. De verslagenheid na de Eerste Wereldoorlog is bepaald niet aan de internationale socialistische jeugdbeweging voorbij gegaan. Ook toen was er verslagenheid over het geestelijk en zedelijk verval dat het leven in de kapitalistische wereld kenmerkt, al tillen we nu soms minder zwaar aan verschijnselen die toen als verval werden gezien en al zijn er voor de mensen van nu heel andere ontwikkelingen die de verontmenselijking

van een maatschappij waarin alles ondergeschikt wordt gemaakt aan het winststreven, demonstreren. Maar het protest van de generatie van ná 1918, althans voor zover het gaat om 't bewuste deel ervan, mondde toch uit in een optimistisch geloof dat de wereld 'op weg' was. Op weg naar een betere samenleving. De mens was immers goed en hij hoefde z'n weg maar te vervolgen om 't eindpunt, de gezegende horizon te bereiken. En in AJC-kring wilde men al vóór-leven, vóór-beleven hoe 't later zou zijn. Spelregels, omgangsregels en expressievormen wortelden in dat gemeenschapsgevoel. Toen opnieuw bleek dat socialisten ondanks hun toegenomen invloed een nog heviger wereldconflict met nog schrijnender gevolgen voor de mensheid, niet konden voorkomen, toen bleek dat de mens niet alleen bereid was onder bepaalde omstandigheden imperialistische, extreem nationalistische, maar ook racistische parolen te volgen tot in de uiterste consequentie, was een heroriëntatie zeker op z'n plaats geweest. Misschien is men die herbezinning uit de weg gegaan uit angst voor defaitisme. Het erkennen van realiteiten, het blootleggen van de minder vrolijke trekjes in het karakter en het gedragspatroon van de mens, evenals het analyseren van maatschappelijke omstandigheden die menselijke gedragingen en handelingen negatief dan wel positief beïnvloeden, kunnen immers zo'n somber beeld opleveren, zo duidelijk maken dat de weg lang is en het eindpunt onzeker, dat de inzet om pal te staan voor noodzakelijke veranderingen daardoor aangetast kan worden. Toch mag geen enkele politieke strategie gebouwd worden op illusies. Vroeg of laat gaan die illusies door de mand. De teleurstellingen die dan ontstaan blijken groter en verwoestender voor het opbouwen van een betere wereld dan het leven met onzekerheden onder gelijktijdige erkenning van de noodzaak om met taai volharding verder te gaan. Die herbezinning is er ook wel, bijvoorbeeld onder invloed van het existentialisme, geweest. Maar de discussie hierover heeft de socialistische jeugdbeweging nauwelijks bereikt. Het denken over een engagement zonder al te uitbundige illusies kreeg hierdoor geen kans.

Te lang een exclusieve keurtroep

Voor het op gang brengen van maatschappelijke ontwikkelingen en zeker voor het ombuigen van een mentaliteit, kan het soms noodzakelijk zijn dat een avantgarde zijn kracht zoekt in het isolement. Maar even noodzakelijk is het dat zo'n voorhoede zich in een volgende fase naar buiten richt. Dat minder energie wordt besteed aan de vervolmaking van de eigen levensgemeenschap en de nadruk wordt gelegd op de beïnvloeding van de omliggende samenleving. De AJC is te lang een exclusieve keurtroep gebleven. Een proces van bewustmaking leidt er natuurlijk altijd toe dat sommige mensen in hun denken en handelen één voorsprong hebben op anderen, dát er zich elites vormen. Dat is ook helemaal niet zo tragisch. Maar dat mag nooit leiden tot een opdeling in zwart en wit, in kaf en koren, in massa

en elite. Verschillende mensen verkeren in verschillende stadia van betrokkenheid en bewustwording en de methodiek van de AJC is te lang gekenmerkt gebleven door de eenvormigheid die – begrijpelijk en terecht – in de bloeiperiode ontstond, maar in een later tijdperk toe had moeten groeien naar een veel sterkere differentiatie. Gaarne is toegegeven, het geldt ook voor andere ontwikkelingen die hier kritisch benaderd worden, dat het gaat om een beschouwing achteraf. En die beschouwingen worden gegeven vanuit het besef dat de meesten van ons in de omstandigheden van toen niet wezenlijk anders gehandeld zouden hebben dan de mensen van toen. Het is eenvoudiger om tot analyses te komen nadat de gebeurtenissen zich voltrokken hebben en er ook in de tijd een zekere afstand is gegroeid dan in de maalstroom en de complexiteit van het moment zelf op basis van koele ontleedkunde de koers uit te zetten.

De doorbraak

Door ontbindingsverschijnselen in de socialistische beweging en door verkeerd begrepen consequenties van de doorbraak heeft de relatie jeugd/opvoeding/socialisme onvoldoende aandacht gekregen. Ook de AJC is daarvan het slachtoffer geworden. De AJC was immers een kind van SDAP en NVV. Na de oorlog begon het proces van ontkoppeling. Vroegere, formele bindingen tussen de leden van de socialistische familie werden verbroken. Vakbeweging en partij gingen meer hun eigen weg. De Partij van de Arbeid wilde zich richten tot groepen in rooms-katholieke en protestants-christelijke sfeer, die opgegroeid waren in een milieu waar socialistenhaat vaak gedurende een lange periode kunstmatig was gevoed. Socialisme werd, ondanks talloze bewijzen van het tegendeel, geïdentificeerd met buitenkerkelijkheid, eigenlijk nog sterker, met een complot dat gericht was tegen het christendom zelf. En de PvdA wilde kennelijk elk beeld dat zou herinneren aan die socialistische, zogenaamd anti-christelijke familie vermijden. De PvdA wilde duidelijk maken dat het socialisme vooral een maatschappijbeschouwing was en geen levensbeschouwing en zelfs voor organisaties die met die opvatting geen moeite hadden, maar toch wilden demonstreren dat socialisme ook een levenshouding kon zijn, was eigenlijk geen plaats meer. Daardoor werd de AJC ideologisch ontheemd en verkommerde door gebrek aan aandacht van wat vroeger de moderne arbeidersbeweging heette. De gevolgen die dit had, niet alleen voor de AJC maar ook voor andere nevenorganisaties en verwante instellingen als Instituut voor Arbeidersontwikkeling (later omgedoopt in het NIVON), de arbeiders zang- en muziekverenigingen, de Nederlandse Culturele Sportbond (de vroegere Arbeiders Sportbond), de VARA en Het Vrije Volk zouden nog eens onderwerp moeten zijn van een samenvattende studie.

De tekenen zijn nog niet zo duidelijk maar het lijkt erop dat thans meer begrip komt voor het feit dat de keuze voor het socialisme voor veel mensen

niet alleen een verstandelijke reactie is op maatschappelijke problemen, maar ook een behoefte losmaakt om in een socialistisch klimaat te leven, waarbij ook de levenshouding aan zekere criteria mag worden onderworpen en deze ook in het culturele leven zijn neerslag mag krijgen.

De harmonie blaast

De AJC heeft ook een tik gehad van het harmoniedenken, dat in de vijftiger jaren ook op andere maatschappelijke terreinen de dood in de pot heeft gebracht. Tegenstellingen werden toegedekt. Werknemers en werkgevers zouden toch eigenlijk één gemeenschappelijk belang hebben: het algemeen belang. We kwamen wel uit verschillende hoeken, maar ze moesten elkaar toch vinden op die ene weg naar welvaart en voorspoed. In zo'n klimaat leek een strijdbare jeugdorganisatie ook nauwelijks op zijn plaats. Een beetje welvaart is er in dit land voor velen ook wel gekomen, maar voor de rest bleek het verhaal van het 'algemeen belang' een sprookje, dat pas in de tweede helft van de zestiger jaren werd ontluisterd. Steeds duidelijker bleek dat in eigen land en in nog sterkere mate in wereldverband, nauwelijks iets veranderd was in de verhoudingen die kenmerkend zijn voor de kapitalistische maatschappij. De verdeling van inkomens was misschien iets verbeterd, maar van een rechtvaardige spreiding was nog geen sprake. De grote vermogens zaten nog steeds op een kluitje dat slechts door een klein groepje bevoorrechten uit het riet mocht worden gevist. In de bedrijven hadden de bazen het nog compleet voor het zeggen. Fusies, samenwerking, monopolievorming maakten de grote internationale ondernemers nog sterker en nationaal nog moeilijker te bevechten. Televisie en andere media stalden de ellende in een groot deel van de wereld voor ons uit. Het perspectief — onder de last van steeds heviger wordende bevolkingsexplosies — was er één van groeiende armoede en blijvende honger. Amerika voerde zijn imperialistische oorlog in Zuid-Oost-Azië. Het kapitalisme bleek niet over de instrumenten te beschikken om de nieuwe problemen van uitputting van grondstoffen en energiebronnen plus het milieubedrijf de baas te worden. Kortom de wereld schreeuwt nog om solidariteit en strijdbaarheid. En wie die schreeuw negeert, wie zich in slaap laat wiegen door het zoete blazen van de harmonie schaaft zich bij de krachten die de bestaande ongelijkheid willen handhaven, en de klassieke machtsposities verdedigen. Hij versterkt de rijen van degenen wier harten te kil en te hard zijn om te kunnen breken op de verwoestende gevolgen van het zogenaamde vrije spel der maatschappelijke krachten, die een werkelijk harmonieuze samenleving met een vrijheid die iedereen dezelfde ontplooiingskansen geeft, blokkeren. Het harmoniedenken leidde ook tot nieuwe conclusies in de opvoedkunde. De jeugd en zeker de kinderen moesten niet meer gestuurd worden in de richting van één bepaalde maatschappijopvatting. Daarmee werd de band tussen socialisme en opvoedkunde doorgehakt. Minder omlijnde, maar daardoor ook veel vrijblijvender criteria als ver-

draagzaamheid, menselijkheid en rechtvaardigheid, werden meer in overeenstemming met de eisen des tijds geacht. Die criteria zijn wel ruim maar in die ruimte was onvoldoende vlees en bloed aanwezig om de jeugdbeweging nieuwe levenskracht te geven.

Ongerechtvaardigd onderwijsoptimisme

De AJC is ter ziele gegaan op een moment dat groot optimisme bestond over de ontwikkeling van het onderwijs. Men verwachtte dat het onderwijs over niet al te lange tijd een aantal taken zou vervullen die in het verleden plaatsvonden in de sector, die in aanvulling op gezin en school het derde milieu werd genoemd. Maar straks zou op school niet alleen plaats zijn voor kennisoverdracht. Ook de ontwikkeling van creatieve vaardigheden zou aan bod komen net als de vorming tot staatsburger en wie weet zelfs tot gemeenschapsmens. Het onderwijs zou met nevenactiviteiten op den duur ook buiten de grenzen van de strikte schooltijden kunnen treden. Schoolwerkkampen waren een begin.

Intussen zijn er best een aantal scholen waar die dingen tegenwoordig werkelijkheid zijn geworden, zoals er ook heel wat zeer gemotiveerde leerkrachten zijn die op slechte scholen alles doen om er het beste van te maken. Maar verder vertoont de onderwijssituatie van nu nauwelijks enige overeenkomst met de dromen van toen. Zelfs met de kennisoverdracht is het op een groot aantal plaatsen, bijvoorbeeld in de oude stadswijken en op grote delen van het platteland nogal droevig gesteld. Wanneer een progressieve regering voldoende tijd en kansen krijgt zal er stellig veel verbeteren. Maar ook dan is het een werk van lange adem. En wie kwalitatieve eisen wil stellen aan de vorming van gemeenschapsmensen, kan zeker op korte termijn geen al te hoog gespannen verwachtingen koesteren over de resultaten van de onderwijsvernieuwing. Men hoeft slechts te denken aan de stormen van rechtse verontwaardiging die zijn opgestoken toen minister Van Kemenade in overigens zeer onschuldig verband sprak over het aankweken van een kritische houding ten opzichte van de maatschappij. Het ziet ernaar uit dat iedereen die wil breken met de ellebogenmaatschappij en verlangt naar een samenleving waarin de wetten van het kapitalisme ophouden te domineren, er verstandig aan doet niet alleen te gokken op het onderwijs. Wie in grote lijnen de hierboven gegeven analyse van de tegenstellingen, die onze maatschappij beheersen, onderschrijft, wie waarneemt dat die zelfde maatschappij op school, op het werk en allerlei andere onderdelen van het levenspatroon, vooral aanstuurt op aanpassing aan de ik-een-beetje-meer-dan-jij-mentaliteit van de competitie, het leren wegdrukken van de ander om zelf een iets hogere sport op de ladder te beklimmen, wie graag zou willen dat aan zijn kinderen tijdens het opgroeien niet alleen in het gezinsleven maar ook elders geleerd wordt wat afstand te nemen van de ratrace, die zal moeten erkennen dat er voor de socialistische opvoeding buiten schoolverband tal van taken liggen.

De opmars van auto en televisie

Door de één of andere oorzaak zijn een heleboel mensen in de vijftiger jaren gaan denken dat het ware leven zich in de auto en voor het scherm afspeelde. Dat was natuurlijk een misverstand – waarvan trouwens ook velen die zich daarvoor van harte hadden ingespannen voor de geestelijke verheffing van de arbeidende klasse het slachtoffer werden – maar het duurde even voordat de omvang van het misverstand een beetje duidelijk begon te worden. Eerst moesten de ouders hun kinderen nog gaan meenemen op vrolijke weekendritten door het ganse land. En 's zomers natuurlijk ook weer met zijn allen in de auto naar zonnige zuidelijke stranden. Voor het organisatieleven in het weekend, voor het buitenwerk van de jeugdorganisaties, voor de zomerkampen was nauwelijks een markt meer. De niet al te positieve gevolgen van de opmars van de televisie voor het verenigingsleven zijn intussen voldoende beschreven. Het is niet mijn bedoeling daar nu erg treurig over te doen. Het autobezit heeft een paar aantrekkelijke kanten, ook al worden die minder. En ons intussen al weer gekleurde venster op de wereld is natuurlijk ook niet mis. Maar we hadden wel even tijd nodig om aan onze nieuwe spiegeltjes en kralen te wennen, er een passend gebruik van te maken. Maar de echte menselijke behoeften worden er niet mee gedekt. De werkelijke relaties tussen mensen zijn niet intensiever geworden. Eenzaamheid is een huiveringwekkend groot probleem. De geestelijke weerbaarheid en activiteit van velen worden aangetaast door het ontbreken van bewegingen en doeleinden die de hele mens aanspreken, zijn mogelijkheden om contacten te leggen met anderen, beslag leggen op al zijn verborgen gebleven creatieve, geestelijke en lichamelijke vaardigheden. Veel gevoelens van onbehagen lijken vertaald te kunnen worden vanuit het besef niet opgenomen te zijn in een communicatiepatroon van geven en nemen, waarbij de in ieder aanwezige materialistische en egoïstische instincten in goed vertrouwen kunnen plaatsmaken voor een gemeenschapsidee. Een gelouterd gemeenschapsidee, dat het niet in de eerste plaats moet hebben van aan tijd gebonden uiterlijke kenmerken van uniformiteit en alle mensen over één kam scheurend collectivisme, maar gericht is op de vergroting van de ontplooiingskansen van elk individu, zonder dat de sterken de zwakken vertrappen.

Conclusies

En nu het gat dat gevallen is. Opvullen of niet? Het antwoord zit al voor een deel in de beoordeling hierboven van de oorzaken die tot het verdwijnen van de AJC hebben geleid. Zoals gezegd: Socialisten, in het algemeen mensen die streven naar democratische en antikapitalistische structuren kunnen niet onverschillig staan tegenover opvoedingsvragen die buiten het verband van school en gezin liggen. Naïef-idealisme is daarvoor geen voldoende basis. Wel gestage volharding, de moed tot vallen en opstaan,

aanvaarding van het menselijk tekort, de overtuiging dat de vogel Phoenix niet op eigen kracht uit de as verrijst en dat verbetering van de maatschappij in sterke mate afhangt van eigen inzet en inzicht.

Een keurtroep is nooit weg. Voortrekkers blijven nodig. Maar het werktein mag niet gereserveerd worden voor elites. De taak van de voortrekkers is vooral het óók anderen mogelijk te maken — al naar gelang ontwikkeling en mate van bewustwording — een eigen plaats te vinden in nieuwe organisatievormen, die afhankelijk van tijd, plaats, omstandigheden en mensen, die er aan participeren, zullen verschillen. De pogingen behoeven niet langer geremd te worden door tactische angsten van de socialistische beweging dat een dergelijk initiatief de werfkracht in de weg zal staan. Integendeel: het weerbaar maken van de jeugd tegen de sterke druk vanuit de maatschappij in de richting van prestatie, competitie en consumentdwang, de bewustmaking van de grote tegenstellingen in de samenleving en noodzaak en mogelijkheid van verandering lijken mede een voorwaarde voor de versterking van de machtsbasis van progressieve krachten. Vooral omdat, zeker de eerstkomende jaren niet alle hooggestemde verwachtingen aan de onderwijsvernieuwing kunnen worden opgehangen en het huidige onderwijs ook in combinatie met de bestaande buiten-schoolse activiteiten zich te weinig richt op de ontplooiing van de totale persoonlijkheid. Ik vind dus dat geprobeerd moet worden het gat te vullen. Het moet — maar of het kan? Het slagen is afhankelijk van de vraag in hoeverre dit pleidooi weerklank vindt en van de bereidheid van velen er ook werkelijk iets aan te doen. Wanneer dat het geval is, ben ik optimistisch. Al zijn er veel dingen in deze samenleving, die je niet aanstaan, ook al is er soms een massieve tegendruk: de veranderbaarheid van die maatschappij is even manifest.

Eigenlijk leven we best in een aardige tijd, waarin nogal wat kan, als veel mensen het maar willen en er wat voor overhebben.

Nou dan, rode harten kloppen er genoeg.

S. A. Posthumus

Oosterschelde: wijs beleid en/of riskante gok?

De redactie van dit tijdschrift heeft mij om een bijdrage gevraagd over de Oosterschelde-problematiek. Dit zou een druppel in een emmer vol met publikaties kunnen worden. In een poging die situatie te vermijden zou ik mij willen beperken tot enkele meer fundamentele hoofdpunten van deze problematiek, in de hoop ook minder specialistisch gerichte lezers iets meer opheldering en nader inzicht te verschaffen.

De soms hevig oploaiende tegenstellingen rond de vraag of de Oosterschelde – zoals wettelijk is vastgelegd in de Deltawet – moet worden afgesloten of alsnog in meer of mindere mate open moet worden gehouden is een symptoom in een reeks van gebeurtenissen op het gebied van onze ruimtelijke vormgeving. Daarbij was en is de kernvraag of aspecten van milieubescherming, -handhaving of -verbetering een eigen – ja, naar sommiger mening beslissende – rol dienen te spelen naast andere aspecten (financieel-economische, sociale, veiligheidsaspecten en overige waterstaatkundige of infrastructurele overwegingen). Aanvankelijk leek het erop dat het milieuaspect – bijna automatisch – elke keer het onderspit moest delven. Voor onze onvermoeid strijdende natuurbeschermers om bijna moedeloos van te worden. Ik denk daarbij aan de Beer bij Hoek van Holland, opgeofferd aan de Europoort, aan de Biesbosch die als natuurgebied een fundamentele verandering (voor velen verslechtering) onderging door de afsluiting van het Haringvliet, aan vele mooie terreinen die ten offer vielen aan wegebouw, soms aan kanaalbouw en niet te vergeten aan de aanleg van verschillende hoogspanningsleidingen.

Deze eenzijdige en onevenwichtige ontwikkeling is in de laatste jaren echter vrij fundamenteel veranderd. Ik denk aan de beslissing over het tracé van het Baalhoekkanaal, dat tegen de agrarische belangen in, binnendijks werd vastgesteld. Ik denk aan de voorgenomen afsnijding van het Nauw van Bath, aan vele projecten waarbij na uitvoerige inspraak op soms vergaand minutieuze wijze natuurterreinen werden gespaard door alsnog aangebrachte correcties. Ik denk aan het verbod van de regering om Voorne-Putten en de Hoekse Waard te gebruiken voor havenuitbreiding van Rotterdam, aan de recente regeringsbeslissing met betrekking tot het kanaal van Oost Groningen naar de Dollard, waar, door een veel kostbaarder binnendijkskanaal zowel de afwatering van Oost-Groningen als het voortbestaan van een buitendijks natuurgebied konden worden verzekerd. Ik denk ook aan de beslissing dat het Waddengebied ongerept zal blijven.

In vele dezer gevallen bleek verzoening tussen de dikwijls sterk contro-versiële belangen mogelijk.

In deze reeks is nu aan de orde de vraag hoe de tegenstelling tussen het behoud van het natuurlijk milieu van de huidige Oosterschelde (overigens in zijn ontwikkeling al jaren door de mens vervormd) en de bescherming van Zuid-West-Nederland tegen stormvloed kan worden overbrugd. Na de barre verschrikking van de februariramp van 1953 ziet de overwegend in polders wonende bevolking van Zeeland al jarenlang reikhalzend uit naar het ogenblik – beloofd was in 1978 – dat de zozeer gewenste veiligheid er zal komen, en hun steeds opkomende vreesgevoelens bij zware stormen eindelijk tot het verleden kunnen gaan behoren. Na enige uitspraken over deze zaak in de verkiezingsprogramma's van de huidige regeringspartijen stelde dit kabinet zich op ten gunste van een onderzoek naar andere mogelijkheden dan een totale afsluiting. Uit het daarop door dit kabinet gevoerde beleid bleek duidelijk dat men deze aangelegenheid niet in de baaierd van de polarisatie terecht wilde laten komen. Begrijpelijk, want in al onze partijen, regering of oppositie, zijn er mensen die meer of minder bewust en radicaal het ene of het andere aspect beslissend achten. Bovendien zou er bij een eindeloze strijd over deze zaak één grote verliezer zijn, nl. de bevolking van Zuid-West-Nederland, die meer dan wie in Nederland het recht heeft op de verwezenlijking van de haar al zolang beloofde veiligheid. Die bevolking weet heel goed, dat het in februari 1953 een haartje gescheeld heeft of de hele randstad ($\pm \frac{2}{3}$ van de Nederlandse bevolking leeft beneden stormvloedpeil) had ten gevolge van dijkdoorbraken o.a. bij de waterkering aan de Hollandse IJssel, hetzelfde lot ondergaan als zij. De eerste uitvoeringswerken van de Deltawet, vooral de stormstuw bij Krimpen aan de IJssel, de versterkingen aan de Waterweg en van de duinenrand, de stormvloedkering in het Haringvliet en de afsluiting van het Volkerak hebben de veiligheid van de randstad in hoge mate verzekerd. Voor Zuid-West-Nederland is de beslissende bescherming nu opnieuw in discussie gekomen, terwijl men dacht daaromtrent volgens plan in 1978 zekerheid te hebben. De bestaande oude dijken zijn er niet noemenswaardig versterkt. Daar moet Zuid-West-Nederland – Zeeland en West-Brabant – het dan voorlopig mee doen. Tot 1978, zoals door alle regeringen na de totstandkoming van de Deltawet uit en te na plechtig verzekerd is? Tot 1980, zoals de Raad van de Waterstaat, gezien de nu optredende vertraging, als uiterste tijdslimiet heeft gesteld? Of tot 1984, zoals sommige deskundigen nu al beginnen te vrezen? Of nog later?

De regering heeft – zoals gezegd – een poging gedaan om datgene wat wel eens onverzoenlijk zou kunnen blijken te zijn, te verzoenen. De Oosterscheldecommissie – een soort van tweede, bijstellende, Deltacommissie – kreeg de opdracht op korte termijn een compromis te vinden tussen milieubescherming van de Oosterschelde en de beloofde veiligheid. De veiligheid die bij de overgrote meerderheid der over deze zaak gedane uitspraken – ook bij de regering – de hoogste prioriteit heeft. Na de

opstelling van een groot aantal varianten heeft de Oosterscheldecommissie een uiterste poging gedaan om met de keuze van een bepaalde variant deze opdracht te volvoeren. Voorop dient gesteld te worden dat deze commissie klaar en duidelijk de mogelijkheid van openlaten zonder meer (met de daarbij behorende verhoging en versterking van honderden kilometers bestaande dijken, waarvan verschillende van twijfelachtige kwaliteit) van de hand heeft gewezen. Mijns inziens een zeer belangrijk positief resultaat van deze commissie. De Oosterscheldecommissie — onder bijna onverantwoordelijke druk staande wat de tijdsduur van haar werk betreft — zegt duidelijk, dat indien de door haar gesuggereerde oplossing na verdere en degelijke studies onmogelijk zou zijn, de keuze moet vallen op uitvoering van het bestaande plan, d.w.z. totale afsluiting. De Oosterscheldecommissie is met betrekking tot het feitenmateriaal gevoed door de Deltadienst, kennelijk op een voor deze commissie bevredigende, objectieve wijze. Voor een studie over een dergelijk reusachtig probleem met vele ernstige implicaties waren 6 maanden een veel te korte tijd.

Het voorstel van de Oosterscheldecommissie is een combinatie van twee complexen van maatregelen:

a. De constructie van een doorlaatbare afsluitingsdam die op de Oosterschelde een beperkte getijbeweging (van uit- en instromend zout water dus) mogelijk maakt. Aanvankelijk werd gedacht aan een dam van grote blokken beton, die deze mogelijkheid zou moeten scheppen. Op basis van de inmiddels verrichte onderzoeken schijnt nu wel duidelijk te zijn, dat dit een onmogelijke oplossing is. Men is daarna overgestapt naar de caissonconstructie: zeer grote betonnen dozen in een rij aan elkaar gelegd, die doorlaatbaar zouden moeten zijn. Deze rij doorlaatcaissons zou daar moeten worden geplaatst waar men de doorlaatbaarheid van de dam wil hebben. Daardoor zou het gewenste beperkte getijverschil tot stand moeten komen. Onduidelijk is nog, in hoeverre deze caissons bij langdurige en zeer hoge springvloed (zoals in 1953 het geval was) op volstrekt bedrijfszekere wijze door kleppen kunnen worden afgesloten en alsdan voldoende standzeker zullen zijn. Deze oplossing lijkt derhalve op die bij het Haringvliet, doch is niet precies dezelfde. De zekerheid dat dit een bruikbare mogelijkheid is, is er bepaald nog niet. Men zal tot een dergelijke beslissing eerst kunnen komen als de deskundigen volstrekt zeker zijn dat het werkelijk kan!

Over de meerkosten lopen de meningen nog uiteen, maar het zal wel om vele honderden miljoenen gaan en, wanneer het een echte stormvloedkering wordt, om zo'n miljard of twee. Maar hoe groter de bijdragen worden, met te meer gemak loopt men over deze druk op onze hele staatshuishouding heen. Het is zelfs de vraag of deze constructie ons niet meer gaat kosten dan het totale bedrag dat in de afgelopen 20 jaar aan de Deltawerken reeds is uitgegeven.

b. In de achterliggende Oosterschelde worden door tussendijken compartimenten aangelegd, waardoor naast een getijdenbekken achter de afsluitdam ook nog een of meer zoetwaterbekkens kunnen worden gemaakt. Met name zal dat in het Oostelijk deel kunnen. Daarmee zal men dan via de door de Oosterscheldecommissie voorgestelde variant de schelpdierencultuur in de Oosterschelde kunnen redden zonder de opzet van de Schelde-Rijnverbinding aan te tasten. Daarbij mag overigens opgemerkt worden dat met name de oesterkwekers, de producenten van die voor sommige fijnproevers bijzonder lekkere schelpdieren in de afgelopen jaren op basis van de Deltaschaderegeling al voor enige tientallen miljoenen schadevergoeding hebben gekregen. Over de belangen van de binnenscheepvaart, ook een economische belangrijke zaak, werd aanvankelijk in de discussies op lichtvaardige wijze heengedanst. Het was met het oog op deze belangen dat de Raad van de Waterstaat alsnog een andere variant naar voren schoof dan die van de Oosterscheldecommissie. Hierdoor wordt echter de mogelijkheid van oestercultuur voor Yerseke, althans op die plaats, afgesneden. Aldus staan we eigenlijk nog midden in een onoverzichtelijke discussie. Wie enigermate kennis van zaken heeft durft zijn hand niet in het vuur te steken voor de uitvoerbaarheid van de diverse plannen.

Eén conclusie kan wel getrokken worden. Het compromis tussen veiligheid en milieubescherming, zoals voorgesteld door de Oosterscheldecommissie, heeft wel het resultaat gehad dat de dikwijls zeer verschillend gerichte deelnemers aan de discussie deze oplossing – indien realiseerbaar – in beginsel wilden aanvaarden en dat daarmee het alternatief van een geheel open Oosterschelde, gecombineerd met het ophogen der bestaande dijken, vrijwel algemeen werd afgewezen. In feite blijft er dus slechts een discussie tussen voorstanders van een totale afsluiting en van een beperkte getijbeweging. Dat is na de hiervoor genoemde beslissing van de Oosterscheldecommissie zeker als een winst aan te merken. Ondertussen neemt de regering, die de indruk geeft deze conclusie over te nemen, terwijl de gehele problematiek nog goed doorgestudeerd moet worden, alvast maar een principiële beslissing en wordt de volksvertegenwoordiging er op korte termijn mee geconfronteerd. Overigens heeft men terecht daar al enig uitspel van de discussies aanvaard. De hele zaak maakt de indruk onderworpen te zijn aan een geforceerde beslissing, zonder dat men weet of wat men wil ook kan en of de beoogde doelstellingen zullen kunnen worden gerealiseerd.

Daarbij kan ik mij niet aan de indruk onttrekken, dat er onvoldoende zekerheid is, dat de voorgestelde oplossingen ook werkelijk de op basis van de eerder genoemde uitgangspunten geformuleerde doelstellingen kunnen realiseren, dus dezelfde veiligheid als bij het bestaande plan, voldoende getijbeweging om de schelpdierencultuur te redden en handhaving van het bestaande milieu. Met name is er onzekerheid of bij de geraamde getijbeweging de accumulatie van giftige stoffen die in onze kustwateren aanwezig zijn in het Oosterscheldebekken al dan niet sterker

zal zijn dan via zoetwaterafvoer van de Rijn in een afgesloten bekken. Van de regen in de drup of omgekeerd? Een plan waarop zeven jaar consciëntieus gestudeerd werd, moet nu in een mum van tijd fundamenteel bijgestuurd worden. Ik begrijp het wel, met dit vlotte tempo wil men de indruk vestigen, dat tijdsverlies niet behoeft te worden gevreesd. Ondertussen zijn wel de werkzaamheden aan de afsluitingsdam gestaakt.

Er is nog een ander aspect, waarop gewezen mag worden: onze zoetwaterhuishouding. Naar mijn indruk in de Oosterscheldecommissie veel minder serieus behandeld, dan destijds in de Deltacommissie. Het Deltaplan, bevestigd in de Deltawet, heeft daaraan namelijk zeer veel aandacht besteed. Na de veiligheid was dit het belangrijkste aspect. Deze problematiek hangt met zaken als Rijnkanalisatie, voeding van het IJsselmeer en de steeds verder oprukkende verzilting van de nog open armen, met name de Waterweg, nauw samen. Het in de hand houden van de zoetwaterhuishouding is van essentieel belang voor onze leefbaarheid, men denke aan drinkwater, industrieel water en water voor de landbouw. Daarbij bedreigt ons een groot gevaar, nl. de verslechterde toestand van het Rijnwater, dat naast het Maaswater de belangrijkste bron van onze zoetwatervoorziening is. Dit bederf van het Rijnwater door zoute of giftige stoffen is voor ruwweg een derde deel afkomstig uit de Franse kalimijnen in de Elzas, die hun zoutafval naar de Rijn laten afvloeien. Een ander vermoedelijk in omvang verminderend deel komt uit de Duitse steenkolenmijnen en nog een ander belangrijk deel is afkomstig van de Duitse en Nederlandse industrie. De Duitsers doen de laatste jaren veel aan zuivering van afvalwater. De Franse zouten zijn een moeilijk probleem. De Fransen die dus ons drinkwater bederven, hebben tot nu toe weinig gedaan aan verbetering van de situatie. Mogelijk zullen zij dat gaan doen, als wij er (mede) voor betalen. Hun neiging om er snel mee op te schieten zal er niet veel groter op worden als wij de Zeeuwse wateren toch zout houden. Het blijft echter voor ons een taak van de eerste orde om onze zoetwaterreserve bij een steeds meer toenemend gebruik, op peil te houden. De stelling dat we er toch niets aan kunnen doen is onjuist en levensgevaarlijk. Een merkwaardige vraag, die bij de behandeling van deze problematiek uit de verf moet komen, is waarom men tegen de achtergrond van de toekomstige behoefte (plotseling) geen prijs meer stelt op een zoet Zeeuws Meer, terwijl voor het noordelijk bekken een rigoureuze beleid moet worden gevoerd. Zijn zulke vragen in de afweging opgenomen? Hoe valt het eventueel zout blijven van het Grevelingenbekken daarmee te rijmen. Welke consequenties kunnen voortvloeien uit het vereiste overleg met België. Ik denk hier onder meer aan de Nederlandse toezeggingen m.b.t. het aantal sluizen dat de binnenscheepvaart van en naar de Westerschelde door het kanaal van Zuid-Beveland zal krijgen te passeren. In de discussies over het plan van de Oosterscheldecommissie is naar mijn indruk aan dit aspect nauwelijks of geen aandacht gegeven. Voordat, door wie dan ook, een beslissing genomen kan worden, zal daaro-

ver toch enige zekerheid moeten bestaan? Over de economische verliezen als gevolg van deze vertraging praat ik dan nog niet eens. Het schijnt dat men nu wel – maar laat – meer aandacht voor deze zaak begint te krijgen. Er schijnt sprake te zijn van nog een kanaal door Zuid-Beveland. Bouwtijd zo'n dikke 7 jaar. Is dit voor de binnenvaart, die een langer traject naast de zeescheepvaart over de naar het Oosten nauwer wordende Westerschelde moet afleggen aanvaardbaar? En in hoeverre bepaalt dit project de einddatum van het totale werk? Worden met zo'n project opnieuw zowel natuurbeschermings- als agrarische belangen geschaad? En in welke mate? Komt hiermede opnieuw uitstel voor andere delen van het plan? Hoeveel nieuwe varianten moeten we nog verwachten elke keer wanneer er weer andere aspecten onvoldoende onderzocht blijken te zijn? Waar blijft een verantwoorde objectieve afweging?

Men zal uit mijn betoog wel begrijpen, dat naar mijn indruk het oorspronkelijke wijze beleid van regering en Oosterscheldecommissie steeds meer omgebogen gaat worden in de richting van een geldverslindende riskante gok. Mijn grootste zorg is, dat – natuurlijk onbewust – een beeld wordt geconstrueerd, dat aanstonds een toverbeeld zal blijken te zijn. De veiligheid wordt minder dan aanvankelijk werd toegezegd en komt op een later tijdstip, de handhaving van het milieu is niet verzekerd en er zullen misschien meer giftige stoffen kunnen binnendringen en zich ophopen. De binnenscheepvaart wordt als een quantité négligéable behandeld; het is daarbij nog zeer de vraag of de zo op de voorgrond geplaatste belangen van oester- en mosselcultuur, mede gezien het zoetwater dat via de sluisen in het zoutwaterbekken binnendringt, zullen kunnen worden veiliggesteld. De zoetwatervoorziening wordt ernstig verzwakt in vergelijking met de oude plannen. De enorme meerkosten breng ik dan nog niet eens ter sprake. Een fractie hiervan zou ons belangrijk kunnen helpen bij de verbetering van de kwaliteit van het zoete water. Van de oorspronkelijke opstelling: dezelfde veiligheid voor Zuid-West-Nederland als voor de rest van het land – met name de randstad – (immers ook in het Noorden zijn nog zwakke plekken), prioriteit voor een goede zoetwaterhuishouding voor tientallen jaren, kan nu minder terecht komen dan oorspronkelijk voorzien. Hoeveel minder? In welke mate worden door de correcties die nu voorgesteld zijn de oorspronkelijke doelstellingen verzwakt? Mijn indruk is, dat niemand het weet. De Regering niet, de Oosterscheldecommissie niet, de Deltadienst niet.

Wanneer deze kritische en wat sombere diagnose juist zou zijn – laat men mij keihard overtuigen dat deze onjuist is, ik zou er gelukkig mee zijn – dan is het toch te gek wat men nu doet. Dan wordt hier met astronomisch veel geld gewerkt aan iets waarover men geen volstrekte zekerheid heeft. Wat dan wel? Als men bij regering en parlement ervan overtuigd zou zijn, dat de perfecte veiligheidseisen, door de Deltacommissie opgesteld en via de Deltawet aanvaard, als beslissende prioriteit gezien moeten worden en

als men bereid zou zijn om ter bescherming van een ecologisch waardevol milieu de mijns inziens noodzakelijke en onvermijdelijke maatregelen voor onze zoetwaterhuishouding wat te verzwakken, dan zou er maar één oplossing zijn voor al die lieden die zo graag willen, dat de regering waar maakt wat zij zegt. Sluit de Oosterschelde af en accepteer voorlopig een stagnant zoutbekken (net als zich nu in de Grevelingen op zeer positieve wijze tegen allerlei sombere voorspellingen in ontwikkelt). Bestudeer ondertussen de mogelijkheden van het doorlaatbaar maken van de reeds gesloten dam. Bekijk de mogelijkheden voor de schelpdierencultuur in een zouthaf (met getijdenbeweging) aan de buitenkant van deze dam. Dan is het enige bezwaar, dat in de overgangperiode geen beperkte getijdenbeweging in de Oosterschelde aanwezig zal zijn en misschien tijdelijk wat meer zoutpenitratie naar het Haringvliet dan thans het geval is. Maar zeker is dat de voor Zuid-West-Nederland in het uitzicht gestelde veiligheid zo perfect is, als die van de randstad.

Verder laat ik het met een niet helemaal gerust gemoed over aan degenen, die beslissen moeten. Ik hoop dat dit zal geschieden op basis van een 'waterdichte' informatie en met volledige bewustheid van de mogelijke gevolgen.

G. E. Langemeijer

Onze partij tegenover democratie en rechtsstaat en tegenover beider beperkingen

Democratie en rechtsstaat zijn beginselen die de Partij van de Arbeid onvoorwaardelijk huldigt. Dit brengt weer mee dat zij ook legaliteit als beginsel erkent, zolang zij, bij wie het vaststellen en het uitvoeren van de wet berusten het met de twee eerste beginselen eerlijk menen. Dit is gemakkelijk gezegd, maar vraagt in onze tijd wel om dieper doordenken dan nog kort geleden. Aan de ene kant blijkt de gedaante die de democratie thans vertoont haar strekking niet zo zuiver tot haar recht te doen komen als wij misschien wel eens dachten. Aan de andere kant blijken er thans verleidingen tot onwettig gedrag te bestaan – ook, misschien: juist, voor de besten – waaraan wij kort geleden nog niet zouden hebben gedacht. De twee verschijnselen hangen samen. Wat hier volgt is een poging dit tweeledige vraagstuk te herleiden tot de beginselen die de grondslag zijn van onze politieke partijkeuze en tot beginselen van rechtvaardigheid in het algemeen. Om voorbeelden waaraan de twee delen van het probleem zich laten demonstreren behoeven we niet verlegen te zijn. Dat tegenwoordig de volksvertegenwoordiging en de op het vertrouwen van die volksvertegenwoordiging berustende regering zich niet altijd tijdig – en niet in evenredigheid van de dringendheid ervan – bewust worden van de vraagstukken die de burgers het meest bezighouden, valt moeilijk te ontkennen. De ontvredenheid van de studenten een jaar of wat geleden, die van de boeren voor enkele weken, om maar de meest spectaculaire voorbeelden te noemen, hebben de regering en het parlement overvallen, op zijn minst genomen wat hun kracht betreft. En het zou een klein kunstje zijn hier een tiental andere onderwerpen op te sommen, van iets geringer, maar niet gering belang, waarvan hetzelfde geldt. Enkele jaren geleden heeft een kamerlid van een partij die ons nastaat eens de uiting gedaan dat hij demonstraties toejuichte, omdat men zo als kamerlid te weten komt wat onder de burgers leeft. Ik zou menen dat deze toejuiching toch niet geheel onvermengd kan zijn. Zelfs als het gaat om volkomen wettige demonstraties, als orde of verkeer er niet onder lijden, dan blijft toch altijd nog dit bezwaar bestaan dat men demonstraties gaat beschouwen als het onmisbare bewijs dat het werkelijk ernstige wensen of klachten zijn waarvoor men

opkomt. Dit moet leiden tot een menigte van demonstraties. Niet alleen worden aldus tijd en krachten van de demonstranten en van hen die van de demonstratie kennis moeten nemen op weinig zinvolle wijze verbruikt, maar de veelheid van demonstraties móet er bijna toe leiden dat men elkaar tracht te overtreffen door het sensationele ervan en het afglijden naar 'harde acties' is dan een niet te onderschatten gevaar. Nu geef ik aanstonds toe dat we inderdaad op dit ogenblik de demonstratie als informatiebron voor de organen der democratie moeilijk kunnen missen, maar men zal moeten erkennen dat het feit dat dit zo is een tekort aan het licht brengt in het functioneren van die organen, belangrijk genoeg om te zoeken naar middelen om het te verhelpen.

Het is dunk mij een tekort dat geen verwijt inhoudt, jegens welke personen of groepen ook. De maatschappij is zoveel ingewikkelder geworden, de taak van gemeenschapsorganen zoveel uitgebreider (dit laatste had een socialistische partij overigens kunnen voorzien) dat het begrijpelijk is dat de veronderstelling, die een halve eeuw geleden redelijk kon schijnen: dat volksvertegenwoordiging en regering tezamen vanzelf of tenminste met weinig moeite de problemen die om oplossing vragen in rangorde van hun gewicht kunnen onderkennen, opgehouden heeft juist te zijn, geleidelijk maar toch vrij snel en daardoor zonder dat het ons tijdig bewust werd. Ook geloof ik dat het symptoom een beeld oproept van de kwaal dat voor een deel overdreven is. Wanneer demonstraties en harde acties eenmaal gebruikelijk worden, dan kan geen groep die ook maar iets te klagen en te verlangen heeft daarin achterblijven en is dit eenmaal zo, dan zijn de belanghebbenden wel genoodzaakt aan hun optreden een steeds luidruchtiger karakter te geven, wil het niet onopgemerkt blijven. Het soms plotseling ontstaan van als toch wel onmatig aandoende acties als donderslagen bij heldere hemel bevestigt wel het vermoeden dat deze, trouwens voor de hand liggende factor mee een rol speelt. Maar het lijkt ook weer niet te ontkennen dat de demonstratiezucht van onze tijd genoeg authentieks in zich bevat om eruit af te leiden dat aan de werking van onze democratie iets ontbreekt. Nu kan men zeker zeggen dat wij allen dit aan onszelf te wijten hebben. Te veel burgers die toch een duidelijke politieke overtuiging hebben zijn geen lid van een partij, te veel partijleden leven in hun partij niet mee. Was dit anders, dan zou menig vraagstuk tijdiger en misschien ook in zakelijker vorm onder de aandacht van de volksvertegenwoordigers komen. Toch vraag ik mij af of men eraan ontkomt een betere informatie 'van onderop' tot op zekere hoogte te institutionaliseren. Zullen wij niet op den duur moeten komen tot het aanwijzen van een vrij groot aantal functionarissen – ieder voor een overzichtelijke kring en slechts voor een beperkt deel van zijn tijd – die tot taak hebben wensen en klachten op te vangen en aan regering of parlement door te geven. 'Een leger van kleine ombudsmannetjes dus' zal men misschien zeggen. Toch niet precies; ik geloof niet dat de ene functie de andere overbodig zou maken. Een 'ombudsman', wil hij kans hebben met zijn werk klaar te komen, zal klachten moe-

ten opvangen over het feit dat reeds bestaande regelingen of de toepassing (eventueel niet-toepassing) ervan de doeleinden van die regelingen niet tot hun recht doen komen; de informanten daarentegen waaraan ik hier denk zullen vooral moeten opmerken en signaleren dat bepaalde doeleinden *niet* worden behartigd die toch behartiging verdienen. Ik geloof dat hier een vraagstuk ligt dat vanwege onze partij verdient te worden onderzocht. Ik sprak van institutionaliseren 'tot op zekere hoogte'. Het lijkt mij geen uitgemaakte zaak dat de oplossing gevonden zou moeten worden in zuiver ambtelijke functionarissen. Aanknoping aan reeds werkzame organisaties, hetzij van belangenbehartiging, hetzij met een ideëel doel, hetzij uitgaande van politieke partijen schijnt mij ook denkbaar. Maar in ieder geval geloof ik dat hier actiever, stelselmatiger en meer gecoördineerd gewerkt zou moeten worden dan thans nog geschiedt. Voorziening in deze behoefte aan informatie van regering en volksvertegenwoordiging lijkt mij een vervolmaking die onze democratie dringend behoeft, zeker in het perspectief van de idealen van onze partij.

Er is overigens een andere instelling, die elders reeds in praktijk is gebracht, waarmee hetzelfde doel zou worden gediend, het volksinitiatief zoals Zwitserland dit kent. In de Regeringsnota Grondwetsherziening wordt het verworpen, overigens met de erkenning dat het voordelen heeft, waarbij de regering uitdrukkelijk noemt dat het welk ik hier op het oog heb. Ik zou herziening van dit oordeel willen bepleiten. Zou het initiatief leiden tot aanneming van het voorgestelde, dan is een hervorming tot stand gekomen, waartoe de volksvertegenwoordiging blijkens de uitslag niet bijtijds had besloten, en is een gegronde reden voor ontevredenheid, misschien een aanleiding tot harde acties weggenomen. Maar ook als het voorstel wordt verworpen – in Zwitserland bepaald geen uitzondering – heeft men de kracht kunnen meten die achter het voorstel stond en kunnen regering en volksvertegenwoordiging zich beraden of aan het streven waaruit het voortkwam niet in gewijzigde vorm voldoening kan worden gegeven. Ik ben overigens geneigd te denken dat beide remedies naast elkaar nuttig zouden kunnen zijn. Wil men niet een vrij zwaar apparaat herhaaldelijk en misschien vaak vergeefs in beweging zetten, dan zal men bij een volksinitiatief een groot aantal handtekeningen moeten eisen om het te laten doorgaan. Er zijn echter ook wensen van betrekkelijk kleine groepen; die verdienen niet te worden veronachtzaamd.

Het tweede vraagstuk, het hooghouden van de legaliteit, hangt nauw samen met het eerste. Waar democratie en rechtsstaat zuiver en volledig functioneren, daar bestaat geen behoefte aan of rechtvaardiging voor onwettig gedrag. Natuurlijk echter functioneren zij *niet* geheel zuiver en volledig. Uitgangspunt van onze partij is juist dat er veel aan te verbeteren valt. De vraag is dan maar of die gebreken onwettig gedrag rechtvaardigen, als men meent ze daardoor te kunnen verhelpen. Drie antwoorden zijn denkbaar: 'ja' of 'neen' of 'soms wel, soms niet'. Lange tijd is onder juristen

het ontkennende antwoord het alleenheersende geweest. Niet zo verwonderlijk als dit thans aan de niet-jurist en misschien zelfs aan menig jurist mag toeschijnen. De mogelijkheid om recht te scheppen (voorzover recht 'scheppen' ooit mogelijk is), toekomende aan organen op welke samenstelling alle burgers gelijke invloed hadden, was een zo kostbare verworvenheid dat zij onvoorwaardelijke eerbied, ook in de vorm van volstreckte onderworpenheid aan het produkt dat zij opleverde, leek te verdienen. De vermindering van die eerbied is trapsgewijze gekomen. Eerst heeft het aan het licht treden van gebreken in de wetgeving en van haar achterblijven bij veranderende maatschappelijke toestanden geleid tot het toekennen van steeds grotere vrijheid aan de rechter om waar dat rechtvaardig, redelijk, doelmatig scheen te beslissen zonder steun in de wet of zelfs in uiterste gevallen in afwijking van haar. Het was een vrijheid die de band met de wet niet doorsneed, maar wel toestond haar uit te rekken zover als maar enigszins mogelijk leek. Als opzegging van gehoorzaamheid aan de wet heeft men dit dan ook niet gevoeld. Er waren er die dit erin zagen, maar de meerderheid is meer en meer gewonnen door de beschouwingswijze: dat men aldus een meer verfijnde eerbied toonde voor de wet, een eerbied die haar consequenties bespaarde die haar makers zelf niet zouden hebben gewild als zij ze hadden voorzien. Het aldus te zien was des te meer aanvaardbaar omdat de afwijking van de wet hier werd toevertrouwd aan een rechterlijke macht, wier gehele vorming haar wel immuun moet maken voor de neiging om lichtvaardig van de wet af te wijken. Wat later is in het strafrecht de leer opgedoken van de 'materiële wederrechtelijkheid', de leer dat wat 'formeel' wederrechtelijk is omdat het zonder meer in strijd is met de wet, desondanks niet altijd als wederrechtelijk (en dan dus ook niet als strafbaar) moet worden beschouwd, wanneer het ondanks die strijd met de wet van het standpunt der totale rechtsorde gezien goedkeuring verdient. Het is een leer die lange tijd zich slechts schroomvallig heeft laten vernemen. Of zij door de Hoge Raad aanvaard is, is nog altijd niet geheel zeker; het beroemde arrest uit 1933 van de 'Huizense veearts', die vee in 'verdachte toestand' had gebracht, wat bij de Veewet is verboden, maar van rechtsvervolging werd ontslagen omdat hij aannemelijk kon maken dat dit onder de gegeven omstandigheden uit veeartsenijkundig oogpunt het beste was, wordt meestal als een erkenning van deze leer opgevat. In de laatste jaren echter is deze schroomvalligheid wel verdwenen! In de meest spectaculaire strafzaken – Maagdenhuisbezetting, 'Johnson moordenaar', Sosjale Joenit, kraken, is er een beroep op gedaan. En dit beroep was van verre strekking: inbreuk op de wet werd hier verdedigd niet alleen waar hij rechtstreeks een belang diende dat de dader als eerbiedwaardig beschouwde, maar ook waar hij indirect, bijv. door de aandacht op een misstand te vestigen, heilzaam kon schijnen. Het is door de rechter in deze zaken nooit aanvaard (wel in een interessant vonnis van de Haagse politierechter, die echter door het Gerechtshof is gedesavouéerd), maar telkens met overwegingen die doen uitkomen dat het aanvaard had kunnen

worden, indien de omstandigheden maar wat sprekender ten gunste van het standpunt van de verdachte waren geweest. Ik meen: het een zowel als het ander terecht.

Hebben dus de gevallen die ik hier op het oog heb — en er zijn er nog veel meer — niet geleid tot erkenning van de rechtmatigheid van het gebeurde, wel is optreden ertegen met alle middelen die de wet aan de hand doet veelal uitgebleven en de straffen die zijn opgelegd wijzen bepaald niet op de vaste wil om wetsschennis de kop in te drukken. Ook in de openbare mening is niet zelden een duidelijke sympathie, misschien zelfs van een meerderheid, voor de delinquenten aan de dag getreden. Voor onze partij is dit probleem extra nijpend. Wij zijn een partij die van nature aan de kant staat van de underdog. Het behoeft ons dan ook niet te verbazen wanneer de Minister-President over fabrieksbezetting bij dreigende sluiting een welwillend oordeel, zij het voorzichtig geformuleerd, doet horen en wanneer een Tweede-Kamerlid van onze partij wordt aangetroffen te midden van hen die weerstand bieden bij een betreurenswaardige maar onbetwistbaar wettige ontruiming van een paviljoen van 'Dennendal'. Het behoeft ons niet te verbazen, maar het betekent wel dat juist in een partij als de onze wij ons grondig rekenschap hebben te geven waar hier de grenzen liggen tussen gerechtvaardigde en niet gerechtvaardigde inbreuk op de wet. Niet dat dit ons in staat zal stellen die grenzen vlijmscherp te trekken, maar wel zullen we daardoor in elk afzonderlijk geval zo verantwoord mogelijk onze houding kunnen bepalen. Een ding schijnt mij dan zeker: dat wij niet reeds van gehoorzaamheid aan de wet en aan haar organen ontslagen zijn, zodra wij in gemoede overtuigd zijn dat wij een betere regel, een betere beslissing zouden weten te bedenken. Het zal de leek soms moeilijk vallen dit aan te nemen! Is niet de wet er voor het bestwil van de mensen en zouden wij haar dan toch moeten toepassen, waar wij overtuigd zijn te zien hoe dit bestwil beter kan worden gediend?! Toch behoeft men geen jurist te zijn, alleen maar wat langer bij het probleem stil te staan, om in te zien dat het zo eenvoudig niet is. Hoeveel wetten zouden er niet zijn die niet door een flink aantal behoorlijke mensen worden afgekeurd? Maar ook: hoeveel wetten die wij afkeuren, maar die door anderen worden beaamd? Onwettig gedrag, harde acties, burgerlijke gehoorzaamheid zij staan bijna evenzeer ter beschikking van hen die ongelijk als van hen die gelijk hebben. En bovendien: hoe dikwijls is niet twijfelachtig wie gelijk heeft en hoe vaak is ongelijk niet bestaanbaar met goede trouw?! De rechtvaardigheid (naar de overtuiging van de betrokkene), over de hele lijn erkend als goede grond voor wetsovertreding, zou in de praktijk bitter weinig verschillen van het recht van de sterkste. Er blijft ons dus geen ander antwoord over dan 'soms wel, soms niet' en op de grondslag van dit antwoord is het de afweging van na- en voordelen, enerzijds van de wetsschennis, anderzijds van het goede dat daarmee bereikt schijnt te kunnen worden, die de keuze tussen 'wel' of 'niet' zal moeten bepalen. Die nadelen van de wetsschennis zijn groter dan men kan menen. Dat elke inbreuk het vertrouwen op de wet met een

klein beetje vermindert is misschien nog het minst ernstige. Erger is de kans op een zich voortslepend conflict, nu toch niet te verwachten is dat zij die wet op hun hand hebben zich aanstonds gewonnen zullen geven, een conflict dat allicht resulteert in een reeks van acties en reacties waarbij aan het eind beide partijen met een groot deel van hun handelingen ongelijk hebben. Ernstiger is ook de aanmoediging die men geeft aan hen, die met niet zo zuivere bedoelingen de wet zouden wensen te overtreden. Kortom: inbreuk op de wet met een beroep op de overtuiging dat men daarmee de rechtvaardigheid dient zal altijd een uiterst middel blijven, enerzijds een symptoom van een zieke plek in de maatschappij, anderzijds een geneesmiddel waarvan men zich in elk geval afzonderlijk behoort af te vragen of het niet erger is dan de kwaal. Wij bezitten thans een voortreffelijke analyse en tevens beoordeling van 'burgerlijke ongehoorzaamheid' in de bekende dissertatie van de tegenwoordige hoogleraar te Nijmegen C. J. M. Schuyt. Ik geloof dat men, haar lezende, tot de conclusie zal moeten komen dat de gevallen van burgerlijke ongehoorzaamheid die hij gerechtvaardigd acht (waarin ik in het algemeen zijn mening zou delen) tot die welke men zich in ons land kan voorstellen zich verhouden, ik wil niet zeggen: 'als een olifant tot een mug', maar toch wel als een olifant tot een schoothondje en dus misschien hoogstens een enkele maal tot wetsinbreuken van schoothondjes-formaat aanleiding kunnen geven.

Om misverstand te voorkomen wijs ik erop dat dit niet betekent dat in alle gevallen waarin de wetsschennis niet gerechtvaardigd is ook de strafwet zou moeten worden toegepast. De eerlijke, maar dan toch ook gewetensvol doordachte overtuiging goed te doen, kan ook als ze een dwaling is, een grond zijn voor straffeloosheid en vooral een grond om strafvervolgning achterwege te laten, waartoe in ons land het openbaar ministerie, gelukkig, de bevoegdheid heeft. Alleen, wat aan straf ontkomt verdient daarom nog niet te worden aangemoedigd door een partij, die, hoezeer zij ook onze maatschappij ziet als vragend om diepgaande hervorming, niettemin door haar grootte en positie een zware verantwoordelijkheid draagt voor het welzijn van die maatschappij als geheel, een partij bovendien die voor het verwezenlijken van de door haar nagestreefde hervormingen is aangewezen op het middel van wetgeving, een wetgeving die ook wel niet aanstonds algemene instemming zal vinden, maar waarvan men toch moet wensen dat zij zich zal laten doorvoeren.

Het verband tussen de twee problemen die ik besprak zal nu te meer duidelijk zijn. Indien wij ons drie maal hebben te bedenken eer wij inbreuk op de wet goedkeuren, aanmoedigen of steunen, dan dienen wij zoveel te meer bedacht te zijn op het bijtijds onderkennen van misstanden, die hen die er onder lijden tot wetsschennis kunnen brengen.

Eerder verschenen artikelen met betrekking tot het Beginselprogram van de PvdA in het augustus/septembernummer van S & D.

De pen op papier

Teveel distantie van Hans van den Doel

In S & D van juli jl. wijdt de economisch georiënteerde politicoloog (hierna e.g.p. genoemd) J. van den Doel een opmerkelijke beschouwing aan het streven van de progressieve partijen om vóór de verkiezingen afspraken te maken over de kabinetsformatie. Zulk een machts polarisatie is tot nu toe uitsluitend door sociologisch georiënteerde politicologen geanalyseerd. Het wordt tijd, zo bedoelt hij eigenlijk, dat deze problematiek uit de sfeer van de kletserige veronderstellingen wordt gelicht en onderworpen wordt aan de meer exacte benadering van een methodologisch geschoold vakman.

De e.g.p., die nu toch bezig is, wil daaraan best een bijdrage leveren. In enkele pagina's geeft hij een haarscherpe analyse van het strategisch gedrag van politieke partijen in verschillende partijstelsels en de betekenis daarvan voor de mogelijkheden van de kiezers om de regeringsvorming te beïnvloeden. Hij komt dan tot de conclusie dat de progressieve drie (in hun onschuld) al die tijd op het verkeerde spoor hebben gezeten, hetgeen voor deze e.g.p. een grote schok moet zijn. De analyse komt, kortweg, hierop neer: De optimale vestigingsplaats van een partij in elk partijstelsel ligt in een spanningsveld dat bepaald wordt door krachten die werken in de richting van toenadering en van distantie. In een meerpartijstelsel worden de krachten die de partijen naar het midden trekken (toenadering) afgeremd door dreigend stemmenverlies op de linker- resp. rechterflank (distantie). Er blijft dus altijd een onderscheid tussen de diverse partijen, al gaat dit ten koste van de mogelijkheid voor de kiezers de regeringsvorming te beïnvloeden.

Deze mogelijkheid is in een twee-partijstelsel natuurlijk wel aanwezig. In dit stelsel, aldus de e.g.p., ontbreekt echter de rem op de trek naar het midden. De toenaderingskrachten hebben hier vrij spel. Elk onderscheid tussen de partijen komt uiteindelijk te vervallen. En zie hier de zwakke steen in het polarisatiestreven van de progressieve partijen. Bij doorvoering van hun hervormingsvoorstellen ontstaat weliswaar een twee-partij- cq. twee-blokkenstelsel waardoor de kiezer de regeringsvorming kan beïnvloeden, maar – tegen de bedoelingen in – heeft de kiezer geen echte keuze tussen twee wezenlijk verschillende beleidsalternatieven.

Tot zover de e.g.p. Er lijkt geen speld tussen te krijgen. Temeer niet waar in het verleden ook tal van minder economisch geschoolde politicologen op dit nadeel van een twee-partijstelsel hebben gewezen. Deze zienswijze stond in de literatuur al vele jaren geboekstaafd als 'de lege flessentheorie'. Toch bevat de overigens zo exacte analyse aan het slot een kleine onnauwkeurigheid waardoor wellicht de speurtocht naar het boetekleed nog even kan worden uitgesteld. In één adem noemt hij namelijk het twee-

partijstelsel en het twee-blokkenstelsel, dat door 'sommige politieke hervormers' (och arme) wordt beoogd. Alsof een summier beschouwing over het onderscheid tussen beide stelsels het betoog van een e.g.p. zou ontsieren. Het zou mij wel benieuwd hebben hoe een e.g.p. aankijkt tegen de volgende stelling:

'Ook de partijvorming zal dienstbaar moeten worden gemaakt aan ons streven naar een participatiedemocratie. De vraag is nu of een twee-partijstelsel de best denkbare partijvorming is om de participatiedemocratie tot haar recht te doen komen. Zeker, de kiezers moeten in staat zijn hun eigen regering te kiezen. Maar dat kan evenzeer in een twee-blokkenstelsel. Daarbij is partijfusie niet noodzakelijk en kan met een samenwerking in 'lossere pakking' worden volstaan. Het twee-partijstelsel heeft, naast het grote voordeel dat het de beslissingsmacht aan de kiezers geeft, diverse nadelen. Het kan gemakkelijk twee monolythische kolossen doen ontstaan die vanuit de partijtoppen volledig worden beheerst. Deze kunnen de neiging vertonen dicht op elkaar te kruipen om de steun van de marginale kiezers te verwerven, zodat de onderlinge verschillen tot nul worden gereduceerd. Zij zijn dan onvoldoende afgestemd op communicatie van onderop, hetgeen verstarrend kan werken...'

'...In een twee-blokkensysteem is elke contracterende partij in staat het akkoord te doen ontploffen. De invloed van de achterban is derhalve groter, de neiging om de verschillen met de tegenvoeter te verdoezelen daardoor veel kleiner. Het dynamisch systeem dat zo ontstaat is, in een tijd van noodzakelijke aanpassing aan toenemende veranderingen, veel aantrekkelijker, al moet deze spankracht betaald worden met het risico van geringere stabiliteit. Die spankracht is echter van groot belang, wil een politieke beweging temidden van snelle veranderingen toch contact met de kiezers houden en hen omgekeerd ook een houvast kunnen bieden.*

Conclusie: Het twee-blokkenstelsel is te prefereren zowel boven een tweelas als een meer-partijstelsel, omdat een proces van volkomen toenadering wordt voorkomen en onderhandelingen over de regeringsvorming na de verkiezingen toch worden uitgesloten. De kiezers krijgen én een keuze tussen reële beleidsalternatieven én een greep op de regeringsvorming. Zelfs voor sombere economen schijnt weer het licht.

Ed van Thijn

* Schrijver dezes in 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', *S & D*, november 1971.

Reactie op Ed van Thijn

Mijn artikel 'Regeerakkoorden' in *Socialisme en Democratie* van juli 1974 heeft de toorn van de s.g.p. (sociologisch georiënteerd partijpoliticoog) Ed van Thijn gewekt. Waarom? Mijn artikel bevatte geen aanval op de koers van de PvdA. Hoe zou ik, die voor die koers zo sterk medeverantwoordelijk is, durven! Mijn artikel was hoogstens een aanval op degenen die de koers van de PvdA met onjuiste argumenten verdedigen. Ed van Thijn heeft dus de schoenen aangetrokken, die hem kennelijk goed pasten. Zichzelf met de PvdA te vereenzelvigen gaat echter, ondanks de hoge functie die hij bekleedt, te ver. Wat meer distantie is ook goed.

De koers van de PvdA heb ik niet willen kritiseren omdat mijn analyse uitwees dat een twee-partijensysteem een beleid voortbrengt dat precies ligt op de modus van de beleidsvoorkeuren van de kiezers. Regering en oppositie voeren tezamen het beleid dat door relatief het grootste aantal mensen wordt voorgestaan. Ik zie niet in waarom dat ondemocratisch is, zoals de 'rechtse' tegenstanders van regeerakkoorden en programcolleges beweren. De partij-ideologen hebben echter, onder aanvoering van de s.g.p., over regeerakkoorden en programcolleges valse verwachtingen gewekt die niet kunnen worden waargemaakt. Zij dachten dat machts polarisatie ook zou leiden tot beleids polarisatie, d.w.z. dat een 'alles-of-nietsstrategie' t.a.v. ministers- en wethouderszetels zou leiden tot beleidsdistantie tussen 'regering' en oppositie. Dat hebben zij verkeerd gezien. Toen ik dat ontdekte, was dat inderdaad een schok. Jarenlang had ik immers ten onrechte artikelen van de s.g.p. als de hoogste wijsheid geciteerd. In mijn S en D-artikel ben ik daar dan ook prompt mee opgehouden. Deze fout wordt mij nu door de s.g.p. onder de neus gewreven. Om zijn kritiek kracht bij te zetten voert hij twee argumenten aan: 1. ten aanzien van het twee-partijensysteem heeft hij het zelf ook altijd al gezegd; 2. er is een onderscheid tussen een twee-partijensysteem en een twee-blokkensysteem.

Wat het eerste argument betreft: akkoord; de s.g.p. zelf heeft het *gezegd*; maar hij heeft het niet *bewezen* en daar gaat het e.g.p.'s om. Het tweede argument verdient echter serieuze aandacht.

Het verschil tussen twee partijen en twee blokken bestaat naar mijn mening niet uit 'participatiedemocratie' of 'dynamiek', maar is van een veel simpler aard. In mijn gewraakte artikel veronderstelde ik dat verkiezingen door één centraal strijdpunt worden overheerst. Het scala van mogelijke partijstandpunten stelde ik voor door één rechte lijn die loopt van links naar rechts. Bij introductie van stembusakkoorden gaat deze veronderstelling niet meer op. De verkiezingen worden dan niet overheerst door één kwestie, doch door twee* soorten kwesties:

* Theoretisch is er nog een derde soort kwesties, namelijk de strijdpunten waarover het ene blok wél en het andere niet heeft geakkoordeerd, doch deze mogelijkheid werpt op de onderhavige casus geen nieuw licht.

- a. de 'vrije kwesties', d.w.z. de strijdpunten waarover de standpunten niet in een akkoord zijn vastgelegd;
- b. de 'akkoordkwesties', d.w.z. de strijdpunten waarover in de regeerakkoorden overeenstemming is bereikt.

Het scala van mogelijke partijstandpunten kan dan slechts door twee rechte lijnen worden voorgesteld, die elk van links naar rechts lopen. De eerste lijn representeert de stellingnames in vrije kwesties; de tweede lijn geeft de stellingnames in akkoordkwesties weer. In dit model zijn er met betrekking tot de vrije kwesties evenzovele stellingnames (platforms) als er partijen zijn; met betrekking tot de akkoordkwesties zijn er maar twee stellingnames, namelijk die van de regering en die van de oppositie. De uitkomst van dit model is dat de partijen zich t.a.v. de vrije kwesties gedragen als een meerpartijensysteem, zodat er na een langdurig zoekproces in een toestand van evenwicht slechts drie stellingnames overblijven. Met betrekking tot de akkoordkwesties gedragen de partijen zich als een twee-partijensysteem, zodat er na een zoekproces slechts één stellingname overblijft. Hoewel elke partner het blok kan laten springen zal het blok als geheel er immers naar streven het andere blok te verslaan. Uiteraard is het ook mogelijk dat een lastige partner weet te verhinderen dat het blok zich onderwerpt aan de wensen van het kiezerscorps. In dat geval zal het andere, meer mobiele blok, permanent alle ministerszetels bezetten.

Dat mijn conclusies zich na introductie van de idee van stembusakkoorden nauwelijks wijzigen, kan met een voorbeeld worden geïllustreerd, namelijk het voorbeeld van het progressieve blok, bestaande uit de PvdA en de PPR. Voor een dergelijk blok zie ik de volgende perspectieven:

1. Met betrekking tot de *vrije kwesties* (bijv. defensie) zijn er twee mogelijkheden. Óf de PvdA mikt op de 'modus' (waar de meeste kiezers zitten), terwijl de PPR het linkse platform betreft, óf zowel de PPR als de PvdA mikken op hetzelfde linkse platform. In het eerste geval blijft op deze punten afstand tussen de PvdA en de PPR bestaan, in het laatste geval is er ook in de vrije kwesties in een toestand van evenwicht volkomen toenadering tussen de PvdA en de PPR. Het is dan te hopen dat het progressieve blok zich tijdig van een derde coalitiepartner voorziet die het platform op de modus betreft, anders zijn de verkiezingen bij voorbaat op de vrije kwesties verloren.

2. Met betrekking tot de *akkoordkwesties* (bijv. werkgelegenheid) zijn er drie mogelijkheden. Óf de PPR gaat met de PvdA mee naar de modus waar de meeste kiezers zitten, zodat het progressieve blok de verkiezingen wint en opnieuw gaat regeren. Óf de PPR verhindert dat de PvdA zich naar de modus toebeweegt, zodat Biesheuvel wederom het Catshuis betreft. Óf het progressieve blok spat uit elkaar.

In de gemeenten waar de progressieven tijdens de laatste verkiezingen met programcolleges experimenteerden, ziet men nu al dat steeds één van deze mogelijkheden werkelijkheid wordt. Want economische wetten nemen nu eenmaal hun eigen wraak op degenen, die ze veronachtzamen.

Hans van den Doel

Een zinvol kunstbeleid

of 'Van Hasselt's liberale stellingname'

'Kunst komt van kunnen, want als het van willen kwam, heette het wunst'

A. Kerr

De analyse van mogelijke beleidsachtergronden voor een socialistische cultuurpolitiek, die Michiel van Hasselt geeft in zijn bijdrage aan een vorig nummer van S & D*, is op verschillende punten verhelderend en interessant, maar verhult in zijn typische sociologische terminologie maar moeizaam een gebrek aan affiniteit met de kunsten en een sterk aan het liberale 'laissez faire, laissez aller' herinnerende gedachtengang. Daarom hier op zijn minst een aantal kanttekeningen.

Zo is het gemeengoed dat de opvatting die Van Hasselt 'de' marxistische noemt en volgens welke de economische onderbouw de culturele bovenbouw zou bepalen, tegenwoordig vulgair-marxistisch heet en al lang is gesubtiliseerd tot een opvatting waarbij er een (dialectische) wisselwerking zou bestaan tussen beide sferen en wel zo dat sommige denkers en kunstenaars juist maatschappelijke veranderingen kunnen voorbereiden en instigeren. Reden waarom in Oostbloklanden de kunsten en de individuele kunstenaars gewoonlijk hoger worden aangeslagen en hun invloed belangrijker geacht (en dienovereenkomstig meer gevreesd) wordt dan in ons land.

Onder punt 2 stelt Van Hasselt wel wat erg lapidair dat 'onderzoek naar de samenstelling van het publiek' uit zou wijzen dat 'traditionele cultuur vrijwel uitsluitend wordt geconsumeerd door mensen met hogere inkomens en opleidingsniveaus'. In plaats van hieruit af te leiden dat die verschillen in inkomens en opleidingsniveaus dan maar bestreden moeten worden, legt Van Hasselt zich bij de situatie neer en concludeert dat er dus geen gemeenschapsgeld meer in die traditionele kunsten gestoken mag worden. In feite is het met dat genoemde publieksonderzoek helemaal niet zo degelijk gesteld als Van Hasselt ons wil doen geloven. Er zijn inderdaad wel eens wat incidentele enquêtes gehouden (onder Nijmeegs schouwburgpubliek bijv.) die Van Hasselt's stelling ondersteunen. Maar systematisch is dat onderzoek nog allesbehalve en het is een open deur dat onderzoek bij andere schouwburgen in andere plaatsen, bij andere kunstvormen en andere voorstellingen wel eens heel afwijkende resultaten zou kunnen opleveren. Zo zou het publiek bijv. in het Shaffy-theater (A'dam) of HOT (Den

* S & D, no. 8/9, p. 398.

Haag) zeker van een heel andere samenstelling blijken en ook van de zwaar gesubsidieerde 'traditionele kunstvormen als opera, operette en ballet wordt door heel gedifferentieerde publieksgroepen geprofiteerd, die zeker niet kunnen worden afgedaan met 'hogere inkomens en opleidingsniveaus'. Dit alles nog afgezien van de kwestie (waar Van Hasselt wel heel lichtvaardig overheenstapt) dat veel van deze kunstvormen zonder subsidies eenvoudig op zouden houden te bestaan.

In ieder geval is de kreet 'traditionele cultuur is elite-cultuur' veel te ongenueanceerd. Van Hasselt noemt zelf trouwens het tegenvoorbeeld van het museumbezoek en hetzelfde geldt voor het stimulerende werk van uitleenbibliotheken en leeszalen die de laatste halve eeuw de leesgewoonten in grote delen van het land revolutionair hebben beïnvloed.

Is hiermee het fundament onder Van Hasselt's afschaffingspolitiek al vrij wankel, ook zijn quasi-wetenschappelijke benadering van het kwaliteitsprobleem is op zijn minst aanvechtbaar.

Hij vraagt zich namelijk af – vooreerst zonder een standpunt in te nemen – of het verschil tussen het Concertgebouw en Veronica wel 'voldoende objectiveerbaar' is. Nu gunt iedereen Van Hasselt zijn twijfels aan de mogelijkheid die waardeverschillen wetenschappelijk vast te leggen; dat neemt niet weg dat tal van universitaire instituten zich met het bestuderen van die verschillen bezighouden. Ja, trouwens het simpele bestaan van literaire faculteiten (die heel wat meer gemeenschapsgeld kosten dan Van Hasselt's elite-kunsten!) is goeddeels alleen gerechtvaardigd door de axiomatische vooronderstelling dat werkjes als 'Oorlog en vrede' of 'Max Havelaar' inderdaad een groter waarde en kwaliteit vertegenwoordigen dan pak weg 'De stille Don' of 'Tom Poes', kortom hetgeen tegenwoordig wel 'Trivilliteratuur' wordt genoemd.

En al hebben de verschillende esthetische wetenschappen dan het normen- en waardenprobleem nog niet (geheel) opgelost, dat betekent nog niet dat enig zinnig mens aan het bestaan van die kwaliteitsverschillen twijfelt. Het is dan ook een demagogisch trucje van Van Hasselt om uit de 'onvoldoende objectiveerbaarheid' van de verschillen te besluiten dat kunst en kitsch, Hamlet en Van Oekel, Dostojewski en Kortooms daarom hetzelfde zijn. Rembrandt, Bach, Multatuli en Fellini vertegenwoordigen bijzondere waarden die het leven van ieder mens kunnen verrijken en daarom alleen al moet ieder werkelijk socialistisch kunstbeleid ervan uitgaan dat die waarden voor iedereen beschikbaar en toegankelijk moeten zijn.

Maar Van Hasselt stelt: als de mensen daar niet om vragen en liever naar de Tros blijven kijken of vissen langs de waterkant dan moeten we ze daarin volgen en mogen we ze niet patroniseren. Een tamelijk defaitistisch uitgangspunt, dat iedere opvoedende taak van de mensen-met-de-betere-opleidingsniveaus ontkent.

Er is al met al naast Van Hasselt's vier cultuurbegrippen nog een vijfde denkbaar, dat we een *democratisch cultuurbegrip* zouden kunnen noemen. Dat moet dan gedefinieerd worden als een cultuuropvatting die alle men-

sen de kans gunt een werkelijke keuze te (leren) maken tussen de bestaande cultuuruitingen. Deze opvatting zou geconcretiseerd moeten worden in een cultuurpolitiek die erop gericht is:

1. dat de traditionele kunsten kunnen blijven bestaan, ook om redenen van het recht op optimale zelfontplooiing, en dan niet alleen van beroepskunstenaars maar ook van dilettanten;
2. dat iedereen gedurende zijn opleiding op de juiste leeftijd en op de juiste manier in aanraking komt met alle vormen van cultuur.

Deze uitgangspunten zijn te meer geldig omdat socialisten ervan uitgaan dat onze welvaartssamenleving in de richting van een welzijnsmaatschappij moet worden omgebogen. Als we niet willen dat het ieders hoogste ideaal blijft in een autootje rond te racen en langs de berm passieve recreatie te zoeken, dan moet ook iedere adequate vorm van creativiteitsontwikkeling en het prikkelen van ieders mogelijkheden om kunst te waarderen hoge prioriteit krijgen. Brecht, Lukács en andere marxistische kunsttheoretici hebben dat principe ook altijd onderschreven

We kunnen immers niet aannemen dat Van Hasselt's cultuurpessimisme zo ver gaat dat hij werkelijk zou menen dat het alleen de beter gesitueerden gegeven is van de traditionele kunsten te genieten. Dat zou een al te elitair uitgangspunt zijn. Toch lijkt dit Van Hasselt's feitelijke overtuiging als hij stelt: 'Wellicht moet de elitaire samenstelling van het publiek niet zozeer uit de hoogte van de entreprijs of de wijze van aanbieding maar veeleer uit de inhoud van het aangeboden verklaard worden.' Wat kan dit anders betekenen dan – vrij vertaald –: 'de grote massa is er te dom voor'? In de Oostbloklanden is trouwens al lang gebleken dat het wel degelijk mogelijk is door sterke overheidsbemoeienis – in van Hasselt's termen – 'een elitecultuur te veranderen in een massa- of volkscultuur'. Het streven de traditionele cultuur te verbreiden is trouwens in geen enkel opzicht méér 'patroniserend' dan de bij uitstek socialistische politiek om de leerplichtige leeftijd te verhogen.

De hele passage waarin Van Hasselt pleit voor het toepassen van het profijtbeginsel steunt op een onthutsend gebrek aan feitenkennis: 'Cultuur die door grote groepen beoefend c.q. geconsumeerd wordt zal ook zonder overheidsbemoeienis wel gedijen,' zegt hij. We hoeven echter alleen maar aan operette, musical en revue te denken – drie bij uitstek populaire kunstvormen – om te weten dat zonder subsidie de toegangsprijzen onbetaalbaar zouden worden of de voorziening zou verdwijnen. Dat laatste wordt eigenlijk de laatste jaren al gedemonstreerd door het verdwijnen van grote musicalproducties. Reden waarom men zich nu in de Raad voor de Kunst terecht bezint op een of andere vorm van subsidie of garantie voor de voorheen 'vrije' musical-producent. Zelfs als het zou lukken, stelt Van Hasselt, iedereen uitingen van traditionele kunst te doen consumeren, dan nog blijft het 'moeilijk in te zien welk belang van de samenleving als geheel daarmee

gediend is'. Hier rijst het gebrek aan inzicht 'de pan uit' om het modieus te zeggen.

Dat belang is er namelijk bijv. een van werkgelegenheid, verfraaiing van het stadsbeeld en vormgeving aan het dagelijks leven, kortom een direct middel tot verhoging van de kwaliteit van het bestaan. Van Hasselt haalt ergens een aantal gronden uit de CRM-discussienota van 1972 aan die een cultuurbeleid rechtvaardigen; een daarvan is de vormgevende functie van de kunst. Welnu, dat is een vergissing, stelt Van Hasselt, want 'vormgeving is eigenlijk een inhoudselement'. (Vorm is dus eigenlijk inhoud, zo lost Van H. en passant een eeuwenoud kunsttheoretisch vraagstuk op.) Maar hij beseft niet dat kunstenaars inderdaad in tal van opzichten 'vormgeven' aan ons alledaagse bestaan. De opmaak van kranten, de ronding van een theepot, de aanleg van een stadspark en de gang van zaken in TV-programma's zouden vormeloos worden als kunstenaars in hun werk niet op die dagelijkse praktijk (pardon, 'praxis') vooruitliepen. Hetzelfde kan gezegd worden van iedere vorm van praktisch taalgebruik, van architectuur, etc. etc., maar, zoals gezegd, Van Hasselt acht het 'moeilijk in te zien welk belang van de samenleving als geheel daarmee gediend is'.

Wat het pleidooi van Van Hasselt betreft om de overheid nu maar eens doortastend het taboe te laten doorbreken dat zij zich niet met de inhoud van kunstuitingen zou mogen bezighouden, is de eerste vraag natuurlijk wat dezelfde Van Hasselt zou zeggen als Boer Koekoek dat argument eens hanteerde. Maar... er schuilt een schijn van redelijkheid in de gedachten-gang. Immers, zolang niet alle subsidieaanvragen gehonoreerd kunnen worden zullen inhoudelijke overwegingen mede een rol moeten spelen. Het lijkt echter juist, ook in de toekomst gespecialiseerde kunstraden in dit opzicht te laten adviseren en die adviezen ook op te volgen. Geen enkele ambtelijke procedure zal immers ooit kunnen uitmaken of kunstuiting a de voorkeur verdient boven kunstuiting b. Want zelfs al zal een socialistische partij de voorkeur geven aan kunstvormen die de mens bewuster maken van zijn eigen omstandigheden boven pure verstrooiingskunst, dan nog levert zo'n principe geen beslissingscriterium op. Het is immers mogelijk dat toneelstuk a, dat schijnbaar handelt over een bezoek aan de dierentuin, in feite veel krasser maatschappijkritiek bevat en mogelijkheden om het klassebewustzijn te prikkelen dan compositie b die 'Dood aan het kapitalisme!' heet.

Kunstuitingen zijn namelijk veelal symbolisch van aard, d.w.z. zij verwijzen zelden rechtstreeks naar de werkelijkheid. Daarom is het niet zonder meer mogelijk ambtelijke richtlijnen uit te vaardigen betreffende wenselijke of niet wenselijke inhouden van kunstuitingen.

Mij nu losmakend van Van Hasselt's bijdrage kom ik tot de volgende conclusies.

1. Er kan niet getwijfeld worden aan een overheidstaak op cultureel gebied. Het lijkt echter goed op het terrein van de cultuur dat zo ongeveer alle menselijke activiteit omvat, de kunsten apart te beschouwen om geen oeverloze problematiek aan te snijden.

2. Het is juist om de kunsten een aparte positie te laten innemen. Kunstenaars kunnen uiting geven aan wat veelal nog onbewust onder de mensen leeft. Dit kristallisatieproces van denkbeelden en gevoelens is in zichzelf waardevol.

3. Er is vooralsnog op het gebied van de meeste kunsten een te geringe vraag om de produktie te kunnen blootstellen aan het marktmechanisme van vraag en aanbod. De overheid heeft daarom – eventueel in samenwerking met semi-overheidsinstellingen als de NOS – een stimulerende taak om de produktie te bevorderen.

4. Daarnaast wordt het tijd om met alle middelen de consumptie te vergroten. Natuurlijk mag kunstgenot geen voorrecht van een bezittersklasse meer zijn. Maar aangezien het inderdaad een voorrecht is kunst te (kunnen) ondergaan dient de overheid te bevorderen dat zo breed mogelijke lagen van de bevolking de kans geboden wordt kunst zo actief mogelijk te beleven.

5. Daartoe dient in de gevoelige periode van ieder mensenleven (grosso modo de basisschoolleeftijd) zowel het actief beoefenen van kunsten als het leren waarderen van kunstuitingen gestimuleerd te worden. Het passief waarderen van kunsten zal daarbij het best bevorderd worden door speelse zelfwerkzaamheid. Dus: creatief spel, expressievakken van alle soort, etc.

6. De zelfbeoefening van kunsten krijgt daarbij een hogere prioriteit dan het passief ervaren.

7. Omdat er geen objectieve normen zijn die het mogelijk maken kunst inhoudelijk te klassificeren, zal een rechtvaardige subsidiepolitiek altijd mede gebaseerd moeten zijn op esthetische of artistieke normen, die altijd een kwestie van deskundig inzicht zijn. Subsidiepolitiek moet dus steeds gepaard gaan met het instellen van onafhankelijke advieslichamen. Een socialistische regering zal alleen ruimere fondsen beschikbaar stellen voor een bepaalde subsidiepost dan een rechtse regering.

8. Inhoudelijke bemoeienis van de overheid bestaat er dus niet. En heel in het bijzonder geen censuur van welke aard dan ook.

9. Tot een socialistische cultuurpolitiek behoort het laag houden en eventueel afschaffen (bibliotheekgelden!) van financiële drempels: lage entreegelden, afschaffen van gemakkelijksbelasting.

10. Een grote diversiteit in het aanbod, in gerichte publiciteit en voorlichting kan de vraag vergroten en moet daarom bevorderd worden.

11. De creativiteitsontwikkeling dient zoveel mogelijk aan de basis geïnstigeerd te worden, dus: op scholen, in de wijken. Daarvoor zijn gedecentraliseerde bevoegdheden nodig van de lagere overheden, waarvoor het rijk de fondsen beschikbaar stelt.

12. Er moeten aparte ministers en wethouders komen voor culturele zaken tot wier portefeuilles de gehele welzijnssector behoort.

'Op weg naar arbeiderszelfbestuur' is de titel van een in september verschenen rapport van de Wiardi Beckman Stichting. In dit nummer van S & D reageren Stevers, Van Rhijn en Laterveer op deze publicatie.

Th. A. Stevers

Arbeiderszelfbestuur: een economische reflectie

Ik vind het uitermate moeilijk een kritische analyse te geven van het zojuist verschenen rapport van de Wiardi Beckman Stichting over arbeiderszelfbestuur.*

- Allereerst omdat er heel veel in staat dat ik van harte onderschrijf maar het tegelijkertijd ook zoveel bevat waarvan ik meen dat het onjuist, ongenuanceerd, naïef of onzeker is.
- Ten tweede, hierbij aansluitend, omdat ik veel minder zeker ben dan de auteurs. Wellicht zullen de auteurs zeggen dat zij het ook allemaal niet zo zeker weten, maar zij geloven, tegen alle twijfels in. Bij mij overheerst de twijfel, bij hen het geloof.
- Ten derde omdat het onderwerp zoveel aspecten bevat, dat ik gedwongen ben of in nietszeggende algemeenheden te blijven steken of een eenzijdige beschouwing te geven. Ik kies voor het laatste en beperk mij voornamelijk tot enige opmerkingen die liggen op het vlak van de algemene economie.

De huidige situatie

Het rapport begint met een analyse van de huidige situatie en ook later wordt daar veelvuldig naar verwezen, dan om aan te geven hoezeer het beoogde ideaal verschilt van de huidige werkelijkheid. Ik heb sterk de indruk dat het rapport de huidige werkelijkheid door een vertekenende bril ziet, een 19e-eeuwse bril. De kapitaalverschaffer, vooral de aandeelhouder, zou de grote profiteur zijn, de machtige ook, de ondernemer wordt met hem geïdentificeerd, en de verhoudingen in ons economisch stelsel zouden met name zo rot zijn door de overheersende positie van de kapitaal-eigenaren (20, 51, 81, 91, 94, 98). Daarbij doelen zij op de situatie in de grotere ondernemingen (18) waartoe ook ik mij verder beperk.

Naar mijn mening moet men hier een onderscheid maken tussen psycholo-

* 'Op weg naar arbeiderszelfbestuur', rapport van de Wiardi Beckman Stichting, Deventer 1974. In dit artikel verwijzen de cijfers tussen haakjes naar de betreffende bladzijde van het rapport.

gische ervaring en objectieve werkelijkheid. Wat de auteurs hier stellen is subjectief, d.w.z. als psychologische ervaring, in belangrijke mate juist: 'men' vindt dat zó de zaken liggen, zo wordt het ervaren. Dat is voor het politieke handelen van enorme betekenis want dat bepaalt in belangrijke mate de stellingname van werknemers, werkgevers, vakbonden, politieke partijen en blijkbaar ook van de auteurs. Objectief genomen liggen de zaken echter toch wel anders. Ter adstructie hiervan het volgende.

In 1930 bedroeg het totale passieve inkomen (dividend, rente, netto-huur en pachten) nog bijna een kwart van het nationale inkomen (netto-marktprijzen), waarbij de dividenden goed waren voor ongeveer 12½% van het nationale inkomen. Momenteel maakt het passief inkomen nog geen 5% uit en het totale dividendinkomen minder dan 1%. De druk van de inkomstenbelasting is aanzienlijk gestegen, zodat na aftrek van belasting het totale dividendinkomen niet veel meer zal zijn dan ¼% van het nationale inkomen.¹ Dit betreft echter alleen nog maar de inkomenssfeer. Voor een juist beeld dienen we ook de vermogenssfeer erbij te betrekken. De ondernemingen maken wel winst en zij betalen nog steeds rente en dividend, doch de kapitaalverschaffers leiden, na correctie voor prijsstijging, aanzienlijke vermogensverliezen, zodat het gecombineerde effect van de inkomens- en vermogenssfeer negatief is. Vreemd? Een obligatiehouder die 10% rente ontvangt terwijl de prijzen 10% stijgen, heeft in feite geen reëel rendement, doch hij betaalt wel inkomstenbelasting over zijn rente zodat hij er reëel beschikbaar op achteruitgaat. In feite heeft hij netto en reëel een negatief rendement. Dit is – met wisselende cijfers – de werkelijkheid van de laatste 10 jaar, waarbij ik nog geen rekening gehouden heb met de opgetreden koersdaling. Maar de aandeelhouder, heeft die niet een waardeveraste belegging, terwijl de koers daarenboven structureel stijgt door teruggeploegde winsten? Nee, blijkens de CBS-statistieken liggen de aandelenkoersen, *inclusief stockdividenden e.d.*, op het niveau van 10 jaar geleden.² Ook hier dus een aanzienlijk vermogensverlies dat bij lange na niet gecompenseerd wordt door het netto dividend. Dat moet voornamelijk worden toegeschreven aan de structureel stijgende arbeidsinkomensquote waarvan de dalende rentabiliteit van de ondernemingen de keerzijde is, hetgeen zijn weerspiegelingen vindt in de koersen.³ Het is dus geen conjunctureel maar een structureel verschijnsel, zoals ook de prijsstijging niet conjunctureel maar structureel is.

Uit het voorgaande trek ik twee conclusies. Ten eerste, als de particuliere kapitaalverschaffers werkelijk een belangrijke economische macht zouden bezitten, dan maken ze daar wel een zeer altruïstisch gebruik van. Dit lijkt mij niet zo waarschijnlijk, ergo... Ten tweede, ik vraag mij af, of het huidige economisch stelsel, louter economisch gezien, op langere termijn levensvatbaarheid heeft. Een van de peilers van het stelsel is dat particulieren bereid zijn kapitaal ter beschikking te stellen. Het lijkt mij echter onwaarschijnlijk dat zij daartoe blijvend bereid zouden zijn als daar een negatieve beloning tegenoverstaat. Dan zal men vluchten in reële goederen

(huizen), aandringen op collectieve voorzieningen om toekomstige risico's te dekken (artsen) en verder over gaan tot potverteren. Het zoeken naar een ander stelsel wordt dan geen kwestie meer van sociale wenselijkheid, althans niet alléén van sociale wenselijkheid, maar van economische noodzakelijkheid. De vraag is of arbeiderszelfbestuur daarvoor een geschikt alternatief is.

Arbeiderszelfbestuur

Ik ben het eens met de stelling dat vermogensbezit als zodanig nog geen titel vormt voor beslissingsmacht over mensen (19, 81). Ik zie overigens een aandeelhouder niet als mede-eigenaar van een onderneming, hoewel hij dat formeel juridisch nog steeds is, maar als een belegger die bij zijn beslissing een speciaal risico incalculeert. Ook lijkt het mij aantrekkelijk en juist dat alle medewerkers van een onderneming mede beslissen. Een fundamentele moeilijkheid voor arbeiderszelfbestuur is echter gelegen in het financiële risico. Het rapport glijdt daar heel vluchtig over heen (46, 82, 105). Het stelt alleen dat arbeiders zullen mededelen in de resultaten van het bedrijf, ten goede en ten kwade. Wat is echter het geval?

Aandeelhouders komen niet langer in aanmerking om financiële risico's te dragen. Particuliere beleggers zullen hiertoe immers niet langer bereid zijn. Naar mijn mening geldt dit reeds op den duur bij continuering van de huidige situatie, en het is moeilijk in te zien dat arbeiderszelfbestuur daar verbetering in zou brengen daar, zoals de auteurs zeggen (20, 58, 106), de rentabiliteit veel minder op de voorgrond zou komen te staan. Bovendien lijkt het bestaan van aandeelhouders fundamenteel in strijd met het stelsel. Er blijven dan nog twee mogelijkheden over: bedrijfsgenoten, d.w.z. de werkers in het betreffende bedrijf, of de overheid. Primair denkt men blijkbaar aan de bedrijfsgenoten. Echter, is dat wenselijk en vooral ook, zal dat werken? Ik beperk mij voorlopig tot het laatste.

Het lijkt mij dat de verschillen tussen de ondernemingen in economisch resultaat, die hun weerslag vinden in beloningsverschillen, in feite het systeem zullen ondermijnen. Zij zullen namelijk niet geaccepteerd worden. Dan van tweeën één: ofwel de overheid wordt te hulp geroepen, óf de bedrijven gaan rücksichtslos naar rendement streven. Dit laatste zal lang niet altijd tot een 'oplossing' kunnen leiden, want in een dynamische economie liggen de kansen voor het ene bedrijf nu eenmaal beter dan voor het andere. Voorzover het zou slagen, zou van het ideaal dat de auteurs schilderen niet veel over blijven. Verreweg het meest waarschijnlijk lijkt mij echter dat voortdurend een beroep gedaan zou worden op de overheid om de verschillen glad te strijken. De Joegoslavische ervaring wijst ook in die richting (63). Dààr is de overheidsinvloed echter in principe gering. In het model dat in het rapport wordt verdedigd is echter in aanzienlijke mate sprake van een direct overheidsingrijpen in beloning, reservering, prijzen, investeringen, financiering, opzetten van nieuwe bedrijven, zelfs

wordt gesproken van overheidsvertegenwoordiging in grote bedrijven (78, 79, 80). Deze aanzienlijk grotere overheidsinvloed wordt door de auteurs met klem bepleit (58) en het feit dat ze in Joegoslavië ontbreekt wordt als een ernstig punt van kritiek aangemerkt (68, 69). Ik vrees dan ook dat arbeiderszelfbestuur, *zoals opgevat in het rapport*, zal ontaarden in een overheidsbeleid dat niet de term verdient van 'sociaal zelfbestuur' (58) maar van bureaucratisch centralisme. Dan zal alle agressie die zich nu richt tegen de kapitaalverschaffer zich richten tegen de overheid; van democratie zal weinig sprake zijn, en waarschijnlijk evenmin van efficiënte productie. Ook dat laatste, want de auteurs tonen een aandoenlijk optimisme over de technische mogelijkheden van centrale planning.

Een alternatief

Wat dan? Dat weet ik ook niet zo precies. Maar ik heb wel het vermoeden dat er veel gewonnen zou zijn als men de huidige spanningen en tegenstellingen in het bedrijfsleven niet primair meer zou zien als een tegenstelling tussen kapitaalverschaffers en arbeiders, maar als een tegenstelling tussen leiders en ondergeschikten. De tegenstellingen liggen dunkt me niet in de financieringsstructuur en daarmee in de formele eigendomsverhoudingen, maar in de organisatiestructuur. Ze zijn daarom ook niet specifiek voor het bedrijfsleven: een departement verschilt in dit opzicht niet zoveel van een bankinstelling. Hiertegen zal men wellicht opwerpen dat het bedrijfsleven in ieder geval indirect onder het dictaat van het kapitaal staat en dat geenszins altijd kapitaal en leiding in het personele vlak gescheiden zijn. Ik ben het daarmee in belangrijke mate eens, maar trek daaruit toch andere conclusies.

Over het algemeen kan een bedrijf in onze maatschappijstructuur niet blijvend met verlies werken. Dat lijkt mij juist omdat het dan zijn maatschappelijke functie niet vervult. Winst is óók een indicator van het maatschappelijk nut, voorzover daarin de voorkeur van de consument en een efficiënte productie tot uitdrukking komen. Daarom is het in beginsel juist dat het bedrijfsleven onder deze constraint werkt. Dat onderschrijven de auteurs trouwens ook (57, 59, 79). Echter: Jede Konsequenz führt zum Teufel. Daarom dienen er door de overheid beperkingen te worden gesteld, een kader waarbinnen dit richtsnoer gehanteerd kan worden. Daar zijn we al 100 jaar mee bezig en dat dient verder te worden uitgebreid om 'menswaardigheid van situaties en processen' (105) te realiseren. Dat neemt echter niet weg dat, evenals een politieke partij, een departement, een universiteit, een kerkgenootschap, ook een onderneming een doelorganisatie is, gericht op dienstbaarheid aan anderen dan degenen die in die organisatie werkzaam zijn. Dat legt noodzakelijkerwijze een constraint op aan het gezellig samenzijn van de werkers. Een politieke partij is er niet in de eerste plaats voor de beroepspolitici en de beroepsfunctionarissen, een kerk niet voor de ambtsdragers en kosters, en een onderneming niet

voor de directie en medewerkers. Zulk een constraint behoeft echter menswaardige werkomstandigheden, waaronder democratisering, niet in de weg te staan. Winststreven is daarom niet per se verwerpelijk, te meer daar het alternatief is: directe centrale planning.

De scheiding tussen de formele eigenaars en de leiding is in ons bedrijfsleven inderdaad nog geenszins algemeen. Het lijkt mij dan ook hoog tijd in de middelgrote en grote bedrijven die scheiding te bewerkstelligen. Zeggenschap dient niet gebaseerd te zijn op erfrecht. Dit is dan een concreet punt voor actie. Dat betekent dan echter niet een volstrekte omkering van het stelsel, maar het doortrekken van een lijn welke door de maatschappelijke ontwikkeling al lang in gang is gezet. Wel zal het ertoe kunnen bijdragen dat de identificatie van leiding en kapitaalverschaffer verdwijnt, een identificatie die in het rapport ten onrechte als wezenlijk kenmerk van ons economisch stelsel naar voren wordt gebracht (87, 91).

Als scheiding tussen kapitaal en leiding voor het middelgrote en grote bedrijf eenmaal volledig is en men zou een wat meer open oog hebben voor de sociaal-economische betekenis van het winststreven, dan zou men er wellicht ook wat minder moeite mee hebben als kapitaalverschaffers structureel een reëel beschikbaar rendement van 1 à 2 procent zouden behalen, hetgeen zoals gezegd nu bij lange na niet het geval is. Wellicht zou men dan zelfs waardering kunnen opbrengen voor de aandeelhouder als belegger-met-een-fluctuerend-rendement: de sterkste schouders of althans vrijwilligers nemen aldus een deel van het financiële risico van de werknemer over en centralistisch overheidsingrijpen wordt voorkomen. De dringend gewenste democratisering van het bedrijfsleven zou dan misschien meer kunnen verlopen volgens het Noorse model, waarover het rapport in alle talen zwijgt. Of er dan nog van kapitalisme sprake zou zijn, dat weet ik niet en dat interesseert mij ook niet. Dat woord is verworpen tot een emotionele kreet, te veel beladen ook met 19-eeuwse concepties. Als..., zal het mogelijk zijn? Dat weet ik niet. Het Nederlandse klimaat lijkt mij niet gunstig: te veel vervuld van ideologie en polarisatie, en te weinig gebaseerd op de werkelijkheid en op samenwerking. Misschien is een centralistische bureaucratie wel onafwendbaar.

Samenvatting

Samenvattend zou ik het volgende willen zeggen.

Het rapport suggereert een onjuist beeld van de kwantitatieve betekenis en de macht van de kapitaalverschaffers, en miskent de sociale betekenis van het winststreven en de functie van de aandeelhouders. De noodzaak van interne bedrijfsdemocratisering onderschrijf ik, maar ik vrees dat de oplossing van het rapport in feite uitloopt op een centralistische bureaucratie. Ik bepleit het zoeken van een oplossing volgens het Noorse model. Ook daar is sprake van participatie, gekozen directie, integratie van vakverenigingen in het bedrijf en belang van alle bedrijfsgenoten bij het econo-

misch resultaat. Maar daarin vervult het particuliere kapitaal nog een functie, ook als risicodragers, en is de autonomie van het bedrijfsleven veel groter; dit lijkt mij in het belang van de werknemers, een voorwaarde ook voor bedrijfsdemocratie en voor doelmatige productie. Maar lang kunnen we niet meer wachten, want de huidige situatie is sociaal onwenselijk en lijkt mij economisch op den duur niet levensvatbaar.

Overigens verwacht ik ook van deze constructie geen hemel op aarde, want de mens is een gecompliceerd wezen wiens geluk niet alleen bepaald wordt door de economisch-organisatorische verhoudingen. Maar de voorwaarden tot geluk zijn dan wellicht gunstiger. In ieder geval kunnen we dan onze frustraties niet langer projecteren op de kapitaalverschaffers, terwijl voorkomen wordt dat de overheid de plaats van zondebok overneemt.

1. Een en ander is berekend uit gegevens vermeld in 'Nota over de inkomensverdeling', Bijlage 15 Miljoenennota 1970 (p. 8) en de Nationale Rekeningen van het CBS 1972 en het Centraal Economisch Plan 1974.
2. CBS, Maandstatistiek van het financieewezen.
3. Overigens niet alléén in de koersen. Ook in dalende opbrengst van vennootschapsbelasting en in een tekortschieten van winst als financieringsbron voor de investeringen.

A. A. van Rhijn

Medezeggenschap of alleenzeggenschap?

De vervreemding

De man op de werkvloer behoort tot een vergeten groep. De belangstelling van de vakbeweging was gericht op de nationaal economische orde, op de bedrijfstak en op de onderneming, maar niet op de individuele werknemer. Deze kwam te weinig in het gezichtsveld. Op zichzelf wel begrijpelijk want de macrostructuur der sociaal-economische samenleving is voor de vakbeweging een zaak van zeer hoge orde.

Gelukkig begint hierin verandering te komen. Want voor de problemen van de individuele werknemer is juist thans extra belangstelling nodig. De man op de werkvloer leeft immers steeds meer in een voor hem onbegrijpelijke omgeving. Hij kijkt aan tegen een snelle technische ontwikkeling, een toenemende schaalvergroting, fusies en sluitingen zonder de achtergrond daarvan te doorgronden. Vandaar de vervreemding in zijn arbeid en van zichzelf. Het begrip 'Selbstentfremdung' van de jonge Marx is nog steeds actueel.

Gelijkwaardigheid van de mens

Het cahier van de WB Stichting Op weg naar arbeiderszelfbestuur (Commissie-Peper) behandelt deze problematiek. In het Voorwoord wordt daarbij terecht de *gelijkwaardigheid* van de mens als uitgangspunt genomen. In het sociale leven wordt dikwijls van de *gelijkheid* van de mens uitgegaan. In concreto moet dan op dit beginsel telkens inbreuk worden gemaakt door het toepassen van ongelijkheid. Zo wordt de gelijkheid niet meer dan een abstracte idee. In de praktijk leidt dit tot verwarring en teleurstelling. Ieder heeft als *mens* een gelijke waarde. Daarom behoort ook de man op de werkvloer als mens te worden behandeld. Dat betekent dat ook in zijn werksituatie plaats moet zijn voor medeweten, medespreken, medebeslissen en medeverantwoordelijkheid.

Hoever moet men daarbij gaan? De commissie neemt daarbij direct een zeer grote sprong. Zij wil een arbeiderszelfbestuur van het bedrijf. Dat betekent dat in beginsel de arbeiders in een bedrijf de dienst gaan uitmaken. Mij gaat dit veel te ver.

Maar alvorens met kritiek te komen moet ik toch eerst de commissie alle eer geven voor haar bijzonder interessant en intelligent cahier. Een pluim op de hoed van ieder der commissieleden is niet meer mogelijk omdat er geen hoofddeksels meer worden gedragen. Anders zou daar zeker aanleiding voor zijn.

Terecht wordt het cahier opgedragen aan Herman Wallenburg, de man die op dit terrein zoveel belangrijk werk heeft verricht.

De inhoud van het arbeiderszelfbestuur (AZ)

Wat is nu de inhoud van het AZ? Ik laat de commissie zelf aan het woord:

‘Wat betreft het globale eindbeeld waartoe de door ons gewenste ontwikkelingen uiteindelijk moeten leiden, stellen wij ons voor, ogen dat het gaat om bedrijven die door het personeel zelf op directe of indirecte wijze worden bestuurd. Dat betekent met andere woorden: via door het personeel gekozen en aan het personeel rekening en verantwoording verschuldigde organen’. (p. 75)

Dat betekent voor ieder bedrijf dat het

‘niet langer alleen (zal) gaan om de besluitvorming ten aanzien van de organisatie van de productie, maar ook om de goedkeuring van de balans en de verlies- en winstrekening, de vaststelling van (investerings-)plannen voor de korte en de lange termijn en de controle op de uitvoering daarvan, om de inkomensverdeling, de regels van het personeelsbeleid en de benoeming van de belangrijkste beleidsfunctionarissen’. (p. 45)

De commissie wil het marktmechanisme handhaven. Maar het heeft aanzienlijke fouten:

‘daarom vindt (de commissie) het noodzakelijk dat de invloed van de overheid op het economische proces toeneemt. Als we de autonomie van de bedrijven toch nog centraal blijven stellen betekent de toenevende gemeenschapsinvloed dat de industriële ontwikkeling ingepast moet worden in een globale, maar bindende beleidsvisie van de overheid met betrekking tot de economische ontwikkeling van het land als geheel’. (p. 75)

De commissie wil voor de industriële democratie geen ‘blauwdruk’ geven. Het gaat haar om de richting waarin de democratisering van het arbeidsbestel zich zal moeten ontwikkelen (p. 75). Er zal daarbij in de praktijk moeten worden gewerkt met opeenvolgende fasen (p. 102 en 104).

Uit het cahier blijkt dat de commissie zeer onder de indruk is van het arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië, het enige land waar dit systeem functioneert. Zij wil dan ook een soortgelijk systeem in ons land verwezenlijken. Het regeringsprogram der drie progressieve partijen is op dit punt veel voorzigtiger. Het wil slechts *experimenten* op het gebied van het AZ bevorderen.

AZ en nationalisatie

Voordat wij verdergaan is het wel nodig om het verschil aan te geven tussen nationalisatie en AZ. Bij algehele nationalisatie gaat de eigendom der produktiemiddelen daarmee in zijn geheel over aan de gemeenschap. Maar de commissie vindt dat voor AZ niet nodig. Voor de huidige situatie is voldoende dat de eigendom van de produktiemiddelen geen belemmering oplevert voor verdere democratisering van het bedrijfsleven (p. 81). Eerst in de eindfase zullen de bedrijven, evenals in Joegoslavië, eigendom der gemeenschap moeten zijn om, tegen vergoeding, in beheer te worden gegeven aan de werkers (p. 81).

Hiermede komt nog een tweede verschil tussen AZ en nationalisatie tot uitdrukking. Want terwijl bij nationalisatie het beheer der produktiemiddelen bij de bureaus en organen van de staat berust, zijn het bij AZ de werkers, zij het binnen de perken van de planning door de staat gesteld, die de produktiemiddelen beheren.

AZ in Joegoslavië

De commissie heeft haar inspiratie voor AZ, zij het een kritische, ontvangen vanuit Joegoslavië. Vandaar dat in een bijlage het daar geldende systeem wordt geschetst (p. 111-115). Op het grondvlak van een bedrijf de arbeidersraad, daarboven het gekozen bestuurscomité en daar weer boven de gekozen directie. Zoals reeds gezegd geeft de staat, die eigenaar is der produktiemiddelen deze tegen vergoeding in beheer aan de bedrijven. Het gehele produktieproces, waarin het marktmechanisme een grote rol speelt, voltrekt zich binnen de perken welke de overheid aanlegt.

De commissie is over de praktijk van het AZ in Joegoslavië pessimistisch. Tal van gebreken worden opgesomd. Ik doe een greep. Het is 'duidelijk dat het Joegoslavische systeem van zelfbestuur zich in een crisis bevindt' (p. 68). Er zijn 'sterke aanwijzingen dat zich in Joegoslavië een in vele opzichten traditioneel kapitalistische samenleving aan het ontwikkelen is die veel punten van overeenkomst heeft met Nederland' (p. 68). Over de arbeidersraden: 'als gevolg van de toenemende omvang en complexiteit van de Joegoslavische ondernemingen functioneren de raden ook steeds minder goed' (p. 69). Ook een van de oorzaken daarvan wordt vermeld. De radenstructuur wordt sterk verzwakt doordat deze 'de uitdrukkelijke ondersteuning van initierende groepen als de leiding, bureaus en maatschappelijke politieke organisatie nodig heeft' (p. 69). Het doel dat de man op de werkvloer het gevoel zou hebben dat hij door middel van vertegenwoordigers in de arbeidersraad deel heeft aan de macht is niet bereikt: 'men ervaart een afstand tussen zichzelf als individueel arbeider en de raad' (p. 71). Met als gevolg 'dat stakingen in Joegoslavië steeds meer voorkomen' (p. 71).

Ook de houding van de communistische partij werkt belemmerend. Men

oordele: 'De partij werkt niet mede aan een organisatorische verzelfstandiging die een doorbreking zou kunnen betekenen van het politieke monopolie van de partij' (p. 72). Deze aanspraken van de partij concurreren dan bovendien met aanspraken van technocraten, managers e.a. waarmee het zelfbestuur in een machtsconflict is gewikkeld (p. 72). Tenslotte nog een laatste mededeling. Het betreft de klacht 'dat de doorvoering van grondwetsamendementen nogal geregisseerd verloopt en beheerst werd door specialisten terwijl de werknemers nauwelijks ingeschakeld werden bij de uitwerking van die amendementen (p. 73).

Van een wetenschappelijke commissie als dit cahier heeft samengesteld kan alleen worden verwacht dat zij de feiten volkomen objectief weergeeft. Maar dan is het mij toch volstrekt onduidelijk dat de commissie nog zoveel perspectief voor Nederland in het AZ ziet. De ideologie van het AZ moge zeer aantrekkelijk zijn, in de praktijk stelt het kennelijk voor onoverkomelijke moeilijkheden.

Joegoslavië leermodel?

Maar laten wij aannemen dat men er in Joegoslavië in zou slagen al deze moeilijkheden te overwinnen. Dan nog rijst de vraag: kan Joegoslavië voor Nederland leermodel zijn? Naar mijn mening niet. Daarvoor zijn over de gehele linie de verschillen tussen deze landen veel te groot.

De bestaande economische orde beïnvloedt de gehele samenleving. Een omwenteling als AZ heeft daarom op alle terreinen van het nationale leven immense gevolgen die nog niet behoorlijk zijn te overzien. De gehele cultuur is er bij betrokken. Nederland heeft een eeuwenoude traditie van vrijheid en democratie. In Joegoslavië, in grote delen van het land nog onontwikkeld gebied, heersen nog dictatuur en communisme. In Nederland staat het onderwijs der bevolking op een hoog peil; in Joegoslavië heerst nog veel analfabetisme. In Joegoslavië, een communistische staat, behoorden de produktiemiddelen reeds aan de staat, zodat bij invoering van AZ het beheer meteen aan de werkers kon worden overgedragen. In Nederland is het omgekeerde het geval; er moet zich met veel bitterheid en strijd een voor de welvaart hoogst nadelig proces van nationalisatie voltrekken. In Joegoslavië werkt nog bijna de helft der bevolking in het landbouwbedrijf; in Nederland nog slechts ongeveer 7%. Vandaar dat in Joegoslavië de industrialisatie nog op gang moet worden gebracht, terwijl Nederland reeds geheel is geïndustrialiseerd. In Joegoslavië is de gehele produktie nog veel meer nationaal georiënteerd; in Nederland is het leven zonder onze invoer van en uitvoer naar het buitenland volstrekt ondenkbaar. In Nederland zijn vele ondernemingen internationaal vervlochten; Joegoslavië kent die internationalisering niet. In Nederland maken wij ons terecht al ernstig ongerust dat er meer dan 150 000 werklozen zijn. In Joegoslavië wordt het aantal gastarbeiders, dat dus zijn bestaan in het buitenland moet zoeken voor 1974 op 1 miljoen geschat, terwijl er desniet-

temin nog 400 000 werklozen zijn.¹ Bepaald geen propaganda voor de economische orde, die daar geldt!

Natuurlijk zijn de commissie de grote verschillen tussen Nederland en Joegoslavië ook wel opgevallen. Zij maakt er ook melding van (p. 60). Maar dan is het mij alweer onduidelijk dat de commissie een zo groot deel van haar rapport aan het AZ in Joegoslavië wijdt. Het experiment daar is hoogst belangrijk maar als leermodel voor Nederland niet bruikbaar.

Mentaliteitsverandering

De oude socialisten zongen: 'de mens is goed'. Dit lied wordt niet meer gehoord. Daarvoor heeft 'la bête humaine' zich in de laatste halve eeuw teveel laten zien. Voor het welslagen van de AZ is de houding van de mens wel min of meer beslissend. Kan hij zijn materialistische neigingen voldoende beheersen en de nodige solidariteit met zijn medemens opbrengen? De commissie is daarover zeer kort; een alinea van 5 regels. Geëist wordt een mentaliteitsverandering. 'Du sprichst ein groszes Wort gelassen aus.' Als remedie wordt daarbij genoemd het onderwijs. Maar veel kennis brengt geen 'nieuwe mens'. Dat heeft vooral de 19e eeuw geleerd. De leuze was: 'meer scholen, minder gevangenissen'. Niemand die daarin thans nog gelooft. Voor een andere zedelijke houding is vorming van veel meer betekenis. Maar dan moet het wel zijn een brede vorming en niet een eenzijdige als bijv. die van de Frankfurter Schule. Voor schrijver dezes heeft voor de vorming het gezeg van de persoon van Christus een centrale betekenis.

In Joegoslavië

In Joegoslavië is bij de toepassing van de AZ de houding van de mens nog weinig verbeterd. Een van de grote grieven tegen de huidige economische orde is dat de man op de werkvloer door de werkgever wordt gemanipuleerd. De vraag rijst: worden in het AZ de arbeidersraden niet gemanipuleerd door de bestuurscomités en de directies? En de bestuurscomités en de directies op hun beurt niet door de banken, de technocraten en de economen? Dat in Joegoslavië het begrip 'bankkapitalisme' bekend is, lijkt al bedenkelijk. Uit de voorzichtige bewoordingen van Rob Boonzager Flaes en Joop Ramondt, die een diepgaand onderzoek hebben ingesteld blijkt toch duidelijk dat ook hier van manipulatie sprake is.² Scherper in haar formulering is de conclusie van het onderzoek van de NRC/Handelsblad: 'ondanks arbeiderszelfbestuur worden de arbeiders in Joegoslavië net zo hard gemanipuleerd als elders in oost en west'.³

Internationaal

In geen enkel land van West-Europa wordt geprobeerd AZ door te voeren. Wanneer alleen Nederland naar een zo geheel andere economische orde

zou streven dan zou dit uiteraard voor ons land zeer grote internationale repercussies hebben.

De Commissie heeft daar ook oog voor. Zo wordt er op gewezen dat 'de relaties met het buitenland onbeïnvloedbaar' zijn (p. 76). 'Teneinde resultaat te bereiken is internationale samenwerking nodig', maar – aldus de commissie – 'momenteel (zijn) geen adequate modaliteiten voorhanden om de produktiestructuur in internationaal verband langs politieke weg te beheersen' (p. 102). Nog een andere uitlating van de commissie: 'Het spreekt wel vanzelf dat ook de internationale aspecten niet te verwaarlozen zijn' (p. 96). Daarom beveelt de commissie aan om aanvankelijk alleen maar intern, binnenlands, met de AZ een begin te maken. Ze zegt: 'Juist de economische afhankelijkheid van ons land leidt er ons inziens toe om prioriteit te geven aan interne democratisering boven veranderingen in de (externe) structuur van de economische orde' (p. 96).

Naar mijn mening is dit standpunt van de commissie rijkelijk naïef. De weg naar AZ zal in Nederland niet op kousevoeten kunnen worden afgelegd. De voorstanders van AZ mogen proberen de AZ geruisloos te verwezenlijken, zij zullen dan spoedig ervaren dat alle belanghebbenden als werkgevers, bankiers, vermogensbezitters, enz. best begrijpen uit welke hoek de wind waait. Er zal dan over de AZ in Nederland een geweldige strijd losbranden. De commissie moge proberen het probleem der AZ aanvankelijk buiten het parlement te houden (p. 97-98), maar dat zou zowel ondemocratisch als onmogelijk zijn. Bovendien luistert en kijkt ook het buitenland naar wat in Nederland gebeurt. Wanneer wij alleen als de chinezen van Europa met AZ een begin willen maken dan zou dat al spoedig grote economische repercussies hebben op de in- en uitvoer, de betalingsbalans, de kapitaalbelegging, werkgelegenheid, welvaart enz.

Planning naar Russisch model

Zou ondanks dit alles de ontwikkeling naar AZ worden geforceerd dan is te verwachten dat de overheid steeds meer zal moeten inspringen. Een ontwikkeling naar een verplichte centrale planning lijkt dan onvermijdelijk. Maar dan hebben wij het decentraliserend AZ-model tegelijk verlaten en zijn overgestapt naar het centralistische Russische model.

Alles met elkaar: de internationale positie van Nederland blokkeert de weg naar AZ.

Daarmede staan wij opnieuw voor het juiste uitgangspunt van de commissie dat de man op de werkvloer in een vacuüm leeft waarin noodzakelijk moet worden voorzien. Welke andere mogelijkheden dan de AZ zijn er op dit gebied? De commissie wijdt daar weinig aandacht aan. Alleen de taakstructurering en het werkoverleg worden uitvoerig besproken, maar zonder enthousiasme (p. 38-42). Toch bestaat over het streven naar basisdemocratie een zeer uitgebreide literatuur. Als voorbeeld noem ik de zgn.

'autonome groepen' in Noorwegen, gevormd in de afdelingen van de onderneming waarin het uitvoerend werk wordt verricht.⁴

Geen alleenzeggenschap maar medezeggenschap

In onze samenleving bestaan grote groepen die hun machtspositie ten opzichte van elkaar trachten te versterken. Zo hebben wij werkgevers en werknemers, producenten en consumenten, groot- en kleinbedrijf, leveranciers en afnemers, hoger en lager personeel, actieven en niet-actieven (bijv. bejaarden) enz. Tussen de belangen die al deze groepen vertegenwoordigen moet een behoorlijke evenwichtsverhouding worden gevonden. Er moet dus zijn een normering der machtsverhoudingen. Daardoor wordt voorkomen dat een enkele groep de andere overheerst.

Wat hier gesteld is op nationaal niveau geldt ook voor kleinere gemeenschappen. Ook de verschillende belangen die bijv. in het bestuur van een ziekenfonds zijn vertegenwoordigd moeten in een behoorlijke evenwichtsverhouding worden samengebracht, alweer om overheersing van één belang te voorkomen. Hoe moeilijk het voor de universitaire gemeenschappen is om dit doel te bereiken belevten wij thans dagelijks. Overigens is het duidelijk dat de overheid bij dit alles zo nodig een zeer belangrijke ordenende taak heeft.

In het AZ wordt aan de werknemers een dominerende machtspositie toegekend. Zij beheersen de economische orde. En die economische orde beïnvloedt harerzijds alle andere vertakkingen der samenleving. Onze vakbeweging is altijd zeer spoedig attent wanneer het om machtsposities gaat, zoals bijv. die van de multinationale ondernemingen. Maar de machtspositie die het AZ aan de werknemers toekent gaat daar nog ver bovenuit. Natuurlijk houdt de overheid wel een behoorlijk toezicht. Maar – al weer – wanneer de overheid haar bewakerstaak zover uitstrekt dan verschuift de economische orde van het AZ naar een centrale planning volgens Russisch model.

Hier nu opent het model van de medezeggenschap (medeweten, medespreken, medebeslissen) de juiste weg. Want dan kunnen de belangen van werkgevers en werknemers in een juist evenwicht worden gebracht.

Versterking der medezeggenschap

Op dit ogenblik is dit nog allerminst het geval. De medezeggenschap is nog lang niet voltooid. Maar wij zijn op weg.

De tocht is moeizaam. Aan werkgeverszijde is nog veel tegenkanting. Zowel de overheid als de macht der vakbeweging zal het proces moeten versnellen. Maar ook aan werknemerszijde bestaan aarzelingen.

Medezeggenschap kan in volle ontplooiing alleen slagen wanneer ook de werknemers bereid zijn verantwoordelijkheid te dragen. Op dit punt loopt men in de kringen der vakbeweging nog al eens als de kat om de hete brei.

Er wordt dan gezegd: wel toegang tot de macht, maar geen deelname aan de macht. Of wel: alleen controleren, niet medebeslissen. Nog een andere beperkende formule: wel medebeslissen in het sociale beleid, maar niet in het financieel-economisch beleid. Natuurlijk kan men achter zijn bureau in theorie heel goed dergelijke onderscheidingen maken. Maar bij de besprekingen in de praktijk zal blijken dat deze schotjes niet werken omdat de gemaakte tegenstellingen veel te vloeiend zijn en telkens in elkaar overlopen. Met een distantiemodel (Industriebond NVV) komen wij er niet. Dat frustreert de medezeggenschap.

Het inkapselingskwartet

De commissie heeft bij haar verdediging van het AZ maar weinig goede woorden over voor de bestaande ontwikkeling naar medezeggenschap. De organen die daarbij thans zijn betrokken vormen een 'inkapselingskwartet' (o.a. de werknemerscommissaris en de OR). Merkwaardig: dezelfde werknemers die zich thans zo heel gemakkelijk door de werkgever laten inkapselen moeten straks bij AZ zelfstandig over de uitvoering van het productieproces beslissen!

Raad van Commissarissen (RvC)

De commissie heeft de huidige regeling van de samenstelling van de RvC juist samengevat (p. 93): voor de OR (evenals voor de aandeelhouders) een aanbevelings- en vetorecht, voor de zittende commissarissen een coöptatierecht.

Op tweeërlei wijze schiet deze regeling van de Structuurwet tekort. Naar mijn mening moet de RvC voor de helft uit werknemersvertegenwoordigers bestaan en voor de helft uit vertegenwoordigers der aandeelhouders. Een recht van aanbeveling en veto is onvoldoende om deze samenstelling te verzekeren. Voorts moet ook het coöptatierecht verdwijnen. Het dateert uit de regententijd en geeft aanleiding tot ongewenste 'onder onsjes'.

Voor het welslagen der medezeggenschap is aan werknemerszijde deskundigheid nodig. Door zitting te hebben in de RvC wordt de deskundigheid vergroot. Maar dan moeten de werknemersvertegenwoordigers daar ook niet zitten met de bedoeling om de RvC en de directie zo spoedig mogelijk uit te drijven ten einde AZ te verwezenlijken. Want dan is van werkgeverszijde uiteraard geen enkele medewerking te verwachten.

De RvC wordt dan verscheurd door eindeloze conflicten en de medezeggenschap gefrustreerd.

Medeplichtigheid

Met grote verontwaardiging wordt hiertegen aangevoerd dat de werknemers dan 'medeplichtig' worden aan de bestaande orde. Maar wat wil men?

Een nieuwe economische orde komt niet uit de lucht vallen. Dat denkbeeld leeft alleen bij hen die ons visioenen voortoveren over Utopia. Maar de geschiedenis is vol van mislukkingen en erger bij pogingen om Utopia te verwezenlijken.

De werknemers kunnen zich niet buiten de historische ontwikkeling plaatsen. Om de structuur der economische orde te wijzigen zullen de werknemers daarom vanuit de bestaande orde actie moeten voeren. Zij aanvaarden dan die orde en zijn 'medeplichtig' onder kritisch voorbehoud.

Elders in West-Europa

In andere landen van West-Europa wordt van democratisch-socialistische zijde deze opvatting gedeeld. Ook daar werkt men naar een vergroting van de invloed der werknemers in de RvC. In West Duitsland heeft de regering-Brandt-Scheel nog vóór haar aftreden een wetsontwerp ingediend om tot een samenstelling van de RvC te komen door aan vertegenwoordigers van aandeelhouders en werknemers een zelfde aantal zetels toe te kennen. Het betreffende wetsontwerp is thans in behandeling. In Denemarken wil het democratisch-socialisme in iedere RvC van NV's met 50 werknemers of meer 2 werknemerszetels reserveren. In Noorwegen wil men evenmin AZ. Wel bestaat de bestuursraad (onze RvC) daar voor $\frac{1}{3}$ deel uit leden die door de werknemers worden gekozen. Het model voor de Europese NV is ook gericht op een vertegenwoordiging van de werknemers in de RvC. Al deze nationale maatregelen zijn van democratisch-socialistische zijde afkomstig. De grote angst voor 'inkapseling' en 'medeplichtigheid' aan de bestaande economische orde is kennelijk een meer typisch Nederlands verschijnsel!

De Ondernemingsraad (OR)

De commissie heeft op de OR veel kritiek (p. 35, 37, 90-92). Daardoor straalt de ster van de AZ des te helderder! De bezwaren zijn overigens wel bekend: de OR heeft te weinig bevoegdheden, de werkgever zet de OR naar zijn hand, de belangstelling der werknemers ontbreekt, bij stakingen dreigen tegenstellingen tussen OR en vakbond enz.

De bescheiden wet van 1950

Ik zou gaarne eens een heel ander licht op de OR en zijn ontwikkeling laten vallen.

De eerste wet op de ondernemingsraden dateert van 1950. Het is juist dat deze wet aan de OR slechts zeer beperkte bevoegdheden geeft. Zelf was ik voorzitter van de commissie van werkgevers, werknemers en ambtenaren die het wetsontwerp moest voorbereiden. Er was ons allen heel veel aan gelegen om tot een zeer spoedig resultaat te komen. Het door de

Duitsers verwoeste en uitgeplunderde Nederland moest weder worden opgebouwd. Werkgevers en werknemers moesten daarvoor de handen ineenslaan. Het was daarom van groot belang om in de onderneming een overlegorgaan te hebben waarin meningsverschillen zouden kunnen worden besproken en opgelost. Een wet met al te grote bevoegdheden voor de werknemers zou zeer veel kritiek hebben uitgelokt en tot uitstel van de totstandkoming hebben geleid. Vandaar wetteksten waarover men het zonder al te grote moeilijkheden spoedig eens kon worden.

Destijds was niet te voorzien dat het niet minder dan 20 jaren zou duren alvorens de bestaande wet van 1950 weder op de helling zou worden gezet. Daardoor is met uitbreiding der bevoegdheden veel te lang gewacht.

De houding der vakbeweging

Ook de vakbeweging draagt hier een deel van de schuld. De commissie vestigt terecht de aandacht 'op het opmerkelijke verschijnsel dat de vakbeweging zich lange tijd niet of nauwelijks heeft geïnteresseerd voor de interne kant van de onderneming' (p. 92). Wanneer de vakbeweging na 1950 een grootscheepse actie was begonnen om de wet van 1950 snel door te voeren dan zouden in die periode heel wat meer ondernemingsraden tot stand zijn gekomen dan thans het geval is geweest. Ook zouden, met een ruime actieve voorlichting der vakbeweging, de aan de OR toegekende bevoegdheden heel veel ruimer zijn benut. Maar de vele reserves die de vakbeweging reeds tegen de vóórorlogse kernen toonde, bleef ook tegenover de OR bestaan. De vrees was dat kernen en OR de werknemers aan de invloed der vakbeweging zouden onttrekken. Was voor die vrees gedurende de kernenperiode, toen de vakbeweging nog zwak was, nog wel aanleiding, met het voortdurend toenemen van de macht der vakbeweging behoefde men hiervoor toch niet meer bang te zijn.

Ruimere bevoegdheden nodig

Nu de wet van 1971 is tot stand gekomen zijn de klachten over het weinig gunstig functioneren der OR nog niet opgehouden. Maar het is duidelijk dat de achterstand niet in een paar jaar kan worden ingehaald. In ieder geval is te hopen dat een verdere uitbreiding van de bevoegdheden van de OR niet te lang zal uitblijven. De uitbreiding zal zich moeten richten van een meer medeweten naar een meer medespreken tot een meer medebeslissen.

Wanneer de bevoegdheden aldus zijn verruimd is het wel te hopen dat de bestormers van de huidige maatschappijstructuur hun ongeduld wat zullen kunnen bedwingen en de nieuwe maatregelen tijd zullen gunnen tot behoorlijke ontwikkeling te komen. Terecht zegt Van Ameringen: 'De conclusie kan niet anders zijn dan dat een werkelijke democratisering van de onderneming, die alle niveaus omvat, een taak van heel lange adem is'.⁵

Scholing en vorming

Wanneer de gekozen leden van de OR geen behoorlijk tegenspel kunnen geven tegen de werkgever-voorzitter dan wordt de OR een mislukking. Daarom is het zo broodnodig dat aan de werknemers-leden van de OR de gelegenheid wordt geboden zich voor hun taak behoorlijk te bekwamen. Veel te lang is hiermede gewacht met het gevolg dat de werkgever al te gemakkelijk de werknemers-leden kan beïnvloeden. Gelukkig wordt de koe nu stevig bij de horens gevat.

Het Gemeenschappelijk Begeleidingsinstituut Ondernemingsraden (GBIO) zal nu over voldoende geldmiddelen beschikken om de cursussen mogelijk te maken. Door een wijziging van de wet op de ondernemingsraden zullen de ondernemingen worden verplicht aan de scholing en vorming van OR-leden mede te betalen. Geschat wordt dat jaarlijks een bedrag van ongeveer 3¹/₂ miljoen gulden beschikbaar zal zijn. Het komt erg goed uit dat kort geleden een cahier van de WB Stichting is verschenen getiteld Permanente educatie en de functie van educatieve centra. Het rapport is een poging een bijdrage te leveren aan een mogelijke vorm waarin permanente educatie vorm kan krijgen. Ook voor de cursussen van OR-leden valt hieruit te leren.

Bedrijvenwerk

Over het bedrijvenwerk (vakbond in de onderneming) in het algemeen kan ik zeer kort zijn. Het moet op menig punt zijn plaats nog vinden. Mij gaat het thans alleen om de verhouding van het bedrijvenwerk tot de OR. Ook op dit punt is nog veel niet duidelijk. Met name dreigt het gevaar dat het bedrijvenwerk de OR de les gaat lezen waardoor deze van zijn zelfstandige positie wordt beroofd en de animo om in een OR zitting te nemen zal verdwijnen.

Maar het bedrijvenwerk zal van veel belang zijn wanneer het de zelfstandige positie van de OR onverlet laat. Op dit ogenblik stellen de vakbonden wel kandidaten voor de OR maar overigens is er tussen OR en vakbond een weinig nauw contact. Het bedrijvenwerk kan hierin voorzien door van de zijde van de vakbond de gekozen leden van de OR informatie te verschaffen en met advies te steunen. Daardoor wordt de OR meer onderbouwd door de vakbond, zoals o.a. Joop Ramondt heeft bepleit.⁶

Het is duidelijk dat hiermede aan het bedrijvenwerk een geheel ander doel wordt toegekend dan de commissie voor ogen staat, nl. het voorbereiden van het AZ.

Geen Personeelsraad (PR)

Toch heeft de commissie wel een aantal voorstellen gedaan om de functie van de OR te verbeteren (p. 102-103).

De belangrijkste wens is daarbij de OR om te zetten in een PR. Een eis die tegenwoordig ook elders veel wordt gesteld. De verandering betekent met name 1^e dat de PR zich alleen heeft bezig te houden met de behartiging van de belangen van het personeel en 2^e dat de werkgever niet langer zitting heeft als lid en voorzitter van de OR.

Mijnerzijds verwerp ik dit voorstel van de commissie. Het is mij volstrekt onduidelijk waarom bij de taak van de OR ook niet het belang van de onderneming mag worden aangeduid. Er zijn immers allerlei punten waarop de belangen van de ondernemer en de werknemer samengaan (winstgevende productie, ruime werkgelegenheid, goede sociale voorzieningen enz.). Natuurlijk zijn er vele punten waarop de belangen uiteenlopen. Maar het is mij nog niet duidelijk waarom die direct in de vorm van het conflictmodel moeten worden geformuleerd. Tegenstellingen kunnen door overleg toch nog dikwijls worden opgelost. Blijkt dit niet te gelukken, welnu dan kan gehandeld worden volgens de formule: samenwerking waar mogelijk, conflict (o.a. staking) waar nodig.

Ook het nut om de werkgever uit de OR te verwijderen kan ik volstrekt niet inzien. Door de aanwezigheid van de werkgever ontvangt de OR informatie uit de eerste hand. Ook kan op deze wijze sterker druk worden uitgeoefend wanneer een of andere verandering wordt gewenst. Het zal voor een lid van de OR wel eens moeilijk zijn tegen de werkgever op te boksen, maar waar nodig zal die kunst in de loop der jaren kunnen worden geleerd, mede door de cursussen. Overigens zou ik voor verdere argumentatie willen verwijzen naar hetgeen ik in S en D van juli II. (p. 351-353) over dit onderwerp schreef.

Naar de basisdemocratie

Bij afwijzing van het AZ blijft het probleem: wat kan tegen de vervreemding van de man op de werkvloer worden gedaan? Terwille van zijn waardigheid als mens moet hier een oplossing worden gevonden. Het is onmenswaardig wanneer de werker weinig of niets van de zin van zijn dagelijkse arbeid begrijpt. Arbeidsvervreemding moet plaatsmaken voor arbeidsvoldoening.

Het probleem waarom het hier gaat is al oud en door de toenemende industrialisatie steeds urgenter geworden.

Vrije tijd

In de 19e eeuw leefde de opvatting dat arbeid plicht was en dat de vrije tijd alleen diende om straks weer harder te kunnen werken. Vanuit dit standpunt is het begrijpelijk dat Paul Lafargue, de schoonzoon van Marx, in een verontwaardigd opstel 'Le droit de la paresse' (het recht om lui te zijn) verdedigde.

Vervolgens kreeg de vrije tijd een andere betekenis. Vrije tijd was een

compensatie voor de vervreemding die de arbeider in zijn werk beleefde. Daarmede werd dus aan de vervreemding als zodanig niets gedaan. Bovendien kan men een mens niet in tweeën splitsen: één mens in zijn arbeid en één mens in zijn vrije tijd. De arbeidsvervreemding werkt ook door in de vrije tijd.

Vrije tijd biedt dus geen compensatie voor de arbeidsvervreemding.

Automatisering

Bij de toenemende automatisering kwam het probleem der arbeidsvervreemding nog weer in een ander licht. Zo werd bijv. bij de arbeid aan de lopende band wel gemeend dat de last der vervreemding voor de werker zou wegvallen omdat hij zijn gedachten de vrije loop zou kunnen laten. In een Duits onderzoek werd dit aldus weergegeven dat de werker kon zijn: 'Am Tischhöhe Kuli, am Schulterhöhe Philosoph'. Daargelaten dat tal van geautomatiseerde apparaten van een bediener de voortdurende en scherpe aandacht vragen leidt de hier gegeven oplossing op geen enkele wijze tot het verstaan van de zin van de arbeid.

De juiste richting

Er zal naar andere oplossingen moeten worden gezocht om tot een basisdemocratie te komen.⁷

Het is erg jammer dat daarbij niet reeds meer gebruik is gemaakt van artikel 28 lid 2 van de Wet op de Ondernemingsraden. Want dit artikel geeft een handvat om de werkers bij de regeling van de arbeid te betrekken ten einde hen de zin van hun arbeid beter te doen verstaan. Naar mijn mening kan o.a. de Amerikaanse literatuur hier een waardevolle bijdrage geven. Ik verwijs bijv. naar het artikel van prof. Mark van de Vall, in Nederland reeds bekend door zijn proefschrift (De vakbeweging in de welvaartsstaat) en sedert naar Amerika vertrokken. Tegenover de betrekkelijk lage participatie van de individuele werknemer aan het 'dagelijks bedrijfsbeleid' in het Joegoslavische model verkiest hij duidelijk de 'democratisch georiënteerde interactie' van het Amerikaanse model.⁸

Kortom: er is nog alle ruimte voor een studie over de bestrijding van de vervreemding van de man op de werkvloer, ter humanisering van de arbeid, zonder het arbeiderszelfbestuur als enig juist geneesmiddel te aanvaarden.

Wellicht wil de WB Stichting ook daarvoor het initiatief nemen!

Conclusies

1. Terecht wil de commissie op grond van de gelijkwaardigheid van de mens maatregelen nemen tegen de vervreemding van de man op de werkvloer.

2. Daarvoor wordt aanbevolen een arbeiderszelfbestuur (AZ), dat het bestuur van het bedrijf legt in handen van de arbeidersraad met een door die raad gekozen bestuurscomité en een directie, die aan de arbeidersraad rekening en verantwoording verschuldigd zijn. Het marktmechanisme blijft gehandhaafd. Maar het gehele productieproces functioneert binnen de planningsmaatregelen door de overheid te nemen.
 3. Het in Joegoslavië gerealiseerde AZ blijkt volgens de gegevens van de commissie gebrekkig te werken. Zowel om deze reden als om de, ook door de commissie erkende, diametriale verschillen tussen Joegoslavië en Nederland kan het in Joegoslavië functionerende AZ voor Nederland geen leermodel zijn.
 4. Tegen het door de commissie nagestreefde AZ moet verder o.a. worden aangevoerd dat bij de betrokkenen de daarvoor vereiste mentaliteit en solidariteit ontbreekt; voorts dat de internationale positie van Nederland in West-Europa AZ onmogelijk maakt; dat de vele defecten van het AZ bij invoering zouden leiden tot een te verwerpen sterke centrale planning naar Russisch model.
 5. Het is onjuist de werknemers de *alleenzeggenschap* in de economische samenleving te geven omdat bij een dergelijke eenzijdige machtsconcentratie de belangen van andere groepen der samenleving in het gedrang komen. Daarom moet de historische ontwikkeling worden gevolgd die leidt, niet naar een AZ, maar naar een verdere krachtige, tot een evenwicht leidende uitbouw van de *medezeggenschap* der werknemers, mede met verantwoordelijkheid van de vakbeweging.
 6. De Raden van Commissarissen zullen paritetisch moeten worden samengesteld uit vertegenwoordigers van werknemers en aandeelhouders.
 7. De Ondernemingsraden zullen krachtig moeten worden uitgebouwd, terwijl het bedrijvenwerk de gekozen leden van de OR informerend en adviserend kan steunen. Een personeelsraad moet worden afgewezen, omdat deze de medezeggenschap frustreert.
 8. Voor het verwezenlijken der basisdemocratie zal, met afwijzing van het AZ, een nieuw onderzoek nodig zijn, dat in de lijn der huidige ontwikkeling de vervreemding van de arbeider in zijn werk bestrijdt.
1. Ir. F. Pindak, 'Joegoslavië op weg naar een centraal geleid zelfbestuur?', *ESB* van 14 augustus 1974, p. 703.
 2. *Autoriteit en Democratie. Arbeiderszelfbestuur in rijke en arme Joegoslavische ondernemingen*, Rotterdam 1974, o.a. p. 267 en 277.
 3. *NRC/Handelsblad* van 15 augustus 1974 in het artikel 'Vakbeweging als verlengstuk van de Partij'.
 4. *NRC/Handelsblad* van 7 augustus 1974 in een artikel 'Noorse bedrijven volledig gedemocratiseerd'.
 5. *Hervorming van de onderneming*, Een publikatie van het Nederlands Gesprek Centrum, Baarn 1973, p. 42.

6. 'Beleid rond beraad. Een confrontatie van Joegoslavische en Nederlandse ervaringen met industriële democratie'. *Beleid en maatschappij*, 1974/3, p. 80 onder a. en p. 83.
7. Interessant is in dit verband dat reeds ruim een halve eeuw geleden in Duitsland de 'Gruppenfabrikation' opgang maakte (Gruppenfabrikation, Sozialpsychische Forschungen, van R. Lang en W. Hellpach, Berlin 1922). Het bedrijf werd gesplitst in afdelingen die een bepaald onderdeel van het produkt geheel afmaken en daarvoor ook voorzien zijn van het nodige technische apparaat (machines e.d.). Ingenieur, baas en arbeider werken in een afdeling met elkander. Een dergelijke werkwijze maakt het voor de werker veel beter mogelijk de zin van zijn arbeid te verstaan. Het bezwaar van deze werkmethode is evenwel dat bepaalde machines in alle afdelingen aanwezig moeten zijn zodat de totale apparatuur kostbaarder is dan indien op de gewone wijze zou zijn gewerkt.
8. 'Medezeggen en medezeggenschap, kanttekeningen bij het Amerikaanse model van arbeidsverhoudingen', *Sociaal Maandblad Arbeid*, april 1971, p. 246.

Op weg naar arbeiderszelfbestuur?

Inleiding

Arbeiderszelfbestuur is een schone en nastrevenswaardige zaak. Maar zoals zo vaak bij schone en nastrevenswaardige zaken is het moeilijk aan te geven waaróm dat nu eigenlijk het geval is. Meestal spelen gevoelsmatige, moeilijk te beredeneren overwegingen daarbij een grote rol. Wat niet wegneemt dat dergelijke gevoelens volstrekt legitiem kunnen zijn. Toch hebben we nogal eens de neiging om onze wensen, voortkomend uit situaties waarmee we weinig gelukkig zijn, in een rationeel, zeg maar 'wetenschappelijk' jasje te steken. Als je dingen, situaties of structuren wilt veranderen behoor je immers met 'harde' argumenten te komen! Een en ander leidt er toe dat we dan rationeel klinkende gedachtenconstructies gaan opzetten om onze gevoelens van onvrede te beredeneren. Enerzijds om goede redenen te hebben om de tegenpartij te lijf te gaan, anderzijds om zelf sterker te staan bij het uitstippelen van onze eigen, op verandering gerichte strategie en tactiek. Het resultaat is echter zelden dat we onze tegenstanders of althans de 'andersdenkenden' van ons gelijk kunnen overtuigen. Tenslotte hebben ook zij rationeel klinkende argumenten bij de hand om hùn standje te verdedigen.

Daarnaast – en dat vind ik veel ernstiger – lopen we het risico om op basis van onze 'zelfrechtvaardiging' een beleid uit te stippelen, dat bepaald niet leidt tot realisering van de doelstellingen die men gevoelsmatig het nastreven waard vindt.

Ik heb de indruk dat de samenstellers van het WBS-cahier 'Op weg naar arbeiderszelfbestuur' ook enigszins met dit soort problemen te kampen hebben gehad. Ik stel daarbij nadrukkelijk *niet* dat men iets anders dan arbeiderszelfbestuur als doelstelling heeft gekozen. Ik meen slechts dat de argumenten die men heeft gekozen om arbeiderszelfbestuur een nastrevenswaardige zaak te vinden, leiden tot zowel een beoordeling van de huidige machtsverhoudingen in onderneming en maatschappij, als het formuleren van een strategie, die beide weinig bijdragen tot het tot stand brengen van zelfbestuur zoals dat ons voor ogen staat.

In het navolgende zal ik trachten mijn mening over het rapport wat nader te verduidelijken. Het is daarbij nadrukkelijk niet mijn bedoeling de inhoud van dit stuk als irrelevant ter zijde te schuiven. In tegendeel, veel van wat er in staat heeft mijn warme sympathie. Veeleer gaat het er om een aantal elementen uit het betoog in een wat ander licht te bezien.

Gelijkwaardigheid en gelijkheid

Doel van het studieproject 'Gelijkheid', in het kader waarvan het cahier is gepubliceerd, is 'belangrijke maatschappelijke problemen te analyseren vanuit politieke uitgangspunten. Bij die uitgangspunten overheerst als waardenoriëntatie de gelijkwaardigheid. De bestaande samenlevingsverbanden', zo wordt verder geconstateerd, 'staan veelal op gespannen voet met dit uitgangspunt'. Aldus de inleiding tot het cahier (p. 7).

Met de keus van dit uitgangspunt kan ik mij zonder meer verenigen. In onze maatschappij leven de mensen niet op voet van gelijkwaardigheid, laat staan gelijkheid. En daar moet iets aan gedaan worden. Minder gelukkig ben ik met het feit dat het begrip ongelijkwaardigheid wordt omgezet in termen als 'mensbederf' en 'onmondigheid', waarbij dat laatste kennelijk een aspect van het eerste is (p. 10).

Centraal staan, zo blijkt verder, de machtsverschillen bij het nemen van beslissingen. En die moeten aangepakt worden, getuige een zinsnede die te vinden is op p. 11: 'De fundamentele reden waarom wij tot een vermindering (kennelijk géén afschaffing! — RL) van verschillen in zeggenschap en daarmee tot het verkleinen van machtsverschillen moeten komen, is gelegen in het feit dat sociale relaties tussen meer en minder machtigen, zeker als het machtsverschil groot is, als verarmde relaties te zien zijn'.

Pijnpunt, zo kan men concluderen, is dus niet de ongelijkwaardigheid of het verschil in macht tussen de mensen, maar hun verarmde relaties. Democratisering (blijkens een uitlating op p. 10 synoniem met zelfbestuur) wordt nu gezien als een voorwaarde om tot grotere gevarieerdheid in de sociale verhoudingen te komen, 'waardoor het mogelijk wordt gezamenlijk vorm te geven aan de samenleving, inclusief het bedrijfsleven en de ontwikkeling daarvan' (p. 11).

Zo'n redenering roept bij mij nogal wat vragen op, nog afgezien van het feit dat ze verdacht veel op een cirkelredenering lijkt. Want als ik het goed begrepen heb staat er: gelijkwaardigheid houdt in geen of kleine machtsverschillen, houdt in gevarieerde relaties, houdt in gezamenlijk vormgeven, houdt in gelijkwaardigheid enz.

Belangrijker lijken mij de a priori's, respectievelijk waardenaannamen, die in de redenering zijn ingebouwd. Zijn relaties tussen machtigen en mindermachtigen inderdaad arm? Een relatie is iets tweezijdigs. Macht uitoefenen kan best leuk zijn en een ieder beschikt, ook binnen de poorten van de onderneming, wel over een zekere mate van latente of manifeste macht. En men kan zich dus afvragen of juist het bestaan van machtsverschillen niet bijdraagt tot 'een grotere gevarieerdheid in de sociale verhoudingen'. Los daarvan is het mij overigens niet duidelijk hoe die gevarieerdheid een gezamenlijke vormgeving van de samenleving mogelijk maakt.

Tweede vraag is hoe je in een gedemocratiseerde samenleving machtsverschillen kunt uitsluiten. In het cahier komt men daar ook niet helemaal uit en men stelt dan ook (op p. 11), dat bepaalde machtsverschillen on-

vermijdelijk zijn, maar dat het gaat om een zinnig gebruik ervan en een goede controle erop. Het punt van onvrede in álle democratieën is echter dat het moeilijk, zo niet onmogelijk is te definiëren wat 'bepaald' is, wat 'zinnig' is en hoe die 'kontrole' effectief moet plaatsvinden. Daar kan men zich – zoals vaak gebeurt – niet afmaken door het bijvoeglijk naamwoord 'werkelijke' voor democratie te plaatsen. Allemaal vragen die voor mijn gevoel niet zo gemakkelijk te beantwoorden zijn. Maar op zichzelf is dat nog niet mijn grootste bezwaar tegen de hiervoor geschetste gedachtenconstructie.

Belangrijker vind ik het gevaar wat er in schuilt, dat men de aandacht – ook voor zichzelf – afleidt van de hoofdzaken. Nú lijkt het alsof de kwaliteit van de relaties tussen de mensen het kernpunt vormt waar we iets aan moeten doen. Ik kan me echter best voorstellen dat daaraan met behulp van een verfijnde sociotechniek best iets te doen is. Allerlei sociotherapeuten, werkzaam in de sfeer van het personeelsbeleid, zijn daar vaak erg handig in.

Met andere woorden, ook binnen de huidige samenlevingsstructuur is de kwaliteit van de tussenmenselijke relaties best te verbeteren, zonder dat er aan de voor die structuur zo kenmerkende ongelijkheid, c.q. ongelijkwaardigheid ook maar iets verandert. Ik wijs in dit verband alleen maar op de befaamde 'Human Relations-school' in de organisatietheorie!

Ik geloof dan ook dat het beter is terug te keren naar het aanvankelijke uitgangspunt, zoals dat ook in het voorwoord van het rapport wordt vermeld: de fundamentele ongelijkheid/ongelijkwaardigheid van de mensen in onze samenleving, zoals die door ons wordt ondervonden. Het is in mijn ogen voldoende te stellen dat we die onrechtvaardig vinden. *Een gevoel van onrecht behoeft geen rechtvaardiging!* Iedere rationalisatie – zowel ten opzichte van ons zelf als tegenover anderen – zal in de discussie een tegenargumentatie uitlokken en versluiert alleen maar het fundamentele recht van ieder om op voet van gelijkheid door anderen behandeld te worden. Over gelijkwaardigheid discussieert men niet, men is het.

Dit impliceert dat een ieder die meent zich te kunnen beroepen op rechten, die zouden uitgaan boven het fundamentele principe van de gelijkwaardigheid van alle mensen, op zijn plaats gezet moet worden. Dat is een voldoende rechtvaardiging voor de strijd om andere verhoudingen binnen onze maatschappij.

Strijd en overleg

Ik spreek nadrukkelijk van *de strijd* om andere verhoudingen binnen onze samenleving. Fundamenteel andere verhoudingen in de samenleving komen niet tot stand in goed overleg of door onderhandeling. Fundamentele tegenstellingen worden niet bijgelegd, men vecht ze uit. De geschiedenis

heeft het, dacht ik, afdoende bewezen. De 'nieuwe' maatschappij komt altijd tot stand na een nogal hardhandige breuk in of het tot staan brengen van de ontwikkelingen in de 'oude' structuur.

Een samenleving gebaseerd op gelijkwaardigheid van alle mensen, geconcretiseerd in de vorm van arbeiderszelfbestuur, verschilt fundamenteel van de huidige. De waardenoriëntaties van de verschillende groeperingen in onze maatschappij vinden hun basis echter in dusdanig andere uitgangspunten dat overleg of onderhandeling daarover uitgesloten is.

Iedere poging om het toch op die manier te proberen zal uitlopen op een zege van de machtigen en een nederlaag van de mindermachtigen. Met andere woorden, een bevestiging of zelfs versterking van de status quo. Vandaar dat bijvoorbeeld werkgevers, maar ook de overheid zo verzot zijn op overleg en onderhandelingen, die – als het even kan – worden geïnstitutionaliseerd in allerhande officiële instellingen. Een betere garantie voor de handhaving van de huidige machtsposities is welhaast ondenkbaar.

Fundamentele veranderingen kunnen daarom slechts worden doorgevoerd in een open strijd tussen de verschillende belangengroepen en komen slechts tot stand nadat voorgoed is afgerekend met het verleden. Breuken in het bestel, om het anders te zeggen, zijn nodig om te komen tot nieuwe structuren. Ik wil daarbij niet stellen dat de strijd sowieso gepaard zal gaan met veel wapengekletter; ik wil het echter ook niet bij voorbaat uitsluiten. Ook wat dat betreft leert de geschiedenis ons een droeve les.

Deze overwegingen leiden ertoe dat ik mij niet erg gelukkig voel met de strategie op weg naar arbeiderszelfbestuur zoals die in het cahier wordt ontvouwd. Deze strategie komt in grote lijnen neer op de ombouw en perfectie van bestaande organen en instellingen, waarin werkgevers, werknemers en/of overheid overleggen en onderhandelen.

Met name wordt aandacht besteed aan de SER, de OR, de werknemerscommissaris en het (toekomstige?) individuele klachtrecht. Terecht wordt daarbij gesteld dat we bij de toetsing van de uit het oogpunt van de arbeidersbeweging noodzakelijke vrijheid ter realisering van arbeiderszelfbestuur bij deze instellingen op dilemma's stuiten. 'De bestaande instituties op het 'Überbetriebliche' niveau zijn goeddeels gebaseerd op een corporatistische conceptie en staan derhalve op gespannen voet met denkbeelden in het kader van arbeiderszelfbestuur' (p. 94).

Die opmerking is juist. Onjuist is dat daar niet de nodige conclusies uit worden getrokken. Onjuist, omdat de genoemde instituties niet slechts op gespannen voet staan met de idee van het zelfbestuur, ze zijn er volkomen tegengesteld aan. Immers, in deze instellingen (met name de SER en de OR, maar te denken is ook aan de Stichting van de Arbeid) hebben lieden zitting op basis van overwegingen, anders dan het feit dat men 'een werkend mens' is. De ene keer is dat omdat hij kapitaal bezit of beheert en louter alleen op grond daarvan meent zijn stem te mogen verheffen. De andere keer (met name in de SER) omdat hij de overheid vertegenwoordigt.

dig. (Wat die overheid dan weer vertegenwoordigt doet blijkbaar minder ter zake.) Overleggen en onderhandelen met deze groeperingen in zulke institutionele kaders betekent dat men erkent dat deze het recht hebben hun *eigen* belangen (niet gefundeerd in de gelijkwaardigheid van de mensen) te behartigen. Het betekent ook dat men het systeem van arbeidsverhoudingen, waarvan de ongelijkwaardigheid van de produktiefactoren kapitaal en arbeid de basis is, intact laat en misschien zelfs versterkt. Het gaat hierbij niet aan te verwijzen naar allerlei verworvenheden die binnen deze overlegvormen toch maar tot stand gekomen zijn (in het cahier gebeurt dit gelukkig ook niet). Zo wordt vaak gewezen op de OR die tot doel had de werknemers meer zeggenschap te geven in het beleid van de onderneming, maar die is verworden tot een manipulatie-instrument van het management. Er kan gewezen worden op werkoverleg en taakstructurering, die beide een zelfde bedoeling hadden ('vermenselijking van de werksituatie'), maar die meer en meer een 'tool of management' zijn geworden. Met het sociaal jaarverslag, bedoeld om de werknemers een middel te verschaffen teneinde controle op het sociaal beleid van ondernemingen te kunnen uitoefenen, dreigt het dezelfde kant op te gaan. De informatie die daarin gegeven wordt is gewoonlijk zo irrelevant dat zinnige kritiek (ook 'opbouwende') daarop niet te geven is.

Het 'geen commentaar' van de OR wordt door de ondernemingsleiding dan maar opgevat (en verkocht!) als een positieve indicatie voor het door de onderneming gevoerde sociale beleid. Ik kan niet anders dan concluderen dat de werkgevers een grote handigheid hebben gekregen in het naar zich toehalen van initiatieven die de bedoeling hadden enigszins tegen de grenzen van de bestaande structuren te duwen. Dat is overigens niet hún verdienste, maar de verdienste van de structuur waarin zowel werkgevers als werknemers functioneren. Al deze verworvenheden zijn en werken 'Systemkonform' om dat mooie Duitse woord maar eens te gebruiken.

Strategie en tactiek

Mijn conclusie ligt voor de hand en is niet nieuw: de arbeidersbeweging zou alle medewerking aan het in stand houden van overleg- en onderhandelingsorganen, waarbij de vertegenwoordigers van het kapitaal *in die kwaliteit* een positie innemen, moeten opzeggen. De enige legitimatie voor het meepraten over sociaal-economische vraagstukken is immers 'werken' en niet 'bezitten'.

Ik realiseer me dat deze stap ineens een te grote is. Het zou waarschijnlijk een te ernstige ontwrichting van ons leven betekenen. Daarmee is ook de arbeidersbeweging niet gebaat. (Waarbij ik overigens bepaald niet zou willen stellen dat ons huidige welzijn, althans welvaart geheel op het conto van de ondernemers geschreven kan worden.) Een tussenfase zou daarom kunnen zijn dat de werknemers(organisaties) alle medewerking aan *de besluitvorming* opzeggen en zich aldus distantieëren van de medeverant-

woordelijkheid voor het gevoerde beleid. Een eerste begin van een dergelijke stellingname is reeds te vinden in de conceptresoluties die op 23 april van dit jaar ter discussie stonden in de Verbondsvergadering van het NVV. Daaruit spreekt – hoewel wat tweeslachtig – de distantie die men wenst op te brengen ten opzichte van het beleid zoals dat door de onderneming wordt gevoerd. Tegelijk worden wegen aangegeven om de eigen belangenbehartiging krachtiger en effectiever te maken (bedrijvenwerk en personeelsraad, die overigens nog steeds ondernemingsraad heet).

Ik zou het WBS-cahier onrecht aandoen als ik niet stelde dat iets van een dergelijke stellingname in het laatste hoofdstuk ook aan bod komt. Dat dit niet helemaal uit de verf komt is naar mijn wijze van zien terug te voeren op het feit dat teveel is aangesloten bij de visie die Peper heeft op het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen (p. 25-27). Peper stelt, zoals bekend zal zijn, dat de arbeidsverhoudingen in Nederland zich ontwikkelen in de richting van het 'coalitiemodel'. Daarin is een strikte scheiding van verantwoordelijkheden doorgevoerd en de drie partijen – werkgevers, werknemers en regering – leggen op basis van wat zij zien als hún belangen eisen op tafel. Men mag het eens zijn of niet met deze optiek (daarover is al zoveel gezegd), zeker is dat men de modellen van Peper een bepaalde *analytische* waarde niet kan ontzeggen.

Een andere zaak is of men ze ook aanvaardt of opvat als zijnde van strategische betekenis. Ik vermoed dat dit in de onderhavige WBS-studie teveel het geval is geweest. Ook het coalitiemodel veronderstelt een intensief contact tussen werknemers, werkgevers en overheid. Het enige verschil met het harmoniemodel is dat men ten koste van alles zoveel als mogelijk is de eigen zin probeert door te drijven. De overeenkomst met het harmoniemodel is dat er een oplossing moet komen die voor allen zo bevredigend mogelijk is. Die, met andere woorden, het systeem en daarmee de ongelijkheid intact laat.

Als (op p. 27) dus gezegd wordt dat de gevolgen van de vrije loonpolitiek welhaast moeten leiden tot een structuur die het best kan worden aangeduid met de term 'coalitiemodel', dan betekent dit, dat iets dergelijks het geval zal zijn als alle partijen (waaronder de werknemers) daaraan daadwerkelijk hun medewerking verlenen. Een noodzakelijk of wenselijk perspectief is het echter allerminst.

Wie arbeiderszelfbestuur tot stand wil brengen – ik heb het al eerder bevestigd – kan dat niet doen door modificaties binnen de huidige structuur na te streven. Zelfbestuur betekent doorbreking daarvan. En dát betekent conflict en strijd. Misschien binnen de bestaande instellingen, maar als de muren daarvan barsten zal de strijd daarbuiten doorgevoerd moeten worden. Ik deel de in het cahier geuite mening, dat de moeilijkheden om die strijd aan te binden groot zijn. Ook ik onderken de complexiteit van ons

sociaal-economisch bestel en de versluiserende werking die daarvan uitgaat op de verhoudingen.

Ook ik zie het feit dat de partij die de strijd zal moeten aanbinden, de arbeidersbeweging, allerm minst een homogeen geheel is, die weet wat ze wil. Integendeel, de scheidslijnen die binnen de vakbeweging lopen tussen degenen die wél fundamentele veranderingen willen en degenen die (afgezien van marginale verbeteringen) alles bij het oude willen laten, beginnen steeds duidelijker te worden. Ik signaleer daarbij tevens dat de tegenpartij, de werkgevers, een steeds hechter front gaan vormen. Al deze belemmeringen zijn echter nog geen redenen om in alle geleidelijkheid het bestaande systeem om te willen vormen in de richting die wij wensen. Dat is – ik heb het al herhaaldelijk en met grote nadruk gezegd – onmogelijk. Veeleer zullen we – en dat kan wel in betrekkelijke rust geschieden – de voorwaarden moeten scheppen die de basis leggen voor een krachtige positie in de strijd. Afstand nemen van de bestaande beheersmechanismen is daarvoor een eerste vereiste. Niet alleen op het niveau van de onderneming met de bedoeling om daar allereerst zelfbestuur tot stand te brengen en aldus de weg te openen naar wat genoemd wordt 'sociaal zelfbestuur'. Tussen onderneming en maatschappij zitten geen waterdichte schotten. Ze zijn eerder elkaars afspiegeling. Zelfbesturende ondernemingen in een kapitalistische maatschappij leiden hooguit tot een soort arbeiderskapitalisme. Het scheppen van gunstige voorwaarden voor structurele veranderingen zal, en ik verschil hier niet van mening met het cahier, in eerste instantie aan de basis van onze samenleving moeten plaatsvinden. Daarmee bedoel ik dan niet de ondernemingen naar de arbeidende mens zelf. Dáár zal in de eerste plaats het besef moeten doorbreken dat dit, wat we nu hebben, niet vanzelfsprekend en zaligmakend is, maar dat het anders, fundamenteel anders kan. Bedrijvenwerk kan daartoe een middel zijn, maar het is niet voldoende. Ook buiten de sfeer van de broodwinning (ik denk bijvoorbeeld aan de politiek) zal men moeten ontdekken, allemaal gelijk, in ieder geval gelijkwaardig, te zijn. Want daar gaat het tenslotte om: zelfbestuur is niet zomaar een nieuw structuurtje, het is een manier van leven.

Slotopmerking

De verleiding is groot om aan deze kanttekeningen bij het WBS-cahier over arbeiderszelfbestuur nog een beschouwing over de wenselijkheid van juist deze wijze van democratisering vast te knopen. Het gaat hier natuurlijk maar om een woord, maar het vervelende bij het woord 'zelfbestuur' is dat je er toch erg concrete dingen achter kunt denken. Arbeiderszelfbestuur is bijna synoniem geworden met het 'Joegoslavisch model'. Ervaringen met en kritiek op het zelfbestuur worden dan ook vrijwel altijd ontleend aan de ontwikkelingen in Joegoslavië. De onderhavige studie is daar een sprekend voorbeeld van. Het is verstandig van die ontwikkelingen kennis te nemen, maar het blijft een moeilijke zaak om de Joegoslavische ver-

houdingen en de kritiek op de werking van het systeem dáár te wegen en over te brengen op onze situatie.

Ik zie dus maar af van een beschouwing over de vraag of zelfbestuur eigenlijk wel een middel voor alle kwalen is. Als we eenmaal zover zijn, dan zal er nog tijd genoeg blijven om dat weer uit te vechten. Want altijd zullen er groepen zijn die in het hoekje zitten waar de slagen vallen of die zich geremd voelen in hun ontplooiingsmogelijkheden.

Wie had het ook weer over gelijkheid?

De pen op papier

Wat Hoogerwerf werkelijk bedoelde

'Wij zullen geen enkele revolutie ooit begrijpen, als wij niet het idealisme hebben gevoeld waaruit zij werd geboren. Wat opstandige studenten motiveert zijn de kwalen der mensheid.'

Dit citaat, afkomstig uit een memorandum van prof. dr. Han Fortmann, staat in schril contrast tot het beeld dat prof. Hoogerwerf (S en D, juli 1974) ons voorhoudt. Hoogerwerf zegt voorstander te zijn van politisering van de wetenschap, omdat, onder voorbehoud van tenminste drie voorwaarden, zij meer dan tot nu toe kan bijdragen tot een progressieve politiek. Hij ziet dan momenteel de wetenschap bedreigd door een aantal (z.i. rev.-marx.) studenten. Het karakter, de ontwikkeling en de vrijheid van de wetenschap zouden worden aangetast door haar ondergeschikt te maken aan één bepaalde ideologie.

Dit betekent dat H. zich keert tegen datgene waarvan hij pretendeert een voorstander te zijn: hij wil de wetenschap vrijwaren van bepaalde ideologische smetten, omdat die ideologisering niet de door hem gewenste banen zal volgen. De door hem ongewenste ideologie stelt zich kritisch op t.o.v. de complexe werkelijkheid en daarmee ook t.o.v. de functie, methoden en grondslagen van de wetenschap en haar exponenten. En, zoals Fr. Chatelet schreef in 'Kleine Politieke Encyclopedie': 'Zo doet iedere uiting van de ideologie die de belangen van een overheersende klasse of groep weergeeft zich voor als het "gezonde verstand", of liever nog als de waarheid zelve, en om haar geloofwaardigheid te vergroten weet ze een opmerkelijke reeks van argumenten te gebruiken (des te opmerkelijker omdat ze voorafgaand en impliciet zelf de criteria van geloofwaardigheid heeft vastgesteld)'. Wie de schoen past...

Over één zaak zullen H. en veel studenten het volmondig eens zijn, namelijk 'dat het streven om de wetenschap dienstbaar te maken aan maatschappelijke doeleinden duidelijk toeneemt'. Maar welke die maatschappelijke doeleinden zijn blijft buiten beschouwing, behalve enkele vage noties à la H.!! Jammer, want wie weet lenen de toekomstige wetenschappers zich niet meer om mee te werken binnen het netwerk van universiteiten, wetenschappelijke instituten, die met financiële steun van bedrijfsleven en overheid, bijdragen tot research voor het militair-industrieel-complex, de kernenergie e.d. Binnen dit netwerk ontbreken vrijheid, verscheidenheid en openheid – door H. terecht genoemd als bestaansvoorwaarden voor de wetenschap – en doen zich gevallen voor als het geval-Oppenheimer/AEC in 1954 in de VS en het geval-Kistenmaker/FOMmedewerkers in 1974.

Zou H. niet beter de hand in eigen boezem kunnen steken, i.p.v. zich te kanten tegen de studenten? De verlangens van de studenten in de politicologie bijv. zijn, in tegenstelling tot wat H. suggereert, niet gericht op een alleen maar invoeren van een negentiende-eeuws marxisme. H. schijnt, door o.a. zijn pogingen om een meervormige benadering (dus incl. marxisme etc.) te voorkomen, de constante vernieuwing vergeten te zijn (Frankfurter Schule o.a.). De student die aandringt op die bredere benadering functioneert dus als het geweten van de staven der tekortschietende faculteiten.

Een staf, die erkent dat ze onbekwaam is om o.m. aan de kritisch-dialectische benadering aandacht te schenken, zorgt er in een zgn. benoemingenkwesie aan de VU voor d.m.v. allerlei manipulaties dat er geen bekwame politicoloog voor o.a. dat veld aangesteld wordt. H. zelf trachtte tevergeefs de benoeming van Bob Reinalda te voorkomen. Een ieder die, of directbetrokkene is bij het universitaire gebeuren, of zich heeft verdiept in de vele publikaties n.a.v. conflicten etc., zal toch moeten onderschrijven dat de protesten e.d. van de staven der faculteiten enigszins vreemd aandoen. De aanzetten tot verdere verlaging van het lage niveau, waarop het wetenschappelijk onderwijs m.n. in de sociale wetenschappen staat, zijn alleen van de zijde der studenten veroordeeld en bestreden, zoals de selectie, de stroomlijning van de studie en de aanpassing van de studie aan de eisen van overheid en bedrijfsleven – eufemistisch de maatschappelijke behoefte genoemd (vgl. op lager niveau: de middenschoolplannen).

Het lage niveau van de sociale wetenschappen in Nederland is een gevolg van het in de kiem smoren van goede aanzetten (van o.a. Presser, Romein en Wertheim) kort na de Tweede Wereldoorlog; de waardevrijheid van de wetenschap werd tot norm verheven. Ook linkse wetenschappers trachten zichzelf hierdoor te ontdoen van eventueel communismeverdenking. Na dit smoren trachtten de sociale wetenschappen tot theorie- en methodevorming te komen, waarbij ze zich oriënteerden op de VS (behaviourisme, positivisme). Aanhang vonden deze theorieën vaak onder sociaaldemocraten, met hun idee van de verzorgingsstaat. Het getij keert in het midden van de jaren zestig: het optimisme over de vooruitgang verbleekte. Kritiek van (neo-)marxistische zijde drong door tot studenten. De sociale wetenschappers nemen in meerderheid stelling tegen de nu geuite studie-eisen: men verzoekt de staat in te grijpen, er verschijnt een brochure-Broekmeijer, hoogleraren klimmen in de pen. De hoogleraren waren zo vriendelijk geweest, onder druk der omstandigheden weliswaar, toe te geven aan de eisen aangaande interne democratisering. Er volgde een soms beperkende en niets oplossende Wet Universitaire Bestuurs Hervorming. Maar de werkelijke democratisering, de externe, die vraagtekens plaatst bij de relatie wetenschap - maatschappij, wordt geblokkeerd. Heeft externe democratie dezelfde tendens als het pleidooi voor het kritische forum van H.? H. meent van niet, want hij spreekt de banvloek uit over een ieder die die externe democratie nastreeft (zie bijv. De Gelderlander, 13-12-73

en Ter Elfder Ure, 15). Wat plaatsvindt is een ageren d.m.v. wilde beschuldigingen om hun prestige en wetenschappelijke pretentie op te houden. Een pretentie, een schijn die – de situatie in de economie is gelijk aan die in de sociale wetenschappen – bijv. blijkt uit de methoden: 'Eén van de redenen, één van de methoden die de hele tijd gebruikt zijn om de autoriteit in stand te houden, is de omzetting van theorie in mathematika...' (citaat uit rede van Joan Robinson, VESVU-congres, Krisis in de economische theorie, SUN-werkuitgave, p. 117).

Wat de actualiteit van de hier aangesneden problematiek betreft, reeds in de jaren dertig schreef Jan Romein in Nieuwe stromingen in de geschiedwetenschap: 'Onbevooroordeeld heten in de praktijk alleen zij, die de vooroordelen der toonaangevende klasse delen. Hoedt U dus voor dit erewoord, want U dwaalt ermee af van de wegen der wetenschap'. De 'neutraliteit' te handhaven, het laten uitblijven van een debat over maatschappelijke relevantie van de wetenschap etc. zijn uitingen die H. plaatsen in het licht van 'de pot die de ketel verwijt, dat hij zwart ziet'.

Het zich laten leiden door één bepaalde ideologie is m.a.w. iets waaraan vooral H. zich heeft schuldig gemaakt. H. verzet zich tegen de koppeling van theorie en praktijk ten gunste van een buurt etc., m.a.w. tegen het dienstbaar maken van de wetenschap aan de maatschappelijke ontwikkeling. Wat was ook alweer politisering, professor? Juist! Waar haalt iemand de gotspe vandaan om zich op te werpen alsof hij optreedt voor socialisme en democratie, terwijl hij iedere kritische gezindheid t.o.v. deze maatschappij verwerpt! Verhulling en werkelijkheid – dat zou het motto kunnen zijn van het artikel van Hoogerwerf.

H. is één van de wetenschappers, die zich m.i. bezoedelt aan wat prof. Hoefnagels s.j. in april dit jaar aan de orde stelde in enkele artikelen over wetenschap en maatschappelijke verantwoordelijkheid: de wetenschap verzuimt de maatschappij de harde waarheid over haarzelf voor te houden, en de mensen weet te geven van de consequenties van hun handelen. Terwijl Hoefnagels verzucht dat, als het nu eens mis mocht lopen, de mensen zich zullen afvragen waarvoor men dan indertijd de wetenschappers heeft betaald, zie ik eerder noodzaak om nu de door Hoogerwerf c.s. gevolgde lijn op zijn minst ter discussie te stellen. 'De ivoren-toren-geleerde is vrijwel uitgestorven' meent H. Als men zijn gedragingen nagaat solliciteert H. om opgenomen te worden in een exclusief reservaat. Deze ontmaskering maakt minstens één ding duidelijk: de jitel voor een dichtbundel van Martinus Nijhoff had kunnen dienen als ondertitel van het artikel van H., namelijk: 'Lees maar, er staat niet wat er staat'. H. is tenminste wel een realist door instemmend L. M. de Rijk te citeren: 'Een gemanipuleerde wetenschap is uiteindelijk even onvruchtbaar als een gemanipuleerde kunst', eh een kunstige manipulatie (Freudiaanse verschrijving) moest er natuurlijk staan. Of niet, professor?

Ed. Falkenreck

Wetenschap, socialisme en democratie

Hoogerwerf's gedachtenschets in het julinummer van Socialisme en Democratie over 'Socialisme, democratie en wetenschap' riep bij mij een reactie op.

Om te beginnen dient duidelijk gesteld te worden dat als men uitspraken doet over 'de wetenschap' men moet omschrijven over welke wetenschap het gaat. Niet alleen hebben verschillende wetenschappen een verschillend object, zij hebben soms ook verschillende methoden. Uitspraken over de wiskunde zijn niet noodzakelijk van toepassing op de natuurwetenschappen, uitspraken over de natuurwetenschappen gelden niet altijd ook de sociale wetenschappen. Welnu, deze wetenschappen hebben de maatschappij tot onderwerp. Die maatschappij verandert en is veranderbaar en ook dat aspect wordt bestudeerd. Zo bekijkt bijvoorbeeld de politicologie, die zich bezighoudt met 'de gezaghebbende toedeling van waarden in de maatschappij' (Easton, 1968, p. 285) niet alleen hoe die waarden zijn toegedeeld maar ook hoe dat verandert en zou kunnen veranderen. De relatie tussen de sociale wetenschappen en politiek is juist door die veranderbaarheid van de maatschappij, waarbij de sociale wetenschappen een rol kunnen spelen, steeds onderwerp van discussie.

Geen wonder dat ook de vraag wat wetenschap is, hoe we aan wetenschappelijke kennis komen en waartoe wetenschap eigenlijk dient het object vormt van wetenschappelijke studie. Op basis van uiteenlopende wetenschapsopvattingen blijken er dan verschillende benaderingen in de sociale wetenschappen te bestaan, verschillende 'paradigmata': 'een door beoefenaren van een bepaalde wetenschap geconstrueerd en bewust gehanteerd geheel van opvattingen over delen of aspecten van de werkelijkheid, van de relaties der eenheden waaruit dat werkelijkheidsdeel of aspect bestaat en over de methode van behulp waarvan een en ander onderzocht kan worden' (Lammers, 1972, p. 75). Het is dan ook een misverstand te menen 'als zou een wetenschap gewoonlijk bestaan uit één, alomvattend theoretisch stelsel in het kader waarvan de beoefenaren eensgezind, ijverig en opgewekt bezig zijn door naarstig speur- en denkwerk lege gaten op te vullen en correcties aan te brengen' (p. 73). Voorbeelden van verschillende paradigmata zijn volgens Lammers: 'een paradigma à la de Frankfurter Schule, een conflict-sociologische paradigma op neo-positivistische grondslag à la Wright Mills, Horowitz ed. en een neo-Marxistische paradigma à la Birnbaum' (p. 78).

Paradigmata op neo-positivistische grondslag zijn sinds de tweede wereldoorlog in de sociale wetenschappen de overheersende. Binnen die groep van wetenschappen spreekt men wel van behaviorisme in dat verband. Hoewel deze benaming een vage classificering inhoudt, is men het ruwweg wel eens over het onderscheid tussen behaviorisme en andere paradigmata, zoals kritische sociologie of (neo-)marxisme. Belangrijk in het beha-

vioralisme is de oriëntatie op de natuurwetenschappen. Uit theorieën worden hypothesen afgeleid over samenhangen tussen elementen uit de werkelijkheid. Om deze elementen te kunnen bestuderen moet men in de theorieën gehanteerde begrippen operationaliseren tot meetbare eenheden. Alleen werkelijk, observeerbaar gedrag komt dus voor bestudering in aanmerking. De vraag in hoeverre dat gedrag overeenkomt met datgene wat in principe mogelijk en wenselijk is valt zodoende buiten het gezichtsveld. Verklaring, voorspelling en controle zijn de kernbegrippen in deze wetenschapsbeschouwing. Belangrijk is het streven naar objectiviteit. Een wetenschappelijk experiment moet herhaalbaar zijn en onafhankelijk van de waarde-oriëntatie van de experimentator. Met het streven naar waarde-vrijheid van de wetenschap hangt samen het wetenschappelijk waarderelativisme (Brecht, 1959). Het is wel mogelijk uitspraken te doen over wat is, maar niet over wat moet zijn.

De laatste jaren is een golf van kritiek losgekomen op deze wetenschapsopvatting. Daarbij heeft men zich grote moeite gegeven om aan te tonen, hoezeer de sociale wetenschappen, ongeacht het gehanteerde paradigma, van waarden doortrokken zijn. Men heeft erop gewezen dat vooral de belangen van de opdrachtgevers en geldschieters van onderzoekingen (het leger, de grote industrieën, de overheid) bepalen wat wel en wat niet wordt onderzocht. De persoonlijke ideologieën van wetenschapsbeoefenaren zijn in hun werk opgespoord en men heeft aangetoond hoe ook de methoden, de vraagstelling in enquêtes bijvoorbeeld of de selectie van respondenten waardebepaald zijn. M.a.w. men heeft duidelijk weten te maken dat ook onder het regime van het behaviorisme van een waardevrije, van een apolitieke wetenschap geen sprake is.

In andere paradigmata wordt deze waardebepaaldheid van de sociale wetenschappen erkend en er wordt soms een keuze gedaan voor een bepaalde waardeoriëntatie. Dat geldt natuurlijk met name voor het marxisme dat de laatste jaren een geweldige ervaring beleeft. Overigens is het (neo-) marxisme evenmin blijven steken in de 19e eeuw, zoals Hoogerwerf suggereert (p. 311) als het (neo-)positivisme is blijven steken bij de ideeën van de vroeg-19e-eeuwer August Comte. Ook de behavioralistisch georiënteerde wetenschapsbeoefenaren, zoals de schrijver, erkennen meer en meer dat hun wetenschappelijk werk onvermijdelijk beïnvloed wordt door de waarden die zij aanhangen en door de maatschappelijke en politieke werkelijkheid en vice versa.

Dat het karakter van de wetenschap als zodanig de grens bepaalt van de politisering, zoals Hoogerwerf stelt (p. 310) is op zichzelf een uitspraak die past in de behavioralistische wetenschapsopvatting maar niet in bijvoorbeeld de marxistische. Marxisten zullen juist stellen dat ware kennis van de werkelijkheid ontstaat door de wisselwerking tussen reflexie en politieke actie, tussen theorie en praxis (Brennan, 1974). Ook in andere paradigmata, zoals de kritische sociologie is een politieke oriëntatie begrepen. Een werkelijke op vooruitgang gerichte wetenschapsbeoefening vereist nu

dat de discussie tussen aanhangers van verschillende paradigma's wordt geïntensiveerd. Onderdrukking van bepaalde paradigma's, bijvoorbeeld door een benoemingsbeleid waarin alleen behavioralistisch georiënteerde wetenschapsbeoefenaren een kans krijgen is uit den boze. Die discussie zal ook moeten gaan over de vraag of er grenzen zijn tussen wetenschap en politiek en waar die dan zouden moeten liggen. Eisen dat de politieke oriëntatie in andere paradigma's achterwege blijft is eisen dat deze vormen van wetenschapsbeoefening hun karakter verliezen. De verontrusting van Hoogerwerf en anderen over de politisering van de wetenschap vloeit wellicht voort uit de vrees dat het behavioralistische paradigma zijn overheersende rol in de sociale wetenschappen zal verliezen. Natuurlijk mag het alleenrecht van het behaviorisme niet vervangen worden door het alleenrecht van bijvoorbeeld het marxisme. Zover is het echter nog lang niet. Zeker, marxistische wetenschapsbeoefenaren zijn in Nederland een zeldzaam verschijnsel.

Het vervelende is nu, dat een deel van de verontrusting zich richt op de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB), een wet waarin een stukje democratisering op de Universiteiten is geregeld. Logisch is dat natuurlijk wel. Door de zeggenschap over de begroting en in benoemingskwesties kan men voorkomen dat andere wetenschappelijke oriëntaties dan de overheersende zich kunnen ontwikkelen. Het is echter goed in dit verband het standpunt in herinnering te roepen dat bij de behandeling van die wet door de Partij van de Arbeid is ingenomen (Handelingen 1970-1971, p. 119 e.v.). Dat standpunt hield in dat de voorgestelde democratisering niet ver genoeg ging. Bij de behandeling van de nota die aan de WUB voorafging en die daarmee in grote lijnen overeenkwam stelde de heer Masman: 'De nota geeft de indruk, dat schoorvoetend aan de democratiseringsbeweging wordt medegewerkt, waardoor die ongewild wordt tegengewerkt' (Handelingen, 1969-1970, p. 718). De fractie kwam dan ook met het voorstel de Universiteitsraad slechts voor een derde te laten bestaan uit leden van het wetenschappelijk personeel, terwijl ook voor die zetels de hele Universitaire gemeenschap een stem zou mogen uitbrengen. De heer Masman beloofde 'alle medewerking aan alle parlementaire en buitenparlementaire – niet anti-parlementaire – bewegingen die de maatschappij, ook de Universitaire, in democratische richting willen ombuigen, ombuigen met een flauwe bocht, maar als het kan ook met scherpe bochten' (Handelingen 1970-1971, p. 120).

Ik meen dat er geen redenen zijn dit standpunt te wijzigen. In navolging van Broekmeyer (1973) geeft Hoogerwerf een aantal voorbeelden van wantoestanden die aan de Universiteiten zouden heersen. Nergens echter wordt duidelijk of hier sprake is van uitzonderingen of van regel. Mijn indruk is dat het om uitzonderingen gaat. Ook nergens blijkt of het gaat om verschijnselen van voorbijgaande of van blijvende aard. Associaties met het Duitsland van 1933 of het Tsjechoslowakije van kort voor 1948 (p. 313), werken ook niet verhelderend. De gigantische veranderingen

waaraan de universiteiten zijn blootgesteld: de enorme groei van de studentenaantallen en van de staf, de bureaucratisering, de pogingen van de overheid om een greep te krijgen op de wetenschapsbeoefening en de Universiteiten als geheel, de herstructureringsplannen van het wetenschappelijk onderwijs, de numerus-fixusproblematiek, de collegegeldproblematiek, de effecten van de Mammoetwet, de crisis in het wetenschappelijk denken, zoals boven aangeduid, het vormt met elkaar al een voldoende verklaring voor de onrust aan de Universiteiten. En dan is de WUB nog niet eens op alle niveaus effectief. In een aantal gevallen moet een veel verdergaande democratisering weer worden teruggedraaid, in andere gevallen wordt de invoering door hoogleraren en staf juist tegengehouden. Te menen dat alle onrust zou verdwijnen door een paar veranderingen in de wet, zodanig dat het wetenschappelijk personeel de meerderheid zou krijgen in alle organen is een simplistische gedachte. Te menen dat dit moet gebeuren omdat als je zo'n 300 belanghebbenden bij zo'n verandering opbelt 26% het er in *grote lijnen* en 20% het er *gedeeltelijk* mee eens is (dat is wat anders dan 46% voor, zoals Hoogerwerf op p. 314 stelt) is democratisch, socialistisch en wetenschappelijk gezien onvergefelijk. Het zou hetzelfde zijn als te menen dat verdere democratisering van het bedrijfsleven niet moet omdat een groot aantal ondernemers het daarmee niet eens is. Onrust is niet altijd verwerpelijk en democratisering doet soms pijn. Zonder perioden van onrust zaten we nu nog in het feodale tijdperk.

Literatuur

Brecht, A., *Political Theory*, Princeton 1959.

Brennan, I., 'The Concept of Reflection, its place in a Marxist theory of truth', in *Marxism Today*, april 1974.

Broekmeijer, M., *Wetenschap en Democratie*, Amsterdam 1973.

Easton, D., 'Political Science', in Sills, D.L. (Ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 12, New York 1968.

Handelingen, Verslag van de, de Staten Generaal (2e Kamer) 1969-1970.

Idem, 1970-1971.

Hoogerwerf, A., 'Socialisme, democratie en wetenschap', in *Socialisme en Democratie*, 31, no. 7, 1974, p. 309-314.

Lammers, C. J., 'De Professionele Vereisten van een Sociologie Opleiding', in *Sociologische Gids*, 73, no. 2, 1973, p. 73-87.

H. 't Hart

Wil Hoogerwerf praten of vechten?

De redactie van S en D heeft de bijdrage van Hoogerwerf vóór in het julinumnummer geplaatst. Dat was een vriendschappelijke daad. Had het stuk achterin gestaan, dan moest het iedere lezer direct opvallen, dat de andere schrijvers zoveel mogelijk informatie, wetenschappelijk verantwoorde informatie, trachtten te geven over hun onderwerp maar Hoogerwerf niet.

Pg. Hoogerwerf probeert ons te overtuigen, dat de universiteiten ernstig ondermijnd worden door het ideologisch gedram van extremistische studenten, het gebrek aan moed en/of inzicht van docenten, universiteitsbestuurders en politici, waaronder staatssecretaris Klein en de PvdA-kamerfractie. Hij stelt, dat de PvdA en de regering de problemen van wetenschap en democratie ernstiger moeten nemen, en hij meent, dat de machtsverdeling in het wetenschappelijk onderwijs nu al tot misbruik van wetenschap en democratie leidt, en straks bijdraagt tot de ondergang van het wetenschappelijk onderwijs...

Helaas veronderstelt pg. H., dat zijn zuivere verontwaardiging, zijn bloemrijke kwalificaties en zijn stellige stellingen gedurende 5 bladzijden, voldoende moeten zijn, om ons tot dat inzicht te brengen. Zelden heb ik in S en D een minder overtuigend artikel gelezen, terwijl het toch kennelijk bedoeld is, om 'de wetenschap' te beschermen tegen aanvallen van derden. Dat hij er niet in slaagt een definitie te geven, van het door hem gewenste niveau van wetenschapsbeoefening, wil ik hem niet aanrekenen, generaties academici zijn het daar nooit over eens geworden.

1. Maar *wie beschouwt hij nu precies als de aanvallers* op de 'wetenschap' en 'de democratie'?

Hij noemt o.a. 'studenten, met een 19e-eeuwse marxistische visie', hij noemt 'revolutionair-marxistische groeperingen'. De gepolitiseerde lezer vraagt dan: hoeveel zijn er dat dan, en wie bedoelt hij, welk % van de studenten stemt bijv. PvdA, Cpn, PSP, PPR, of sympathiseert met KSB e.d., en hoe groot is de rest?

Hoogerwerf betreft verder dat 'min of meer marxistische, of geen hoge eisen stellende docenten' een groter aandeel in het studiepakket zouden krijgen ten koste van 'burgerlijke' of 'lastige' docenten, als bepaalde studenten hun zin krijgen.

Vraag: Wat zou de politieke kleur zijn van die 2 categorieën, in hoeverre verschillen hun eisen kwantitatief, is die eerste categorie nog een kleine minderheid? Of bedoelt pg. Hoogerwerf eigenlijk, dat alle universitaire medewerkers, die géén adhesie betuigden met de brochure-Broekmeyer het niveau van de wetenschapsbeoefening bedreigen?

Als dat niet zijn bedoeling is, had hij er verstandiger aan gedaan om concreet zijn eigen optreden te verdedigen bij de aanstelling van Reinalda. Zijn verzet met alle middelen tegen deze benoeming had, dacht ik, véél meer met angst voor een marxistische beoefening van de wetenschap te maken, dan met de twijfel aan onvoldoende wetenschappelijk niveau.

Tenslotte; wat doet de staatssecretaris nu precies verkeerd, en de Kamerfractie? Zou H. soms bedoelen, dat zij pg. Daudt niet genoeg beschermen tegen de opvattingen van de rest van de subfaculteit en tegen de besluiten van het College van Bestuur van de Amsterdamse GU? Het wordt niet gezegd. Zou dat College van Bestuur dan zo naïef zijn, om alleen de extremis-

ten te steunen in de politicologische faculteit, en richt dat College zo de wetenschap ten gronde?

2. Wat zijn nu eigenlijk de concrete issues, *wat is de inhoud van de tegenstellingen?*

H. poneert daarover de stelling, dat hedendaagse wetenschappelijke kennis door sommige mensen wordt verworpen 'zonder daar iets anders tegenover te stellen dan een 19e-eeuwse marxistische visie'. Zij willen het onderwijsonderzoek ondergeschikt maken aan één bepaald revolutionair marxistische ideologie; ze oefenen druk uit, om marxistische literatuur in tentamenstof op te nemen, ze willen telkens discussie over de strijd tegen het kapitalisme.

Op zijn minst past hier informatie over H.'s eigen visie op het socialisme, en welke stromingen, in welke verhoudingen van het totaal hij dan in het studiepakket vertegenwoordigd zou willen zien. Al was er maar één concreet voorbeeld van 2 literatuurlijstjes voor hetzelfde tentamen...

De studenten geven z.i. 'de voorkeur aan een docent met een bepaalde (marxistische) politieke signatuur boven een kandidaat, die in wetenschappelijk opzicht meer geschikt is'. Weer noemt hij geen enkel selectie criterium, dat hij wel 'geschikt' vindt, noch het % niet-marxistische docenten, dat altijd nog een grote meerderheid zal omvatten. Hoogerwerf concludeert, dat 'hun einddoel blijkbaar is een eenzijdige marxistische studie'. Maar hij maakt geen bezwaar tegen studenten, die hun studie afronden zonder veel kennis van het marxisme; zouden dat er niet veel méér zijn over het hele veld van de sociale wetenschappen bekeken?

Bovenstaande constatering geven hem voldoende grond, om 'ernstige ontsparingen van de politisering' aan te tonen. Te meer, daar er 'heel wat' studierichtingen zijn, waar de sectieraad voor de helft uit studenten bestaat, die als een gesloten blok stemmen. Is dat zo ondemocratisch? En zou zo'n unanieme mening bij studenten ooit zonder veel en diep discussiëren tot stand komen? 'Demokratisch overleg lijkt terug te wijken voor laster, agitatie, dwang en geweld' zegt H., maar hij geeft geen voorbeelden, dat zijn eigen communicatievoorstellen zijn afgewezen. Ook de groep Daudt maakt niet de indruk alles te doen, om de overlegsituaties te redden; men wijst af, men staakt, men procedeert, men wil examens ongeldig laten verklaren. Men doet alles om de uitvoering van het studieprogramma te stagneren, zelfs voor de eerstejaars. H.'s eigen strijdmethoden bij o.a. Reinalda's benoeming en tegen de socialistische studentenbond in Nijmegen waren ook niet zoetsappig?* Zijn artikel maakt daarom eerder de indruk, dat hij zich richt tegen de democratisering van de bestuursstructuur, dus tegen het frustrerende democratische overleg met studenten en medewerkers, maar hij zou zijn visie duidelijker op tafel moeten leggen. Tenslotte schiet pg. H. de giftigste pijl af: 'De sfeer in verscheidene stu-

* Te elfder ure.

dierichtingen is beklemmend, het lijkt op die in het Duitsland van kort voor 1933, of Tsjechoslowakije van kort voor 1948'.

Och arme, zou hij echt al die sfeertjes op hoog-wetenschappelijk niveau hebben vergeleken? En als hij dat niet heeft gedaan, lijkt dit artikel dan niet verdacht veel op stemmingmakerij tegen democratiseringsprocessen in de universitaire wereld?

In de brochure-Broekmeyer staat het allemaal veel duidelijker; hij vraagt een overwegende invloed voor hoogleraren bij de benoeming van medewerkers en een terugdraaien van de gedemocratiseerde vakgroep. Het klinkt wat negatief, misschien, mijn vragen en twijfels bij Hoogerwerf's bijdrage.

3. Maar gelukkig geeft de schrijver in het begin als zijn uitgangspunt, dat wetenschap gepolitiseerd behoort te worden, en meer dan tot nu toe een *bijdrage moet leveren aan progressieve politiek: vergroting van het menselijk welzijn*. Daar wil ik me graag bij aansluiten: juist die wetenschap, die het menselijk welzijn dient zou door de overheid bevorderd moeten worden. En met name ten behoeve van de mensen met welzijnstekorten. Voor dat soort 'sociale' wetenschapsbeoefening lijkt het mij erg belangrijk, dat de studenten, en ook de docenten, vertrouwd zijn met het leven van 'gewone mensen', dat zij de problemen kennen, zoals mensen met welzijnstekorten ze zien en beleven. Daarom begrijp ik absoluut niet, waarop pg. H. het een 'grijselijke visie op de verhouding tussen onderwijs en praktijk' vindt, als studenten pleiten voor meer praktijk in het onderwijs, werk in buurt- of wijk- en actiegroep, vakbond of partij. Voor mij had er ook nog 'bedrijf, kantoor of landbouw' bij mogen staan.

Hoe denkt pg. H. als docent of als student, ooit bij te kunnen blijven in een werkelijk 'sociale' wetenschap als de betrokkenen onvoldoende in staat zijn, om hun kennis te beginnen met de probleemstelling regelmatig te toetsen aan de belangen en de wensen van de mensen wier welzijn zij beogen te dienen? Dan schept de universiteit toch jaarlijks nieuwe lichten- ivo- ren-torengeleerden in plaats van ze te laten uitsterven? Leden van de PvdA-fractie, op bezoek in China, waren m.i. terecht onder de indruk van het onderwijssysteem, zeker voor wat betreft de participatie van studenten in het niet-universitaire leven. De PvdA-fractie steunt m.i. terecht het streven van de minister van onderwijs naar streekcentra en participatieonderwijs voor de groep, die 'werkende jongeren' wordt genoemd. Het zou m.i. ook terecht zijn, als in alle soorten onderwijsinstellingen systematisch een vorm van participatieonderwijs zou worden bevorderd, hoeveel moeite die hervormingen ook zouden kosten.

4. 'Wetenschap moet gewoon wetenschap blijven' zegt pg. H., maar hij probeert niet aan te tonen, dat en hoe het anders moet. Zou de sterke scheiding tussen hoofd- en handarbeid in afzonderlijke personen, niet een groter gevaar voor het menselijk welzijn en voor de democratie betekenen, dan

welke spanningen tussen studenten en docenten dan ook? 'Er moet gestreefd worden naar nieuwe kennis' zegt pg. H. Natuurlijk, maar dat proberen neo-marxistische wetenschappers toch ook? Zij zijn alleen zo eerlijk, om hun eigen uitgangspunten erbij aan te geven. En dat zou pg. H. in een volgend artikel ook moeten doen: wat verstaat hij onder socialisme, democratie en wetenschap in de universiteit? Wat is het verschil tussen zijn wetenschapsopvatting en de 'brede politicologie' waar anderen om vragen (niet alleen studenten)?

Als studenten de armoede, de milieu-uitputting, de vervreemding of het zelfbestuur, relevante problemen vinden, kunnen ze daarvoor dan voldoende verklaringen en veranderingsmogelijkheden vinden in de literatuur, die H. opgeeft? Denkt pg. H., dat het waarheidsgehalte van de klassieke Amerikaanse positivistische analyses kwalitatief wat hoger ligt, dan diverse andere scholen, of denkt hij dat niet? En welke kwantitatieve dosering van de diverse scholen en visies en politisering vindt hij ideaal? In hoeverre mag de student nog vrij kiezen, uit de grote verscheidenheid, als de dosering hem of haar niet aanstaat, zonder dat meteen de wetenschap ten grave wordt gedragen in Hoogerwerf's ogen? Hoeveel praktijk mag de student z.i. opdoen, zónder de verhoudingen 'griezelig' te verstoren?

Op p. 328 van dezelfde S en D citeert Van den Doel uit een kiezersonderzoek van Hoogerwerf a.v.: 'dat het met name de progressieve drie zijn geweest, die tegenover de modellen van de door traditie en emoties gedreven kiezer het model van de gepolitiseerde kiezer hebben geplaatst, d.w.z. van de kiezer, die doelbewust vorm wil geven aan de toekomstige samenleving, en daarom zijn stem mede op basis van zijn beleidsvoorkeuren uitbrengt'. Bij universitaire beslissingen, verkiezingen en benoemingen, zal het wel niet veel anders gaan. In '74 niet, en in 1948 ook niet. Wie mocht de politicologiebaby grootbrengen? Sruys of Barents? Toen praatten er nog géén student en géén wetenschappelijk medewerker mee. Een deel van de gepolitiseerde kiezers bestaat nu uit gepolitiseerde studenten, een ander deel uit gepolitiseerde docenten en stafleden: zij allen zullen hun stem uitbrengen op basis van hun beleidsvoorkeuren, binnen de WUB, of in een naar links of naar rechts gewijzigde WUB. Is dat speciaal in 1974 zo schandelijk, is dat niet 'gewoon' een weerspiegeling van veranderde machtsverhoudingen, waar de PvdA nog lang niet tevreden mee is?

Pg. H. zal zich er zeker van bewust zijn geweest, dat hij zijn artikel niet schreef als waarde vrije wetenschapper, daarvoor laat hij zijn emoties te duidelijk spreken. Hij schreef het als gepolitiseerd docent met een visie op de machtsverdeling in de universiteit. Als niet-wetenschappelijk buitenstaander veroorloof ik mij het uitgangspunt, dat wetenschapsbeoefenaars zolang zij nog enige menselijke trekjes vertonen niet waarde vrij zijn, en dat in hun onderwijs tot en met de vooronderstellingen in hun onderzoek, gepolitiseerde klemtonen en denkwijzen niet te vermijden zijn. Zouden alle hoogleraren, die later in de politiek gegaan zijn, van Thorbecke tot en

met Steenkamp en Duisenberg voor die tijd nooit een openlijk of verborgen kleurtje meegegeven hebben aan hun wetenschappelijk werk en aan hun onderwijs? Misschien kan geen enkele wetenschapsbeoefenaar de wetenschap 'gewoon de wetenschap' laten? En dan zitten we middenin de discussie over de waardevrije wetenschap, die hier te ver voert.

Maar de enige oplossing voor de conflicten, waar H. op doelt, lijkt mij een duidelijke communicatie, waarbij schrijvers en sprekers duidelijk proberen te maken, wat zijzelf aan veranderingen voor ogen hebben, en wat zij van 'het oude' willen behouden. Zure ongeluksprofetieën luchten alleen het gemoed van de schrijver, maar ze slaan de discussie dood. De lezer kan maar 2 kanten op: 'Oei oei dat gaat helemaal mis', of 'nou nou, valt dat niet een beetje mee'? En een beetje psycholoog denkt misschien nog: 'Wat moet die man zich zwaar ongelukkig voelen'!

Wellicht was het artikel alleen maar bedoeld, als een laatste waarschuwing aan de progressieven, om de Wet Universitaire Bestuurs Hervorming spoedig te wijzigen in de zin van de brochure-Broekmeyer. (De confessionelen en de conservatieve partijen zouden niets liever willen.) Maar ook in dat geval zou het een schrijver in S en D niet misstaan hebben, om aan te geven, welke wijzigingen hij persoonlijk het meest urgent vindt, en waarom. Het enige argument, dat nu wordt gegeven voor de kennelijk begeerde 'aanvullingen' is, dat zovele leden van PvdA en wetenschappelijk Corps er vóór zouden zijn. Een eerste taak voor deze partijgenootshoogleraar lijkt dan ook een zo objectief mogelijk wetenschappelijk onderzoek naar de reacties van studenten, hoogleraren en andere universitaire werknemers op de WUB en de mogelijke WUB-mutaties van Broekmeyer, Grondraden etc. Nadat ik de brochure-Broekmeyer gelezen heb, durf ik te voorspellen (niet waardevrij, ik beken het), dat een dergelijk onderzoek wel vele spanningen zal bevestigen, maar nooit dat de sfeer aan ons hoger onderwijs lijkt op die in Duitsland in 1933, noch op die in Spanje tijdens Franco, noch op die in Griekenland tijdens de kolonels. En ik hoop, dat pg. Hoogerwerf daar dan net zo onwetenschappelijk dankbaar voor zal zijn, als staatssecretaris Klein, de PvdA-kamerfractie en ik,

Sonja van der Gaast

Opkomen voor de wetenschap misstaat een socialist niet

(Antwoord van Hoogerwerf)

De Partij van de Arbeid en de Nederlandse vakbeweging streven terecht naar democratisering en politieke bewustwording in het bedrijfsleven. Zij wensen dit echter, en even terecht, niet te doen op een manier waardoor wezenlijke doeleinden van het bedrijfsleven, zoals produktie en werk-

gelegenheid, ernstig geschaad worden. Op een vergelijkbare manier zijn ondergetekende en vele andere PvdA-leden voorstanders van democratisering en politisering van het wetenschappelijk onderwijs, maar niet op een manier waardoor wezenlijke doeleinden van de universiteit, namelijk wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, ernstige schade oplopen. Een dergelijke schade wordt in Nederlandse universiteiten en hogescholen de laatste jaren in een niet precies bekende, maar voor velen verontrustende, mate aangericht. De PvdA moet maatregelen helpen nemen om deze schade te herstellen en verdere schade te voorkomen. Een socialistische partij behoort óók voor de wetenschap op te komen, zeker als het wetenschappelijk karakter, het niveau, de vrijheid en de verscheidenheid van de wetenschap ernstig aangetast worden, zelfs al was het maar in één enkel geval. Dit is, in enigszins andere woorden, de duidelijke strekking van het korte artikel, getiteld Socialisme, democratie en wetenschap, in S en D van juli 1974.

Het is jammer dat de heer Falkenreck, partijgenote Van der Gaast en dr. 't Hart op deze kern van het betoog nauwelijks ingaan. Jammer – en onthullend – is ook dat geen van hen zich, zoals het artikel had gedaan, openlijk en categorisch uitspreekt tegen het ondergeschikt maken van wetenschappelijke aan politieke maatstaven, bijvoorbeeld bij benoemingen van wetenschappelijk personeel en het vaststellen van universitaire studieregelingen en boekenlijsten. Zij volstaan op dit punt met het uiten van bezwaren tegen het feit dat enkele tientallen jaren geleden de benoeming van enkele marxistische hoogleraren op politieke tegenstand stuitte. Ondergetekende deelt deze bezwaren, maar vindt ze weinig actueel. Opmerkelijk is ook dat de drie brieveschrijvers de in het artikel geschetste ontaarding van wetenschappelijk onderwijs trachten te bagatelliseren. Zij verwijten de schrijver van het artikel een – in het artikel openlijk toegegeven – gebrek aan volledige informatie, maar beschikken zelf ook niet over volledige informatie. De geschetste ontaarding van wetenschappelijk onderwijs is ook volgens ondergetekende voldoende belangrijk om wetenschappelijk onderzocht te worden, maar – gezien de bekende gevallen – te ernstig om de resultaten van zo'n onderzoek af te wachten. Sinds wanneer mag een partijlid, ook als hij hoogleraar is, in Socialisme en Democratie alleen maar schrijven over dingen die hij wetenschappelijk onderzocht heeft? De meeste politieke actie wordt zonder een basis van wetenschappelijk onderzoek ondernomen.

Hoewel in Nederland nog nauwelijks wetenschappelijk onderzoek naar de ontaarding van het wetenschappelijk onderwijs en de problemen rond de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB) is verricht, is er wel een groeiende, betrouwbare informatie. Men leze de stukken in het eerste nummer van het tijdschrift Wetenschap en Democratie, het nummer van Acta Politica (oktober 1973) over de conflicten in de Amsterdamse sub-faculteit politicologie, het artikel van ondergetekende in Civis Mundi van september/oktober 1974 over Politieke benoemingen in het wetenschappe-

lijk onderwijs, en de daar vermelde publikaties, waaronder het artikel van Daalder in *Minerva* (XII, 2).

Twee illustraties

1. De studieregeling voor sociologie aan de rijksuniversiteit te Groningen voor 1974-1975 vermeldt in het kader van de prekandidaatsstudie vier uur per week inleiding in de marxistische theorie. Naar een algemene inleiding in de niet-marxistische sociologische theorie zal men in deze studieregeling tevergeefs zoeken. Wel vindt men er 'vakbeweging' en 'geschiedenis van de arbeidersbeweging' (elk een uur) naast allerlei bijvakken en drie onderdelen van de sociologie, namelijk medische sociologie, godsdienstsociologie en arbeidssociologie. In de regeling voor de doctoraalstudie treft men onder meer drie uur 'lezing Marx' aan, maar nergens 'lezing Weber', 'lezing Durkheim' of de schriftlezing van welke sociologische kerkvader dan ook.

2. De vereniging van studenten in de politicologie aan de Universiteit van Amsterdam heet Machiavelli. In een 'Nota betreffende het Machiavelli-beleid in '74-'75' kan men onder meer lezen: 'De groep studenten, die in 1973 begon met de studie politicologie zijn actie gaan voeren voor een andere studieinhoud middels de zgn. studiebegeleidingsgroepen... In de praktijk komt dit er meestal op neer dat men zich de basisbegrippen van de marxistische en/of kritische theorie eigenmaakt en zich vervolgens toelegt op de marxistische respectievelijk kritische visie t.a.v. het te bestuderen onderdeel. Vanuit deze studie probeert men te komen tot een nieuwe opzet en inhoud van het te bestuderen studieonderdeel. Deze nieuwe opzet en inhoud moet er een zijn, die de naam confrontatiestudie waardig is' (p. 7).

Eerder is gezegd: 'Het streven naar confrontatiestudie is het streven naar een politicologiestudie, waarbinnen alle verschillende wetenschapsoptellingen (zoals positivisme, kritisch positivisme, de verschillende varianten van het marxisme, etc.) door daartoe geschikte docenten behandeld worden'. Het doel van deze confrontatie is echter niet de studenten in kennis te brengen met de verscheidenheid van wetenschappelijke benaderingen. Want: 'Enerzijds is dit streven ontstaan als reactie op de volstrekt eenzijdige, de maatschappelijke verhoudingen bevestigende, empirisch-analytische politicologie, zoals deze door Daudt c.s. onderwezen wordt... Anderzijds is het een reactie op de eis voor een socialistische studie' (p. 5). Als grote voordelen van dit confrontatiemodel worden genoemd: '1. Alle studenten komen tijdens hun studie in aanraking met kritische en/of marxistische denkbeelden... 2. Een socialistische studie is binnen onze kapitalistische verhoudingen niet mogelijk... en... een eis, waar slechts een klein deel van de studenten op te mobiliseren is en vrijwel geen enkel staflid... 3. Het confrontatiemodel geeft de studenten een kwalificatie mee waardoor de kans op een baan blijft bestaan (anders dan bij een socialistische studie)...' (p. 5). Samenvattend: het doel is een socialistische (bedoeld zal wel zijn een communistische) studie en men tracht daarvan zoveel te

verwezenlijken als maar mogelijk is, onder meer door middel van een zogenaamde 'confrontatie'.

Na deze algemene opmerkingen komen de drie ingezonden stukken nu in het kort afzonderlijk aan de orde. Om misverstanden te voorkomen, nog even dit: het artikel heeft meer positieve dan negatieve schriftelijke reacties van PvdA-leden uitgelokt. De positieve reacties waren korte brieven, die wel aan ondergetekende, maar niet aan S en D zijn toegezonden.

Werkelijk bedoeld

De enigszins komische poging van de heer Falkenreck om weer te geven wat ondergetekende 'werkelijk bedoelde', veroordeelt zichzelf eigenlijk al voldoende. De werkwijze van F. is slechts interessant als illustratie van de manier waarop sommige marxistische groeperingen ook in het wetenschappelijk onderwijs trachten hun tegenstanders zwart te maken door feiten te verdraaien.

De bewering van F. dat de ondergetekende de wetenschap wil vrijwaren van bepaalde ideologische smetten omdat die ideologisering niet de door ondergetekende gewenste banen zal volgen, is onjuist en onbewezen. Integendeel, het artikel maakte duidelijk dat de schrijver tegenstander is van het ondergeschikt maken van de wetenschap aan welke politieke ideologie dan ook. Het artikel bepleitte vrijheid, verscheidenheid en openheid, naast politisering met behoud van het wetenschappelijk karakter van de wetenschap. Alle publikaties van ondergetekende over relaties tussen wetenschap en politiek hebben deze strekking.* Wie zich als exegeet wil opwerpen, moet die publikaties eerst maar eens lezen. Wie ze ook maar enigszins kent, en bovendien weet dat ondergetekende enkele hele of halve marxisten voor een benoeming tot lid van het wetenschappelijk corps heeft helpen voordragen, zal de laster van F. snel doorzien.

Voor wat het peil van het wetenschappelijk onderwijs betreft, is opmerkelijk dat F. onder meer 'de selectie' als een aanzet tot verdere verlaging van het niveau beschouwt. De beweringen dat de ondergetekende de banvloek uitsprekt over ieder die een – niet geheel duidelijke – 'externe democratie' nastreeft, dat hij een debat over de maatschappelijke relevantie van de wetenschap laat uitblijven – alsof hij dat zou kunnen! – en dat hij elke kritische gezindheid ten opzichte van de maatschappij verwerpt, worden door de feiten voldoende weerlegd.*

Praten en zo nodig vechten

Het antwoord op de vraag waarmee partijgenote Sonja van der Gaast begint, is dat ondergetekende over socialisme, democratie en wetenschap graag wil praten en voor elk van deze drie zo nodig ook – althans mentaal – wil vechten.

(Ad 1) Het percentage revolutionair-marxistische studenten is niet bekend. Vast staat echter dat de afvaardiging van studenten in universitaire

raden en besturen in verscheidene, zo niet in vele, gevallen geheel of grotendeels uit leden van revolutionair-marxistische groeperingen bestaat. Studenten met andere opvattingen staan in verscheidene studierichtingen aan een voortdurende marxistische agitatie en pressie bloot.

De opvatting dat alle medewerkers die de brochure-Broekmeyer niet ondersteunen het niveau van de wetenschap bedreigen, is zeker niet die van ondergetekende. Merkwaardig is ook dat pg. Van der Gaast als 'niet-wetenschappelijke buitenstaander' een zeer stellige – en volledig onjuiste – voorstelling van een Nijmeegs benoemingsconflict meent te mogen geven.

Een belangrijk bezwaar van ondergetekende tegen de staatssecretaris en de betreffende woordvoerders van de Tweede-Kamerfractie is, zoals uit de gang van het artikel duidelijk blijkt, dat zij er onvoldoende naar streven het wetenschappelijk onderwijs te beschermen tegen pogingen om het ondergeschikt te maken aan een politieke ideologie. Binnen dit kader past ook de opvatting dat zij Daudt althans publiekelijk onvoldoende gesteund hebben. Het gevraagde oordeel over het College van bestuur van de Universiteit van Amsterdam laat ondergetekende graag aan de geschiedenis over.

(Ad 2) Voor wat de samenstelling van literatuurlijsten betreft, streeft ondergetekende, anders dan pg. Van der Gaast lijkt te wensen, niet naar vertegenwoordiging van bepaalde socialistische stromingen, maar naar een zo evenwichtig mogelijke vertegenwoordiging van in principe alle wetenschappelijke stromingen in het betreffende vak. De suggestie dat een student in de sociale wetenschappen het volgens ondergetekende zonder kennis van het marxisme zou kunnen doen, is onjuist. Voor wat de selectie van kandidaten betreft, noemt het artikel wel een criterium, namelijk wetenschappelijke geschiktheid.

De indruk van pg. Van der Gaast dat het artikel zich tegen democratisering van de bestuursstructuur richt, is in strijd met de openlijke strekking van het artikel én met het feit dat ondergetekende bij de universitaire democratisering voorop heeft gelopen. Het front heeft zich eerder verlegd. Het gaat er nu om te voorkomen dat de democratisering en de politisering in het wetenschappelijk onderwijs nog verder ten koste van de wetenschap gaan. Daarover lopen de grote tegenstelling waar pg. Van der Gaast naar vraagt. Broekmeyer c.s. wensen uitvoering van de bedoelingen van de WUB, zoals die ook door de commissie-Polak op grond van de totstandkoming van de wet geformuleerd zijn.

De vergelijking van de huidige situatie in sommige studierichtingen met Duitsland vóór 1933 en Praag vóór 1948 wordt, niet zonder reden, spontaan gemaakt door docenten én studenten in verscheidene instellingen van wetenschappelijk onderwijs.

(Ad 3) Het citaat van pg. Van der Gaast over de 'griezelige visie' is onjuist en onvolledig. Griezelig is het streven de praktijk te beperken tot partijen enzovoorts 'voorzover er revolutionaire perspectieven aanwezig zijn'.

(Ad 4) De vraag wat socialisme, democratie en wetenschap in de universiteit behoren te zijn, is in het eerste deel van het juli-artikel, zij het zeer beknopt, beantwoord.*

Dat verduidelijkingen van de WUB zoals Broekmeyer c.s. die bepleiten, urgent zijn, en waarom, heeft het artikel enigszins aannemelijk willen maken. De argumentatie hiervoor ligt – onder meer – in de situatie zoals die in het artikel is geschetst. Het feit dat veel PvdA-leden in het wetenschappelijk onderwijs ernstig verontrust zijn over de bestaande situatie is voor de PvdA slechts een reden temeer om de zaak ernstig te nemen.

Vertekend beeld

Tegen de eerste helft van het betoog van dr. 't Hart behoeft hier weinig te worden ingebracht, aangezien het zich niet tegen het artikel van ondergetekende richt. Dat 'het (neo-)marxisme' in de negentiende eeuw is blijven steken, is in het artikel niet gesuggereerd, wel dat dit met een aantal aanhangers van het marxisme het geval is.

De opvatting dat onder meer het karakter van de wetenschap als zodanig de grens van de politisering behoort te bepalen, past volgens 't Hart in sommige wetenschapsopvattingen wel en in andere niet. Ook deze opmerking richt zich in feite niet tegen het artikel, aangezien dit ruimte voor alle wetenschapsopvattingen bepleit. Een essentieel kenmerk van de wetenschap is het streven naar nieuwe en zo betrouwbaar mogelijke kennis ten aanzien van samenhangen tussen elementen van de werkelijkheid. Een serieuze marxistische wetenschapsbeoefenaar zal aan dit streven deelnemen, hoezeer hij ook voorstander van een wisselwerking tussen theorie en praxis moge zijn, iets wat ondergetekende overigens ook is.*

'Onderdrukking van bepaalde paradigma's, bijvoorbeeld door een benoemingsbeleid waarin alleen behavioralistisch georiënteerde wetenschapsbeoefenaars een kans krijgen, is uit den boze', zegt 't Hart. Volledig akkoord! Alleen: het voorbeeld dat 't Hart hier geeft, is momenteel wereldvreemd. Voorzover wetenschapsopvattingen en politieke opvattingen in het benoemingsbeleid als criteria worden gehanteerd, zijn dat momenteel voorzover bekend vrijwel steeds marxistische opvattingen. De eis dat de politieke oriëntatie in een wetenschapsopvatting achterwege blijft, heeft ondergetekende overigens nooit gesteld.*

Het vermoeden van 't Hart dat de verontrusting 'over de politisering van de wetenschap' in het artikel voortvloeit 'uit de vrees dat het behavioralistische paradigma zijn overheersende rol in de sociale wetenschappen zal verliezen', is ongegrond. Niet 'de politisering', maar een onbegrensde politisering, d.w.z. ontarding van de wetenschap, wekt verontrusting. Bovendien zijn ondergetekende en ook Broekmeyer bijvoorbeeld, nooit 'behavioralisten' geweest. Ook zijn zij altijd voorstander van een grote verscheidenheid van wetenschappelijke benaderingen geweest, anders dan marxisten die verklaren dat 'alleen de marxistische wetenschap' een juiste benadering geeft (zie nummer 1 van *Wetenschap en Democratie*).

Als 't Hart het standpunt van de PvdA-fractie bij de totstandkoming van de WUB wil citeren, moet hij voortaan ook verwijzen naar het toen door de fractie openlijk ingenomen standpunt dat bij wetenschappelijke benoemingen alleen op wetenschappelijke en didactische kwaliteiten mag worden gelet. (MvA WUB, p. 20, rechterkolom). De WUB heeft terecht een stuk democratisering van de universiteiten geregeld. Overigens: een veel groter stuk dan in buitenlandse universiteiten of in het Nederlandse bedrijfsleven is verwezenlijkt. De ellende rond de WUB is onder meer (1) dat de wet zelf op verscheidene punten minder duidelijk is dan de toelichting; (2) dat deze wet in vele gevallen of niet uitgevoerd of overtreden wordt; (3) dat zij is uitgegaan van de achteraf naïef gebleken veronderstelling dat alle betrokkenen het karakter van de universiteit als instelling van wetenschappelijk onderwijs zouden eerbiedigen en verdedigen.

Dat 'alle onrust in de universiteit zou verdwijnen door een paar veranderingen in de wet' heeft, voorzover bekend, nooit iemand beweerd. Onrust en pijn vormen een prijs die ook ondergetekende terwille van socialisme en democratie graag wil betalen. Ontaarding van wetenschappelijk onderwijs in politieke indoctrinatie is echter een prijs die, voor welk doel dan ook, te hoog is.

* Enkele aspecten van het onderscheid en de samenhang tussen wetenschap en politiek trachtte ondergetekende te belichten in: 'Over de onderlinge steun van politiek en politicologie', in: *Oost-West*, 9 (6), juni 1970, p. 241-245; 'Politicologie en beleid', in: *Civis Mundi*, 11 (6/7), juni-juli 1972, p. 178-183; 'Rationalisering en democratisering van beleid', in: *Bestuurswetenschappen*, 27 (5), september 1973, p. 305-315; 'Politieke benoemingen in het wetenschappelijk onderwijs', in: *Civis Mundi*, 13 (9-10), september-oktober 1974, p. 189-197; 'Macht en onmacht van sociologen en politicologen', in: *Beleid en Maatschappij*, 2 (3), maart 1974, p. 86-94; *Politicologie: Begrippen en problemen* (Samsom, Alphen aan den Rijn, 1972), vooral p. 14-32; *Katholicisme en progressiviteit in een gepolitiseerde wetenschap* (lustrumcongres KU Nijmegen, 1974, gestencild) en (samen met H. J. Aquina), *Wetenschapsbeleid in opbouw: Een terreinverkenning* (Samsom, Alphen aan den Rijn, 1972).

A. Hoogerwerf

Kleine ethiek van de inkomensverdeling

Prof.dr. P. J. Roscam Abbing

De verkorte weergave van de uitgebreide 'Ethiek van de Inkomensverdeling'. Ondanks de forse omvang en de prijs (f 65,-) was dit boek al in het jaar van verschijning uitverkocht.

Het trok grote belangstelling, zowel in de dagbladen als in wetenschappelijke tijdschriften. Uit recensies bleek dat men doorgaans meende dat prof. Roscam Abbing een uiterst aktueel onderwerp op grondige en originele wijze behandelde.

Dit bracht de schrijver ertoe een verkorte, goedkopere weergave te schrijven om de studie voor meer mensen bereikbaar te maken. Hoewel dit kleinere boek slechts een kwart van het aantal woorden van de oorspronkelijke studie bevat, geeft het toch het betoog van het grotere boek in zijn essentie volledig weer. De auteur heeft niet hier en daar wat geschrapd, maar alles herschreven. Helemaal nieuw is een slotwoord, waarin de auteur kort op enkele reacties op het oorspronkelijke boek ingaat.

De indeling van deze nog altijd veelomvattende studie is als volgt:

Inleiding – Wat inkomen is en waaruit het bestaan kan – Factoren die de huidige inkomensverdeling bepalen – Feitelijke stand van de inkomensverdeling – Ethisch juiste inkomensverdeling – Analyse van zedeloosheden en ordeloosheden – Doel en middelen – Ruil – Samenwerking – Arbeidslust – Behoeftes aan liefhebbers – Profijt voor anderen – Moreel – Recht – Enkeling en gemeenschap – Communisme en liberalisme – Meer praktische richtlijnen – Nabeschouwing.

188 pag.; f 24,50

Uitgeverij Kluwer BV

POSTBUS 23, DEVENTER
05700-74411

Samen werken

Werknemers en ondernemers in de productiecoöperatie

ir. C. L. Provily

De Werknemers Productie Coöperatie is een ondernemingsvorm die in Nederland weinig bekendheid geniet. Toch is het juist deze ondernemingsvorm waar de invloed van de medewerker in het bedrijf op democratische wijze tot haar recht komt. Het verdient daarom aanbeveling dat ieder die geïnteresseerd is in democratisch bedrijfsbeheer, kennis neemt van de uitgebreide mogelijkheden die de Productie Coöperatie biedt.

Deze brochure geeft in drie hoofdstukken een indruk van deze ondernemingsvorm.

Allereerst noemt Ir. Provily de voornaamste verschillen met andere ondernemingsvormen en de achtergronden waaruit de Productie Coöperatie is ontstaan.

Vervolgens worden de organisatie en de inpassing in de Nederlandse wetgeving behandeld.

Het derde en meest uitgebreide hoofdstuk geeft de praktijk van deze ondernemingsvorm aan. Veel aandacht besteedt de schrijver aan de menselijke betrekkingen, terwijl hij zaken zoals Algemene Vergadering, verslaggeving, winstverdeling en ontbinding vanuit de coöperatieve praktijk beschouwt.

ing., 66 pag., f 8,50

ISBN 9026704690

Uitgeverij Kluwer bv

POSTBUS 23 - DEVENTER - TEL. 05700-74411

Johan Frieswijk

Gemeentepolitiek en opbouwwerk

In de loop van 1971 besloot de gemeenteraad van Heerhugowaard de subsidie aan de stichting voor samenlevingsopbouw in de waard, de Hesco, in te trekken. De specifieke verhoudingen in de gemeente en de gemeenteraad, gemengd met persoonlijke relaties binnen een kleine gemeenschap, speelden in deze beslissing ook een voorname rol. Het voorbeeld van de Hesco dat in dit cahier uitvoerig aan de orde komt, wordt gekoppeld aan meer algemene beschouwingen over de verhouding tussen het opbouwwerk en de gemeente.

ISBN 90 6001 271 2; f 11,50

Dorien van Wijk

Functieopvatting, functie vervulling van opbouwwerkers

Nimocahier 14 bevat de uitkomsten van een onderzoek dat het NIMO instelde naar de opvattingen van de opbouwwerkers over hun beroep en de manier waarop ze dat beroep zelf gestalte gaven. Een aantal opbouwwerkers legde gedurende een aantal weken de verschillende handelingen die ze verrichtten vast. Het tweede deel van het onderzoek omvat de meningen van de opbouwwerkers. De studie besluit met de opvattingen die de werkers hebben over het begrip samenlevingsopbouw. Ook wordt gevraagd naar de waardering van het beroep van opbouwwerker.

ISBN 90 6001 272 0; f 10,-

De afstand tussen burgers en hun gemeentelijke overheden

onder redactie van Louis Kallen

Het bureau Veldkamp Marktonderzoek heeft een onderzoek verricht naar de afstand tussen burgers en hun gemeentelijke overheden, het gebrek aan communicatie tussen beide en de behoefte van de burgers aan voorlichting en inspraak.

Dit nieuwe Nimocahier heeft tot doel de belangrijkste onderzoeksresultaten door te laten stromen naar de praktijk van de gemeentelijke politiek, de gemeentelijke voorlichting en het plaatselijk opbouwwerk.

ISBN 90 6001 270 4; ca. f 14,50
verschijnt december 1974

Van Loghum Slaterus bv

POSTBUS 23, DEVENTER, 05700-7 44 11

Cultuurpolitiek in perspectief

Cultuur

Het woord cultuur, veelvuldig gebezigd, geeft een verre van duidelijk omschreven verschijnsel aan. De verwarring rondom dit begrip is zoetjes aan zo groot, dat het gerechtvaardigd is zich af te vragen of zelfs een gedefinieerd gebruik ervan nog wel enige zin heeft. Het is niet uitgesloten dat de verstaanbaarheid op dit punt door het woord zelf al wordt verstoord. In zijn ruime betekenis geeft die term de geestelijke en materiële patronen aan waarin mensen met elkaar samenleven, hun maatschappelijke omgangsvormen, hun stofwisseling met de natuur, hun eigendoms- en produktieverhoudingen, hun verwerking van onbewuste impulsen, hun idealen en verwachtingen, hun mythen en vooroordelen, hun tradities en symbolen, hun leerprocessen en overdrachtsmethoden, hun activiteiten en prestaties. Het is niet bijster zinnig om het complex te willen omvatten met een woord dat ook zeer specifiek op het verbouwen van suikerbieten, het beoefenen, bewonderen en bevorderen van de zogenaamd schone kunsten of het onderscheiden van bepaalde historische perioden in het leven van volkeren kan slaan. Maar aangezien het niet meevalt om afscheid te nemen van verbruikte begrippen is het vrijwel onvermijdelijk dat, zodra over verandering van de menselijke samenleving wordt nagedacht, de 'cultuur' ter sprake komt. Het woord nu maar latend voor wat het is, wil ik proberen na te gaan wat wij ermee kunnen bedoelen.

Het geestelijke en het materiële

Om de een of andere reden maken we een onderscheid tussen het domein van het materiële en het domein van het geestelijke, ook al zijn wij niet zo dwaas daartussen een splendid isolation te veronderstellen. Volgens een simplistische opvatting zijn de stoffelijke eisen in het menselijk bestaan primair en de geestelijke secundair. Zo opgevat zou ons vraagstuk twee ingangen kunnen hebben.

De ene: het verlangen naar inzichten die ons in staat kunnen stellen in onze materiële behoeften te voorzien, laat ons voor het gemak zeggen: de magen van de mensen te vullen.

De tweede: het verlangen naar geestelijke luxe, waaraan wij ons kunnen en willen overgeven als onze magen gevuld zijn.

In een land als Nederland, waar de magen redelijk gevuld zijn, zou het vraagstuk dus voornamelijk de geestelijke stoffering betreffen van een min of meer verzekerd bestaan, het behaaglijk behangetje en de vloerbedek-

king van ons kale leven, eventueel het vervangen van 'balatum' door 'kamerbreed tapijt'.

Zonder te ontkennen dat deze, laat ons zeggen consumptieve conceptie van het geestelijke, menig 'progressief' brein tot leidraad dient, acht ik haar te schamel om ons erop te oriënteren. Haar wezenlijke karakter is de dienst aan een primitieve luthuushouding waarmee het menselijk leven gruwelijk wordt verschaald.

Op deze grondslag voltrekt zich een selectie, die onvermijdelijk door een even wezenloze als armetierige gezapigheid wordt gekenmerkt. Het pijnlijke, dat niet kan worden geëlimineerd, wordt eenvoudig verdonkeremaand.

Humanisme

Wat sommigen in onze beweging ongetwijfeld met hun streven bedoelen, is de aspiratie (of pretentie) van de menselijke superioriteit waar te maken, de unieke mogelijkheden der mensen als (betrekkelijk) rationele wezens zodanig te stimuleren, dat die uitzonderlijke kwaliteit onder de levende soorten zich glorieus manifesteert. Op hun vraag, wat het meest essentiële is in de geestelijke habitus van de mens, zou geloof ik maar één antwoord passen: het zoeken naar waarheid.

Over het democratisch karakter van dit proces heeft reeds Durkheim, de grote vriend van Jaures, behartigenswaardige dingen gezegd. Hij meende dat de waarheid slechts één bestaansreden en zienswijze heeft: gekend te worden. Hoe meer ze gekend wordt hoe meer zij bestaat en als men haar dus slechts de cultus van enige ingewijden wil toestaan, 'dan vermindert men haar'.

De wereld is er niet alleen voor de grote waarheidzoekers, de genieën, maar ook voor de 'gewone' mensen om haar waarheden te doorgronden. Anderzijds waarschuwt Durkheim ertegen de wereld als een proeftuin voor de geestelijke gelijkheid te benutten, want dit zou tot verstarring en verval leiden. Sprekend in de taal van zijn tijd, verkondigt hij: 'De mensheid is niet voorbestemd ten eeuwigden dage gemakkelijke en vulgaire genoegens te waarderen. Er moet zich dus een elite vormen, die haar leert dit lagere leven te verachten, haar opwekt uit die dodelijke rust en haar aanspoort voorwaarts te gaan'.

In deze denkwereld zullen zich vooral de wat oudere socialisten thuisvoelen. Zij zullen met Durkheim instemmen dat elk individu, hoe bescheiden ook, het recht heeft aanspraak te maken op het hogere leven van de geest. Wat genuanceerder van aard dan de argeloze optimisten zullen zij beseffen dat de waarheid wellicht droefvig is, maar dat 'iedereen aanspraak mag laten gelden op die edele droefheid, die trouwens niet zonder charme is'; want – om nog eens met Durkheim te spreken – 'als men haar eenmaal heeft geproefd, begeert men zelfs geen andere genoegens meer, die men smakeloos en onaantrekkelijk vindt...'

De duivel recidivus

Wij zullen de consequenties van een beleid op deze humanistische grondslag straks nagaan, nadat we ook een moderner variant ervan hebben bekeken. Eerst een ander verschijnsel. Een late loot in de wingerd van het socialistische denken lijkt wel een produkt van kruisbestuiving: de mens een schavuit en de maatschappij een politieagent — een socialistische maatschappij een integere politieagent.

Zo is er ook voor de oude Hobbes, die zich uitputte in het schetsen van de verachtelijkheid van de aan zichzelf overgelaten mens, een tunneltje gegraven naar een 'progressieve' maatschappijbeschouwing.

Bij ons waren het vooral enkele orthodoxe christenen die de spaden hanteerden. Niet omdat zij zo'n hoge dunk hadden van de mens bekeerden zij zich tot het socialisme, maar omdat zij hem zo diep wantrouwden. De socialistische maatschappij zou hem in omstandigheden plaatsen waarin zijn streken minder gevaar konden, zij zou de voorwaarden scheppen waaronder deze (soms goedmoedige) wolf misschien zou kunnen worden getemd.

Tegenover het humanistische denken, dat de vertrouwde achtergrond vormde van het socialistisch streven, introduceerde zij antihumanistische tendensen in het socialisme. Zij stelden geen vertrouwen in de menselijke natuur, de menselijke rede, de menselijke wil, de menselijke wereldorde, die alle onder de doem der zonde stonden. Hun enige vertrouwt gold de genade Gods. Zo schreef de christen-socialist G. van der Leeuw: 'Van deze wereld weten wij twee dingen. Vooreerst, dat zij door God geschapen is en dat God ons er in heeft gesteld. Al het "wereldse" is zijn gave en een taak voor ons. En in de tweede plaats, dat zij "in het boze" ligt, dat de duivel haar overste is en dat er in haar beloop iets radicaal verkeerd, iets door en door "werelds" is.'

Anders dan bij onze humanisten staat bij hen niet het zoeken naar waarheid centraal, want de waarheid is geopenbaard en bekend. Centraal staat de taak der naastenliefde, die is opgedragen aan ambivalente, maar in laatste instantie door God gedragen mensen. Een taak die strijdend wordt vervuld en in die strijd is het socialisme 'het gebod van het uur'.

Het spreekt vanzelf dat deze socialisten, ondanks hun traditie van gewetensvrijheid, het socialisme christelijk interpreteren. Zo schreef prof. K. H. Miskotte: 'Hoe kan de waarheid verdraagzaam zijn tegenover de leugen; hoe zou het christelijk geloof respectabel kunnen zijn, indien het niet "onverdraagzaam" was?'

De enige geruststelling die hij andersdenkenden gaf was, dat 'de Godvergeten schande der publiekrechtelijke intolerantie voorbij is'.

Herders en kudde

Het is onvermijdelijk dat levensbeschouwelijke overtuigingen op de een of andere wijze weerspiegeld worden in het beleid van een beweging, die zichzelf in dit opzicht indifferent opstelt. De invloed van de barthianen was zeker de eerste twee decennia na de oorlog in het 'cultuurbeleid' van de Partij van de Arbeid overduidelijk waarneembaar. In die jaren, waarin Nederland nog vrij sterk onder de discipline van de christelijke traditie stond en waarin de humanisten in hun brave onbeduidendheid zo goed als geen inbreng hadden, was het hun mentaliteit die de doorslag gaf. Het was G. van der Leeuw die kort na de oorlog de culturele beleidslijnen naar de toekomst uitstippelde, een man die er niet de geringste twijfel over liet bestaan dat hij de kerk de hoogste prioriteit toekende en daarmee het gezag om zich in 'al de wereldse dingen, die onder de vloek liggen' te mengen, waardoor het moet voorkomen 'dat zij de wetenschap haar grenzen wijst, de kunst haar taak'. Als ik, achteraf, een omschrijving geef van enkele kenmerkende trekken van dit beleid, dan wil ik m'n kwalificaties, ondanks de schijn van het tegendeel als waarde vrij bestempelen.

Het was een 'autoritair' en dirigistisch beleid, bepaald door voorstellingen van herders en een kudde, gedragen door de overtuiging dat er een 'orde' gesteld moest worden tegenover de 'chaos', uitgaande van bekende, traditionele middelen waarmee in betrekkelijk straffe discipline opgevoed diende te worden, geleid door de verwachting dat via een expliciete gezagsituatie ooit een impliciete gezagssituatie zou kunnen worden bereikt.

Wij kunnen nu wel zeggen dat politieke partijen zich niet levensbeschouwelijk moeten binden, wij veranderen niets aan het feit dat levensbeschouwingen in de politiek doordringen. Zij manifesteren zich daarin wellicht zelden in Reinkultur, maar ook de compromissen zijn een uiting van levensbeschouwelijke (machts-)verhoudingen (met het gevolg dat het politieke beleid vaak op meerdere gedachten hinkt). Er is geen beleid (en zeker niet in zaken van de 'geest') mogelijk zonder visie op de toekomst en er is geen visie op de toekomst zonder levensbeschouwelijke implicaties. Wat wij met cultuur bedoelen hangt onverbrekkelijk samen met wat wij in de mens en in de wereld zien of niet zien. Men mag uitgaan van dogma's of van het meest volstreekte agnosticisme, elke variant zal zijn onvermijdelijke consequenties hebben.

De nieuwe 'geest'

Het is duidelijk dat in de Partij van de Arbeid de barthiaans-christelijke en de 'oud-humanistische' invloeden sterk zijn teruggelopen. De vigerende beschouwingwijze is niet zo vormvast dat zij de contouren van een levensbeschouwing vertoont. Zij bezit hier en daar wat elementen van een mensbeschouwing, die naar mijn smaak nogal eclecticisch tot stand is gekomen. Zij herinnert aan het klassieke humanisme, maar mist zijn uiteindelijke be-

scheidenheid, de vrucht van zijn nederlagen en teleurstellingen.

De heersende opvatting baseert zich op een verruimd vertrouwen in de mens; een vertrouwen dat niet, zoals vroeger, een elite of klasse een voorhoede- of motorfunctie toekent, maar dat zich uitstrekt tot de massa als zodanig. De visie berust op een geloof in mysterieuze krachten 'van onderen', quasi-rationele, maar in wezen irrationele processen van 'bewustwording', geloof in de fundamentele gelijkheid der mensen en bijgevolg in de mogelijkheid van absolute democratie, geloof in een maatschappelijke structuur waaruit dwingend gerechtigheid rolt.

Voorzag het vroegere humanisme een trage vooruitgang en vestigde het zijn hoop op opvoeding van geslacht op geslacht, het nieuwe ziet fundamentele en uiteraard verlossende veranderingen van de samenleving binnen handbereik. Deze projectie verraadt iets omtrent de psychische gesteldheid van zijn belijders: verlangen naar 'almacht', onnipotentie. Teleurgesteld in alle goden en metafysische krachten buiten de mens, hebben zij – zoals kinderen die zonder liefde en geborgenheid moesten opgroeien – in zichzelf, in narcistische eigenliefde compensatie gezocht. De goden bestaan niet meer buiten hen, maar zij zijn zelf die goden. Fokke Sierksma heeft er eens op gewezen dat dit soort projecties een ventilatie is van niet geheel ongevaarlijke energie en dat, indien de mens deze energie, binnen zichzelf opsluit, een innerlijke spanning ontstaat die de psychologen inflatie noemen: opgeblazenheid oftewel grootheidswaan.

Het is hoogst interessant nog eens na te lezen wat Sierksma al in 1951 over dit thema schreef. Om slechts één onthullende passage te citeren:

Termieten

'De mens meent te weten, dat hij zelf God is, die hij tevoren in de blauwe lucht had geprojecteerd. Wij nemen aan dat de mens gelijk heeft en dat hij inderdaad deze God is. Daarmee is echter nog niet aangetoond, dat de benen van de mens deze goddelijke weelde kunnen dragen. Als de spanning der inflatie te groot wordt – en in de krankzinnigengestichten kan men helaas zien dat dit mogelijk is, ook en juist bij begaafde individuen – barst de zaak...

Intussen, aangenomen dat men dit gevaar kan vermijden door bijna bovenmenselijke zelfbeheersing en psychische techniek, dan is dit in ieder geval een individuele aangelegenheid... Ook hier blijkt dat de sociale mens niet een zelfstandig type is, maar door een innerlijke logica, de logica van de manometer die boven de rode streep komt, in het mystieke type moet overgaan. Blijven we echter bij het z.g. sociale type, dan moet volgens dezelfde spanningslogica niet het individu, maar de gemeenschap als zodanig een uitweg zoeken voor de opgehoopte energie...

Er zijn twee mogelijkheden. De energie kan volledig verdwijnen in de kanalen van het gemeenschapsleven. In dit geval hebben wij de automatisch functionerende termietenstaat als consequentie, die in zijn onmense-

lijke menselijkheid de nachtmerrie is van verschillende moderne kunstenaars en – te oordelen naar het succes van hun boeken – van hun miljoenen lezers. De andere mogelijkheid is de collectieve opgeblazenheid, de staatsverafgoding of hoe men het noemen wil.*

Onze dogma's

Het is niet doenlijk over een cultuurbeleid te spreken zonder daarin impliciet zijn levensbeschouwing te leggen. Men zou daarom wensen dat wie een bijdrage tot die discussie wil leveren, de moeite neemt zijn 'dogma's' te expliciteren. De goegemeente is dan gewaarschuwd waarvoor dit cultuurbeleid is bestemd.

Daarom wil ik, alvorens verder te gaan, mijn 'filosofie' prijsgeven. Ik ben een volstrekte agnosticus, die niet weet waartoe mens en wereld dienen, waardoor zij bestuurd worden, welke weg ze moeten of zullen afleggen etc., en die ernstig betwijfelt of er een manier is, zij het wetenschap of mystiek, om op die vragen antwoord te krijgen. Voor de dagelijkse praktijk van één mensenleven heb ik echter – vrij of door wie en wat dan ook gedetermineerd – voor een leidraad gekozen en die noem ik humaniteit. De inhoud daarvan is deels afgeleid van de joods-christelijke en de humanistische traditie en deels ingegeven door strikt subjectieve overwegingen, die zich aan mij voordoen als 'gezond verstand'.

Hoewel dus behept met een, naar ik vrees, ongeneeslijke blindheid, ben ik niet gespeend van enig – wellicht aangeboren – optimisme en koester ik voor de mensheid als totaliteit bescheiden verwachtingen. Omdat ik het niet uitgesloten acht dat wij aan het menselijk lot iets kunnen doen, ben ik (je kunt immers nooit weten en er zijn trouwens situaties dat je, filosofie of geen filosofie, eenvoudig moet!) tot een – enigszins – actieve gedragshouding in de politiek gekomen. Dat ik daarbij voor het socialisme opteer, zal wel weer een kwestie zijn van tradities en van het tegen eigen wantrouwen optornende 'gezonde verstand'.

Niet weten en doen

Het probleem dat deze achtergrond – die waarlijk niet alleen *mijn* achtergrond is – met zich meebrengt, kan als volgt worden samengevat. Hoe moeten we als maatschappelijk verantwoordelijke mensen die veel kritiek hebben op de tegenstrijdigheden en tegenstellingen in onze samenleving, die zien aan welke ernstige gevaren de huidige marsroute de mensheid blootstelt, die vele onrechtvaardigheden niet kunnen verdragen waaraan individuen en groepen onderworpen zijn en die een zij het vage, maar op sommige punten zeer duidelijke voorstelling van menselijke betrekkingen

* F. Sierksma in 'Podium' naar aanleiding van de kritieken op Vestdijk's 'Toekomst der religie'.

hebben waaraan de maatschappij, terwille van minder ellende, zou dienen te beantwoorden – hoe moeten wij in een conflict van verantwoordelijkheden die andere verantwoordelijkheid aanvaarden, die behelst dat wij in het belang van de samenleving en de mensen niet meer mogen ondernemen dan wij kunnen overzien en die ons doemt slechts aan kleine dingen te prutsen, kleine verbeteringen op kleine terreinen na te streven en daarmee genoeg te nemen? Wij zouden graag spectaculaire, alomvattende veranderingen tot stand brengen, maar moeten op grond van vele overwegingen die tot bescheidenheid manen besluiten ons beperkingen op te leggen, beperkingen die geïndiceerd worden door onze menselijke beperktheid, waar de grootste genieën ons niet van af kunnen helpen.

Stofwisseling

Na dit alles gaan we het dan eindelijk in alle bescheidenheid hebben over een cultuurpolitiek. Ik wil niets afdingen op een beleid dat afgestemd is op 'naastenliefde' (uit te breiden met begrippen als gerechtigheid en sociale rechtvaardigheid) en/of op 'het zoeken naar waarheid' (uit te breiden met begrippen als individualisme en vrijheid).

Ik wil echter wel een geheel ander gegeven aan de orde stellen, dat door zijn actuele problematiek een centrale plaats opeist: de stofwisseling van de mensen met de natuur. Wij leven in en van de natuur en als mensen die de neiging hebben zich om het nageslacht te bekommeren, achten we het van existentieel belang dat de natuur zodanig wordt behandeld dat zij die functies liefst nog lange tijd kan vervullen. Stofwisseling met de natuur vooronderstelt een voortgaande cyclus, waarbij datgene wat de mens in de natuur aanricht geen bedreiging voor hemzelf oplevert, maar, integendeel, een nieuwe mogelijkheid tot stofwisseling.

Nu was dit eeuwenlang geen probleem, omdat het aantal mensen op aarde klein was, hun middelen om in de natuur in te grijpen onbetekenend en de natuur zo allemachtig groot. Desondanks hebben mensen kans gezien door ontbossing grote gebieden aan erosie prijs te geven en voor menselijk leven vrijwel ongeschikt te maken. Er bleven echter genoeg wijkplaatsen over, zodat het niet als een existentieel probleem door de mensen werd gevoeld.

In de relatie mens - natuur ontstaan nu echter stoornissen van mondiale omvang, waardoor er geen wijkplaatsen meer overblijven. Dat dit kon gebeuren heeft te maken met een ander kenmerk van de menselijke soort: de arbeid. De stofwisseling van de mens met de natuur voltrekt zich voor een belangrijk deel door middel van de menselijke arbeid. Het is die arbeid waardoor de wereld steeds meer ondergeschikt is gemaakt aan het bestaan van steeds meer mensen. Maar het gaat ernaar uitzien dat die arbeid onvoldoende rekening houdt met de cyclus der stofwisseling, dat zij – dolgedraaid – nu de tendentie vertoont de wereld ongeschikt te maken voor het menselijk bestaan. Het komt mij voor dat, als wij ons heden ten

dage de vraag stellen welke inhoud wij aan onze cultuurpolitiek dienen te geven, wij dan deze vitale problemen: arbeid en natuur, tot uitgangspunt van onze overwegingen moeten maken.

Arbeid

De arbeid, in eerste aanleg het middel voor de mens om in zijn levensbehoeften te voorzien, is wat zijn functie betreft geëxpandeerd; de arbeid is voorbij het punt gegaan waar zij nodig is voor het kale voortbestaan. Daar is zij, om een gedachte van Hannah Arendt te volgen, tot 'werken' geworden, tot vormgeving aan de wereld. En tenslotte heeft zij zich ook ontvouwd in 'handelen' ten behoeve van de medemens.

Al deze vormen van menselijke activiteit geven op het ogenblik reden tot ernstige ongerustheid. Ten eerste de gewone arbeid: zij heeft de tendentie zichzelf door middel van de techniek steeds meer overbodig te maken. Terwijl in ons westen reeds driekwart van de bevolking niet arbeidsproductief is (in de zin die wij aan produktiviteit geven), bestaat er een groeiend probleem om voor het resterende kwart voldoende werkgelegenheid te scheppen, of zelfs te behouden. Wij leven in een structuur waarin het voortbrengen van arbeid meer hoofdbrekens kost dan het voortbrengen van producten.

Daarbij heeft de betaalde arbeid een statusfunctie verkregen; het is niet meer zo dat wij alleen werken om te leven, wij leven evenzeer om te werken. Wie geen (betaald) werk heeft, voelt zich gedeklasseerd en dat niet alleen op financiële gronden. Maar tegelijkertijd is de arbeid voor de meeste mensen een vervelende corvé geworden omdat zij op een uiterst beperkt aantal menselijke faculteiten een beroep doet. Troost hiervoor verschaft de status van consument. En in deze vicieuze cirkel van inkrimpende arbeid, de status van producent, het onbehagen in het werk en de drift tot consumptie zijn we aan het doldraaien.

Hoe uit deze vicieuze cirkel te geraken is een kwestie die buiten het kader van dit artikel valt. Aangezien men geen werkelijke politiek kan bedrijven zonder een plan voor de oplossing van dit fundamentele vraagstuk te hebben ontwikkeld, acht ik het voldoende er slechts op te wijzen dat een wezenlijke cultuurpolitiek in sterke mate op dat plan moet worden afgestemd.

Beeldvorming van de toekomst

Een cultuurpolitiek houdt tegenwoordig niet in de eerste plaats occupatie met toneel, muziek en schilderkunst in. Ik zou haast zeggen dat deze gebieden, zowel wat hun actieve als passieve zijde aangaat, op het ogenblik evengoed bij sociale zaken zouden kunnen worden ondergebracht. Zo heeft het gehele subsidiesysteem meer sociale dan culturele implicaties. Men mag het betreuren, maar ware het niet zo dan zou het waarschijnlijk niet behoeven te bestaan.

Laten we ook een tweede aspect van de arbeid aanroeren: het vormgeven aan de wereld. Het is nu wel tot de meesten doorgedrongen dat met iedere ingreep beslissingen worden genomen over schaarse goederen.

De overheid heeft planologische bureaus gecreëerd die haar van advies moeten dienen. Niemand kan echter beweren dat de planologen in hoog aanzien staan bij de gemeenschap. Terecht of ten onrechte worden zij voor bureaucraten en zelfs voor autocraten versleten. Dat komt volgens mij omdat er niets aan beeldvorming van de toekomst wordt gedaan – behalve dan in het defaitistische. De planologie leeft niet bij de mensen omdat zij in de overtuiging verkeren dat haar grondslag de willekeur is.

Beeldvorming van de toekomst is niet alleen een zaak van getallen en grafieken, ze is in veel sterkere mate een zaak van fantasie en kunstenaarschap (waarbij ik deze kwaliteit niet alleen bij de 'decoreurs' van ons bestaan vooronderstel, maar ook bij figuren als Marx, Lassalle, Churchill en vele onmisbare lagere goden). Om echter de kunstenaars in onze tijd te porren voor zo'n positieve, maatschappelijke gerichtheid zou eerst een verzoening tussen kunstenaars en gemeenschap tot stand moeten komen. De gemeenschap, die van de kunstenaars verlangt dat zij mooi weer zullen spelen, dat zij haar strelende schoonheid zullen schenken en niet striemende, vernederende onthulling van domheid, schijnheiligheid en bothed, deze gemeenschap heeft de kunstenaars genoodzaakt zich van de maatschappij af te wenden en te pogen in een subcultuur van negativisme hun trots en waardigheid te bewaren. Dan heb ik het niet over het leger kleine 'artiesten' dat nu in opperste verwarring duetteert met het grote anti-elitaire koor en geregeld de kreet uitstoot: 'weg met ons'. Uiteraard bestaat er altijd spanning tussen de maatschappij en de kunstenaar, maar wat wij tegenwoordig waarnemen is een kloof. Deze is zo breed dat zelfs zij die krampachtige pogingen doen een brug te slaan naar het volk één voor één in de afgrond storten. De anderen volstaan ermee zich esoterisch in de eigen groep op te sluiten en als zij überhaupt een boodschap hebben aan de maatschappij dan bestaat die uit een verlangen naar subsidie.

Ik besef dat ik hier een punt ben genaderd waar de grootste misverstanden kunnen ontstaan – vooral omdat ik ook nog een begrip wil introduceren dat tegenwoordig slechter aangeschreven staat dan schuttingwoorden, met name 'elite'.

Velen menen door te gaan stijgen bij het gebruik van dit begrip, de elitevorming te kunnen tegengaan. In werkelijkheid is het woord niets anders dan de benaming voor een onvermijdelijke stratificatie van maatschappelijke invloed. Geen democratie waarin deze stratificatie ontbreekt. Door het te ontkennen geven wij alleen de controle over het verschijnsel uit handen, met het gevolg dat een betreurenswaardig grote invloed aan anonieme technocraten wordt toegespeeld, die er meestal fantasieloos mee omspringen. In de beeldvorming van de toekomst ligt een belangrijke, maar tegelijk moeilijke taak; moeilijk omdat vooral in linkse kring het besef dat de samenleving behoefte heeft aan een normerende elite en dat het gezag van

die elite (voorzover van gehalte) geschraagd moet worden, verloren is gegaan. Lijnrecht tegen de tegenwoordige tendentie in om te schrikken van elitevorming, zou een juiste cultuurpolitiek gericht moeten zijn op herstel van een brede geestelijke elite. En als we werkelijk zo irrationeel zijn dat het woord braakneigingen in ons opwekt, dan moeten we maar een nieuwe term voor het verschijnsel bedenken. Dat houdt niet in dat de rest tegen alles wat deze ... poneert ja en amen moet zeggen; het betekent alleen dat zij begrip opbrengt voor de evangelische uitspraak; 'ook steekt men geen lamp aan en zet haar onder de korenmaat, maar op de standaard en zij schijnt voor allen die in huis zijn'. Het betekent dat zij deze categorie uit welbegrepen eigenbelang op het verhoogde platform plaatst waar zij voor iedereen zichtbaar haar bevruchtende arbeid kan verrichten. Het is zelfgenoegzaamheid die weigert de meerderheid van een ander te erkennen en van deze zelfgenoegzaamheid staan linkse groeperingen helaas bol.

Ons handelen

Niemand zal verwachten dat de artistieke potenties der mensheid zich van de ene dag op de andere jubelend op onze toekomst zullen richten (op dezelfde concentrische wijze waarop zij eens voor de veraanschouwelijking van het christendom zorgdroegen). Dat is een proces dat zich niet op gang laat brengen door politieke stuurkunst alleen.

Wie echter inziet dat het streven naar een *leefbare* vormgeving van de wereld de bezieling van het kunstenaarschap nodig heeft, zal althans trachten de voorwaarden te scheppen waaronder deze kracht zich kan loswoelen.

Wij zijn op de verkeerde weg als wij voortgaan ons handelen af te stemmen op de escalerende idee van gelijkheid. Het behoeft geen betoog dat wij heel veel moeten doen om de kansen te verruimen van diegenen die door ontwikkelingsachterstanden van het milieu niet tot redelijke ontplooiing van hun vermogens kunnen komen. Maar dit handelen heeft nog niet zoveel te maken met het scheppen van gelijke kansen. Reëel gesproken zouden we daarvoor waarschijnlijk alle kinderen uit alle milieus tezamen moeten brengen om ze dezelfde opvoeding te geven; en dan nog zijn de opvoeders ongelijk.

We mogen per se niet verdoezelen dat de mensen hoogst ongelijk zijn, dat zij sterk van elkaar verschillen wat hun begaafdheden en temperamenten betreft en dat zij in elk geval te kort leven om in staat te zijn al hun (ongelijke) begaafdheden te ontplooien. Zij hebben vijftien tot twintig jaar nodig om één van hun begaafdheden – of het nu die van monteur of ingenieur, meubelmaker of violist is – te ontwikkelen en nog eens tien jaar van verdere scholing, oefening en ervaring om die begaafdheden te perfectioneren. De werkelijkheid kent slechts ongelijke, zeer eenzijdige, 'onvolledige' mensen die alleen dank zij het feit dat zij elkaar aanvullen een complexe maatschappij en beschaving kunnen opbouwen. Zowel de individuele als

de maatschappelijke problematiek van de mens brengt met zich mee dat zijn leven van begin tot eind een leerproces moet zijn. Het is een goed streven onze onvermijdelijke eenzijdigheid enigszins te willen bestrijden door ons open te stellen voor de inzichten en ervaringen van anderen, inzichten die wij onmogelijk op eigen gelegenheid kunnen verwerven.

Het is duidelijk dat wij op het meer praktische dan principiële terrein van onze bemoeiingen enerzijds dit leerproces moeten stimuleren en anderzijds op velerlei niveaus de voorzieningen moeten treffen en onderhouden die zich voor die taak lenen. Wij moeten er echter voor waken verwachtingen te scheppen die uitsluitend in de droom gehonoreerd kunnen worden.

Het reële gevolg van leven met afbrokkelende illusies is maar al te vaak verbittering, die zich manifesteert in allerlei varianten van vervreemding (waarvan de eerder genoemde opgeblazenheid er maar één is).

Pluriforme maatschappij

De beroemde Margeret Mead schreef eens: 'een ieder die de beschaving bestudeert, zal zich realiseren dat wij een hoge tol betalen voor onze heterogene, snel veranderende beschaving. Wij betalen in grote mate met misdaad en misdrijf, wij betalen met jeugdconflicten, wij betalen met een steeds toenemend aantal neurosen, wij betalen met het ontbreken van een bindende traditie, waardoor de ontwikkeling van de kunst op treurige wijze wordt gehandicapt.'

Na zo'n opsomming van uitgaven moeten wij, om niet ontmoedigd te raken, onze winstpunten zorgvuldig tellen. Als voornaamste onder deze winstpunten moet de mogelijkheid tot kiezen worden gerekend, de erkenning van vele toelaatbare manieren van leven, daar waar andere beschavingen slechts één manier erkennen. Bieden andere beschavingen slechts één bevredigende oplossing voor één bepaald type, hetzij voor een mysticus, een soldaat, een zakenman of een kunstenaar; een beschaving die vele normen erkent, biedt individuen van zeer uiteenlopend temperament, van verschillende aanleg en gevarieerde interessen de mogelijkheid tot bevredigende aanpassing.'

Dit is het kader waarbinnen wij handelen. Hoewel wij ons vanuit ons humanitaire dogma in bijzondere mate het lot van de sociaal achtergestelden aantrekken, is het beslist niet zo dat wij uitsluitend voor hen werken. Wij hangen niet meer, zoals voor de oorlog, een arbeideristische conceptie van de samenleving aan. Het gaat ons erom de ontwikkeling van een pluriforme maatschappij te bevorderen, waarin sociale verhoudingen heersen die beantwoorden aan *onze* normen van gerechtigheid. (Minder subjectief is dat niet te omschrijven.)

Dit streefdoel verbindt ons reeds met veel meer groepen dan alleen de arbeiders of de sociaal zwakken. In zo'n maatschappij moet een enigszins evenwichtige verhouding bestaan tussen hand- en hoofdarbeiders, boeren, technici, kleine zelfstandigen, intellectuelen, kunstenaars en ook de leiders van ondernemingen.

Er waren weinig aanwijzingen dat verwezenlijking van dat ideaal in onze 'welvaarts-', onze groei-economie mogelijk was. Het materialistische idee van werken, werken en zich opwerken, dat te veel mensen in zijn ban gevangen hield, liet weinig ruimte voor individuele ontplooiing.

Velen die deze hoofdteneur van de samenleving niet aanvaardden, zoals een deel van de jeugd, vluchtten in protestacties met gering rendement of in onmaatschappelijke subculturen. Het is mogelijk dat de schaarste-maatschappij, waarvan de eerste verschijnselen zich reeds hebben aangediend, gunstiger voorwaarden zal bieden voor de ontwikkeling van een beschaving waarvan de idee van gerechtigheid de grondslag is.

Op zo'n fundament zou zich een culturele differentiatie moeten voltrekken, waarbij aan elke subcultuur dezelfde eerbied, dezelfde steun, dezelfde rechten, dezelfde autonomie zou toekomen. De subcultuur zou dan niet opgevat moeten worden in huidige betekenis, waarin zij zich als vlucht uit de maatschappij manifesteert, maar als een integrerend onderdeel van de maatschappij als geheel. Zo'n cultuur zou heterogeen zijn voorzover de verschillende maatschappelijke groepen, verre van ertoe geprest te worden verschillen in levensvormen, belangstellingen, stijlopvattingen, etc. op te geven, juist in hun eigenheid zouden worden gesterkt. Dat zou een cultuur zijn waarin het beschaafd Nederlands niet meer een statusfunctie zou vervullen, maar gelijkwaardig zou zijn aan dialecten en streektaalen, waarin belangstelling voor sport niet lager zou worden aangeslagen dan belangstelling voor beeldende kunst of muziek, waarin niet iedere waarde in een geldbedrag zou worden uitgedrukt, waarin de minder begaafde, de minder ontwikkelde, de arbeider, de kunstenaar, de intellectueel, de ondernemer, ieder in vrijheid een passende ambiance zou vinden en zich daarin volwaardig uitleven, zonder zich achtergesteld te voelen. En als ook dit ontwikkelingsmodel een utopie mocht blijken te zijn, dan plaatst het streven ernaar ons tenminste niet voor de onmogelijkheid tijdig naar een realistische structuur te zwenken. Dit zijn idealen die nog niet in een fase van verwerkelijking verkeren. Toch verdienen ze onze aandacht, al zou het alleen zijn om in deze ondoorzichtige tijd mogelijke perspectieven te ontwarren.

De Buitenlandse Dienst onder vuur

Parlementsleden en diplomaten

Nederlandse diplomaten hebben een verrassend groot aantal problemen met Nederlandse parlementsleden gemeen. Dit komt misschien omdat zij beiden voortdurend 'politiek bedrijven', d.w.z. in een of andere vorm de belangen van de Nederlandse gemeenschap trachten te behartigen. Politiek interesseert iedereen. Men weet er zich nauw bij betrokken, heeft er gemakkelijk een oordeel over, en kijkt met een zekere achterdocht naar degenen, die daarvan hun beroep maken. Parlementslid en diplomaat wonen daarom in een glazen huisje. Voor het parlementslid is dit vanzelfsprekend, omdat zijn politiek bestaan afhangt van zijn bekendheid onder het kiezersvolk. Een diplomaat neemt door zijn grote zelfstandigheid en zijn veelvuldig optreden naar buiten als vertegenwoordiger van zijn land, een veel opvallender positie in dan andere ambtenaren van gelijke rang. Hij kan zich echter niet, zoals het parlementslid, zelf in het openbaar tegen kritiek verdedigen.

Parlementslid en diplomaat maken beiden de indruk veel tijd te verspillen met activiteiten buiten de kantooruren. Een parlementslid houdt talloze spreekbeurten, een diplomaat organiseert of bezoekt bijna dagelijks recepties en diners. Buitenstaanders beseffen niet altijd hoe essentieel deze activiteiten voor de betrokkenen zijn. Zij verwerven er bekendheid door, leren er mensen kennen, dragen er hun ideeën uit en luisteren er naar hetgeen onder 'het volk' c.q. onder de autoriteiten, politici, journalisten, zakenlieden, vakbondsleiders, etc. leeft.

Parlementslid en diplomaat moeten dikwijls het verwijt incasseren, dat zij van hun achterban (voor het parlementslid de kiezers; voor de diplomaat de moderne stromingen in zijn land) zijn vervreemd.

- Beiden omhullen zich - meestal ongewild - door een waas van geheimzinnigheid, over wat zij nu precies doen en wat zij allemaal weten.
- Beiden gaan eronder gebukt, dat zij eigenlijk nooit gereed zijn met hun werk, dat zij nooit zeker zijn van hun tijd, en dat zij gevaar lopen de slaaf te worden van hun kiezers, c.q. relaties, omdat zij die niet durven bruskeren; zij kunnen er nooit genoeg hebben!
- Beiden ervaren dikwijls, dat hun reputatie niet alleen afhangt van de wijze, waarop zij de belangrijke vraagstukken behandelen, maar soms evenzeer van de kleinste bijzaken, omdat deze laatste onevenredig veel stof kunnen doen opwaaien in de pers.

Door deze gemeenschappelijke ervaringen hebben parlementsleden en

diplomaten elkaar meestal goed kunnen begrijpen. Het is dan ook opmerkenswaard dat de kritiek, die de Nederlandse diplomatieke dienst sinds het optreden van het kabinet-Den Uyl, wellicht meer dan ooit tevoren, heeft ondervonden, ditmaal vooral van parlementsleden afkomstig was. Behalve op de 'vervreemding', richtte deze kritiek zich op de 'kwaliteit' en de 'loyaliteit' van de Nederlandse Buitenlandse Dienst.

Kwaliteit

Hoe goed werkt onze Buitenlandse Dienst? Er zijn voor de leiding van het Ministerie van Buitenlandse Zaken wel enige criteria waaraan de verrichtingen van deze dienst kunnen worden getoetst. Ik noem enkele voorbeelden:

- Voor de beoordeling van het werk van de zgn. multilaterale posten kan men zich aan het eind van elk jaar afvragen of zij erin zijn geslaagd een maximaal deel van het Nederlandse standpunt ten aanzien van de behandelde onderwerpen geaccepteerd te krijgen.
- Bij de zgn. bilaterale posten kan men een cijfer geven voor de politieke en economische rapportage en nagaan of de opdrachten tot het verrichten van de belangrijkste démarches met succes zijn vervuld.
- Men kan het bedrijfsleven vragen wat het aan de Ambassades heeft gehad bij het inwinnen van inlichtingen, bij het contact met de autoriteiten, bij het evalueren van de politieke en economische toestand, bij de deelneming aan aanbestedingen, enz.
- Men kan zich een idee vormen van de effectiviteit van de tussenkomst van de Ambassades bij de diverse vormen van ontwikkelingssamenwerking.
- De Nederlandse gemeenschappen in het buitenland kunnen hun oordeel geven over de diensten verlenende activiteiten van de posten op het gebied van paspoortverlening, het verlijden van notariële en andere acten, het geven van sociale en juridische bijstand, en het oplossen van de vele mogelijke persoonlijke problemen van de Nederlanders in dat land.
- Het is mogelijk na te gaan hoeveel activiteiten op cultureel gebied de posten hebben ontplooid, of zij de wetenschappelijke samenwerking met Nederland hebben bevorderd, of hun contacten met de pers goed waren en of de voorlichting over Nederland systematisch en doelmatig heeft plaatsgevonden.
- Men kan ook vaststellen of de verschillende Ambassades over een net van goede relaties beschikken, bij de regering, het ambtelijk apparaat, de leden van het parlement, de oppositie, het bedrijfsleven (inclusief de vakbonden), de pers, de onderwijswereld, de culturele wereld, de buitenlandse diplomaten, etc.

Toch is het duidelijk, dat het, in de oeverloze veelzijdigheid van het werk van een diplomaat en in een sfeer waar zovele factoren een rol spelen, niet eenvoudig is een rechtvaardig oordeel over de bereikte resultaten te vellen. Dat is monnikenwerk. Ik noem slechts één voorbeeld. Wiens verdienste was het, dat na de hardnekkige Nederlandse politiek in Europa wijlen President Pompidou zich, tijdens de Europese topconferentie van december 1969, de verklaring over het begin van de onderhandelingen over de toetreding van Engeland liet ontwringen en dat zes maanden later die onderhandelingen ook inderdaad begonnen? Zeker in hoge mate van de toenmalige Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken persoonlijk. Maar hoe evalueert men de bijdrage van de tientallen Nederlandse diplomaten en andere ambtenaren, die elk op hun gebied het hunne daartoe hebben bijgedragen?

Het onderhouden van betrekkingen met andere landen is een oneindig gecompliceerde bezigheid, en bij gebrek aan een jaarlijkse winst- en verliesrekening van de prestaties van de Buitenlandse Dienst, kunnen de Minister van Buitenlandse Zaken en de leden van de Staten Generaal slechts een globale indruk hebben over de werking van deze dienst. Toch is het, geloof ik, mogelijk de controle, zowel op de kwaliteit van de individuele ambtenaren van deze dienst, alsook op alle buitenlandse posten, op twee manieren te verbeteren, en wel door:

- a. de instelling van trainingscursussen voor ambtenaren (op alle niveaus), gericht op regelmatige herscholing en beoordeling van de individuele ambtenaren van de dienst;
- b. het ontwerpen van een systeem van verplichte jaarlijkse planning per post, waarbij zo concreet mogelijk de doeleinden worden geformuleerd, die elk der posten het komend jaar hoopt te bereiken, op alle gebieden van zijn activiteit. Aan het eind van het jaar – of reeds tussentijds – kan geanalyseerd worden of de plannen al dan niet zijn verwezenlijkt. Behalve de grotere controlemogelijkheid, heeft een dergelijke planning ook het voordeel dat de posten en het Ministerie zich prioriteiten stellen.

Loyaliteit

Er zijn de laatste tijd mensen geweest die de loyaliteit van tenminste een deel van de ambtenaren van de Buitenlandse Dienst tegenover de huidige regering in twijfel trekken. Zij bepleiten, dat elke regering voor de belangrijkste functies in het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Buitenlandse Dienst zijn eigen mensen zou moeten kunnen benoemen. Velen van mijn collega's voelden zich door deze kritiek diep gegriefd. De suggestie is echter niet geheel nieuw en het probleem van de loyaliteit lijkt inherent aan het vak van de diplomaat. Wijlen Ambassadeur Van Gulik citeerde eens uit een Arabisch werk uit de 12e eeuw:

'Omhang Uw Ambassadeur met gouden gewaden, begiftig hem rijkelijk met geld en juwelen, begiftig hem zo rijkelijk voorwaar, dat in zijn hart niets te wensen overblijft ... Want dat is het enige afdoende middel om te voorkomen, dat Uwe Majesteits Ambassadeur Hare belangen aan Hare vijanden verkoopt'.

Het probleem ziet er in de 20ste eeuw, althans voor Nederland, anders uit. Het is voor ons meer een gewetens- dan een loyaliteitsprobleem.

Toen ik twaalf jaar geleden trachtte voor een aantal Nederlandse universiteiten propaganda te maken voor de Buitenlandse Dienst, werd ik telkens weer geconfronteerd met de vraag: komt U nooit voor een gewetensconflict te staan, indien de regering U vraagt een standpunt te verdedigen dat U onjuist acht? Ik heb altijd geantwoord, dat vanzelfsprekend vooral de meer gevoelige geesten onder ons daar wel eens moeite mee hadden. Het bekendste voorbeeld hiervan is de Nieuw Guinea politiek, waarover misschien wel een meerderheid van de Buitenlandse Dienst een andere opvatting had dan de toenmalige Minister van Buitenlandse Zaken. Maar dat betekende niet dat wij daardoor in een loyaliteitsconflict terecht kwamen. Ik geloof niet dat iemand van ons de instructies van de bewindsman bewust saboteerde. De leden van de Buitenlandse Dienst hebben als goede advocaten voor het Nederlandse standpunt in het land van vestiging gepleit. Wij waren het erover eens, dat het apparaat niet kon werken, en wij onze plicht verzaakten, indien wij niet loyaal het beleid uitvoerden. Wie dat werkelijk niet met zijn geweten in overeenstemming kon brengen, diende ontslag te nemen of overplaatsing te vragen naar een post waar hij niet met dit onderdeel van het beleid werd geconfronteerd.

In alle functies bij overheid en bedrijfsleven waar men sterk betrokken is bij een beleid, waar men over mee moet denken en dit aan anderen moet trachten te 'verkopen', komt men voor momenten te staan, dat men het niet eens is met een bepaalde beleidslijn. In de collegiale en open sfeer die in de Buitenlandse Dienst en het Ministerie van Buitenlandse Zaken bestaat, heeft iedereen de gelegenheid zijn mening tegenover die van zijn superieuren te stellen. Is dit eenmaal gebeurd en is de beslissing over de gedragslijn genomen, dan geldt ook in de Nederlandse buitenlandse dienst het beginsel van het 'democratisch centralisme'. Dat vormt onderdeel van de training en is voor een gezonde dienst onvermijdelijk.

Zou men toch niet betere resultaten verkrijgen, indien elke nieuwe Minister werd geflankeerd door een aantal politieke vrienden, die hem hielpen zijn beleid te formuleren en uit te dragen, en die de belangrijkste posten bemanden? Als wij de garantie zouden hebben, dat deze speciale stoottroepen uitsluitend uit wonderkinderen zouden bestaan, zou het antwoord bevestigend kunnen luiden. Zo niet, dan zou de kwaliteit van de dienst ongetwijfeld sterk achteruitgaan. Immers, iemand die rechten heeft gestudeerd, maar nog geen praktijk als advocaat heeft opgedaan, zal het zelden met succes voor de rechter kunnen opnemen tegen een ervaren confrère. Hij zal vermoedelijk terstond gevangen worden in vormvoorschriften,

en er is veel kans, dat zijn toon en woordkeus de rechter irriteren. Dat zal zijn zaak geen goed doen. Het mag onrechtvaardig lijken, maar zo is de wereld.

Hetzelfde geldt in sterkere mate voor de diplomatieke dienst. De diplomatie is een vak dat vooral door ervaring wordt geleerd. Ik zou een nieuwe minister er niet van willen afhouden om, als een goed manager, de ambtenaren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en van de Buitenlandse Dienst in zijn geest 'te motiveren'. Ik zou zelfs niet willen stellen (ik weet dat ik mij op glad ijs begeef) dat een Minister onder alle omstandigheden bij de keuze van een Ambassadeur of andere naaste medewerkers, uitsluitend op vakbekwaamheid zou moeten letten en niet in bepaalde gevallen zou mogen laten meewegen dat iemand langs dezelfde politieke lijnen kan denken als hij. Maar afgaande op mijn bescheiden ervaring in de Buitenlandse Dienst, zou ik wel iedere bewindsman aanraden het criterium van de vakbekwaamheid voorop te zetten. In de jungle van de statensamenleving heeft hij meer aan een gids die misschien wat cynisch staat tegenover de uitvoerbaarheid van zijn ideeën, maar het terrein kent, dan aan een metgezel die overloopt van enthousiasme en goede wil, maar spoedig verstrikt raakt in de lianen en wegzinkt in het moeras.

Vervreemding

Het derde verwijt dat men de laatste tijd – meer dan vroeger – tot de Buitenlandse Dienst heeft gericht, is het gebrek aan kennis van de Nederlandse verhoudingen. Ofschoon ik niet geloof, dat het hiermee zo slecht is gesteld als sommige critici schijnen te geloven, is het gevaar dat zij gelijk hebben in Nederland groter dan in de meeste andere landen. De reden daarvan is, dat een ambtenaar van de Nederlandse Buitenlandse Dienst in het algemeen slechts eenmaal gedurende zijn loopbaan in Nederland te werk wordt gesteld. Reeds lang wordt dan ook door velen gepleit voor samensmelting van de Buitenlandse Dienst met een aantal Directies van het Ministerie. De overgrote meerderheid van de buitenlandse dienst hoopt van harte dat de zgn. 'geïntegreerde dienst' spoedig tot stand komt. De discussie over de wijze van uitvoering hiervan is nog steeds aan de gang. Door het trouw lezen van Nederlandse kranten, het luisteren naar de wereldomroep van Radio Nederland, het uithoren van de vele mensen uit Nederland, die de posten bezoeken, door correspondentie met familie en vrienden, door het goed benutten van het verlof in Nederland, zijn de meeste diplomaten er in geslaagd te blijven aanvoelen, wat er in Nederland op de verschillende gebieden omgaat. Toch is regelmatig plaatsing in Nederland noodzakelijk. Dit is echter niet zo gemakkelijk te bereiken als wij aanvankelijk hadden gedacht. In de vorm van overgangsmaatregelen is al het een en ander in deze richting tot stand gekomen. Ik geloof dat de herscholingscursussen, die ik boven noemde, ook de grondige kennis over Nederland kunnen helpen bevorderen.

De nieuwe generatie

Is het op den duur mogelijk een nieuwe generatie diplomaten te kweken, met dezelfde of grotere vakbekwaamheid dan de huidige, en tegelijk meer 'geëngageerd' en minder koel berekenend? En is het nodig jonge diplomaten bewust meer uit arbeidersgezinnen of uit de 'progressieve' milieus te recrutereren?

Wat de eerste vraag betreft, geloof ik dat iedere tijd zijn eigen soort diplomaten voortbrengt, en dat het in het diplomatenvak besloten ligt aanpassing te vinden bij een nieuwe omgeving en een nieuwe tijd. Het Nederlandse diplomatieke corps is daar duidelijk in mee gegaan. Er pleegt ook een stimulans in die richting van de Departementsleiding uit te gaan. Maar hoe gezond en noodzakelijk het ook is om voortdurend naar nieuwe wegen te zoeken, het is niet voor niets dat de diplomaten door de eeuwen heen zich van anderen hebben onderscheiden door een zekere extra voorzichtigheid en hoffelijkheid. Hun bruikbaarheid voor hun regering hing nu eenmaal – of zij dit leuk vonden of niet – mede af van hun persoonlijke relatie tot een grote verscheidenheid van personen in het land, waar zij waren geplaatst, en van hun bekwaamheid zich weinig vijanden te maken, waardoor de deuren voor hen open bleven. De woorden en daden van een diplomaat worden op een gouden schaalte gewogen. Er zijn op het ogenblik nog maar weinig volkeren, die geen overgevoeligheid aan de dag leggen bij de beoordeling van het gedrag van de buitenlanders op hun grondgebied, en in veel landen treft men stille krachten aan die een diplomaat het leven gemakkelijk onmogelijk kunnen maken, als hij teveel weerstanden wekt. Ik ben het persoonlijk wel eens met Prof. Tinbergen en anderen, dat het verbod van bemoeienis met 'andermans' zaken in de internationale politiek bezig is te verouderen, maar in de praktische politiek zal het nog wel enige tijd zo blijven dat elk 'engagement' zorgvuldig verpakt moet worden in een grote mate van voorzichtigheid en hoffelijkheid. Dit sluit niet uit dat een diplomaat zichzelf blijft en evenmin dat hij zijn mening verkondigt. De diplomatie immers, heeft iemand eens gezegd, is de kunst de onaangenaamste dingen op de vriendelijkste wijze te zeggen en te doen. De dingen worden dus wel *gezegd*.

En wat de recrutering betreft, deze moet zeker niet door de afkomst van de kandidaat worden beïnvloed, noch naar de ene zijde, noch naar de andere. Hoe groter het aantal jongeren dat zich voor de Buitenlandse Dienst aanmeldt, des te meer kans men heeft een goede dienst op te bouwen. Het is een geliefkoosde praktijk om het aantal adellijke titels onder de Nederlandse diplomaten te tellen. Het staat vast, dat vroeger degenen, die zich voor de Buitenlandse Dienst aanmeldden, voor een onevenredig deel uit bepaalde bevolkingsgroepen afkomstig waren. Maar sinds de tweede wereldoorlog is daarin een versnelde verandering opgetreden, die gelijke tred heeft gehouden met de democratisering, die zich ook in andere sectoren van onze maatschappij heeft voltrokken. In de lijst van jonge diploma-

ten kan men deze ontwikkeling duidelijk aflezen. Het zou echter tot achteruitgang van de dienst kunnen leiden, indien kandidaten met een adellijke titel uit de dienst zouden worden geweerd.

Indien de lezers van dit blad een bijdrage zouden willen leveren tot verdere vergroting van de selectiemogelijkheden en verbetering van de kwaliteit van de Buitenlandse Dienst, dan kunnen zij dat doen door een aantal oude fabels uit de wereld te helpen, en er hun omgeving op te wijzen,

- dat er al sinds vele jaren 'gelijke kansen' zijn te worden aangenomen, voor iedereen die zich tot de diplomatie aangetrokken voelt, en dat men geen eigen geld meer nodig heeft om in deze dienst te slagen;
- dat een diplomaat zich bepaald niet alleen met het conservatieve deel van zijn land van vestiging bezighoudt, maar met alle groepen die voor zijn werk van belang zijn en daarnaast ook met eigen vrienden;
- dat een diplomaat niet iemand is, die geen reëel werk te doen heeft, maar integendeel al op jonge leeftijd veel eigen verantwoordelijkheid krijgt; zijn activiteit strekt zich uit over een zeer veelzijdig terrein van politiek, economie, handelsbemiddeling, ontwikkelingssamenwerking, consulaire zaken, cultuur, persvoorlichting en onderhandeling in internationale organisaties.

Fascisme, mythe en werkelijkheid

Afgaande op hedendaags spraakgebruik kan men vrezen dat het 'Fascisme' weer in opmars is. Ook al heeft het dit jaar het veld geruimd in Portugal en Griekenland, het onderdrukt nog steeds Spanje, Chili en andere Zuid-amerikaanse landen, het beïnvloedt de Amerikaanse politiek in Zuidoost-Azië, het inspireert studenten en hoogleraren in de strijd om het universitaire welzijn, het doordrenkt films, televisieprogramma's en literatuur, en zelfs dreigt het sinds kort volgens sommige commentatoren de macht in het Verenigd Koninkrijk over te nemen.

De krachtterm 'fascisme' heeft ook in Nederland een niet gering consumentenbestand, tot zelfs in regeringskringen toe. Premier Den Uyl heeft zich, geschokt door het barbaarse optreden van de Chileense militairen, laten verleiden om het systeem in Chili als 'bruut fascisme' te bestempen.¹ Ook zijn minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoep meende 'fascistische trekken' te herkennen in het regime, dat op het ogenblik in Chili de lakens uitdeelt.² Gebruik van zo'n historische term veronderstelt inzicht in het fenomeen zelf; men dient in ieder geval te weten waarvoor men de ander uitscheldt. Maar het is juist het verwerven van inzicht in het fenomeen fascisme, dat in Nederland relatief gebrekkig aan zijn trekken is gekomen. Wel is op grote schaal de moordzucht van het Duitse nationaal-socialisme uit de doeken gedaan, maar daar is het dan ook grotendeels bij gebleven.

Ongrijpbare term?

Wie op zoek is naar een algemeen geldend criterium, dat voor eens en voor altijd vaststelt wat fascisme is, heeft zich geen eenvoudige taak gesteld. Het referentiekader dat de onderzoeker ten dienste staat is het Europa tussen 1915 en 1945, tussen het begin van de eerste en het einde van de tweede wereldoorlog. Hij moet uitgaan van de meningen en beelden, die in het heden over het fascisme bestaan en die ook worden gebruikt ter etikettering van sommige regimes of bepaald politiek gedrag van groepen of enkelingen, die zich politiek negatief onderscheiden van anderen. Want fascisme, door de bril van het heden gezien, is een verwerpelijk politiek systeem of gedrag, dat mensenrechten en menselijke waardigheid met voeten treedt, en dat zich op barbaarse en gewelddadige wijze ontdoet van alle normen die de mensheid zich gedurende haar geschiedenis heeft geprobeerd eigen te maken. De fascist is de absolute ontkenning van alle humaniteit, het fascisme is het absolute onmenselijke maatschappijstelsel. Een stap verder en de overtuiging is gevestigd, dat alles wat in-

humaan is, ook fascisme moet zijn. Bij deze visie gaat de realiteit van het verleden een beetje verloren. Hoe onmenselijk het fascisme in veler ogen ook mag zijn, niet ontkend kan worden dat miljoenen mensen eertijds hun hoop op dit fascisme hadden gevestigd, en dat sommige volken er zelfs niet voor hebben teruggedeinsd voor ditzelfde abjecte systeem een internationale oorlog te riskeren.

Achter het fascisme aan liep een rijkgeschakeerde menigte: kapitalisten, boeren, middenstand, kleinburgers, arbeiders en intellectuelen, ook al komt men deze groepen in de verschillende partijen in diverse mate tegen. Het fascisme heeft, in die landen die er zoals Nederland direct van te lijden hebben gehad door oorlog, bezetting en collaboratie, het gezicht gekregen van Hitler's Derde Rijk. Het Duitse nazisme heeft voornamelijk het oordeel bepaald, dat nu nog over het fascisme wordt gevelde: dictatoriaal, moordzuchtig, agressief, racistisch, a-sociaal, onmenselijk. Met nazi-maten wordt vandaag de dag gemeten teneinde vast te stellen of een regime, volk, partij of individu fascistisch is. Dit referentiekader, dat zich primair baseert op het nationaal-socialisme, is echter eenzijdig. Volgens dit kader kan een regime heel wat uithalen voordat het als fascistisch moet worden gebrandmerkt. Het beeld van het nationaal-socialisme heeft er ook voor gezorgd, dat toeschouwers van toch niet gering intellectueel formaat tot de conclusie kwamen dat fascisme en communisme in de praktijk onderling niet verschilden, dat beide systemen met dezelfde minachting voor menselijke waarden en met dezelfde barbaarse middelen als deportatie, concentratiekampen, foltering, moord en oorlog eigen machtsvoordeel en ideologisch heil nastreefden. Waarin weken tenslotte Hitler-Duitsland en de Sovjetunie van Josef Stalin van elkaar af? Beide leiders hadden absolute dictatoriale macht en bevorderden een persoonscultus waar men misselijk van werd, beiden roeiden systematisch hun vermeende tegenstanders uit, waarvan het aantal vele miljoenen beliep, beiden tolereerden niet alleen een fervent antisemitisme, maar moedigden het ook aan; beiden zwoeren bij de staat als enig zaligmakend absolutum in het menselijk bestaan, beiden stond een eschatologisch wereldbeeld voor ogen, de een in de vorm van een klassenloze maatschappij, de ander in een duizendjarig 'volks' rijk. Andere toeschouwers, die weigerden het Duitsland van Hitler en de Sovjetunie van Stalin onder dezelfde noemer van het totalitarisme onder te brengen, zochten een uitweg door te stellen dat Stalin ook een fascist was (het pleit overigens voor het communisme dat niemand ooit op de gedachte is gekomen om Hitler een communist te noemen).

Maar het fascisme viel niet samen met Adolf Hitler, en communisme was niet een synoniem voor de persoon en het regime van Josef Stalin. Beide regimes geven alleen in extremis aan, waartoe het in de praktijk brengen van de ideologieën die zij heetten aan te hangen, kon leiden (ook zogeheten parlementaire democratieën hebben fraaie staaltjes van intern wanbeheer laten zien, hoewel dat doorgaans minder bloed kostte). Het merkwaardige is nu dat dit wat betreft Stalin inderdaad is geaccepteerd, maar dat het beeld

van het fascisme althans in Nederland nog steeds door Hitler's Duitsland wordt bepaald. Hier is sprake van een versterde conceptie. Het fascisme kende evenals het communisme en trouwens ook het liberalisme van de parlementaire democratie gradaties en nuances, die het minder eenvoudig maken om vast te stellen, of fascisme links of rechts, revolutionair of contra-revolutionair, socialistisch of reactionair was.

Theorieën

De term 'fascisme' is in zekere zin vogelvrij. Niet omdat het aan interpretaties of definities zou ontbreken, het tegendeel is waar, maar omdat het tot op heden ondoenlijk is gebleken dit wijdverbreide Europese politieke verschijnsel afdoende in een algemeen geldende uitspraak te vangen. Dit hoeft geen verbazing te wekken. Wie aan de hand van vroegere en huidige uitingsvormen van socialisme en liberalisme een sluitende definitie of theorie over die twee zou willen opstellen raakt eveneens in grote moeilijkheden: Mao is Brezjnev niet, en de Nederlandse VVD is geen Duitse FDP, om maar eens iets te noemen. Daarbij komt nog dat de geschiedenis informatie kan verstrekken over meer dan een eeuw socialisme en liberalisme, terwijl opkomst, ontwikkeling en ondergang van het fascisme een drama is geweest, dat zich in enkele decennia afspeelde.

Een gevaar schuilt in de monocausale verklaring van het fascisme. Een aantal factoren worden vaak afzonderlijk als kenmerkend ten tonele gevoerd. Het absolute dictatoriale leiderschap van een beweging of staat is zo'n factor. Maar een charismatisch leiderschap met dictatoriale bevoegdheden vindt men ook bij een Lenin, een Tito of een Nasser, terwijl de twee meest succesvolle fascistische dictatoren, Mussolini en Hitler, hun onaantastbare positie niet voetstoots verworven. Een andere factor is de massapartij; geen fascisme is mogelijk zonder massapartij. Maar een massapartij was bepaald niet het monopolie van de fascisten in die dagen, en sommige fascistische bewegingen zijn ondanks alle pogingen minuscuul klein gebleven.

Een derde monocausale factor is het corporatisme. Er is maar één fascistisch regime geweest dat heeft getracht in de praktijk naar de corporatieve staat te streven, namelijk het Italië van Mussolini. Maar zijn politieke bewonderaar in Duitsland had voor dit experiment geen goed woord over, terwijl Mussolini's voorbeeld wel werd gevolgd door reactionair geregeerde staten als Oostenrijk en Portugal.

Nog een factor, die volgens sommigen aanwezig moet zijn wil men van fascisme kunnen spreken, is racisme, in beperkter zin het antisemitisme. Hierboven is al gesproken over een op Nazi-Duitsland afgestemd beeld van het fascisme, en de afschrikwekkendheid van dit beeld wordt in hoge mate bepaald door de gruwelijke wijze waarop de nazi's de politiek in dienst hebben gesteld van het rabiate antisemitisme van hun leider. Maar

ook wat het antisemitisme betreft bestaan nuances en verschillen. In het fascistische Hongarije van Gyula Gömbös werden anti-joodse maatregelen wat verzacht omdat de regering meende in de hopeloze economische situatie waarin Hongarije in de jaren dertig verkeerde, het joodse kapitaal niet te kunnen missen. In Italië waar het regime als enige gerechtigd was fascisme met een hoofdletter te schrijven, heeft de regering pas laat en zeer aarzelend het antisemitisme als politieke factor aanvaard. Ook hier is de bewijsvoering tweërlei. De fascisten waren, en zijn, bepaald niet de enigen die antisemitisme in hun vaandel hadden geschreven, en aan de andere kant bestonden er fascistische partijen zoals de Falange Espanola, die van het antisemitisme geen enkel punt maakten.

Wat geldt voor dit soort factoren, zonder welke er van fascisme geen sprake zou kunnen zijn, gaat ook op voor de meest beluisterde theorieën over het fascisme. De liberale stelling dat het fascisme het gevolg, zo niet de uiting was van een algemene culturele Europese inzinking is onhoudbaar. Ten eerste omdat deze theorie de historische ontwikkeling abstraheert tot een organisch gebeuren, waarin ziekte en gezondheid elkaar kunnen afwisselen. Ten tweede omdat deze theorie impliceert, en dat kan toch moeilijk worden volgehouden, dat het geweld en de destructie van de Tweede Wereldoorlog Europa er weer moreel bovenop heeft geholpen. Dit wilde overigens niet zeggen dat zich onder de Italiaanse fascistten geen antisemieten bevonden. Mussolini zelf kreeg al in 1919 de ingeving dat Westeuropese kapitalistische en Oosteuropese proletarische joden bezig waren van Rusland een economische chaos te maken.

Dit complot zag er als volgt uit: de proletarische joden van de revolutie zorgden ervoor dat Rusland economisch tot op het been werd uitgemergerd, waarmee zij voor de joodse bankiers in New York de weg vrijmaakten om in dit braakliggende Rusland enige goede zaken te doen. De Russische revolutie, zo meende Mussolini, was niets anders dan een poets, die de Zionisten bezig waren het christendom te bakken.³

De gangbare, marxistische leninistische theorie is dat het fascisme de ontaarde dictatuur van het monopolie kapitalisme is⁴, een stelling die de oude theorie, die het fascisme zag als de laatste stuiptrekking van het kapitalisme, intussen heeft vervangen. Deze theorie is, zelfs wanneer men haar alleen economisch zou duiden, onvolledig. Het is waar dat zowel Hitler als Mussolini vóór hun machtsovername belangrijke sommen gelds hebben getoucheerd voor hun politieke acties, sommen die uit de kluisen van een aantal grote bedrijven kwamen. Maar na de machtsovername deinsde Hitler er niet voor terug industriële belangen op te offeren zodra die belangen strijdig bleken met zijn politiek, en in Italië bleef de voornaamste werkgeversorganisatie, de Confederazione dell' Industria, op gespannen voet staan met het fascistische bewind. Bovendien bestonden er elders fascistische bewegingen, zoals het Roemeense Legioen van de Aartsengel Michael, de Hongaarse Pijlkruispartij, de Spaanse Falange, en trouwens ook

de Strassergroep binnen de Duitse NSDAP, die de nadruk legden op het antikapitalistische karakter van hun streven.

Ideologie

Monocausale verklaringen en alomvattende theorieën schieten tekort wanneer het erom gaat vast te stellen wat fascisme is. Men zal zich dus bij het zoeken naar een eventuele gemeenschappelijke noemer bescheidener op moeten stellen, en elke keer moeten controleren of datgene wat als typisch fascistisch wordt beschouwd, ook niet voorkomt bij partijen van een ander politiek kaliber. Daarbij moeten een aantal voorwaarden in het oog worden gehouden. Van alle fascistische bewegingen die Europa sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog rijk is geweest, zijn er maar drie in geslaagd op eigen kracht zich van de staatsmacht meester te maken: de Partito Nazionale Fascista van Benito Mussolini, de Nationaal Socialistische Duitse Arbeider Partei van Adolf Hitler, en de Hongaarse Szeged-beweging van Gyula Gömbös. De rest bleef steken in de oppositie of kwam later dank zij de hulp van de Duitse nazis aan de macht. Een aanzienlijk aantal van die bewegingen (bijvoorbeeld de Spaanse Falange, de Britse Union of Fascists, de diverse Franse partijen) bleef klein, en sommige ervan konden zelfs regelrecht van imitatie worden beschuldigd (de Nederlandse NSB, de Noorse partij van Quisling). Omdat de politieke carrière van al die partijen verschillend is geweest, moet ook een keuze uit het materiaal worden gemaakt. Het politieke succes zou moeten gelden als leidraad voor selectie, evenals de mate van originaliteit en autonome ontwikkeling.

Een belangrijke vraag naar het wezen van het fascisme zou kunnen zijn, wat het eigenlijk wilde. Had het of had het niet duidelijke denkbeelden die als leidraad golden voor de politieke handelingen van alle fascistische partijen? Beschikte het Europese fascisme over een ideologie, zoals bijvoorbeeld het socialisme over een ideologie beschikte?

Het antwoord op die vraag is positief, maar niettemin teleurstellend: het fascisme beschikte niet over een, maar over een aantal, zeer van figuren en nationaliteit afhankelijke ideologieën, die onderling aanzienlijk verschilden wat betreft samenhang en logica. Men krijgt sterk de indruk dat op een belangrijke uitzondering na de fascistische partijen zich pas om een politieke theorie zijn gaan bekommeren, toen zij zich in de praktijk al hadden gemanifesteerd. Eigenlijk is het woord 'ideologie' hier ook onjuist, als men tenminste daaronder een politiek-maatschappelijke theorie wil verstaan, die de politieke praktijk in dienst wil stellen van een in de toekomst geprojecteerd maatschappijbeeld.

Mussolini, om met hem te beginnen, had zijn becomment van ideologieën. Hij had er tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog te veel mee te maken gehad. Hij was hoofdredacteur van het socialistische dagblad 'Avanti!' geweest en hij had in 1911 in de socialistische partij (PSI) een

ideologische noot meegeblazen om een aantal 'bourgeois-socialisten' uit de partij te werken. Hij had bovendien tot de agressieve jonge vleugel van de partij behoord, die dank zij het intellectuele gehalte van haar leden (o.a. Antonio Gramsci en Palmiro Togliatti) van de marxistische leer permanente discussiestof maakte.⁵

Zijn eigen uitstoting uit de PSI was het gevolg geweest van een ideologisch treffen tussen hem en de partijleiding. Inzet tot de twist was de vraag, of de Italiaanse socialisten zich al dan niet moesten uitspreken voor de Eerste Wereldoorlog, die toen al woedde en die ook dreigde het neutrale Italië mee te slepen. Mussolini pleitte in een artikel voor deelneming aan de oorlog omdat hij meende dat interventie van Italië de kansen op een revolutionaire situatie in het land zelf belangrijk dichterbij zou brengen. Hij verweet in feite de PSI een kloof te hebben geschapen tussen theorie en praktijk: in theorie riep de partij al jaren om de proletarische revolutie, maar in de praktijk ging zij voor elke situatie opzij die die revolutie dichterbij kon brengen. Dit was volgens Mussolini hypocrisie en met een dreigend 'daar zullen jullie me voor betalen' verliet hij de partij na als hoofdredacteur te zijn ontslagen.

Daarna heeft Mussolini zich alleen nog maar anti-ideologisch opgesteld, deels uit wraak tegen de partij die hem op straat had gezet en omdat hij ervan overtuigd was geraakt dat politieke theorie voor de bestaande politieke partijen een excuus betekende om niet tot politieke daden te hoeven overgaan; deels omdat een ideologie een belemmering kon betekenen voor hen, die wel politiek wilden handelen. Al in november 1918 riep hij op tot de vorming van de 'anti-partij', een 'fascistische organisatie, die niets gemeen zal hebben met de "geloven", de "dogma's", de mentaliteit en de vooroordelen van de oude partijen...'⁶

Dat betekende niet dat de Italiaanse fascistten er geen programma's op nahielden, maar die programma's waren alleen voor de kiezers bestemd en moesten de beweging niet belemmeren in haar activiteiten. In het licht van deze keuze voor anti-ideologisme, of zo men wil politiek opportunisme wordt het ook begrijpelijker, dat Mussolini in een paar maanden tijd van anti-imperialist tot imperialist, en in een paar jaar van republikein tot monarchist en van anti-clericaal tot beschermer van de kerk kon worden. Het fascisme moest zich niet vastleggen op ideologieën en dogma's, maar zich disponibel houden voor alles. 'Want, zo meende Mussolini, de geschiedenis evenals het leven is niet rechtlijnig, zij is niet eentonig of eenkleurig; zij is afwisselend, oneindig complex. Zij vermengt de meest uiteenlopende elementen: de glorie en de verguizing, de intense hoop en de bittere teleurstelling, de droom die verleidt en de ijzige werkelijkheid. Het gaat er dan ook alleen maar om haar tekenen en de diepere betekenis van haar gebeurtenissen te begrijpen en voort te blijven marcheren, ook wanneer de helft van wat men dacht te bereiken achter de horizon verdwijnt. Daarom op mars, met de geest en de spieren gespannen op weg naar de toekomst die van ons zal zijn.'⁷ Het is duidelijk dat degene die deze

woorden schreef, een ideologie had gemaakt van zijn anti-ideologie. Als menselijke geschiedenis een chaos blijkt te zijn, is ideologisch, laat staan utopisch denken niet meer op zijn plaats; dan gaat het niet meer om de politieke richting, maar om de politieke beweging zelf. De kracht van de menselijke wil was de fascistische meer waard dan de bezonnenheid van de menselijke geest. Een tomeloos en onberekenbaar activisme, een loutere politiek van de daad, gemengd met en gestimuleerd door de loopgraven-endeugden van de Eerste Wereldoorlog, maakte het fascisme tot een uniek verschijnsel in de na-oorlogse Italiaanse politiek. Het fascisme zei orde te willen scheppen in de chaos, maar het deed dat uitsluitend met chaotische middelen. Het bekende voor het proletariaat te zijn, maar sloeg op dit zelfde proletariaat in met knuppels, omdat het tegen de proletarische partij was. Het was tegen het kapitalisme, maar vierde de kapitalisten als de werkelijke producenten van het land, het was elitair, maar deed voortdurend een beroep op de massa. Ook Maurice Bardèche, een zich fascistisch noemende auteur, die in 1961 het werkje 'Qu'est-ce-que, le fascisme?' liet verschijnen, wijdt uit over de onvoorspelbaarheid van de geschiedenis⁸, en verbindt daaraan het fascisme als heldhaftige keuze voor het ongewisse, voor het menselijk bestaan als avontuur. 'Het fascisme is geen doctrine: het is een duistere en zeer oude wilskracht die geschreven staat in ons bloed, in onze ziel.'⁹ Voluntarisme en activisme maakten van Mussolini en zijn aanhang van gedemobiliseerde soldaten en daadkrachtige studenten een groep avonturiers, die met georganiseerd para-militarisme en gewelddadige middelen invloed probeerden uit te oefenen op de bestaande politieke realiteit. Voor hen was fascisme geen politiek, maar een levensstijl. Pas de enorme groei van de beweging heeft aan de politieke vrijblijvendheid een einde gemaakt.

Adolf Hitler had weliswaar geen socialistisch verleden maar hij haatte het marxisme er niet minder om. Hij had anders dan Mussolini, een sluitende ideologie waarin het politieke handelen in dienst werd gesteld van het door hem ontworpen maatschappelijke toekomstbeeld van de 'volkse' staat. Het racisme was de spil waar in Hitler's denken alles om draaide, en waar hij graag de logica voor opzette. Aan de ene kant meende hij dat 'verloren bloedreinheid het innerlijk geluk voor *altijd* vernietigt, de mens voor *eeuwig* neerdrukt'¹⁰, aan de andere kant bleef hij zijn leven lang timmeren aan een raszuivere staat, gebaseerd op een volk dat naar zijn eigen zienswijze al lang niet meer kon bogen op zuiver bloed.

Maar ondanks dit soort inconsequenties is 'Mein Kampf' de politieke geloofsbelijdenis van een man, die ervoor zorgde dat de kloof tussen zijn politieke ideologie en zijn politieke handelen zo nauw mogelijk bleef.

Die 'volkse staat' had als hoogste doel 'de zorg om het behoud van die oer-raselementen, die als cultuurscheppend de schoonheid en waarden van een hoger mensdom teweegbrengen'¹¹.

Maar ook Hitler ontleende aan zijn toekomstig ideaal geen onafwendbare

loop van de geschiedenis, zoals bijvoorbeeld de dogmatische marxisten dat deden. Elk ogenblik immers dreigde een ras door minderwaardige inteelt te degenereren of zelfs geheel verloren te gaan. Integendeel, de geschiedenis was volgens hem in gebreke gebleven door datgene te verhullen waar het eigenlijk om ging: de strijd om de raszuiverheid van uitverkoren volkeren. Geschiedenis, zo meende Hitler, was de leermeester van de toekomst en van het politieke heden, voorzover men haar op de juiste wijze interpreteerde.¹² Die interpretatie kwam neer op de erkenning dat de menselijke historie een permanente strijd was, een strijd tussen goed en kwaad, tussen edele en minderwaardige rassen. Hij, dat sprak vanzelf, was zo gelukkig geweest deze essentie van de menselijke historie bijtijds te onderkennen.

Het is niet nodig om verder nog diep in te gaan op de ideologische achtergrond van de diverse andere partijen; met de twee bovenstaande voorbeelden is al duidelijk dat er van een gemeenschappelijke ideologie geen sprake was. De beweegredenen die sommige fascistische leiders opgaven ter verklaring van hun activiteiten bieden niet de minste houvast. Codreanu bijvoorbeeld beweerde niet eens te kunnen zeggen hoe hij in de strijd was beland die hij voerde: 'Misschien overkwam het mij als de man, die met zijn zorgen, plannen en gedachten over straat wandelt en plotseling ziet, hoe vlammen uit een huis slaan, en die meteen zijn jas uittrekt en de door de vlammen bedreigde mensen tehulp snelt'.¹³

Bij een dergelijke impulsieve daadkracht zoekt men vruchteloos naar een weldoordacht, stelselmatig politiek denken, dat algemene geldigheid zou bezitten. Een betere wijze om algemeen geldende factoren van het fascisme op te sporen is de houding te onderzoeken die het aannam in de politieke realiteit.

Elite en volk

De fascisten wilden het maatschappelijk stelsel veranderen, ook wanneer dat maatschappelijk stelsel daar niet om bleek te vragen. De fascisten vertegenwoordigden volgens zichzelf de nieuwe Europese orde of de nieuwe Europese mens, al naargelang de nationale behoefte. Dat maakte hen, nog steeds volgens eigen inzicht, tot revolutionairen. Het maakte hen tevens elitair. Alle fascistische partijen, de een meer dan de ander, kenmerkten zich door een rusteloze elitevorming, als ontkenning van het idee van de principiële menselijke gelijkheid. Het geloof in de menselijke ongelijkheid betekende in politieke zin op de eerste plaats dat de fascisten gezworen vijanden waren van de liberale staat van die dagen. De parlementaire democratie, hoe gebrekkig in sommige landen ook in de praktijk gebracht, was in de ogen van de fascisten een poging om de orde der dingen, het eeuwige verschil tussen sterk en zwak, tussen hoogwaardig en minderwaardig, in het geding te brengen. Met name het in die dagen geïntrodu-

ceerde algemene kiesrecht was volgens de fascisten het startsein voor een absolute degeneratie van het politieke leven. In die mening verkeerden zij niet alleen. In het boek van Ortega y Gasset, 'De opstand der horden', komt dezelfde angst tot uiting voor totale nivellering van culturele en politieke waarden, de vrees dat het voor de creatieve individu onmogelijk wordt zich nog te laten horen of te onderscheiden, platgedrukt als hij dreigde te worden door de grijze middelmaat van een apathische en grauwe massamenning. Alleen degenen die zich op 'natuurlijke' wijze uitselcteerden op grond van speciale begaafdheden hadden recht op cultureel en politiek leiderschap en moesten de taak krijgen de massa in toom te houden.

Dit wantrouwen in de politieke massamens en het streven om hem in banen te leiden klinkt ook nog door bij Bardèche: 'Het fascisme heeft geen vertrouwen in het volk..., het houdt van het volk, maar het stelt er geen vertrouwen in, het houdt van het volk en beschermt het ook, maar het laat het niet zijn gang gaan.'¹⁴ Voor zover de massa politieke mondigheid had gekregen, moest die haar weer worden ontnomen, en alleen aan diegenen worden toevertrouwd, die hadden bewezen over werkelijke politieke talenten te beschikken.

De reactionaire partijen, die dezelfde mening waren toegedaan, lieten het hierbij, en tekenden daarmee hun politieke testament. Hun groep van adellijken, grootgrondbezitters en andere improductieve welgestelden werd relatief reeds kleiner, en hun minachtende houding ten aanzien van het electoraat zorgde ervoor dat hun partijen geen hoge ogen gooiden bij de verkiezingen.

De fascisten hadden echter een tweeledige benadering van de massa. Aan de ene kant moest de massa haar plaats weten, ondergeschikt aan de elite die boven haar was gesteld, aan de andere kant moesten de verborgen krachten van die massa worden gebruikt voor de vorming van de nieuwe natie of de nieuwe staat. Onder geleide van de nieuwe fascistische elite moest dezelfde massa van afzonderlijke individuen zich aaneen laten smeden tot een hechte natie, zodat iedere individu ook voelde deel te nemen aan en kracht te kunnen putten uit dit grote, mystieke geheel waartoe hij ging behoren. Waar zij naar streefden was een politieke mobilisatie van de massa voor a-politieke, zo niet religieuze doeleinden, waarvan de verwezenlijking die zelfde massa politiek monddood zou maken. Met name Adolf Hitler, die zijn machtsstreven in dienst stelde van de vorming van de 'volkse' staat heeft hele hoofdstukken van 'Mein Kampf' gewijd aan dit visioen van een uitverkoren volk, waarvan de exclusiviteit juist stak in de volstreckte harmonie, en dat als een volmaakt organisme zou ageren en reageren op zijn omgeving. Politiek maakte plaats voor biologie, of werd althans in biologische termen uitgelegd, en in de biologie van het vulgaire Darwinisme gold onveranderd het recht van de sterkste. Alleen via de staatsmacht kon dit organisme van de 'volkse' staat tot leven worden gebracht.¹⁵

Ook Mussolini, hoewel op dit punt theoretisch minder beslagen ten ijs dan

zijn Duitse evenknie, heeft geprobeerd het Italiaanse volk de weg te wijzen naar een werkelijke natie, bezeten van militaire deugden als moed, opoffering, trouw en fysieke hardheid, maar zijn pogingen in die richting waren beduidend bescheidener en steeds begeleid door een diepe scepsis. Voor de Italianen gold na de Eerste Wereldoorlog nog steeds de opmerking, die Mazzini maakte bij de eenwording van Italië: Italië is nu verenigd, nu de Italianen nog.

In Midden-Europa, waar het fascisme vooral bloeide in Hongarije en Roemenië, viel de nadruk zowel op de individu als op de natie waartoe hij behoorde. Corneliu Codreanu leidde met kadaverdiscipline zijn Legioen van de aartsengel Michael in de hoop dat uit een dergelijke nietsontziende tucht de nieuwe Roemeen zou groeien, die vervolgens het volk tot voorbeeld kon strekken: 'Uit deze ijzeren zelfopvoeding van de legionairs zal stralend de nieuwe mens ontstaan, zal de heldenmens worden geboren... Alles wat zich onze geest aan absolute schoonheid kan voorstellen, alles wat ons ras aan trots, aan verhevenheid, aan rechtschapenheid, aan kracht, aan schrandereid, reinheid, vlijt en heldendom in staat is op te brengen, dat moet voortkomen uit de ijzeren school en tucht van de legionairs'.¹⁶

Voor Codreanu en voor de Hongaar Ferenc Szalasy, wiens filosofische tractaten over het 'Hongarisme' in feite dezelfde stof behandelen gold hetzelfde als voor de fascistische bewegingen in West-Europa: de gehate liberale staat met zijn partijpolitiek, zijn verdeeldheid en afgeleefde eliten diende plaats te maken voor de natie, die door zijn eendrachtig streven naar samensmelting van individu en staat geen politiek meer van node had.

Marxisme

In dit opzicht presenteerde het fascisme zich ook als een substituut voor het marxisme, dat eveneens naar een gedepolitiseerde maatschappij streefde, waarin de klassen opgehouden hadden elkaar te bestrijden, eenvoudig omdat er geen klassen meer bestonden. Maar van de economische krachten, die volgens het marxisme dit proces moesten bepalen, vindt men bij het fascisme weinig of niets terug. Economie heeft voor de fascistten nooit veel betekend, hun revolutie was een culturele. Waar de marxisten dan ook de nadruk legden op de klassenstrijd als verheving van de economische tegenstellingen, was voor de fascistten klassenverzoening het voorname doel, door Mussolini nagestreefd met het corporatisme, door Hitler met de economie in dienst van de 'volksgemeenschap'. Beiden hadden er dan ook geen bezwaar tegen het kapitalisme intact te laten, voorzover het de verwezenlijking van hun fascistische idealen niet in de weg stond. Er waren nog een paar andere belangrijke verschillen tussen marxisme en fascisme, die bijdroegen tot de wederzijdse haat. Het marxisme streefde in principe naar menselijke gelijkheid, terwijl het fascisme de permanente

ongelijkheid van de mensen in zijn vaandel had geschreven. Het marxisme was sterk internationaal georiënteerd en ijverde voortdurend voor internationale organisatie, het fascisme zwoer bij het anti-liberale en agressieve nationalisme van de laat 19e eeuw. Juist het bejubelen van de eigen natie belemmerde het ontstaan van een fascistische internationale, en de samenwerking tussen fascistische bewegingen en regimes kwam dan ook alleen tot stand op persoonlijke basis van bewondering of angst, niet op basis van internationale solidariteit.

Nationalisme was voor de fascistten wijn en brood tegelijk, of, zoals een Spaanse fascist het uitdrukte: 'Beter een natie van imbecielen dan internationaal verstand'.¹⁷

Het marxisme heette te ijveren voor de bewustwording van het proletariaat; diezelfde bewustwording werd door de fascistten met kracht bestreden. Al deze verschillen maakten, dat zelfs voor fascistische leiders als Jose Antonio Primo de Rivera, die evenals de marxisten het kapitalisme ten val wilden brengen, er geen basis voor samenwerking bestond: 'Als de socialistische revolutie niets anders was dan de schepping van een nieuwe economische orde zouden wij niet bang zijn. Maar de waarheid is dat de socialistische revolutie iets is dat veel dieper gaat. Het is de triomf van de materialistische zin van het leven en van de geschiedenis. Het is de geweldadige vervanging van religie door anti-religie, de substitutie van het vaderland door een gesloten en haatdragende klasse, groepsvorming van mensen in klassen en niet groepsvorming van mensen van alle klassen in de schoot van een voor ieder gemeenschappelijk vaderland, de vervanging van de individuele vrijheid door de onderwerping aan een ijzeren staat...'¹⁸ Niettemin hebben de fascistten van de politieke methoden van het socialisme dankbaar gebruik gemaakt; iemand als Hitler gaf toe veel van de communisten te hebben geleerd.¹⁹ De strak georganiseerde partij, de lokale cellen, de propagandatechniek (zelfs de kleur rood hadden de nazis van de socialisten overgenomen) en de knokploegen, dit alles was zowel bij de communistische partijen als bij fascistten te vinden.

Vraagtekens

Er kan nog worden gewezen op een paar andere facetten, waardoor het fascisme zich kenmerkte. Het manifesteerde zich overal als een civiele aangelegenheid, en niet als een militaire. Wel waren lieden als Szalasy en Codreanu ex-beroepsmilitairen, raakten figuren als Mussolini en Hitler niet uitgepraat over hun militaire prestaties, was de toeloop van ex-militairen in de beginperiode relatief groot en had het fascisme speciale bewondering voor typisch soldateske deugden. Maar het terrein waar het fascisme zich het beste thuisvoelde was de straat, een plaats waar een leger zich om disciplinaire redenen moeilijk kon vertonen.

Het fascisme was de mobilisatie van de angst en onzekerheid die onder de

burgerij leefden. Om die mobilisatie waar te maken was spontaneïteit, enthousiasme en exaltatie nodig. Dit is wellicht een verklaring voor het feit dat alle fascistische leiders van weleer relatief jong waren. Mussolini was 39 jaar toen hij in 1922 de mars op Rome organiseerde, Hitler 34 jaar tijdens de mislukte putsch in München, Codreanu 28 jaar toen hij in 1927 het Legioen van de Aartsengel Michael oprichtte, Jose Antonio 30 jaar toen hij in 1933 'jefe' werd van de Falange Espanola, Ferenc Szalasy 38 jaar bij de oprichting van zijn Pijlkruispartij in 1935.

Een aantal kwesties zijn hier verder onbehandeld gebleven, zoals de vraag naar de overgang van maatschappelijke anti-beweging naar politieke partij. De stelling dat succes de grootste vijand van het Fascisme is,²⁰ m.a.w. dat de politieke carrière van de verschillende bewegingen hun aanvankelijke puritanisme ernstig heeft aangetast, zou hierbij in overweging moeten worden genomen. Dan is er de verhouding tussen leider en ahang. Alle leiders van fascistische bewegingen hebben al dan niet met succes gehamerd op eigen onfeilbaarheid en onvoorwaardelijke autoriteit; in de meest succesvolle partijen (Italië, Duitsland, Hongarije en Roemenië) hebben zij die ook gekregen, maar dit wordt o.a. door een fascistische theoreticus als Bardèche als schadelijk gezien voor het fascisme zelf. Vervolgens zou moeten worden verduidelijkt welke vleugels en stromingen er binnen de afzonderlijke bewegingen werkzaam zijn geweest. Vooral de grote partijen hebben botsingen te zien gegeven tussen gematigd en radicaal fascisme, legalistisch en revolutionair fascisme, tussen lauw en heet fascisme.

Dan is er nog de kwestie van de dictatuur. In de ogen van fascisten was een fascistisch regime geen dictatuur. Dictatuur betekende volgens Codreanu de ongelimiteerde en willekeurige macht van een man, die met geweld zijn wil aan de anderen opdrong. Maar wanneer een leider door miljoenen op handen werd gedragen, wanneer 'tussen de wil van de leider en de wil van het volk de meest volkomen overeenstemming heerst'²¹, dan was er geen sprake van dictatuur. (In dit verband wordt het verschil tussen de huidige militaire dictaturen en de fascistische regimes wat duidelijker; in de International Herald Tribune van 30 mei jl. sprak een Griek er zijn zorg over uit, dat het toen zittende generaalsregime op geen enkele steun van de burgerbevolking kan rekenen.)

Deze lijst van vragen kan nog worden aangevuld, maar wellicht heeft het voorafgaande toch enigszins duidelijk kunnen maken waar het om gaat: het fascisme is niet milder of humaner, maar complexer dan men denkt. Een verwijzing naar overvloedig gebruik van geweld alleen is onvoldoende bewijs dat er van fascisme sprake is. Al het geweld is niet altijd fascisme, fascisme uit zich niet alleen door geweld.

1. Woorden, gebruikt in het televisieprogramma 'Een groot uur U', van 18 september 1973.
2. Tijdens een persconferentie op 15 oktober 1973.
3. Mussolini: 'Opera Omnia', vol. XIII, *Popolo d'Italia*, 4-6-1919, p. 169/170.
4. Nog te lezen in het dagblad 'Neues Deutschland' van 2 november 1973.
5. P. Spriano: *Storia del Partito Comunista italiano*, vol. I, p. 15, Torino 1967.
6. Mussolini: 'Opera Omnia', vol. XII, *Popolo d'Italia*, 23-11-1918, p. 27/28.
7. Mussolini: 'Opera Omnia', vol. XIII, *Popolo d'Italia*, 24-5-1919, p. 147/149.
8. Maurice Bardèche: *Qu'est-ce que, le fascisme?* Paris 1961, p. 188.
9. Idem, p. 164.
10. Adolf Hitler: *Mein Kampf*, München 1943, p. 359.
11. Idem, p. 434.
12. Idem, p. 468.
13. Corneliu Codreanu: *Eiserne Garde*, Berlin 1939, p. 49.
14. Bardèche, p. 139.
15. Hitler, p. 433.
16. Codreanu, p. 276.
17. Hugh Thomas: *Spain, in European Fascism*, ed. by S. J. Woolf, New York 1969, p. 286.
18. Bardèche, p. 69.
19. Hitler, p. 547.
20. E. Weber: 'The men of the Archangel', in: *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nummer 1, 1966, p. 125.
21. Codreanu, p. 299.

Economiebeoefening in en om Rijnmond

Het Rijnmondgebied heeft een groot aantal heren; de provincie Zuid-Holland, het Openbaar Lichaam Rijnmond en de 23 Rijnmondgemeenten, waaronder Rotterdam als grootste heer. Al die heren proberen een zo groot mogelijke invloed uit te oefenen op het beleid in dit voor Nederland zo belangrijke gebied. De belangrijkste uitgangspunten voor dat beleid behoren te zijn vermeld in de diverse verkiezingsprogramma's. In dit artikel zal ik drie voor de Partij van de Arbeid belangrijke programma's aan een onderzoek onderwerpen: de verkiezingsprogramma's van de PvdA voor de verkiezingen van provinciale staten van Zuid-Holland, voor de Rijnmondraad en voor de gemeenteraad van Rotterdam. Ik zal mij daarbij beperken tot de economische onderdelen. Het artikel is als volgt ingedeeld. Allereerst zal ik aangeven wat de betekenis is van het Rijnmondgebied en welk economisch beleid in dit gebied door het Openbaar Lichaam Rijnmond wordt voorgestaan, daarna vermeld ik in hoeverre de drie programma's de economische problemen in het Rijnmondgebied willen oplossen en tenslotte zal ik enige conclusies geven.

De economische betekenis van het Rijnmondgebied

De economische betekenis van het Rijnmondgebied is tweeledig:

1. de betekenis voor het Rijnmondgebied, de regionale betekenis;
2. de betekenis voor Nederland, de nationale betekenis.

De betekenis voor het Rijnmondgebied wordt duidelijk indien we zien dat de totale bedrijvigheid alleen al in Rijnmond ca. 1 mln. mensen moet voeden. In 1970 bedroeg de totale werkgelegenheid er ruim 471 000 manjaren, waarvan 1% in de landbouw, 38% in de industrie en 61% in de dienstensector. Voor Nederland bedroegen deze percentages in hetzelfde jaar resp. 7, 38 en 55. Deze verdelingen ontlopen elkaar nauwelijks. De werkloosheid is in Rijnmond geringer dan in geheel Nederland. Dit betekent niet dat de arbeidsmarkt er, kwalitatief gezien, evenwichtiger is. Rijnmond kampt immers met een tekort aan ongeschoolden. Dit tekort wordt opgevuld met gastarbeiders, die meer bijdragen tot de welvaart van Nederland dan tot de welvaart van Rijnmond. Dit laatste geldt vooral indien rekening wordt gehouden met de negatieve sociale aspecten van de gastarbeid. Het inkomensniveau ligt in Rijnmond hoger dan in Nederland. Mede door het tekort aan arbeidskrachten van bepaalde kwaliteiten heeft Rijnmond wat dit betreft een voortrekkersfunctie. Dit gebied heeft ook (nog) een voortrekkersfunctie op het terrein van de congestie. In de eerste plaats wordt die congestie veroorzaakt door de vele vervuilende fabrieken. Daarnaast

dragen de Rijnmonders er zelf toe bij doordat zij aanvankelijk weinig kritisch waren ten opzichte van nieuwe investeringen en doordat de woon- en werkplaatsen slecht over het gebied zijn verdeeld. Dit laatste wordt nog verergerd door de meer in Nederland voorkomende eigenschap zich zoveel mogelijk met een auto in het woon- en werkverkeer te bewegen.

Het economisch belang van Rijnmond voor Nederland zal voor iedereen duidelijk zijn. Rijnmond bezit het belangrijkste industriegebied van Nederland en 's werelds grootste haven. Deze betekenis krijgt meer reliëf als we beseffen dat ca. 11% van de nationale productie in Rijnmond plaatsvindt en dat de Rotterdamse haven 20% van de Nederlandse uitvoer voor haar rekening neemt. Om een doeltreffend beleid te kunnen voeren dient die betekenis evenwel uitvoeriger te worden aangegeven. Het Openbaar Lichaam Rijnmond deed dit reeds in zijn rapport *De Rijnmond-economie in de jaren zeventig*.¹ De totale bedrijvigheid wordt daarin verdeeld in vijf klassen:

1. de nationaal stuwende bedrijvigheid, waarvan de afzet niet aan Nederland is gebonden;
2. de regionaal stuwende bedrijvigheid, waarvan de afzet niet aan Rijnmond is gebonden;
3. de toeleverende bedrijvigheid, die vooral aan bedrijven binnen Rijnmond levert;
4. de investeringsgoederenindustrie, onderverdeeld in bouwnijverheid en transportmiddelenindustrie;
5. de verzorgende bedrijvigheid, waaronder de dienstensector.

In 1970 produceerden deze klassen resp. 49,1%; 8,3%; 17%; 5,1% en 20,5% van de regionale bruto toegevoegde waarde. Deze percentages zullen bij ongewijzigd beleid in 1980 resp. zijn: 55,9; 6,6; 16; 4; en 17,5. Het vernoemde rapport bevat als belangrijkste onderdeel 'Het economisch structuurmodel van Rijnmond'. Dit model, een regionaal 'input-output'-model, stelt de bestuurders in staat de door Rijnmond geformuleerde doelstellingen te helpen verwezenlijken. Rijnmonds bestuurders willen een selectief beleid waarbij het leefmilieu de hoogste prioriteit heeft. In het rapport wordt deze prioriteit vertaald in drie uitgangspunten:

1. bij elke belangrijke vestiging dient het maatschappelijke rendement te worden bepaald;
2. het beleid dient te worden gericht op een evenwichtige spreiding van de economische activiteiten over de bedrijfstakken;
3. de arbeidsmarkt dient zowel kwantitatief als kwalitatief in evenwicht te zijn.

Hoewel deze uitgangspunten er nogal globaal uitzien, zijn ze in het structuurmodel zodanig geformuleerd dat er een reeks van kwantificeerbare beleidsdoelstellingen met de daarbij behorende instrumentvariabelen ont-

staat.² Ter wille van de ruimte zal ik alleen een opsomming geven van de beleidsdoelstellingen:

1. aanpassing van de werkgelegenheid aan de ontwikkeling van het arbeidsaanbod;
2. kwaliteit en kwantiteit van de woningbouw;
3. infrastructurele voorzieningen;
- 4a. verbetering van de structuur van de werkgelegenheid,
- 4b. sanering van bedrijfstakken wegens onvoldoende gebondenheid aan het gebied, te lage scholingsgraad van het personeel of te lage arbeidsintensiteit;
5. sanering van industrie wegens milieuverontreiniging.

Met behulp van het structuurmodel wil Rijnmond bereiken dat de voornoemde prognose bij ongewijzigd beleid wordt omgebogen in een prognose waarbij de nationaal stuwende bedrijvigheid zal afnemen ten gunste van vooral de toeleverende en verzorgende bedrijfsklassen. Grof gezegd: het regionale belang moet zwaarder wegen dan het nationale belang. Deze stelling trek ik echter direct weer in om niet de indruk te wekken dat het Openbaar Lichaam Rijnmond een egoïstische regionaal-economische politiek voorstaat. Ik laat haar echter staan omdat een dergelijk egoïsme in de verkiezingsprogramma's niet vreemd is.

Het Openbaar Lichaam Rijnmond heeft door zijn beperkte bestuurlijke bevoegdheden met zijn structuurmodel nog nauwelijks een actieve industriepolitiek kunnen bedrijven. Dat zijn uitgangspunten evenwel niet worden genegeerd, blijkt uit het *Streekplan Rijnmond*, een welkome aanvulling op het structuurmodel. Het is echter jammer dat tijdens de oliecrisis een belangrijke kans om met dit model actief te stoeien niet werd aangegrepen. De nota die de gemeente Rotterdam tezamen met het Openbaar Lichaam Rijnmond naar aanleiding van de oliecrisis publiceerde, bleef voornamelijk verbaal en bevatte weinig concrete uitspraken voor een doeltreffend beleid.³ Het is echter niet onaannemelijk dat er achter de schermen meer studies aanwezig zijn. De haastige spoed waarmee een Rijnmondnota werd ingetrokken, ondersteunt dit vermoeden.

Rijnmonds werk aan een regionale industriepolitiek is hiermede nog niet compleet. Enkele maanden geleden werd ERASMUS (Evaluation and Ranking of Alternative Sites for Major Users of Seaports) geboren.⁴ Dit is een econometrisch vestigingsplaatsmodel, dat de bestuurders in staat stelt kwantitatief aan te geven op welke wijze de produktiekosten van een bedrijf worden beïnvloed door de vestigingsplaatskeuze. Het structuurmodel en ERASMUS vormen tezamen een instrumentarium op het terrein van de zeehavenontwikkeling waar Rijnmond trots op mag zijn.⁵

Het voorgaande maakt duidelijk dat er in het Rijnmondgebied al heel wat over een selectief economisch beleid is nagedacht. Het is nu tijd om na te gaan in hoeverre hiervan in de drie verkiezingsprogramma's van de PvdA iets is te merken.

Wat staat er in de verkiezingsprogramma's?

De economische onderdelen van de drie verkiezingsprogramma's staan niet in één hoofdstuk. Dit is eigenlijk ook onmogelijk. De economie houdt zich immers met het welvaartsstreven van de mens bezig en heeft dus verbandingen met alle politieke vraagstukken. Toch is het aan te bevelen de economische programmapunten zoveel mogelijk te verzamelen in één hoofdstuk. Dit maakt het programma namelijk overzichtelijker. Dit hoofdstuk kan eventueel worden gesplitst in paragrafen over ruimtelijke ordening, economische structuur, milieuhygiëne, arbeidsmarkt, verkeer en vervoer enz.

De indeling in de verkiezingsprogramma's is chaotisch. In het provinciale verkiezingsprogramma is de economie in mootjes gehakt. De belangrijkste moten zijn hoofdstuk 2, 'Ruimtelijke ordening', en hoofdstuk 7, 'Economische en agrarische aangelegenheden, arbeidsmarkt en detailhandel'.⁶ Daarnaast bestaan er nog speciale hoofdstukken over: a. verkeer en vervoer, en b. milieubeheer. In het conceptprogramma waren de economische programmapunten voor het grootste deel onder ruimtelijke ordening geplaatst, terwijl het hoofdstuk over economische aangelegenheden was bestemd voor traditioneel-economische punten. Het concept was kennelijk opgesteld door planologen of sociaal-geografen, die sinds hun middelbare-schooltijd geen economieboekje meer hadden ingekeken. De ledenvergadering bracht enige verandering in deze indeling, doch niet voldoende.

In de overige programma's bestaat een vergelijkbare indeling. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat, vooral als we rekening houden met hetgeen in de hoofdstukken staat, het Rotterdamse programma het meest evenwichtig is ingedeeld.

Belangrijker dan de indeling is echter de inhoud. Deze laat zich mijns inziens het best beoordelen indien wordt nagegaan in hoeverre de verkiezingsprogramma's rekening houden met de nieuwste ontwikkelingen in het Rijnmondgebied. De programmapunten zouden daarom vooral moeten aanknopen bij het rapport *De Rijnmond-economie in de jaren zeventig*. Het zou voor de beleidsman immers interessant zijn te weten in welke mate de PvdA de beleidsdoelstellingen van het structuurmodel onderschrijft en welke instrumentvariabelen de komende vier jaren operationeel moeten worden. Jammer, die aanknopingspunten zijn moeilijk te vinden. Je kunt er ook beter niet naar zoeken, want een bruikbare samenhang tussen de diverse economische programmapunten ontbreekt veelal.

De verkiezingsprogramma's werden geschreven, bediscussieerd, herschreven en uiteindelijk vastgesteld tijdens de oliecrisis. Hiervan is echter niets in de programma's te merken. En dan te bedenken dat tijdens die crisis heel duidelijk bleek dat de economische ontwikkeling van geheel Nederland voor een groot deel wordt bepaald door wat er in Rijnmond gebeurt.⁷ Terwijl ik volledig besef vanwege de ruimte niet volledig te kunnen zijn, zal ik nu de verkiezingsprogramma's afzonderlijk behandelen.

Het provinciaal programma

Het provinciaal programma kent een centrale doelstelling, die inhoudt dat 'de levensvatbaarheid van het woon- en leefmilieu moet worden verbeterd en hersteld'. Het noemt drie prioriteiten (p. 1):

1. het openhouden van de nog aanwezige groene ruimte; beperking van de vervoersbehoefte; prioriteit van het openbaar vervoer boven het particuliere vervoer;
2. geen verdere uitbreiding van milieubedervende industrie;
3. verbetering van de kwaliteit van de woonomgeving.

Hoe worden die prioriteiten in de economische artikelen uitgewerkt? Het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening geeft in onduidelijk Nederlands weer dat er 'een goed samenhangend stelsel van streekplannen moet komen, waarin ons meest schaarse goed – ruimte en natuurlijk milieu – zorgvuldig wordt beheerd' (p. 2). Als enige concrete punt wordt genoemd dat de containerhaven op de Maasvlakte moet worden gesitueerd (hierover straks meer).

Voor de overige punten stappen we over naar hoofdstuk 7 (p. 9). Het hoofdstuk begint met erop te wijzen dat er geen nieuwe industrieterreinen tot ontwikkeling mogen worden gebracht omdat deze een sterke industriële expansie beogen. Kort daarna wordt vermeld dat een gezond milieu en een evenwichtige arbeidsmarkt prioriteit moeten hebben – er komt dus een vierde prioriteit bij – maar de bevordering van een evenwichtige arbeidsmarkt mag nooit de handhaving van een gezond milieu tegenhouden. Daarna volgt een paragraaf waarin staat dat de economische groei 'getoetst dient te worden aan normen van leefbaarheid, werkgelegenheid en toename van het levenspeil'. Je zult het als bestuurder maar allemaal op je bordje krijgen, terwijl het noodzakelijke bestek er niet is. Over het te voeren industrie- en zeehavenbeleid wordt niets concreets gezegd. Wel bestaan er twee relatief uitvoerige paragrafen over land- en tuinbouw en detailhandel en ambacht.

Punten die verder nog van belang zijn, staan in de hoofdstukken 4 en 5 over resp. verkeer en milieu: het vliegveld Zestienhoven moet worden gesloten; de tweede nationale luchthaven mag niet in Zuid-Holland worden gesitueerd; aan industriële vestigingen waaraan bezwaren zijn verbonden (welke bezwaren wordt niet vermeld) mag geen medewerking worden verleend; de komende vier jaren mogen er geen kernenergiecentrales worden gebouwd.

Dit was in het kort het provinciaal programma. Het ziet er nogal chaotisch uit. Ik zou de samenstellers ervan evenwel onrecht aandoen als ik niet zou vermelden dat de algemene uitgangspunten duidelijk en voor de PvdA acceptabel zijn. Het gebrek zit in de concretisering ervan.

Het Rijnmondprogramma

Zoals reeds gezegd, zijn de economische programmapunten ook in het Rijnmondprogramma over een aantal hoofdstukken verspreid. De belangrijkste punten staan in hoofdstuk 3, 'Ruimtelijke ordening en volkshuisvesting' (p. 4). Ik begin evenwel met hoofdstuk 5, 'Economische aangelegenheden' (p. 13) omdat daarin de uitgangspunten van het te voeren economische beleid worden geformuleerd.

Er staat dat eventuele vestigingen en uitbreidingen (waarvan wordt niet vermeld) getoetst moeten worden aan zes criteria:

1. invloed op het milieu;
2. werkgelegenheidssituatie;
3. infrastructurale consequenties;
4. ongewenste verspilling van grondstoffen en energie;
5. maatschappelijke betekenis van het produkt;
6. de internationaal na te streven orde.

Stilistisch deugt hiervan niets. Hoe kan bijv. een consequentie een criterium zijn? Bedoeld zal zijn dat investeringen moeten worden getoetst aan de maatschappelijke wensen, zowel nationaal als internationaal, terwijl daarbij moet worden gestreefd naar een evenwichtige arbeidsmarkt en een optimaal gebruik van grondstoffen en energie. Het milieu (ik neem aan het natuurlijke milieu) mag niet worden aangetast. Wat er met de infrastructurale consequenties moet gebeuren, is onduidelijk.

Hiermede zijn de uitgangspunten evenwel nog niet af, want in het programma worden ze op dezelfde bladzijde ook nog 'praktisch uitgewerkt'. Dit houdt volgens het programma in dat de 'toetsingscriteria dienen te worden getaxeerd in:

- a. het wettelijk mechanisme op het stuk van het selectief investeringsbeleid;
- b. het geheel van modaliteiten uit hoofde van de bevoegdheden van Rijnmond op het gebied van de ruimtelijke ordening;
- c. overleg met Rotterdam in het kader van de gronduitgifte en de daaraan gekoppelde voorwaarden voortvloeiende uit het sociaal vestigingsbeleid'.

Als ik wist wat taxeren in betekent, zou ik de modaliteit van dit kreupele Nederlands misschien 'op het stuk van' het socialisme kunnen uitleggen. De betekenis ervan ken ik echter niet, zodat er voor mij lariekoek staat. Er zijn overigens nog twee uitgangspunten: 1. het bestaande havenareaal mag niet worden uitgebreid en 2. alleen de transport- en distributiefunctie van de haven mogen verder worden ontwikkeld. Deze op het oog tegenstrijdige punten vereisen wel enige uitleg. Mijns inziens heeft iedere haven slechts een transport- en distributiefunctie. En het is onmogelijk deze functies te ontwikkelen zonder het havenareaal uit te breiden. Misschien wordt met ontwikkelen vernieuwen bedoeld.

In het programma is nagelaten de uitgangspunten consequent uit te werken in praktische punten met betrekking tot de industrie- en zeehavenontwikkeling. Er wordt overigens wel vermeld dat de ontwikkeling van de petrochemische industrie moet worden afgeremd. Ik raak nu voor de tweede maal in de knoop met het woord ontwikkelen. Wordt hiermee vernieuwen bedoeld, dan is dit programmapunt in strijd met het hoofdstuk over milieubeheer, waarin wordt gepleit voor terugdringen van het milieubederf; dit laatste kan meestal slechts door middel van technische vernieuwing. Wordt echter met ontwikkelen uitbreiden bedoeld, dan zijn de twee laatstgenoemde uitgangspunten van het economische beleid met elkaar in strijd. Ook de motivering van de bepleite containerhaven op de Maasvlakte is erg onduidelijk. Hoewel het havenareaal immers niet mag worden uitgebreid, moet er wel een containerhaven worden gecreëerd. Die haven is overigens een zeer omstreden zaak. Als het Rijnmondgebied werkelijk qua havencapaciteit bij de tijd wil blijven, moet er spoedig een nieuwe containerhaven komen. In eerste instantie was gedacht aan het gebied tussen Hoek van Holland en Maassluis (Rijnpoorthaven). De kosten-batenanalyse die dit moest rechtvaardigen, hield evenwel onvoldoende rekening met het milieu.⁸ Van een containerhaven op de Maasvlakte is evenwel nog niet een kosten-batenanalyse gepubliceerd.

Evenals in het programma voor Provinciale Staten wordt gepleit voor de sluiting van het vliegveld Zestienhoven, tegen de aanleg van de tweede nationale luchthaven in het Rijnmondgebied en is kernenergie voorlopig taboe.

Het programma van het gewest Rotterdam

Het Rotterdamse programma is evenwichtiger dan de voorgaande, maar toch niet vlekkeloos. Hoofdstuk 13, 'Haven en economische aangelegenheden' (p. 44) begint met ongeveer dezelfde criteria waaraan 'nieuwe vestigingen en uitbreidingen' worden getoetst als die in het Rijnmondprogramma worden genoemd. Daarna ontstaat er meer lijn in het programma. Er wordt gepleit voor een nationaal havenbeleid dat past in een EG-havenbeleid en bovendien rekening houdt met regionale belangen. De havens dienen ten minste kostendekkend te zijn. Daarna volgt iets wat in de voorgaande programma's ontbreekt: de transportfunctie van de Rotterdamse haven dient gelijke tred te houden met de groei van de technische ontwikkelingen. Ook Rotterdam wil een containerhaven op de Maasvlakte in plaats van in Rijnpoort. Essentieel in het programma vind ik het artikel waarin wordt gezegd dat de aanleg van nieuwe havens of de herstructurering van oude havens gebaseerd moeten zijn op een kosten-batenanalyse. De opmerkingen in het programma over de tertiaire sector vind ik van een gezonde en moderne kijk op de stedelijke economie getuigen. Evenals in de vorige programma's wordt ook hier gepleit voor de uitbreiding van deze sector. Belangrijker is echter dat de Rotterdamse PvdA deze sector niet

alleen wil uitbreiden in de binnenstad – deze uitbreiding mag m.i. overigens wel achterwege blijven – maar ook buiten het centrum. Geheel in overeenstemming hiermee is het programmapunt onder 'Verkeer' (p. 42) waarin staat dat de noodzaak tot zich verplaatsen moet worden verkleind door middel van een ruimtelijke structuur waarbij wonen, werken en recreëren met elkaar zijn verweven.⁹

Veel concrete economische programmapunten bevat ook dit programma niet. De lijnen waarlangs wordt gedacht, zijn evenwel duidelijk. Dat ook in dit programma voor de sluiting van Zestienhoven wordt gepleit, zal niemand bevreemden.

Conclusies

Een verkiezingsprogramma kan op twee manieren worden opgezet:

1. een globaal schema dat aangeeft hoe de bestuurders in grote lijnen hun beleid moeten voeren;
2. een specifiek schema waarin bovendien concrete programmapunten staan.

Het programma van het gewest Rotterdam van de PvdA werkt, wat de economische punten betreft, volgens het globale schema. De programma's van de PvdA in Zuid-Holland en Rijnmond doen dit in eerste instantie ook, hoewel er soms wel, onvoldoende uitgewerkte, specifieke punten worden genoemd. Dit laatste gebeurt overigens meer in het Rijnmondprogramma dan in het provinciale programma. In deze twee laatstgenoemde programma's ontbreekt echter een consequente lijn. Men noemt wel een aantal uitgangspunten, maar werkt ze onvoldoende uit. Hierdoor kreeg in het provinciale programma de land- en tuinbouw en het midden- en kleinbedrijf relatief veel aandacht en bevatte het Rijnmondprogramma veel tegenstrijdigheden.

Het aanwezig zijn van tegenstrijdigheden en onduidelijkheden wordt onder meer veroorzaakt door een chaotische paragraafindeling. Het is opvallend dat de meeste economische programmapunten in de hoofdstukken over ruimtelijke ordening en milieu staan. Hiervoor zijn mijns inziens twee oorzaken aan te wijzen:

1. de bevoegdheden van het Openbaar Lichaam Rijnmond liggen, vnl. op het terrein van de ruimtelijke ordening;
2. onder de samenstellers bevonden zich geen of weinig economen.

Het lijkt erop dat de Zuidhollandse PvdA'ers weinig inzicht hebben in het belang van het Rijnmondgebied voor geheel Nederland. Omdat dit gebied een grote economische betekenis voor Nederland heeft, is het belangrijk dat het economische beleid er wordt getoetst aan zowel regionale als landelijke criteria. De lezer zal door alle vaagheden tot de conclusie kunnen komen dat de PvdA in en om het Rijnmondgebied tegen de industrie is. Ik roep in herinnering de dubbelzinnige passages in zowel het provinciale als

in het Rijnmondprogramma. Deze passages wekken gemakkelijk de indruk dat de rest van Nederland totaal wordt genegeerd. Het ware beter geweest tot een evenwichtige opstelling te komen van de regionale en nationale criteria. Het ageren tegen de industrie kan trouwens ook de welvaart van het Rijnmondgebied nadelig beïnvloeden. Ik krijg vaak de indruk dat men zijn welvaartsbehoeften denkt te kunnen bevredigen door het aantrekken van de tertiaire en het afwijzen van de secundaire sector. Men vergeet echter dat de inkomens in de tertiaire sector verdiend moeten worden in de primaire en secundaire sector. Dat de Rijnmondse PvdA zich in eigen vlees dreigt te snijden, blijkt ook uit de onduidelijkheid over de prioriteit van een evenwichtige arbeidsmarkt, gecombineerd met de prioriteit van een schoon milieu. Beide prioriteiten kunnen best samengaan, maar dan moet er wel een concreet beleidsplan zijn. Dat beleidsplan had men kunnen verkrijgen door aan te knopen bij de genoemde Rijnmondrapporten, die immers behulpzaam kunnen zijn bij het afwegen van: 1. regionale en nationale belangen en 2. milieu- en werkgelegenheid.

Het is opvallend dat in het geheel geen rekening is gehouden met de energiecrisis. Geen der programm's bevat zelfs een paragraaf over energiebeleid. Het blijft bij enkele algemene opmerkingen tegen kernenergie.

Geconcludeerd kan worden dat de drie programma's nauwelijks een bijdrage zullen leveren tot een goed economisch beleid. Dit betekent overigens niet dat dit beleid de komende vier jaren in het Rijnmondgebied zal ontbreken. Er zijn gelukkig nog PvdA-bestuurders die meer weten dan wat er in de verkiezingsprogramma's staat.

Voordat ik dit artikel besluit, wil ik nog enkele suggesties noemen om te bewerkstelligen dat er in het vervolg goede programma's worden opgesteld:

1. Zorg ervoor dat voldoende deskundigen in de commissies zitten die het concept-programma opstellen.
2. Stel de leden ruim op tijd in de gelegenheid amendementen in te dienen.
3. Probeer door middel van een constructieve discussie het programma door de leden te laten vaststellen. De deskundigen moeten de moed hebben dwaze ideeën uit de ledenvergadering te bestrijden. Als iemand onzin over de economie verkoopt, moet dat worden gezegd, want de technocratie van de leek is gevaarlijker dan de technocratie van de deskundige.
4. Stel een redactiecommissie aan die na de vaststelling van het programma ervoor zorgt dat: a. tegenstrijdigheden verdwijnen; b. een uniforme stijl en spelling worden toegepast; c. de programmapunten op de juiste plaats komen te staan.
5. Zorg ervoor dat er tussen de programmamakers voldoende contacten bestaan opdat wordt voorkomen dat de programma's elkaar tegenspreken.¹⁰

Ik hoop dat ik met dit artikel een constructieve poging heb gedaan tot een goed socialistisch beleid in Nederlands belangrijkste industriegebied te ko-

men. Het verdient aanbeveling dat ook de andere onderdelen van de verkiezingsprogramma's op analoge wijze worden behandeld.

1. Openbaar Lichaam Rijnmond, *De Rijnmond-economie in de jaren zeventig; schets van een beheerste ontwikkeling*, Rotterdam, 1973.
2. Het rapport zegt heel treffend dat de beleidsinstrumenten de 'knoppen' zijn waaraan de beleidsvoerder kan draaien, p. 63.
3. Werkgroep voor Economisch, Sociologisch en Statistisch Onderzoek van het Rijnmondgebied, *Nota inzake het te voeren beleid naar aanleiding van de oliecrisis*, Rotterdam, 1974.
4. Zie bijv.: Openbaar Lichaam Rijnmond, *Het vestigingsplaatsfactorenonderzoek*, Rotterdam, 1974.
5. Voor een commentaar, zie: L. Hoffman, 'ERASMUS', *ESB*, 24 juli 1974, p. 625.
6. Het getuigt van progressiviteit door economie te spellen als ekonomie.
7. Tijdens de vergadering voor de vaststelling van het provinciaal programma werd wel misbruik gemaakt van de oliecrisis. Toen in het programma een artikel dreigde te worden opgenomen waarin Zuid-Holland het spreidingsbeleid van de regering-Den Uyl ondersteunt, moest de voorzitter van het gewest Den Haag, mev. A. P. Schilthuis, opdraven met een betoeg waaruit moest blijken dat het spreidingsbeleid door de oliecrisis overbodig was geworden. Het amendement werd verworpen.
8. Zie bijv.: L. Hoffman, 'Toegift', *ESB*, 9 februari 1972, p. 125.
9. Deze visie lijkt veel op de moderne regionaal-economische visie die prof. dr. L. H. Klaassen onlangs ontwikkelde in 'Urbanisatie en desurbanisatie in West-Europa', *ESB*, 7 augustus 1974, p. 668.
10. Als voorbeeld kan worden genoemd dat het Rotterdamse programma het vervoer van gevaarlijke stoffen per rail verbiedt (p. 33), terwijl het Rijnmondprogramma dit vervoer per rail of schip wil laten plaatsvinden (p. 19).

De pen op papier

Over het beginselprogram van de PvdA

Voogds stellingen over socialistische cultuurpolitiek lezend (S & D, augustus/september), becroop me als geruststellende gedachte dat we als socialisten toch wel niet binnen afzienbare tijd een absolute meerderheid zullen verwerven. Bij Marx, het zweet komt erbij in je handen. Open deuren zat: cultuur (kunst) staat niet los van de politieke krachtvelden. Nee, stel je voor. Maar dat wil niet zeggen dat kunst die zich boven dit soort tijdgebonden beïnvloeding uitwerkt, dan geen kunst mag heten. Integendeel. De zeggingskracht op langer termijn kon wel eens doorslaggevend zijn. Daarom kent iedereen Michelangelo, Rembrandt en Van Gogh beter dan hun politiek geëngageerder tijdgenoten. Wie over een eeuw gaat oordelen over de proletarisch bewogen toneelschrijvers-tijdgenoten Heijermans en Hauptman, zal wellicht aan de Nederlander de voorkeur geven, maar dan op grond van zijn dramatische kwaliteiten en niet omdat Hauptman zich liet gebruiken voor nazi-propaganda. Kunst van belang stelt altijd iets in twijfel, tot en met de zin van het leven en dat zal zo blijven ook als iedereen het verschil tussen de PvdA en de VVD is vergeten.

Nog een open deur: pleiten voor een algemener toegang tot het kunstgebeuren. De principiële houding tot dat vraagstuk is simpel. (De praktijk is wat moeilijker.) Maar dat is maar één kant van het kunstgebeuren. Het fenomeen kunst zelf vraagt een totaal andere benadering, tegelijkertijd. Daarbij hoort heel wat schroom omdat de actuele kijk op kunst niet dezelfde hoeft te zijn – en vaak ook niet is – als het oordeel van volgende generaties. Elke beteugeling kan verstikking betekenen. Bertolt Brecht had, gezien zijn eerste stukken, een Beckett kunnen worden. Hij koos voor een engagement – zij het met veel persoonlijke voorzorgen – met het volk van zijn tijd. Zijn stukken blijven niettemin het boeiendst waar ze onder zijn politiek dirigerende hand uitgleden tot dramatisch leven. Een Beckett zou in de DDR niet mogelijk zijn geweest. Toch is de solidariteit die in Becketts verhalen steekt van alle tijden en ook geldig als ooit de klassenstrijd gestreden zal zijn: het is die van het besef van de uiteindelijke eenzaamheid van elk mens, die elk mens gelijk maakt aan de ander. Wie zich als kunstenaar of cultuurdrager in dienst wil stellen van een maatschappelijk ideaal mag dat in dank worden afgenomen. Maar wie niet zo rechtstreeks werkt – eventueel echter wezenlijker verstarde zaken ondermijnt – mag niet gedoodverfd worden als een elitaire ivoren-torenbewoner. Ja, ja, Voogd zegt: 'dat de overheid *niets* zal moeten *verbieden*' en uit het gebruik van cursief blijkt wel dat hij hier toch een riskant facet herkent. Maar cultuurpolitiek verbiedt natuurlijk nooit (wederom een open deur); hij is er op uit om *mogelijk* te maken. Cultuurpolitiek zou er ook op uit moeten zijn, niet om 'ongelijkheden weg te nemen', maar juist om ze te accentue-

ren. Ieder begrijpt dat Voogd met zijn wegnemen het over iets geheel anders heeft als ik met mijn accentueren. Het feit dat dit – veel eigenlijker – facet van de kunst in zijn stuk niet aan de oppervlakte komt, zegt echter wel wat...

Weer een open deur: 'voorrang aan vernieuwing en experiment boven het automatisch bestendigen van bestaande instituties'. Alleen, zo'n simpele vaststelling gaat wel voorbij aan een oud probleempje: wat is vernieuwing en wat vernietiging van een belangrijke waarde; wat is verward en wat is waardevolle traditie? Ik vrees een beetje dat Voogd onder 'vernieuwing' voornamelijk ziet de pseudo-geëngageerde pogingen van sommige toneelspelers – die de klok van de democratie op later leeftijd hebben horen luiden – om pamfletkunst te bedrijven, waartoe ze bij gebrek aan kennis en echte emoties niet in staat blijken. Het cultuurgebeuren, met wat we dan maar kunst noemen als uitloper, stikt van de ambivalenties en schijnbare tegenstellingen. Voogd bewijst dat een politicus die zo graag zijn prioriteiten wil stellen, daar maar moeilijk een zinnig woord over kan zeggen. Ik blijf maar hopen dat we ooit een meerderheid halen en dan cultuurbewuster mensen in het parlement hebben.

Pas hierna las ik Van Hasselt's beschouwing (zelfde nummer S & D); een reeks opwellingen van iemand die blijkbaar geen geregeld bezoeker van het Amsterdams Stedelijk is en zich nu, in opdracht, ineens met de cultuur moet bezighouden. Hij betoogt n.b. – op pagina 405 bovenaan, in één slechte adem – dat subsidie niet aan kleine groepen ten goede mag komen om dan in de daarop volgende zin te bedenken dat het onzin is om cultuur voor grote groepen te stimuleren van overheidswege, omdat die 'ook zonder overheidsbemoeienis wel zal gedijen'. Als je dat opschrijft en, in elk geval bij herlezing, niet inziet dat zo'n absurditeit alleen maar kan opzwellen omdat er een gigantische misvatting ten grondslag ligt aan je poging tot begrip van de cultuur, dan is het ook niet verbazingwekkend dat zo'n verhaal uitmondt in een serie conclusies waarin af en toe bevestigd wordt wat hij zelf als openingszin weggaf: 'Socialisten bekommeren zich over het algemeen weinig om cultuurpolitiek'. En jawel hoor, de calvinistische, a-culturele profijtbeginselen van hem, die z'n leven lang Jr. zal blijven, voor wie $2 + 2$ altijd 4 zal zijn, maken school in die conclusies. Noch deze Dreesnazaat, noch Van Hasselt zal waarschijnlijk ooit enig begrip krijgen voor de invloed van de o zo elitaire Picasso – verworpen door 'het volk' – op onze dagelijkse omgeving, of van Rietveld of van Mies van der Rohe, tot op de stoel waarop ze hun paternalistische stukjes hebben zitten te concipiëren. (Hoewel, wat voor stoel hebben ze en wat voor 'versiering' tooit hun muren?) Laat staan dat ze enig zicht hebben op de onherroepelijke continuïteit van onze cultuur – ze spreken eigenlijk altijd over civilisatie i.p.v. over cultuur –, zo imponerend uitgebeeld door die zelfde Picasso bijv. die dankbaar, maar geheel zichzelf en 20ste-eeuwer, op de schouders durfde te gaan staan van Rembrandt, Velasquez en noem maar op, intel-

ligent en artistiek profiterend van de essentie van 'traditie' (dat is nog eens een profijtbeginself!). Zo'n man, die de belettering van de hedendaagse vrachtwagens – kijk maar eens goed – beïnvloedde en de grafische vormgeving van de t.v. – dat massamedium – bracht niet gemakshalve de cultuuroverdracht onder bij 'monumentenzorg' (p. 404 onderaan) en hij liet het na te 'berusten in de ondergang van oude cultuurvormen' (p. 405 bovenaan) om ruim baan te maken voor Het Nieuwe. 'Ondergang van oude cultuurvormen'! Laat maar waaien Homerus, Plato, Da Vinci, Donne, Shakespeare, Kant, Büchner, Apollinaire, Joyce, Klee, Mondriaan, waarom Marx eigenlijk niet en Sartre, waar houdt dat dan wel op? Het is niet te geloven! Tenslotte is de democratie ook maar een uit die oude cultuurvormen opgewelde idee en ja, het vergt erg veel moeite om die onvolmaakte idee in onze tijd te evolueren met een publiek dat er niet werkelijk in grootgebracht is. Moeten we haar dan ook maar bij monumentenzorg onderbrengen en, als het bij gebrek aan geld niet anders kan, 'berusten in de ondergang van die oude cultuurvorm'? Het werkelijk beangstigende is dat er waarachtig partijgenoten zijn die denken dat ze een mentaliteit die gelijk opgaat met een cultuur en in haar kielzog het begrip democratie, binnen vier jaar min of meer progressief kabinet wezenlijk kunnen opvijzelen tot het optimale. Dezulken zijn altijd de straks diep teleurgestelden, die zich heel vaak uit tekort aan realistisch pessimisme – uit ademnood – totaal anders plegen op te stellen: autoritair namelijk.

Adri Laan

Antwoord aan een zwetende horzel

1. Mijn 'stellingen over socialistische cultuurpolitiek' beoogden discussie uit te lokken, en ik verheug mij er dus over dat Adri Laan heeft gereageerd. Merkwaardig is dat zijn reactie – bedoeld om de overbodigheid van mijn stellingen aan te tonen – de noodzaak ervan juist heeft bevestigd.
2. Laan stelt tegenover mijn zinsnede dat cultuur niet los staat van de politieke krachtenvelden, zijn stelling dat 'kunst die zich boven dit soort tijdgebonden beïnvloeding uitwerkt' ook wel degelijk kunst mag heten. Afgezien van het feit dat ik niet het tegendeel heb beweerd, komt bij zo'n stelling *mij* nu – om zijn beeld over te nemen – het zweet in de handen. Ik proef er weer de geborneerde houding in van de verhevenheid van de kunst; maar bovendien een sterke onderschatting van wat 'politiek' is: politiek wordt weliswaar dagelijks en vaak met besmeurde handen bedreven, maar achter het politieke handelen gaat een samenstel van normen, waarden, mens-

en maatschappijbeschouwing schuil, dat waarlijk geen eendagsvlieg is, maar in wezen van alle tijden. Laan en ik zijn toch geen socialist omdat we Den Uyl en Van Thijn zo aardig en bekwaam vinden – al vind ik dat toevallig wel –, maar omdat ze iets vertegenwoordigen dat heenreikt naar, om een bekende term aan te halen, 'een samenleving met een menselijker gezicht'.

3. De passage van Laan, die begint met 'Nog een open deur' hoop ik na drie keer herlezing begrepen te hebben. Laan stelt daar in feite dat de solidariteit, die ik voorop heb gesteld, niet altijd met zoveel woorden beleiden behoeft te worden. Daarmee ben ik het eens; kennelijk heb ik mij dan daarin niet duidelijk uitgedrukt. Het gaat mij niet om verbale solidariteit, maar om een fundamentele, en als Beckett menselijke eenzaamheid in zijn stukken verbeeldt zonder dat hij dat woord noemt (laat staan het woord 'solidariteit' of 'socialisme') is het mij even lief als de duidelijk verwoorde solidariteit van Jaap van der Merwe en Coby Schreyer. Ik vrees dat Laan in zijn boosheid mij niet goed heeft willen begrijpen; zijn verwijzing naar de DDR lijkt me niet erg fair. Mag ik hem eraan herinneren dat de PvdA sinds haar ontstaan vóóraan heeft gestaan in het bepleiten van de vrijheid van de kunstenaar en het afwijzen van iedere censuur?

4. In de laatste alinea komt de aap uit de mouw: Laan is bevreesd dat mijn opvattingen het 'pseudo-engagement' bevorderen van bijv. toneelspe- lers, die hij overigens op een nogal grove manier bejegend. Daar komen we aan de kern van zijn bezwaren: hij vreest dat de 'schone kunsten' in handen komen van linkse kunstenaars (en politici), die niet weten waar ze over praten en de kunsten bezoedelen.

Welnu, een waarschuwing op dat punt is nooit weg, en Laan zij voort- durend een horzel in ons vlees. Alleen moet ik vaststellen dat Laan in zijn hele verweer niets concreets en niets positiefs naar voren brengt. Cultuur- politiek is en blijft *politiek*, en dat betekent keuze doen en prioriteiten stel- len. Laan stelt alleen 'open deuren' vast zonder zelf een deur aan te geven, duidt geen enkele prioriteit aan, stelt alleen maar vragen. Akkoord, dat is zijn goed recht en zelfs zijn plicht, als hij maar zou willen erkennen dat mensen in de politiek het niet kunnen laten bij vragen, maar gehouden zijn om antwoorden te geven; met alle twijfels, soms met alle pijn, maar toch: antwoorden. Dat is dan onze plicht.

5. Over het slot van zijn betoog kunnen wij het verblijdend eens zijn. Hij bewijst mij te veel eer door mij als 'bewijs' te nemen dat 'politici die zo graag prioriteiten willen stellen, daar maar moeilijk een zinnig woord over kunnen zeggen'. Nu, er zijn gelukkig in de PvdA vele politici die zinniger woorden over cultuurpolitiek kunnen zeggen dan ik. Mèt Laan hoop ik dat we ooit een meerderheid halen en dan cultuurbewuster mensen in het parlement zullen hebben. Bij de volgende verkiezingen krijgt hij – gepre- zen zij de democratie – de kans om dat te bewerkstelligen. Hij zal mij wel ten goede houden dat ik, mocht hijzelf dan kandidaat zijn, niet op hem zal stemmen. Waarlijk niet uit rancune, maar omdat het zweet mij uit-

breekt bij de gedachte aan de prioriteiten die *hij* dan zal stellen... Of hij stelt ze helemaal niet, maar dan zijn we weer in de zweverigheid beland waar de cultuurpolitiek zich maar al te lang in heeft bevonden.

Joop Voogd

Cultuurpolitiek

Antwoord aan Van den Bergh

1. Men mag mijn stellingname 'liberaal' noemen als men daarbij niet uit het oog verliest dat deze stellingname uitgaat van socialistische beginselen: gelijkheid en solidariteit.
2. Zelfs al zou ik behept zijn met een gebrek aan affiniteit met de kunsten, wordt mijn stellingname daardoor dan ontkracht? (vgl. de stellingname van een pacifist en diens affiniteit tot het leger)
3. De mening dat in onze maatschappij de onderbouw de bovenbouw bepaalt is door mij niet verdedigd maar juist 'gesubtiliseerd'. Dat is inderdaad niet een nieuw verhaal, maar het blijft nuttig zolang de vulgair-marxistische opvatting nog steeds nawerkt en afbreuk doet aan een optimale socialistische interesse in cultuurpolitiek.
4. Hoe V.d. Bergh uit mijn artikel kan lezen dat ik me bij de bestaande ongelijkheid van inkomens en opleidingsniveaus zou neerleggen ontgaat me. Het tegendeel is duidelijk het geval.
5. De uitspraak dat traditionele cultuur elitecultuur is wil ik wel verzachten door te stellen dat traditionele cultuur een zaak van upper- en middleclass is. Dit geldt dan waarschijnlijk ook voor het Shaffytheater, voor Hot e.d. (al kan ik net zo min als V. d. B. zekerheid over de samenstelling van het publiek geven). De vrijwel totale afwezigheid van de lowerclass bij traditionele cultuurmanifestaties behoeft echter niet betwijfeld te worden. Ik vermoed dat dit 'absenteïsme' vooral komt doordat traditionele cultuur inhoudelijk slecht inspeelt op de maatschappelijke situatie van de arbeiders en daarom voor hen niet interessant is. Dat is een heel andere verklaring dan dat ze er te dom voor zouden zijn.
6. V.d. B. poogt het belang van traditionele cultuur voor de samenleving als geheel aan te tonen. Daarbij beroept hij zich niet op waarden als 'gelijkheid' en 'solidariteit', maar op 'werkgelegenheid', 'verfraaiing van het stadsbeeld' en 'vormgeving aan het dagelijks leven'. Werkgelegenheid? Een fraai iets vooral als het gaat om de voortbrenging van produkten waaraan maatschappelijke behoefte bestaat. Dit laatste moet echter nog aangetoond worden.
Stadsverfraaiing? Ook fraai, dat spreekt vanzelf. Maar: Door wie en op grond waarvan wordt een stadsbeeld al dan niet fraai bevonden?

Welke oorzaken doen een lelijk stadsbeeld ontstaan en wat is daartegen te doen? Mijns inziens worden stadsbeelden in hoge mate bepaald door heersende economische verhoudingen en de daarmee samenhangende ongelijke zeggenschap over het eigen leefmilieu. De invloed die een traditioneel cultuurbeleid hierop kan uitoefenen lijkt mij ver te zoeken.

Vormgeving aan het dagelijks leven? Klinkt al weer fraai, eigenlijk te fraai voor wat bedoeld is: vormverandering van het dagelijks leven. Een traditioneel cultuurbeleid kan misschien inderdaad wel enige vormverandering in het dagelijks leven bewerkstelligen (de ronding van de theepot, etc.), maar daarmee is nog allerminst gezegd dat die vormverandering in socialistische ogen een maatschappelijk belang vertegenwoordigt.

7. Toepassing van het profijtbeginsel is door mij alleen bepleit met betrekking tot traditionele cultuur en dus niet m.b.t. bijvoorbeeld revue of openbare bibliotheken.
8. Mijn stellingname vóór inhoudelijke overheidsbemoeienis met cultuur geldt uiteraard ook als er langs democratische weg onverhoopt een mij onwelgevallig cultuurbeleid tot stand zou komen. Als de meerderheid zich uitgesproken heeft voor een andere cultuurinhoud dan wij socialisten willen, moeten we ons daar als goede democraten bij neerleggen, althans tot de eerstvolgende verkiezingsstrijd. De democratie wint aan betekenis als de inhoudelijke cultuurproblematiek een deel van de verkiezingsinzet wordt.
9. Ik begrijp niet waarom de deskundigheid die nodig is voor de inhoudelijke beoordeling van culturele activiteit niet ingebouwd zou kunnen worden in ambtelijke beslissingsprocedures.
10. Voor een democratisch cultuurbegrip *naast* de door mij genoemde vier cultuurbegrippen zie ik geen plaats. De opvattingen van V.d. B. vallen volledig onder de vormen van cultuurbeleid die uitgaan van het traditionele en het universele cultuurbegrip (en bij dit laatste legt hij meer accent op conservering dan op vernieuwing). Opvallend is dat hij geen affiniteit betuigt met het streven naar een emancipatorisch cultuurbeleid. Ik maak mij dan ook geheel los van de stellingen van V.d. B.

Michiel van Hasselt